

YU ISSN 0459-1070

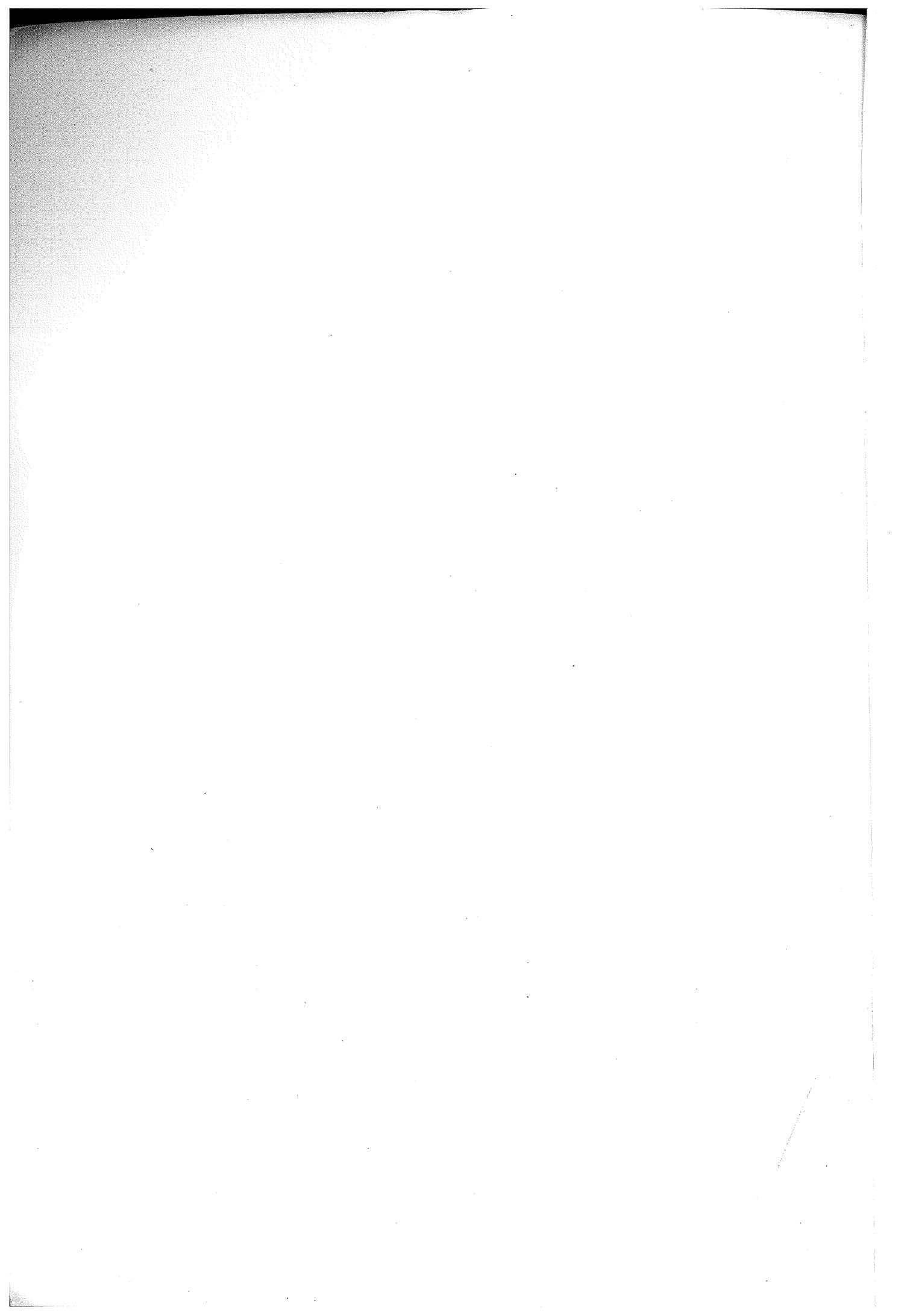
ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXI

ЛЕСКОВАЧ

1981.

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор:
ДЕСАНКА КОСТИЋ
МИЛАН МИЛАДИНОВИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ЖИВАН СТОЈКОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ

*

Одговорни уредник
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

*

Штампа:
Графичко предузеће
„Напредак“ Лесковац, тел. 42-215

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXI

ЛЕСКОВАЦ, 1981.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXI ПОСВЕ-
БЕН ЈЕ 40-ГОДИШЊИЦИ ОРУЖАНОГ
УСТАНКА НАРОДА И НАРОДНОСТИ
ЈУГОСЛАВИЈЕ.

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ И СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА

Хранислав А. Ракић

Улога КПЈ и СКОЈ-а у организовању устанка у лесковачком крају 1941. год.

Тридесетих година револуционарни раднички покрет у Србији и Комунистичка партија имали су јака упоришта у свим већим местима са развијеном индустријом. Класни синдикални покрет и делатност КПЈ и СКОЈ-а вршили су свој утицај на околину, у првом реду на мање градове, тако да се и у њима, нарочито уочи другог светског рата, развија интензиван политички рад.

Мере које је предузимао ЦК КПЈ ради организованог учвршћивања радничког покрета наилазиле су на подршку пролетаријата јужне Србије, који је у својим редовима имао прекаљене револуционаре Косту Стаменковића, Станимира Вељковића, Симу Погачаревића, Милисава Игњатовића итд. Сви они су, између два рата, успешно руководили радничким, партијским и скојевским организацијама и усмеравали раднички покрет.

У већини градова јужне Србије тридесетих година — нарочито непосредно пре рата — функционисали су окружни комитет КПЈ и СКОЈ-а и, преко организација УРСА, задружне омладине, „Сељачке слоге“, друштва „Абрашевић“ и спортских друштава, остварили свој политички утицај, развијајући своју активност на омасовљавању скојевских и партијских организација на својим подручјима. Тај континуирани политички и васпитни рад имао је снажно дејство на правилну оријентацију целокупног народа, а не само радника и организованих омладинаца. Наиме, тај рад је допринео да се народне масе у тренутку опасности и фашистичке окупације спремно укључе у догађаје и пруже не само пасиван него и активан отпор фашистичким завојевачима, стварајући тако подлогу за револуцију која је довела до радикалног преокрета у животу целе земље, омогућујући њен

социјалистички развитак под руководством Партије и Ј. Б. Тита. Све је, наравно, имало свој почетак у одлучној борби против окупатора и домаћих издајника после априлског слома 1941. године.

Уласком немачких трупа у нашу земљу у краткотрајном рату и окупацијом од стране немачких и бугарских окупатора, Србија је изменила свој лик. Успостављена је нова територијално-административна карта Србије уступањем Бугарима великог дела ове територије. Наиме, преко југа Србије Немци су повукли тзв. демаркациону линију. Тако су пиротски и врањски округ, као и делови власотиначког среза припадли Бугарима.

Комесарска влада Милана Аћимовића, поделила је Србију на четири округа: нишки, крушевачки, лесковачки и зајечарски.

Немци су у Нишу успоставили фелдкомандатуру 809, у Лесковцу Крајскомандатуру 867, а у Алексинцу, Прокупљу, Куршумлији, Белој Паланци и Власотинцу ортскомандатуре.

Комесарска влада је одмах приступила обнови и попуни старих банских управа (Дунавске, Моравске и Дринске), српских начелстава и општинских управа и рад старе жандармеријске и полицијске станице. Упоредо са тим и Јотић је почeo да формира своје фашистичке одреде којих је било и у јужној Србији.¹

Југ Србије за окупатора је имао велики значај, јер је преко ове територије пролазио железнички и друмски саобраћај: Београд — Ниш — Софија и Ниш — Скопље — Атина, као важне

¹ Велимир Терзић, „Југославија у априлском рату 1941.“, Београд 1963. стр. 6—9 и ВИИ-к — 27, рег. бр. 10, 11. и 13/5.

комуникације за снабдевање немачких трупа на Близком Истоку. То је био и главни разлог да је окупатор поклањао велику пажњу овим комуникацијама. Међутим, ово подручје је било и стратешки веома важно за партизански начин ратовања. Снаге народнослободилачког покрета, непрекидно дејствујући баш на овим територијама, наносиле су велике губитке непријатељу, а комуникације долином река: Јужне Мораве и Нишаве за окупатора често нису биле слободне. Непријатељ је настојао да ове комуникације по сваку цену обезбеди а самим тим и уништи партизанску слободну територију, па је у те сврхе на овом подручју пребацио огромне снаге.

Колико је привредни и војни значај територије југа Србије за немачко командовање и вођење рата говори и упозорење немачког министра спољних послова Рибентропа. Он у писму упућеном Феликсу Банцелеру, истиче: „Даље ометање саобраћаја у Србији, а пре свега на прузи Београд — Ниш — Софија, имаће економских последица. Све док Црно Море не буде дововољно очишћено, ова комуникација представљаће нашу једину сигурну везу са Турском... Од великог је значаја и пруга Београд — Ниш — Солун за снабдевање наших трупа у Грчкој и за транспорт извесних сировина из Грчке“¹².

Из овога се да закључити да су у то време Лесковац и Ниш били јаки привредни центри, па су им Немци и поклањали велику пажњу.

Партијска и скојевска организација од априла до 22. јуна 1941.

Комунистичка партија и Савез комунистичке омладине Југославије Лесковац, у условима окупације, сназили су се на најбољи могући начин. Они нису прекидали континуитет у свом раду.

Лесковачка партијска организација се веома брзо средила после априлског рата. Окружни комитет са Костом Стаменковићем на челу није се мењао до 22. јуна 1941. године. Деловао је на територији срезова: лесковачког, јабланичког и власотиначког, који су се налазили у оквиру Србије и анектираног дела врањског округа од стране бугарских фашиста с леве и десне стране Јужне Мораве.

Окружни комитет КПЈ Лесковац, одмах после капитулације Југославије, донео је одлуку да његови чланови ор-

ганизовано пођу на терен, који је овај ОК држao, објасне народу узроке капитулације и разоткрију издајничку политику бивших властодржаца. Том приликом они су давали и директиву да се склања и сакупља оружје за предстојећу борбу. У то време формирају се партијске ћелије, партијски активи и упоришта Партије у многим местима. Тако је на територији ОК Лесковац уочи подизања оружаног устанка било 135 чланова КПЈ: на територији Месног комитета КПЈ Врање 45, а на територији Лесковца и околине 90.

Одмах се приступило формирању војних комитета. У мају и јуну 1941. године у лесковачком крају окупљени су официри и подофицири бивше југословенске војске и још интензивније настављен рад на војним припремама за оружану борбу.

Почетком јула исте године у Лесковцу је боравио Филип Кљајић — Фића и дао извесна упутства партијској организацији за даљи рад, па је на територији ОК КПЈ Лесковац (Лесковац, Врање, Бујановац, Нова Топола, Бувце, Власотинце, Црна Трава и друга места), још више активиран рад партијских организација. Формирани су партијски активи у Доњем Коњувцу, Косанчићу, Доброј Води, Лапотинцу, Мирошевцу, Печењевцу и другим местима. Задатак партијских организација и партијских актива био је да стварају упоришта у својим местима, да организују прикупљање оружја и формирају војне и ударне десетине.

Најзначајнија мера коју је ОК КПЈ Лесковац предузео у јуну 1941. године, несумњиво је састанак у селу Братмиловићу, 3 километра од Лесковаца (одржано 22. јуна 1941. године), а на коме су присуствовали чланови ОК Василије Буха, члан ПК КПЈ за Србију, и Драган Стаменковић, члан ПК СКОЈ-а за Србију.

На састанку је анализиран рад партијске организације у лесковачком округу. Констатовано је да је ОК КПЈ Лесковац радио правилно и да са таквим радом треба да настави. У даљем раду закључено је да сва настојања треба усмерити на припрему за устанак и успостављање сарадње са свима онима који желе да се боре противу фашизма. О овом састанку Драги Стаменковић каже: „На саветовању се го-

¹² Јован Марјановић, „Устанак и народнослободилачки покрет у Србији 1941“. Београд 1963. стр. 19.

ворило о припремама Партије и СКОЈ-а за оружану борбу против окупатора, о прикупљању оружја, о јачању партијске и скојевске организације, о раду и борби Партије и СКОЈ-а у условима окупације и о другим питањима".³

После завршеног састанка делегати су дошли у Лесковац и тек тада чули да је немачка напала Совјетски Савез. Ево шта о томе Драги Стаменковић каже: „Сећам се да су ме срели чланови ОК СКОЈ-а у Лесковцу, међу којима Лепша Стаменковић, и упитала ме: „Добро где сте?! Читав дан вас тражимо. Зар ви не знате да је избио совјетско-немачки рат, да је почела светска револуција“.⁴

Пошто учесници саветовања нису знали за тај изванредно значајан догађај, био је потребан још један састанак ОК КПЈ, како комунисти Лесковаца не би били изненађени и да би се сачували од налета непријатеља. Одмах на улици, учесници састанка су почели разговор о томе шта да се уради. Драги Стаменковић, члан ПК СКОЈ-а, о томе каже: „И може се рећи да смо шетајући улицама готово одржали ново саветовање. Тада смо се договорили да се одмах обавесте сви чланови Партије да се имају сматрати мобилисаним и мобилним за све задатке које буде поставила Партија. Договорили смо се да се сви чланови Окружног комитета Партије и СКОЈ-а и други компромитовани комунисти склоне и да не спавају код својих кућа, јер су се очекивала хапшења. Тај договор био је ефикасан“.⁵

Оваква одлука била је далекосежна, и правилна, јер је допринела да цео партијски кадар буде спасен од првог шалета непријатеља. Успостављена је веза између партијског чланства и члanova ОК Лесковаца.

После овакве одлуке и искуства Величије Буха је извршио размештај партијског кадра. У Лесковац долазе Глигорије Диклић Будни, Сима Погачаревић и др. Из Лесковаца за Врање одлазе Влада Борђевић, члан ОК КПЈ Лесковац, и Бошко Костић, члан КПЈ, Василије Смајевић и Станимир Вељковић. Зеле иду за Ниш, а остали чланови ОК били су такође размештени по терену, са одређеним задацима. Међутим, и поред тога што су предузете све мере предострожности, полиција је извршила групно хапшење између 23—24. јуна и том приликом ухапсила 25 људи. Полицији, истина, ни овом приликом није пошло за руком да похапси комунисте, сем једног члана КПЈ. Она је ухапсила родољубе који су били симпатизери

Партије или су се већ раније експонирали као комунисти.

О хапшењима и трагању за познатим комунистима од стране окупатора и домаћих издајника, у свом јулском прогласу ОК КПЈ Лесковац поред осталог је истакао: „И у Лесковцу нахушкани од неколико нама познатих газда, а захваљујући среском начелнику и још леколицини бедних типова, ухапшено је 25 лица од којих су четири (односно пет — Х. Р.) спроведени за Београд. Затим су повели дивљу хајку за још 20-торицом напредних бораца и расписали потернице. Ти бедни скотови који служе окупатору мисле да народ не зна њихова недела и да ће их оставити на миру не кажњене. Они мисле да народ остаје равнодушан према злочинцима и стрељањима која су извршена у Београду, Ваљеву и Обреновцу. Земља попрскана крвљу народних бораца тражи одмазду“.⁶

Начелник среза лесковачког, верни слуга окупатора, још 8. јула доставио је Банској управи у Нишу акт да су из Лесковаца побегли познати комунисти и да трагање за њима до сада није дало резултата. Зато он моли Банску управу из Ниша да се за одбеглим комунистима, које је именовао и о којима је добио кратке податке, распише потерница и нареди њихово хапшење и спровођење начелству у Лесковцу.

Делатност КПЈ на почетку устанка

У Лесковцу и околини после напада на СССР врше се убрзане припреме за почетак оружане борбе против окупатора. Под руководством Томе Костића у Лесковцу се одржава састанак са члановима КПЈ и СКОЈ-а. На састанку је одлучено да се отпочне са диверзантским акцијама у граду и околини.

У припремама за устанак, као и у свим акцијама које је КПЈ предузела, активна је била и скојевска организација. ОК СКОЈ Лесковац вршио је опсежне мере за почетак оружане борбе. Ноћи 12-13. јула 1941. године одржано

³ Четрдесет година, књига VI, 1941—1945. године „Зборник сећања активиста радничког покрета“, Београд, 1961. год. Драги Стаменковић „На јулу Србије“, стр. 35—59.

⁴ Исто, стр. 35—59.

⁵ Исто, стр. 35—59.

⁶ Хријислав Ракић, Рад Комунистичке партије у Лесковачком округу у 1941. години („Лесковачки зборник VI“, Лесковац 1966. године) стр. 9 (у даљем тексту: Лесковачки зборник VI, стр. 9).

је окружно саветовање СКОЈ-а у Чифлук-Мири у непосредној близини Лесковца. Саветовању је присуствовало десетак руководилаца СКОЈ-а са територије међу којима: Станимир Вељковић Зеле, Лепша Стаменковић, Живојин Илић-Жика Жути, Тихомир Ракић и други, а у име ПК СКОЈ-а присуствовао је Драги Стаменковић. На саветовању је поднето неколико рефераата. О политичкој ситуацији и задацима СКОЈ-а у условима окупације реферисао је Станимир Вељковић Зеле, секретар ОК СКОЈ-а док су о осталим актуелним питањима рефераате поднели чланови ОК СКОЈ-а Жика Илић Жути и Лепосава - Лепша Стаменковић. У дискусији је било највише речи о укључивању омладине у оружани устанак. На крају саветовања је одлучено да чланови ОК СКОЈ-а Лесковац, као истакнути активисти, крену на терен и да по повратку на састанку ОК поднесу извештај о спремности омладине за борбу против окупатора и домаћих издајника. Састанак је одржан, и на њему констатовано да је омладина лесковачког округа спремна за устанак.

После саветовања од најодважнијих омладинаца — скојеваца формирано је десетак ударних оружаних група за извођење диверзантских акција у Лесковцу и околини. Омладинци су смело палили стогове сена припремљене за потребе окупатора, убацивали шмиргл-песак у осовине железничких возова, секли телефонске и телеграфске стубове и палили квислиншке новине. Међу многобројним акцијама посебно треба истaćи паљење жита на општинском имању званом „Мира“ и то баш у моменту када је у присуству немачких изасланика и представника општинске управе требало да се отпочне са вршићом. Тако су ударне групе СКОЈ-а са напредном омладином вршиле свакодневне акције у лесковачком округу.

У августу 1941. године, а и касније на територији лесковачког ратног округа од Прешева до Брестовца почеле су диверзантске акције на прузи Београд—Скопље. Специјално опремљене групе секле су телефонске стубове и ПТТ линије и демолирале железничке станице. Почетком септембра 1941. године почело је и паљење општинских архива у околини Лесковца: (у Турековцу, Винарцу, Косанчићу и другим селима).

Међу многобројним диверзијама и акцијама које су извеле ударне десетине Лесковца и околине посебно место заузима напад на четнике Косте Пећан-

ца у Лапотинцу ноћу између 8—9 октобра 1941. године. Акцију су успешно извели скојевци ударних група Лесковца, Пресечине, Рудара, Прибоја, Белановца и других места.

Рад КПЈ на формирању НОП одреда

Окружни комитет КПЈ Лесковац био је носилац рада на стварању и формирању НОП одреда. На територији ОК КПЈ Лесковац чланови партијских руководстава у лето 1941. године одржали су више састанака са комунистима и родољубима ради припремања народа за одлазак у НОП одреде, за вођење борбе против окупатора и домаћих издајника. Такви састанци држани су са члановима КПЈ, младим комунистима — скојевцима, и симпатизерима у Лесковцу, Порецју, Пустој Реци, Јабланици, Поморављу, Врању и другим местима. Том приликом је установљено да у свим насељеним местима где су деловале партијске и скојевске организације и партијски активи, постоји спремност за одлазак у партизанске одреде.

На састанку ОК КПЈ у Лесковцу одржаном у току јула 1941. године, коме су присуствовали Василије Буха и Драги Стаменковић, одлучено је да се приступи формирању НОП одреда. Усвојен је закључак да се извиди терен и да се после тога донесу одлуке о седишту одреда. После обиласка терена дошло је до одлуке да седиште Кукавичког НОП одреда буде на планини Кукавици, јер се са ње могла најбоље угрожавати жива сила непријатеља и пруга Лесковац—Врање.

Тако је 10. августа 1941. године на планини Кукавици формиран Кукавички НОП одред, а после тога формирана су још три НОП одреда на територији ОК КПЈ — Лесковац и то: Врањски, Бабички и Јабланички.

Све ово говори да је Окружни комитет КПЈ Лесковац извршио крупне и значајне организационе и политичке припреме за подизање оружаног устанка и стварање партизанских одреда.

ПК КПЈ за Србију послao је 10. августа 1941. године писмо своме члану који се налазио на југу Србије и окружним комитетима КПЈ Ниш и Лесковац у коме се, поред осталог, истиче: „Несумњиво, у раду на стварању и јачању партијских организација на вашој територији, нарочито у последње време, ви сте пошли корак напред. Али

у погледу акција, стварања партизанских одреда и развијања њихове делатности на вашем подручју, далеко сте заостали за другим организацијама, управо ви нисте скоро ништа учинили. Да ли се, другови, то заостајање за другим организацијама може правдати организационим слабостима? Свакако да не може. И ви ћете се у томе сложити са нама, ако правилно анализирате данашњу ситуацију, положај у који је бачен српски народ окупацијом, те проучите недостатке и пропусте у вашем раду”⁷.

Сматрамо да је оваква констатација преоштра за прилике и мере које су преузете од стране окружних комитета у вези са оружаним акцијама и формирањем одреда. Она се мање односи на јужну Србију, а више на источну. На југу Србије већ су у ово време била четири НОП одреда па је оваква оцена ПК КПЈ за Србију била престрога. Сигурно је то уследило услед непознавања правог стања на територији нишког и лесковачког ОК КПЈ. Међутим, ОК КПЈ Ниш у свом писму од 16. августа 1941. године, иако је био свестан престроге оцене, самокритички је прихватио ту оцену и поред осталог истиче:

„Према примедби да ли у погледу акција далеко изостајемо иза осталих делова Србије и да тај недостатак, територијална ограниченошт може да има тешких последица по наш покрет, извещавамо да смо свесни тог недостатка, и према томе одговорности која на нас нада. Ми смо се трудили да ту одговорност оправдамо, да тај недостатак отклонимо. Нешто смо и учинили, али ми још увек сматрамо да прилично изостајемо од осталих делова Србије. Ми ћемо све снаге уложити да достигнемо Србију, али да ли ћемо то у потпуности постићи? Верујем да ће један наш део можда и превазићи Ваљево и Ужице, али други, већи део, ће ипак изостати, али не много”⁸.

Ова констатација ПК КПЈ за Србију биће неодржива. Устанак на југу Србије распламсаће се у току јесени 1941. године и зиме 1941/42. године и представљаће велику опасност за окупатора и домаће издајнике. На територији југа Србије створена је велика слободна територија у Пустој Речи, Јабланици, Топлицама, Јастребцу, Бабичкој гори итд. на којој су формирани НО одбори, а на њој је деловало седам НОП одреда. О војној и политичкој ситуацији у то време у лесковачком округу Милија Радовановић каже:

„Одмах по формирању, лесковачки одред (мисли на Кукавички — Х. Р.) кренуо је у прве акције на Чукљеник и Вучје, где је разоружао финанс и жандарме и тако наоружан упао у Власотинце, после жестоке борбе, где је такође разоружао тамошњу жандармеријску станицу и вратио се на планину Кукавицу постигавши значајне успехе у којима се у народу препричавало. Лесковачки одред је сада контролисао Поречје и угрожавао прругу и комуникације Врање—Лесковац. Бабички одред ослободио је читав бабички крај и угрожавао саобраћај на прузи и путу Лесковац—Ниш, а Јабланички одред се упутио на планину Радан у Јабланици, где је у народу било велико расположење да има свој одред. После ових првих акција поменутих партизанских одреда, непријатељ је држао само Лесковац — Власотинце, Грделицу и Лебане, где су сконцентрисане јаче непријатељске снаге. Због тога је комбинованим снагама партизанских одреда нападнуто Лебане и ликвидирано право непријатељско упориште 9. новембра (између 7/8, подвуком Х. Р.) 1941. године и истовремено су заузети рудник Леце и Медвеђа. Тада је одлучено да се више не повлачи по извршеним акцијама, већ да се брани ослобођена територија.”⁹

У другој половини 1941. године на територији ОК КПЈ Лесковац као и југа Србије биле су изведене многе акције од стране партизанских одреда и илегалних оружаних снага (помоћне десетине, чете и батаљони) и других ударних група.

У другој половини 1941. године запаљене су и уништене скоро све општинске архиве на територији формираних народноослободилачких партизанских одреда у Поречју, Пустој Речи, Јабланици, Топлицама и другим деловима округа.

Са ликвидацијом старе власти на пространој територији југа Србије, окружни комитет је донео одлуку да се одмах формирају народноослободилачки одбори као органи револуционарне власти и оружаног устанка. У њих су библијски истакнути људи из КПЈ и СКОЈ-а као и припадници грађанских политич-

⁷ „Зборник“ докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том IX, књига 1, Београд, 1961. стр. 1 (у даљем тексту Зборник НОП-а т. књ.. стр.)

⁸ „Зборник НОП-а“ I/1—8.

⁹ Милија Радовановић, Развој народноослободилачког покрета у току 1941. год. „Наша реч“, 7. јул 1945.

ких партија који су били спремни да се боре против окупатора и домаћих издајника. На тај начин се остварило политичко јединство народа у борби противу фашизма. На ослобођеној територији формирани су легални, а на неослобођеној илегални НО одбори.

Развој партијске и скојевске организације на југу Србије у периоду август—децембар 1941. године

Напори руководства КПЈ на југу Србије да омасове партијску организацију у другој половини 1941. године дали су значајне резултате. И поред тога што је велики број чланова КПЈ и СКОЈ-а отишao у партизанске одреде долазило је до обнављања партијских и скојевских организација по селима и градовима.

На територији ОК КПЈ Лесковац, поред партијских ћелија које су постојале, треба напоменути да је септембра месеца Борђе Стаменковић Козак постао секретар ћелије трећег рејона у Лесковцу. Састанци ове ћелије одржавани су по разним становима. На њима су често присуствовали чланови ОК КПЈ и СКОЈ-а Лепосава Стаменковић Ленка, Сима Погачаревић, Благоје Ристић и др. У Лесковцу су деловале партијске организације индустријских и графичких радника, а постојале су и у насељу.

У саставу Окружног комитета КПЈ долази до нових промена новембра 1941. године. У Кукавички НОП одред одлази Александар Јовановић, а њега заменију Благоје Ристић — Раде Металац на дужности секретара ОК СКОЈ-а. Сима Погачаревић крајем новембра 1941. године морао је да напусти Лесковац и да се врати у Врање, где ускоро игине.

У партизанским одредима делују јаке партијске организације.

Октобра 1941. године у Кукавичком НОП одреду од 120 бораца било је 38 чланова КПЈ. Близу осамдесет посто осталих бораца били су чланови СКОЈ-а пре тога, или су били у одреду примљени.

Партијски рад у Кукавичком НОП одреду је организован на тај начин што су образоване ћелије од 8 до 10 чланова при четама. Ћелије су одржавале своје састанке. Практиковани су и чешћи заједнички партијски састанци свих комуниста одреда на којима су разматрани општи проблеми и задаци.¹⁰

Прилив нових бораца у Кукавички НОП одред се наставља и у току наредних месеци углавном из Лесковца и Поречја. У одред долазе и чланови КПЈ и СКОЈ-а, претежно они којима је претила опасност од хапшења.

На подручју Јабланице и Пусте Реке, у периоду април — 5. децембар 1941. године, постојале су партијске организације у селима: Тулару, Новој Тополи, Бувцу и Доњем Коњувцу. Било је око 35 чланова КПЈ и шест кандидата.

На дан 5. децембра 1941. године у Јабланичком НОП одреду формирање су три партијске ћелије и то: у Првој (пусторечкој), Другој (јабланичкој) и Трећој (горњојабланичкој) чети. Секретари су били Војислав Ристић, Срећен Живковић Бора и Петар Гогић Мићун. Њихов рад је обједињавало партијско руководство, чији је секретар и даље био Василије Смајевић, члан ОК КПЈ Лесковац.¹¹

После формирања Јабланичког НОП одреда и бројчаних помоћних десетина, водова и чета као и стварања слободне територије Партија је на овом терену извршила веома сложене задатке. Чланови Партије били су организатори и руководиоци борбе и развијали борбену спремност код народа. Радили су на повезивању фронта и позадине, стварању НОО итд.

Партијска организација лесковачког округа тешко се је ослобађала предратног илегалног рада. Веома споро се повећавао број чланова Партије. Примање нових чланова Партије вршено је и даље преко кандидата, или чланова СКОЈ-а. Ређе се дешавало да се неки борац проверен у вишегодишњој револуционарној борби непосредно пријми у КПЈ. Најчешће су вршene бројне провере. Кандидати су упућивани на тешке и опасне задатке, па су по њиховом извршењу кандидовани или примани за члана КПЈ.

Иако у почетку није прецизирano да ли сви чланови КПЈ треба да иду у НОП одреде, на терену југа Србије то питање је углавном решавано на тај начин што се веза са народом није прекидала. А то значи на одређеној територији остављани су чланови КПЈ и СКОЈ-а који су обрађивали терен и били стално у жижи збивања, увек присутни и ангажовани на решавању питања мобилизације народа за народноослободилачки покрет.

¹⁰ Mr Стојан Николић, „Кукавички НОП одред“, Лесковац, 1970, стр. 88—89.

¹¹ Никола Илић, „Јабланички НОП одред“ (рукопис), стр. 345—355.

СКОЈ, у другој половини 1941. године, испољава своју велику активност у местима из којих је било средњошколоца чланова СКОЈ-а. Захваљујући њиховом упорном раду формирају се на селу многи скојевски активи.

На терену Пусте Реке, поред већ постојећих актива СКОЈ-а у Белановцу, Петровцу и другим местима формирају се нови: у Лапотинцу, Доњем Коњувцу, Сувом Пољу, Косанчићу, Ивању, Стубли, Кацабаћу, Обилићу итд. На овом терену било је крајем 1941. године преко осамдесет скојеваца.

У Јабланичком НО партизанском одреду био је задужен за рад СКОЈ-а Радован Ковачевић Максим.

Почетком септембра 1941. године скојевско руководство Кукавичког НОП одреда сачињавали су: Лепосава Стаменковић Слободанка, графичка радница, Миле Тодоровић Дуцко, текстилни радник, Благоје Ристић - Раде Металац, металски радник, Слободан Димитријевић Пера, земљорадник, Јелица Илић Милка, ученица Гимназије, Борко Џекић Гуте, студент, и Стојан Николић Јоле, студент права.

Међу првим борцима који су одлазили у НОП одреде биле су и жене — девојке чланови КПЈ и СКОЈ-а и то најпре раднице и интелектуалке, да би им се касније придружиле најнајпредније жене са села. Међу првим борцима на Кукавици биле су Лепосава Стаменковић Лепче, члан ОК СКОЈ-а, Мара Борђевић, члан ОК КПЈ Лесковац, Вида Стаменковић, члан СКОЈ-а, Мила Михајловић и др. Међу првим гимназијалкама у одреду су се нашле Јелица Илић Милка, Бранислава Стефановић Савка, Вера Борђевић Љубинка из Врања и др.

Скојевци са територије ОК СКОЈ-а Лесковац, пре него што су одлазили у НОП одреде били су проверавани. ОК КПЈ Лесковац био је заузeo став, да сваки скојевац пре ступања у одред буде испробан у некој диверзантској акцији. Тако је СКОЈ био школа за будуће партизане. Дешавало се и то да су омладинци који нису учествовали у диверзантским акцијама враћани из одреда да би се боље припремили за одред.

Успешан развитак оружаног устанка на југу Србије у другој половини 1941. године омогућио је стварање великих слободних територија, што је олакшало одлазак омладине у НОП одреде, а посебно сеоске. На тај начин је долазило до наглог јачања и омасовљења партизанских одреда.

У многим акцијама и саботажама које су изводили НОП одреди и омла-

динске диверзантске групе учествовали су и средњошколци. Окупатор и контрареволуционари су дошли до података да се у НОП одредима налазе и средњошколци. То је наводило окупатора и домаће издајнике да закључе да у средњим школама Партија и СКОЈ делују организовано и да треба предузети енергичне мере против комунистичке активности. Стога је Министарство просвете Недићеве квислиншке владе упутило 2. децембра 1941. године распис бандовским управама и директорима свих средњих школа на територији Србије у коме их упозорава да се одмах предузму потребне мере и да се ученици подвргну критичком прегледу у погледу националне поузданости и да се у сарадњи са разредним старшинама изврши категорисање ученика на национално поуздане, на комунисте организоване и неорганизоване, симпатизере и сараднике и на оне који лако подлежу сугестијама.

Но, без обзира на предузете мере, средњошколска омладина са радничком и сеоском омладином наставила је да се бори за ослобођење земље још већом упорношћу и залагањем.

После одласка Браниславе Стефановић и Вере Стаменковић из Лесковаца у раду скојевске организације у граду се истичу Нада Каракић Цуца и Добрила Кривокућа. У то време долази Петар Џекић Перица Корчагин и преузејима месно руководство СКОЈ-а. Унутар руководства извршена је подела рада и сваки члан руководства имао је свој рејон, у коме је развијао своју делатност на проширењу скојевске организације.

Почетком јесени на територији ОК СКОЈ-а Лесковац било је око пет стотина скојеваца у партизанским одредима, градовима и селима који су били обухваћени свакодневном активношћу. У Лесковцу и Врању нарочиту активност су испољили чланови СКОЈ-а и то радници, средњошколци и студенти.

Скојевски активисти из Лесковаца често су одлазили у околна села ради повезивања и инструирања тамошњих активара СКОЈ-а.

Поред скојевске организације постојали су и шири омладински активи, чије језгро су сачињавали скојевци. У Лесковцу ударне десетине биле су састављене и од скојеваца и од осталих омладинаца.

Постојање великог броја чланова КПЈ и СКОЈ-а представљало је несумњиво јаку ударну снагу за даљи развој народноослободилачког рата и соција-

листичке револуције на југу Србије. Међутим, велики број чланова КП и СКОЈ-а погинуо је већ крајем 1941. и почетком 1942. године.

Но, трсба истаћи и податак да је партијска организација у току 1941. године била ојачана старим и искусним партијским кадровима, који су дошли из Београда, чије је револуционарно и партијско искуство било заиста велико и богато. Међу њима су били, поред представника ПК КПЈ за Србију, и Глигорије Диклић, Лепосава Стаменковић и многи други.

Рад КПЈ на организацији помоћних оружаних снага партизанских одреда на југу Србије 1941. године

Борба против окупатора и домаћих издајника у овом делу Србије имала је специфичне облике. Они се огледају у следећем: Прво, територија ОК КПЈ Лесковца није била окупирана од истог окупатора. Друго, у овом делу Србије деловао је у почетку веома јак четнички покрет који је имао своју традицију из 1917. године, а треће биле су присутне и бугарске фашистичке снаге. Све је то условљавало да КПЈ поред срдца формира и друге оружане формације које би биле спремне за оружану акцију и да по потреби учествују у акцијама партизанских одреда у разобличавању и војничком уништавању непријатеља свих боја.

Због тога штабови Кукавичког, Бабичког и Јабланичког НОП одреда и др. на свом терену, да би обухватили што више народа, формирали су помоћне партизанске десетине и чете. Формирање ових десетина обављено је у периоду септембар—децембар а негде и на почетку 1942. године.

Учесници помоћних партизанских снага разликовали су се од бораца у одредима по томе што су боравили и радили код својих кућа, а ноћу учествовали у разним акцијама, некада и више дана, да би се после обављеног задатка сплет враћали кућама.

На терену Кукавичког и Јабланичког НОП одреда биле су формирани помоћне партизанске десетине у свим насељеним местима. У већим местима формирани су и чете. Било је случајева да су у једном селу формирани по две чете као у Гајтану, Бучумету, Вучју итд. Међутим, било је и таквих примера да је помоћна партизанска чета формирана за више села као оранска, која је обухватала села: Оране, Ивање, До-

брку, Воду, Турјане, Лозане и друга. Мирошевачка је обухватала села Мирошевце, Брзу, Горину итд.

О формирању помоћних партизанских снага тј. помоћних десетина, вода и чета може се детаљније видети из многобројне, објављене и необјављене, мемоарске грађе.

Ове помоћне партизанске снаге имале су своје војне и политичке руководиоце. Десетине су организоване стриктно по војничком принципу. Оне су претходиле војно-позданичким органима власти — командама места и партизанским стражама које су формирани на свом терену 1943/44. године. Значи, то су биле оружане снаге, засноване на строго војничкој организацији, наоружане: пушкама, пушкомитраљезима, бомбама и пиштолима, углавном наоружањем које су људи сачували из априлског рата и запленили од непријатеља. Оне су биле и извршна власт у селима све док нису формирани народноослободилачки одбори. Поједине десетине, осим војних акција и политичких задатака, одржавале су културно-уметничке приредбе и организовале ногометне утакмице, као што је био случај у Коњицу, Косанчићу, Печењевцу и другим местима.

О формирању, постојању и акцијама помоћних партизанских снага може се видети из сачуваних писмених извештаја.

Почетком децембра, на југу Србије, слободна територија се протезала од планине Кукавице до планине Јастрепца, и од планине Озрен до Власотинца.

Окупатор је на слободној територији могао да интервенише само јаким снагама. Окупаторска власт је уништена, спаљене су све општинске архиве, а Лесковац је био у блокади. Међународна пруга Ниш—Солун у највећој мери је била угрожена. У селима су сву власт држали НОО-и.

Услед овако снажног размаха устанка, крајем 1941. и почетком 1942. године, непријатељ је био принуђен да одмах по повлачењу наших снага из западне Србије и Санџака, већи део својих јединица пребаци на југ Србије. Већ у јануару и почетком фебруара стигли су из Шапца, Београда и Баната у Лесковац, Ниш и Крушевац 1. и 4. Јоћићев добровољачки одред и 5, 8, 11, 12, 16, и 21. одред Српске државне страже, а у првој половини јануара пребачен је у долину реке Јужне Мораве и Први бугарски окупациони корпус. Окупатор и домаћи издајници су се систематски и веома озбиљно при-

премали да униште НОП у овом делу Србије.

У одбрани слободне територије по-ред партизанских одреда учествовале су и помоћне оружане снаге. Тако је помоћна десетина из села Печењевца под руководством Тихомира Ракића, изводила веома успеле акције. Разоружала је четнике у селу Чекмину и тако ликвидирала четнички покрет у овом крају. Са помоћним десетинама из Дупљана, Винараца и Прибоја, учествовала је и у паљењу општинске архиве и разоружавању жандарма. Због многих акција које је извела Печењевачка десетина, била је добро позната непријатељу, па је њен активнији део био при-нуђен да 17. јануара 1942. године ступи у Бабички НОП одред.

Помоћне партизанске десетине Ко-санчића, Обилића, Стубле и других села 3. децембра 1941. године учествовала су у борби код Цернице и Нове Тополе, Горњебријањска десетина са Војом Марковићем на челу успела је да нанесе осетне губитке четницима.

У децембру на подручју Петровац—Косанчић извршена је реорганизација помоћних партизанских снага. Формиране су војне јединице у циљу одбране војне територије.

Све ово говори да партизанске помоћне десетине и чете нису дејствовале само при одбрани својих места, већ и на ширем подручју.

Партизанске помоћне десетине и чете ступале су и самостално у оружане акције против окупатора и домаћих издајника, али су оне скоро увек биле координиране с акцијама партизанских одреда. Кад су четнички одреди: Туларски, Реткоцерски, Бревенички, Шарпланински, Стубљански и други и Једанаести добровољачки Недићев одред напали слободну територију код села Газдара и Бучумета 6. и 7. фебруара 1942. године, Газдарска и Бучуметска чета саме су повеле борбу против далеко надоћнијег непријатеља. Њима је у помоћ дошла једна чета Јабланичког НОП одреда и Слишанска партизанска помоћна чета и заједничким снагама успеле су да одбију напад непријатеља. Помоћне десетине Великог Трњана, Пресечине, Стројковца и неких других места, са борцима Кукавичког НОП одреда, вршиле су диверзантске акције на железничкој прузи Лесковац—Грделица. У борби за одбрану слободне територије учествовале су десетине из села: Орашча, Пискупова, Јарсенова, Јашуње, Градашнице, Д. Слатине и Дрћевца заједно са Бабичким НОП одредом. Ове

борбе водиле су се од 2—5. фебруара 1942. године код Биљанице против бугарско-љотићевских формација.

Из овога се може видети да су помоћне партизанске снаге предузимале све потребне мере да се активира и уједини сав народ за борбу против окупатора, обавештавале штабове одреда о свим покретима и намерама непријатељских колона и јединица, откривале шпијуне, агенте и издајнике и чувале села од упада непријатељских јединица, давале помоћ одредима у свакој оружаној акцији, саме примале борбу са непријатељем и пружале помоћ партизанским десетинама других села у случају надирања непријатеља ка њиховим рејонима, радиле на стварању чврсте партизанске позадине и учествовале у сакупљању хране, обуће, одеће и другог материјала за одреде.

Рекапитулирајући сав рад који су обављале партизанске оружане помоћне снаге а које је пред њих поставила Партија, може се закључити да су оне биле помоћна ударна снага НОП одредима, с једне стране и с друге, када су одреди, по својим борбеним задацима морали да оду са свог терена, да оне чувају села од изненадних непријатељских упада.

Но, и поред тешкоћа које су се испољиле у пролеће 1942. године, због временог губљења слободне територије на југу Србије многи борци из помоћних партизанских десетина и даље су наставили активно да раде и показали велику приврженост народноослободилачком покрету. Многи од њих су се касније истакли у прослављеним јужноморавским јединицама, а велики број је био у разним друштвено-политичким организацијама, органима власти и војнопозадинским органима.

Партијске везе на југу Србије у 1941. години

Уочи рата, у циљу пружања помоћи партијској организацији у Македонији, многи партијски кадрови су навраћали у Ниш, Лесковац и Врање и преко партијских пунктоva у овим местима одлазили за Македонију. Од партијских руководилаца који су користили ове пунктове поменућемо Сретена Жујовића и Светозара Вукмановића.

Ови партијски пунктови у јужној Србији постали су веома значајни после априлског рата и почетком народноослободилачке борбе у нашој земљи.

Одмах после прогласа ЦК КПЈ о подизању оружаног устанка у нашој земљи, окружни комитети КПЈ у Нишу и Лесковцу стварају читав систем канала за одржавање веза са партизанским одредима и ПК КПЈ за Србију; затим је коришћен овај систем веза за одржавање контакта између ПК КПЈ за Македонију и ЦК КПЈ, као и у циљу пребацивања многих партијских кадрова за Македонију и преношења илегалног партијског материјала.

У току јула 1941. године многи истакнути партијски руководиоци пошли су у Македонију по одређеним партијским задацима. Њихово пребацивање вршио је ОК КПЈ Лесковац — преко Станојка Вукића из Грделице, члана ОК КПЈ — Лесковац и Месног комитета КПЈ у Врању.

Ова партијска веза је крајем јула 1941. године успела да пребаци из Београда за Скопље Лазара Колишевског и Драгана Павловића, инструктора ЦК КПЈ. Они су на путу за Скопље боравили у Лесковцу. Том приликом су одржали састанак са неким члановима ОК КПЈ Лесковац и договорили се да у Грделици створе пункт за везу преко кога би ишли извештаји из ПК КПЈ за Македонију за ЦК КПЈ, а од њих примали разни партијски материјал и директиве за рад у Македонији, где је била веома сложена ситуација због утицаја БРП (к) што је онемогућавало и подизање устанка.

После договора пошли су за Грделицу, пребацили се за Предејане и тамо добили легитимације као моравски Бугари. Са тим легитимацијама отишли су за Скопље. У исто време је ОК КПЈ за Лесковац створио и партијски пункт при МК КПЈ — Врање.

Да су ови пунктови за везу били веома важни потврђује Упутство ПК КПЈ за Србију од 10. августа 1941. године упућено Василију Бухи, члану ПК КПЈ за Србију, који се је налазио на југу Србије. У упутству се, поред осталог истиче: „...13) Утврдите добро везу са Мак(едонијом) и када нешто дође отуда не жалите труда и новца да неко дође одмах овамо. Тај задатак припада друговима у л.“¹²

Преко ових партијских веза ишли су извештаји Драгана Павловића за ЦК КПЈ од 28. августа и 29. октобра 1941. године. Међутим, неки извештаји нису стигли на одређено место. Тај случај био је са првим извештајем који је Драган Павловић послao после три дана боравка у Македонији. У току септембра и октобра 1941. године Љиљана Ч-

ловска је два пута долазила код Станојка Вукића у Бојишине (заселак Грделице). Преко ове везе је и даље слат материјал за Македонију и добијан отуда, а пребацивани су људи и у једном и другом правцу. Измена материјала се обично вршила у Врању, но треба напоменути да се Станојко са Љиљаном Чаловском налазио више пута и у Скопљу. Да је Драган Павловић ишао преко партијске везе у јужну Србију потврђује и извештај Василија Бухе, који је послат ПК КПЈ за Србију 2. и 29. августа 1941. године у коме се поред остalog каже: „... 7. (По питању Макед. ја сам у Л(есковцу) нашао се са дугачким (—мисли на Драгана Павловића, подвукao X. P.) — другом који је дошао отуда. Он ће вам усмено поднети извештај о свему што је тамо било и како је“¹³.

Преко ове везе требало је пребацити и Јордана Николова, истакнутог партијског радника Македоније, али до тога није дошло због провале у Нишу и Грделици. Но и поред тога он је покушао да се сам пребаци и том приликом је нашао на бугарску граничну заседу на Кукавици и погинуо. У извештају који је послao ОК КПЈ — Лесковац, ПК КПЈ за Србију о том догађају каже: „... 2) Крстић је пре четири дана дошао у Лес. одред. „Јордан“ онај добар друг из Скопја, што је био на робији, погинуо је приликом прелаза преко границе“. У том истом извештају се даље каже: „Другарица Мал. отишла је у одређеном правцу. У Мак.(едонију) смо послали 5.136 лева, раније 4.780, још раније 850, што значи свега је послано 10.766. Код нас имамо 17,600 лева. То ћемо идући пут послати. Првом приликом то ћемо послати, овога пута. С. није дошао“¹⁴.

Као што се из овога извештаја види пункт ОК КПЈ за Лесковац веома је био важан за везу са Македонијом.

Из Београда су извесно време 1941. године овим каналом преношene директиве ЦП КПЈ за јужну Србију и Македонију. Међутим, после повлачења главнине партизанских снага крајем 1941. године из западне Србије у Санџак и источну Босну ЦК КПЈ и Врховни штаб НОП одреда Југославије интензивно су пратили развој покрета Србије и Македоније, али због удаљености и да би

¹² „Лесковачки зборник“ VI, стр. 13. и 14.

¹³ „Зборник НОР-а“, Том I, књ. 2, Београд, 1952. стр. 66.

¹⁴ „Зборник НОР-а“, Том I, књ. 3, Београд, 1953.

стално имали ситуацију НОП-а на овом великим војно-политичком и стратешком подручју, а у циљу пружања помоћи, ЦК КПЈ је крајем 1941. године дао следећу директиву ПК КПЈ за Србију: „... 4. ... створити у Београду јак технички пункт од некомпромитованих и проверених другова. Његов задатак је одржавање везе не само са партијским организацијама у Србији... него и одржавање веза са осталим покрајинама и преко вас у Србији или другим путем одржавање веза са нама“.¹⁵

Крајем 1941. године и почетком 1942. године у јужној Србији постојао је снажан народноослободилачки покрет. Но, иако је центар тога покрета био у лесковачком крају услед тешкоћа у одржавању веза, а из стратешких разлога, одлучено је да се почетком 1942. године створи партијско поверенство КПЈ за југоисточну Србију са седиштем у Нишу по директиви ЦК КПЈ, а на основу упућеног писма ПК КПЈ за Србију у коме се између остalog каже: „... 6 Услед удаљености и тешкоће у одржавању веза нужно је одмах створити за источну Србију (Ниш, Лесковац, Пожаревац, Зајечар) један секретаријат односно Поверенство ПК чије би седиште било негде око Ниша ... 7 Потребно је да нам што пре пошаљете извештаје из источне Србије, Београда, Војводине и Македоније“.¹⁶

Партијско поверенство за југоисточну Србију је проширило партијске пунктове и директиве ЦК КПЈ као и други партијски материјали које су курири преносили из Београда у Ниш, даље су преношени илегалним каналима, до пунктара НОП-а на прузи Ниш—Скопје. Но, треба истаћи да је у то време ОК КПЈ Лесковац имао директне курирске везе са ПК КПЈ за Србију. Преко његових пунктара у Грделици и Врању одржаване су и у 1942. години курирске везе са НОП-ом у Македонији.

Почетком 1942. године, партијско поверенство за југоисточну Србију у Нишу имало је чврст пункт и у Нишу за одржавање веза, а то потврђује и извештај ПК КПЈ за Србију од 9. јануара 1942. године и ЦК КПЈ у коме се, поред остalog, каже: „У Н. имамо чврст пункт. Преко њих одржавамо везу са Л. и З... У Н. стојимо добро и поред масовних хапшења и стрељања. Имамо чврсте везе и добру технику. Шаљемо вам извештај из Мак...“¹⁷

Да је веза била стална у то време са Македонијом, Косовом и Метохијом,

потврђује и извештај ОК КПЈ за Ниш од 8. јануара 1942. године упућен ПК КПЈ за Србију, у коме се, поред остalog истиче: „... 8) Од свих материјала шаљемо бар по један примерак за Мак.(едонију), Кос(ово) и Мет(охију), Круш(евац) и Краљево. Скупљамо леве и шаљемо за Мак. Плаћамо за лев динар. Послаћемо им у току овог месеца 20.000 лева“, а у истом писму се и даље каже: „... 13 Раније послато писмо за Македонију отишло је Мал. (мисли се на Малинску, подвукao X. P.) је сачекала у једном селу да добије исправе па да продужи даље. Јавићемо Вам када тамо стигне“.¹⁸

Из разлога конспиративности повремено су се мењала места за пријем материјала. Увек иста лица га нису ни примала. Материјал у Врању се предавао Анчи и Секи Фиљковић. Некада се предавао у Скопљу, итд.

Када је Станојко Вукић 11. априла 1942. године ухапшен услед провале, веза између Македоније и ПК КПЈ за Србију је за извесно време прекинута. О тој прекинутој вези Партијско поверенство 21. априла 1942. године обавештава ПК КПЈ за Србију да веза са Македонијом не функционише.

Но и поред исвесног прекида због новонастале ситуације прекинуте везе са Косовом и Метохијом биће убрзо успостављене.¹⁹

Партијска техника

Целокупна партијска активност у издавачкој делатности од штампарије и гештетнера до издавања књига, брошура, прогласа и листака обухваћена је у току НОП-а под називом партијска техника.²⁰

Писана реч у току народноослободилачког рата и социјалистичке револуције одиграла је веома значајну улогу. Са издавањем партијског материјала од стране партијске технике ставље-

¹⁵ „Зборник НОП-а“, Том I, књ. 2, Београд, 1952. стр. 277—278.

¹⁶ Исто... стр. 278.

¹⁷ Архив ЦК КПЈ, бр. 1098.

¹⁸ „Зборник НОП-а“, Том I, књ. 3, стр. 22—24.

¹⁹ Христијан Ракић, Јужна Србија у одржавању веза између ПК КПЈ за Македонију и ЦК КПЈ у 1941. и 1942. години. (Освободитељна војна и револуцијата во Македонија, Скопје, 1973) стр. 567—575.

²⁰ „КПЈ у Србији“, стр. 311—321 и др Милivoје Перовић, Лесковац у рату и револуцији, стр. 133—144.

но је окупатору и домаћим издајницима у најкритичнијим ситуацијама да НО покрет није уништен.

Окружни комитети КПЈ на југу Србије располагали су гештетнерима и другим материјалима за пропаганду и агитацију.

У Лесковцу, су још у току априлског рата на иницијативу Косте Стаменковића преко радио-апарата хватане и умножаване вести. Међутим, тек са доласком Лепосаве Стаменковић Ленке на партијски рад у Лесковац почела је техника са радом. Пошто нису имали гештетнер, а због ситуације у земљи нису могли да га набаве израдили су ручни гештетнер. Техником је руководила Лепосава Стаменковић Ленка, а у њој су радила два члана КПЈ.

После напада Немачке на ССРГ техника је склоњена у село Шишинце у близини Лесковаца и ту су умножени први прогласи ЦК КПЈ и ПК КПЈ Србије, са позивима на устанак, и на разне начине разношени на територији ОК Лесковац. Поред гештетнера ручне израде, Окружном комитету Лесковаца, стајао је на располагању и шапилограф на коме су умножаване вести. Писаћа машина и штампарски материјал обезбеђиван је углавном преко књижара „Покрет“.

По налогу Окружног комитета због тешкоћа око одржавања веза са Шишинцем, партијска техника је премештена у Доње Синковце. Партијска техника је у Доњем Синковцу радила интензивно и у њој су умножавани леци и други партијски материјал. У њој су умножавани леци ОК КПЈ Лесковац „Радницима, сељацима, омладини, женама, и поштеној интелигенцији и свим родољубивим грађанима на устанак. Умножена је IV глава Историје СКП (б), Лењинова дела „Корак напред два назад“ и „Шта да се ради“.

Летак Окружног комитета КПЈ Лесковац о сарадницима окупатора и народним издајницима, поименично истичање имена и осуда на смрт изазивао је велики одјек у Лесковцу и околини.

Октобра 1941. године техником је руководила Лепосава Стаменковић и одржавала везе са лицима која су радила на технички. По одлуци ОК КПЈ Лесковац убрзо је пребачена на партијски рад у лесковачки НОП одред, а рад партијске технике преузима Разуменка Петровић Зума. Почетком 1942. године она одлази у Бабички НОП одред, а замењује је Глигорије Диклић Будни.

Крајем 1941. године са штампањем партијског материјала ишло је нешто теже. Техника је често мењала место боравка, због појачане будности окупатора и домаћих издајника. У извештају почетком јануара 1942. године Разуменка Петровић Зума писала је, „... Издајемо једампут недељно вести, затим смо издали летак поводом шест месеци борбе Совјетског Савеза против немачког фашизма. Дознали смо да се Немци поново интересују шта мисли народ, тако су превели наш летак поводом стрељања и послали га некој њиховој виши власти“²¹.

Поред технике ОК Лесковац, постојала је техника у Кукавичком, Бабичком, а касније у Јабланичком НОП одреду. Бабички НОП одред издавао је цепне новине и песме.

Успешно су радиле партијске технике у Црној Трави, при МК КПЈ — Про-купље итд.

Из свега напред изложеног с правом се може констатовати да је агитационо-пропагандни рад у лесковачком округу био веома разноврстан, масован и богат по садржини и броју издатих летака и прогласа.

Борба непријатеља против партијских и скојевских кадрова на југу Србије у 1941. години

Окупатор са домаћим издајницима настојао је свим силама од почетка да разбије партијску и скојевску организацију на југу Србије која је била снажна и активна.

Партијска организација на југу Србије у 1941. години претрпела је осетне губитке, не само у чланству већ и у руководећим кадровима. Окупатор са домаћим издајницима (Немци, Бугари, квислинзи и четничке контрапреволуционарне снаге), улагали су максималне напоре да НОР-у на југу Србије нанесу што веће губитке. Они су у овоме, то се мора признати, с времена на време имали успеха стицајем многих околности, али им све то није помогло да угуше народнослободилачки покрет, који је имао дosta успеха.

У ствари, током целог НОР-а и револуције постојала су два фронта: један оружани, војни, свакодневно видљив, и други тајни, невидљив, где се водила исто тако жестока борба, али другим средствима и у знатно сложе-

²¹ „Зборник НОР-а“, Том I, књ. 3, стр. 7.

нијим условима. Ова два процеса: припрема КПЈ за оружану борбу против окупатора и њихових сарадника и, обретно, окупатора за борбу против КПЈ, текла су паралелно све до напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез, а онда је дошло до њиховог укриштања, без обзира на то колико је била и једна и друга страна спремна.²²

За време напада Немачке на Совјетски Савез, војноуправни командант Шредер сазвао је састанак са представницима немачких војних и квислиншких обавештајних служби и на њему је донет закључак да се наредних дана почне са хапшењем комуниста, пошто се је очекивала њихова акција као знак солидарности са совјетским народом.

Шеф управног штаба Турнер, у духу овог закључка, истог дана издао је наређење Аћимовићу да се још увече изврши хапшење познатих комуниста.

После хапшења 22/23. јуна 1941. године, о чему је већ речено, друго групно хапшење извршено је 28. и 29. септембра исте године од стране немачке војне полиције. Ухапшено је 45 људи од којих већина скојеваца. Озбиљна хапшења у Лесковцу извршена су у току децембра, када је Нада Борђевић Пртина искључена из Кукавичког НОП одреда, дошла у Лесковац и проказала неке симпатизере и борце који су били враћени из одреда. Међутим, тешке провале за скојевску и партијску организацију, уследиле су у јануару и фебруару 1942. године када гине велики број скојевских и партијских кадрова.

Са развојем народноослободилачког рата, нарастао је и број затвореника. Окупатор са домаћим издајницима је већ од јула 1941. године формирао логор на Црвеном Крсту код Ниша. У почетку је био као прихватилиште за лакше кривце и таоце, а у јесен прераста у прави логор, у коме доводе родитеље и најближе рођаке свих оних који су отишли у партизане.

Hranislav A. Rakić

LE RÔLE DU PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE ET DE L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE DANS L'ORGANISATION DE L'INSURRECTION DANS LA RÉGION DE LESKOVAC

Justement après l'occupation du pays, le Comité départemental du parti communiste de Yougoslavie a pris la résolution de la préparation pour la lutte armée.

C'est déjà en août 1941 qu'on a formé un détachement des partisans de Leskovac et en été de la même année on a entrepris un grand nombre d'actions de diversion. L'organisation de parti de Leskovac avait, à cause de l'engagement intensif des unités allemandes, bulga-

У логор су Немци доводили заробљене партизане, сараднике и симпатизере НОП-а и из шире околине Ниша, односно са југа Србије.

Велика хапшења у Нишу извршена су почетком 1942. године некако паралелно са хапшењима у Лесковцу. У овим хапшењима притекла је у помоћ и Специјална полиција из Београда са шефом Трећег одсека Николом Губеровим.

Партијска организација лесковачког округа у 1941. години имала је избильне губитке. Погинули су Влада Борђевић и Сима Погачаревић, чланови ОК КПЈ Лесковац, Живојин Илић — Жика Жути, члан ОК СКОЈ-а, и други.

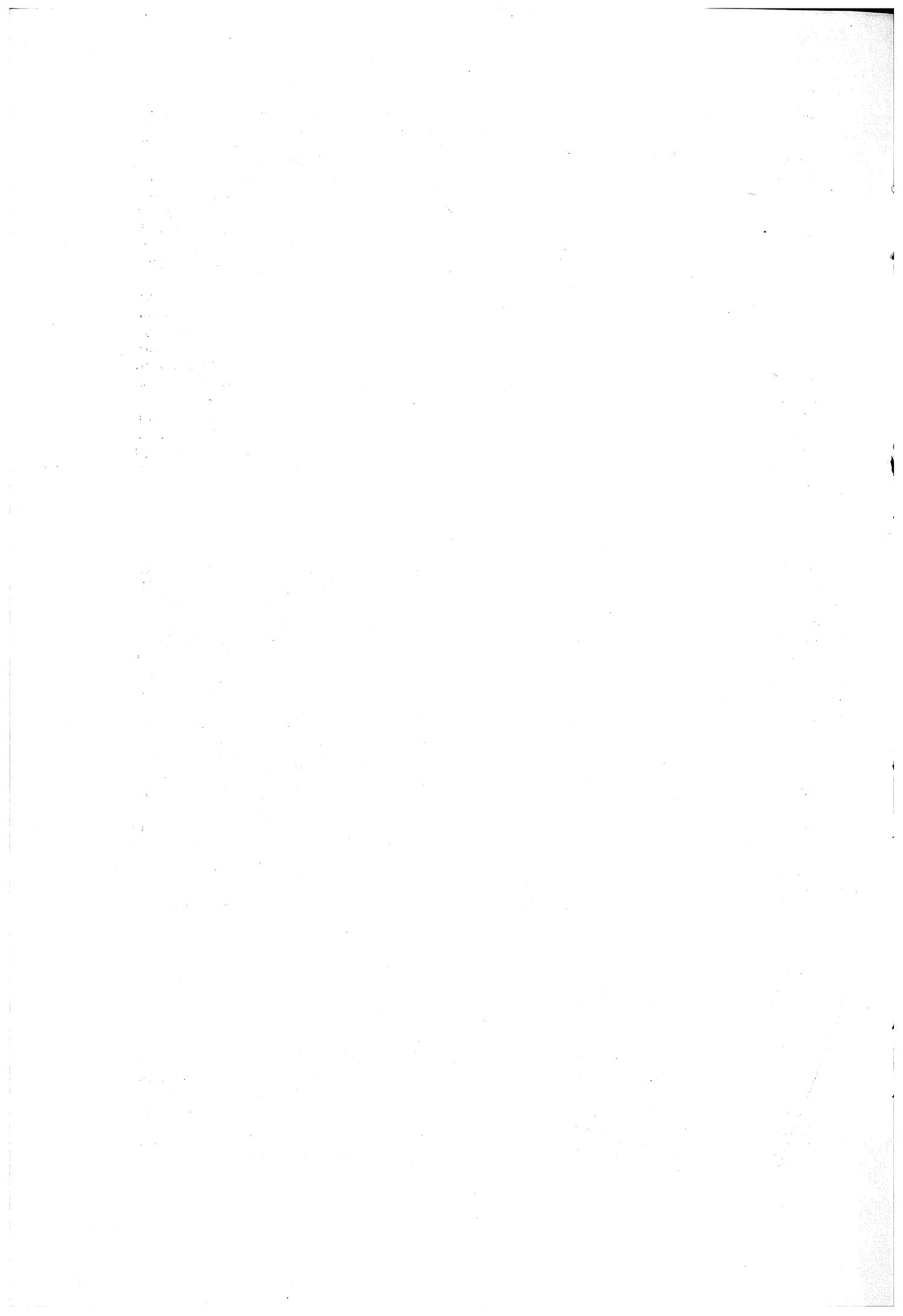
Треба истаћи да је народноослободилачки покрет у лесковачком крају 1941. године био у великој експанзији и да ма колико тешке ове провале и губици били за партијску организацију. КПЈ није престајала са радом и у најтежим ситуацијама какве су биле у наредном периоду.

Партијска организација дочекала је априлске догађаје и окупацију земље потпуно спремно. Кадрови које је КПЈ васпитавала између два рата били су способни да прихвате новонасталу ситуацију и поведу масе у борбу против окупатора и домаћих издајника. Прекаљени и искусни револуционари нису дозволили да их окупатор предухитри и ликвидира, већ су организовали партијске одреде и извршили оружане нападе на окупатора и његове слуге.

За време Ужичке републике створена је огромна слободна територија на којој су организовани сви основни облици нове народне власти. После угушења Ужичке републике револуција је настављена у Јужној Србији. Иако у народноослободилачком покрету на југу Србије долази почетком 1942. године до осеке, он неће бити уништен.

²² „КПЈ у Србији“, стр. 328.

ries et celles de Quisling, certaines pertes en hommes et les unités de l'armée de libération nationale étaient obligées de quitter les parties territoire libéré. Pourtant il est nécessaire de dire que les actions militaires et propagandistes du Parti et des unités des partisans ont mobilisé le peuple qui a accepté la révolution socialiste comme sa propre révolution et qui a aidé l'armée de libération nationale.

Мр Милица Бодрожић

Радничка класа Лесковца 1941 — 1944. године

При изучавању улоге и држања радничке класе Лесковца у току ослободилачког рата и социјалистичке револуције, као и читаве земље, неопходно је обратити пажњу на неколико значајних питања. Тако радничку класу треба посматрати као руководећу снагу напредног покрета која носи револуцију. Ово је неопходно истаћи јер питање хегемоније пролетаријата је кључно питање револуције. Оснивачи марксизма никада нису тврдили да за победу револуције радничка класа треба да чини већину становништва. Радничка класа је најсвеснија и најорганизованија и најбоље изражава социјалне идеале за које се бори револуција. Успех револуције зависи од исправности стратегије и тактике радничке партије да се активно бори за хегемонију пролетаријата у постојећим условима. Стога је неопходно размотрити и организацију, стратегију и тактику радничке партије која је водила исправну политику на стварању акционог јединства између радника и сељака како у цеој земљи тако и у Лесковцу. Радничка класа је у штрајковима стекла значајно револуционарно искуство. Све ће то доћи до изражaja и у току социјалистичке револуције када су радници сразмерно своме броју заузели веома значајно место у ослободилачким јединицама НОВЈ и пружили снажан отпор на својим радним местима, саботирајући производњу за непријатеља.

Владимир Илич Лењин је недвосмислено истакао да градски и уопште фабрички — индустријски радници могу да руководе читавом масом коју угњетава капитал у борби за његово збацивање, за одржавање и учвршење победе, „при стварању новог социјалистичког друштвеног поретка, у читавој

борби за потпуно уништење класа“.¹ При томе је Лењин јасно подвукao да у борби треба да учествује читава радничка класа јер: „Само с авангардом не може се победити. Бацити само авангарду у одлучну борбу док читава класа, док широке масе нису заузеле позицију било директне подршке авангарде било, у најмању руку, благонаклоне неутралности према њој и потпуне неспособности да подржавају њеног противника, било би не само глупост, него и злочин“².

Вође прве успеле социјалистичке револуције је уочио да је обарање владанине буржоазије могуће само од стране пролетаријата, кога посебни економски услови опстанка припремају за такво обарање, дају могућност и снагу да то изврши. Лењин каже: „Док буржоазија раздробљава, цепка сељаштво и све ситнобуржоаске слојеве, она збија, уједињује, организује пролетаријат. Само је пролетаријат због своје економске улоге у крупној производњи и способан да буде вођа свих радних и експлоатисаних маса које буржоазија експлоатише, угњетава, гуши не мање, а често и више него пролетере, али које нису способне за самосталну борбу за своје ослобођење“.³ Посебно су значајне речи Лењина у вези са учешћем радника у обнови и изградњи земље.⁴

Положај радничке класе Лесковца и њене економске акције 1936—1941. године

Неопходно је са неколико речи осврнути се на стање индустрије Лесковца пред други светски рат јер од развијености индустрије зависи и бројност а у извесној мери и положај радничке

класе. Лесковац се чак назива „српски Манчестер“. У Лесковцу је у предратном периоду Југославији била најразвијенија текстилна индустрија и она је представљала 40% југословенске вунарске индустрије. У њему је било укупно осам текстилних фабрика.⁵ Миливоје Перовић наводи да је сем тих фабрика било и десетак већих радионица у којима су такође радиле машине и већи број радника те се премашивао обим занатске производње. Исти аутор наводи да је 1938. у лесковачкој текстилној индустрији било запослено 2.560 радника. Скоро половина тих радника били су сељаци из околних села. (Ту су укључене и велике текстилне фабрике у Вучју и Грделици).⁶ Прековремени рад се није плаћао до 1937. Акорданти су радили много дуже. Понекад акорданти и нису одлазили кући већ су спавали поред машина и наставили даноноћни рад. После штрајка 1937. у три фабрике радници су извојевали право да се прековремени рад плаћа са 50% вишем, а празником 100%. У осталим фабрикама то се није практиковало све до рата или у веома ретким случајевима. Број акорданата у текстилној индустрији је износио једну трећину већином ткача.⁷ У Вучју су радиле углавном жене и деца. У лесковачком крају, по Перовићу, било је 1.574 фабричка радника и 2.490 печалбара.⁸ Фабрике се подижу у селима јер су тамо ниски режијиски трошкови,⁹ а радна снага се нуди у бесцење и може се за мале паре исцрпљивати у бескрај.

Пред рат у Лесковцу је постојала и металска индустрија која је бројала ист предузећа. Она је била млада и недовољно развијена. У Лесковцу су постојала следећа металска предузећа: ливница, једна творница металних израђевина, фабрика пљоопривредних справа и машина и два предузећа за израду ситних металних предмета. У овој грани индустрије није било запослено много радника.¹⁰

У Лесковцу је пред рат била развијена керамичка индустрија. У предратном периоду у граду су постојале три фабрике црепа са 5 милионицици цигала за једну сезону.¹¹ У лесковачкој млинској индустрији су постојала три млина у којима је радио око 40 радника,¹² две фабрике сапуна са преко 200 радника,¹³ фабрика гума „Рекорд“ са 250 радника,¹⁴ око 15 радника и фабрика слада,¹⁵ парна стругара са око 20 радника. Поред тога у Лесковцу су била три графичка предузећа са око 100 радника од којих 30 квалификованих.¹⁶

У самом Лесковцу били су такође развијени занати. У четвротогодишњем периоду 1936—1940. број заната се повећао на 59. У исто време број радњи се повећао на 579. По Перовићу тада је тешко било утврдити где је у једној радионици почетак фабрике а где крај занату. Врло често су се отварале радионице у неповољним смештајним условима па често и у подрумима.¹⁷

У годинама пред рат положај радника Лесковца је био необично тежак услед дугог радног времена, слабе заштите на раду и веома ниских надница у односу на цене намирница и других животних потреба. У циљу поправљања свог положаја радници су организовали читав низ штрајкова. Јуна 1936. у Лесковцу је избио штрајк берберских радника у коме је учествовало око 60 радника. Штрајк је трајао око 45 дана и завршио се делимичним успехом.¹⁸ Исте године у Лесковцу су ступили у штрајк радници сва три графичка предузећа. Штрајк је био добро припремљен и успешно се завршава.¹⁹ У Лесковцу је 14. X 1936. избио штрајк шајкачарских радника који се после 17 дана успешно завршава.²⁰ Кројачки радници и шегрти Лесковца су 16. XI 1936. ступили у штрајк који се завршава без успеха.²¹ Маја 1937. у Лесковцу су у штрајк ступили дрводељски радници који се после 74 дана завршава прихваташем услова радника.²² Уз помоћ полиције и владе фабриканти су успели да сломе штрајк радника у текстилној фабрици Мите Ристића и синова иако су радници били одлучни у борби и били помогнути од радника из других фабрика.²³ Средином јуна 1937. у штампарији „Млади покрет“ у Лесковцу је успешно завршен штрајк радника.²⁴ Крајем јула 1937. радници фабрике Глигорија Петровића су ступили у штрајк, њих око 550. Ускоро су у штрајк ступили и радници фабрике Мике Станковића, њих око 150. Они се углавном успешно завршавају.²⁵ У лето 1937. због тешких услова рада у грделичкој фабрици је дошло до обуставе посла. Послодавци су морали да прихвате услове радника,²⁶ али су одбили да врате на посао два радника, организаторе штрајка.²⁶ У фабрици сапуна и парфимерије Јована Влајчића и синова у Лесковцу је 22. VIII 1937. успешно завршен штрајк радника.²⁷ Такође је августа 1937. у Лесковцу успешно завршен штрајк дрводељских радника.²⁸ У Лесковцу је крајем октобра 1937. избио штрајк свих графичких радника (њих 114), који се успешно завр-

шава³⁹. У фабрици канапа и ужарије АД је 30. XII 1937. ступило у шрајк 250 радника. Захваљујући чврстини радника штрајк се 24. I 1938. завршава успешно.⁴⁰ Од значаја је да је у руднику злата Леце од 1. до 16. II 1936. штрајковало 285 радника. Они су штрајковали и 1938. У последњем штрајку управа рудника није примила на посао организаторе штрајка, око 50 радника. Сни се нису могли запослити чак ни у другим рудницима Краљевине Југославије све до рата. Организација штрајка и отпуштање 50 радника — рудара је имало значаја за даље њихово опредељивање и држање. Већина рудара је касније ступила у НОВЈ.⁴¹ Због одбијања послодавца да обнове колективни уговор и повећају наднице у Лесковцу је ступило у шрајк 35 милиарских радника 8. VIII 1938. год.⁴² Крајем јуна 1938. у Лесковцу је почeo штрајк радника из три стolarске радионице.⁴³

Током 1939. број штрајкова и тарифних акција није се смањивао. Тако је већ јануара 1939. дошло до штрајка у предузећу ужарије и конопља у Лесковцу. Он се после 33 дана успешно завршава.⁴⁴ У фабрици „Коста Илић и синови“ у Лесковцу је 5. IV 1939. због врло тешких услова избио штрајк. Услови живота су постали нарочито несношљиви после увођења акорда.⁴⁵ Управа подружнице шивачко-одећних радника УРС-а у Лесковцу је 29. IV 1939. издала обавештење о штрајку у овој фабрици констатујући да њени радници траже „веће парче хлеба“ и да се „према њима поступа човечно — као с људима“.⁴⁶ Штрајк је завршен 2. V 1939. победом радника. Значајно је да је 1. маја 1939. у Лесковцу прослављен празник рада потпуном обуставом рада у свим текстилним предузећима.⁴⁷ У Лесковцу су 3. XI 1939. ступили у штрајк графички радници, јер нису успели преговорима да остваре потписивање новог колективног уговора којим се тражило повећање надница пошто је услед поскупљења основних животних и материјнича било дошло до пада реалне наднице. Штрајк је после 24 дана успешно завршен.⁴⁸ Овај успех графичара био је од великог значаја за целокупни покрет у овом делу земље, јер је лесковачка графичка индустрија после београдске запошљавала највише графичара. Штрајкачки талас захватио је и фабрику металних производа „Монтафон“ у Лесковцу у којој је радио педесетак радника. Они су после напорне борбе успели да остваре своја права.⁴⁹

У вези са избијањем другог светског рата и појачаним извозом дошло је до поскупљења свих врста производа. Цене биљних производа порасле су од краја 1939. до краја 1940. за 150,3%, сточних производа за 78,2%, индустријских производа за 61,3%, хране за 60,8%, одела и обуће за 72,77%, а огрева и осветљења за 32,89%. Сматра се да су укупни производни трошкови живота од почетка рата до краја 1940. порасли од 90,9 на 143%.⁵⁰ Какав је био животни стандард радника најбоље се види из података објављених у Пролетеру бр. 7—8 за 1940. у коме се тврди да је просечна обезбеђена надница од почетка рата до краја 1940. порасла за свега 12%, док је поскупљење најважнијих трошкова живота (храна, одело и стан) скочила за преко 50%. Значи да је реална надница опала за око 40%. У време када је кг. хлеба коштао 6 дин. просечна обезбеђена надница радника износила је 24 дин.⁵¹

И у послератној години пред избијање шестоаприлског рата у Лесковцу се штрајковало као и у осталим деловима земље. Јуна 1940. у Лесковцу је избио штрајк текстилаца (њих око 1.000). Штрајк је успешно завршен 15. VII 1940. год.⁵² Током јула 1940. спроведен је 10-то дневни штрајк у фабрици вунених тканина у Вучју — власништво Лазе Теокаревића. Радници су успели да им се смањи радно време, које је до тада трајало 12 и више часова.⁵³ Почетком септембра 1940. папуџијски радници из Лесковца, њих 22, ступили су у штрајк који се завршава делимичним успехом.⁵⁴ У Лесковцу је 2. X 1940. избио штрајк обућарских радника и ученика (шегрта, њих око 100). Штрајк се завршава пуном победом радника.⁵⁵ Учествујући у штрајковима радници су стицали значајно револуционарно искуство. Непобитно је да је и у царској Русији пред избијање све три револуције — прве 1905—1907. и две 1917. постојао врло развијен штрајкачки покрет у коме су радници све више сазревали за даље револуционарне акције у самој револуцији. Стога је било неопходно, да би се разумело држање радника у револуцији, познавање активности у штрајковима у којима су они извојевали све већа права и побољшавали свој положај. У организовању штрајкова пресудну руководећу улогу је имала Комунистичка партија која је деловала преко УРС-ових синдиката. Посебно је значајна улога Косте Стаменковића и других руководећих чланова КПЈ. Да би спречио

даље револуционисање радничког покрета режим је 31. XII 1940. објавио распуштање УРС-ових синдиката. Поводом њиховог распуштања ЦК КПЈ је издао проглас и две окружнице⁴⁶ у којима се истиче његов значај и указује шта треба у том случају радити.

Организације КПЈ и СКОЈ-а међу радницима Лесковца пред рат и у току рата

Од необичног би значаја било изнети социјални састав КПЈ и СКОЈ-а у Лесковцу у последњим годинама пред рат и у току рата јер су они били организатор и руководилац ослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Са сигурношћу се може установити да је утицај Партије која је била малобројна, кадровска, большевичког типа, био међу радницима огроман, што се да закључити из њене делатности, како политичке, тако и економске и у организовању штрајкова у циљу поправљања материјалног положаја радника нарочито преко УРС-ових синдиката и непосредно.

Према неким подацима партијска организација у Лесковцу је изгледа била једина која у време шестојануарске диктатуре није била разбијена, али због провала у Покрајинском комитету везе нису редовно одржаване, а нове су се још теже стварале. Али од 1934. лесковачка партијска организација успоставља сталне везе са покрајинским руководством у Београду и Централним комитетом. У јесен 1938. ПК КПЈ за Србију је у Лесковац послао Мому Марковића који је после обављених консултација формирао Повереништво КПЈ за Лесковац. У складу са ставом ЦК КПЈ одлучено је да се у сваком предузећу формира партијска ћелија, да сваки члан КПЈ ради у некој партијској ћелији и да се без икаквих резерви покорава партијској дисциплини.⁴⁷ Ускоро после формирања партијског повериштва основано је и руководство СКОЈ-а.⁴⁸ У Лесковац су долазили и други руководећи партијски људи, ради пружања помоћи партијској организацији. У њему се увећава број чланова КПЈ и има их око 60, углавном радника. Формиран је Месни комитет КПЈ у који је ушло пет радника и два студента.⁴⁹ На окружној партијској конференцији Коста Стаменковић је изабран за делегата на Петој земаљској конференцији на којој је он изабран у чланство ЦК КПЈ, а В. Сма-

јсвић за делегата на Покрајинској конференцији у Београду.⁵⁰

Пред рат у Лесковцу су постојале партијске ћелије: мешовита ћелија пекарских радника, ћелија графичких радника, ћелија кожарских радника, ћелија столарских радника, ћелија текстилних радника, ћелија металских радника и друга мешовита ћелија.⁵¹ Из изнетог је јасно да су од осам партијских ћелија само две биле оне које нису обухватале искључиво раднике док је осталих шест партијских ћелија било састављено искључиво од радника разних струка. На основу ових података јасно је како је Партија Лесковца успела да оствари утицај на раднике у разним фабрикама и поведе их у штрајкачу борбу у предратним данима, а у време окупације земље на отпор окупатору и његовим сарадницима.

Што се тиче активности СКОЈ-а поznато је да је 1938. основано руководство СКОЈ-а и да је његов првенствени задатак био да што шире и смелије прилази младим радницима и средњошколској омладини. Одређено је да Здравковић и Илић раде међу радничком омладином. Ускоро је почело оснивање актива СКОЈ-а по гранама. Тако су оформљени активи: кожарских радника, трговачких помоћника, опанчарских радника, столара, пекарских радника и текстилаца.⁵²

Уочи устанка на територији ОК КПЈ за Лесковац постојале су три партијске организације у Лесковцу (по једна индустријских и графичких радника и једна улична организација). Такође су постојале организације у Врању, Бујановцу, Новој Тополи, Вучју, Бувицу, Владотинцу, Црној Трави, Тулару итд.⁵³ Захваљујући правовременим инструкцијама В. Бухе и Д. Стаменковића, сви чланови КПЈ који су били познати полицији на територији лесковачког округа успели су да се склоне па нико од познатих комуниста није ухапшен. После повратка у јужну Србију, Буха је донео одлуку о премештању свих познатих руководилаца за које је знала полиција. У Лесковац је дошла Лепосава Стаменковић, радница, са задатком да ради на технички Окружног комитета и да одржава везу са ПК КПЈ за Србију. У исто време Глигорије Диклић Будни, металски радник, руководио је Народноослободилачким фондом у Лесковцу.⁵⁴

У лесковачком крају 1941. било је 90 чланова КПЈ. У Лесковцу је тада било 4 партијске организације али се већ средином јануара 1942. тај број

смањио на две. У тешким околностима за партијску организацију овог краја, 29. I 1942. одржан је састанак ОК КПЈ за Лесковац на коме је одлучено да се појача партијски рад у Врању и окolini. У то време чланови ОК КПЈ за Лесковац су се кретали са одредима. ОК КПЈ за Лесковац је до септембра руководио НОП-ом у лесковачком и врањском крају. Септембра 1942. по одлуци ПК КПЈ формирано је Окружно поверенство за Врање. Новембра 1942. ПК КПЈ за Србију је одлучио да за секретара Окружног комитета постави Видоја Смиљевског. И поред тога што је постојао ОК КПЈ за Лесковац партијски рад на овом терену се развијао под утицајем партијске организације из одреда.⁵⁵ Нови период на терену ОК КПЈ за Лесковац наступио је почетком 1943. Тада је комплетиран Окружни комитет, а партијске организације су се почеле брже ширити у овом крају.

У Лесковцу је после окупације постојао Окружни актив СКОЈ-а, који је вршио функцију Окружног комитета, а крајем јуна 1941. проглашен за Окружни комитет СКОЈ-а. У свим срезовима и градовима на територији лесковачког округа постојала су среска односно месна руководства СКОЈ-а. Постојао је и посебан актив од осам чланова за рад са радничком и сеоском омладином. Истовремено су постојали и активи за руковођење средњошколском и студентском омладином. Током 1941. одржано је више скојевских саветовања, омладинских конференција и изборова на територији лесковачког округа.⁵⁶ У првој половини 1942. у Лесковцу је било 250 чланова СКОЈ-а. У Лесковцу је извесно време постојао Окружни комитет СКОЈ-а.⁵⁷

Партијска организација у лесковачком округу је била једна од јачих јер јој се бројно стање од јануара до јуна 1943. креће између 150—200. Јуна 1943. оно је износило 170 чланова КПЈ од којих је 65 било у Првом јужноморавском одреду. Окружни комитет КПЈ за Лесковац је 7. II 1943. реорганизован, а територија његовог деловања је проширила и на Топлицу. Нови Окружни комитет је уложио све снаге на образовању, попуњи и учвршћивању среских комитета КПЈ и партијских организација на терену. Ускоро су на том пољу постигнути видни резултати. Током целе 1943. ОК КПЈ за Лесковац је посебну пажњу поклањао раду среских комитета и њиховом организационом учвршћивању.⁵⁸ У другој половини 1943. одржано је ви-

ше конференција и саветовања за ОК КПЈ Лесковац и Топлицу и штабом Првог јужноморавског одреда у коме се од септембра 1943. врше припреме за стварање првих јужноморавских бригада. Нарочито је значајна конференција одржана у другој половини октобра 1943. у близини Врања, када је закључено да се интензивније ради на организационом учвршћивању и омасовљењу Партије и других народно-ослободилачких организација.⁵⁹ Скојевска организација на територији лесковачког округа током 1943. била је јака. Тако је октобра 1943. било око 210 чланова СКОЈ-а не рачунајући оне у оружаним одредима.⁶⁰ Врло су оскудни подаци о социјалном саставу. На основу малобројних докумената може се установити да је на пр. у јуну 1943. у чланству КПЈ било просечно 30% радника, 50% интелектуалаца и 20% сељака. Међутим, првих месеци 1944. стање се знатно променило. Највише је било чланова КПЈ сељака (око 60%), интелектуалаца (око 25%), а радника свега 15%. Али када се гледа социјални састав руководећег кадра, може се установити да су понекде радници били у далеко већем броју.⁶¹

Током целе 1944. као и ранијих година, скојевска организација у лесковачком округу је била бројно јака и организационо чврста. Тако је априла 1944. скојевска организација бројала око 300 чланова не рачунајући оне који су се налазили у јединицама НОВЈ. У току наредних месеци број чланова СКОЈ-а у овом округу је стално растао тако да је крајем 1944. било 1.741 члан СКОЈ-а.⁶²

Из изнетог се јасно види да су у Лесковцу постојале и деловале партијске и скојевске организације које су с више или мање успеха радије на организовању одласка људи у војне јединице и свим снагама настојале да дезорганизују производњу да би се онемогућило окупаторима да експлоатишу природна богатства наше земље.

Активност руководства КПЈ, СКОЈ-а и НОП-а на правилном опредељењу радничке класе Лесковца 1941—1944. године

Руководство Партије и СКОЈ-а одмах после капитулације војске Краљевине Југославије и окупације земље је не само анализирало узроке тако брзог пораза већ је и систематски радило на организовању широких народних маса,

а посебно радничке класе чија су они били авангарда на припремању оружане борбе. Тако се већ у прогласу ЦК КПЈ од 15. IV 1941. који је упућен народима Југославије посебно говори радницима и радницама читаве земље, па према томе и Лесковца о тешком стању које је задесило земљу после улaska окупатора. У прогласу ЦК КПЈ констатује: „Наша дужност је да у овим судбоносним данима сачувамо своју хладнокрвност, да још одлучније учвршћујемо своје редове да радимо на освајању и окупљању радних маса — водећи их у борбу за њихове свакодневне интересе, у борбу за болju и сртнију будућност“.⁶³ У првомајском прогласу ЦК КПЈ је дат даљи подстрек у раду на припремама за борбу против окупатора.⁶⁴ Још детаљнији и прецизнији ставови КПЈ су дати у закључцима са мајског саветовања одржаног у Загребу у којима се посебно инсистирало на савезу радника и сељака.⁶⁵ Од посебног је значаја проглас ПК КПЈ за Србију у коме је српски народ позван да ствара борбено јединство против окупатора. Нарочито је од значаја да се у прогласу инсистира на организовању борбе против оних који „се прикупљају да спрече раднике и сељаке да, кад за то куцне час, оснују своју радничко-сељачку совјетску власт, наслањајући се на велики братски Совјетски Савез“.⁶⁶ Од необично великог значаја је проглас ЦК КПЈ за целу земљу, па и за Лесковац, издат поводом напада на ССР. Њиме су радници позвани на своја места „у прве борбене редове“ да непоколебљиво и дисциплиновано врше своју пролетерску дужност и хитно се спремају за „последњи и одсудни бор“.⁶⁷ Посебно су позвани радници на железници и осталим транспортним средствима да остану верни својим „борбеним традицијама“ и онемогуће да их искористе против Совјетског Савеза, да се онемогући извлачење природних богатстава, а нарочито оружја и муниције.⁶⁸ ЦК СКОЈ-а је 1. VII 1941. издао проглас у коме је позвао све друштвене слојеве а у првом реду младе раднике да ступе у прве борбене редове против непријатеља читавог човечанства.⁶⁹ У Лесковцу је сигурно ширен проглас ЦК КПЈ од 12. VII 1941. у коме су народи Југославије позвани на оружани устанак. (У бој! У бој против фашистичке банде, која тежи да истреби не само највеће борце народа, већ и Словене на Балкану . . .).⁷⁰ И ПК КПЈ за Србију је ускоро после објављивања прогласа ЦК КПЈ издао јула 1941.

и свој проглас који је на првом месту упућен радницима. У прогласу се посебно инсистирало на традиционалном пријатељству између српског и руског народа, док се у прогласу ЦК КПЈ указује нарочито на интернационални дуг који су југословенски народи остварили према младој совјетској држави. У прогласу се судбина ССР повезује са судбином српског народа и свих Словена што је у ствари била објективна нужност и потпуна истина. У њему је јасно изражена вера у „саме себе“ а на другом месту у Црвену армију те је на тај начин и у овом првом отвореном позиву на оружану борбу против окупатора и њихових сарадника било очито у кога ће се највише уздати КПЈ што је најисправнији пут.⁷¹

Крајем јула 1941. ОК КПЈ је издао проглас у коме се позива народ Лесковаца и околине на устанак против окупатора. Свима радницима Лесковаца и околине је у овом свом прогласу ОК КПЈ за Лесковац сасвим објективно изнео положај у коме се они налазе. Њих је притискала не само скupoћа, незапосленост, беда и глад, већ су им фашисти и њихови домаћи помагачи спремали радне концентрационе логоре. У том тренутку од радника су се очекивала „пролетерска дела“. Требало је показати непријатељу да радници нису понизно робље, да нису кукавице, већ да су они спремни поћи у борбу за болju и срећнију будућност. Стога су радници позвани да збију своје редове око Комунистичке партије, авангарде радничке класе и пођу у „одлучни и последњи бор“.⁷² Сигурно се и о овом прогласу расправљало међу члановима КПЈ и СКОЈ-а у Лесковцу и околини а посебно међу радницима који ће сачињавати највећи део Лесковачког, односно Кукавичког одреда што ће се видети из наредног излагања. ПК КПЈ за Србију издао је проглас поводом именовања Недићеве владе у коме се она оцењује као „подмукли, зликовачки, паклени план вековних и најгорих непријатеља нашег народа“.⁷³ И поводом 24-годишњице октобарске револуције ЦК КПЈ је упутио проглас народима Југославије, њеним радницима, сељацима и грађанима којим их је упознао о њеном значају. Говори се и о ослободилачкој борби наших народа коју су они требали да воде у што већем броју а посебно њени радници који су требали да уништавају све што служи непријатељу. Од њих се тражи: „Саботирајте сваки рад у производњи за непријатеља, уништавајте најпотребније

машине за производњу, железнички саобраћај, магацине, који служе непријатељу".⁷³ И ЦК СКОЈ-а је поводом 7. новембра, тј. 24-те годишњице октобарске социјалистичке револуције позвао младе нараштаје, младе раднике и др. да не жале своје животе у светој борби за слободу народа.⁷⁴ ОК КПЈ за Лесковац је упутио проглас радницима Лесковца и околине у коме је констатовао да положај радника никада није био тежак као тада. Запосленци радници у предузећима која раде за окупатора су позвани да саботирају „рад на сваком кораку“ и докажу „своју свест и солидарност са осталим радним и најпреднијим људима који се боре против фашизма“.⁷⁵ Шест месеци после напада Немачке на Совјетски Савез ОК КПЈ за Лесковац је 25. XII 1941. упутио проглас радном народу Лесковца и околине у коме га је упознао са борбом Црвене армије, народа Југославије па и Србије и позвао да уништава све „што служи окупатору и његовим слугама“.⁷⁶ Децембра 1941. у вези са стрељањем у Лесковцу и одмаздом окупатора ОК КПЈ за Лесковац, са потписом „Националноослободилачки одбор Лесковац“ издао је летак упућен народу Лесковца и околине, а на првом месту радницима, у коме је истакао да се непријатељ није задовољио стрељањима у Краљеву, Крагујевцу, Мачви и другим местима, већ је недавно стрељао на Хисару преко 400 грађана Лесковца и околине. Борба партизана се оцењује као једино исправан пут и због тога је на њиховој страни био цео народ сем неколицине издајника српског народа. Осуда тих издајника је недвосмислена као и у другим прогласима које је издала КПЈ.⁷⁷

Из до сада анализираних прогласа се види да су КПЈ и СКОЈ били необично активни у правилном разјашњавању ситуације и позивима на оружану борбу и вршење саботаже на радним местима. Захваљујући оправданој борби против окупатора и њихових сарадника релативно малобројна радничка класа (и то не сва — без оних неорганизованих) са својом релативно малобројном Комунистичком партијом постала је покретачка и руководећа снага масовног ослободилачког покрета. Несумњиво је да је снага радничке класе и њене Партије лежала не у њиховој бројности, већ у њиховим организационим способностима, исправној политици и повезаности са широким радним масама народа. Из до сада наведених прогласа се види да су се руководства КПЈ, СКОЈ-а и органа НОП-а у првом

реду обраћала радницима као класи чија су они били авангарда. Још у првим инструкцијама од њих се захтевало: „Пролетери на своја места! У прве борбене редове!“. Од радника се тражило да уништавају окупаторе и њихове сараднике било с пушком у руци, борећи се у првим борбеним редовима херојских партизана или на својим радним местима кочећи и саботирајући производњу за непријатеља.

И током 1942. руководства КПЈ, СКОЈ-а и других органа НОП-а су наставила да својом систематском и организованом акцијом правилно усмеравају и руководе радничком класом и другим радним слојевима народа у целој земљи па и Лесковцу. Поводом 18.-годишњице смрти В. И. Лењина, 21. I 1942. ОК КПЈ за Лесковац је издао проглас. У њему се каже да је учење генијалног Лењина било водиља комуниста Југославије па и Лесковца. Остварење савеза између радника и сељака у Совјетском Савезу се с правом оцењује као велики успех. Инсистирање на јединству ослободилачког покрета наше земље с осталим поробљеним народима Европе и са совјетским борцима је такође оправдано. И јединство ослободилачког покрета у нашој земљи се оцењује као огроман успех, јер се само на тај начин могло да оствари дело великог Лењина.⁷⁸

Поводом 27. марта 1942. ОК КПЈ за Лесковац је издао летак поводом годишњице раскидања пакта са Немачком. У њему је ОК КПЈ за Лесковац инсистирао на јединству читавог народа за борбу против окупатора и њихових сарадника. Партизани су означени као ствараоци и весници боље и срећније будућности, те је требало њихове редове још више омасовити. Успешне борбе у Јабланици, Топлици и околини су деморализале окупаторе и њихове сараднике. Стога је било потребно јачати и стварати нове партизанске одреде. Посебна пажња је поклоњена радницима који су требали као „најсвеснији и најборбенији део народа“ да прекину рад за окупатора и не чекају скрушених рук у одвођење у логоре или губилишта. Требали су да ступају у прве борбене партизанске редове.⁷⁹ ПК КПЈ за Србију је 1. V 1942. упутио проглас народу поробљене Србије. И он је упућен свим друштвеним слојевима, а радници су и овде стављени на прво место. И овде се за њих каже да им је место у првим борбеним редовима НОВ и ПОЈ. Апеловало се на радничку „високу свест, борбеност и самопожртвово-

вање" у партизанским редовима и редовима радничке—Комунистичке партије. Нарочито се и даље требало да ради на стварању борбеног јединства са радним народом са села.⁸⁰ Сличне мисли ПК КПЈ за Србију је изнео и у свом прогласу од јуна 1942. У њему се говори о храброј борби коју воде партизани, славна Црвена армија и читав совјетски народ у заједници са борцима Енглеске и Америке и других побљежених народа Европе. Истовремено су осуђени немачки плаћеници: Недић, Јојић и Пећанац као и четници Драже Михаиловића и југословенска влада у Лондону. Покрајински комитет је помно пратио економски положај радничке класе у условима окупације и позвао раднике да не одлазе на рад у "Немачку", јер их је тамо очекивала смрт, а њихове породице у земљи: глад и беда. Комунистичка партија их је позивала у партизане, јер ће једино на тај начин у савезу са сељацима „извршити најсветлију обавезу: уништење окупатора и њихових слугу" и ослобођење народа остварити само у савезу радника са сељацима. ПК КПЈ за Србију је одао дужно признање свим железничким, бродским и поштанским радницима и службеницима, јер је њиховим радом спречено одношење летиље у Немачку. Наведено је тачно шта су убудуће требали они да предузимају да би се обуставио саобраћај, јер то смањује отпорну снагу окупатора и њихових сарадника, а истовремено доприноси ослобођењу нашег народа и под фашистичке тираније.⁸¹ У свом прогласу од 1. IX 1942. антифашистичка омладина Лесковца се обратила свим друштвеним групацијама Лесковца, а на првом месту радницима у коме им је скренула пажњу да је омладина прва ступила у партизанске одреде борећи се храбро против окупатора и њихових сарадника. Омладина је „неустрашиво ударила по окупатору у Лесковцу" и није му дозволила да се у њеном граду „лагодно осећа".⁸² Поводом 25. годишњице октобарске револуције, ПК КПЈ за Србију је издао проглас у коме се обраћа целом српском народу. Обраћајући се радницима ПК КПЈ за Србију је захтевао да на дан 25. годишњице прве успеле социјалистичке револуције обавежу „да ће се борити још јаче" но до тада против немачко-фашистичких окупатора и њихових слугу. Радници су требали да пруже пример другима „како се треба борити за част, слободу и независност, за болju и срећнију будућност чи-

тавог нашег народа." Они су требали да се налазе на челу ЈНОФ-а — најшире масовне антифашистичке организације, да увећају и јачају партизанске редове и наносе окупатору и његовим сарадницима ударце „увек и на сваком mestu".⁸³

Имајући у виду да је и даље требало радити на придобијању радничке класе у партизанске одреде, Партија и разни органи НОП-а су наставили да и даље раде на правилном усмеравању пролетаријата Лесковца. Међутим, из низа досада анализираних прогласа се сасвим јасно види да се одаје захвалност бројним радницима који су својом активношћу било у борбеним редовима с пушком у руци или на радним местима допринели слабљењу отпорне снаге непријатеља. Одавање овог признања је не само последица изношења објективне ситуације о држању радничке класе, већ је требало у исто време да позитивно утиче на брже приступање оног дела пролетаријата НОП-у, који је услед неорганизованости, неповезаности, страха од репресалија и тешње за очувањем голог живота стајао по страни. ОК КПЈ за Лесковац и штаб Првог јужноморавског НОПО су 5. III 1943. упутили проглас радницима, сељацима и грађанима Топлице, Јабланице, Лесковца и околине у коме их је упознао са великим губицима непријатеља на источном фронту и у Југославији рачунајући да ће изношењем објективних чињеница покренути на свом терену све друштвене слојеве, а посебно оне раднике Лесковца и других места који нису ступили у партизанске редове да то учине. Апеловало се на сваког свесног радника да је то „дужност сваког правог родољуба".⁸⁴ ОК КПЈ Лесковца и штаб I јужноморавског НОПО су издали још један проглас, који су упутили свим друштвеним слојевима а на првом месту радницима, у коме су изнета неделја четника ДМ према народу овог краја и истакнуто да њих очекује иста судбина као и окупаторе, Недића, Јојића и Пећанаца.⁸⁵ ПК КПЈ за Србију и Главни штаб НОПО за Србију су издали проглас у коме је изнета ситуација на фронтовима у свету и у земљи и укаzano на огромне успехе антихитлеровске коалиције, а посебно у нашој земљи. Стога је било неопходно да се у борби против окупатора и њихових сарадника ангажују сви друштвени слојеви: радници, сељаци, грађани и омладина.⁸⁶ Поводом 26. годишњице октобарске револуције у Лесковцу је си-

турно ширен и раствуран проглас ЦК КПЈ којим су опет сви друштвени слојеви, а на првом месту радници, позвани у борбу за ослобођење.⁸⁷ И у прогласу ПК СКОЈ-а упућеном омладини Србије, а на првом месту младим радницима да ступају у јединице НОВЈ.⁸⁸ НОО, одбор АФЖ-а и одбор УСАОЈ-а лесковачког округа су 1. XII 1943. упутили проглас родољубима лесковачког округа, а на првом месту радницима да прикупљају зимску помоћ борцима на фронту. Нарочито се истичала потреба да се борци НОЈ снабдеју са што више хране, обуће и топлог одела и веша. Снабдевање бораца свим потребама се сматрало као „света дужност“, јер ће се „на тај начин храбрим борцима и ослободиоцима омогућити и олакшати живот и борбу у сувим условима зиме“. У ту сврху била је отворена акција зимске помоћи партизанима од 10. XII 1943. до 10. I 1944. год.⁸⁹

Услед тога што је још било радника и других друштвених слојева који су стајали по страни и током 1944. се наставља са издавањем прогласа. У првомајском прогласу ЦК КПЈ у 1944. се одлучно тражило од радника да ступају у НОВЈ, прекину са радом за окупатора, уништавају објекте на којима су радили, иду на ослобођену територију и својим радом помогну консолидацију нове народне демократске власти.⁹⁰ И првомајске пароле које је упутио ЦК КПЈ биле су у знаку смерница које су изнете у споменутом првомајском прогласу са акцентом за јачање борбене смотре радничке класе и слободољубивих снага у борби против фашизма.⁹¹ Поводом 1. маја и ПК СКОЈ-а је упутио проглас омладини Србије у коме је најчешће позвао на борбу радну омладину. Омладина не само што није смела даље да ради за окупатора већ је требало да диже предузећа и руднике у ваздух и долази у јединице НОВЈ. Значи од дотадашњих саботажа, диверзија и смањења производње требало је прећи на потпuno уништавање фабрика и рудника. За другачије поступање нису се смели да налазе никакви разлоги, јер они нису могли да буду препрека за радничку омладину.⁹² Руководство омладине Србије је 12. VIII 1944. поводом I конгреса антифашистичке омладине Србије позвало антифашистичку омладину Србије да организује претконгресна такмичења за мобилизацију младих радника, сељака и ћака у јединице НОВЈ које би се ангажовале у борби против

окупатора и њихових сарадника.⁹³ И поводом 27. годишњице велике октобарске социјалистичке револуције ЦК КПЈ је издао проглас народима Југославије, свим њеним друштвеним слојевима од којих су радници стављени на прво место.⁹⁴

Учешиће радника Лесковца у војним јединицама НОВЈ

Из претходног излагања сасвим је јасно да су ЦК КПЈ, ПК КПЈ за Србију, ОК КПЈ за Лесковац и одговарајућа руководства СКОЈ-а плански и систематски радили на организовању радничке класе и осталих друштвених слојева на припремама за борбу против окупатора и њихових сарадника. Наведен је и анализиран читав низ прогласа, летака и саопштења који су се несумњиво ширили међу радницима Лесковца. Из њих се јасно види да су руководства КПЈ и СКОЈ-а и других органа НОП-а својим позивима систематски и плански указивали да је једино право место радничке класе у првим борбеним редовима у које их је позивала њихова авангарда.

Када се почело са формирањем одреда пазило се да класни састав буде у корист радника. Пошто су касније у јединице НОВЈ почели да у великом броју ступају сељаци, јер је познато да је Југославија пољопривредна земља коју је у преко 75% чинило сељаштво, радници су имали већину у партијским организацијама. Из Лесковца је отишао знатан број радника у Лесковачки (Кукавички) и Бабички НОП одред. Још крајем јуна 1941. по директиви ОК КПЈ за Лесковац је од синдикалних група у Лесковцу формирано 16 илегалних десетина. Оне су требале да раде на прикупљању оружја и другог материјала за оружану борбу и организовању саботажа по фабрикама и радионицама. Из ових десетина је у Кукавички (Лесковачки) НОП одред у првим данима отишло око 40, а у Бабички одред око 30 партизана.⁹⁵ Стојан Николић је навео да је у августу на Кукавицу дошло 20 радника, у септембру 37, у октобру 51 радник, у новембру 35 радника, а у децембру 7.⁹⁶ Кукавички и Бабички одред са другим одредима југа Србије су имали много успеха у ослобађању свог краја када су ослобођени Прокупље, Власотинце, Лебане, Медвеђа, Лепце и низ других мањих места, које је непријатељ поново заузео тек у другој половини децембра

1941. Одреди су имали нарочито запажених успеха у борби против четника Косте Пећанца. Стојан Николић је такође дошао до података да су лесковачке раднице у великом броју узеле учешћа у одредима југа Србије.⁹⁷ Кукавички одред је био матица за формирање не само Бабичког већ и Јабланичког одреда. Задатак Јабланичког НОПО је био да дејствује на територији Пусте Реке и Јабланице.⁹⁸

У лесковачком округу су почетком 1942. дејствовала три одреда: Јабланички са 260, Лесковачки са 200 и Бабички са око 200 бораца. Бугари су ускоро, помогнути недићевцима, љотићевцима и четничима, предузели низ офанзивних напада на одреде југа Србије и пошто нису успели да униште партизане они су се светили мирном становништву па су 17. II 1942. спалили Бојник и Драговац и у њима стрељали преко 500 жена, деце и стараца, а мањи број интернирали. Бугари су почетком марта 1942. са својим домаћим савезницима предузели напад на Лесковачки, Јабланички и Топлички одред који су се налазили на Пасјачи. Они су донели погрешну одлуку о пробоју у Јабланицу, уместо одласка на Јастребац. После пробоја на Јабланицу партизани су се нашли у окружењу и сталним борбама, те су претрпели знатне губитке, а њихово се људство почело осипати. Због тако тешке ситуације у одреде је дошао незнатаан број нових бораца па и радника. Главни штаб НОП одреда за Србију и ПК КПЈ за Србију су се у овим тешким данима залагали да се у војне јединице првенствено мобилишу радници и сиромашни сељаци, јер су се они најискреније борили за ствар читавог радног народа. Говорећи о раду партијских организација у партизанским јединицама ПК КПЈ за Србију је саветовао да се пред Партију постављају задаци да „у партизанске чете окупљају у првом реду раднике и сиромашне сељаке, који ће пушку држати чврсто и до краја у рукама, јер се боре за своју ствар, за ствар радног народа и његову бољу будућност. Мора се зато водити рачуна о развоју политичких прилика у којима ће се све више заоштравати класни односи како би партизанске чете доиста постале језгро и привлачна снага за стварање радничко-сељачке Црвене армије“.⁹⁹ Партизани Лесковачког НОП одреда су 1. маја 1942. прославили свој раднички празник.¹⁰⁰ Сходно директиви ПК КПЈ за Србију и Главног штаба НОПО за Србију и ОК КПЈ за Лесковац је радио

у циљу мобилизације нових бораца у одреде. У време „Аћимовићеве офанзије“ од јула до септембра 1942. ОК КПЈ за Лесковац је од новопримљених бораца из ранијег Јабланичког одреда и Пасјачке чете формирао Јабланичко-пасјачки одред. Он је са Лесковачким и Јастребачким одредом предузео нове јуанзивне нападе на њих. Вештим маневрисањем они су избегли уништење.¹⁰¹ Из списка бораца и руководилаца обновљеног Лесковачког НОП одреда од априла до фебруара 1943. се види да је од 77 бораца 17 било радника. Фебруара 1943. су формирани 1. и 2. јужноморавски одред. Први јужноморавски одред је ноћу 12/13 III 1943. напао на рудник Леце, разоружао посаду и порушио рудничка постројења и електричну централу. Тада је одреду пришло око 60 рударских радника.¹⁰² ПК КПЈ за Србију је 30. VI 1943. упутио писмо окружним комитетима југа Србије, па и ОК КПЈ за Лесковац. У њему се захтевало да се спроведу организационе и политичке припреме за стварање ударне бригаде. При томе је нарочито требало повлачiti раднике из града.¹⁰³ Од 10. X 1943. до краја јуна 1944. је на југу Србије формирано 19 бригада које су сврстане у дивизије и водиле офанзивне нападе против непријатеља. Међутим, немамо података о њиховом социјалном саставу и у које су бригаде одлазили радници из Лесковаца. Може се прихватити тврђење М. Борковића, до кога је он дошао на основу појединачних сећања савременика и хроника НОР-а, да је током лета и јесени у војним јединицама било око 70% чланова КПЈ сељачког порекла а „приближно исти проценат руководећих кадрова били су радници и интелектуалци“.¹⁰⁴

Илегалне акције радничке класе Лесковаца 1941—1944. године

Радници Лесковаца су се управљали према упутствима виших партијских и скојевских руководстава, а често и самонапредно, из патриотских побуда су организовали низ успешних саботажа. Илегалне акције радничке класе Лесковаца су биле многобројне и развијале су се на разним секторима.

По директиви ОК КПЈ за Лесковац крајем јуна 1941. је од синдикалних група у Лесковцу формирано 16 илегалних десетина, које су требале да раде на свом организационом јачању, прикупљању оружја и другог материјала и организовању саботаже по фабрика-

ма и радионицама у којима су радили чланови ових десетина.¹⁰⁵ У Лесковцу је јуна 1941. био формиран илегални градски одбор Народноослободилачког фонда са Глигоријем Диклићем Будним, на челу, металским радником.¹⁰⁶ Радници су често вршили саботаже у фабрици Мике Станковића Куце.¹⁰⁷ Саботаже су првенствено, по М. Перовићу, извођене на разбојима и у одељењима апратуре тако да је производња опала од 40 на 10 метара дневно. Летке које је издавао ОК КПЈ Лесковац успешно је растурао актив у фабрици Мике Станковића Куце. Радници сваке смене су налазили на машинама летке. Радници металског предузећа „Монтафон“ су израдили гвоздене шаблоне са паролама: „Живео СССР“, које су лети носиле скојевке на дрвеним нанулама када услед врућине асфалт омекша па су у њега утискиване те пароле.¹⁰⁸ Скојевско руководство фабрике Тихомира Илића је организовало паљење магацина у кудељари Тихомира Илића. Акција је потпуно успела а материјална штета је процењена на више милиона динара. Али, непријатељи никада нису успели да открију извршиоце паљења магацина.¹⁰⁹ Лесоквачки активисти су организовали паљење два вагона ћебади који су били на пролазу из вучјанске фабрике кроз Лесковац. И ту је штета процењена на милионе.¹¹⁰ У Лесковцу је организовано уништавање гума на возилима специјално направљеним бодејима или поливањем соном киселином.¹¹¹ У фабрикама Лесковаца су постојали активи који су радили на прикупљању прилога који су даље испоручивани или директно партизанским одредима или невољнима у граду.¹¹² Радници су тајно износили материјал из лесковачких штофара и предавали га одбору НОФ-а.¹¹³ Лесковачки радници су такође стављали на располагање своје станове за одржавање састанака, за прихватање другова који су долазили од виших партијских форума из других места или из партизанских одреда по разним задацима као и за скривање и лечење рањеника.¹¹⁴ У лесковачким текстилним фабрикама су последњих месеци 1942. учествале саботаже радника. Оне су организоване под руководством Партије. По налогу Партије за време прославе октобарске револуције један радник је ставио парче гвожђа у машину, због чега је она била у квару више дана. Убаџивањем парчади гвожђа један радник је поломио зупчанике на више машина. И поред свестрано организованих мера од стра-

не управника фабрике извршиоци саботажа нису пронађени.¹¹⁵ Актив комуниста је 4. X 1942. у фабрици Мике Станковића Куце онеспособио парни котао услед чега фабрика није радила месец дана.¹¹⁶ Саботаже су настављене да се изводе нарочито током децембра 1942. Било је онеспособљено неколико разбоја и пумпи за довод воде у парни котао, чија је оправка по директиви Партије саботирана, а новопостављена пумпа је била слабијег капацитета.¹¹⁷ Радници су свакодневно сипали песак у лагере. Врло озбиљна саботажа је извршена убаџивањем ћубрета у „смесу“ од које је израђивана роба за немачку војску, а служила је као сировина за 15—20 дана. Радници су убаџивањем ћубрета упропастили смесу па фабрика није могла да ради 15 дана.¹¹⁸

О активности радника током 1943. и 1944. на територији лесковачког округа подаци су врло ретки. Илегалних акција је несумњиво било јер је то од радника захтевала њихова авангарда — КПЈ. Вероватно се тада више радило на организованом одласку у јединице НОВЈ на чему се инсистирало у бројним прогласима. У Лесковцу је марта 1943. било организовано месно руководство КПЈ чији је циљ био да ради на окупљању што већег броја људи за НОП. Кожарски радник Василије Николић Џиле је био изабран за секретара месног руководства Партије.¹¹⁹ Из изнетог је јасно да су радници Лесковаца организовали читав низ илегалних акција и да су саботирали производњу за окупаторе.

Рад квислинга на придобијању радничке класе Лесковаца 1941—1944. године

И органи квислиншке власти у Србији су свим средствима настојали да придобију све друштвене слојеве а посебно радничку класу пре свега због тога што су и националсоцијалисти, који су квислинзима били узор, радили на изградњи свог „социјализма“ који је требало да оствари сарадњу рада и капитала. Повећањем запослености у ратној индустрији фашисти су ликвидирали незапосленост. Демагошким паролама о близи коју указују радницима, квислинзи су желели да их онемогуће да ступе у партизане. Они су критиковали положај радника у бившој Југославији и много говорили о мера-ма које предузимају у циљу поправљања материјалног стања и дизања кул-

турног нивоа. Организовањем приредби и биоскопских представа желело се контролисати раднике и у њихово слободно време и онемогућити им да илегално делују против окупатора и квислинга. Значајно је напоменути да су се квислиншки органи у Србији, одмах после свога конституисања, уз благослов окупатора и њихово пуно суделовање, на све начине трудали да из Србије регрутују раднике за одлазак у Немачку на рад у војне фабрике и на друга места за која се у Немачкој осећала потреба услед мобилисања огромног броја људства у војне јединице за рат на источном фронту и другим боиштима. **Ново време** је 28. VIII 1941. донело вест „Из Лесковца су отишле 4 партије радника за Немачку“. Нешто касније 2. XI 1941. **Ново време** је под насловом: „Осма група радника креће из Лесковца у Немачку“ писало да се пријавило 10 лица од којих су четворица из самог града, а остали из околине. И **Обнова** је такође писала о мерама да се смањи незапосленост. Тако је 31. VII 1941. она донела вест да је делегација београдске и лесковачке радничке коморе била код инж. Васиљевића, комесара Министарства привреде. На том састанку разматране су мере како да се на територији Радничке коморе у Лесковцу у текстилним фабрикама обезбеди производња и оствари запослење свих 1.600 радника и тиме омогући збрињавање и радника и њихових породица. Васиљевић је обећао да ће се заложити код надлежних органа да се ствар позитивно реши позивајући их да се и даље обраћају њему да би им помогао у решавању других проблема.

Међутим, и поред тобожње бриге меродавних органа положај радника се страховито погоршао. Ово су морали да признају и представници квислиншке власти. „У представци радници „Збора“ нагласили су да су скокови цене из дана у дан све већи, док радничке наднице остају исте“. Констатује се да су цене скочиле у просеку за 40%, док су наднице остале исте као и првог априла 1941. год.¹²⁰ Квислиншки органи су на разне начине покушали да одврате раднике од ступања у партизане и њихове илегалне делатности. У томе се нарочито истicao **Милан Недић** у говорима у којима се посебно обраћао радницима.¹²¹ Недић је као и буржоаски политичари између два рата био пун празних обећања за која није дао никаква објашњења како би се могло и помислити да он заиста мисли да ће их остварити. Колико је вла-

ди Недића било важно да придобије радничку класу Србије најбоље сведочи чињеница што се он прихватио да буде старешина Српске заједнице рада, која је створена по угледу на националсоцијалистички „Радни фронт“ који је по нацистима представљао једну врсту, како су они говорили, крвне заједнице, породице, у којој капиталист врши неку врсту очинске власти. У принудно организованој државној радној организацији (Радни фронт) нацисти су преко својих представника одржавали односе с капиталистом и преко ње „бранили“ интересе радника, а у ствари одржавали социјални мир и омогућавали неометану експлоатацију. Српска заједница рада је као и „Радни фронт“ у Немачкој требало преко својих представника да одржава односе с капитalom и „брани“ интересе радника, а у ствари је осигуравала социјални мир и омогућавала несметану експлоатацију радника. Нарочито је квислиншка штампа истицала да је унапред одбачена борба, штрајкови и распре, и „утврђена начела социјалне правде“, као и да ће она радити на дизању културног нивоа радника. У ствари, СЗР је као и „Радни фронт“, требала да одузме радницима и оно мало слободног времена и одврати их од мисли о њиховом тешком положају и скрене их са пута борбе на што их је позивала марксистичка идеологија, на стварање таквих услова за живот који ће бити достојни човека, без експлоатације. Почетком априла 1942. у циљу што боље пропаганде основана је окружна пословница у Лесковцу.¹²²

Значајно је да је **Обнова** у чланку „После пола године рада“ навела да је Српска заједница рада нашла на велики проблем снабдевања и збрињавања деце радника који су били на присилном раду у рудницима. У ту сврху основан је фонд генерала М. Недића за „радничку децу“. Циљ је фонда да помогне тим породицама да се оне снабдеју са свим животним потребама.¹²³ У граду Лесковцу до 8. XI 1942. било је прикупљено око 300.000 дин.¹²⁴ **Ново време** је 22. XI 1942. донело вест да је у лесковачком округу сакупљено 448.526,25 дин. од чега у самом Лесковцу 400.710. Поводом годишњице Србозара 15. III 1943. је, поред осталог, констатовано да је на територији лесковачке окружне пословнице основано шест месних пословница, које су функционисале добро.¹²⁵ Средином маја 1943. у Лесковцу је одржана конференција представника СЗР, радничких поверили-

ка и власника индустријских предузећа по питању исхране радника и њихових породица. На конференцији власници предузећа једногласно су прихватили предлог да се при свакој фабрици отвори кухиња у којој би радници по минималним ценама добијали храну. Такође је било покренуто питање обезбеђења радничких породица у погледу исхране и одлучено је да се оне снабдевају по максималним ценама код градског апроваизационог уреда.¹²⁶ На тој конференцији говорио је окружни начелник Живојин Бурић, који је уопштено и фазерски обећао радницима боље услове живота: „Тај нови свет даје могућност сваком оному, који се на једном пољу истакне својим врлинама и квалитетима, да дође на видно место без обзира да ли је он обичан физички радник или доктор високих наука“.¹²⁷ **Ново време** је 21. V 1943. јавило да је Месни одбор Српске заједнице рада у Грделици поделио суму од 15.000 дин. радничким породицама, чији се храниоци налазе на обавезном раду и осталим породицама које немају средстава за издржавање.

Током 1944. квислиншка штампа је наставила да бележи сваку акцију Српске заједнице рада на чијем је челу био председник владе Милан Недић. Много се писало о материјалној помоћи радничким породицама у целој Србији па и Лесковцу. **Ново време** 2. VI 1944. у чланку „Помоћ радничким породицама пострадалим од бомбардовања“ је навело доста градова који су добили помоћ из фонда генерала Недића међу којима је био и Лесковац, (296.000 дин.). Као значајна акција помоћи наведена је подела ципела за сиромашну радничку децу.¹²⁸

Из наведеног је јасно да се квислиншки режим од самог оснивања свесрдно заложио да придобије радничку класу на своју страну, да је одвуче од ослободилачке борбе. То је доследно чинио до краја постојања. Дајући радницима мрвице са трпеза њихових експлоататора надао се да ће их у целој Србији па и Лесковцу одвратити од њихове праведне ослободилачке борбе. То је сматрао да ће остварити стварањем Српске заједнице рада која је проповедала социјални мир. Чињеница да су радници били језгро Кукавичког и Бабичког НОП одреда, да су активно учествовали у илегалним акцијама у граду и масовно узели учешће у борби против окупатора и њихових сарадника у наредним годинама ослободилачког рата јасно сведочи да квислинзи

пису могли да остваре много жељени „социјални мир“ у време када су окупатори били у цеој земљи, а њени најпрогресивнији синови вођени Комунистичком партијом војевали за ослобођење од страних фашистичких поробљивача и контрагреволуционарних снага који су се њима ставиле у службу. Од интереса би било утврдити колико је радника отишло на рад у Немачку из Лесковца. Међутим, то је тешко учинити и за целу Србију, а још теже за Лесковац. Ј. Марјановић, радећи на овом проблему, дошао је до закључка да је у Немачкој било на раду 47.500 људи.¹²⁹ Међутим, Н. Живковић је највеће цифре од 80.000, 63.000, затим 60.000 и 44.000 радника не могавши се стриктно определити ни за једну од њих као тачну.¹³⁰ Тешко је говорити о животу тих радника, али је извесно да је њихов положај био веома тежак. Такође би посебно требало говорити о логорима које је организовао квислиншки режим и на југу Србије, у које је упућивао све искрене родољубе, међу којима су радници заузимали видно место. У циљу спречавања ослободилачке борбе сви њени симпатизери и активни припадници који су били ухваћени терани су у логоре у земљи, а за најактивније су коришћени и логори ван земље, у Немачкој, Аустрији и скандинавским земљама. Међутим, о њиховом животу је тешко писати, али се зна да је он био сиров и недостојан човека. Никола Илић је обрадио положај и живот заробљених Јужномораваца у немачким логорима у Норвешкој током 1942—1945. Он је дошао до закључка да је тамо било укупно депортовано 223 лица — од тога 115 радника, 84 земљорадника, 21 ћак и студент и осталих 3.¹³¹ Истрајно подносећи глад и радећи на присилном раду на разним градилиштима, заробљени родољуби, међу којима су били најмногобројнији радници, организовали су многобројна бегства.

Закључак

Радничка класа Лесковца је стекла значајно борбено искуство у штрајкачким акцијама које је зналачки искористила у току ослободилачког рата и социјалистичке револуције. Пролетаријат Лесковца је био језгро Лесковачког (Кукавичког) и Бабичког одреда, са својом партијом њихов иницијатор, организатор и предводник првих успешних акција.

Своје револуционарне традиције, стечене у предратним годинама, пролетаријат Лесковца је зналачки искористио у току народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. Вођена својом Комунистичком партијом, радничка класа је користила и искуства међународног радничког покрета и теорије марксизма-лењинизма која је учила да пролетери у борби за своје ослобођење немају шта да изгубе сем својих окова.

Захваљујући деловању комуниста као субјективног фактора, стихијски отпор радника и других друштвених слојева је убрзо прерастао у организовану борбу са јасним циљем и правилном организацијом за ослобођење од страних окупатора и од класног угњетавања. В. И. Лењин је у својим радијима нарочито истакао утицај пролетаријата, ако је он довољно бројан, свестан и дисциплинован, на остале друштвене слојеве а нарочито на сељаштво и то оно сиромашно, сеоску сиротињу, што су потврдили и радници Лесковца који су остварили руководећу улогу, у борби против окупатора и до мајих издајника и над другим друштвеним групацијама.

Радници су се активно борили како с оружјем у рукама тако и у фабрикама, железницама и другим објектима и на сваки начин ометали производњу, кочили је и саботирали. Непрестано се радило и на идеолошком уздизању радника и то не само усмено (ONO је било несумњиво најраспрострањеније), већ и путем прогласа, летака, брошура, саопштења и др. Партијске и скојевске организације су имале својих узлета и падова када су страдали њихови руководећи кадрови и хапшени многи чланови. Радници су се истакли у илегалним акцијама. Под окупацијом положај радника Лесковца као и целе Србије био је необично тежак. Радничке наднице су биле ниске, док су цене животних намирница биле веома високе.

Веома важан проблем је однос радничке класе према квислиншком режиму који је био неискрпан у изналажењу начиња за обмањивање радника и њихово одвајање од ослободилачке борбе. Детаљни аналитичари би могли написати много редова о тим напорима режима М. Недића. Чињеница да се генерал Милан Недић, председник српске владе, примио за старешину Српске заједнице рада, организације која је имала једино да ради на стварању социјалног мира, а самим тим на чува-

њу постојећег стања експлоатације од стране окупатора и домаће буржоазије, јасно потврђује да је такав режим био спреман на најгнусније подвале да би спречио ширење ослободилачког покрета. То доказује и факат да је организација почела да се ствара у време осцилације устанка у Србији, у ери суворог терора и репресалија, што сведочи да се организовано радило на сузбијању сваког покушаја организовања и припрема за оружану борбу. Правилним усмеравањем радника од стране Комунистичке партије Лесковца на време су откривене намере квислиншког режима.

Нарочито је важно подвучи да су радници Лесковца показали огромно јединство, солидарност и спремност на највеће жртве у циљу извршавања задатака које је пред њих поставила њихова Партија. Они су били први борци Лесковачког (Кукавичког) и Бабичког одреда који су се стварали одмах после позива ЦК КПЈ на оружани устанак од 4. VII 1941. године.

НАПОМЕНЕ:

1. В. И. Лењин, Велика иницијатива, Изабрана дела, к-13, 196.
2. В. И. Лењин, Дечја болест „левичарства“ у комунизму. Изабрана дела, к-13, 477.
3. В. И. Лењин, Држава и револуција, Изабрана дела, к-11, 199.
4. В. И. Лењин, Велика иницијатива, Изабрана дела, к-13, 199.
5. С. Николић, НОБ у лесковачком крају 1941, Лесковачки зборник, 1961, I, 44. Упор. Миливоје Перовић, Лесковац у рату и револуцији, Београд, 1968, 25
6. М. Перовић, н. д., 25.
7. М. Перовић, Лесковац трговачки и индустријски град, 1954, Лесковац, 119.
8. Исто, 121.
9. Исто, 126.
10. М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 26.
11. Исто, 396.
12. Исто, 25.
13. Исто, 396.
14. Исто.
15. Исто, 25 и 396.
16. Исто, 25.
17. Исто, 26.
18. С. Николић, Х. Ракић и Ј. Стефановић, Хронологија радничког народноослободилачког покрета у лесковачком крају 1903—1945, Лесковац, 1961. 52 (Даље Хронологија 1903—1945).
19. Споменица 50-те годишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903—1953, 1953, 289—290. Упор. Х. Ракић, Раднички покрет у Лесковцу и околини од 6. јануарске диктатуре до 1941. године, Лесковачки зборник, бр. 10 за 1970, 60.
20. Хронологија 1903—1945, 53.
21. Исто. Упор. М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 47.

- 22 Споменица 50-те годишњице радничког покрета Лесковца и околине, 278 и Х. Ракић, н.д., 57—58.
23. Текстилци Југославије, Загреб, 1966, к-1, 346.
24. Споменица 50-те годишњице радничког покрета Лесковца и околине, 290.
25. Текстилци Југославије, 328, М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 50. Х. Ракић, С. Николић, Раднички покрет Лесковца од 1937. до 1940, Лесковачки зборник, бр. 3 за 1963, 21.
26. А. Ристић, Грделница у пламену револуције, Лесковац, 1963, 37.
27. Хронологија радничког покрета у Србији, к-II од 1919. до 1941, Београд, 1969, 330.
28. Споменица 50. годишњице радничког покрета Лесковца и околине, 331.
29. Исто, 290—291 и 302—310.
30. М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 51. Текстилци Југославије, 329 и Споменица 50. годишњице радничког покрета Лесковца и околине, 393.
31. Никола Илић, Рудник Леше између два светска рата, Лесковачки зборник, бр. II, 1962, 128—132.
32. Хронологија радничког покрета у Србији, 345.
33. Исто, 349.
34. Хронологија 1903—1945, 61.
35. Х. Ракић, С. Николић, Раднички покрет у Лесковцу од 1937—1940, 23. Упор. Текстилци Југославије, 331.
36. Споменица 50. годишњице радничког покрета Лесковца и околине, 398—399.
37. Радничке новине, бр. 19, 12. V 1939.
38. Споменица 50. годишњице радничког покрета Лесковца и околине, 291—292. Упор. Х. Ракић, Раднички покрет у Лесковцу од 6. јануарске диктатуре до 1941, 61—62.
39. Споменица 50. годишњице радничког покрета Лесковца и околине, 282 и М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 53.
40. Чедомир Ђурђевић, Положај и акције радничке класе Југославије у периоду пред II светски рат, Београд, 1951, 71.
41. Исто.
42. Споменица 50. годишњице радничког покрета Лесковца и околине, 400—401. Упор. Текстилци Југославије 332—335.
43. Исто, 279—281 и Текстилци Југославије, 335.
44. М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 53.
45. Споменица 50. годишњице радничког покрета Лесковца и околине, 284—288. Упор. Х. Ракић, Раднички покрет у Лесковцу од 6. јануарске диктатуре до 1941, 62.
46. Архив радничког покрета (даље АРП), ЦК КПЈ, 1941/3, 4 и 11.
47. М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 33.
48. Исто, 34.
49. Исто, 35.
50. Исто, 37.
51. Исто, 39—41.
52. Исто, 41.
53. В. Глишић, КПЈ у Србији 1941—1945, к-1, Београд, 34—35.
54. Исто, 40.
55. Исто, 136—137.
56. М. Борковић, СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941—1945, Београд, 1970, 66.
57. Исто, 152.
58. М. Борковић, КПЈ као организатор НОВ (јануар—децембар 1943). Токови револуције, VIII, Београд, 1972, 34—35.
59. Исто, 100.
60. М. Борковић, СКОЈ и омладински покрет, 246—247.
61. М. Борковић, КПЈ у Србији 1941—1945, к-2, Београд, 1974, 176—180.
62. М. Борковић, СКОЈ и омладински покрет, 281.
63. АРП, ЦК КПЈ 1941/17.
64. Исто, ЦК КПЈ, 1941/18.
65. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа (даље Зб. НОР), II, док. 1, стр. 21.
66. Исто, I, 13—14.
67. Исто, I/1, 11—15.
68. С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1941, Лесковац, 1966, 24.
69. Зб. НОР, III, док. 2. стр, 46.
70. Исто, I/1, 4, 29—30.
71. С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1941, 40—41 и АРП, Србија II/272.
72. Зб. НОР, I/1, 24, 107—108.
73. Историјски архив ЦК КПЈ (даље ИА КПЈ), I/1, Београд, 134—138.
74. АРП, ЦК КПЈ 1941/76 и Документи историје омладинског покрета Југославије (даље ДИОПЈ), I/1, 54.
75. АРП, Србија, II/274.
76. Исто, Србија II/273.
77. М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 143 и С. Николић, Х. Ракић и Ј. Стефановић, Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1941, 85—86.
78. С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1942, 28—29.
79. Архив Србије (даље АС). ОКЛ, 7 и
80. НОР, II/3, 73.
81. С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1942, 99—106.
82. АРП, Србија, II/437.
83. С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1942, 129—130.
84. АС, ОКЛ, 9.
85. Исто, ОКЛ, 20.
86. Исто, ПКС, 269.
87. АРП, ЦК КПЈ, 1943/372.
88. ДИОПЈ, том II, к-1, 1943, Београд, 1959, 154.
89. АРП Србија, II/456 и Документи о настанку и развијатку народне власти на југу Србије 1941—1945, к-1. Сабрали и за штампу припремили др Димитрије Кулић и др Јосиф Трајковић, 1967. Лесковац, 161—164.
90. АРП, ЦК КПЈ, 1944/163.
91. Исто, ЦК КПЈ, 1944/164.
92. ДИОПЈ, т. II, к-II, 1944, Београд, 1960, 131—133.
93. Исто, 159.
94. АРП, ЦК КПЈ, 1944/398.
95. Хронологија 1903—1945, 76.
96. Стојан Николић, Лесковачки НОП одред, Лесковац, 1974.
97. Стојан Николић Јоле, Жене јужне Србије у НОВ 1941—1944, Лесковачки зборник, 1974, бр. XIV, 81.
98. С. Николић, Лесковачки НОП одред, 109—111 и Ј. Марјановић, Устанак и НОП у Србији 1941, Београд, 1963, 330.
99. Зб. НОР, I/3, 69, 198.
100. Хронологија 1903—1945, 118.
101. Ослободилачки рат народа Југославије, к-1, 1963, Београд, 320—323 и В. Глишић, КПЈ у Србији, 214—219.

102. Ослободилачки рат народа Југославије, 492. Упор. М. Перовић, Јужна Србија, Београд, 1961, 238.
103. Зб. НОР, I/5, 209 и АС, ОК Кр., 53 и ОК Вр. 192.
104. М. Борковић, КПЈ у Србији 1941—1945, 200.
105. Хронологија 1903—1945, 76.
106. Исто, 77.
107. Борбе Станковић Јоле, Из партијског рада у Лесковцу, 1941—1942, у сведочењима учесника НОБ, к-14, стр. 304.
108. М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 166 и Х. Ракић, Хронологија догађаја из НОР-а и народне револуције лесковачког краја у 1941, Лесковачки зборник, I, 1961, 86.
109. М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 168—169.
110. Исто, 169.
111. Исто, 169—170.
112. Д. Кулић, Како смо то учинили, Прилог за проучавање радничког НОР-а у Лесковцу и околини, Београд, 1958, 119 и М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 190.
113. Св. Крстић и Б. Крстић, Народноослободилачки одбори у лесковачком округу 1941. године, Устанак народа Југославије 1941, к-6, 1964, 171.
114. О томе видети више М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 199—203.
115. М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 293 и Д. Кулић, Како смо то учинили, 119.
116. Д. Кулић, н.д., 119 и С. Николић, Х. Ракић и Ј. Стефановић, Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије, Лесковац, 1967, 118.
117. М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, 293.
118. Д. Кулић, н.д., 119.
119. Хронологија 1903—1945, 134.
120. Обнова, 4. VIII 1941, 4.
121. Обнова, 9. II 1942, 1 и Моја реч Србима, Говори М. Недића одржани 1941—1944.
122. Ново време, 14. IV 1942, 4.
123. Обнова, 25. IX 1942, 5. У том чланку се такође говори о оснивању пословнице за правно саветовање у свим већим местима па и у Лесковцу.
124. Ново време, 8. XI 1942, 4. Међутим, 30. XII 1942, Ново време је писало да је тада у Лесковцу била приведена крајн сабирна акција и да је прикупљено близу пола милијона дина, од чега су индустријалци приложили 242.500 дина. Било је купљено 23 метара дрва за раднике. Такође је рађено на спиковима по којима је требало да се даје помоћ радничким породицама у Лесковцу.
125. Ново време, 16. III 1943, 3.
126. Исто, 21. V 1943, 3 и Обнова, 20. V 1943, 4.
127. Исто, 21 V 1943, 3.
128. При томе је наведено да је Старешинство Српске заједнице рада доделило у Лесковцу 35 пари ципела (**Ново време**, 15. VI 1944).
129. М. Марјановић, Економска политика немачког и нацистичког окупатора 1941—1945. год, Југословенски историјски часопис, бр. 4, 1963, 89.
130. Н. Живковић, Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у другом светском рату, ИСИ, Београд, 1975, 166.
131. Н. Илић, Јужноморавци у немачким логорима у Норвешкој (1942—1945), Лесковачки зборник, бр. VIII/1968, 243—258.

Mr Milica Bodrožić

DIE LESKOVACER ARBEITERKLASSE 1941—1944

Arbeiter von Leskovac äusserten eine enorme Einigkeit, Solidarität und Bereitschaft zu grössten Opfern in der Erfüllung der Aufgaben, die die Kommunistische Partei vor sie gestellt hatte. Sie waren Streikträger und auch in ersten Reihen des Kampfes gegen das volksfremde Regim, und nach dem Ausbruch der Revolution waren sie die ersten Kämpfer der

Leskovacer Abteilung, die sozusagen unmittelbar nach der Verkündigung der Einberufung des CK KPJ zum Aufstand erschaffen wurde. Die Kommunistische Partei Jugoslawiens hatte ununterbrochen den Kampf selbst und die Bedeutung der Arbeiterklasse in der sozialistischen Revolution als deren wesentliche Kraft und Beweger vor den Augen.

Драгољуб Ж. Мирчетић

Диверзантска активност партизанских одреда и група активиста на комуникације и значајне војнопривредне објекте у југоисточној Србији 1941.

Краткотрајни априлски рат 1941. године завршио се немачком окупацијом и комадањем територије Југославије на основу тзв. Бечког Клодијуса.¹ Делови немачке 12. армије под командом фелдмаршала фон Листа, каснијег команданта оружаних снага на Југоистоку,² односно 1. Оклопне групе под командом фон Клајста (von Kleist), освојиле су ове крајеве Србије и наставиле агресорски поход ка Београду, остављајући иза себе у освојеним градовима јаче или слабије војничке посаде и гарнизоне³ у целој југоисточној Србији.⁴

Ово подручје веома богато стратешким сировинама и енергетским изворима (олово, бакар, боксит, камени и мрки угљ, молибден, електричне централе) и познато по низу комуникација (железничких, пловних и друмских) веома значајних за немачко простирање на југ и исток (Drang nach Osten) имало је изузетну улогу и важност за немачко командовање. Војни, политички, географски и економски значај ове простране области и Ниша као њеног центра у условима протеклог рата знатно се повећао у односу на такав њен значај у ранијим вековима.

Кроз ову област пролазе железничка пруга и друмска магистрала Београд—Ниш, које се даље рачвају у оне ка Софији и даље на Средњи и Близки исток и у оне друге, на југ, за Грчку, које су за немачко војно командовање и политику немачког Рајха (Reich) имале скоро одлучујући значај у односу на њихове стратегијске планове и даље освајачке намере на Близком и Средњем истоку. Због тога ће немачки министар иностраних послова Јоаким фон Рибентроп у свом писму Феликсу Бенцлеру (Feliks Bencler),⁵ изричито указати на значај ове области за немачко командовање и даље вођење не-

мачког империјалистичког рата: „Даље ометање саобраћаја у Србији, а пре свега на прузи Београд—Ниш—Софija имаће економске последице. Све док Црно море не буде довољно очишћено ова комуникација представљаће нашу једину сигурну везу са Турском... Од великог је значаја и пруга Београд—Ниш—Солун за снабдевање наших трупа у Грчкој и за транспорт извесних сировина из Грчке...“⁶

Веома комуникативан, овај крај Србије је увек нудио скоро идеалне војно-тактичке и географско-оперативне услове за вођење борбених дејстава и крупнијег оперативног карактера, што је нагнало Немце да на овој територији, већ у почетку окупације Србије, организују војне гарнизоне у Нишу, Лесковцу, Алексинцу, Прокупљу и Врању, а да у самом Нишу успоставе Обласну командантуру 809-Ниш (Feldkommandantur) са подручним јој окружним, крајскомандантурама (Kreiskommandantur) у Лесковцу, Зајечару, Косовској Митровици и Крушевцу.⁷

Ова област је одувек била значајна, не само у индустријском погледу, за коју су Немци одувек били веома заинтересовани, већ далеко више као веома велика и плодна пољопривредна регија која је за Немачку, с обзиром на даље вођење империјалистичког рата, била веома важна, интересантна и значајна као велики извор сировина и намирница.

Немци су у потпуности били свесни војног и привредног значаја ове српске ретије и зато су од првих дана окупације Србије били за њу необично заинтересовани, па су због тога од почетка чинили све да Ниш и његову ширу околину и војнички и политички држе у потпуности у својим рукама. При томе су сматрали нарочито значајним вој-

ничко држање Моравско-вардарске долине и Нишавске котлине и долине, при чему су обезбеђивали војне и административне услове за несметано коришћење и експлоатацију свих бројних и богатих извора рудног богатства на овој територији,⁸ међу којима су најважнији били: Алексиначки рудници угља, Јелашнички рудник угља код Ниша, Читлук код Сокобање, рудници Тимочког басена и најважнији међу рудницима — Борски рудник, затим рудник олова и цинка и злата „Леце“ код Медвеђе, рудник молибдена у Мачкатици код Сурдулице, рудник лискуна у Добротићу код Прокупља и други.

Због тога је немачки командант оружаних снага на Југоистоку (командант Југоистока) фелдмаршал фон Лист, у свом наређењу командантима немачких оперативних дивизија и команданту Србије (опуномоћени командант у Србији), од 5. септембра 1941. године посебно упозорио на задатке немачких оперативних дивизија у среду устаничким областима у Србији, па је као такву обlast изричito навео и пространу област Бор — Зајечар — Ниш — Крушевач.⁹ Политички, економски, војни, географски и други услови карактеришу ову велику област као веома значајну и она је добила угледно место у војним и политичким плановима немачких војних команда и немачког политичког руководства, због чега су Немци од првих дана окупације наше земље у истој области успоставили бројне и веома јаке војничке гарнизоне.

Управа за војну привреду и наоружање врховне команде Вермахта је већ 6. априла 1941. године формирала војноуправни штаб Југославије,¹⁰ „комује је поставила следеће задатке: до завршетка немачких операција у Југославији пружити помоћ трупама (тј. тијесно сарађивати са 2. и 12. армијом), извиђати привредне објекте, обезбеђивати сировине и производна средства за ратну привреду и проналазити и оспособљавати фабрике погодне за наоружање“.¹¹ Војне и политичке мере окупатора биле су у првом реду: Покриће привредних потреба трупа које су стациониране на њиховом подручју, затим производња и обезбеђење свих резерви сировина, полуфабриката и фабриката и осталих добара који су важни за немачку привреду, и помагање свих оних који су задужени за поновно доноћење у ред саобраћајних путева, као и припрема и спровођење отпреме сировина и остале робе (за Немачку, направно — п. а.).¹²

О саобраћајној ситуацији у Србији, у извештају Војнoprivrednog штаба комande Југоистока, у његовом ратном дневнику о експлоатацији привредног потенцијала и радне снаге у Србији и Независној Држави Хрватској (НДХ) за потребе Вермахта, у времену од 4. априла до 31. децембра 1941. године, поред осталог стоји: „Услед систематског разарања железничких мостова, железнички саобраћај је пролазно био заустављен. Крајем априла скоро на свим главним пругама прорадио“, говори се у закључку овог штаба за месец април 1941. године. Слична је његова оцена и за мај исте године: „У току месеца маја је саобраћај и на највећем делу споредних пруга, после отклањања разарања, поново успостављен. Привремени застој у превозу робе на ранжирним станицама је отклоњен. Изградња разорених мостова је настављена. Пошто је целокупни састав приватних моторних возила у Србији за време борби од војних снага ского у целости заплењен или понет (читати: опљачкан — п.а.), осећа се велики недостатак у возилима у српској привреди“. У циљу брже и безобзирније експлоатације привредног потенцијала Србије, Немци су и у јуну 1941. године наставили са интезивном обновом саобраћаја у окрупирanoј Србији, па су у својој оцени за тај месец констатовали осетно побољшање у саобраћајној ситуацији у Србији.¹³

Међутим, већ од првих дана уласка у Југославију и окупације њене територије, Немци су били потпуно свесни и рачунали су на могући оружани отпор наших народа, мада су при том имали у виду пре свега мање изражену цивилантску и саботажну активност, па су предвиђали и оружану заштиту саобраћајница и војнопривредних објеката, али и строге казнене мере за цивиланте и саботере. Тако је већ 20. априла 1941. године, немачки командант Вермахта (копнене војске) фелдмаршал фон Браухич потчињеним командама издао заповест за успостављање војне управе у окупирanoј Србији, са посебним упутством за њену примену, у коме је, међу осталим, изричito било наређено: „Неодложно је потребно осигурање у војном погледу важних саобраћајних путева, нарочито жеlezничке пруге Београд — Солун (Тесалоники) и пловидбе Дунавом...“¹⁴

Војни заповедник Србије, генерал Ферстер (Förster) обавестио је становништво Србије, 22. априла 1941. године, да је преузео војноуправну команду на

територији Србије, при чему је наредио: „Ко се мојим заповестима не покорава, врши саботажу или друга кривична дела, поступиће се са њим по ратном војном закону“¹⁵, а и одмах затим и наредбу о увођењу немачког казненог права и казнених одредби на територији окупирани Србије.¹⁶ На дан 28. истог месеца војноуправни командант Србије издао је наредбу о полицијској власти комandanта места и казнама које ће изрицати становништву Србије за разне врсте преступа и у тач. 2 је наредио: „Смрћу ће бити кажњен свако ко у запоседнују области предузима дела насиља или саботаже ма које врсте против немачке војске и њених припадника или постројења“¹⁷.

Својим наређењем од 23. априла 1941. године, генералштаб немачке концепције војске потчињене јединице упозорио је посебно на дужности и надзорне задатке команди, па поред осталог наређује: „Трупа је унутар подручја које јој је доделила К-да 2.А.(рмије), одговорна за следеће надзорне задатке: а) Сопствена боравишта и уређаје за снабдевање; б) У војном погледу важне саобраћајнице, везе, као и вештачке објекте на путевима, железницама и воденим путевима који су од особитог војног значаја, а према директиви К-де А.А. Објекте мањег значаја не треба чувати; ц) Непокретни војни уређаји, укључујући земаљску организацију ваздухопловства, уколико ваздухопловство њоме само не руководи, на основу наређења војноуправног комandanта или ваздухопловства...“¹⁸ Већ 5. јуна исте године, Команда 2. Армије (немачке) издала је наређење комandanту 11. корпуза, по предмету: Спречавање аката саботаже на телефонским линијама, којим је чување истих са српских квасилинских власти пренео на команде немачких јединица.¹⁹ Свим овим наређењима, уз обавезну претњу драконским мерама и казнама, немачки окупатор је намеравао да у корену угуши и помисли наших народа на било какав оружани отпор.

Оријентација на диверзантску активност — у директивама и прогласима Комунистичке партије Југославије и њених руководећих органа

Диверзантска активност и уопште саботажне акције против непријатељских војнопривредних објеката и саобраћајница којима се служила непријатељска војска, као посебан и значајан

вид оружане борбе против немачких окупатора, још од првих дана немачке окупације наше земље, нашли су своје значајно место већ у првим директивама и прогласима КПЈ и њених руководећих органа. Она је третирана као значајан вид борбе којим се непријатељу могу нанести значајни губици и штете и довести га у ситуацију да се у нашој земљи осећа као у „опсаднутој тврђави“, не дозволивши му да пљачка нашу земљу.

Оријентација на диверзантску активност поменута је већ маја 1941. године, у директиви коју је издао ЦК КПЈ на челу са другом Титом: „Наша стратегија и тактика биле су у почетку устанка да широм земље идемо на стварање партизанских одреда, мањих диверзантских група и слободних територија. Наш циљ био је тада да уништавамо све што би окупатору могло да служи за успешно вођење рата против нашег народа и против Совјетског Савеза и других савезника“²⁰. Тито и Централни комитет у првим месецима окупације, пошто су се сакупили у Београду, поставили су пред Партију у Србији следеће задатке: „1. Утврђивати распоред немачких војних јединица на окупиранију територију. 2. Припремати саботаже ради слабљења ратног потенцијала окупатора. 3. Сакупљати оружје и формирати групе по градовима; 4. Припремати оружане акције и народни устанак“²¹.

Већ у првом прогласу ЦК КПЈ по водом напада фашистичке Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941. године, стајала је следећа директива и позив радницима: „Радници на железници и осталим транспортним средствима, ви не смијете бити онај канал кроз који ће пролазити убојито оружје и друга ратна средства намењена против Совјетског Савеза и вас самих. Сетите се ваших борбених традиција из прошле интервенције капиталистичког света против младе совјетске републике.²² Учините све што је у вашој моћи, да онемогућите фашистичким злочинцима да вас искористе против Совјетског Савеза, него и пред радним народом наше земље и читавог света. Ми вас позивамо да у овим судбоносним часовима извршите своју дужност која вам је назначена у овој отсудној борби“²³.

Са почетка јула 1941. године, потиче и једна окружници Покрајинског комитета КПЈ за Србију (ПКС) упућена окружним комитетима и свим партијским руко водствима — коју „због прецизности одређивања линије народноослобо-

дилачке борбе и важности директива коју даје окружници, доносимо у целини”²⁴:

„Отечествени рат који води совјетски народ против издајничког напада са стране Хитлера, јесте циновска борба на живот и смрт, од чијег резултата не зависи само судбина СССР, већ и слобода нашег народа. Куцнуо је час кад су комунисти дужни да поведу народ у отворену борбу против окупатора. Не губећи ни једне minute, организујте партизанске одреде и расширујте у непријатељском залеђу партизанске борбе. Потпаљујте ратне фабрике, склађишта, спремишта горива (нафте, бензина), уништавајте аеродроме, рушите железнице, телефонску и телеграфску мрежу. Не допуштајте превоз трупа и муниције (ратног материјала уопште). Организујте сељаштво за скривање жига и склањање стоке у шуму — све у шуму. Неопходно је потребно помоћу свију средстава терорисати непријатеља тако да се осети као да се налази у опсаднутој тврђави. Потврдите пријем ових директива и пошаљите извештај о спровођењу истих, тј. шта сте учинили до сада конкретно. О свакој акцији тачан извештај. Прочитати на седници руководства и одмах уништити”²⁵.

„Не презајте ни пред каквим терором непријатеља. На терор одговарајте масовним ударом по најосетљивијим тачкама фашистичких окупаторских бандита. Уништавајте све — све што користи фашистичким освајачима. Не дозволити да наше железнице превозе ратни материјал и друга средства која служе фашистичким хордама у њиховој борби против Совјетског Савеза. Створимо од наше земље опсаднуту тврђаву за фашистичке освајаче”, стајало је у Прогласу ЦК КПЈ народима Југославије од 12. јула 1941. године.²⁶

У прогласу Окружног комитета КПЈ за нишки округ (ОКН) Народу нишког округа за учешће у народноослободилачкој борби, од 12. јула 1941. године, стоји: „Фашисти се очајнички упиру последњим снагама да се одрже, али им не полази за руком. Фашистима се у позадини отвара унутрашњи фронт и они ће ускоро бити дефинитивно потучени на челу и у позадини фронта...”²⁷ Позивајући и раднике монопола, текстилних фабрика, железничке службенике и све остале најамнике, Окружни комитет КПЈ за лесковачки округ (ОК Лесковац), јула 1941. године, захтева: „Ваше чврсте и поштене мишице, које су се и досада бориле про-

тив пљачке, насиља и беде, и радије да бисте одржали свој голи живот и своје породице, сада ће показати непријатељу да ви нисте понизно робље, да ви нисте кукавице, већ да сте спремни поћи у бој за вашу болju и срећнију будућност. Радници, збијте своје редове око ваше Партије, Комунистичке партије, и пођите у одлучни и последњи бој...”²⁸ Својим циркуларом број 1 од 20. јула 1941. године, ПК КПЈ је од партијских организација и партијских организација и партијских комитета, категорички захтевао: „Неодложно отпочети с акцијама, све јачим и јачим акцијама, у духу већ датих директиве. Акције морају бити добро припремљене и изведене. Свака наша акција мора имати за последицу и материјалну и моралну штету за непријатеља... И на терор, на зверства ми „момрамо одговарати масовним акцијама, масовним народним терором...”²⁹

Ради организације и извођења диверзантских и саботажних акција и припрема за оружани устанак против немачких окупатора и за формирање партизанских одреда, већ у мају месецу 1941. године формиране су војне комисије при централним, покрајинским и окружним комитетима КПЈ. Задаци ових комисија били су да организују прикупљање и скривање оружја, да стварају илегалне десетине и групе које би се обуčавале у руковању оружјем, затим и у извођењу диверзантских и саботажних акција, да организују санитетске курсеве и прикупљање санитетског материјала.³⁰ При ОК Ниш и ОК Лесковац нису биле формиране војне комисије, већ су за рад по војним питањима били задужени поједини чланови ОК КПЈ. При ОК Лесковац формирана је војна комисија са задатком да ради са официрима бивше југословенске војске. У ОК КПЈ Ниш задужен за војна питања био је најпре Александар Стојановић Шпанац, а када је он ухапшен од Немаца и стрељан, ту функцију је преузео Конрад Жилник Слободан. Овакве групе формиране су у многим селима и у свим градовима ове области и оне ће веома брзо испољити велику активност.

Међутим, без обзира на стално инсистирање на диверзантским и саботажним акцијама, ЦК КПЈ и друг Тито су већ 4. јула 1941. године, на састанку Политбира одлучили да та борба треба да буде општејугословенска, да треба да има партизански облик и да то не буду само саботаже него свенародни рат против непријатеља. Гово-

рећи о тим данима и о стратегијској линији КПЈ на подизању општенародног устанка, друг Тито је изричito рекао: „Наша линија била је да у градовима, додуне, водимо борбу, али да то, уколико је то могуће, буде диверзантска борба. А кад смо видјели како се Немци драконски обрачунају са људима, ми смо мислили да то треба да има другостепени карактер“.³¹ При томе је стално подвлачено да је поред НОП одреда, неотуђиво право и „нужност сваког родољуба“ да „уништавају све оно што служи непријатељима народа“, ослободилачкој борби народа Југославије дат је и општенародни карактер,³² тако да је то била општенародна акција за ометање или уништавање објекта непријатеља, онемоћавање његовог транспорта и извлачење природних и производних богатстава из наше земље.

Прве диверзантске акције илегалних група (јул—август 1941. године)

Прву диверзантску акцију у југоисточној Србији извела је, 20. јула 1941. године, диверзантска група, састављена углавном од чланова Партије и Скоја из Лесковца и околине, којом је руководио Тома Костић, секретар МК КПЈ за Лесковац. У лесковачком предграђу Мира, на општинском имању група је спалила 10.000 спонова ишенице, реквириране од Немаца.³³ У скоро истом саставу, група је, већ 26. јула исте године, посекла телефонско-телеграфске везе између Лесковца и Печењевца, у дужини од око 200 метара, на железничкој прузи Ниш—Скопље, код места Прибој. Саобраћај је био парализан неколико сати,³⁴ а затим је извршена и делимично успешна акција сечења телеграфско-телефонских водова чиме је био онемогућен железнички саобраћај између Лесковца и Борбева, о чему је извештавао Василије Буха Јова,³⁵ својим писмом од 25. јула 1941. године за ПК КПЈ за Србију: „Од акције исечено је седам поља жица, била је пуцњава, али од наших нико није страдао, то су учиниле две екипе а две су се уплашиле и нису ништа покушале да секу“,³⁶ а ова акција нашла је место и у извештају немачке Фелдкомандантуре 809 — Ниш,³⁷ и извештају квислиншке Команде жандармерије.³⁸

Мања диверзантска група из Врања извршила је 28. јула исте године акцију

ју сечења телефонских линија на саобраћајници Врање—Скопље, код места Златокоп, Рибница и Павловач. Истог месеца на железничкој станици у Лесковцу, диверзантска група убацила је шмиргл-песак у осовине и мазалице вагона којим се користио непријатељ, а илегална диверзантска десетина из села Белановца посекла је телефонске линије и порушила телефонске стубове на линији Лесковац—Лебане.³⁹ Биле су то прве борбене акције лесковачких родољуба, којима се окупатору јасно стављало до знања да за њега нема мира у запоседнутим српским областима.

У ноћи 28/29. јула исте године, једна група родољуба из села на планини Пасјачи и села дуж Југбогдановачке реке, предвођена Ратком Павловићем Гићком из Бериља, шпанским борцем исекла је телефонске и телеграфске везе поред железничке пруге Дольевац—Прокупље, на потесу од железничке станице Житорађа до Дольевца. Била је то прва диверзантска акција у Топлици.⁴⁰ Истог дана извршена је и акција код Алексинца. У извештају Команданта Југоистока од 29. јула стајало је и следеће: „29. јула о. г. отворена је ватра на два немачка војника из стражарске групе за чување коња на железничкој станици Алексинац—Житковац, 30 км. сев. запад. од Ниша. Организоване страже од цивилног становништва и наређена забрана кретања после 20,00 часова“.⁴¹

Крајем јула исте године у Прокупљу су скојевци извршили две значајне саботажне акције. Скојевци Добрица Бранковић, Јосиф Јосифовић, Милутин Николић и Војислав Петковић, у ноћи 30. јула 1941. године, пресекли су више телефонских стубова на излазу из Прокупља ка Подини. Само пар дана касније, Стојан Хади Тонић Максим, секретар МК Скоја за Прокупље и прокупачки скојевац Милан Бранковић Милча извршили су другу саботажну акцију, запаливши магацин сточне хране немачке војске у недовршеној згради Трговачког дома (данашњи Дом синдиката), о чему је ОК КПЈ Ниш, 22. августа исте године обавестио КПС: „У Прокупљу су омладинци упалили касарну немачких војника и том приликом изгорело је 50 ћебади и 2 вагона сена и сламе“.⁴²

Избијање општенародног устанка у Србији и у целој Југославији, угрозило је и пљачкашке планове Немаца, којима је одржавање саобраћаја и надаље остао главни проблем и циљ. Оцена коју, о саобраћајној ситуацији

у окупиранији Србији у јулу 1941. године даје војнопривредни штаб команде Југоистока за Врховну команду Вермахта умногоме је другојачија од оних за раније месеце: „Од почетка јула у Србији се примећују немири, вероватно изазвани комунистичким елементима, који су се упркос најоштријим контролама стално повећавали. Последице тога биле су диверзије на железничким мостовима и тунелима, напади на припаднике Вермахта из заседе, разарања логонских радионица, подметање пожара у седларима завода у Крагујевцу. У појединим деловима Србије јако је угрожен саобраћај и производња (за Немце — п. а.)... Комунистичким саботажама на железничким постројењима пролазно је дошло до прекида, тако да су се српска заштита железница и немачка патролна служба на железници морале појачати“.⁴³

Већ од првих дана оружаног устанка и диверзантске активности на саобраћајницама и војнопривредним објектима које је користио непријатељ, поставила су се два питања — проблема. Стручни минерски кадар није постојао, а увек је недостајао и експлозив. Извештавајући ПКС о припремама за оружани устанак у Јужној Србији, Василије Буха Јова писао је 25. јула 1941. године: „Спремају се неке акције. Оружја имамо, али динамита и екразита скоро нимало... У Јабланици има близу рудника Леце око 26.000 кгр. експлозива и пуно справа за бушење. То ће да се узме. Пошаљите хитно стручњака за паклене машине, то је нужно.“⁴⁴ КПС ће, тек 30. августа исте године, одговорити: „Пакл. стручњаке нећете добити и немојте се на њега ослањати, већ то питање решите како најбоље можете“.⁴⁵

Са акцијама илегалних партизанских група и десетина наставило се и у августу 1941. године. У ноћи 16. августа 1941. године, илегална десетина из Орашија у заједници са илегалном десетином из Власотинца извршила је акцију на прузи Лесковац—Грделица. Месни партизани покушали су да везивањем топовске гранате за пружну шину сруше непријатељски воз, али нису успели јер је нашао воз са стране супротне упуњачу гранате. Ипак је те ноћи посечено око 2 км. жице и телефонских стубова. Због прекида железничких веза и рушења сигнализације саобраћај је био парализан до подне наредног дана.⁴⁶

Диверзантска активност партизанских одреда

(август—септембар 1941. године)

Формирање народнослободилачких партизанских (НОП) одреда на територији Јужне Србије представљало је почетак крупног размаха и диверзантске активности на овој војној просторији. Овде су формирани партизански одреди: Озренски, 3. августа,⁴⁷ Топлички, 3. августа,⁴⁸ Кукачи, касније назван и Лесковачки, 10. августа,⁴⁹ Врањски, 12. августа,⁵⁰ Сврљишки — Нишавски, 12. септембра,⁵¹ Бабички, 20. септембра,⁵² и Јабланички, 21. октобра 1941. године.⁵³

Међу најважнијим задацима борбене активности свих ових партизанских одреда спадале су несумњиво и диверзантске акције на саобраћајнице (железничке и друмске) и на војнопривредне објекте које је непријатељ намеравао и користио за производњу у ратне сврхе, за одвођење опљачканог блага у Немачку и за превоз својих трупа.

Озренски НОП одред је, само три дана по свом формирању, већ 6. августа извршио успешну акцију сечења телеграфско-телефонских стубова и линија на друму Алексинац—Сокобања.⁵⁴ „12. августа дошло до експлозије на локомотиви на прузи Сталаћ—Ниш, услед подметнутог експлозива. Без губитака“, стоји у дневном извештају обавештајног одељења команданта Југоистока од 13. априла 1941. године Врховној команди Вермахта.⁵⁵ „16. августа у 13,13 часова нападнут је брзи воз бр. 860 митраљеском ватром између Браљине и Сталаћа (20 км. сев. ист. од Крушевца)“, јављало се у извештају опуномоћеног команданта у Србији од 17. августа 1941. године команданту Југоистока.⁵⁶ У ноћи 26/27. августа Топлички НОП одред извршио је делимично успешан напад на немачки авион који се присилно спустио у близини села Булатовца. У борби која се развила, погинула су четири Немца, а авион делимично уништен.⁵⁷

У дневном извештају обавештајног одељења команданта Југоистока од 29. августа за врховну команду Вермахта, стоји: „28. август Ватрени препад извршило 100 бандита (са четири пушкомитраљеза) на обезбеђење 7 км. од Лесковаца. Четири војника погинула, један мртав, један рањен“, а у истом извештају стоји следеће:

„Три саботажна дела на железници (два североисточно од Ниша, један код Младеновца). Штета безна-

чајна"⁵⁸ У ноћи 30/31. августа, делови Топличког НОП одреда покидали су телефонске и телеграфске везе и жице на железничкој прузи Прокупље — Куршумлија, код железничке постаје Брешничић.⁵⁹

Песимистичка је оцена о саобраћајној ситуацији у Србији за август 1941. године коју је дао Војнопривредни штаб команданта Југоистока за Врховну команду Вермахта: „Немири на српској територији развили су се у месецу августу у организовани устанички покрет, чија је последица партизански рат, који се све више ширио и довео до знатног ометања саобраћаја на путевима и делимичног прекидања телефонских линија и железничког саобраћаја. Привредна разарања су била обимна... Па железници су у повећаној мери вршени атентати на композиције и железничка постројења, која су доводила до ометања саобраћаја и прекида много бројних железничких линија. И железничка веза за Грчку и Бугарску је повремено била у прекиду“⁶⁰.

Већ 8. септембра 1941. године, немачки командант Фелдкомандантуре 809 — Ниш, пуковник фон Ботмер, обавештио је команданта Србије:

„Устанички покрет се појачава како у погледу делатности и организације тако и у погледу броја устаника путем регрутовања...“

2. Планско ометање железничког саобраћаја се повећава, а исто тако оне способљавање рудника и телефонских уређаја. Четници, изгледа дејствују само пропагандом, док у борби против комуниста влада највећа уздржаност (Лаж-п.а.).

3. Ситуација изванредно озбиљна. Интервенција јачих формација безусловно потребна, да би се трупче јединице заштитиле од развлачења и не прекидних губитака. Немачки функционери у земљи безбедни су само још у већим насељеним местима. Защита радова, пре свега у рудницима немогућа. Немачки углед захтева предузимање драстичних мера у најскоријем времену, а исто тако с обзиром на привреду...“⁶¹

Прилично панично звучи петнаестодневни извештај војнопривредног штаба Југоистока од 9. септембра 1941. године Врховној команди Вермахта о железничком, речном и путном саобраћају ка територији Србије кога због његове изванредне историографске важности овде доносимо скоро у целини:

„1) Настављају се, без промене, акти саботаже на железничка постројења.

Рад и саобраћај због тога је готово на свим српским пругама угрожен и доведен у питање. Све су чешћи препади на железничке станице. У свим случајевима устаници покушавају да присиле, под претњом смрти, српско железничко особље да напусти рад. Приликом препада је био убијен, рањен или одвучен известан број припадника Вермахта или српских железница... Још увек потпуно недовољно чување возова и железничких постројења. Руководство транспорта Вермахта за Југоисток је, уз објашњење неодрживог стања, упутило захтев команданту Србије и врховном начелнику за транспорт у Берлин / с молбом за спровођење опсежних мера за заштиту саобраћајних уређаја у Србији.

Повремене сметње у саобраћају, осима на главној прузи (Београд — Ниш), изазвале су у Београду, Земуну, Винковцима, Скопљу и Београду осетљиво нагомилавање вагона. Пуно искоришћавање капацитета пруге не може се постићи ни код поновног обнављања саобраћаја на ометаним пругама. У таким случајевима, путнички саобраћај остаје ограничен у корист теретног...“⁶²

И даље, у истом извештају, за друмски саобраћај:

„Такође под теретом устаничких банди налази се и саобраћај на друмовима. На осима угроженим друмовима саобраћај је готово потпуно парализован и може да се спроводи само у пратњи са одговарајућим наоружањем. У последње време, штавише, десили су се препади на пратњу моторних возила, која су поново доводили до потпуног или делимичног уништења пратње. Чешће су била нападана и зачелна моторна возила пратње. Супротно нападима на железницу, препади на друмовима, по правилу врше се у току дана. Према извештајима нападнутих, банде су добро наоружане и дисциплиноване. Поново су нападане и колоне за изградњу путева организације Тот“⁶³.

Овако интензивна и веома разорна диверзантска активност партизанских јединица и група на саобраћајнице и на војнопривредне објекте у целој Србији, нагнала је команданта Србије, да 5. септембра 1941. године, изричito нареди: „Због многобројних препада на железничке композиције, наређено је организовање одељења за пратњу за сваку поједину композицију, а на пругама... дозвољено је коришћење железнице само у непарним данима. Осим тога командант Југоистока наредио је обезбеђење композиција на прузи Београд

—Ниш—Солун (Tesaloniki) којима се упућују војници на отсуство...⁶⁴

Диверзантска активност на подручју Јужне Србије била је нарочито активна и у септембру месецу 1941. године. Рушење рудника, комуникација, као и скоро систематско уништавање општинских управа и архива — чиме је окупатор изгубио наду да ће помоћу ових квислиншких власти моћи да створи барем некаква упоришта у селима — имали су масовни карактер у овим јесенјим данима 1941. године.

Несумњиво најбројније и по броју учесника у њима најмасовније су биле диверзантске акције на територији лесковачког ратног округа. Већ у ноћи 8/9. септембра, група бораца Куканичког НОП одреда извршила је напад на рудник Леце код Медвеђе и том приликом запленила је 105 кгр. експлозива, 5.051 комада каписла, 700 комада електричних упаљача са капислама и једну машину за паљење мине.⁶⁵ О тој акцији јављало се веома исцрпно и у дневном извештају Обавештајног одељења командата Југоистока Врховној команди Ермахта од 13. септембра,⁶⁶ а веома је исцрпан и извештај Команде жандармерије (квислиншке) од 23. септембра исте године.⁶⁷

На дан 17. септембра исте године, у висини села Буњиброд изведена је акција на железничкој прузи. Демолирана је стражарска кућа и посечено око 3 км. телеграфско-телефонских жица и велики број стубова. Саобраћај је био у прекиду више часова.⁶⁸ Врањски НОП, одред, 22. септембра исте године, извршио је веома успешну диверзантску акцију, напао је на рудник антимона Велики Трновац код Бујановца. Заплене су велике количине експлозива, радио-апарат, неколико пушака и други материјал. Ова акција имала је велики одјек у народу врањског краја, а код Бугара, на територији коју су окупирали, велику узнемиреност. Средином септембра, омладинска десетина из Масурице поsekla је телефонске везе између Сурдулице и Сувојнице.⁶⁹ Скојевска организација из Црне Траве поsekla је телефонске везе између Црне Траве и Предејана, Црна Трава—Власина и према граничном одреду у Бабушници и караули у Лопушњи.⁷⁰

Значајне диверзантске акције извршене су у месецу септембру и на територији нишког ратног округа. Тако су делови Озренског НОП одреда, већ 2. септембра, приликом другог ослобођења Сврљига, онеспособили телефонске алате на железничкој станици.⁷¹ На

дан 4. септембра исте године, делови Озренског НОП одреда напали су на жељезничку постaju Нишавац, на прузи Ниш—Прахово. Том приликом потпуно су демолирани и заплењени ТТ апарати. Саобраћај је због тога био у закашњењу.⁷² Већ 16. септембра исте године, Озренски НОП одред напао је на немачки транспортни воз пун Немаца из 741. пук 717. пешадијске дивизије, на станици Палилула, на прузи Ниш—Прахово. Погинуло је 10 немачких војника, 12 је било тешко рањено, погинуло машиновоћа, локомотива и вагони оштећени.⁷³ У ноћи 21/22. септембра, Сврљишки — Нишавски НОП одред онеспособио је за производњу рудник мрког угља Јелашница, у непосредној близини Ниша.⁷⁴ На дан 22. септембра Пасјачка чета Топличког НОП одреда, јачине од око 40 бораца, напала је и разоружала жандармеријску патролу која је чувала железнички мост код Подине, на прузи Дољевац—Прокупље и искадала све телефонске жице.⁷⁵

Већ 20. септембра 1941. године, оперативно одељење команданта Србије, морало је још једном да констатује: „Главна пруга за Софију још није оспособљена. У унутрашњости запрекама ометај саобраћај. У јужном делу (Србије - п.а.) трајно оштећивање телефонских водова а од скора и ометање снабдевања струјом високог напона...“⁷⁶ Војнопривредни штаб команданта Југоистока приказује веома лошу саобраћајну ситуацију и у септембру 1941. године: „Устанички покрет на српском подручју је у септембру и даље јачао и проширио се скоро на целу земљу. Војне снаге које стоје на располагању нису биле довољне да би се покрет устанка могао трајно уништити. Банде су наступале добро наоружане, у мањим групама, али и са већим снагама, изненада су нападале насеља, улице и железничке пруге, које су разарале... Еојна (немачка - п.а) заштита је морала да се сведе на дунавску пловидбу, рудник бакра Бор, на две главне железничке пруге према југу и на сам Београд...“⁷⁷

Ништа више оптимистичка слика није ни у дневном извештају Обавештајног одељења команданта Југоистока од 2. октобра 1941. године, у коме се наводи десетак железничких пруга у Србији које су, услед диверзантских акција партизанских одреда, престајле са радом: „Препади као и до сада... На главној прузи Београд—Ниш саобраћај тече, од пре неколико дана, без осетних сметњи. Пун радни учинак на

онеспособљеним пругама, неће се постићи због угрожених места и разарања сигналиних и сигурносних постројења...⁷⁸

На саветовању код опуномоћеног команданта Србије у Београду, 16. септембра 1941. године, под руководством команданта Југославије, поред осталог, још једном је одлучено: „Команданту Србије јасно је наређено: образовање тешкога радног решења по хитности на ведених задатака: ... 2) Защита жељезничке пруге Београд — Ниш — Солун... 4) Защита Борских рудника.“⁷⁹ У таквој ситуацији, Командни штаб опуномоћеног команданта у Србији, 1. октобра 1941. године, упутио је захтев штабу 18. армијског корпуса (немачког) да бугарске трупе појачају жељезничке страже на пругама Ниш — Солун и Ниш — Софија: „Према достављеном извештају Крајскоманде I/867 Лесковац, појачавају се немири у овој области, тако да се може очекивати да бугарска жељезничка заштита неће моћи спречити акте саботаже на линији Ниш — Солун — Софија, пошто су страже сувише слабе и постављене су у великом размасима. Настојање крајскоманде Лесковац да преко тамошњег официра за везу оствари појачавање страже није успело, пошто је бугарска дивизија у Скопљу, по упутству Министарства рата, одбила давање појачања. Командант Србије моли да се поведу преговори са бугарским надлежним органима, како би се остварила пуна сигурност на овим важним жељезничким пругама...“⁸⁰

У вези са задатком обезбеђења пруге Београд — Ниш, добијеном на већ поменутом саветовању под руководством команданта Југоистока, 16. септембра 1941. године у Београду,⁸¹ опуномоћени командант Србије генерал пешадије Беме (Böhme) је наредио да се предузму хитне мере за обезбеђење ове пруге јаким борбеним јединицама, тако да се на сваки начин спречи разарање пруге и прекид саобраћаја на дуже време. Конкретизовано је која места на прузи Београд — Ниш треба заштитити, на који начин и којим снагама.⁸²

Саботажне акције активиста НОП и месних партизана у јужној Србији

(септембар—децембар 1941. године)

Масовно извођење саботажних акција на војнопривредним објектима које су користили Немци и у којима је фор-

сирана производња за потребе немачке војске и Рајха, основна су карактеристика диверзантске и саботажне делатности НОП-а (партијске и скојевске организације и уопште активи родољуба и НОП-а) у градовима и у селима за другу половину 1941. године. Због тога ће Драги Стаменковић Плави, тада члан ПК Скоја за Србију, написати и следеће: „Од 22. јуна па у току читавог рата, скојевске организације и у нишком и лесковачком округу развијале су веома интензивну и живу активност на организовању разних акција. У почетку саботаже, касније и оружане акције, организовале одлазак у партизанске одреде и непрекидну помоћ јединицама, као што су уосталом радиле скојевске организације у читавој земљи“.⁸³

а) Акције саботаже у лесковачком округу 1941. године.

Почетком новембра 1941. године, група чланова Скоја из Лесковаца спалила је на жељезничкој станици у Лесковцу два вагона ћебади која су била намењена Немцима.⁸⁴ Активисти КПЈ из општине Бујановац, Душан Филиповић из Клиновца, Александар Стошић из Крушевице, Воја Стојановић, доктор, Риста Стојиљковић и Стојан Н. из Ристовца, крајем новембра месеца 1941. године извршили су успешну саботажну акцију на прузи Ниш—Скопље код Павловца (Врање), што је проузроковало прекид саобраћаја. Учесници акције су откривили и 15. децембра исте године бугарска полиција их је стрељала у Бунешевачкој реци код Врања.⁸⁵ Изведене су још неке саботажне акције у овом округу.

б) Саботажне акције у Нишу 1941. године.

Саботажне акције у овом веома јаком и бројном непријатељском гарнизону биле су бројне и веома разноврсне, а изводили су их углавном чланови Партије, Скоја и омладинци. Скидани су путокази, премештани, окретани у супротне правце, сечени су телефонски каблови, пресечен је и телефонски вол Ниш — Нишка Бања, паљени су немачки камиони, по улицама су бацани тро-краки ексери ради бушења гума на непријатељским возилима, изведене су бројне саботажне акције у Железничкој радионици и у другим предузећима која су радила за Немце.⁸⁶

Тако је 21. септембра, у 15 часова избио пожар у стоваришту стругаре браће Стефановић, који је брзо локализован. Штета је износила 500.000 динара. Омладинац Витомир Најдановић

замрљао је масном бојом немачку мапу усред Ниша, на којој су Немци приказивали напредовање своје војске на источном фронту. Омладинци Сима Динић и Драгомир Милојевић запалили су усред Ниша један немачки камион.

Највише саботажних акција у Нишу извели су чланови КПЈ и Скоја у Железничкој радионици у Нишу. У прогласу ОК КПЈ Ниш од 12. јула 1941. године, стајало је: „Радници главне железничке радионице, Мостовске радионице, Ложионице и сви железнички и транспортни службеници! Будите све сми борбе која се води на живот и смрт са фашистима, заклетим непријатељима свих народа и људског напретка“.⁸⁷ Саобтаже у овом огромном и највећем нишком предузећу вршили су чланови веома бројне партијске и још бројније скојевске организације.⁸⁸

Саботажне акције биле су овде веома разноврсне: најобичније сипање песка и шмиргл-папира у лежишта машина и алатника, локомотива и вагона ради онеспособљавања возила. У одељењу монтаже скојевац, касније члан КПЈ, Радомир Филиповић Машински, организовао је разбијање арматуре на локомотивама које су долазиле на оправку. У одељењу стругаре спроводило се систематско упропашћавање материјала, неквалитетно се радило, одшрафљивали су се важни делови са локомотива и бацали. У теретној колници радници су сипали песак у мазалице кола, при сечењу упропашћивали су грађевински материјал, ломили шрафове, ливене делове, сагоревали и скидали фарбу. У одељењу алатнице скојевци су износили товатну масти која је одношена у партизанске одреде ради подмазивања оружја. Паљен је бренер у алатници. Ломљени су осигурачи и прекидачи тако често да поједине машине нису могле да се пусте у рад јер више није било тих делова у магацину. Онеспособљено је 20 локомотива у радионици и када су оне ишак оправљане, скојевци и комунисти су убаџивали струготину у лежиште лагера, а сечене су и напојне цеви. Упропашћен је трансформатор, а затим и електромотор у Електро одељењу,⁸⁹ а изведене су и многе друге саботажне акције ове врсте.

Као да су сви радници Железничке радионице стално имали на уму речи из Прогласа ПК КПЈ за Србију, поводом именовања квислиншке владе генерала Милана Недића: „Фашисти желе сигурност својих комуникација. Наш одговор на то је: утростручимо своје удар-

це против непријатељских друмова, жељезница, мостова, телеграфских веза, транспорта и свега онога што непријатељу служи за сејање смрти по нашој славној земљи. Фашисти желе нашу храну и стоку. Наш одговор на то је: ни једно зрно жита, ни једно грло стоке непријатељу“.⁹⁰

Разноврсне су биле саботажне акције и у нишкој Мостовској радионици, која је бројала 690 радника и чиновника од којих је једна трећина вођила порекло са села: сипан је песак у биксне теретних и путничких вагона ради онеспособљавања за саобраћај; овде су потајно израђивани јежеви за бушење гума моторних возила, ломљени су циркулари за сечење жељеза и машина за штапчовање и сечење лима; дуго је задржавано транспортуовање мостовских конструкција; извршена је крупна саботажна акција на мотору који је покретао велики ваздушни чекић који је ковао тешке предмете, а исечен је и велики погонски каниш.⁹¹

Многобројне и исто тако разноврсне су такође биле саботажне акције и у ложионици на Црвеном Крсту: скоро свакодневно су спровођени кварови и локомотиве дуго задржаване ван строја разним оштећењима; поломљена је окретница у ложионици чиме је задржано 30 локомотива, које су биле блокиране и нису могле да изађу из ложионице.⁹² Група од око десетак чланова Скоја и симпатизера НОП-а вршила је саботажне акције у Фабрици дувана: организовали су цепање цигарет папира, радили су неквалитетно, износили цигарете из фабрике и прдавали их, а добијени новац прилагали у Народноослободилачки фонд или су их односili партизанима, организовано је и масовно изостајање радника са послом, а изведене су и многе друге акције.⁹³ Значајне саботажне акције извођене су и у Пејићевој ливници, у текстилној фабрици „Мита Ристић и синови“, у Петој бази и у свим другим нишким предузећима и установама.⁹⁴

Диверзантска активност партизанских одреда у октобру 1941. године

Општенародни устанак Југославије против немачких окупатора добио је још више на својој стратегијској тежини изласком команданта НОВ и ПОЈ друга Тита и чланова Политбира ЦК КПЈ из Београда на слободну територију у Западној Србији, чиме је руководење устанком постало непосредније

и директивније. У таквим војно-политичким условима, 26. септембра 1941. године, започело је у Столицама познато Саветовање представника штабова и команданата народноослободилачких партизанских одреда у Југославији,⁹⁵ на коме је „поред осталих било много речи и о диверзантској активности партизанских јединица. За време боравка у селу Толисавцу, 28. септембра, под руку водством Јосипа Броза Тита, разрађена су и упутства партизанског ратовања (диверзије, заседе, напади на насељена места, одбрана слободне територије)“.⁹⁶

У директиви о диверзијама, поред осталог, дат је и задатак да се у складу са оперативно-тактичким дејствима рушења комуникација и привредних објеката у НОП одредима и четама формирају диверзантске јединице,⁷ које би требало да буду снабдевене тестерама, секирома, лопатама, крамповима и експлозивом.⁹⁸ После саветовања у Столицама, ЦК КПЈ је у свом писму за ПК КПЈ за Македонију, октобра 1941. године, упутио директиву (значи и за друге крајеве Југославије) о потреби извођења диверзантских акција на комуникације: „У својим акцијама наши партизани и диверзионе групе треба да посвете своју највећу пажњу комуникацијама, нарочито на главној линији Ниш—Софija и Ниш—Скопље—Солун. Ту пругу треба пошто пото држати непрекидно онеспособљену за транспорт“.⁹⁹

У Јужној Србији у то време дејствује десетак партизанских одреда (Озренски, Топлички, Кукавички, Врањски, Бабички, Сврљишки — Нишавски, Расински, Јабланички) који се у својим борбеним дејствима све више усмеравају према друмским и посебно железничким комуникацијама које пролазе кроз ову просторну област. У времену октобар—децембар 1941. на овој просторији изведене су многобројне веома успешне диверзантске акције на железничке пруге, комуникације и на војнопривредне објекте који су производили за Немце.

Највише диверзантских акција у октобру 1941. године извршено је на жељезничкој прузи Београд — Ниш — Скопље (на делу од Ниша до Врања), у лесковачком ратном округу. Прву диверзантску акцију на овој прузи, већ 1. октобра, извршили су борци Кукавичког НОП одреда, при повратку са успешне акције ослобођења Власотинца. Из сastava Одреда издвојена је група од 15 партизана и они су напали

железничку постају Борђево, коју су чували Бугари. Од бугарске посаде погинула су три војника и неколико је рањено. Посечене су телеграфске и телефонске линије Лесковац — Грделица.¹⁰⁰ Истовремено је извршена и друга, исто тако значајна диверзантска акција код Печењевца, на истој прузи, о чему се веома исцрпно јављало у телеграму жељезничке станице Лесковац Министарству саобраћаја и Генералној дирекцији жељезница у Београду.¹⁰¹

У ноћи 15/16. октобра 1941. године, Бабички НОП одред, на простору између села Винарца и Прибоја минирао је пругу и померио и демонтирао пругу за два метра у страну и том приликом исклизнуо је бугарски воз из шина и преврнуо се. Погинуло је пет, а рањено 18 непријатељских војника.¹⁰² О тој акцији јављало се исцрпно у дневном извештају обавештајног одељења команданта Југоистока од 16. октобра исте године Врховној команди Вермахта: „Препади првенствено на споредне жељезничке пруге... Бугарски воз због саботаже, северно од Лесковца исклизнуо из шина. Пет мртвих и 18 повређено. Прекиди на путевима делом због експлозија мина“.¹⁰³ Прекид саобраћаја на овој прузи трајао је скоро 44 часа, јер је саобраћај успостављен тек 17. октобра у 21,45 часова, о чему се јављало у телеграму број 287 жељезничке станице Печењевце,¹⁰⁴ затим у извештају Саобраћајне контроле из Ниша од 16. октобра за Министарство саобраћаја и за Генералну дирекцију жељезница са листа места¹⁰⁵ и у телеграму Команде жандармерије од 18. октобра исте године,¹⁰⁶ у телеграму жељезничке станице Печењевце од 17. октобра бр. 730.¹⁰⁷ Ова партизанска акција нашла је значајно место и у недићевском Прегледу партизанских дејстава у Србији (који је Команда жандармерије радила сваког месеца лично за генерала Недића) за октобар 1941. године: „Услед квара на прузи који су нанели комунистички бандити, путнички воз број 128, на км. 281/100, између станица Печењевце — Лесковац, пруге Ниш — Скопље, испао је из шина. Три вагона су потпуно уништена а било је доста мртвих и рањених. Материјална штета износи 749.408 динара“.¹⁰⁸ За 17. октобар, у истом прегледу јавља се: „Од стране комунистичких одметника покидана телеграфско-телефонска линија Борђево—Грделица. Штета 204.000 динара“.¹⁰⁹

Већ 24. октобра исте године, делови Кукавичког НОП одреда на неколико места размонтирали су пругу између

Лесковца и железничке станице Борђево. Том приликом пруга је оштећена, више вагона бугарског воза из Софије испало је из шина, о чему се јављало у већ поменутом Прегледу (недићевском): „Код Лесковца, на км. 292/250, комунистички бандити покварили пругу тако да је наилазећи воз бр. 128 исклизнуо. Штета 27.885 динара“.¹¹⁰ О тој диверзантској акцији Кукавичког НОП одреда јављало се и у телеграму железничке станице Лесковац од 24. октобра,¹¹¹ а и у извештају Саобраћајне контроле из Ниша,¹¹² као и у извештају Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова (недићевског).¹¹³ Саобраћај на овој прузи, после акције, био је у прекиду пуних 17 часова.¹¹⁴ У ноћи 25/26. октобра Бабички НОП одред извршио је још једну диверзију на прузи Ниш—Лесковац, код Липовца. Том приликом исклизнула је локомотива што је проузроковало прекид саобраћаја за неколико часова.¹¹⁵

На прузи Београд—Ниш извршено је у октобру такође неколико диверзантских акција. Тако су, 4. октобра, „Комунисти (борци Озренског НОП одреда — п. а.) оштетили пругу на км. 194/957 правцем Београд—Ниш“, јављало се у већ поменутом Прегледу партизанских дејстава за октобар 1941. године.¹¹⁶ У ноћи 16/17. октобра 1941. године, Озренски НОП одред је са Буковика кренуо према Брадарцу, где му се прикључило десетак месних партизана из овог села. Затим је, прешавши главни друм Београд—Ниш, стигао на Јужну Мораву и скелом се пребацио на њену десну обалу. Минирање железничке пруге није у потпуности успело јер није било довољно експлозива. Партизани су почели да секу бандере и да кидају телефонске жице. Пошто су од алата имали само тестере, посао је веома споро одмицао, а нису имали ни потребно искуство за овакве диверзије, исекли су само пет бандера. У току ове акције из правца Ниша наишао је немачки блиндирани воз. Немци су отворили митраљеску и топовску ватру и принудили партизане на брзо повлачење.¹¹⁷ И о овој партизанској акцији јављало се у већ поменутом Прегледу партизанских дејстава за октобар 1941. године.¹¹⁸

На прузи Ниш—Дољевац—Прокупље, 10. октобра, Пасјачка чета Топличког НОП одреда оштетила је телеграфске и телефонске везе. Заплењена је локомотива ноћног воза бр. 5011. Пошто су локомотиву ставили у покрет без ложача и машиновође, партизани

су је упутили ка железничкој станици Белотинце, локомотива је пројурила кроз станицу и задржала се тек негде близу Ниша.¹¹⁹ У ноћи између 22. и 23. октобра Јастребачка чета Топличког НОП одреда покушала је, али није успела да сруши друмски мост на Јужној Морави, код села Мрамора који су чувили бугарски војници. Бачене су две бомбе.

Пошто је у току септембра 1941. године створио солидан ослонац на Сврљишким планинама и постигао значајне успехе у нападу на рудник Јелашницу и у акцијама извршеним у више села белопаланачког и сврљишког среза, Сврљишки — Нишавски НОП одред преноси тежиште своје борбене активности на железничку пругу Ниш—Пирот—Прахово, што је било у складу са директивама ПК КПЈ за Србију и ОК КПЈ Ниш о сталном ометању железничког саобраћаја на овим пругама.¹²⁰ Већ у ноћи између 9. и 10. октобра борци овог одреда врше напад на железничку станицу Грамада, на прузи Ниш—Књажевац, о чему је шеф IV секције за Дирекцију ЈДЖ, телеграмом обавестио своје претпостављене: „По извештају надзорника пруге из Грамаде, експресним писмом које је секција примила јутрос, ноћу између 9. и 10. октобра 1941. године непозната наоружана лица извршила су напад и одвела надзорника пруге из Грамаде дресином кроз тунел, где је такође била већа група ових лица, заједно са пружним чуварима од Грамаде до Сврљига. Том приликом полупали су апарате у блоку код тунела са стране Сврљига и незнатно оштетили пругу која је оправљена. Особље враћено кућама и на дужности је“.¹²¹ Та акција забележена је и у већ поменутом Прегледу партизанских дејстава.¹²²

Идуће ноћи, добивши од неких својих сарадника у Белој Паланци обавештење о наиласку немачких војних транспортних возова, главнина Сврљишког — Нишавског НОП одреда сишла је на железничку пругу Ниш—Пирот—Софija код постаје Белановац, у близини железничке станице Црвена Река. Пошто нису имали експлозив, узели су кључеве од једног железничара и проширили пругу, а онда се повукли ка планини. Разочарани обавештењем да је овуда из Ниша прошао неоштећен један теретни воз, борци Сврљишког — Нишавског НОП одреда су наредне ноћи, између 12. и 13. октобра опет сишли на пругу, узели од чувара пруге кључеве и полуге и поново проширили

пругу. Убрзо је наишао немачки војни транспортни воз пун воћа и грожђа и исклизнуо из шина. У дневном извештају Обавештајног одељења команданта Југоистока од 13. октобра пише: „Код Беле Паланке (пруга Ниш—Пирот) због саботаже воз исклизнуо из шина. Саобраћај је поново успостављен“¹²³, а у већ поменутом недићевском прегледу, стоји: „У ноћи између 12. и 13. октобра од стране комуниста извађене су шине на км. 38/400, у близини Беле Паланке, те је локомотива воза бр. 741 испала из колосека. Жртава није било“¹²⁴. Та акција се помиње и у извештају недићевског Министарства унутрашњих послова. Писани траг о тој акцији сачуван је и у извештају секретара ОК КПЈ за нишки округ од 8. новембра 1941. године.¹²⁵

У ноћи између 17. и 18. октобра, Србијски—Нишавски НОП одред и једна чета Књажевачког НОП одреда извршили су успешан напад на рудник угља у Подвису, испод планине Тресибабе, разорили рудник овде заплењеним експлозивом и онеспособили га за даљу производњу. Део експлозива из рудника, Василије Анђелковић Албанац, командир чете, са једном десетином партизана, утоварио на вагонет и исте ноћи срушио железнички мост на Тимоку код железничке станице Палилула, па саобраћај на прузи Ниш—Књажевац није функционисао више дана.¹²⁶ Команда жандармерије (недићевске) овако је известила о тој партизанској акцији:

„Ноћу између 17. и 18. октобра ове године око 300—400 наоружаних бандита извршили су напад на рудник Тресибаба (Подвис — п. а.). Динамитом су дигли у ваздух делове централе рудника и онеспособили је за погон. Опљачкали су магацине животних намирница у вредности 800.000 динара, одвели четири коња са троје кола и једним чезама, однели 23 сандука експлозива. У руднику су разоружали десет жандарма и 28 четника и одвели их са собом. Одвели су и рудничког магационера Сапоникова са још два радника. При одласку ова иста банда минирала је и порушила железнички мост код Палилуле на прузи Прахово—Ниш. Колико се до сада зна људских жртава није било“¹²⁷. Та значајна акција помиње се и у другим недићевским извештајима, а нашла је своје место и у дневном извештају Обавештајног одељења команданта Југоистока од 20. октобра исте године.¹²⁸

За 18. октобар исте године, недићевци су јављали још о једној акцији Србијашког — Нишавског НОП одреда: „18. X 1941. Комунисти напали железничку станицу Света Петка код Ниша. Уништењем појединих апарата и постројења нанели штету у износу од 15.000 динара“¹²⁹. На дан 25. октобра исте године, Денко Кутев, активиста из села Берова организовао је мању групу родолуба и са њом извршио акцију паљења немачког транспортног воза са преко 40 вагона — цистерни са бензином, на месту Градина. Воз је долазио из Софије и кретао се ка Нишу. (Котев је касније обешен у Централном затвору у Софији. Била је то прва диверзантска акција у царибродском (данас Димитровград) срезу.

Песимистичка је оцена Војнопривредног штаба команданта Југоистока о саобраћајној ситуацији у Србији и за месец октобар 1941. године: „Ситуација у саобраћају стајала је под знаком напада устаника на железничке станице и разарања мостова и шина. Главна железничка пруга Београд — Ниш — Скопље могла је тако да се осигура да су пролазни прекиди износили само девет и по дана... Саобраћај на путевима је на великом делу српске територије био и надаље онемогућен због постојеће несигурности...“¹³⁰

О стању на железницама у Србији био је веома песимистички и петнаестодневни извештај истог, Војнопривредног штаба од 16. октобра исте године Врховној команди Вермахта: „1) Тешка ситуација на српским железницама остаје и у првој половини октобра. На готово свим пругама десила су се опет бројна разарања колосека и мостова. Телефонски и сигнални уређаји поново су били онеспособљени. Све су чешћи препади на железничке станице и возове. Возови, као и окlopni возови, поново се доводе до исклизнућа с колосека. Радни учинак у овој тако несигурној радној ситуацији и даље је у опадању. Саобраћај на главној прузи Београд — Ниш — Скопље, односно Софија, остаје са изузетком појединих краћих прекида, већим делом редован...“

2) Друмски саобраћај. Саобраћај на државним друмовима био је непрестано прекидан разарањем површинских слојева друмова и мостова, као и подизањем друмских препрека. Због повећане несигурности на друмовима ограничено је или потпуно обустављено (подвуком аутор) отпремање моторизованих транспорта (конвоја)...“¹³¹

У извештају Команде позадиње команданта Југоистока од 8. октобра 1941. године Команди копнене војске јавља се да предузете мере за снабдевање залиха за немачку војску¹³² нису извршene у Србији због устанка (престанка рада фабрика, штрајкова, престанка испорука и рушења комуникација). Као изразити пример постојећих тешкоћа наводи се да је железничка пруга Београд — Ниш за последњих шест недеља смањила свој капацитет за 40%. Уопште, због устанка у Србији, дотур железнициом је онемогућен и по 14 дана, па и дуже.¹³³

О свим тим диверзантским акцијама партизанских одреда у Јужној Србији јављало се редовно у дневним извештајима Обавештајног одељења команданта Југоистока Врховној команди Вермахта (Сувоземне војске). Тако се 19. октобра јавља: „Банде југозападно од Неготина и око Књажевца. Ту су оне спасобљена три рудника угља и разорена железничка станица и железнички мост 4 км. југозападно од Књажевца (Палилула — п.а.). Отворена је ватра на војни транспортни воз 17 км. југоисточно од Сталаћа, али није проузрокована никаква штета. Саботаже на телефонским линијама на планини Церју, јужно од Лесковца, јужно од Сталаћа и на железничкој прузи Ниш—Зајечар...”¹³⁴ И у извештају од 20. октобра исте године: „Рудничка постројења 16 км. јужно од Књажевца уништена минирањем. Тамо су устаници разоружали 9 српских жандарма и 28 четника“ (Подвис — п. а.),¹³⁵ и 21. октобра исте године: „Саботаже на железничкој прузи Ниш—Зајечар...”¹³⁶ и у извештају од 31. октобра исте године: „Код Палилуле (железничка пруга Ниш—Зајечар) банде одвеле стражаре и раднике на прузи...”¹³⁷ Сличан је извештај истог одељења од 7. октобра исте године: „Повећао се број препада на комуникације и индустриске објекте у јужној Србији... После привременог прекида, саобраћај на железничкој прузи Београд—Ниш поново успостављен...”,¹³⁸ с тим да је опуномоћени командант у Србији, истог дана (7. октобра) морао да ангажује снаге дивизије LXV корпуса за заштиту ове пруге.¹³⁹ Истовремено ће и 11. октобра писати о ситуацији на овој магистрали: „Препади као до сада. Главна пруга Београд—Ниш, после краћег времена (прекид је трајао десетак часова — п. а.), опет у експлоатацији.”¹⁴⁰

Железничари — партизански обавештајци и курири

У извођењу диверзантских акција на железничким пругама, партизански штабови и партијска руководства у потпуности су се ослањали на веома широки круг активиста НОП из редова железничких чиновника и радника на железничким станицама и у железничким секцијама и на исто тако велики број партизанских сарадника из редова радника у Железничкој и Мостовској радионици и у Ложионици у Нишу. Они су били партизански обавештајци, курири и верни сарадници. Тако је за потребе одреда и за извођење диверзантских акција у Железничкој радионици у Нишу организована израда цевастих кључева и шрафцигера за демонтирање железничке пруге, а на изради тог алата радио се и у Мостовској радионици и у Ложионици. „Из одељења теретне ковнице ситан алат износили су активисти. Крупнији алат износили су машинисти и ложачи у локомотивама қада су ишли на пробну вожњу. Алат се крио у локомотиви и на железничким станицама Дољевац, Печењевац и Брестовац. Чувар капије у Железничкој радионици Јевта Николић знао је за изношење алата, али је чувао тајну. Овај алат је Окружни комитет преко курира достављао Топличком, Озренском и Сврљишком одреду“¹⁴¹.

Димитрије Писковић Трнавац, командант Топличког НОП одреда, предратни радник Железничке радионице у Нишу и један од главних иницијатора и организатора многобројних успешних диверзантских акција на прузи Београд—Ниш, каже: „У рушењу железничких објеката помагао нам је и друг Столе, железнички радник из Сечанице, који је радио у Црвеном крсту, као и неки другови железнички радници. У разарању пруге Прокупље—Куршумлија као и у рушењу мостова на Топлицама учествовао је велики број железничких радника из топличког краја, који су ноћу извршавали ове акције, а сутрадан ишли на своја радна места. За извођење ових акција ми смо добијали потребни алат од другова, који су били задужени за то, а они су га прибављали преко веза из Железничке радионице у Нишу“¹⁴².

Акције на железничким пругама су се у прво време углавном изводиле тако што су на колосек постављани динамит, нагазне міне, чак и топовске гранате, али овакав начин извођења

акција није у почетку био баш најуспешнији". „Испоставило се да је много сигурније да се демонтирају шине на одређеној дужини. И ту је ова специјализована група из чете (2. чета Кукавичког НОП одреда — п. а.) вршила разне покушаје и стицала одређена искуства. Показало се непрактично ако се на обе стране дигну шине на истом месту, онда се воз зарије и стане, а ако се извади једна шина на једној страни, воз се превртао“.¹⁴³

У тим првим устаничким данима када није било довољно експлозива за извођење диверзантских акција, а и искуство партизана у минирању пруге било још увек недовољно, показало се колико је важна израда посебног алатца за демонтирање пруга и колико је био значајан посао који су по томе вршили радници Железничке радионице у Нишу. О прављењу овог алатца у Лесковцу и у лесковачком округу: „У прво време у ковачким радњама Светомира Мирета Спасића и оца Милоја и Станоја Лазаревића, као и у радњи Милана Мичића (све у Лесковцу — п. а.), израђивани су кључеви дужине 50 см. са жљебом за одвијање шрафова на спојницама на пруги. Кључеве су користиле диверзантске групе из града, а преко везе слате су и у одреде. Само једном приликом пребачено је на Кукавицу неколико оваквих кључева“.¹⁴⁴

Међу железничким чиновницима у Нишу, већ 1941. године, био је формиран бројни актив НОП, чији су чланови били партизански обавештајци и курири. Најистакнутији међу њима био је Ратомир Јовић Душко (После рата проглашен за народног хероја Југославије), отправник возова на станици Црвени Краст, који је убрзо постао курир између ПК КПЈ за Србију и окружних комитета КПЈ за Ниш и Лесковац. Од станичног особља нишке станице и Црвеног Креста он је формирао групу верних и веома активних партизанских сарадника. Веома активан је био и Спасоје Прцовић, телеграфиста на железничкој станици у Међурону.

Већ у јулу месецу 1941. године, на железничкој станици у Грделици формиран је актив сарадника НОП, који ће сарађивати највише са Кукавичким НОП одредом. У кружоку су били: Ранђел Сточић, Милорад Костић, Димитрије Милосављевић, Милутин Савелић, сви отправници возова, затим Никола Стаменковић, телеграфиста, па Борбе Величковић, службеник надзорног среза и Радован Бокић, чиновник.¹⁴⁵

Актив је редовно достављао алат потребан за диверзантске акције на прузи, а секцијско стовариште служило је за снабдевање партизана свим потребним алатом и материјалом.¹⁴⁶

Постојале су две партизанске везе и на железничкој станици у Лесковцу. Тако је Александар Јовановић Белка, члан ОК КПЈ за лесковачки округ, успоставио најпре везу са Милорадом Костићем, отправником железничке станице у Лесковцу (био и у Грделици), преко кога су добијане редовне информације о проласку возова, телеграфско-телефонским линијама и могућностима прислушкивања службених разговора између железничких станица. Скоро у исто време Живко Букумировић успоставља везу са Благојем Илићем, отправником возова на железничкој станици у Лесковцу, па је и овај пружао податке такве врсте.¹⁴⁷

Од јула 1941. године у Зајечару, Вратарници, Мирову, Књажевцу, Палилули, Сврљигу и у неким другим местаима постојале су групе железничара, симпатизера НОП, који су се укључивали у многобројне акције партизанских одреда на прузи Ниш — Прахово. Истакнути сарадници НОП на железничкој станици Палилула били су Лазар Милосављевић, чувар косине и Милош Боцковић, чувар пруге.¹⁴⁸ „На зајечарској станици радио је као диспечер Јован Тодоровић. На време је запазио да су две задње класе путничког воза 49—12 резервисане за немачке војнике. „Јави даље човеку, Немци се налазе у задња два вагона воза према Нишу...“, била је кратка порука Јована Тодоровића железничарима — партизанским куририма“.¹⁴⁹ Обавештење је примљено и Озренски НОП одред је, 16. септембра 1941. године извршио значајну акцију на немачки воз, убивши 10, ранивши 12 и заробивши три Немца.

И на прузи Прокупље — Куршумлија извршен је велики број диверзантских акција, у којима су учествовали и многи железнички радници са ове пруге. Они су дању обављали свој редовни посао, а иноћу су ти исти људи разарали пругу заједно са борцима Топличког НОП одреда. Ту групу сачињавали су: Драгутин Јерковић, десетар пруге, Божко Борђевић, чувар пруге, а од секцијашких радника били су и Вукоје Тимотијевић, Светозар Станојковић, десетар, Вукашин Михајловић, Милоје Ристић, Милутин Величковић, Живојин Вукић и Тихомир Савић.

Диверзантска активност у новембру 1941. године

Са извођењем бројних диверзантских акција партизански одреди у југоисточној Србији наставили су веома интензивно и у новембру 1941. године, усмеравајући своју борбену активност пре свега на железничке комуникације у овом делу Србије. Код свих ових акција на железничкој прузи, непријатељу су нанети значајни губици у љутству и велике материјалне штете, а саобраћај је био онемогућаван по неколико дана.

а) У лесковачком ратном округу.

У Кукачичком НОП одреду за извођење диверзантских акција на железничкој прузи била је одређена 2. „Шпанчева“ чета, која је само у новембру о.г. извршила четири, веома успешне акције на прузи Ниш—Скопље: 2, 8, 18 и 28. новембра 1941. године. У ноћи 2/3. новембра чета је демонтирала железничку пругу код станице Борђево, наишаша је војни транспортни воз из којег су исклизнула два вагона и фургон и претурили се. „На главној прузи Ниш—Скопље исклизнуло је из шина италијански воз за снабдевање трупа због минирање пруге јужно од Лесковаца. Саобраћај се одвијао преседањем. Настављају се саботаже на саобраћајницама и линијама везе“, јављало се у Дневном извештају Обавештајног одељења команданта Југоистока од 4. новембра 1941. године.¹⁵⁰ У недићевском Прегледу партизанских дејстава у Србији за новембар 1941. године, јављало се: „Услед оштећења пруге дошло је до исклизнућа воза код Гределице км. 297+740. Штета износи 996.308 динара“.¹⁵¹ Испрпан је и извештај команданта Српске жандармерије генерала Стеве Радовановића о овој акцији,¹⁵² а и извештај заменика саобраћајног контролора Миловановића, у телеграму од 3. новембра, преко железничке станице у Гределици.¹⁵³ После ове акције, чета је наишла на гределички мост, разоружала стражу на њему, полила мост гасом и запалила га. Чим је гас изгорео, ватра се угасила и мост није изгорео.¹⁵⁴

Већ 8. новембра бачен је у ваздух између Борђева и Гределице транспортни воз са немачким трупама.¹⁵⁵ „На отвореној прузи код Гределице км. 297/795 изважене су три шине услед чега је локомотива са једним вагоном исклизнула. Жртва није било. Штета износи 247.759 динара“, јављало се у већ поменутом недићевском Прегледу.¹⁵⁶ Ис-

прпан је и телеграм бр. 716 од 12. новембра 1941. године шефа ложионице из Ниша, инж. Јовановића: „У ноћи између 8. и 9. XI 41. у 22,05 мин. дошло је до исклизнућа воза бр. 134 у км. 297/700 између Борђева и Гределице на истом месту где је било исклизнуће воза бр. 191 на дан 2. XI 41. Исклизнуће је наступило услед две одвежене шине леве и десне, демонтиране од непознатих лица. Локомотива бр. 20134 исклизнула је и преврнула се с леве стране у јарак, док се тендер препречио преко колосека. Осим тога позади локомотиве исклизнула су са свим осовинама кола Ц бр. 58691 и препречила се такође преко колосека, док кола БДЖ бр. 24515 исклизнула са две предње осовине. Жртва и повређених нема. Колосек је покварен у дужини од 50 метара. Штета на исклизлим возовима и колосеку прилична. Дизање исклизлих возова и оправка колосека трајаће 10—12 сати по приспећу дизалице из Скопља. Истрага се води“.¹⁵⁷ Саобраћај на овој прузи успостављен је тек после 20 часова и успостављен је 9. новембра у 18 часова.¹⁵⁸

Кукачички НОП одред извршио је на овом скоро истом месту нову диверзантску акцију, у ноћи између 17. и 18. новембра исте године и избацио из шина један теретни воз. „Комунистички бандити поскидали су шрафове са железничких шина на прузи Ниш—Лесковац, код села Борђева, услед чега је дошло до исклизнућа воза. Машино-вођа и ложач су теже повређени а државним железницама нанета штета од 532.018 динара и 45 пара“, јављало се у већ поменутом недићевском Прегледу.¹⁵⁹ Саобраћај на овој прузи успостављен је тек после 3 часа прекида.¹⁶⁰

Већ 27. новембра исте године, борци Кукачичког НОП одреда избацили су из шина немачки блиндирани воз. „Услед отшрафљених железничких шина дошло је до исклизнућа воза између станица Брестовац—Печењевце, срез Лесковац“, јавља се у већ поменутом недићевском Прегледу партизанских дејстава за новембар 1941. године.¹⁶¹ У телеграму железничке станице Брестовац од 27. новембра 1941. године стоји: „Данас 27. XI 41. на км 269/400 станица Брестовац—Печењевце исклизнуло је оклопни воз бр. 23 у 6 сати и 55 мин. Исклизнула су три вагона и локомотива са две осовине. Повређених и жртава нема. Помоћни воз и дизалица потребни. Пруга непроходна. Штета на колосеку и узрок исклизнућа непознати“.¹⁶²

Само дан касније, 28. новембра исте године, Кукавички НОП одред је извршио још једну успелу диверзантску акцију на железничкој прузи Ниш—Скопље. Железничка станица Лесковац, телеграмом бр. 58 од 28. новембра обавештава: „Данас 28. XI 41. у 20,35 воз бр. 106 исклизнуо је између стражара б. 259 и 260. Притом је локомотива, службена кола и једна класа исклизнула. Повређена су два теже, два лакше немачка војника. Узрок исклизнућа је ваљење шина. Помоћна кола и дизалица су потребни“.¹⁶³ „Код Лесковаца је 28. новембра увече исклизнуо из шина воз 966 услед саботаже. Причињена је знатна материјална штета. Од ватре коју је непријатељ отворио погинуо је један војник, а четири су рањена. Саобраћај се обавља преседањем“, јављало се у веома педантном Дневном извештају Оперативног одељења команданта Југоистока од 29. новембра исте године Врховној команди Вермахта¹⁶⁴, и „Оштећена телеграфско-телефонска линија Лесковац—Грделица. Штета 6.000 динара“, јављало се у већ поменутом недићевском Прегледу.¹⁶⁵

Кукавички и Јабланички НОП одред и месне илегалне партизанске десетине и чете извршиле су у новембру месецу и многе друге диверзантске акције на комуникацијама и војнопривредним објектима које је користио непријатељ и нанели му значајне материјалне штете. Тако су удружені партизански одреди (Јабланички, Бабички и Топлички), 7/8. новембра 1941. године напали и ослободили Лебане, Медвеђу и онеспособили рудник Леце, из кога је узето много експлозива и каписли.¹⁶⁶ На дан 24. новембра Јабланички НОП одред је минирао мостове на реци Јабланици код Г. Стопања и Беновца (Лесковац), а истог дана оштећена је и телеграфско-телефонска линија Лесковац—Власотинце и нанета штета од 3.000 динара.¹⁶⁷ Забележено је такође да је 22. новембра 1941. године извршена диверзантска акција на електричну централу Кости Илића и синова у Манастиришту, срез власотиначки. Причињена је штета од 200.000 динара.¹⁶⁸

б) Нишки ратни округ.

Диверзантска активност партизанских одреда, актива НОП-а и илегалних месних партизанских десетина и чета на територији нишког ратног округа била је веома запажена и значајна и у новембру месецу 1941. године. У нишком округу тада дејствују три партизанска одреда којима руководи штаб НОП одреда нишког округа (Озренски,

Сврљишки—Нишавски и Топлички).¹⁷⁰ Осим диверзантских акција на пругама: Београд—Ниш, затим Ниш—Софија и Ниш—Прахово, и мање на прузи Ниш—Дољевац—Куршумлија изведене су и многоbroјне диверзантске акције на војнопривредне објекте које је непријатељ због тога могао да користи у веома смањеном обиму или их уопште није могао користити, а веома је ометан и саобраћај у овом крају Србије.

Већ 2. новембра 1941. године, једна диверзантска група из састава Топличког НОП одреда извршила је акцију на прузи Београд—Ниш. Диверзија је извршена на прузи између железничких станица Житковца и Адровца. Пруга је била знатно оштећена, а саобраћај прекинут.¹⁷¹ У недићевском Прегледу партизанских дејстава у Србији за месец новембар 1941. године, забележена је још једна акција на овој прузи, за 12. новембар: „На отвореној прузи Београд—Ниш, између станица Лужане—Грешајач км. 221/000 прекинута је једна шина. Жртава није било“¹⁷² а штета је, према оценама саобраћајних стручњака износила 1209 динара.¹⁷³

Далеко значајније и опсежније диверзантске акције извршене су у новембру месецу на исто тако важној железничкој прузи Ниш—Софија. Већ 6. новембра, здружени партизански одреди нишког округа (Озренски и Сврљишки—Нишавски) и једна чета Књажевачког НОП одреда напали су на бугарске посаде великом дужином ове, по немачко вођење империјалистичког рата, веома значајне пруге. Једна група бораца из Сврљишког—Нишавског НОП одреда, под командом Василија Анђелковића Албанца, командира чете, пошто је заробила целу бугарску посаду на станици Сићево, потпуно је демолирала железничку станицу и све телеграфско-телефонске уређаје. Исто времено је извршен и напад на електричну централу у Сићеву, која је струјом снабдевала Ниш и околину, у којој су демонтиране машине и остали уређаји,¹⁷⁴ о чему се јављало у недићевском Прегледу за новембар,¹⁷⁵ а о томе је исцрпно обавештавала своје претпостављене и недићевска Команда жандармерије 12. новембра исте године.¹⁷⁶ За то време, партизанска десетина под командом Васе Трајковића Рудара (из Књажевачког НОП одреда), која је обезбеђивала напад главнице с друге стране Сићевачке клисуре, према Белој Паланци, пошто је успешно порушила пругу код Црвеног Брега, већим маневром је најпре напала на бугарску посаду код

Факовог Дола, а затим ону другу, у станици Долац,¹⁷⁷ „7. новембра о. г. једна банда је извршила напад на железничку стражу на железничкој станици Сићево, разоружала Бугаре и одвела их са собом. Још нема резултата истраге“, јављало се у седмодневном извештају Оперативног одељења опуномоћеног команданта у Србији од 10. новембра 1941. године.¹⁷⁸ О овој партизанској акцији јављао је и дивизијски генерал Чедомир Јовановић, командант жандармерије у Београду, који је тада боравио у Нишу,¹⁷⁹ затим окружни начелник из Ниша и Железничка управа из Београда.¹⁸⁰ У ноћи између 17. и 18. XI исте године, једна већа партизанска група из Сврљишког—Нишавског НОП одреда, покушала је још једном да нападне бугарску посаду на железничкој станици Света Петка и да сруши мост на Нишави код Острвице, на прузи Ниш—Пирот. Напад није успео. Бугари су давали жестоки отпор, рањена су два бугарска војника.¹⁸¹

У току новембра 1941. године, Сврљишки—Нишавски НОП одред је извршио неколико диверзантских акција и на прузи Ниш—Прахово. Најзначајнија акција на овој прузи, у нишком крају, извршена је 26. новембра 1941. године, код железничке станице Грамада.¹⁸² Сврљишки—Нишавски НОП одред и око 30 припадника месних партизанских десетина из сврљишских села Рибара, Преконоге и Округлице, сачекали су путнички воз из Ниша и разоружали 60 недићеваца и четника (50 војника, 2 официра и 8 подофицира), разорили су телефонске везе и порушили део тунела.¹⁸³ Акција је веома исцрпно забележена у Прегледу Министарства унутрашњих послова (недићевско) од 28. XI 1941. год.¹⁸⁴ у извештају Оперативног одељења команданта Југоистока од 2. децембра исте године,¹⁸⁵ о њеној организованости и резултатима говори се веома исцрпно и у извештају Управе полиције из Ниша,¹⁸⁶ а и у анализи ове акције која је вршена у штабу и партијској организацији Сврљишког—Нишавског НОП одреда.¹⁸⁷

Неколико диверзантских акција извршио је и Топлички НОП одред, углавном на прузи Ниш—Дољевац—Куршумлија. У ноћи 16/17. новембра, Пасјачка чета Топличког НОП одреда напала је на путнички воз између станица Дољевац и Житораћа. У возу су били четници. Убијена су три непријатељска војника.¹⁸⁸ У истом недићевском Прегледу за 18. новембар, стоји: „Нападнут воз код железничке станице Жи-

тораћа. Штета 124.000 динара“.¹⁸⁹ На дан 21. новембра исте године, партизани Топличког НОП одреда напали су опет на железничку станицу Житораћа, при чему је „нанета штета у износу од 10.046 динара“, и „опљачкано 1514,75 динара“,¹⁹⁰ а извршен је напад и на железничку станицу Војвода Петар Бојовић на истој прузи.¹⁹¹

Све ове партизанске диверзантске акције нашле су видно место у извештајима немачких команди и установа. Тако се у десетодневном извештају Командног штаба опуномоћеног команданта у Србији од 10. новембра 1941. године Врховној команди Вермахта, јавља: „Ситуација у простору Ниша и Лесковца се у извештајном периоду и даље поштира. То произилази прво из напада на Лебане и, са друге стране, из растућег броја аката саботаже против важних железничких линија које воде кроз тај простор. Појачање бугарске железничке посаде се досада још није показало позитивним. Према повериљивим извештајима у том простору се налази једна јака, добро вођена и добро опремљена партизанска банда,¹⁹² која у планинским селима има своје ниже банде (Вероватно мисли на месне партизанске десетине и чете — п. а.) и изграђена упоришта. Акти саботаже на железничким линијама које воде ка Нишу и као поновни препади на снабдевање града електричном струјом (Мисли на партизански напад на Сићево, 6. новембра исте године — п. а.) су, према изјави једног агента, планске припреме за каснији концентрични напад на сам Ниш (У страху су велике очи — п. а.)¹⁹³ У извештају Оперативног одељења команданта Југоистока од 5. децембра исте године, стоји: „Као покретаче учествалих препада и саботажа око Ниша треба у првом реду сматрати остатке устаничке групе са подручја Петровца (на Радан планини — п. а.).¹⁹⁴ Они су се, пошто су разбијени, повукли са подручја Петровца и јужно од њега у рејон Ниша“.¹⁹⁵

„На подручју око Ниша је нарочито жива активност банди. Извршено је 12 препада на општине с обе стране пруге (Београд—Ниш — п. а.), од тога 10 око Алексинца. Пруга је неоштећена“, јављало се у дневном извештају команданта Југоистока од 27. новембра Врховној команди Вермахта.¹⁹⁶ У извештају Војнопривредног штаба команданта Југоистока за месец новембар 1941. године, Немци признају да су, услед појачаних партизанских диверзија, сва постројења, руднике и комуни-

кације морали далеко више да осигурују: „Рудници, фабрике наоружања и транспортни путеви до истих обезбеђени су трупом, појачаним фабричким заштитама и изградњом одбрамбених постројења, као на пр. стражарским осматрачницама, минским запрекама и жичаним препрекама (Као у опсаднutoj тврђави — н.а.). Ситуација у саобраћају се побољшава услед успешног угушивања устанка. Велики део железничких пруга које су биле ван саобраћаја, поново је прорадио. Смањени су напади и саботаже на железничка постројења и возове. Цивилни саобраћај, који је у октобру заустављен, поново је прорадио у ограниченој обиму... Услед несигурности, саобраћај на путевима још увек скоро онемогућен...¹⁹⁷ а у седмодневном извештају Оперативног одељења опуномоћеног команданта у Србији, стоји: „Саботаже и препади (прилог): Изван области већих борбених дејстава непријатељ, осим неколико беззначајних запречавања на путевима није предузимао никакве саботаже на железничкој прузи Београд — Сталаћ, али ипак је извршио четири саботаже на железничкој прузи Сталаћ — Ниш — Врање и Ниш — Пирот. Уочљиви су масовнији напади у простору око Ниша...“¹⁹⁸

Непријатељска заштита комуникација и објекта

(јул—децембар 1941. године)

Немачка Команда оружаних снага на Југоистоку, још пре почетка оружаног устанка у Југославији, предузимала је низ мера како би појачала и што је било још важније, осигуравала пре свега железнички саобраћај на главним комуникацијама Београд — Ниш — Скопље — Солун, затим Ниш — Пирот — Софија и Ниш — Прахово, али и споредне пруге као што је била она од Дольевца ка Куршумлији, Немци су уопште били необично заинтересовани за нормални транспорт и за безбедност на железничким пругама. О значају саобраћаја у Србији за Немце речито говори и подatak, да је само током 1941. године (за период од 1. јуна до 31. децембра) кроз железничке пруге у Србији (редовни и ванредни возови) прошло 26.361 непријатељских возова.¹⁹ Ако се узме просек, да је композиција једног воза бројала 40 вагона, онда излази да је на српским пругама прошло преко једног милиона вагона који су

коришћени за превоз рудних богатства, намирница и других материјала и непријатељске војске.

Суочени са жестоким и узастопним партизанским борбеним акцијама на комуникације и на војнопривредне објекте које нису могли у потпуности да користе, Немци су морали да посвете далеко већу пажњу осигурању и безбедности истих. У немогућности да одвоје ма и једног војника, који су били неопходни на Источном фронту, за борбу против Совјетског Савеза и његове Црвене армије, Немци су морали у почетку да повлаче своје дивизије са Источног фронта и са других ратишта. Тако је немачки фелдкомандант Фелдкомандантуре 809 — Ниш, пуковник фон Ботмер, телеграмом од 20. октобра 1941. године известио опуномоћеног команданта у Србији, да је „пруга Ниш—Зајечар — Неготин — Прахово на више места разорена, тако да су места Зајечар и Бор потпуно одсечени“ и истовремено предложио да се успостави чак и авионска веза између Београда и Зајечара ради превожења поште.²⁰⁰ На особито угроженим друмовима саобраћај је био готово потпуно парализан, тако да су посадне трупе, како наводи командант 18. армијског корпуса, моголе „само уз највеће губитке да сачувају своју кожу“²⁰¹ За оправку железничке пруге Београд — Ниш, организација Тот (Totd) је ангажовала око 12.000 радника.²⁰² Склопљен је споразум са вођом руског агентурног центра, генералом Скорддумовим, о формирању Руског заштитног корпуса (состављеног од белогардејца) за заштиту привредних објекта (који су касније обилато коришћени и у активним борбеним дејствима против јединице НОВЈ),²⁰³ а истовремено су отпочели и разговори са бугарским окупационим снагама о замени посадног батаљона активним оперативним јединицама ради заштите нишког железничког чвора.²⁰⁴

Таква ситуација у железничком саобраћају у Србији, као и немогућност да се одвоје јаче сопствене снаге за чување железничких пруга — јер су те снаге биле неопходне на Источном фронту — нагнали су немачко војно командовање да на просторију југоисточне Србије, поред већ постојећег заштитног батаљона доведе нове бугарске „етапне“ јединице за чување железничких пруга. Већ септембра месеца, према споразуму Немачке и Бугарске, као посебна војна јединица окупатора, у Лесковцу је био стациониран XII бу-

гарски пешадијски пук (био је то етапни, заштитни територијални пук, пре батаљон) намењен за борбу против партизана и за заштиту железничких комуникација у лесковачком крају,²⁰⁵ док је железничку пругу Београд — Ниш (деоницу од Сталаћа до Ниша) септембра месеца чувала 4. чета 737. пешадијског пука (немачког).²⁰⁶

Око 20. октобра 1941. године, на основу претходног споразума владе Немачке и Бугарске и наређења опуномоћеног команданта у Србији од 23. октобра исте године,²⁰⁷ ради ојачања заштите железничких комуникација на прузи Ниш — Софија и Ниш — Врање у Ниш је стигао штаб једног бугарског пешадијског пука са композицијом пуном војске, око два батаљона, „за појачано осигурање железничких пруга Ниш — Софија и Ниш — Скопље, које су досада већ осигуравали Бугари, пристигао по један батаљон бугарске војске“, јављало се у дневном извештају команданта Југоистока од 1. новембра 1941. године,²⁰⁸ а „На бугарски предлог, због учесталих препада на железничку пругу источно од Ниша (мисли на ону која води за Софију — п. а.), укинуто је ангажовање бугарске војске у борбама са устаницима у непосредној близини пруге Ниш — Софија и Ниш — Врање“.²⁰⁹

Новодошавше бугарске окупационе трупе одмах су појачале већ постојеће бугарске војничке посаде на прузи Софија — Пирот — Ниш — Лесковац — Гrdелица,²¹⁰ на железничким станицама и постајама, најчешће јачине једнога ојачаног вода, у већим станицама до једне чете, наоружаних пушкама, бомбама и са по два пушкомитраљеза. Један батаљон овог бугарског пука био је стациониран у Брестовицу, са задатком да обезбеђује пружну деоницу Брестовац — Гrdелица и Долјевац — Куршумлија, у ком циљу су његови водови и десетине били дислоцирани по бункерима и железничким станицама“.²¹¹

„Према извештају Фелдкомандантуре 809-Ниш,²¹² до сада су се налазиле на нашој (Немци својатају Србију — п. а.) територији ове бугарске јединице: 1 етапни батаљон у Белој Паланци за заштиту железнице; 1 етапни батаљон у Долјевицу за заштиту железнице. 21. новембра 1941. стигли су: 1 пешадијски батаљон (моторизован) у Ниш; 1 пешадијски батаљон (немот.) у Лесковац; 1 пешадијски батаљон (немоторизован у Белу Паланку); 1—2 батерије по 4 оруђа (хаубице 10,5 см) у Ниш. (Ово су делови 4. тенковског пука АГ), или појачани против

опклопним оруђима и тешким пешадијским наоружањем (јачине око 120 војника). Свега 5 батаљона и 1—2 батерије“, извештавао је Командни штаб 27. новембра 1941. године опуномоћеног команданта у Србији,²¹³ а о томе се јављало и у извештају Оперативног одељења опуномоћеног команданта у Србији од 5. децембра 1941. године команданту Југоистока.²¹⁴

За организацију транспорта железницом и у друмском саобраћају, Немци су у југоисточној Србији организовали неколико својих војних и војноприједних институција, међу којима су најважнији били: 21. Управа за експлатацију железница и 21. официр при органима железнице на станицама,²¹⁵ који је био потчињен Транспортној командантури у Београду.²¹⁶

У таквој војној — политичкој и саобраћајној ситуацији, опуномоћени командант у Србији, генерал пешадије Беме (Böhme), 21. новембра 1941. године, издаје потчињеним командама „Наређење за војно осигурање најважнијих рудничких погона и погона за наоружање старе Србије (Мисли на окупирани Србију)“ немачким војним снагама, тако што „Виша команда LXV за нарочиту употребу“,²¹⁷ преузима обезбеђење следећих погона: „а) Борски рудници; б) За обезбеђење рудника каменог угља и железничке пруге Ниш—Зајечар, Вишој команди LXV се неодложно потчињавају: 3/920 ландесшицен батаљона (Књажевац).²¹⁸ За обезбеђење железничке пруге Ниш—Зајечар, као и рудника каменог угља Подвис и Тресибаба, ојачати снаге које се налазе у Књажевцу. 6) Ангажовање 113. пд (немачке — п. а.) за задатке осигурања наредиће се доцније, као и обезбеђење рудника лискуна код Прокупља (Добротић — п. а.)...²¹⁹ Слично наређење је опуномоћени командант у Србији издао и 4. децембра исте године.²²⁰

Пошто је одлуком опуномоћеног команданта у Србији, заштиту једног дела железничких и друмских комуникација и контролу саобраћаја, од средине новембра 1941. године, преузела „српска помоћна полиција“, а на важним железничким станицама „пољска жандармерија“,²²¹ то је председник квислиншке владе генерал Милан Недић, 22. новембра 1941. године, команданту жандармерије издао „Упутство о обезбеђењу железничког, друмског, воденог и телеграфско-телефонског саобраћаја“ од диверзија и саботажа партизана и припадника НОП-а, чиме је у потпуности упраћао тзв. српску војску у немачка

ратна кола против сопственог народа.²²² Војне (бугарске и ретке немачке) посаде на железничким станицама и уз пругу биле су, октобра 1941. године,²²³ појачане и јединицама четничких одреда војводе Косте Миловановића Пећанца, који су тада добили улогу помоћне жандармерије и били на платном списку Недићеве владе.²²⁴

У циљу очувања безбедности друмског, воденог и пре свега железничког саобраћаја, суочени са бројним и веома успешним диверзантским акцијама партизанских одреда на комуникације и на његове војнопривредне објекте, немачки окупатор и квислиншки апарат власти, у овом периоду (уосталом као и у току целог рата) предузели су низ превентивних и репресивних мера: ангажовање веома јаких војних снага (немачких, бугарских и квислиншких) за обезбеђење привредних објеката и комуникација, преношење одговорности на становништво, узимање талаца, одмазде, стрељања без судског поступка, исељавање становништва, разарање насеља, уништавање засејаних поља око пруга, изградњу низа утврђења и мањих или већих фортификационских објеката око комуникација и на прилазима градова и друго.

„До краја новембра (1941. — п. а.) ће вероватно бити израђено 75 стражарских торњева за осигурање најважнијих објеката на железничкој прузи Београд — бугарска граница и за живот важних објеката Београда“, јављало се 10. новембра у извештају опуномоћеног команданта у Србији команданту Југоистока.²²⁵ Извештавајући Врховну команду Вермахта о војнополитичкој ситуацији и о сопственим војним и политичким намерама у Србији и у Независној Држави Хрватској (НДХ), командант Југоистока писао је 14. новембра 1941. године: „Намере: ... Ојачање обезбеђења главне железничке пруге и главног пута (Београд — Ниш — Скопље — Солун и Београд — Ниш — Софија — п. а.) израдом фортификационских објеката и локалним акцијама чишћења. На главним путевима и железничким пругама створити са обе њихове стране слободне зоне ширине 500 метара и завршити израду стражарских кула на железничкој прузи Београд — Ниш и код важних постројења у Београду. Појачање бугарског обезбеђења железничке пруге Ниш — Пирот и Ниш—Скопље употребом тежег наоружања и још једног бугарског батаљона“.²²⁶ Тако, „на путевима ... Београд — Топола — Крагујевац — Пара-

ћин — Ниш — Лесковац..., Ниш — Београд — Ниш. Споразumno са генералним опуномоћеником за Србију²²⁷ створена је са обеју страна пута и железничке пруге слободна зона ширине 500 метара. У овој зони је посечено дрвеће и у истој се убдуће не сме сејати кукуруз, конопља и паприка“.²²⁸ Због обезбеђења пруге подигнути су зидни бункери дуж пруга, који још и данас постоје.

„Поред тога 3—4 пута дневно (пругом — п. а.) је пролазио блиндирани воз, нарочито испред војних транспорта којима је транспортовано људство и ратни материјал. Касније, потребе за блиндираним возовима биле су знатно веће. Пошто специјалних композиција није било довољно, импровизовани су блиндирани возови од теретних вагона. У два отворена вагона смештени су лаки тенкови, док су друга два, затворена вагона била обложена цаковима са песком и имала пушкарнице, како би примили већу посаду и били непробојни за пушчана и митраљеска зрна. Локомотива се налазила у средини композиције...“²²⁹

Осим ових, немачки окупатор и квислинзи предузимали су низ других, у основи веома репресивних мера против становништва у окупиранијој Србији. Узимани су таоци у близини места где је била извршена диверзантска акција, сабијени су у концентрационе логоре и стрељани.²³⁰ Војни заповедник у Србији објавио је 11. јула 1941. године Уредбу, чији је први члан гласио: „Смрћу или робијом не испод 3 године биће кажњен, ко намерно: 1) За рат важне залихе или постројења сваке врсте, нарочито плинска, водена и електрична постројења, бране железничка, телеграфска, телефонска и светлосна постројења уклони или оштети ...“²³¹, затим 21. јула исте године Наредбу о предаји оружја,²³² о увођењу полицијског часа,²³³ а председник квислиншки владе генерал Милан Недић пожурио је да не заостане иза својих немачких господара, па је већ септембра месеца исте године донео Уредбу о преким војним судовима, којима су биле предвиђене ригорозне, најчешће смртне казне за дела диверзије и саботаже против његових, немачких господара.²³⁴ О начину сузбијања саботаже и о мерама које треба предузимати против диверзаната на окупиранијој територији, говори се и у Упутству шефа службе безбедности у Берлину, од 22. октобра 1941. године „о борби против комуни-

стичких партија".²³⁵ Извесно време вршена је и присилна мобилизација становништва из села и градова поред пруга ради стражарења на прузи и на њих преношена одговорност за партизанске диверзије.

Диверзантска активност на крају прве устаничке године

(децембар 1941. године)

У већ поменутом извештају Војно-привредног штаба команданта Југоистока, у његовом закључку за месец децембар и за 1941. годину, стоји: „Железнички саобраћај успостављен је на свим пругама које су биле стављене ван саобраћаја. Једва још да су се дешифравали напади и саботаже на железничка постројења и возове. Главна пруга Београд — Ниш — Скопље је у току децембра била стално у саобраћају. Ради обезбеђења мостова, тунела итд. који леже на овој прузи, почела је изградња стражарских осматрачница“.²³⁷

Међутим, војнополитичка и саобраћајна ситуација у Југоисточној Србији није била тако ружичаста, како је приказана у напред наведеном немачком извештају. Партизански одреди у овом крају Србије и у децембру месецу извели су неколико веома значајних диверзантских акција, којима су окупатору нанешене знатне материјалне штете.

Прву диверзантску акцију у децембру извршио је Сврљишки — Нишавски НОП одред, већ 1. децембра 1941. године. Акцију је извршила Сувопланинска чета овог одреда, тако што је код железничке станице Црвена Река, близу стражаре 139, експлозијом оштетила железничку пругу. Штета је — према проценама саобраћајних стручњака — износила 940,45 динара.²³⁸ Затим је, 5. децембра исте године, новоформирани Диверзантски вод Пасјачке чете Топличког НОП одреда напао на железничку пругу Дољевац — Лесковац, км. 264/500 код ж. станице Пуковца и експлозивом оштетио шине. Штета је износила 7.200 динара.²³⁹ Затим су партизани Кукавичког НОП одреда запалили дрвени мост на реци Ветерници (пут Лесковац — Мирошевци) и прекопан је пут код села Стројковца, као и уништена два мала пропуста и два бетонска моста на путу Стројковце — Вучје.²⁴⁰

У ноћи 8/9. децембра, партизани Топличког НОП одреда заузели су и ско-

ро потпуно онеспособили за рад железничку станицу у Прокупљу.²⁴¹ Већ сутрадан, 10. децембра, Диверзантски вод Пасјачке чете Топличког НОП одреда напао је на железничку станицу у Пуковцу, из станице је однет алат за разшрафљивање пруге, а станична постројења су демолирана. Исте ноћи извршен је напад и на железничку станицу у Брестовцу, којом приликом су оштећени унутрашњи станични уређаји, штета је износила 656 динара.²⁴² „Наставља се активност банди око Ниша. Банде за које је извештено да се налазе код Лебана,²⁴³ померају се на железничку пругу Ниш — Лесковац“, јављало се у дневном извештају команданта Југоистока од 12. децембра исте године Врховној команди Вермахта.²⁴⁴ На дан 16. децембра, експлозивом су партизани разрушили мост на путу Лесковац — Бојник.²⁴⁵ „Североисточно од Беле Паланке и југозападно од Крушевца извршени су препади на две општине, а северно од Власотинца (ист. од Лесковца) порушена су два бетонска моста“, јављало се у дневном извештају Оперативног одељења команданта Југоистока од 16. децембра 1941. године Врховној команди Вермахта.²⁴⁶

Неколико диверзантских акција у децембру месецу извршио је и Озренски партизански одред. Већ 16. децембра, на путу Алексинац—Сокобања исечене су телефонске линије.²⁴⁷ Једна група партизана овог Одреда, под руководством Момчила Поповића Озрена, секретара ЦК КПЈ за Алексиначки срез, кренула је, 17. децембра ка Делиграду, са задатком да поруши мост у самом селу на путу Ниш — Београд, али због мало експлозива којим је располагала и недовољног искуства за такве акције није у потпуности извршила тај задатак. Група Добривоја Стојадиновића Јовића, сишла је у Алексиначке руднике угља, у близини Суботинца и дигла у ваздух заједно са зградом пумпу са генератором за извлачење воде из рудника,²⁴⁸ при чему је штета — према недићевским извештајима — износила 94.500 динара.²⁴⁹ Делови Сврљишког — Нишавског НОП одреда, у ноћи 20/21. децембра, на прузи Ниш — Пирот, између железничких станица Бела Паланка и Чифлук оштетили су шине у дужини од 50 метара.²⁵⁰

Топлички НОП одред је наставио са извођењем диверзантских акција и у другој половини децембра 1941. године. У ноћи 20/21. децембра, Пасјачка партизанска чета, помоћу експлозива је порушила мост на реци Топлици, код

постаје Подина, на км. 15/700 (пруга Ниш — Куршумлија), нанета штета износила је 51.000 динара.²⁵¹ Делови Јастребачке чете овог Одреда, покушали су у ноћи 22/23. децембра исте године још једном да разоре друмски мост на Јужној Морави, у селу Мрамору, бацили су неколико бомби на исти, али акција није успела.²⁵² Пасјачка чета овог Одреда је у ноћи 25. децембра још једном минирала мост на реци Топлици, на прузи Ниш — Куршумлија, код железничке станице Житорађа, на км. 15/688 и нанела значајну материјалну штету.²⁵³

Команда немачког Абвера у Београду, јављала је у свом извештају од 17. децембра 1941. године: „Јужна Србија: Делатност банди је у порасту у региону око Лесковца. Подручје Лебана је особито комунистички заражено. Партизани су заузели рудник Леце, где им је у руке пала већа количина експлозива... Ситуација око Ниша није се променила у извештајном периоду. Једна мања банда упала је у једно село код Беле Паланке али се повукла након разарања телефонског вода. Мање банде

де партизана, које врше акције претежно у групама по троје (тројке) и које су ради тога необично покретне и које се веома тешко могу ухватити, и даље чине несигурним рејон бугарске границе.²⁵⁴ Оне разарају телефонске водове и уништавају општинске архиве“,²⁵⁵ а о тој партизанској активности у јужној Србији јављало се и у десетодневном извештају Оперативног одељења опуномоћеног команданта у Србији од 20. децембра исте године: „Други остаци банди појачали су устанике у подручју Лесковца и Лебана. Њих је 717. под напала и потиснула из Лебана и околине“,²⁵⁶ а и у извештају од 25. децембра исте године: „Локални немири, саботаже, напади, претежно на подручју Ниша“.²⁵⁷

Ради сагледавања обима и значаја диверзантске активности партизанских јединица и актива НОП на комуникације и привредне објекте (овде само на железничке комуникације) на подручју Србије (изузимајући западне крајеве), дају се подаци Генералне дирекције СДЖ за 1941. годину:

Ред. бр.	Врста саботаже	Број случајева	Од тога у југоисточној Србији ²⁵⁸						Свега
			Сталак —Ниш —Ниш— Лесковац —Грделица —Врање	Ниш— Пирот	Ниш— Прахово	Ниш— Куршумлија	П р у г а		
1	Напад на станице и демолирање истих, узет новац, алат и оружје	137		3	2	4	6	15	
2	Прекид телеграфских и телефонских веза, кварење апарате и кидање стубова	35	4	9	+	3	6	26	
3	Прекид пруге експлозивом	57	2	3	5	—	1	11	
4	Прекид и минирање мостова (на пругама)	51		2	1	2	2	7	
5	Напад на возове	20	2	3		1	2	8	
6	Исклизнуће вагона због квара на пругама	31	1	8	2	1	1	13	
7	Минирање тунела		4				1	1	
8	Минирање водостаница		2						
9	Паљење станица и магацина		?						
10	Намерни судар возова	14							
11	Напад на железничко особље и претње убиством	31							
12	Одвођење шефова станица и другог железничког особља	12					1	1	
13	Заробљавање стражара (бугарских војника)	10				1		1	
С в е г а :		507 ²⁵⁹	9	28	15	14	18	84	

Најзапаженија је диверзантска активност на прузи Ниш — Лесковац — Врање, на којој су дејствовали Кукачи, Бабички и Врањски НОП одред, затим на прузи Ниш — Пирот, на којој је највише акција извршио Сврљишки — Нишавски НОП одред. Највише диверзантских акција изведене је на главним пругама, магистралним и тако важним за немачко вођење агресивског рата, па је тако и ова простираја претворена у балканско ратиште, на коме је немачки окупатор трпео скоро узастопне поразе. И поред низа војних и репресивних мера које је немачки окупатор предузимао и у овом крају Србије, он никада није успео да редовно сдржава свој саобраћај, да несметано превози своју војску и да у потпуности користи и извози рудна и друга богатства окупирани, али никада покорене Југославије, било је то ратиште које он у својим ратним плановима никада није предвидео, ратиште на којем је морао да ангажује знатне војничке снаге довлачећи их са Источног фронта и са других ратишта.

НАПОМЕНЕ, ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Зборник података и докумената о народноослободилачком рату народа Југославије (У даљем тексту: Зб. НОР), том XII, књига 1, докуменат 5, 11. Клодијус (Clodius), посланик немачког Министарства спољних послова. — На дан 19. априла 1941. године у Бечу је одржан састанак представника Вермахта и немачког министарства спољних послова поводом поделе Југославије, па је тај план и назван „Бечки Клодијус“.
2. Зб. НОР, I/1—105, Хитлерова директива број 31 од 9. јуна 1941. године.
3. Видети и Драгољуб Мирчетић, „Немачке оружане формације на територији нишког округа 1941. године“, *Нишки зборник*, Ниш, 1976, II, 36—49.
4. Под историографским и географско-административним поимом Југоисточна Србија, у односу на овај рад, аутор подразумева територију бивших округа: нишки, лесковачки, врањски, крушевачки, пиротски, топлички и део зајечарског (његов јужни део), што даље значи територију омеђену границама: Западна Морава, плашице Ракањ, Буковик и Ртањ (на северу), затим границом бившег књажевачког среза и границама бивше Југославије према Бугарској (на истоку), затим границом врањског округа (према Македонији) и границом према Косову и Метохији (на западу).
5. Зб. НОР, XII/1—34. Феликс Бенцлер је био опуномоћеник немачког Министарства спољних послова при војноуправном команданту (Опуномоћеном команданту) у Србији.
6. др Јован Марјановић, *Установа и народноослободилачки покрет у Србији 1941.*; Институт за друштвене науке, Београд, 1963, 19.
7. Као под 3.
8. Драгољуб Мирчетић, *Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за нишки*
- округ 1941—1944. Издавачка установа „Грандина“, Ниш 1977, 20.
9. Зб. НОР, I/1—145.
10. Зб. НОР, XII/1136, 50, 17к, 194; 222, 232 и 247.
11. Мајор Љубомир Бошњак, „Диверзантска активност партизанских јединица на комуникације и привредне објекте 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, Београд, 1977, I, 155.
12. Зб. НОР, XII/1—294.
13. Исто.
14. Зб. НОР, XII/1—13.
15. Зб. НОР, XII/1—21.
16. Архива Војноисторијског института ЈНА, Београд (У даљем тексту: АВИИ), Нда, рег. бр. 15/2—1, стр. 134, кут. 53.
17. Зб. НОР, XII/1—41.
18. Зб. НОР, XII/1—24.
19. Зб. НОР, XII/1—60.
20. Јосип Броз Тито, *Војна дјела*, Београд, 1961, III, 262.
21. Др Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941—1945.*, Књига прва (1941—1942.), Издање „Рад“ и Институт за историју радничког покрета Србије, Београд, 1975, 27; Архива Института за историју радничког покрета Србије (У даљем тексту: АИРПС), *Сећања Сретења Жујовића*.
22. Мисли на генерални штрајк железничара у Југославији 1920. године.
23. Зб. НОР, I/1—1.
24. В. Глишић, н. д. 46, 47.
25. Архива Србије, Железник, Београд (У даљем тексту: (АС), Фонд ПК КПЈ за Србију (ПКС), број 2.
26. Зб. НОР, I/1—2.
27. Зб. НОР, I/2—4.
28. Зб. НОР, I/2—7.
29. Зб. НОР, I/2—6.
30. Као под 21.
31. Јосип Броз Тито, „Сећања“. Зборник Четрдесет година, Београд, 1961, 7.
32. АВИИ, к. 1978. вег. бр. 2/1 и 7/1.
33. Зб. НОР, I/20—1, Извештај ОК КПЈ за нишки округ од 25. јула 1941. године за ПК КПЈ за Србију: „Упаљено је немачко жито — око 5 вагона. У вези с том акцијом ухапшен је уврче у стану један омладинац (Вуксан Булатовић — п. а.). Нашени су му у целу неколико скојевских летака. Прошло је пуна два дана и до сада држање је добро“.
34. Костадин Коџић, „Диверзантске акције на железници 1941. године“, *Лесковачки зборник*, Лесковац, 1966, VI, 69—74. — У овом чланку први пут су објављени многи телеграми из Архива Железничког музеја у Београду, који су извршно коришћени и за овај рад.
35. Василије Евха Јова, банкарски чиновник из Београда (имао партијски псевдоним Јова и Никола Јовановић), члан ПК КПЈ за Србију, био од јуна 1941. до јануара 1942. године делегат ПКС (са седиштем у Нишу) за руковођење партијском организацијом и НОП-ом у општини Јужна и источна Србија. Од јануара до априла 1942. године био руковођилац Партијског поверенства КПЈ (ПП КПЈ) за Нишку област (јужна и источна Србија).
36. Зб. НОР, I/20—1.
37. Архива Народног музеја у Лесковцу, Одељење историје радничког покрета и народноослободилачке борбе (У даљем тексту: Грађа лесковачког музеја), Инвентарски број 1204, стр. 20, Извештај Фелдкомандантуре 809 — Ниш од 26. јула 1941. године: 1) Код Прибоја (7. км. северно од Лесковца) пресечена

је маказама целокупна телефонска веза Ниш — Лесковац. 2) Између Лесковца и Гределице прекинута је железничка телеграфско-телефонска веза — исто тако отворени акт саботаже, 3) Од стране Фелдкомандантуре одређена па ланчана стражка цивилног становништва против већих оштећења".

38. АВИИ, Нда, 19/3—23, а) Телеграм Команде жандармерије, „Ноћ између 25/26. јула о.г. на прву Ниш — Лесковац на км. 279,6 исечен телефонски кабл".

39. Јован Манасијевић — Христијан Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције јужноморавског региона 1903—1945., Лесковац, 1979. 105.

40. Историјски архив Ниша, Микротека (У даљем тексту: ИА Ниш), микрофилм бр. 3, документант 135 и 1/120. — „На отвореној призи Дољевац, срез добрички, км. 264/870 исечено железничке тт. линије", Срески начелник среза добричког обавестио је Бански управу Моравске бановине у Нишу посебним телеграмом о овој партизанској акцији: „Ноћ између 28. и 29. јула о.г. непозната лица пресекла су телеграфске и телефонске жице поред пруге Дољевац — Прокупље између железничких станица Житорађа — Дољевац".

41. Зб. НОР, XII/1—94.

42. Зб. НОР, I/1—13; Драгољуб Мијатовић, „Прва диверзантичка акција проукапачких скочијеваца", Топлике новине, Прокупље, 13. октобар 1959.

43. Зб. НОР, XII/1—294.

44. Зб. НОР, I/20—1.

45. Зб. НОР, I/20—7.

46. Петар Станковић Љуба, Власотинце и околина у ратовима и револуцији 1903—1945., Власотинце, 1979. 52.

47. Драгољуб Мирчетић, Озренски народноослободилачки партизански одред 1941—1943., Монографија, Ниш, 1979.

48. Светислав Савковић, Топлица у народноослободилачкој борби и револуцији 1941—1942., Прокупље, 1979.

49. Стојан Николић Јоле, Лесковачки партизански одред, Монографија (Јул 1941. — фебруар 1943.), Лесковац, 1974.

50. Исто.

51. Драгољуб Мирчетић и Велимир Костић, Сврљишки — Нишавски партизански одред, Издање аутора, Ниш, 1959.

52. Димитрије Кулић, Бабички партизански одред, Издање аутора, Ниш, 1959.

53. Стојан Николић — Јосиф Стефановић — Христијан Ракић, „Јабланички партизански одред", Лесковачки зборник, Лесковац, 1963, III.

54. Зб. НОР, I/21—2.

55. Зб. НОР, XII/1—111.

56. Зб. НОР, I/3—131.

57. Зб. НОР, II/1—98.

58. Зб. НОР, XII/1127.

59. Хронологија СФРЈ, Издање ВИЗ, Београд, 1960, 93.

60. Зб. НОР, XII/1—294.

61. Зб. НОР, XII/1—149, фуснота број 4.

62. Зб. НОР, XII/1—158.

63. Исто.

64. Зб. НОР, XII/1—135.

65. Хронологија лесков. региона, н. д., 112.

66. Зб. НОР, XII/1—149. — „Препад на рудник код Лебана (западно од Лесковаца). Експлозивни материјал однет".

67. Грађа лесковач. музеја, инв. бр. 1204, стр. 20. — „Ноћ између 8. и 9. септембра о.г. пет наоружаних непознатих лица дошли су у рудник Јајце, срез Јабланички (Лебане) ухватили стражара код магацина и однели 100 кгр. екразита, 5051 комада каписли, 700

комада електричних упаљача за каписле и једну машину за електрично паљење мина. За овим се лицима трага."

68. Хронологија лесков. региона, н. д., 113; Лесковачки одред, н. д., 58.

69. Исто, 113.

70. Исто, 115.

71. Зб. НОР, I/21—6. — „2. IX 1941. Тога дана извршен је напад на варошицу Сврљиг и његова надлештва... Тако су у железничкој станици нанели штету од 2.088 динара..."

72. Борђе Стаменковић, Тимочки железничари 1918—1945., Ниш, 1966, 145.

73. Озренски партизански одред, н. д., 73—80.

74. Сврљишки — Нишавски одред, н. д., 22—24.

75. ИА Ниш, мкrf. 3/337, 338.

76. Зб. НОР, XII/1—161.

77. Зб. НОР, XII/1—294.

78. Зб. НОР, XII/1—178.

79. Зб. НОР, XII/1—154.

80. Зб. НОР, XII/1—17.

81. Као под 79.

82. АВИИ, НАВ-Т-501, рег. 250, сн. 1435—7.

83. Драги Стаменковић, „Из ратних дана на јуру Србије", Политика, Београд, почев од 28. маја 1961. године.

84. Хронологија лесков. региона, н. д., 124.

85. Исто, 129.

86. Драгољуб Дејановић, Драгослав Живковић, Мирољуб Миловановић, Борђе Стаменковић, Ниш у вихору ослободилачког рата (1941—1945.) Ниш — Нови Сад, 1968, 172.

87. Зб. НОР, I/2—4.

88. Живко Кундаковић, Седам и по деценија једне фабрике, Ниш, 1959, 34. — У Железничкој радионици је 1940. године било запослено 2.240 радника (162 техничко и административно особље, 1.283 квалификована радника, 160 полуквалификованих, 435 првосте физичке радне снаге и 151 ученик Железничке занатске школе).

89. Ниш у вихору, н. д., 175—179.

90. Зб. НОР, I/1—24.

91. Ниш у вихору, н. д., 187, 188.

92. Борђе Стаменковић, Железничари Ниш у радничком покрету и револуцији (1918—1945), Ниш, 1962, 149.

93. Милош Бајагић, Аца Марковић, Љубиша Ракић, Фабрика дувана, Ниш, 1960.

94. Ниш у вихору, н. д., 190—208.

95. Билтен Врховног штаба НОП одреда Југославије, 1. октобар 1941, VII—VIII; Зб. НОР, II/1—2; Перо Морача, „Савјетовање у Столицама", Војноисторијски гласник, Београд, 1977 I, 11—23.

96. Као под 11, страна 167.

97. Зб. НОР, II/2—23.

98. Зб. НОР, VI/1—107, 108.

99. Зб. НОР, VII/1—12.

100. С. Николић, Лесковачки одред, н. д., 102.

101. Архива Железничког музеја, Београд. — „Дана 1 X. на км 285—853 између Лесковаца и Печењевца, пруге Гределица — Ниш, непозната лица повадила су од једне целе десне шине у правцу вожње, све трифоне и на једном саставу демонтирали везице. Надзорник XXIII среза V секције, на чијем се рејону ово десило прошао је приколицом за Печењевце и приметио незгоду о чему је сцмах обавестио ову станицу, али је из станице већ био пуштен воз 105, исти је задржан пред местом незгоде 10 мин. а затим, пошто је шина везана привремено пуштен лагано даље. Воз 153 је закаснио такође 10

мин. док је стигао у Печењевце. Других за-
кашњења, жртава, повреда није било“.

102. Д. Кулић, **Бабички одред**, н. д., 22.
103. Зб. НОР, XII/1—195.

104. Архива Железничког музеја, Београд,
— „Ноћас 16. X 41. у 2 сата и 36 минута
исклизнуло је воз 128 на км. 281 плус 100 из-
међу Печењевца и Лесковца. Возна локомотива
и вагони испретурили лево и десно по
изгледу има и мртвих. Узрок још није утвр-
ђен, по изгледу је био квар на прузи. Помоћ
је затражена од Ниша а из Лесковаца је до-
шла локомотива са три вагона да покупи
рањене“.

105. Архива Железничког музеја, Београд.
— „Ноћашњи воз бр. 128 на км. 281/100 из-
међу Печењевца и Лесковаца наишао је на
место где су две шине одвезане, трифоими
повађени, као везице. Услед овога локомотива
01084 испала је и преврнула се у про-
тон са десне стране, службена кола и три
наша II кола испретурила се са десне стра-
не. Бугарска поштанска кола преврнута на
десну страну. Службена кола и ЦАХ БДЖ
испала. Жртава има, али се још не зна та-
чан број, док се пруга са преврнутим колима
не раштисти. Број рањених је 38. Рањеници
су упућени ради лечења у Ниш и Лесковац.
Ради се на успостављању саобраћаја по ди-
сопозицији немачких власти.“

106. Грађа лесков. музеја, Изв. бр. 1196,
стр. 42. — „15/16. октобра о. г. у 2,40 ч. не-
познати злочинци демонтирали су пругу на
км. 281+50 када је наишао мешовити воз
Ниш — Лесковац, срушила се локомотива
са фургоном и четири путничка вагона. На
лиш места остало је 10 мртвих и око 38
рањених војника“.

107. Архива Железничког музеја, Београд.
108. Зб. НОР, I/21—7.
109. Исто.
110. Исто.

111. Архива Железничког музеја, Београд,
— „Данас 24. X 41. у 2,45 ч. на км. 290/300
м. између станица Лесковаца и Борђева код
воза 128 исклизнула су службена кола са
свим осовинама и зариле се у земљу. Друга
Ц кола од ових исклизнула су такође са свим
осовинама, а 10 до истих само са предњом
осовином ниједна од ових нису се претворила.
Локомотива и поштанска кола испред службен-
их остала су на шине. Штета незнатна. Жрт-
тава и озлебљених нема. Трансбордан код воза
128 и 101 може се извршити. Узрок не-
познат“.

112. Архива Железничког музеја, Београд,
— „Данас 24. X у 2,45 дошло је до исклиз-
нућа воза 128 на км. 292/150 између Лескова-
ца и Борђева услед једне демонтиране шине
на десној страни од непознатих лица. Том
приликом исклизнула су до локомотиве БДЖ
(бугарске државне железнице — п. а.) кола
бр. 34607, Б бр. 32163, Ц 24060, АБ 14047, Ц
24063 са свим осовинама са малим оштеће-
њем док локомотива није исклизнула. Жрт-
тава и рањених нема. Колосек је покварен у
дужини од 30 метара. Дизање исклизнутих
кола трајаће око 10 сати, а за то време вр-
шиће се трансбордан путника. Истрага се
води“.

113. Грађа лесков. музеја, Изв. бр. 1196,
стр. 45.

114. Архива Железничког музеја, Београд.
115. Хронологија лесков. региона, н. д., 121.
116. Зб. НОР, I/21—7.

17. Д. Мирчетић, **Озренски одред**, н. д., 83.

118. Зб. НОР, I/21—7. — „17. X 41. Кому-
нисти покидали телеграфско-телефонску ли-
нију Доњи Љубеш — Корман. Штета 30.000

динара. — 18. X 41. На км. 202/600 пруге
Ниш — Београд код станице Доњи Љубеш,
комунисти поsekли три телефонска стуба.
Штета 272 динара“.

119. Зб. НОР, I/21—7; АВИИ, 52/8—1/1. —
„Комунистички бандити општили телеграф-
ско-телефонску линију између Прокупља и
Ниш. Штета износи 1000 динара“.

120. Д. Мирчетић и В. Костић, **Сврљишки**
одред, н. д., 31.

121. ИА Ниш, мкrf. 5/476.

122. Зб. НОР, I/21—7.

123. Зб. НОР, XII/1—191.

124. Зб. НОР, I/21—7.

125. Зб. НОР, I/2—63.

126. Зб. НОР, I/21—7.

127. ИА Ниш, мкrf. 6/45.

128. Зб. НОР, XII/1—201.

129. Зб. НОР, I/21—7.

130. Зб. НОР, XII/1—294.

131. Зб. НОР, XII/1—196.

132. Зб. НОР, XII/1—194.

133. Зб. НОР, XII/1—194. фунснота 4;

АВИИ, НАВ-Т-312, рег. бр. 461 сн. 80488227—8.

134. Зб. НОР, XII/1—200.

135. Зб. НОР, XII/1—201; АВИИ, а. НОР,
рег. бр. 1/1, кут. 1987 и Нда, бр. 5/2, кут. 26.

136. Зб. НОР, XII/1—203.

137. Зб. НОР, XII/1—217.

138. Зб. НОР, XII/1—184.

139. Зб. НОР, XII/1—186.

140. Зб. НОР, XII/1189.

141. Ниш у викору, н. д., 178.

142. Архива Општинског одбора СУБ НОР,
Ниш, 1959. — Изјава и биографије савремени-
ка и чесника у напредном радничком покре-
ту и народнослободилачкој борби, фабрике
„Станко Пауновић“ у Нишу. дискусија Ди-
митрија Писковића Трнавица.

143. С. Николић, **Лесковачки одред**, н. д.,
121, 122.

144. К. Коцић, нав. чланак, као под 34,
стр. 70.

145. Костић Милорад је ухапшен као са-
радник НОР, отерањ у Норвешку и тамо
стрељан; Димитрије Милосављевић је стре-
љан на Бубњу код Ниша 1943. године; Милу-
тин Савелић је стрељан од Немаца у Зајеча-
ру 1943. године; Никола Стаменковић је та-
кође као партизански сарадник ухапшен и
стрељан од Немаца на Бубњу код Ниша 1943.
године, а исту судбину је имао и Борђе Ве-
личковић.

146. Б. Стаменковић, **Железничари Ниша**,
н. д., 139.

147. К. Коцић, нав. чланак.

148. Обојицу су Немци стрељали, а затим
обесили на станици у Палилули, после парти-
занске акције, 16. септембра 1941. године.

149. Б. Стаменковић, **Тимочки железниччи-
ари**, н. д., 138—143.

150. Зб. НОР, XII/1—228; АВИИ, Нда, рег.
бр. 28/2, кут. 26 и рег. бр. 444, кут. 51.

151. Зб. НОР, I/21—11.

152. С. Николић, **Лесковачки одред**, н. д.,
120, 121. — „Ноћу између 2. и 3. новембра о. г.
око 60 наоружаних бандита покварили су
железничку пругу између железничке стани-
це Гределица — Борђево. Када је око 21 час
наишао воз од Скопља са транспортом не-
мачке војске, искочила су два вагона и фур-
гон из колосека и претворила се. Ложач ма-
шине сломљена је нога. Других жртава није
било. Причињена штета на машини, фургону
и вагонима велика је...“

153. Архива Железничког музеја, Београд.
— „Ноћу између 2. и 3. XI 41. у 23,20 дошло
је до исклизнућа воза бр. М 191 транспорт са
Италијанима у км. 297 плус 740 између Бор-

ћева и Грделице услед дигнуте једне шине. Том приликом возна локомотива, четвороосов на кола СФ бр. 90007, 62630, 37191 исклизнула су са свим осовинама. Жртава нема. Од возних службеника теже повређен на десној нози ложач Најдановић Владимир, а остали су задобили лакше повреде. Кола СФ бр. 90007 потпуно су уништена док возна локомотива прилично оштећена. У војном транспорту који се састојао од италијанских војника није било жртава нити повређених. Дизање исклизнулих возила трајаће 10 до 12 сати. За време прекида пруге вршиће се трансбордман путника. Истрага се води“.

154. 36. НОР, I/21—11. — „Група комуниста од 60 људи напала је на мосту стражу код Грделице, на Морави, срез власотиначки. Стража је разоружана...“

155. С. Николић, Лесковачки одред, н. д., 121.

156. 36. НОР, I/21—11.

157. Архива Железничког музеја, у Београду.

158. Архива Железничког музеја, Београд. — Телеграм заменика саобраћајног контролора Миловановића од 9. новембра 1941.

159. 36. НОР, I/21—11.

160. Архива Железничког музеја, Београд. Телеграм железничке станице Лесковац, од 18. новембра 1941. године. — „Ноћи између 17/18. новембра у 2,30 дошло је до исклизнућа воза бр. 182 у км. 292 између Лесковца и Борђева, на истом месту где је исклизнуло воз 191 дана 24. X 41. Исклизнуће је наступило услед једне одвезане шине и демонтиране од стране непознатих људи. Том приликом исклизнула је возна локомотива и преврнула се у јарак, док се тендер испречио преко колосека. Поред локомотиве исклизнула су са свим осовинама кола Ц бр. 20039, КД ДРВ преврнула је угљем. Бр. 30317, 85830, 23293, 57362, 21022 и препречила су колосек, док су кола КД 712168 исклизнула са једном осовином. Жртава нема. Теже су повређени машиновођа и ложач. Један кочничар специјалним возом упућен у државни болници“.

161. 36. НОР, I/21—11.

162. Архива Железничког музеја, Београд.

163. Исто.

164. 36. НОР, XII/1—254.

165. 36. НОР, I/21—11.

166. 36. НОР, I/21—11. — „Извршен напад на рудник „Леце“ у срезу јабланичком. Бандити су опљачкали касу из које су однели 118.000 динара“.

167. 36. НОР, I/21—11. — „Комунистички бандити разлупали су дрвени мост на реци Јабланици код села Горња Стопања на путу Лесковац—Бојник“.

168. 36. НОР, I/21—11.

169. Исто.

170. 36. НОР, I/3—50.

171. 36. НОР, I/21—11. — „Оштећене шине на отвореној прузи код Алексинца км. 212/680. Нанета штета 2.101. динара“.

172. 36. НОР, I/21—11.

173. Исто.

174. Д. Мирчетић и В. Костић, Сврљишки одред, н. д., 46—56.

175. 36. НОР, I/21—11. — „Извршен напад на железничку станицу Сићево, којом приликом су оштећене скретнице и апарати за везу. Истовремено извршен и напад на Електричну централу у истом месту“.

176. АВИЈ, рег. бр. 30/2—1, кут. 26 (Објављено у 36. НОР, I/21—11, стр. 170, 171). — „У ноћи између 6. и 7. новембра о. г. наоружани бандити извршили су напад на железничку станицу у Сићеву и Св. Петки, срез

Нишко, где су се сукобили са бугарском војском, која чува железничку пругу Ниш—Пирот. После краће борбе, 9 бугарских војника са једним официром предали су се комунистима, а један је војник остао у стану скривен... Из железничке станице однели су 1.872 динара, уништили телефон, телеграф и службени сат и на три места разорили пругу. У електричној централи оштетили су 1 генератор и 3. акумулатора... Напад на железничку станицу Света Петка није им успео, јер су напад одбили бугарски војници. Ту су нападачи оставили 100 кгр. експлозива, који су понели ради дизања у ваздух железничког моста на Нишави и Св. Петки“.

177. 36. НОР, I/21—11. — „Комунистички бандити са експлозивом оштетили су железничку пругу Ниш—Пирот на км. 32/630 између станица Долац—Црвена Река. Прруга је истог дана доведена у исправно стање и у спостављен је саобраћај“.

178. 36. НОР, XXI/1—232, 233.

179. 36. НОР, I/21—8.

180. ИА Ниш, мкрф. 5/481, 5/278; АВИЈ, НАВ-Т-312, р. 461, а. 8048827—8.

181. ИА Ниш, мкрф. 3/419, 442.

182. Д. Мирчетић и В. Костић, Сврљишки одред, н. д., 63—68.

183. 36. НОР, I/3—50; 36. НОР, IX/1—26;

36. НОР, I/21—11. — „Комунистички бандити напали су на железничку станицу Грамада (пруга Ниш—Зајечар) и у истој демолирали сигналне уређаје, а затим сачекали путнички воз (Недићевска команда не говори о разоружавању недићеваца и четника — п.а.) и из истог избацили путнике а воз сам пустили ка Сврљигу. Нанета штета износи 33.799 динара. У готову опљачкано 401 дин. Оштећена телеграфско-телефонска линија Ниш—Сврљиг. Штета 30.000 динара. Извршен напад на амбуланти пошту Ниш—Прахово 54. У готову опљачкано 8.000 динара“.

184. ИА Ниш, мкрф. 5/520. — „Ниш, 18. ов. мес. извршена је нападнута железничка станица Грамада (пруга Ниш—Зајечар), сигнални уређаји демолирани, сачекан воз 4911 и у њему разоружан део четника Сврљишког одреда и једног одреда Српске државне страже. Путници скинути и воз сам пуштен ка Сврљигу, те се зауставио код Нишевца. Четнике и војнике комунисти собом одвели“.

185. 36. НОР, XII/1—260, стр. 697.

186. Архива СУП, Ниш.

187. ДАС, ОК Ниш, 19. Записник о саслушању Милисава Игњатовића Јанка, партијског руководиоца Сврљишког — Тимочког партизанског одреда, 19. децембра 1942. године, на појатама изнад села Бучја у околини Књажевца.

188. 36. НОР, XII/1—249; ИА Ниш, мкрф. 1/610; 36. НОР, I/21—11. — „Између станица Дољевац—Житорађа (пруга Ниш—Прокупље) комунисти су палјбом из митраљеза напали на путнички воз. Четници, који су се у возу налазили, прихватили су борбу и напад одбили те је воз несметано продужио. У возу су погинула три лица“.

189. 36. НОР, I/21—11.

190. 36. НОР, I/21—11; ИА Ниш, мкрф. 1/610 и 2/432; АВИЈ, 52/10—1; Миливоје Петровић, Јужна Србија, Београд, 1960, 101 (Петровић наводи да је ова акција извршена децембра 1941. године, што је нетачно).

191. 36. НОР, I/21—11; ИА Ниш, мкрф. 2/432 и 1/610.

192. Очигледно је да ово немачко командовање није имало баш најsigурније обаве-

штајне податке о партизанским јединицама на овој територији, на којој је тада дејствовало десетак веома бројних и јаких партизанских одреда.

193. **Зб. НОР**, XII/1—243.

194. Мисли вероватно на Јабланички, Кукавички и Топлички НОП одред.

195. **Зб. НОР**, XII/1—266.

196. **Зб. НОР**, XII/1—249.

197. **Зб. НОР**, XII/1—294.

198. **Зб. НОР**, XII/1—232, 233.

199. Архива Железничког музеја, Београд.

— **Пословни извештај Генералне дирекције Српских државних железница** за период од 1. јуна до 31. децембра 1941. године.

200. АВИИ, НАВ-Т-501, р. 250, с. 1432—1433.

201. **Зб. НОР**, I/1—297.

202. АВИИ, НАВ-Т-501, р. 250, с. 1447—48.

203. **Зб. НОР**, XII/1—146; АВИИ, НАВ-Т-501, р. 24, с. 310/1.

204. АВИИ, НАВ-Т-501, р. 250, с. 1428.

205. Хронологија лесковачког региона, н. д. 115; **Зб. НОР**, XII/1—177.

206. **Зб. НОР**, I/1—293, стр. 660.

207. АВИИ, НАВ-Т-501, р. 250, с. 1428. (Објављено у **Зб. НОР**, XII/1—206, фуснота број

4). — „1) За појачање заштите железничког саобраћаја на прузи Ниш — Софија и Ниш — Врање поново ће бити атакована два бугарска батаљона. Ових дана стигао је у Ниш штаб бугарског пукка и композиција. 2/717. пеш. дивизија успоставиће одмах са њим везу, да би се организовала заштита жељезница на исти начин као што је наређено за главну пругу северно одатле. Нарочито треба осигурати главне објекте довољно јаким снагама и убрзати издавање налога од стране немачких надлежних службених органа за изградњу стражарских кула. 3) Бугарске трупе у Србији су у свим правима и дужностима равноправне немачким трупама (ношење оружја, односи према четничима и жељезничком особљу).“

208. **Зб. НОР**, XII/1—218.

209. **Зб. НОР**, XII/1—232. — „Приспела су два бугарска батаљона за појачање жељезничке заштите јужно од Ниша. Батаљони припадају допунским трупама и нису доволно извежбани. Просечна старост људства је 40 година. У свакој чети има по 2 тешка и 2 лака митраљеза. Преко војног аташеа у Софији предложена је замена јединицама веће борбене вредности.“

210. Архива Окружног суда у Нишу К. бр. 29/49, Пресуда бр. 29 од 23. априла 1949. године потпуковнику бугарске војске у резерви Александру Дочеву, припаднику бугарске обавештајне службе Ангелу Кузманову Попову и домаћици Мирослави Јанковић. — „У Србији сам (Ангел Попов — п.а.) дошао 12. новембра 1941. године. Дошао сам пре доласка Бугарског окупационог корпуза, а са пуком, који је имао задатак да изврши обезбеђење жељезничке пруге Драгоман — Пирот — Ниш — Лесковац — Грделица. Ја сам на тражење команданта пукка, пуковника Крума Расмацијева, а коме ме је упутио пуковник Георги Владимиров, шеф обезбеђења службе, а по наређењу начелника главног генералштаба генералпјатнанта Констатина Љукаша, дошао на наведени терен. Мој задатак у овом пуку био је да као обавештајац чувам штаб и војнике око штаба као и да обезбеђујем самог команданта пукка... Овај пук имао је за задатак да врши преглед и обезбеђење возова, који су из Скопља, у правцу Ниша и обратно прелазили ондашњу српску и бугарску границу...“

211. **К. Коцић**, навед. чланак, стр. 73.

212. АВИИ, НАВ-Т-501, р. 250, с. 1423—4.

213. **Зб. НОР**, XII/1—250. — „Јединице (бугарске — п.а.) врше регрутску обуку (сем оних које су употребљене за заштиту жељезница). До сада ништа није познато о некој смени. Напротив, како командант бугарског пукка у Нишу тако и командант бугарске дивизије који је недавно стигао у Пирот (генерал мајор Манов, досада у Софији), изјавили су пуковнику фон Ботмеру да ће свих пет батаљона сада остати у својим местима.“

214.36. **НОР**, XII/266. — „У погледу бугарске заштите пруге Ниш — Софија и Ниш — Скопље договорено је да се бугарски позадински батаљон, који је до сада био ангажован на заштити пруге, врати у Бугарску пошто га смени један пешадијски пук. Штаб пукка и један пешадијски вод биће пребачени у Ниш, а батаљони ће бити распоређени по програма. Предложено је бугарском Министарству рата да бугарски пешадијски пук буде потчињен 717. пешадијској дивизији (немачкој).“

215. **Зб. НОР**, XII/1—116.

216. **Зб. НОР**, XII/1—262, стр 700.

217. О формирању Више команде LXV за нарочиту употребу (Höheres Kommando zur beseondere Verwendung), видети и **Зб. НОР**, XII/1—57, као и АВИИ, НАВ-Т-314, р. 1531 с. 15—24.

218. Ландесшиџен (Landesschützen) батаљони су територијалне — посадне (заштитне) јединице немачке војске, састављене од старијег људства и били су непосредно потчињени немачким фелдкомандантурома.

219. **Зб. НОР**, XII/1—247. — У овом наређењу дати су и исцрпни подаци о месту рудника, о производном (месечном) учинку, који треба постићи у тонама и о путу за транспорт руде.

220. АВИИ, НАВ-Т-77, р. 1296, с. 796.

221.36. **НОР**, XII/1—232.

222. **Зб. НОР**, I/21—10. — „Досадашњи начин обезбеђења саобраћаја и саобраћајних постројења показао се недовољан и немоћан да спречи комунистичке банде у њиховој разорној акцији у вршењу дела саботаже, која су се првенствено испољила на прекидима редовног жељезничког и сувоземног саобраћаја, рушењу и кварењу поготову свих важнијих саобраћајних објеката. Како према вероватном повлачењу комунистичких банди из шума и са терена у насељена места, неће престати њихови даљи покушаји да ометају у току зиме редован саобраћај, то је на конференцији одржаној у Министарству внатрачних послова истакнуто неколико сугестија, како и на који начин би требало организовати рад жандармерије и других расположивих средстава ради очувања редовног саобраћаја у земљи...“

223.ИА Ниш, мкrf. 5/275.

224. **Зб. НОР**, I/21—9; АВИИ, Нда, рег. 33/4—1, кут. 2.

225. **Зб. НОР**, XII/1—232.

226. **Зб. НОР**, XII/1—235.

227. Мисли на генералног опуномоћеника за приведу у Србији, Франца Нојхаузена (Franc Neuhausen).

228. **Зб. НОР**, XII/1—232, 266; **Зб. НОР**, I/2—141. Наређење опуномоћеног команданта у Србији, 9. октобра 1941. године. „Пошто поља кукурзуја служе комунистима као скровиште, има се одмах почети са жетвом и сечењем кукурзуја.“

229. **К. Коцић**, нав. чланак, 73.

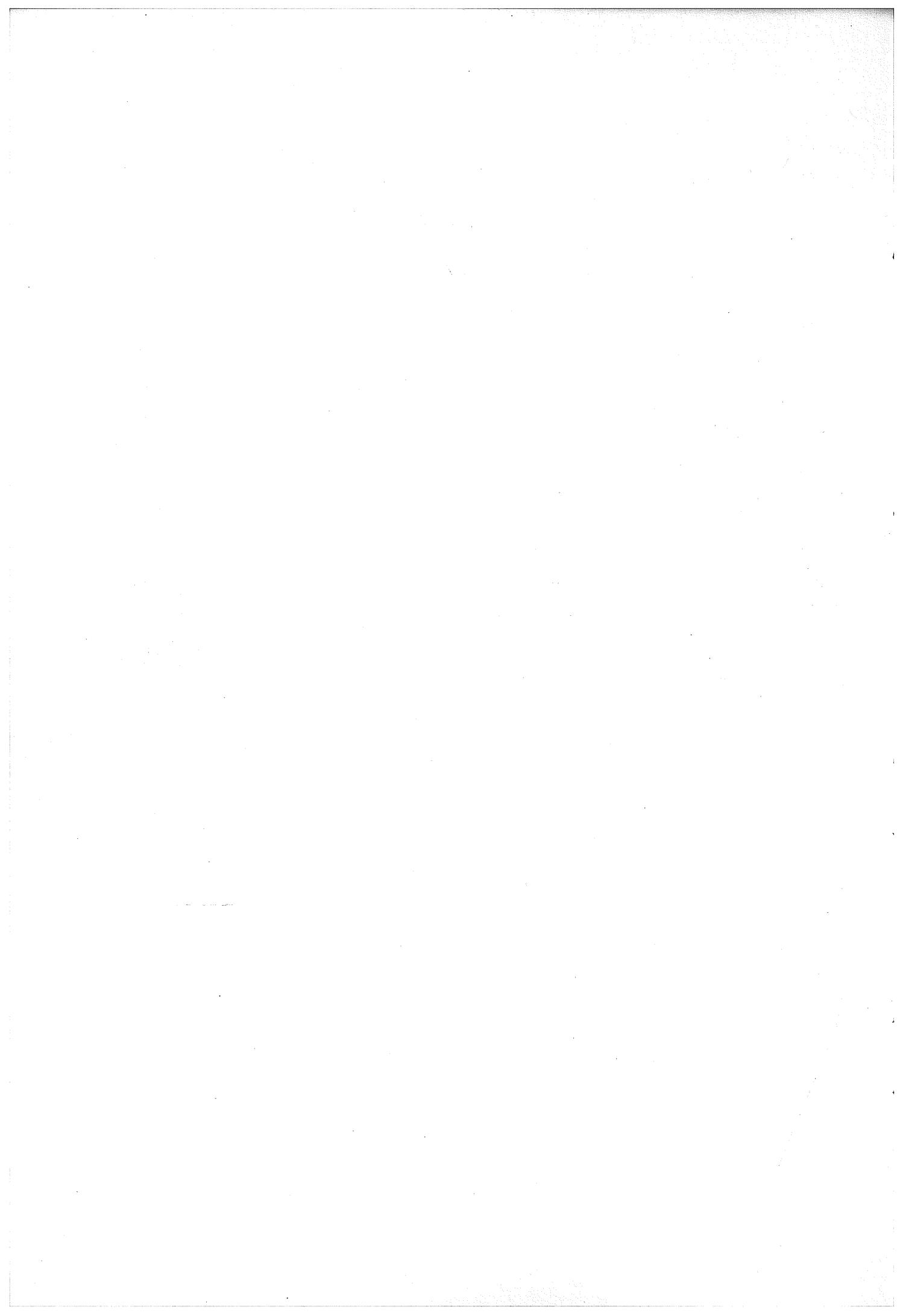
230. Грађа лесков. музеја, Плакат, Објава немачке Крајскомандатуре у Лесковцу, од 4. децембра 1941. године. — „Места у чијој се близини извршили напад на железничко-телефонске линије или чуваре пруге биће запажена потпуно или делимично. Поред тога ће се хапсити становништво као таоци“.
231. 36. НОР, I/2—94, 98.
232. 36. НОР, I/2—102.
233. 36. НОР, I/2—105.
234. 36. НОР, I/2—134.
235. 36. НОР, I/2—143.
236. К. Коцић, нов чланак, 73.
237. 36. НОР, XII/1—294.
238. 36. НОР, I/21—12.
239. 36. НОР, I/21—12; Хронологија СФРЈ, 180; АВИИ, 52/12—11.
240. 36. НОР, I/21—12.
241. 36. НОР, I/21—12; ИА Ниш, мкrf. 6/51; Хронологија СФРЈ, 181; АВИИ, 52/12—1/1.
- I/21—12.643Н О. Р.22.
242. 36. НОР, I/21—12.
243. Видети и 36. НОР. XII/1—266
244. 36. НОР, XII/1—276.
245. 36. НОР, I/21—12.
246. 36. НОР, XII/1—280.
247. 36. НОР, I/21—12
248. 36. НОР, I/2—88.
249. 36. НОР, I/21—12; 36. НОР, I/2—88.
250. 36. НОР, I/21—12
251. Исто.
252. Исто.
253. Исто.
254. Реконструкција Понишавља, иза тзв. демаркационе линије, део Србије који су Бугари анексирали априла 1941. године.
255. 36. НОР, XII/1—282.
256. 36. НОР, XII/1—283.
257. 36. НОР, XII/1—286.
258. Подаци за ову рубрику урађени су на основу овог рукописа, па су они само оријентациони.
259. Архива Железничког музеја, Београд.
- **Пословни извештај** Саобраћајног одељења Генералне дирекције Српских државних железница за 1941. годину.

Dragoljub Ž. Mirčetić

DIVERSANTENTÄTIGKEIT DER PARTISANEINEINHEITEN UND AKTIVISTENGRUPPEN
IN KOMMUNIKATIONEN UND BEDEUTENDEN MILITÄR-WIRTSCHAFTLICHEN OBJEK-
TEN IN SÜDOSTSERBIEN IM JAHRE 1941

Bald nach der Einnahme des Landes wurden Partisaneneinheiten und Aktivisten von der Kommunistischen Partei zu einer Reihe von Diversantentätigkeiten auf strategisch bedeutender Strecke Belgrad—Saloniki und anderen Verkehrsstrecken in einem sehr wichtigen Gebiet Südostserbiens einberufen. Das Ziel der Diversionen war, die Arbeit für den Okkupanten und die Plünderung der Natur- und

hergestellten Güter in diesem Gebiet zu behindern. Diese Diversantentätigkeiten wurden ununterbrochen und ohne Rücksicht auf grobe, vom Okkupanten und Quislingen getroffene Massnahmen organisiert. Der Verfasser benutzte ausführlich als Stoffquelle deutsches Archivmaterial, mit dem er seine Betrachtungen über das häufig bearbeitete Thema unterstützte, das aber in dieser Schrift eine neue, argumentvolle Bearbeitung erlebte.

Хранислав А. Ракић

Масовна стрељања 11. децембра 1941. године у Лесковцу

Априлски слом бивше југословенске војске није дезорганизовао лесковачку партијску и скојевску организацију.

Одмах после успостављања окупационог система активност КПЈ и СКОЈ-а у лесковачком округу се испољавала у прикупљању оружја, одржавању санитетских курсева, идејно-политичком уздаизању кадрова, организационом учвршћивању и омасовљавању својих редова.

У току јуна 1941. године КПЈ је организовала многоbroјне синдикалне ударне групе и војне десетине у Лесковцу, Тулару и др. местима, које ће у току јула 1941. године извршити многоbroјне диверзије на објектима од интереса за окупатора и на тај начин постати весници велике народнослободилачке борбе против окупатора и домаћих издајника под руководством Комунистичке партије Југославије.

ОК КПЈ Лесковац је све те припреме за борбу против окупатора и домаћих издајника размотро и дефинисао на састанку у Братмиловцу 22. јуна и 12/13. јула на окружном саветовању СКОЈ-а у Чифлук Мири.

Рад лесковачке партијске организације итекако се осећао у граду. Због тога је окупатор почeo масовна хапшења чланова КПЈ, СКОЈ-а и осталих који су били спремни за борбу против окупационог фашистичког система.

Одлука о подизању устанка 4. јула и почетак устанка у Србији 7. јула 1941. године прихваћени су од народа у Лесковцу и широј околини.

Комунисти лесковачког краја и пре тих догађаја су илегално радили. Прва група комуниста је отишла на планину Кукавицу у циљу организовања НОП одреда већ 6. јула 1941. године.

Од приспелих група 10. августа 1941. године на планини Кукавици форми-

ран је Кукавички НОП одред. После тога формирани су Врањски, Бабички и Јабланички НОП одреди на територији ОК КПЈ Лесковац.

НОП одреди у лесковачком војном округу створили су огромну слободну територију у Пустој Реци, Поречју, Бабичкој гори, Јабланици; ослободили Лебане, Медвеђу, Леце, упадали у Власотинце и др. места. Окупатор са домаћим издајницима је био сатеран у већа насељена места и градове у којима су свакодневно извођене диверзије. Окупаторска власт је уништена на широј територији, а општинске архиве су систематски уништаване. У борбама је окупатор имао и губитке у људству. Тако је у циљу поновног заузимања Лебана, почетком новембра 1941. године, погинуо и командант Крајскомандатуре мајор Ренер.

3. децембра 1941. године отпочела је велика непријатељска офанзива на слободну територију Пусте Реке и Јабланице. Истога дана два храбра партизана Беранић и Крста Вукићевић воде вишечасовну борбу са Немцима и домаћим издајницима у Лесковцу где и храбро гину, али том приликом убијају и рањавају неколико немачких и квислиншких војника.

Због свега овога, окупатор са домаћим издајницима и својим верним сарадником бугарско-фашистичком војском, врши велика хапшења и масовна стрељања у Лесковцу и околини.

Прво групно хапшење у Лесковцу извршено је 22/23. јуна, друго групно хапшење 23. септембра, треће групно хапшење 28/29. октобра 1941. године итд.

6. новембра 1941. године бугарска фашистичка војска у циљу застрашићања стрељала је у Тулову 19 грађана. То су прва масовна зверства бугар-

ских фашиста пре доласка Првог окупационог корпуса у Србију. Хапшењем и масовним терором, окупатор са домаћим издајницима покушавао је драстичним мерама да се обрачуне са становништвом не само Србије већ и лесковачког краја. На тај начин Немци су желили да локализују устанак, али ипак нису имали успеха. Због људских губитака које су имали 3. децембра са двојицом партизана, Немци су припремили масовна хапшења Цигана, Јевреја и Срба.

Већ 4. децембра 1941. године отпочеле су рације и хапшења у Лесковцу и околини. Ухапшен је Александар Стојановић Елита из чије су берберске радње партизани давали отпор. Сутрадан, 5. децембра 1941. године блокирања је циганска четврт у Лесковцу од стране припадника Српске државне страже у Подворцу и Сат мали. Да не би изазвали сумњу, жандарми су пропутили вест да је стигла нека роба и да је потребно да се скине из вагона. Попуљи су од куће до куће и одвојили све мушкикарце старије од 16 година. Да би прикупили што већи број људи без претреса, припадници СДС су говорили да ће ухапсити све оне који добровољно ће изађу на зборно место. Ипак неки од њих су увидели да се не ради о раду који треба да изврше већ да је озбиљна ситуација, па су се склањали. Том приликом отерано је у школу (данашња школа „Светозар Марковић“) која је припремљена за логор, око 120 Цигана.

Да би се створила мирнија ситуација и да би ухватили већи број, издајници су из затвора пустили Курту и Раима Шабановића са напоменом „да ће наредних дана пустити све затворене Цигане“. Међутим, то је била варка. Циганска четврт у Подворцу поново је блокирана 9. децембра 1941. године. Страже су постављене тако да није било могуће избећи. Немци су ушли камionom у центар насеља, ишли од куће до куће и хватали све мушкикарце старије од 16 година. Немци су према Циганима поступали крајње нехумано и одводили их у логор. Нису имали обзира ни према старцима, инвалидима и болесним људима. Уколико би се неко супротстављао, удараји су их кундакима и гурали у камione.

Хапшења су на сличан начин извршена у Сат мали, Винарцу и Печењевцу.

Сва ова хапшења изазвала су несигурност људи, па су многи бежали из града, плашећи се да их не задеси иста

јудбина као грађане Крагујевца, Краљева и др. места.

Упоредо са хапшењем Цигана, Немци су у циљу извршења одмазде хапсили Јевреје и Србе.

Док су хапсили грађане, ангажовали су групу радника да копају раке на Хисару говорећи им да копају шанчеве за противавионске топове.

11. децембра 1941. године, када су све припреме завршене, Немци су од раног јутра доводили ухапшене на стрељање. Стрељање су вршили на брду Хисар на месту званом „Гаврина долина“, по групама. Одвођење талаца Немци су вршили под јаком стражом. Таоце су изводили из данашње основне школе „Светозар Марковић“, утоварили у камионе и преко лебанскe улице водили их до подножја Хисара. Одатле су их водили пешице, у колони, везане по двојицу, до места стрељања. Претходно су их свлачили а онда по групама стрељали. Немци су до последодне убили 310 Цигана, Срба и Јевреја.

У оваквој ситуацији било је тешко побећи јер су Немци блокирали читав крај. Међутим, у таквој ситуацији Ука Зекић из Винарца покушао је да бекством спасе живот. Стигао је до винограда Цилета Миленковића и био покочен митраљеским рафалом.

До сада, сви они који су писали о овом стрељању углавном су писали на основу мемоарске грађе, па нису могли да утврде тачан број стрељаних 11. децембра 1941. године.

Систематским проучавањем НОР-а и револуције лесковачког округа, успели смо да пронађемо списак стрељаних лица у Лесковцу који је послат 15. децембра 1941. године Министарству унутрашњих послова Недићеве владе, па га објављујемо у целини са пропратним актом.

Бр. 142

Лесковац стрељања
Предстојништво градске полиције

К. Пов. Бр. 96

15. децембра 1941. год.

Лесковац

Предмет:
Списак стрељаних лица
у Лесковцу

Министарству унутрашњих послова
Одељењу за државну заштиту

У вези извештаја овог Предстојништва Пов. Бр. 95 од 12. децембра 1941. год. Предстојништву је част известити,

да је дошло до тачног сазнања о броју стрељаних у Лесковцу на дан 11. октобра месеца са њиховим списком.

Списак стрељаних лица на поврљив начин узет је из овдашње Окружне команде и преписан, чији вам се препис доставља у прилогу овог акта.

Сада се тачно зна, да је стрељано 310 лица, од којих је 11 комуниста, како кажу у Окружној команди, 6 Јевреја и 293 Цигана.

Од 11 стрељаних комуниста, који се налазе побројани приложеној листи под I четворица су из Лесковца, шесторица из Среза Јабланичког и један избеглица из села Селимлије Среза Ђевђелијског. Од ових четворице стрељаних комуниста из Лесковца Претстојништву је познато да је свега један од њих евидентиран код Претстојништва као активни комуниста а то је Стојановић Жика², кројачки радник из Лесковца. Исто тако код Претстојништва је евидентиран као комунист Павић Станко, избеглица из Селимлија Среза Ђевђелијског који је као комунистички курир служио од Лебана до Лесковца и обратно. За осталу тројицу Лесковчана који су стрељани као комунисти Претстојништво нема никаквих података, колико је могло добити обавештење они су приведени Фелдјандармерији овдашње Окружне команде од стране четника под оптужбом, да су комунисти.

Од 293 стрељаних Цигана 216 их је из Лесковца, 63 из села Винарца и 14 из села Печењевца, оба села из Среза Лесковачког.

Иначе у граду Лесковцу још увек влада велики страх и нервоза, а велики број Лесковчана напустио је Лесковац из страха, да се стрељања грађана и даље не буду наставила.

Прилог списак стрељаних лица.

(М II)

Претстојник³
градске полиције,
потпис нечитак

ЖРТВЕ ЗЛОЧИНА НА ДАН 11. ДЕЦЕМБРА 1941. ГОД. У ЛЕСКОВЦУ ОД СТРАНЕ НЕМАЦА И ТО:

1.

I Комунисти

1. Цветковић Светозар, Д. Конјувце, Лебане
2. Живковић Никола, Лесковац
3. Милосављевић Борбе, Слишане, Лебане
4. Јовановић Драгољуб, Лесковац

5. Бурашиновић Драгиша, Медвеђа, Лебане
6. Јовановић Ненад, Лесковац
7. Тешевић Мирко, Бојничка, Лебане
8. Живковић Живојин, Лебане
9. Стојановић Жико, Лесковац, кројачки радник
10. Павић Станко, избеглица из Селемлије, среза Ђевђелијског, Лесковац
11. Мандић Милош, Бошњаце, Лебане

II Јевреји

1. Маргел Јуда, Лесковац
2. Мандић Марко, Лесковац
3. Алкал Мењулав, Лесковац
4. Романо Самоило, Лесковац
5. Бераха Жаки, Лесковац
6. Абенди Героси, пољски емигрант, Лесковац

III Цигани

	Лесковац
1. Краиновић Шефкет,	"
2. Салиновић Баир	"
3. Бакић Суљо	"
4. Османовић Рафит	"
5. Асановић Пашар	"
6. Идић Сађо	"
7. Силасковић Ада	"
8. Даруровић Незија	"
9. Асановић Салија	"
10. Мустафовић Алија	"
11. Куртић Рела	"
12. Бакић Саит	"
13. Алчић Рашид	"
14. Куртић Курта	"
15. Еминовић Дурђо	"
16. Асић Рамадан	"
17. Аметовић Тота	"
18. Веселиновић Демир	"
19. Тоскић Јашар	"
20. Јашаревић Усеин	"
21. Бакић Раши	"
22. Муртовић Сејлија	"
23. Јашаревић Рецеп	"
24. Бајрамовић Барји	"
25. Бајрамовић Демир	"
26. Шабановић Демир	"
27. Бекташевић Реми	"
28. Имеровић Максут	"
29. Амзић Рамадан	"
30. Бакић Аћиф	"
31. Сеитовић Исмаил	"
32. Бајрамовић Алија	"
33. Исмаиловић Усеин	"
34. Мамит Зеин	"
35. Бакић Беза	"
36. Усенитовић Исмаил	"
37. Камберовић Рашид	"
38. Јемкновић Мухарем	"
39. Бекташевић Мустафа	"
40. Јашаревић Јашко	"
41. Куртић Трајко	"
42. Салиловић Алија	"
43. Ибић И. Асан	"
44. Дурковић Асан	"
45. Јашаревић Незир	"
46. Камберовић Рецеп	"
47. Зафировић Василоја	"
48. Бекташевић Рамадан	"
49. Рамић Ибрам	"
50. Демир Реџа	"
51. Измаровић Рамим	"
52. Шабановић Непет	"
53. Бекташевић Фаик	"
54. Демировић Ибраһим	"
55. Веселовић Зејнал	"

56. Демировић Максут
 57. Камбровић Незир
 58. Шабановић Цафер
 59. Шабановић Репеџ
 60. Шабановић Јуниз
 61. Асановић Рама
 62. Шабановић Мима
 63. Камбровић Незал
 64. Буноэт (?) Ајрас
 65. Камбровић Миља
 66. Дураковић Демо
 67. Тескић Базим
 68. Рашитовић Идо
 69. Арифовић Васко
 70. Арифовић Руфет
 71. Мустафић Незир
 72. Еминовић Назир
 73. Меметовић Репеџ
 74. Мамутовић Усенин
 75. Салиловић Бајрам
 76. Камбровић Саит
 77. Камбровић Ибраим
 78. Камбровић Мустафа
 79. Камбровић Сефкет
 80. Камбровић Јаја
 81. Камбровић Бајрам
 82. Камбровић Рустен
 83. Малић Јашко
 84. Камбровић Салија
 85. Демировић Мемет
 86. Даљиновић Марко-Мамут
 87. Даљиновић Мемет
 88. Даљиновић Маља
 89. Саитовић Дуркун
 90. Дурмиловић Ајдин
 91. Саитовић Јашко
 92. Саитовић Маља
 93. Саитовић Салија
 94. Саитовић Ајдин
 95. Саитовић Шефкет
 96. Мамутовић Шефкет
 97. Куртић Мамут
 98. Ајдаровић Демир
 99. Репеловић Фејро
 100. Куртић Мика
 101. Исмаиловић Рама
 102. Мевојић Нелад
 103. Демировић Репа
 104. Демировић Тајир (?)
 105. Демировић Беза
 106. Исаковић Максут
 107. Веселовић Репеџ
 108. Демировић Ердемер
 109. Веселовић Зајим
 110. Арифовић Рамалан
 111. Демировић Цафер
 112. Демировић Сама
 113. Алишаковић Незир
 114. Репеловић Мемет
 115. Малишевић Асо
 116. Малишевић Емин
 117. Ајсларевић Емин
 118. Репеловић Фазлија
 119. Репеловић Јета
 120. Демировић Буми
 121. Укић Малесуль
 122. Ракитовић Базим
 123. Алилановић Зајим
 124. Муратовић Смайл
 125. Сајдић Асели
 126. Алилановић Демир
 127. Алиловић Зорин
 128. Бећировић Салија
 129. Ремсаић Кадрија
 130. Куртовић Салија
 131. Шабановић Шајир
 132. Шабановић Весел
 133. Батеровић Демир
 134. Репеловић Максут
135. Кадрић Емин
 136. Шабановић Алијл
 137. Бајрамовић Тане
 138. Усениновић Демир
 139. Барјамовић Ибраим
 140. Бећировић Бекташ
 141. Латифовић Репа
 142. Шабановић Репа
 143. Шабановић Суља
 144. Шабановић Незат
 145. Латифовић Демир
 146. Латифовић Чема
 147. Шабановић Тане
 148. Алиловић Таро
 149. Шабановић Рами
 150. Репић Демир
 151. Кадрић Усенин
 152. Шабановић Демир
 153. Куртић Репеџ
 154. Тесамовић Бајрам
 155. Демировић Репић
 156. Шимовић Цеља
 157. Бакић Бајрам
 158. Ибраимовић Рашић
 159. Салијевић Илијаја
 160. Бакић Максут
 161. Куртић Зајим
 162. Ибраимовић Курта
 163. Мутић Тајир
 164. Јашаревић Салија
 165. Мустафић Мифтар
 166. Салијевић Репеџ
 167. Камбровић Базим
 168. Камбровић Јануз
 169. Камбровић Берим
 170. Асановић Рашић
 171. Мустафић Јашко
 172. Асановић Дестин
 173. Јашаревић Мемет
 174. Куртић Асан
 175. Бајрамовић Максут
 176. Алиловић Бекташ
 177. Алиловић Селим
 178. Алиловић Јашар
 179. Белић Незир
 180. Алиловић Репеџ
 181. Хамзић Усенин
 182. Хамзић Ибраим
 183. Дамиловић Усенин
 184. Смаиловић Тане
 185. Шабановић Аса
 186. Шабановић Була
 187. Усениновић Усенин
 188. Алијевић Бећир
 189. Шабановић Мемет
 190. Арифовић Ајта
 191. Арифовић Рама
 192. Османовић Зејнел
 193. Османовић Емин
 194. Еминовић Исмаил
 195. Салковић Берим
 196. Геримовић Јашар
 197. Бекташевић Тимча
 198. Кадрић Алијем
 199. Белић Рами
 200. Асановић Нађа
 201. Асановић Дурко
 202. Демировић Јашко
 203. Демировић Мемет
 204. Идић Ида
 205. Рајровић Демир
 206. Веселовић Афир
 207. Ајдиновић Репеџ
 208. Алимановић Сајдија
 209. Даљиновић Сајдија
 210. Ајдиновић Фајко
 211. Ајдиновић Кадрија
 212. Бактеровић Трајл
 213. Бактеровић Бекташ

Винаре

214.	Бактеровић Максут	"
215.	Бакић Доне	"
216.	Бактеровић Максут	"
217.	Бактеровић Афиз	"
218.	Бактеровић Трајил	"
219.	Јашаревић Трајко	Лесковац
220.	Јашаревић Дурмин	"
221.	Јашаревић Рашид	"
222.	Јашаревић Мемет	"
223.	Бекташевић Незир	"
224.	Саитовић Мута	"
225.	Саитовић Бекташ	"
226.	Мутавић Рашид	"
227.	Ајдаревић Рами	"
228.	Ајдаревић Тане	"
229.	Малић Мамуд	"
230.	Мутић Мемед,	"
231.	Асоровић Стојан	"
232.	Мутић Трајко	"
233.	Салић Бошко	"
234.	Агушевић Рустен	Печењевце
235.	Мамутовић Младен	"
236.	Зекић Милан	"
237.	Алић Меља	"
238.	Агушевић Репец	"
239.	Асаровић Драгомир	"
240.	Демић Осман	"
241.	Демић Влајко	"
242.	Алић Рајим	"
243.	Мамутовић Јанча	"
244.	Ајдаровић Аћиф.	"
245.	Зекић Ибро	"
246.	Зекић Мије	"
247.	Зекић Ариј	"
248.	Зекић Драгутин	"
249.	Зекић Ука	"
250.	Зекић Мави (?)	"
251.	Зекић Максут	"
252.	Рамановић Бекташ	"
253.	Вексловић Кадри	"
254.	Куртић Тјара	"
255.	Куртић Зајим	"
256.	Акдаревић Р. Аћиф	"
257.	Бактеровић Рашид	"
258.	Куртић Јаслар	"
259.	Куртић Рама	"
260.	Бактеровић Маља	"
261.	Лимановић Аксенин	"
262.	Бактеровић Демир	"
263.	Бактеровић Смаил	"
264.	Мамутовић Добријоје	"
265.	Рајмовић Трајил	"
266.	Лимановић Незир	"
267.	Ибић Занел	"
268.	Ибић Џафер	"
269.	Алимановић Бука	"
270.	Ајдаровић Ајдар	"
271.	Ајдаровић Фејзал	"
272.	Ајдаровић Јашко	"
273.	Камберовић Берим	"
274.	Зекић Рустен	"
275.	Ајдаревић Ибрајим	"
276.	Ибић Шаћир	"
277.	Рајмовић Бекташ	"
278.	Рајмовић Тане	"
279.	Рајмовић Рама	"
280.	Рамић Калонија	"
281.	Камберовић Зевзад	"
282.	Ајдаровић Максут	"
283.	Ајдаровић Ида	"
284.	Ибић Незир	"
285.	Ајдаровић Иба-Мика	"
286.	Ибић Мина	"
287.	Бактеровић Назир	"
288.	Ибић Расим	"
289.	Ајдаровић Зајим	"
290.	Ибић Мате	"

291. Ајдаровић Бајрам
292. Бакић Младен
293. Бакић Авдија

Дакле, 11. децембра 1941. године у Лесковцу од стране Немаца стрељано је 11 Срба, 6 Јевреја и 293 Цигана (Рома) и то 216 из Лесковца, 63 из Винарца и 14 из Печењевца.

На основу изложеног може се закључити да цифра која је до сада фигурирала није тачна већ да је тачан број 310. До сада се није говорило о стрељању једанаест Срба и шест Јевреја, већ се сматрало да су овом приликом стрељани само Цигани.

Из списка се не види да су стрељани и Цигани из Турековца, о чему је било помена у досадашњим хроникама и чланцима. Цигани из Печењевца до сада нису уопште помињани, јер су замењивани са турековачким Циганима (Ромима).

У списку стрељаних Срба је наведено да су у питању комунисти. Међутим, наша истраживања упућују да то није тачно већ да су чланови КПЈ само Жика Стојановић из Лесковца и Станко Павић, избеглица из Селимја, среза Ђевђелијског.

О овом злочину народни песник, вероватно поникао из редова Цигана, испевао је песму која гласи:

„Циганска је туга преголема,
Нико не зна шта се њима спрема.
Једног јутра кад зора заплави,
У циганску малу шетају жандари.
Устај, Циго, три ти бога твога,
Ил у логор, ил у црна гроба.
Жандар Марко, причекај ме малко,
Да пољубим своју стару мајку.
Покупише до малог детета.
И са њима чувеног Шефкета.
Сами себи ровове копаше,
И немачке меткове чекаше.
Душмани вам на зло учинише
У Лесковцу Шефкета убише.
Шефкет свира турске мелодије,
Понајвише торније борије.

Из самог пропратног писма види се да у граду, после овог масовног злочина, влада страх и нервоза у народу и да је велики број Лесковчана напустио Лесковац.

Сличну ситуацију констатовао је и члан ПК КПЈ за Србију Василије Ђућа. У извештају ПК КПЈ за Србију од 29. децембра 1941. године он, поред оссталог, пише: „... 15 (У Лесковцу) врше блокаду, рације и притисак на становништво. Народ се мало смирио у са-

ном граду. Враћају се грађани преплашени од новог масовног стрељања”⁴.

О овом злочину ОК КПЈ Лесковац, издао је проглас са потписом „Национално-ослободилачки одбор у Лесковцу”, у коме, поред осталог, стоји: „Зверски окупатор се није задовољио потоком проливене крви српских родољуба у Краљеву, Крагујевцу, Шапцу и осталим градовима и селима наше отаџбине. Његова жеља за убијањем и пљачкањем немоћног српског народа постаје све јача. Ових дана крвави окупатор је стрељао преко 400 грађана из Лесковца и околине. 15 камиона везаних на очиглед Лесковчана пртерали су на Хисар где су их поубијали.”⁵

Из овог прогласа се види да је КПЈ била приближно информисана о броју стрељаних. Она је знала да искористи ове догађаје за још већу мобилизацију маса за борбу против окупатора и домаћих издајника.

Иако је окупатор покушавао масовним и другим злочинима домаћих издајника и бугарске фашистичке хорде да заплаши народ овога краја, није успео. Народ је жалио за убијеним, али је још чвршиће збијао редове под руководством КПЈ и чврсто био решен да освети невине жртве.

После масовног стрељања у Лесковцу, Бојнику и другим местима и под-

најтежим условима континуитет НОР-а и социјалистичке револуције није прекидан. У лесковачком ратном округу створене су многобројне бригаде и прве српске дивизије, а 1944. године са ове територије се руководило завршним операцијама за ослобођење Србије.

НАПОМЕНЕ:

1. Костадин Коцић, Масовно стрељање у Гавриној долини на Хисару I. Наша реч од 15. октобра 1965, стр. 8; Масовно стрељање у Гавриној долини на Хисару II, Наша реч од 22. октобра 1965. године, стр. 8/4 (у даљем тексту Масовно стрељање); Др Миливоје Перовић — Лесковац у рату и револуцији, Београд 1968. године, стр. 285.

2. Жика Стојановић Чкаља ухапшен је крајем новембра 1941. године од стране Немаца, који су имали обавештење да је припадник НОР-а. Затворен је био у соби са Јеврејима и неколико Лесковчана. Чкаља је направио план у циљу ликвидације Пакера наредника фелдјандармерије, који је злостављао затворенике и да после тога побегну из затвора. План је саопштио затвореницима и добио подршку. Међутим, када је једног дана Чкаља ухватио Пакера за грло сви су пасивно посматрали. Пакер се је ослободио; добио је помоћ и онда су настали тешки дани за овог затвореника.

3. Пропратни акт и списак жртава злочина од 11. децембра 1941. године поседује у ксероксу Народни музеј у Лесковцу.

4. Масовно стрељање. Н. реч, од 22. октобра 1965. стр. 8.

5. Ксерокс са оригинала поседује Народни музеј (неинвентарисано).

Hranislav A. Rakić

LE MASSACRE DES GENS INNOCENTS LE 11 DÉCEMBRE 1941 A LESKOVAC

L'acte courageux des deux partisans le 3 décembre qui, entourés dans un café de Leskovac, résistaient courageusement aux Allemands et aux Quislings et qui ont résisté violement, tuant quelques soldats ennemis avant de mourir eux-mêmes, résultait naturellement, de la lutte de libération nationale renforcée dans Leskovac et ses environs.

En représaille, les Allemands, aidés par les adhérents de la garde nationale serbe et les soldats fascistes bulgares, ont emprisonné et fusillé 310 gens innocents dont la plupart étaient les tziganes qu'on a inhumés dans le lieu appelé la vallée de Gavrilo, sur le mont de Hisar.

Др Милан М. Миладиновић

Успон револуционарне борбе у доњем делу Пусте Реке

(август — септембар 1943. године)

Плодови револуционарног рада партијске, скојевске и других организација НОР и револуције у доњем делу Пусте Реке, посебно од маја до августа 1943. године, дошли су до пуног изражaja у припреми и формирању Прве јужноморавске бригаде, омасовљавања Првог јужноморавског одреда, бројног и квалиитетног повећања партијске и скојевске организације и јачања јединства народа. Велики број људи се одазвао да крене у оружану борбу. Они постају борци оружаних снага социјалистичке револуције. На терену остају кадрови који ће још снажније радити на развијању револуционарних и антифашистичких расположења и остваривати мобилизацију свих снага за помоћ партизанским јединицама и чување слободне територије. У тој активности расте и број чланова Партије, Скоја и револуционарних антифашистичких организација а шири се и мрежа народноослободилачких одбора. Тако је цела доња Пуста Река била покривена револуционарним организацијама и органима револуционарне власти. Дошло је и до већег пророда у села крај Јужне Мораве и пута и пруге Ниш — Лесковац без обзира што је ту било бугарских фашиста и четника Драже Михаиловића. Са њима су били и недићевци и Немци у Косанчићу, Д. Бријању, Пуковцу и још неким селима ка Јужној Морави.

У доњој Пустој Речи овладало је мишљење да је потребно масовном оружаном борбом ослободити нове територије и тако проширити и ојачати слободну територију Пусте Реке, Јабланице, Добрчика и предела на левој обали Јужне Мораве од Печењевца до Дольевца. И неки који се још нису до краја определили одлучили су да се активније укључе у револуционарни рад и крену заједно са другима у от-

ворену и директну борбу против окупатора и контрареволуционара.

Са терена доње Пусте Реке непријатељ бежи из Косанчића и Д. Бријања у току септембра 1943. године. Њиховим одласком била је слободна територија све до Међе и Шарлинца. Присталице непријатеља уплашени наглим развијком оружане борбе и усталасаности маса у стварању новог друштвеног живота беже у околне градове и непријатељске гарнизоне. Овај део Пусте Реке сав је био у напону снаге и стваралачког заноса да се створе неопходни услови за револуционарну и ослободилачку борбу.

Омладина се сврстава у радне чете и ради помажући сиромашнима, обраћује имања бораца партизанских јединица и ратних заробљеника. Са више елана и бројније учествују и жене преко своје организације. Оне се почињу да бирају и у органе револуционарне власти.

На подизању борбених расположења велику улогу је имала победа Првог јужноморавског одреда над четницима Драже Михаиловића 5—13. августа 1943. године када је сачувана слобода Радана па тиме и Пусте Реке и великог дела Јабланице.¹ Било је сасвим јасно да се четници неће дуго опоравити од пораза а што је било веома значајно и за већу активност свих на слободној територији.

Истакнути партијски и скојевски активисти, доказани и у активности проверени одборници револуционарне власти и жене постају чланови среских партијских и скојевских руководстава, од

¹ Види: Јован Манасијевић — Хранислав Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције Јужноморавског региона 1903—1945, Лесковац, 1979, стр. 216.

бора АФЖ-еа, револуционарне власти. То представља нови квалитет револуционарног рада а и признање за стварну револуционарну делатност.

Све је то чинило погодну војно-политичку климу и одговарајућу револуционарну ситуацију која је искоришћена да се начини квалитативни скок у развоју оружане борбе и партијско-политичком раду.

И поред велике активности партијска и скојевска организација се споро омасовљавају. Секташтво у пријем нових чланова Партије и Скоја остаје и даље присутно што је отежавало да се активирају и још више ангажују испробани кадрови који су доказали своју оданост, вредност и усвојили и остварили комунистичку идеологију.

Активност партијске организације

Основни задатак је био рад на припремању становништва за настављање борбе и одласка здравих и способних у Први јужноморавски НОП одред од кога је зависила и свака друга активност и вредновање успеха који су остварени. У том циљу држане су бројне политичке конференције, објашњавана војно-политичка ситуација, истичу успеси савезника и НОВ и ПОЈ широм земље, подизку борбена, револуционарна и антифашистичка расположења, указује на неопходност да се сруши старо и створи ново, позива да се не да ни зрно жита окупатору, да се мобилише све способно, да се схвати величина борбе која се води и крајње циљеве НОР и социјалистичке револуције.² Путем таквог рада јача утицај КПЈ у народу, развија се свест свих а посебно жена и омладине, доприноси да револуционарна власт буде доминантна, без обзира што ће непријател настојати да преко општина у Косанчићу и Д. Бријању оствари своју политичку власт, који је то могао да уради у општини Брестовац, Печењевац и Црнатово. Подиже се кроз то и идејно-политички ниво чланства Партије и револуционарних маса као основе и за схваташте циљева револуције и за непосредну делатност.

У току августа и септембра примају се нови чланови Партије. Тако су пријемени Цветко Илић Џека (12. септембра 1943)³ и Лука Стојановић из Границе, Мирко Радовановић из Каџабаћа,⁴ Драгољуб Томић Џица из Косанчића, Бора Џакић и Борђе Младеновић из Г. Бријања, Станоје Лазаревић из Буковца, Бора Перовић и Миливоје Љакиће-

вић Миша из Обилића и други. Повећава се и број кандидата за Партију, али је све то мало у односу на велики број већ доказаних активиста младих комуниста одборника револуционарне власти, одборница Антифашистичког фронта жена итд.

Настављају да делују већ постојеће и формирају се нове партијске ћелије (јединице) у: Косанчићу, Стубли, Каџабаћу, Г. Бријању и Плавцу. Ради се на формирању партијских ћелија у Буковцу, Границама, Д. Бријању и Међи.⁵ У Душанову комунисти настављају своју делатност у циљу припрема народа за борбу.

Постаје сложенија активност у августу и септембру. Постављају се већи захтеви пред комунисте који су позвани да учине све како би се што већи број младих и способних одазвао за одлазак у партизане. Ово је примарни задатак кога су тада ОК КПЈ Лесковца и СК КПЈ Пусте Реке и Јабланице постављали пред чланством Партије. У напору да се оствари овај задатак одржавају се бројни партијски састанци, политичке конференције, скојевска активност се повећава, захваљујући деловању партијских ћелија. Састанци се одржавају и више пута у току једне недеље. Готово да се комунисти састају на краће састанке свакодневно и то увече после обављених пољских радова. Ови састанци су били краћи него редовно, који су одржавани једном у току седам дана. Постављени задаци су захтевали од чланова Партије да се редовно и ванредно састају како би се свакодневно договарали шта ново треба урадити, сакиме разговарати за одлазак у партизане, шта мисле људи о потреби одласка у НОВ и ПО и слично. Било је и договора ко од чланова Партије треба да иде ако да остане ради учвршћивања и сређивања позадине.

Пред партијску организацију Косанчића и Душанова поставило се као не-

² Поред сталних политичких конференција и зборова који су редовно одржавани организацију се посебни зборови за одлазак у Први јужноморавски НОПО у селима: Каџабаћу, Стубли, Међи, Д. и Г. Бријању, Обилићу, Буковцу и Границама.

³ Документ у Архиву ЦК СКС, ОКЛ — 71.

⁴ Милан М. Миладиновић, Косанчић и околина у НОР и револуцији, Београд, 1971, III, стр. 75—76 (Нерегистровано у Народном музеју у Лесковцу).

⁵ Према неким подацима партијске ћелије у овим селима формиране су у другој половини 1943. године; међутим, то је било нешто почетком септембра и октобра (Види: Документа у Архиву ЦК СКС М, ОКЛ — 21).

опходан задатак продор ка Јужној Морави пошто је било нужно да се и ту учини више него што је то било раније. У том циљу секретари партијских ћелија преузимају најтежи рејон, села која треба политички обраћивати. Прво Петар Михајловић, до хапшења 21. августа, а после тога Стојан Радивојевић, секретари партијске ћелије Косанчића продиру ка Брестовицу, Кутлешу, Пуковицу а комунисти из Душанова делују у правцу Подримца и према Печењевцу.

У овом периоду партијске ћелије, чланови Партије и кандидати за Партију нису заборавили ни занемарили теоријски рад. Техника ОК КПЈ у Плавцу и СК КПЈ у Придворици веома активно ради на умножавању марксистичке литературе коју партијска руководства достављају партијским секретарима ћелија. У томе посебну активност испољава партијска ћелија Косанчића а нешто мање партијске ћелије у Каџабаћу и Стубли. Међу најмање активним на овом плану су били комунисти у Границама и Плавцу, јер у њима није било изграђених чланова који би могли да помогну другима а чланови Среског комитета Пусте Реке и Јабланице који су држали доњи део Пусте Реке (Милан Момчиловић и Игњат Мильковић Џоко) нису могли да постигну јер су радили на општим задацима.

Иако се инсистирало на подели рада у партијској ћелији то није могло бити остварено због малобројности. Стога је остваривана подела територије а не секретара рада. Ово ће бити остварено нешто касније када дође до повећања бројног чланства партијских ћелија.

Рејонски комитет КПЈ Косанчић

Рејонски комитет Косанчића формиран је крајем августа 1943. године⁶ у саставу: Стојан Радивојевић, секретар, а чланови Милан Ивановић из Каџабаћа и Зарија Лазаревић из Буковица.⁷ Састанак је одржан у виноградима Косанчића. Испред Среског комитета КПЈ Пусте Реке и Јабланице био је Милан Момчиловић, секретар овог комитета. Унутар чланства комитета подељен је био рејон доње Пусте Реке. Зарије Лазаревић је држао: Г. и Д. Дреновац, Границу, Зоровац, Обилић и Плавце. Милан Ивановић је био задужен за села: Каџабаћ, Г. и Д. Бријање, Међу а Стојан Радивојевић је радио у Косанчићу и обилазио цео терен Рејонског комитета КПЈ. Тада у Комитету није било другога задужених за рад по линији Скоја

и омладине, жена, народноослободилачких одбора, народноослободилачког фронта. У то време Стубла је била у саставу ПК КПЈ Лапотинца, а Душаново, Подримце, Печењевце и нека друга села према Лесковицу и Јужној Морави обједињавао је радом Градски биро КПЈ Лесковац.⁸

Терен Доње Пусте Реке држао је на везу Милан Момчиловић, секретар СК КПЈ Пусте Реке и Јабланице до одласка у Први јужноморавски НОПО а затим Игњат Мильковић Џоко од средине септембра 1943. године. Они су долазили на састанке Рејонског комитета преносећи нове директиве и упознавали партијску организацију са новим задацима.

Главни и основни задаци који су стојали у овом периоду пред Рејонским комитетом били су у августу и почетком септембра 1943. године рад на припреми људи за одлазак у партизане и спречавање непријатеља да однесе летину вршењем разних активности као што су: препади на непријатељеве групе за контролу вршидбе, скидање кајиша са вршалица, спречавање да се снопови житарица одвозе у село на вршу, умањивање овршene количине и на друге начине. У другој половини септембра активност се преносила на сређивању и учвршћивању територије после великог одласка и активиста и антифашиста у Први јужноморавски НОПО. Поставило се као нужност да се ради на сређивању и омасовљавању партијске организације, на свестранијој помоћи СКОЈ-у и другим револуционарним организацијама на избору људи за општинске одборе револуционарне власти.

Партијски активисти са терена доње Пусте Реке настављају да делују у Пустој Реци и Јабланици. Милорад Вельковић Миле, као члан СК КПЈ, задужен је да држи на везу партијску организа-

⁶ Наша истраживања су показала да Рејонски комитет КПЈ Косанчића није формиран јуна 1943. године како тврди Бошко Крстић у књизи „Јабланица и Пуста Река у НОБ“, Бајник, 1978, стр. 205. Он није формиран ни крајем јуна 1943. године како то пишу Јован Манасијевић и Хранислав Ракић у „Хронологији радничког покрета и социјалистичке револуције у Јужноморавском региону 1903—1945“, Лесковац, 1979, стр. 207. Из тога ми и закључујемо да ни други рејонски комитети нису формирани ни у јуну ни у јулу него крајем августа 1943. године, јер се ради о спровођењу јединствене одлуке Среског комитета КПЈ Пусте Реке и Јабланице.

⁷ Јован Манасијевић и Хранислав Ракић, „Хронологија радничког покрета социјалистичке револуције Јужноморавског региона 1903—1945“, стр. 207.

⁸ Исто, стр. 214.

цију на територији РК КПЈ Орана. У исто време Михајло Митровић Мика Чича је својом активношћу покривао партијску организацију РК Коњувца. Секретар овог Комитета био је Миливоје Биговић Мика из Обилића. Ову активност Мика Чича је обављао до избора за секретара Среског НОО Пусте Реке и Јабланице 10. септембра 1943. године у Г. Брестовцу,⁹ Братислав Гудурић је после саветовања на Пасјачи септембра 1943. године постао члан СК СКОЈ-а и држао на везу РК СКОЈ-а Косанчића а касније и Лапотинца. У прво време ова рејонска руководства је покривао Милан Миладиновић Пљака а када их је преузео Гудурић, прешао је за дводесетак дана на терен Речице — Доње Коњувце. Велимир Тасић Зека, из села Стубле, остао је члан СК КПЈ Пусте Реке и Јабланице и био задужен за набавку материјала за потребе партијске тенхике. Милоје Спасић,¹⁰ из села Каџабаћа, наставља да одржава директну везу са Видојем Смиљевским, секретаром Окружног комитета КПЈ за округ Лесковац, који се налазио у Каџабаћу и Плавцу. У исто време опслуживао је партијску технику Окружног комитета.

СКОЈ и антифашистичка омладина

Као што је то био случај са партијском организацијом у овом периоду активира се и скојевска организација. Млади комунисти се први јављају за одлазак у партизане.

Створена је погодна војно-политичка ситуација која је омогућила да се жеље младих комуниста остваре. Они су раније желели да иду у партизане али због недовољног наоружања скојевска организација није одлучивала да они иду. Сада када је и Срески комитет СКОЈ-а донео одлуку о општој мобилизацији на добровољној основи, скојевци су масовно кренули у оружану борбу.

На терену доње Пусте Реке све чешће бораве оружане партизанске јединице што код омладинаца изазива жељу да и они постану партизански борци. Расте и свест и поверење да се непријатељ може победити. А то је постало јасније после капитулације Италије.

Рејонско руководство СКОЈ-а радило је у саставу: Братислав Гудурић, секретар, Божидар Бикић, Бора Петровић и Сибин Петровић чланови. По нашем сазнању тада је члан овог руководства

СКОЈ-а био Милорад Стаменковић Миле до одласка у партизански одред.¹¹

На састанцима актива СКОЈ-а који су постојали у многим селима, крајем августа и почетком септембра било је говора о томе ко ће од младих комуниста да остане а ко да иде у партизане. По правилу секретари актива СКОЈ-а су се први јављали ако су били здрави. На овим скуповима младих комуниста договорено је ко ће да разговара са младим антифашистима и да их убеди да се и они јавно на збору изјасне за одлазак у партизане. Одржавају се и масовне сеоске политичке конференције усмерене да се убеде млади антифашисти у потребу одласка у Први јужноморавски НОПО. На зборовима се млади комунисти први јављају добровољно па онда и остали антифашисти. Тако је и СКОЈ допринео да буду извршене све припреме за одржавање јавних зборова у селима и да дође до масовног одзива младих у току опште мобилизације. То најбоље потврђује стварне радне и револуционарне домете рада скојевске организације заједно са комунистима и одборницима револуционарне власти.

Активи СКОЈ-а су одржавали два пута недељно састанке и то редовни и теоријски као што је то био случај и са партијским ћелијама. Дневни ред скојевских активи био је у свим селима исти. Наведимо пример актива села Косанчића.¹²

Дневни ред актива СКОЈ-а
I Извештај секретара:

- а) Директиве СКОЈ-а
- б) Прорада материјала СКОЈ-а и Партије
- в) Војна и политичка ситуација

⁹ Бошко Крстић, Јабланица и Пуста Река у НОБ, и архив ЦК СКС, М, ОКЛ — 21, стр. 93.

¹⁰ Трагајући за подацима који би потврдили да је Милоје Спасић постао члан СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу септембра 1943. године нисмо успели да добиемо до резултата који би то потврдили. Стога се не могу прихватити изјаве дате у документу који се налази у Архиву ЦК СКС М, ОКЛ-21, стр. 60.

¹¹ Милорад Стаменковић је био члан РР СКОЈ-а Косанчића почев од јуна па до одласка у партизане почетком 1944. године. Њега је на дужности секретара актива СКОЈ-а Душанова заменио Раде Јанковић.

¹² Дневни ред је узет из бележнице Косте Сретића из Косанчића, члана СКОЈ-а, који је самовољно отишао за Немачку и тамо му се губи сваки траг. Из бележнице се види да је актив СКОЈ-а овог села одржавао два састанка и то 19. и 26. септембра 1943. године. То јасно показује да се ради о редовним састанцима који су одржавани једном недељно.

II Организациона питања:

- а) Рад и живот СКОЈ-а
- б) Примање у чланство СКОЈ-а
- в) Конспирација
- г) Будност
- д) Држање пред класним непријатељем
- ђ) Чланарина и прилог за СКЈ
- г) Критика и самокритика

III О раду УСАОЈ-а

- а) Радне чете
- б) Ударне чете и десетине
- в) Културно-уметничке групе
- г) Аналфабетски течајеви
- д) Санитетски одбори
- ђ) Пионери

IV Васпитни рад

V Разно.

Из овог дневног реда је изостала тачка која се односила на сарадњу са одборима револуционарне власти и питања која су обраћивана на васпитним састанцима.

Активи су радили и на прикупљању чланарине и прилога за СКОЈ, а одбори УСАОЈ-а су то чинили за потребе оружаних снага НОР и социјалистичке револуције. Прилог су активи сакупљали од својих чланова. У активу СКОЈ-а Косанчића сакупљено је од четири члана 10,5 кгр. пасуља, од седам члanova 86 кгр кромпира, од 3 члана 4,80 кгр лука, од два члана добијена су два пуловера, један је дао чарапе, други три марамице а нико није дао шап.¹³ Скојевци су били активни у прикупљању прилога у новцу и натури. Овај прилог у натури је био разноврстан и условљен потребама за успешније вођење борбе.

Поред активности да се изврши што боља политичка припрема за одлазак младих у партизане рађено је и на окупљању омладине на конкретне задатке позадине. Тако је настављена активност на стварању омладинских радних водова и чета. Активношћу СКОЈ-а створење су радне чете у Стубли, Косанчићу Кацабаћу, а радни водови у Граници, Буковицу, Г. Бријању и још неким селима. Још није било радних јединица младих у селима ближе прузи — Ниш — Лесковац; Међи, Д. Бријању, Печењевцу, Шарлинцу, Драшковицу, Брестовцу и другим. У неким од ових села се налазио и непријатељ са својим статним посадама. Постојали су командири чета и водова, политички комесари чета и политделегати водова и десетари. Командир радне чете у Косанчићу је био прво Михајло Младеновић а затим Милан Павловић Булаја. Политички комесар је била Катица Мирковић Туркало.

У радној чети су постојала три вода. Први вод је састављен од мушкараца чланица УСАОЈ-а а командир је био Борђе Стanoјeviћ Шарло, политделегат Коста Сретић Џеки. Десетари су били Живко Михајловић, Јован Борђевић и Стеван Стаменковић. Други вод је био састављен од девојака. Командир вода је била Зора Анђелковић а политделегат Нера Миловановић. У овом воду десетари су биле Зага Анђелковић и Нада Стојановић Чољка. трећи вод је на челу имао за командира Раду Радивојевић а за политделегата Наду Михајловић Тренчину. Зора Давидовић и Мира Величковић су биле десетари у трећем воду.¹⁴ Ова чета је обраћивала напуштене њиве народног непријатеља Владе Ивановића и обрадиве површине породица партизана и ратних заробљеника, сиромашних и изнемоглих. Тако су радиле и друге чете и радни водови. У Г. Бријању командир радног вода је био Ноњица Милутиновић а политделегат Јован Марковић. Командир радне чете у Кацабаћу је био Радомир Павловић Туке а политички комесар Владанка Михајловић, члан СКОЈ-а. Радна чета Стубле је била веома активна. Она је формирана још маја али је сада испољила сву своју велику активност. Командир чете је био Ђушан Ристић а политички комесар Нада Борђевић.¹⁴

Радне чете и водови одржавали су редовно састанке пре одласка на рад и после рада. За време предаха, ако је рад био организован по дану, читани су разни скојевски и партијски материјали, прогласи, лепци и књига „Како се калио челик“ од Николаја Островског. У четама и водовима је развијано другарство, неговано другарско такмичење, учение нове партизанске песме, саопштавање „Врабац“ у коме су истицане вредности појединача, десетина и водова а критиковане мање и лош рад уколико га је било. Извођени су и краћи скочеви што је освежавало младе и позитивно деловало на радно расположење и на њихово зближавање. На тај начин је постепено превазилажен патријархални морал јер су омладинци и омладинке иноћу радили на сакупљању летине а што се раније није могло ни замислити. Родитељи се са поверењем односе према младима.

¹³ Из бележнице Косте Сретића Џекија, која се налази код аутора.

¹⁴ Сачуван је списак руководећег кадра ове чете Косанчића а о томе су аутору казивали учеоники ове радне чете. Милан М. Миладиновић, Косанчић и околина..., св. II, стр. 173.

Скојевска организација организује и веома интензивну културно-забавну делатност. После рада и омладинских конференција биле су игранке а понекада и извођени скечеви и партизанске песме. Најактивнија културно-уметничка група била је у Косанчићу. Ову групу су сачињавали: Братислав Гудурић, секретар РР СКОЈ-а, Милан Павловић, Борђе Стanoјeviћ Шарло, Коста Сретић Цеки, Тома Стanoјeviћ Чољка и Милан Гудурић Мића Кендри, сви чланови СКОЈ-а. Са њима је био и учествовао у извођењу програма Милан Миладиновић Пљака, члан СК СКОЈ-а Пусте Реке и Јабланице, који је држао овај терен. Програм је изгледао овако: поздравна реч (Милан Миладиновић или Братислав Гудурић) где је говорено о стању на фронтовима и успесима партизана. Затим је отпевана песма „Сељаче, друже“ или „На Чубури“. Први скеч се звао „Гренадир“ а потом је певана песма „Долине тутње“. У скечу „Лопов“ се критикују неморалности крађе и назначује ко је главни кривац за то а по његовом завршетку певана је партизанска песма „Радници села“. Скetch „Јуне“ изазивао је посебно интересовање јер су приредбе држане по селима, а потом је певана песма „Топлички смо млади партизани“. Значајан је био и скеч „Некад и сад“ иза кога је следила песма „Млад се војник у бој спрема“. Последњи пети скеч је био „Три зорта“ где су исмеване кукавице. Културно-уметничка приредба се завршавала збором присутних и читањем најновијих вести, а после тога је била игранка.¹⁵ Културно-уметнички програм је дат у селима: Косанчићу (сакупљен прилог од 1.640 динара), Д. Бријању (прилог 1.620 динара), Кару (прилог 1.890 динара), Буковцу (прилог: 950 динара), Подпримцу (прилог: 1.890 динара), Душанову (прилог: 1.820), Г. Бријању (прилог: 740 динара), Каџабаћу (прилог: 80 динара), Плавцу (прилог: 799,50 динара), Међи (прилог 1.840), Обилићу (прилог: 1.110) и други пут у Косанчићу (прилог 700 динара).¹⁶

Средином августа 1943. године у виноградима села Стубле према селу Лапотинцу одржан је састанак Окружног комитета СКОЈ-а за округ Лесковац. На овом састанку с у били: Драги Стаменковић Бранко, секретар ПК СКОЈ-а за Србију, Радован Пантовић Иво, секретар ОК СКОЈ-а, и чланови Нада Каражичић и Светислав Поповић Тиле. Ради се о састанку на којем је било речи о припремама за формирање Прве јужноморавске бригаде и о задацима ско-

јевске организације у томе. Срески комитет СКОЈ-а је добио задатак да обезбеђује одржавање састанка ОК СКОЈ-а. У Косанчићу се налазила непријатељева посада а Стубла је удаљена само око три километра. Стога је истурена стража према Косанчићу код школе села Стубле, а била је и стража према Лесковцу код кућа Паљинаца. Скојевски активи Стубле и Душанова били су мобилисани и они су успешно остварили свој задатак. Срески комитет је одредио Милана Миладиновића да учини све како би састанак неометано текао и у томе се успело. Састанак је трајао два дана. Месни НОО села Стубле обезбеђивао је исхрану за потребе учесника састанка. У томе се истицао Владимир Костадиновић Дима, кандидат за Партију и члан месног НОО.

Првог дана увече у договору са Драгим Стаменковићем, а на иницијативу Рејонског руководства Косанчића, одлучено је да се изврши у току ноћи демонстративни напад на недићевску посаду. Члан СК СКОЈ-а је у том циљу ангажовао чланове Скоја села Стубле, који су имали неколико пушака и негде око 21,30 часова скојевци су се привукли и испалили неколико метака ~~из~~ у згради у којој су се налазили недићевци. Чувши прве скојевске пуцње недићевци су убрзо одговорили пуцањем из митраљеза. По извршеном задатку скојевци су се вратили у Стублу, а члан СК СКОЈ-а је обавестио Драгог Стаменковића о исходу ове акције. У овој акцији су учествовали: Милан Миладиновић, Душан Ристић, Божа Бикић, Миле Станковић, Миладин Миладиновић, Тоза и други.

После одласка већег броја секретара актива СКОЈ-а у партизанске јединице било је потребно изабрати нове. У Косанчићу место Владимира Анђелковића долази Стеван Стаменковић. За секретара актива СКОЈ-а Душанова долази Раде Јанковић.¹⁷ Скојевци Стубле бирају за секретара актива СКОЈ-а долази Стојан Чупић, а у Граници Јован Илић.¹⁸ На челу скојевца из Г. Дреновца налази се Стојан Стојановић. У Плавцу остаје секретар актива Светислав Стојановић.

Окружном саветовању СКОЈ-а на Пасјачи септембра 1943. године прису-

¹⁵ Програм се налази у сачуваној библиотеци Кости Сретића.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Косанчић и околина..., св. V, стр. 44.

¹⁸ Исто, стр. 76.

¹⁹ Исто, стр. 93.

ствују и делегати са терена Доње Пусте Реке: Милан Миладиновић, Братислав Гудурић, Миодраг Савић, Драгољуб Томић Џица, као делегат Другог батаљона Првог јужноморавског НОПО, Петар Митровић и Милорад Стаменковић. Као представник СК КПЈ Пусте Реке и Јабланице присуствовао је Милорад Вељковић Миле,²⁰ јер је био одговоран по СКОЈ-у.

Милан Миладиновић, члан СК СКОЈ-а, добио је задатак од ОК СКОЈ-а да у селу Буковцу сачека делегацију СК СКОЈ-а Лесковца и да са њима и делегатима РР СКОЈ-а Косанчића дође на Пасјачу. До Буковца делегате Лесковца довели су водичи из Лапотинца. Негде после пола ноћи делегација је стигла у село Пасјачу и пронашла кућу у којој ће у току дана бити одржано Окружно саветовање СКОЈ-а.

На Пасјачи је дошло до реорганизације скојевске организације територије ОК СКОЈ-а Лесковца. Драгољуб Томић Џица предвиђен је да буде члан СК СКОЈ-а Пусте Реке или га из Одреда нису хтели да пусте.

После Окружног саветовања СКОЈ-а Лесковца на Пасјачи, појачава се активност скојевске организације у доњем делу Пусте Реке. Срески комитет СКОЈ-а организује 13/14. септембра 1943. године²¹ сећење телефонских линија на правцу Житорађе — Житни Поток између села Новог Момчилова и Злате. У овој акцији, поред омладинаца из Д. и Г. Коњувца учествовали су и скојевци и омладинци из Границе, Косанчића, Буковца, Обилића и Кацабаћа.

Антифашистички фронт жена

У августу појачава се активност жене. Омасовљавају се сеоски одбори АФЖ-а и формирају крајем августа и два општинска одбора на територији доње Пусте Реке. У септембру углавном највећи део активности на терену преузимају жене после одласка великог броја мушкараца у партизанске јединице. Оне су бројније присутне и у одборима револуционарне власти,²² одборима Народноослободилачког фронта, као и у одборима УСАОЈ-а. Већи је и прилив жена у партизанске јединице што представља нови квалитет у њиховој активности од 1941. године. Може се рећи да долази до изражаваја пробуђена снага жене, која је на делу доказала своје праве вредности као субјекат револуције. Жене су за време оште мобилизације саме слале своје синове

у партизане и настављале да активно раде. Истичу се жене активисткиње: Миља Митровић и Савка Анђелковић у Косанчићу, Савета Борић у Кацабаћу, Перса Лазаревић у Буковцу и друге.

Формирани су општински одбори АФЖ-а у Косанчићу а Стубла, Душаново, Подримце и друга села према Лесковцу била су под општинским одбором Стубла — Белановце. На челу општинског одбора у Косанчићу била је Миља Митровић. Савета Борић је била чланица овог одбора.²³ Њима се придружије и Перса Лазаревић, Дана Ивановић из Стубле,²⁴ Наталија Златковић из Плавца, Милева Ђакић из Г. Бријања и друге.

Жене су биле веома активне у промени става према њима. Истина, то је дуго трајало али сада у условима масовног одласка мушкараца у партизане пружила им се права шанса да се докажу и оне су је у многим села искористиле. Оне се сада налазе у матици свих догађаја и тако ће бити све до краја рата. Полако се потискује патријархални морал и жене усвајају нове моралне погледе на живот и односе у друштву и породици. Већи је и прилив жена у Партији и СКОЈ-у. Готово да нема села у којима су постојали активи СКОЈ-а а да у њима није било омладинки. Међутим, још нема жена које би биле биране за председнице НОО у селу. Тако ће то остати и до краја рата. Једина омладинка — скојевка која је била секретар актива СКОЈ-а Косанчића била је Катица Мирковић Туркало а у другим селима су ову дужност обављали омладинци — чланови СКОЈ-а.

Одлазак у партизанске јединице

Са терена доње Пусте Реке био је масовни одлазак у партизане. По свим селима, у којима је то било могуће, о

²⁰ На основу изјаве Милорада Вељковића дате атору 14. 8. 1978. године у Косанчићу.

²¹ Јован Манасијевић и Христијан Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у Јужноморавском региону 1903—1945, стр. 224.

²² Још увек је било одбора власти у којима нису биле заступљене жене: Д. Бријање, Меба, Буковац, Плавце и друга.

²³ Питање када су формирани одбори АФЖ-а по општинама није до данас добило прави одговор. По Башку Крстићу то је било у јулу или августу. (Јабланица и Пуста Река у НОР и револуцији, стр. 208). У ствари, одбори су формирани почетком септембра 1943. године.

²⁴ Види: др Миливоје Перовић, Јужна Србија у НОБ, Београд, Просвета, 1961, стр. 322.

државане су политичке конференције и зборови на којима су говорили истакнути револуционари Пусте Реке и Јабланице. Међу њима се посебно истичу Бошко Крстић, члан ОК КПЈ Лесковца и Милан Момчиловић, секретар СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу. На збору у Стубли говорили су у име Партије Бошко Крстић а у име СКОЈ-а Милан Миладиновић Пљака. У Каџабаћу поред Бошко Крстића говоре Милан Момчиловић и Милоје Спасић. У селима Међи, Д. и Г. Бријању и Границама говорили су Бошко Крстић, Милан Момчиловић и Војислав Ристић.

На збору у Стубли, крајем августа 1943. године, јавио се велики број мештана за одлазак у партизански одред. Према досад прикупљеним подацима било их је преко шездесет. Тада су ступили добровољно у Први јужноморавски одред: Радомир Митић, Милутин Булајић Илић,²⁵ Коста Стојановић, Никола Радовановић, Божа Бикић, Душан Ристић, Владимира Цветковић, Бранко Цветковић, Светозар Радуловић Тоска, Љубинка Митровић, Добривоје Ђорђевић, Владимира Јовановић, Станко Стојановић, Добривоје Борђевић, Милован Петровић, Милорад Гавриловић, Велимир Јовић, Милетије Тасић, Жика Савић, Сима Љубеновић, Вида Томић, Петар Стаменковић, Миладин Миладиновић, Милетије Радуловић и многи други.

Одмах из Стубле по бројности одласка у партизане налази се село Каџабаћ. Елизу четрдесет мештана из овог села отишло је у Први јужноморавски НОП одред и то: Миодраг Савић Мида, Милорад Стојановић, Милоје Динић, Милан Страхињић, Стојанча Б. Јовановић, Светозар Миленковић, Милорад Спасић, Војислав Станојевић, Милоје Борић, Влада Борић, Раде Савић, Стојанча Борић, Ранђел Љубеновић, Трајко Стојановић, Јовица Станишић, Раде Станишић, Славко Павловић, Драгољуб Стојадиновић, Добросав Тричковић, Обрен Митић Бане и други.²⁷

Почетком септембра 1943. године на збору у Границама јавили су се да добровољно ступе у партизане: Илић Милорад Лацко, Мицић Светислав, Степановић Никодије Коде, Илић Д. Живадин, Илић Светислав, Илић П. Никола, Илић М. Драгослав Џана, Прокић Светислав, Стојановић К. Благоје, Стојановић Б. Владимира Дина, Илић В. Србислав, Стојановић Миливоје,²⁸ Илић Ц. Велимир Дина (сви скојевци и омладинци) и старији чланови Партије, одборници револуционарне власти и други активисти:

Илић Раде, Јубисављевић Миладин, Степановић Вуле и други.²⁹

Средином септембра 1943. године из Косанчића одлазе у партизане омладинци и старији: Божа Станковић, Михајло Младеновић Пућа, Милош Пешић Јенкин, Драгољуб Радивојевић, Тома Стојановић Чољка.³⁰ Живко Михајловић, Светислав Марковић Тика, Рада Живковић Душин, Борђе Стојановић Шарло, Борђе Мирковић Туркало, Зајарије Пауновић, Јован Борђевић, Душан Лазаревић, Јубомир Лазаревић, Богдан Михајловић, Радомир Чуровић, Мика Савић, Добривоје Венчевић и још неки.³¹

Село Плавце је било веома активно у раду и очекивало се да ће их више отићи у Први јужноморавски одред септембра 1943. године. На јавном збору јавили се за одлазак у Одред: Јубисав Златковић (члан КПЈ), Драгољуб Илић, Душан Стојановић, Милетије Стојковић, Војислав и Стојан Стевић, Живојин Анђелковић, Антана Ратковић, Никола Павловић, Добросав Бранковић, Стојан Крстић, Илија и Милутин Стојановић, Јован Живковић, Драгутин Павловић, Џеветко Илић, Добросав и Самоил Беширевић.³²

²⁵ Милутин Илић Булајић, кандидат за члана КПЈ, је убрзо дезертирао и прешао у гabor непријатеља. Он је заједно са Јовом Ивановићем из Стубле отишао у Ниш и пријавио се недићевцима. На основу неких података сви су изгледи да је заврбован од стране бугарске обавештајне службе фебруара 1942. године док је био затворен и касније предат шећићевцима. При крају рата се повукова у иностранство где му се губи сваки траг.

²⁶ Ове податке је дао аутор Радомир Митић, из Стубле, носилац „Споменице 1941“ у разговору обављеном у Косанчићу 1971. године. (Милан М. Миладиновић, Косанчић и околина..., св. III, стр. 105—106).

²⁷ О одласку Каџабаћана масовно у Први јужноморавски НОП аутор је прибавио изјаве од: Станоја Радовановића, Миодрага Савића Миде, Војислава Станојевића, Мирка Радовановића, Милана Митровића и Радомира Павловића. (Косанчић и околина..., св. III, стр. 44—45, 73, 95).

²⁸ Стојановића је заменио његов отац. (Косанчић и околина..., св. V, стр. 94).

²⁹ Косанчић и околина..., св. V, стр. 94 (Налази се код аутора).

³⁰ Према изјави Стевана Стаменковића, датој аутору у Нишу 14. јула 1971. године. То је аутору саопштио и Јован Борђевић. Живко Михајловић је у изјави аутору истакао да је Тома Станојевић Чољка убрзо дезертирао из Одреда.

³¹ Хронологија Косанчића и околине..., стр. 186.

³² Ово је изјавио аутору Јубисав Златковић, секретар партијске ћелије у то време (Хронологија Косанчића и околине, стр. 166).

Из Ђуковца у партизане одлазе: Сибин Петровић, Миливоје Лазаревић, Милић Стаменковић, Миливоје Динчић и још неколико углавном омладинаца.

На збору у Међи јавило се мање људи него што се очекивало, само њих тројица ће остати и ући у састав Прве јужноморавске бригаде: Бора Станојевић, Косичко Коцић и Османовић.³³

У општој активности за одлазак у партизане захваћена су и села Зоровац, Душаново, Подримце и Г. и Д. Дреновац и Обилић. Из Душанова одлази група скојеваца,³⁴ а из Г. Дреновца Борђе Стојановић. Самостално долазе из Душанова: Милорад Стаменковић Миле, Станоје Стефановић, Даница Јанковић и Бранко Јањић. Са њима из овог села одлази и десетак антифашиста.³⁵

За разлику од других села најмање се јавило на зборовима у Г. и Д. Бријању. Овде је било и доста отпора јер су се села држала пасивно без обзира што су ту деловали активи СКОЈ-а, партијски активи и одбори револуционарне власти. Сељани ових двају села су помогали партизане али су се тешко одлучивали да узму оружје у руке. Стога је за ова села речено да су „ничија војска“. Разуме се да ће то бити исправљено каснијом активношћу, па ће велики број Горњебријанчана постати борци спрских НО бригада.

Поред ових масовних одлазака било је и појединачних јављања добровољаца који су се приклучивали партизанским јединицама и постали добри борци и бригадири. Стога се може рећи да је ова општа мобилизација била прекретница у активности партијске, скојевске и других организација на терену доње Пусте Реке.

Народноослободилачки одбори

Проширује се мрежа одбора револуционарне власти. У Међи је формиран сеоски НОО у саставу: Воја Јовић, председник, а чланови су били Илија Конопар, Света, Влајко Илић и Лазар Нешић. У Шарлинцу и Драшковцу долази до активизације учитеља Драгог Ристића са којим је Воја Ристић водио дуго разговор и овај је пристао да ради за партизане. Преко Савете Мазнић успостављена је веза са Миланом Костићем. Тако је у Шарлинцу и Драшковцу, само на један километар удаљености од четника и недићеваца из Пуковца, формиран сеоски НОО.

Илегално раде сеоски НОО у Кутлешу и Подримцу а већ су учвршћене везе са Чекмином и Брестовцем.

Формирањем Среског НОО 10. септембра у Г. Брестовцу Михајло Митровић Мика Чича постаје секретар овог одбора,³⁶ а чланови постају Лука Стојановић из Границе, Михајло Миладиновић из Косанчића, Александар Борић из Каџића³⁷ и Богосав Виденовић из Д. Бријања. Бора Џакић из Г. Бријања постаје срески набављач и набавља робу преко тобожње земљорадничке зајдроге у Д. Бријању којом је руководио Драгутин Стојановић, председник сеоског НОО у овом селу. На тај начин се у Пустој Реци дограђује систем револуционарне власти што ће бити од значаја за развој сеоских и општинских НОО у доњој Пустој Реци.

Приликом опште мобилизације на добровољној основи у партизане одлази и један број чланова сеоских и општинских НОО. Многи су сами тражили, да би послужили као пример, да пођу и остали као што су то чинили и чланови Партије и СКОЈ-а. Стога се пред Ријонским комитетом Косанчића поставило питање избора нових одборника и учвршћење свих одбора револуционарне власти.

Сеоски НОО су остваривали појачану контролу људи који су контактирали с околним градовима и непријатељевим гарнизонима. Уводе се пропуснице а организују и сталне сеоске страже. Почетком школске 1943/1944. године неки ученици по наговору родитеља настављају школовање. То је био случај са Василијем Михајловићем, Владимиром Павловићем, Васом Гудурићем, Владом Петровићем, сви из Косанчића, и са неким из Г. Бријања и Стубле. Повремено одлазе њихови родитељи да им носе храну па је постојала опасност да отичу важни подаци о партизанима и деловању свих организација на територији доње Пусте Реке.³⁸ Стога су сеоски НОО имали одго-

³³ На основу магнетофонског снимка разговора са Војом Јовићем из села Међе аутор је дошао до ових података.

³⁴ Хронологија Косанчића и околине... стр. 175.

³⁵ На основу изјаве Милорада Стаменковића Милета из Душанова дате аутору у разговору вођеном у Лесковцу 22. јануара 1971. године (Косанчић и околина..., св. III, стр. 160).

³⁶ Архив ЦК СКС — М, ОКЛ — 21, стр. 93.

³⁷ Косанчић и околина..., св. III, стр. 76.

³⁸ Нарочито је често, готово једном недельно, у Лесковац одлазио Деспот Петровић и са њиме Мајга Михајловић. Повремено је одлазио и Ранђел Милосављевић, за кога се касније твrdilo да је радио за бугарску обавештајну службу а што се са сигурношћу не може твrditi. Неколико пута је одлазила и Живка Гудурић.

ворну дужност да обезбеђују заштиту слободне територије и да не дозволе контактирање с градовима у којима се налазио непријатељ.³⁹

После одласка недићеваца из Косанчића почетком септембра 1943. године, Срески НОО извршио је конфискацију имовине народног непријатеља Владе Ивановића. Делом је покретна имовина одузета за потребе оперативних јединица а млином је руководио Општински НОО Косанчића. Организована је мељава уз узимање ујма који је одмах дотуран интендантури Првог јужноморавског НОП одреда. Постављен је и комесар млина.

Непријатељева активност

После неуспешлог покушаја да уништи четнике Драже Михаиловића у Горњој Јабланици, Први јужноморавски одред вратио се на Радан. Међутим, 5. августа 1943. године четници су организовали општи напад на Радан ради уништења партизана и гушења револуционарног покрета који је био у великом успону. Групација од око три хиљаде четника извршила је напад на Први јужноморавски одред који је успео да потуче контрагреволуционаре 13. августа на Соколовом вису. Они се нису могли опоравити до краја рата.⁴⁰ У овим борбама учествовали су и илегалци са терена доње Пусте Реке који су, на позив Окружног комитета КПЈ Лесковца, кренули у одбрану Радана и партизанске територије: Светозар Радуловић Тоска и Тоза из Стубле, Бора Петровић из Обилића, Божа Жижић из Зоровца, Драгољуб Томић Џиџа из Косанчића и неки из Каца баћа. Истовремено партијске и скојевске организације су појачале активност на прикупљању средстава за борбу и живот. Доња Пуста Река са великим интересовањем је пратила дogađаје на Радану и многи били спремни да крену у борбу да је то неко од њих захтевао. Појачана је и активност народноослободилачких одбора и одбора Народноослободилачког фонда.

У Косанчићу и Д. Бријању се и даље налазе немачке и недићевске посаде упућене да обезбеде сакупљање летине. Група Немаца из Косанчића уз помоћ недићеваца била је 9. августа у Буковац пре подне а после подне је на сабору Милан Миладиновић Пљака одржао говор у коме је истакао вредности борбе која се води на Радану и навео податке о стању на фронтовима, нарочито на Источном.⁴¹

После убиства њеног супруга Костадина Костића, због издаје и рада на организовању четничких симпатизера, Марица је наставила да одаје партизане недићевцима који су били у кући Владе Ивановића. Она је стално претила породицама партизана, па је стога било одлучено да се упозори а после тога ако и даље настави да служи непријатељу и ликвидира. После неколико упозорења она није престала са својим издајничким радом и донета је одлука да се 19. августа 1943. године и ликвидира на путу Г. Бријање — Косанчић. Она је пошла са неколико жена у цркву и чуриликом враћања за Косанчић сачекала је групу бораца Првог јужноморавског НОП одреда и ликвидирала.⁴² Када су чули пуцње из правца Г. Бријања недићевци и Немци из Косанчића отворили су са ивице села ватру из пушака и два митраљеза. Међутим, борци Одреда су се несметано повукли кроз кукурузе према виноградима села Косанчића.⁴³

Између села Кара и Г. Дреновца у шуми налазила се чета партизана из Првог јужноморавског одреда са којом су били Грујица Кирил Михајловски и Драгослав Петровић Горски, Са њима је преко Петронија Савовића из Кара успоставио везу Петар Михајловић Луња. Горски и Грујица су имали задатак да воде разговор са мештанима села Г. Дреновца, па су у том циљу позвали и Пере Луња, секретара партијске ћелије Косанчића. Они су заједно дошли у Г. Дреновац и већој групи мештана говорили о стању на фронтовима и потреби да се масовније одлази у партизанске јединице јер је слобода близу. После растанка са Грујицом и Горским Пере Луња није уништио писмо које му је послао Петроније Савовић. Није уништио нити сакрио ни писмо Воје Ристића у вези с неким пиштољем.

³⁹ Све до формирања Команде места у Обилићу сеоски НОО су уз доста активности имали и војну заштитну функцију преко сеоских стражи.

⁴⁰ Јован Манасијевић и Хранислав Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције Јужноморавског региона 1903—1945, стр. 216.

⁴¹ Хронологија Косанчића и околине..., стр. 174.

⁴² Ово је саопштио аутору Петар Михајловић у разговору обављеном у Косанчићу јула 1969. (Косанчић и околина..., св. I, стр. 50).

⁴³ Више саговорника из Косанчића је истакло како су Немци и недићевци отворили ватру према Г. Бријању између кућа Славка Првуловића и Светозара Цеце Марковића.

Једно време у партијској ћелији Косанчића налазио се и Стојанча Ивановић из Каџабаћа. Стога је Пера Михајловић Луња заказао састанак у селу Обилићу где је требало да се нађу он, Стојанча и Стојан Радивојевић. То је било 21. августа 1943. године.⁴⁴ Уместо да заобиђе Косанчић у коме су се налазили недићевци и Немци, Пера Луња је кренуо право у село. Недићевци су били или раније обавештени да он на враћа у село или су га приметили када је кренуо преко сеоске утрине, па су направили заседу код куће Градимира Николића, Заједно са Загорком Павловићем, Пера Луња је дошао до ивице села и испред њега су изашла три недићевца и одмах га ухапсила. Тада су му рекли да га одавно чекају и да их он ноћу узнемираша пущњима на њихову касарну. Спровели су га у кућу Владе Ивановића и затворили у подрум. Одмах су почели са испитивањем. Батинали су га и тражили да призна да он пушта на њихову касарну ноћу и да каже све у вези са садржином двају писама која су код њега пронашли. У подруму уз претњу и малтретирање Пера Луња је остао један дан и ноћ. Негде око подне 22. августа дошли су недићевци специјално за њега и спровели га за Лесковац. Стојан Радивојевић, члан Партије, пратио је новонасталу ситуацију и добио обавештење да су недићевци дошли по Перу Луњу и да ће га спровести у Лесковац, па је о томе обавестио ударну бригаду из села Стубле а сам организовао илегалце из Косанчића ради његовог ослобађања. Групу из села Стубле предводио је Радомир Митић а у њој су били и Милица Радуловић, Светозар Радуловић Тоска и Јован Стојановић. Ова група је посела положај на Доброј глави на месту званом Марково кале.⁴⁵ Група на челу са Стојаном Радивојевићем запосела је положај на ивици села Г. Бријања. Приликом спровођења Пере Луње кроз Г. Бријање једна жена је пришла и дала му педесет динара.⁴⁶ Поред колоне је прошао и Сотир Дојчиновић из Косанчића и охрабрио Перу Луњу да није ништа крив и да га треба пустити. Чим је колона изашла из села прво је група са Марковог калеа отворила ватру а затим и Стојанова група. Долшо је до краткотрајне панике код недићеваца али су на Перу мотрили и није могао да искористи моменат и побегне. У том препуцавању огласили су се и Немци и недићевци из Г. Бријања који су пуцали на стубљанску групу. Чим су ударне групе престале да пуцају, недићевци су

пришли Пере и везали му руке тако да му је крв цурила. Спровели су га до Брестовца где су се налазили Бугари. Из овог села кренула је колона недићеваца возом за Лесковац где је Пера Луња остао два дана и 25. августа 1943. године спроведен за Ниш и предат специјалној полицији. У Нишу је још више тучен и злостављан али није одао никога.⁴⁷

Крајем августа, уплашене сталним дејствима партизана, немачке посаде повлаче се из Косанчића и Г. Бријања и одлазе за Лесковац. У овим селима и даље остају недићевске посаде да обезбеђују рад општинске окупаторске управе. Међутим, почетком септембра, пошто им је претила непосредна опасност од уништења, недићевци су искористили одсуство партизанских снага на терену доње Пусте Реке и повукли се без губитака. Извршен је на њих напад од стране ударне групе села Стубле и Косанчића али без већег успеха.⁴⁸

Одласком Немаца и недићеваца из Косанчића и Г. Бријања готово цела доња Пуста Река била је слободна. Једино се непријатељ задржао дуж пруге Ниш — Лесковац и имао гарнизоне и посаде у Кочану, Пуковцу, Брестовцу и Печењевцу. Илегалне групе су их стално узнемираvale. Тако је био чести демонстративни напад на Бугаре у Брестовцу од стране ударних група Косанчића и Стубле.

Сарадници окупатора, који су били штићени од Немаца и недићеваца, сад беже заједно са њима. Тако се појако доња Пуста Река чисти од непријатеља и ствара снажно јединство народа и партизана.

Крајем септембра 1943. године из Првог јужноморавског одреда побегао је Милутин Булајић, кандидат за члана КПЈ. У селу се налазио и рањени партизан Јован Ивановић. Чим се вратио у село, Булајић је наговорио и Ивано-

⁴⁴ Петар Михајловић Пере Луња није ухапшен јула већ 21. августа. То је аутор установио бројним испитивањем учесника догађаја и упоређивањем неких других историјских чињеница. Пере Луња је очекивао акцију на Марицу Костић, која је убијена 19. августа 1943. године што је забележено и у матичној кљизи умрлих која се налази у Месној канцеларији Косанчића. Стога аутор исправља део свога написа објавленог у *Лесковачком зборнику*, т. XIX, стр. 89.

⁴⁵ Хронологија Косанчића и околине..., стр. 161.

⁴⁶ На основу изјаве Пере Михајловића Луње дате аутору јула 1969. године у Косанчићу (Косанчић и околина..., св. I, стр. 52).

⁴⁷ Исто, стр. 54—56.

⁴⁸ Види: Бошко Костић, Јабланица и Пуста Река у НОБ, стр. 253.

вића па су заједно кренули да се предају непријатељу. Јавили су се недићевцима у Пуковцу а одатле отишли за Ниш. Чим су се јавили у недићевску команду примљени су као гости, из чега се закључује да је Булајић био недићевски шпијун. Јова је видео шта је урадио али се једно време колебао и на крају одлучио да се врати, призна грешку и укључи се у партизанску јединицу, што је и урадио. Булајић је остао до краја рата и повукао се са делом контрареволуционара из Југославије и од тада му се губи сваки траг. Партијска организација села Стубле приметила је да неко одаје тајне непријатељу али није могла да посумња на кандидата за Партију Милутину Илића Булајића. Према неким чињеницама Булајић је заврбован од бугарске обавештајне службе фебруара 1942. а затим је прешао на везу са недићевцима.⁴⁹

Закључци

Револуционарни покрет у доњем делу Пусте Реке у свим доменима НОР и социјалистичке револуције доживео је у августу и септембру 1943. године велики полет и прерастао у нови квалиитет. Он ниучему не заостаје иза револуционарне борбе у другим деловима Пусте Реке и Јабланице.

Прво, долази до остваривања великог успеха у општој активизацији свих револуционарних субјеката: чланова Партије и СКОЈ-а, одборника револуционарне власти, антифашистичких омладинаца и жена окупљених у својој организацији, фондоваца који су наилазили на пуно разумевање приликом прикупљања помоћи за партизанске јединице.

Друго, ствара се рејонски комитет КПЈ што је било од великог значаја за правилно руковођење и усмеравање активности партијске и других револуционарних организација.

Треће, шири се мрежа народноослободилачких одбора и стварају виши органи револуционарне власти. На територији доње Пусте Реке стварају се два општинска НОО што је имало великог утицаја на јачање везе народа и његове власти. На тај начин је потискивана власт непријатеља која се до првих дана септембра 1943. године ограничавала на Косанчић и Д. Бријање и села крај пруге Ниш — Лесковац.

Четврто, скојевци су личним примером показали како се млади комуниста треба да бори и понаша. Они су масовно одлазили у Први јужноморавски од-

ред и многи од њих постали су борци прослављене Прве јужноморавске бригаде. Њихов пример су следили омладинци — антифашисти.

Пето, велику улогу, после одласка великог броја мушкараца у партизане, имају жене које се више бирају у сеоске НОО и у одборе НОФ-а. Стварају се и општински одбори АФЖ-еа, који ће појачати рад на активизацији жене. У том масовном присуству жене у покрету треба тражити и нагло пуштање шавова патријархалног морала. Мајке су саме слале своју децу у партизане и преузимале многе „мушки“ послове. Жене су биле главни ослонац револуционарној власти и револуционарним организацијама на терену.

Шесто, битно обележје овог периода јесте и стварање бројнијих омладинских радних јединица, које су биле састављене од момака и девојака, чланова УСАОЈ-а. Ове радне јединице одигравле су велику васпитну улогу у изградњи моралне, револуционарне и идејно-политичке свести младића и девојака. Развијана су и морална својства. Војни карактер радних чета и водова није спутавао већ претпостављао повећану самопоштовању младих.

Седмо, активисти из доње Пусте Реке играју све виднију улогу на ширем простору деловања партијских, скојевских и других антифашистичких и револуционарних организација и народноослободилачке власти. Постају чланови СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу, чланови среских одбора АФЖ-еа, револуционарне власти итд.

Осмо, све отвореније се делује и шире база ослободилачке и револуционарне борбе. Омасовљавају се све организације па и Партија и СКОЈ без обзира на присутно секташтво.

Девето, услед наглог раста одушевљења за борбу непријатељ је био принуђен да у бекству напусти Косанчић и Д. Бријање, села у којима до краја рата више неће моћи дуже да се задржава. Присталице и сарадници непријатеља беже са терена доње Пусте Реке у околне градове и непријатељеве гарнизоне.

Као што се види доња Пуста Река и у овом периоду наставља свој револуционарни пут с новим замахом.

⁴⁹ Постоје подаци бугарске обавештајне службе из којих се види да је Булајић или неко други слао извештаје о присуству партизана у селу. О одласку за Ниш и повратку аутору је дао податке Јова Ивановић. Разговор је снимљен на магнетофонској траци која се налази код аутора

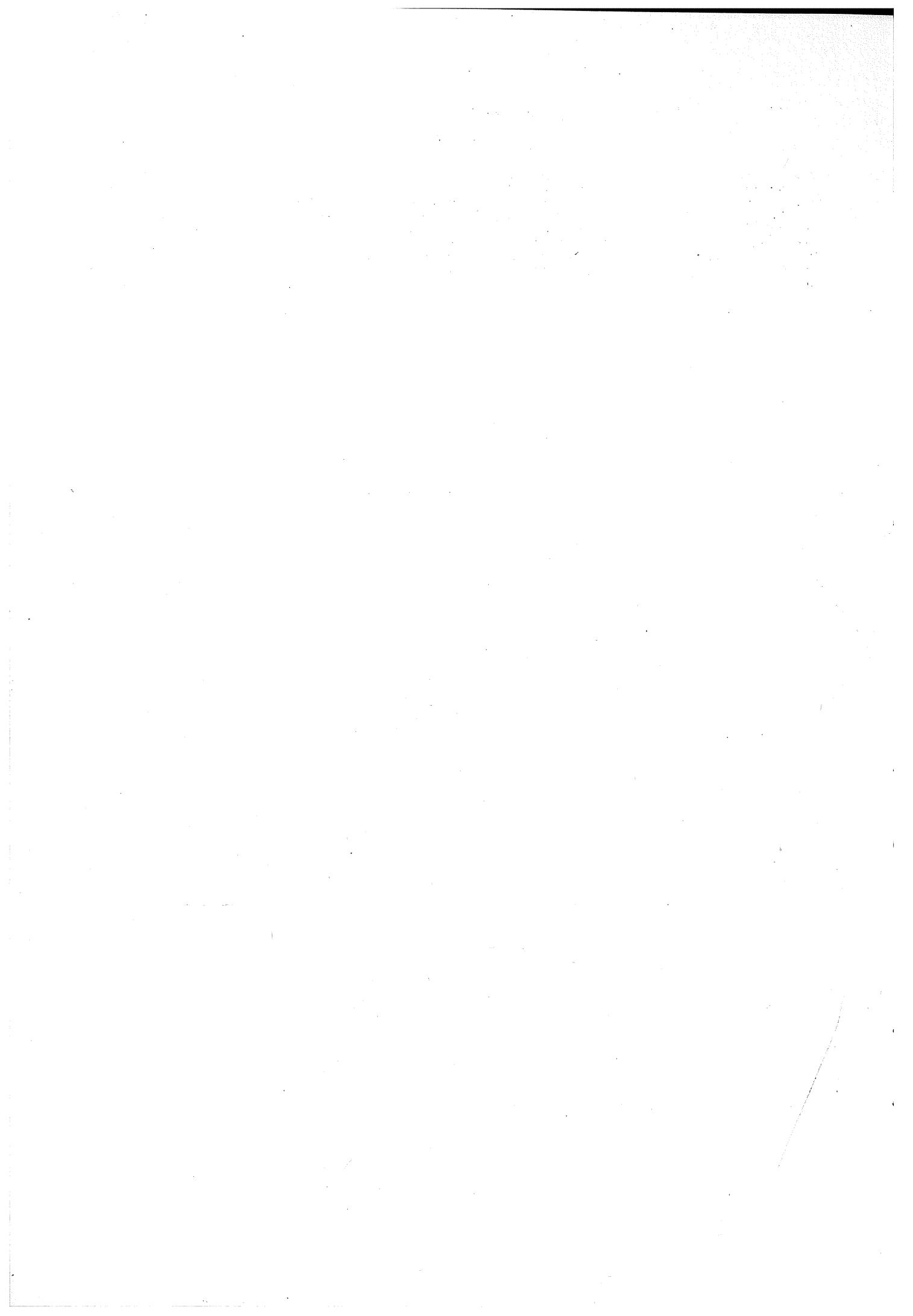
Dr Milan M. Miladinović

**RASCHER AUFSTIEG DES REVOLUTIONÄREN KAMPFES IM UTEREN TEIL DER
PUSTA REKA**

(August—September 1943)

Im August und September 1943 erlebte die revolutionäre Bewegung im unteren Teil der Pusta Reka einen raschen Aufstieg. Es kam vor allem zu massenhafter Bewegung und stärkerer Tätigkeit aller revolutionären Subjekte — von Organen der Volksbehörde bis zu den antifaschistischen Organisationen. Zu jener Zeit wurde auch das Bezirksparteikomitee ge-

gründet. Zugleich übernahmen die Organe der Volksbehörde ihre Pflicht, und die durch das Beispiel der älteren Genossen beeinflussten Jugendlichen bewiesen, wie man nicht nur um den Sieg über den Feind, sondern auch um revolutionäre Umwandlung aller bisherigen gesellschaftlichen und politischen Verhältnisse kämpfen sollte.

Др Милан Борковић

КПЈ у Србији као организатор идеолошко-политичког и пропагандног рада међу члановима КПЈ, кандидатима и члановима СКОЈ-а (јануар 1943—декембар 1944)

Рад КПЈ на идеолошком уздизању чланова КПЈ и кандидата

Многа документа па и сећања савременика говоре да је КПЈ у Србији од првих дана оружаног устанка поклањала пажњу идеолошко-политичком раду међу члановима КПЈ, кандидатима и члановима СКОЈ-а. Међутим, услови за идеолошко-политички рад нису били исти у свим фазама ослободилачког рата нити у свим деловима Србије. То је зависило од многих околности, али у првом реду од снаге партијске организације у дотичном окружу и од јачине, односно активности окупаторско-квислиншких снага. Па ишак, упркос многим тешкоћа, кадрове је требало перманентно стварати и изграђивати, не само кроз борбу, кроз окршаје са непријатељем, већ кроз идејно-политички рад.

На неопходност таквог рада указивао је Централни комитет КПЈ у директивном писму, које је још крајем 1942. послато свим покрајинским партијским руководствима у Југославији: „Питање теоретског и политичког одгоја наших кадрова“ — указивао је ЦК КПЈ — „једно је од најважнијих питања која се у свој оштрини поставља пред нашу Партију... без обзира на велике и тешке проблеме, које морају у данашњој ситуацији, у ситуацији тешке и кrvаве народноослободилачке борбе, рјешавати наше партијске организације, потребно је одлучно приступити систематском, теоретском и политичком одгоју кадрова. То је задаћа партијских организација, како на ослобођеној тако и на неослобођеној територији“.¹

Држећи се овог писма и других препорука Централног комитета, Покрајински комитет КПЈ за Србију је током, а нарочито у другој половини 1943, настојао да се идеолошко-васпитном раду

у партијским и скојевским организацијама поклони више пажње. Готово у свим писмима које је ПК КПЈ слao окружним комитетима истицана је потреба теоријског рада као условне свесне борбе против класног непријатеља. Индивидуални рад на теоријском образовању, па ни теоријски састанци, који су били уведени у партијским и скојевским организацијама, а практиковањи су и касније, нису давали задовољавајуће резултате на овом значајном партијском задатку. Зато су партијска руководства тражила погодније форме идеолошко-политичког рада, не само за руководеће кадрове, већ за партијско и скојевско чланство уопште. Једна од форми идеолошко-политичког рада, биле су партијски и скојевски курсеви, о чијем раду има више података, нарочито од друге половине 1943. године. Управо смо у овом поглављу хтели опширније да анализирамо овај вид организационо-политичког рада.

У писму од јануара 1943, које је Покрајински комитет упутио свим окружним комитетима и одредским руководствима КПЈ на територији Србије, указана је потреба да се на састанцима руководства и организација темељно проучи чланак из „Борбе“ од 13. децембра 1942. о теоријском уздизању кадрова. У једном делу писма речено је између осталог и следеће: „Окружни комитети са највише озбиљности треба да приступе овом питању. Курсеви треба да буду стална функција партијске организације, а не задовољити се са једним или два курса и мислити да се тиме учинило све. Окружни комитети треба да израде план за курсеве, одреде предаваче, припреме материјал за курс, одаберу партијце, који ће учествовати на курсу, контролисати безбедност и конспирацију места где се курс одржава.²

У истом писму, Покрајински комитет је послао списак тема, које предлаже да се проучавају на партијско-политичким курсевима.

Међутим, нема података у партијским документима из прве половине 1943. па ни у сећањима савременика, о раду курсева и семинара у било ком делу Србије, упркос настојањима Покрајинског комитета да се они организују. Претежно се проучавао агитационо-пропагандни материјал на теоретским састанцима партијских организација, који су најчешће одржавани једном недељно. Образованији чланови, поготову када је реч о предратним комунистима, марксизам-лењинизам проучавали су индивидуално, и своје знање преносили на млађе чланове. Ову нашу констатацију потврђује и извештај Окружног комитета КПЈ Аранђеловац од 1. јануара 1943. у коме читамо између остalog и следеће: „На васпитању и уздизању партијских кадрова до данас смо учили или оволико: умножили смо сав партијски материјал са којим располажемо; разделили смо га по партијским јединицама и поставили смо им да га на партијским састанцима обрађују. Са нашим посебним партијским курсевима нисмо још почели. Потреба за партијске курсеве се осећа и мораћемо у најближој будућности нешто предузети у том правцу.“¹³

Сличне проблеме наводе и други окружни комитети. На терену Окружног комитета КПЈ Чачак у првој половини јануара 1943. биле су формиране агит-пропагандне групе при српским комитетима КПЈ од израслијих чланова, које су се старале о умножавању поједињих материјала и раствурању истог до основних партијских организација; о умножавању седмодневних вести у тиражу од 80—100 примерака. „Последњих дана пришли смо издавању „Слободна Србија“, које би излазиле сваких 15 дана. Поред политичких питања, нарочито и првенствено би се задржали на писању о политичким и економским стварима са нашег терена“. У истом извештају ОК Чачак обавештава Покрајински комитет да су организовали три покретне рејонске библиотеке из којих снабдевају партијско чланство са марксистичком литературом.¹⁴

Оклевање у погледу формирања партијских курсева у првој половини 1943, окружни комитети КПЈ чинили су извише разлога: прво, било је веома тешко пронаћи просторију у било ком граду или селу на територији Србије у којој би било смештено 15—20 људи, или

више, за дуже време, а да ови не буду отк riveni a i u predavackom kadru. Сем тога, у току НОР-а (када је реч о Србији), била је то нова форма идеолошко-политичког образовања, у којој ни руководства, а камоли организације нису имали довољно искуства. То је подстакло Покрајински комитет да ово питање постави пред чланове ПК и инструкторе, који су се по разним задацима већ налазили у поједињим деловима Србије како би они бар у прво време били организатори односно предавачи на курсевима и семинарима. У том смислу је и писмо секретара Покрајинског комитета КПЈ од 6. маја 1943, које је упућено Моми Марковићу и у коме се, између остalog, истиче: „За партијски рад мислим да се мора приступити у свим ОК-а стварању кратких 10—15-дневних курсева, јер није довољно само подизати кадрове на одговарајуће положаје, већ их треба и учити. Ми стварамо план тих курсева, које смо мислили ми лично: ти (Мома Марковић), Јова (Василије Буха), ја (Благоје Нешковић), Бранко (Драги Стаменковић) да држимо по окрузима, али ипак мораће да предузму то поједињи чланови ОК-а. На курсеве узимати српске и месне партијске и скојевске руководиоце.“¹⁵

Партијска организација Србије имала је изузетне потребе за кадровима свих профила током 1943. године, односно до завршетка другог светског рата. Познато је да су крајем 1941. многи истакнути партијско-политички и војни руководиоци одступили из Србије са главнијом партизанским јединицама за Санџак, односно Источну Босну. Знатан број кадрова је настрадао током 1942. године у периоду суворих репресалија окупаторско-квислиншких снага и четника Д. Михаиловића. Ништа мањи губици у кадровима нису били ни у првој половини 1943, о чему је било речи у претходном тексту. Због свега тога био је императив времена стварати нове и уздижати постојеће кадрове, јер их је све више требало како за партијско-политички рад на терену, тако и за војно-политичке дужности у одредима и бригадама НОВЈ „Морате подизати ниво партијски код чланова и то кроз правилан конкретан рад у јединицама и кроз теоретско васпитање како у јединици тако и на курсевима; морате обезбедити кадрове. Никаква склоништа вам неће помоћи ако су наши другови небудни и неконспиративни, ако се не уче организованом раду“, пи-

сао је Покрајински комитет ОК КПЈ Аранђеловац 15. маја 1943. године.⁶

Месец дана касније Покрајински комитет је уверавао ОК Лесковац у једном свом директивном писму да на територији њиховог округа имаовоно искусних кадрова „а изван њега се налазе сигурно још другова који заслужују да се подижу на одговорније положаје“.⁷

Брига о подизању партијских кадрова није била само ствар Покрајинског комитета у „бази“, већ и њихових чланова, инструктора и окружних комитета КПЈ. Недељко Каракић је 25. јуна упутио са Јастрепца писмо Окружном комитету КПЈ за Зајечар у коме инсистира да се безрезервно реализују задачи које је он поставио крајем маја и у првој половини јуна, када је боравио на територији овог округа: „Јавите како напредују партијски кадрови. Појачајте до највишег степена рад по питању кадрова. Пошаљте ми карактеристике за чланове ОК Скоја, а исто тако и ПК-у.“⁸

Да би имали што бољи увид о развоју кадрова, окружни комитети КПЈ су практиковали током 1943. и 1944. године да воде евиденцију о перспективнијим члановима КПЈ са терена; пратили су њихову активност, залагање, партијност, идеолошко уздизање, а с времена на време писали су за њих и карактеристике. Ту су углавном стајали секретари партијских јединица, чланови среских комитета и други. Покрајински комитет је то исто чинио за чланове окружног комитета, одредских и бригадних руководстава КПЈ, за чланове штабова одреда, итд. У писму од 30. јуна 1943, које је ПК упутио Недељку Каракићу, истиче се да он прати рад чланова ОК, посебно секретара, да има увид о њиховом развоју и да предлаже смењивање и постављање нових, у колико се укаже потреба. „Зато треба првенствено“ — писао је ПК — „учврстити окружна руководства, правилно оценити, одабрати и подићи најбоље партијце за руководиоце. У том циљу шаљемо ти „Кадровик“, на основу којег ћеш узети податке и дати оцену о сваком политичком и војном руководионцу посебно. Те податке и твоје мишљење о члановима ОК-а и осталим руководиоцима доставити нама“.⁹

После многих припрема, почетком јуна одржан је први кратки семинар на ослобођеној територији Јабланиче за чланове среских комитета КПЈ и ЦК СКОЈ-а и секретара основних партијских организација, на којима је у пре-

давањима и дискусијама обраћено неколико питања из дијалектичког и историјског материјализма, партијске изградње и текуће партијске политике.¹⁰

О раду овог првог партијског курса послao је извештај Окружни комитет Лесковац 14. јуна 1943. Покрајинском комитету КПЈ: „Партијски курс са првом групом у СК Јабланици је на крају. 12 чланова Партије из 3 партијске јединице; 3 члана СК и 2 члана СК Скоја и чланови ОК Ској-а — свега 18 другова, осећају радост првог озбиљног учења Марксизма-Лењинизма и политичких питања. Иако скоро половина ради и сеоске послове, на њиви, а сви нормално раде партијске послове; иако су састанци ноћу у малим собицама и при чкиљењу светlosti, они показују дивну истрајност и вољу. Они бележе речи предавача, пропитују се међусобно код куће и на путу и стиде се ако на постављена питања не могу да дају одговор.“¹¹

У другој половини 1943. одржано је више партијско-политичких курсева на територији окружних комитета КПЈ — Врања, Зајечара, Крушевца, Крагујевца, Чачка, Јабланице, Ниша, Младеновца и других. За сваки од ових курсева окружни комитети КПЈ, одређивали су по један број чланова КПЈ из партизанских одреда и скојевских руководилаца са терена. Сем тога, наставило се са чисто скојевским курсевима на којима су држана предавања из проблематике омладинског рада. Напомињемо да су се курсеви и семинари, бар у прво време одржавали у веома сложеним условима. Пре свега, оскудевало се у предавачком кадру и материјалу. Затим, курсеви су одржавани већином ноћу, јер су посетиоци ових семинара преко дана били заузети политичким деловањем на терену и свакодневним пољским радовима. С тим у вези је писмо Покрајинског комитета КПЈ од 9. јуна 1943. које је упућено свим окружним комитетима КПЈ на југу Србије. У једном делу тог писма речено је: „Само морате водити рачуна да се курсисти растерете другим пословима за време док су на курсу, а не да раде по дану на терену, а да су преко ноћи преморни. Даље, пазите на све услове под којима одржавате курсeve — мање групе, сигурност стана, конспирација итд., јер су то потребни услови да би могли успешно завршити такав користан посао“.¹²

Организација покрајинских курсева и семинара по окрузима западне и централне Србије, нарочито је убрзана после међукружног партијског саветова-

ња, које је одржано на Букуљи 15. јула 1943. О томе су донети одговарајући закључци. У њима је, између осталог, наглашено да овај вид партијске активности треба убрзати и поставити га на једној широј платформи. Наиме, у ранijim упутствима Покрајинског комитета истицано је да курсеве и семинаре у првом реду треба да посечују окружна и среска руководства КПЈ и СКОЈ-а, а сада је одлучено да се позивају чланови и кандидати за чланове КПЈ, па чак и активнији симпатизери НОП-а.¹³

Од јула до децембра 1943. са терена готово свих окружних комитета, стизали су извештаји о раду и организацији партијских и скојевских курсева и семинара и интензивнијег идеолошко-политичког рада на теоретским партијским састанцима. У извештају Драгог Стаменковића од 1. септембра 1943. (Стаменковић се тада налазио на терену ОК Крагујевац), речено је да партијско-политички курс интензивно ради и да је организација идеолошко-политичког рада озбиљније покренута и на састанцима партијских организација.¹⁴ У Ваљеву, је средином септембра радио партијски курс, који су посечивали углавном чланови Окружног комитета КПЈ и чланови СК КПЈ.¹⁵

Међутим, било је окружних комитета КПЈ, који се и поред разних упутстава, нису довољно сналазили у организацији партијских курсева и семинара. О томе је писао Окружни комитет КПЈ Зајечар у свом извештају од 21. септембра 1943. између осталог и следеће: „У задњем свом писму друг Милисав (Недељко Каракчић — М. Б.), нам је указао на потребу организованог планског рада, тако да после пријема најновијих материјала, нарочито „Питања лењинизма“ и „Пролетера“, моћи ћемо нешто да предузмемо. За организовање једног теоретског курса, ми немамо баш најјаснију представу и требало би да нам помогнете“.¹⁶ На првом партијском курсу, који је организовао Окружни комитет КПЈ Чачак крајем септембра и почетком октобра, присуствовало је свега 9 чланова.¹⁷

У новембру и децембру 1943. интензивно су радили партијски курсеви и семинари на територији окружних комитета КПЈ: Лесковца, Врања, Ниша, Крушевца, Младеновца и других. Међутим, чешће се није водило довољно рачуна, (као на пример на територији ОК КПЈ Крушевач, у новембру месецу), да слањем појединих чланова среских комитета на партијске курсеве, терен не буде остао без кадрова.¹⁸

Нема довољно података из којих би се видели резултати рада после директивних писама Покрајинског комитета КПЈ и СКОЈ-а у вези са идеолошко-политичким васпитним радом међу члановима КПЈ и колико су користили курсеви и семинари партијским и скојевским руководствима на терену. Ипак, велики број савременика у својим сећањима истиче да је организовани идеолошко-политички рад имао снажно дејство на недовољно искусна партијска и скојевска руководства; да су чланови КПЈ и Скоја из свих тих материјала могли да сагледају основне проблеме политичког деловања у масама на терену. Исто тако, идеолошко-васпитни рад је јачао конспирацију. Већина чланова КПЈ била је буднија према класном непријатељу и могла је успешније да се бори и да разобличава сараднике окупатора и контрареволуционарну улогу четничког покрета Драже Михаиловића, а истовремено да умешније популатише акције, које су организовали КПЈ, СКОЈ и штабови партизанских одреда.

Међутим, 1944. године партијским и скојевским курсевима поклањано је више пажње. Они су одржавани како на терену окружног комитета, тако и у одредима и бригадама НОВЈ. О раду ових курсева и семинара има података готово за све округе на територији Србије. У писму Драгог Стаменковића од 18. јануара 1944. наглаша се да се на територији јужне Србије курсеви интензивно одржавају и да им окружни комитети КПЈ поклањају велику пажњу: „Партијски курсеви се стално држе и имају огроман значај за даљи развој Партије. Партијци и руководиоци излазе много више уверени, осећајући се снажнији и сигурнији у себе и боље раде. Сада у Лесковцу се држи одједном два курса партијска и један скојевски. Још више ћемо их држати: још један за скојевце и још 1—2 нижа партијска. Такође се држи партијски курсеви у врањском округу“.¹⁹

Курсеви и семинари су одржавани како на ослобођеној тако и на окупирanoј територији. Они су били најбројнији на територији јужне Србије, где су услови за њихов рад били знатно повољнији. На ослобођеној територији све до краја 1944. године, организоване су две групе курсева. Једни су били партијски, које су организовали окружни комитети КПЈ и на њих су упућивани сем чланова КПЈ са терена и из војних јединица обично и по 5—6 скојевских руководилаца. Другу групу курсева организовали су окружни комитети СКОЈ-а

у сарадњи са покрајинским комитетом и њих су похађали само чланови СКОЈ-а.

Док су на партијске курсеве 1943. године упућивани углавном руководећи кадрови, године 1944. курсеви постају масовнији и њих посечује већи број чланова КПЈ и СКОЈ-а. То потврђује и извештај Окружног комитета КПЈ Зајечар од 8. јануара 1944. у коме се истиче да је кроз партијске курсеве до овог датума прошло 80% укупног броја чланова КПЈ са терена овог округа. Сличне извештаје читамо са терена окружних комитета јужне Србије и Шумадије.²⁰

У појединим окрузима, као на пример: Младеновцу и Крагујевцу; Топлици и Зајечару, Лесковцу и Топлици итд., окружни комитети КПЈ су током прве половине 1944. године одржавали заједничке курсеве и семинаре. Такав начин рада био је диктиран многим околностима, али у првом реду радио се о уједињавању предавачког кадра, како би се курсеви подигли на један виши ниво; чешће није било довољно ни илегалног материјала, затим литература да би паралелно радило више курсева на територији окружних комитета. Међутим, нису били ретки случајеви да су свакодневне потере непријатеља, при моравале поједина партијска руководства да за дуже време напуштају свој терен, као на пример, ОК КПЈ Зајечар и да своје кадрове уздижу у оним местима (на територији ОК Топлице) где су услови за рад били повољнији.²¹ Тако су на партијском курсу, који је одржан у времену од 14. марта до 1. априла 1944. у селу Славнику (Топлица) присуствовали сви војни и партијско-политички руководиоци са територије источне Србије. Крај овог курса одржан је на планини Радан, јер се због непосредне близине фронта није могло даље остати на Славнику.²²

На територији лесковачког Окружног комитета, били су добро организовани партијски и скојевски курсеви нарочито у пролеће и лето 1944. и то из почетка само за руководства, а касније и за чланове КПЈ и СКОЈ-а. О томе је писано у извештају Недељка Каракчића од 13. марта 1944. између осталог и следеће: „Све чланове ОК Партије и ОК СКОЈ-а упутили смо на курс и по завршетку курса распоредићемо их у лесковачки ОК. Ми смо предузели мере да сви партијци и скојевци прођу кроз курсеве, тако да смо у прву групу упутили преко 30 партијаца и скојеваца“.²³ У мају се одржана два курса за члано-

ве Скоја на територији Крушевца. Један у селу Рлици, а други у Рибарској Бањи и на којима је било присутно по 20 омладинаца.²⁴

Упркос многих упозорења Покрајинског комитета и превентивних мера, које су предузели окружни комитети да се обезбеде не само добри услови за рад, већа и безбедност људства, ипак је у појединим окрузима било доста јавашлука и неопрезности и постојала је латентна опасност да непријатељ ће у траг овом значајном партијском задатку. Последица таквог односа довела је до тога да су се поједини курсеви и семинари чак и трагично завршавали. Такав је случај био у Топлици почетком марта 1944. када су четници у селу В. Плани, где се курс одржавао, убили неколико слушалаца.²⁵ Још трагичније се завршио партијски курс у селу Буковику (ОК Аранђеловац), када су 14. марта слушаоци били опколjeni од припадника Српске државне страже. Пробијајући се из обруча, тада је погинуло 6 курсиста, двоје су заробљени, а четворо су рањени у борби (међу њима је рањен и Душан Петровић Шане) и успели једва да се спасу.²⁶

Упркос разних слабости по овом, као и многим другим питањима, окружни комитети настављали су рад на идеолошко-политичком уздизању кадрова и показивали углавном задовољавајуће резултате. То се види и из писма Покрајинског комитета КПЈ од 19. априла 1944. које је упућено свим окружним комитетима: „Наше партијске организације у Србији“ — писао је ПК — „нарочито у окрузима са ослобођеном територијом, направиле су последњих месец озбиљне кораке ка теоријском подизању руководећег партијског кадра организовањем партијских курсева. Кроз курсеве су прошле десетине партијских функционера из војске и позадине. Ти курсеви дали су углавном добре резултате, који се већ сада осећају у нашим организацијама. Успешан развојак НОБ-е, којом руководи наша Партија, поставља пред њу задатак да још више појача рад на систематском спровођењу теоретског подизања партијског чланства, како кроз партијске јединице, тако и кроз курсеве. Досадашње искуство даје нам могућности да уклонимо недостатке и унесемо више плана у томе раду. У ту сврху шаљемо вам програм за партијске курсеве уз извесне напомене“.²⁷

Програм, кога помиње Покрајински комитет у штираном писму, био је предвиђен за ниже и такозване средње

партијске курсеве. У њему су била дата комитетима конкретна упутства које теме треба да се проучавају; начин организовања курса; метод рада; одабирање слушалаца као и предавачког кадра и низ других појединости.

Карakteristично је да је у крушевачком округу, крајем маја и почетком јуна 1944. организована „скојевска школа“, коју су завршиле две групе по 50 омладинаца. У истом периоду била је организована „партијска школа“ у Пустој Реци са сталним наставним кадром, коју су посещивали углавном израслији партијски кадрови из окружних, среских, бригадних па и дивизијских комитета КПЈ.²⁸

У другој половини 1944. партијски курсеви и семинари одржавају се све чешће при бригадама и дивизијама НОВЈ.²⁹ Такође Покрајински комитет КПЈ, после свог доласка на ослобођену територију јужне Србије, организује током августа и септембра специјалне курсеве за секретаре окружних комитета КПЈ; команданте и комесаре бригада и дивизија НОВЈ; затим, чланове ПК КПЈ и ПК СКОЈ-а и многе друге руководеће кадрове. Најчешће су ови курсеви одржавани при штабовима дивизија НОВЈ, како би њихова безбедност била што боље осигурана.³⁰

После ослобођења Београда, партијски курсеви: средњи и виси, којима је непосредно руководила идеолошка комисија при Покрајинском комитету, редовно су одржавани. Сем републичких кадрова свих профила, ове курсеве су посещивали и војно-политички руководиоци; затим, по два до три члана окружних комитета КПЈ или њима равни кадрови са терена округа.³¹

Централни комитет КПЈ је са своје стране, одмах после преласка за Београд, инсистирао код Покрајинског комитета, да се идеолошко-политичком раду поклони више пажње. У том смислу је и директивно писмо ЦК од децембра 1944. које је упућено ПК КПЈ за Србију. У њему се поред осталог посебно наглашава: „Све већи задаци који се стављају пред нашу Партију, изискују још брже уздање наших кадрова и зато све партијске организације морају наставити и систематским спровођењем теоретског подизања партијског чланства, кроз партијске јединице и организацијом курсева. Партијски курсеви морају бити вођени са више плана и уз директну контролу одговарајућих foruma“.³²

Наведени примери показују да се идеолошко-политичком раду поклањала

посебна пажња, чак и у ситуацијама када се водила свакодневна борба против непријатеља. Изгледа да је највећа слабост ових курсева и семинара била у томе што се избор поједињих тема није вршио према нивоу слушалаца, већ су приближно исте теме проучаване на готово свим курсевима. Програми рада партијских курсева добијани су од ЦК КПЈ, односно ПК СКОЈ-а и није се водило доволно рачуна о специфичним условима на терену.

Али курсеви и семинари, ма како били организовани, нису могли ни изблизу решити питање теоретско-политичког образовања чланова КПЈ и СКОЈ-а. Курсеви и разне друге форме образовања били су само полазна основа или увид у учење и давали су само општи план, систем учења, што је била основа за даље самостално уздање партијских кадрова. Према томе, питање идеолошког образовања и васпитања није се могло решити тиме што су поједини партијски и скојевски руководиоци завршавали курсеве и семинаре. Такав рад је требало поставити на ширу платформу. Зато ће се у другој половини 1944. и првој половини 1945. године тежиште идеолошко-васпитног рада пренети на основне партијске организације и актива СКОЈ-а где су одржавани дужи дискусиони теоријско-политички састанци, који су дosta доприели подизању општег политичког нивоа, већег броја чланова КПЈ и СКОЈ-а.

Улога партијске технике, штампе и пропаганде у НОР-у и револуцији

У току НОР-а и револуције Партија је поклањала посебну пажњу технички на умножавању партијских и скојевских материјала, партијској штампи и пропаганди уопште. Током 1943. и 1944. године интензивно је радила техника Покрајинског комитета КПЈ, која је била смештена у Београду све до краја јула 1944. године. Такође, је био запажен рад партијских техника окружних и среских комитета КПЈ, поједињих окружних комитета СКОЈ-а и штабова одреда и бригада НОВЈ. Штампа и пропаганда у народноослободилачком рату биле су значајна средства у популарисању акција које су предузимане под руководством Партије у борби против окупатора и његових сарадника.

Покрајински комитет и Окружни комитети КПЈ, били су организовали специјалну курирску службу ради ра-

стурања илегалних партијских материјала, која је деловала са мање или више успеха готово за све време рата, Илегални курири ПК-а преносили су писма с партијским извештајима и упутствима за рад и предавали их даље, својим курирским везама. Извештаји са терена готово из целе Србије стизали су у седиште Покрајинског комитета, односно у његов технички пункт. Најчешће су курирску службу обављала жене и девојке, и то оне које нису биле компромитоване, како би се што успешније преносили партијски материјали из једног места у друго.³³

У Београду су све до фебруара 1943. парарелно радиле партијска техника Покрајинског комитета и техника Месног комитета КПЈ, са читавом мрежом техничара, који су умножавали и раствурали партијске и друге илегалне материјале. Међутим, услед провала, које су у фебруару наступиле у партијској организацији Београда, илегална градска техника престала је са радом. Од тада техника ПК, којом је руководио Светислав Каначки Мали (Риста), радила је још интензивније и настојала да умножи и пошаље окружним комитетима све материјале које је ПК добијао од Централног комитета и Покрајинског комитета КПЈ за Војводину, а нарочито оне који је сам ПК писао и умножавао. У вези са тим Покрајински комитет упутио је писмо Централном комитету КПЈ 14. јануара 1943. у коме је речено између остalog и следеће: „Ми овде све штампамо што нам пошаљете. Сами смо издали „Глас“ и проглас који вам шаљемо. Када би другови из Загреба,³⁴ добро организовали пребацивање до вас, ми би вам послали штампане историје СКП (б) са специјалном посветом за вас и наше бригаде. Молимо вас одговорите нам и одговорите Загребу да нам шаљу све материјале које ви издајете, све одлуке и резолуције, јер немамо стенографа“.³⁵

Централни комитет КПЈ у својим писмима која је упућивао Покрајинском комитету КПЈ, увек је инсистирао да се партијска техника организује у свим центрима где постоје јаче партијске организације; да ове технике ради у строго илегалним условима како не би пале у руке непријатељу и да се умножавају сви агитационо пропагандни материјали и шаљу на терен партијским организацијама. У писму ЦК КПЈ од 16. јануара 1943. речено је о томе следеће: „Између осталих партијских материјала послали смо вам 8. о.м. и Пролетер бр. 16. По важности чланак

и проблема који су постављени пред Партију на овој стопи борбе, овај број је од огромног значаја. У њему је изнесена линија ЦК, критика рада, недостатака и слабости партијских организација, како, раније тако и у последње време. Стога је потребно да сви материјал који вам шаљемо, а у првом реду Пролетер, темељно прорадите у свим нашиим партијским организацијама и пре ма њима извршите евентуалне исправке у линији вашег рада и начин постављања појединачних питања. При томе вам скрећемо пажњу нарочито на чланак: „Национално питање у Југославији у свјетlostи НОБ-е“. Ако нисте у могућности штампати цео Пролетер за ваше потребе и потребе ваших одреда, онда вам препоручујемо да штампате појединачне важније чланке у појединим брошуркама.“³⁶

У току другог светског рата партијска организација Београда изградила је била читав низ специјалних склоништа, где су скривани разни партијски материјали, архива Покрајинског комитета и већ поменуте партијске технике. Слична склоништа била су изграђена у становима појединачних симпатизера НОП-а ради обезбеђења партијских и скојевских кадрова. Тако је, на пример, Петар Стамболић, члан Главног штаба партизанских одреда за Србију, после доласка из Санџака за Београд маја 1943. више месеци илегално боравио у склоништима: у Шумадијској улици бр. 187, Ластиној бр. 9, Гарibalдијевој бр. 4 и другим илегалним становима. Исто тако, Светозар Вукмановић Темпо, при пролазу за Македонију, крајем 1942. и почетком 1943. боравио је готово месец дана у Београду у безбедним склоништима, одакле је уз помоћ Покрајинског комитета КПЈ ухватио везу за пребацивање у Македонију.³⁷

Све до августа 1943. техника Покрајинског комитета била је смештена у Улици Бањички венац бр. 12, а тада је безбедност њеног склоништа била угрожена и пребачена је у Крајинску улицу бр. 36, где су Бранко Боновић и Слободан Јовић, графички радници, организовали нову илегалну штампарију.³⁸

Евидентно је да су партијске штампарије (технике) током 1943. године деловале на територији следећих округа: Младеновац, Крагујевац, Ваљево, Чачак, Пожаревац, Зајечар, Крушевац, Ниш, Лесковац, Пирот и Врање. Дакле у свим оним местима где су постојали окружни комитети КПЈ. На почетку 1944. године, после формирања окружних комитета КПЈ Шабац и Топлица,

партијске технике формирали су и ови окружни комитети. Напомињемо да је постојала и градска партијска техника за град Земун, која је интензивно радила за све време рата.³⁹

Разуме се, у свим окрузима умножавање илегалних партијских материјала није вршено истим интензитетом. Неке су технике слабије радиле, а неке боље, што је зависило од многих околности. Углавном, окружни комитети КПЈ, који су били ближе техничком пункту Покрајинског комитета у Београду (Младеновац, Аранђеловац, Пожаревац), лакше су долазили до средстава за умножавање: тигл-машина, писаћих машина, преса, шапилографа, матрица, хартије и других средстава за умножавање; лакше је било набавити радио апарат, прибор за његов рад. Лакше је било пронаћи стенографа, радио-техничара и друге стручњаке за рад у партијским техникама.

Слична ситуација је била и са неким другим окружним комитетима на југу Србије (Крушевача, Топлица, Лесковац), који су се налазили у близини већих градова, те су преко градских партијских организација долазили до знатних количина разних материјала неопходних за рад партијских штампарија.

О раду своје партијске технике, Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац упутио је писмо Покрајинском комитету КПЈ за Србију 1. јануара 1943. у коме је речено између осталог и следеће: „Наша техника, која служи и за потребе штаба, за сада врло добро функционише и одговара свим нашим потребама. Техника има своје склониште и у приличној мери је осигурана од непријатеља. Располажемо са добрым техничарима, који добро познају и стенографију. Издајемо сваког месеца „Глас устаничке Шумадије“ и „Јединство“, орган омладине за Шумадију. Поред тога, издајемо свакодневно по једне радио вести, а у случају ванредних догађаја на фронту, издајемо и ванредне вести у току недеље. Редовним излажењем наших листова, а нарочито честим издавањем радио вести, умногоме нам је олакшан рад на политичком плану“.⁴⁰

У истом писму ОК Аранђеловац истиче да је један његов члан (Милка Милић) задужена око организације и штампања листа „Глас“ устаничке Србије“, а омладински лист „Јединство“ уређивао је члан ОК КПЈ и секретар окружног комитета СКОЈ-а Милић Радовановић.⁴¹

Многи окружни комитети у својим извештајима током 1943. године истичу

да су услед потера Немаца, квислинга и четника ДМ партијске технике на брзину склањање и да су услед елементарних непогода пропадале, због чега је партијска организација остајала без основних илегално-пропагандних материјала, а Окружни комитети без средстава за умножавање. Тиме је рад партијских штампарија прекидан све док се не би добила помоћ од техничког пункта Покрајинског комитета у Београду или неког суседног Окружног комитета. О томе је Окружни комитет КПЈ Чачак послao извештај ПК КПЈ 13. јануара 1943. „У погледу агитационо-пропагандног рада је резултат испод сваке критике. Још прошле зиме непријатељ нам је све запленио и тек септембра пронашли смо нашу илегалну технику: машину, гештетнер, мало фарбе, 15—20 матрица и мало хартије, али и то у доста неисправном стању. Тако да до тог доба готово и нисмо ништа издавали. Тек од тада почело се нешто боље, али смо више штампали вести рукама, а то је ишло доста споро. У последњем месецу смо се већ боље снабдели и много више смо развили рад по том питању. Располажемо са 3 машине, 1 шапилографом, 2 радија, доста обичног и мање хемијског индига, великом количином свакојаке хартије.“⁴²

Окружни комитет КПЈ Пожаревац такође у свом извештају од 16. јануара 1943. извештава о пропадању средстава за умножавање илегално-пропагандног материјала: „Четвртину ваљка гештетнера, који сте нам послали, изгризли су глодари, иако је техничар, према нашим упутствима сваког јутра прегледао сва наша материјал технике. Ово је вићи трећи случај упропашћавања технике, коју нам ви шаљете. Наш техничар у овом случају није крив. Свесни тежине штете, ми очекујемо са ваше стране мере које ћете предузети против нас за толико упропашћивање технике“.⁴³ После краћег времена, овај Комитет је поново известио Покрајински комитет да се стање у партијској техници побољшава и да њихова окружна и среска техника имају 8 писаћих машина и 5 слабих преса и да покушавају да дођу до нових преса и гештетнера преко разних веза и канала у Пожаревцу и Београду.“

Када ја реч о Пожаревцу, треба истаћи да је Окружни комитет КПЈ током лета 1943. организовао у самом граду омладинску технику, у којој су била три шапилографа и једна писаћа машина. Скојевска организација је примила на себе готово све послове око рада ове

технике. У стану Живка Лазаревића (касније члана Месног комитета СКОЈ-а), чланови СКОЈ-а су умножавали велики број летака, преглед вести и други партијски материјал, а редовно је излазила и теоретска библиотека, коју су омладинци назвали „Комсомолац“. Изашло је 10 књижица цепног формата, умножених на шапилографу.

До краја године издате су овде следеће брошуре: Васо Пелагић — „Умонање здравог разума“, Георги Димитров — „О кадровима“, Светозар Марковић — „Погибија париске комуне“, Сакс — „Шта је дијалектика“, Зорин — „Материјалистичко схватање материје“. Такође је у овој штампарији изашла у два маха „Наша песмарица“ с партизанским песмама, од којих је друго издање било са нотама. Међутим, најзначајније је било то да је у овој штампарији прештампан Комунистички манифест са тумачењима редактора Живка Лазаревића. Сва ова издања умножавана су у око 50 примерака и служила за теоретски рад партијске и скојевске организације не само у граду већ у целом округу.⁴⁵

У извештају Покрајинског комитета КПЈ од јуна 1943, који је упућен Централном комитету КПЈ посебно је анализиран рад покрајинске и окружних партијских техника: „Прилажемо списак наших публикација и шаљемо материјале. ПК сам пише скоро све за „Глас“. ПК сам летака и „Глас“ сам ништа не пише, али зато умножавамо нашу класичну литературу и све што добијемо од вас. Наши ОК-и умножавају што им ми шаљемо, а сами окружни прогласе и радио вести. И покрајинска и окружне технике добро раде. Покрајински техничар сам изграђује гештетнере, којима снабдевамо окружне. Савлађујемо тешкоће око слања већих количина материјала окружним организацијама.“⁴⁶

Током 1943. године па и касније, све до краја рата, партијска и скојевска организација у Србији, штабови одреда и бригада НОВЈ, издавали су многе листове, брошуре, прогласе, летке, билете и друге пропагандне материјале. Већ смо напоменули да је у Београду, у редакцији Покрајинског комитета штампан Глас, орган јединственог народноослободилачког фронта Србије. Први број Гласа изашао је 30. августа 1942. у Београду у штампарији ПК КПЈ, отштампан је у 400 примерака и растиран специјалним везама у седишту окружних комитета КПЈ. Први уредници Гласа били су Благоје Нешковић и Мирко

Томић, а касније су у редакцију Гласа ушли: Драги Стаменковић, Мома Марковић и Петар Стамболић.

Да би се идеолошко-политички рад скојевске организације побољшао и да би омладина Србије била обавештена о начину рада у Скоју и УСАОС-у у осталим крајевима Југославије, упркос слабим везама, и реаговању непријатеља, ЦК СКОЈ-а је успевао и после повлачења са територије Србије да с времена на време у Србију шаље поједине примерке **Омладинске борбе** која је преко веза слата оружним комитетима.⁴⁸ Сем тога, у појединачним окрузима у Србији током 1942. и 1943. године излазили су локални односно окружни партијски и омладински листови. На пример, у Краљеву је, 1942. године, штампан у више бројева омладински лист **Антифашистички омладинац** у штампарији месног комитета Партије. У Књажевцу је такође 1942. године излазио лист среског одбора Српског народноослободилачког омладинског савеза **Реч омладине**. Само у првом броју штампано је 70 примерака листа, који су слати на читање омладинским активима по општинама.⁴⁹

Већ смо напоменули да је током 1943. године редовно излазио „Глас устанничке Шумадије“, орган Окружног комитета КПЈ за Аранђеловац, који је имао Уређивачки одбор и уредника. Готово целе 1943. године он је био гласило не само ОК Аранђеловац, већ и ОК Младеновац, јер су лакше обезбеђивали квалитетније чланке за лист. И проблематика, коју су решавала ова два окружна комитета била је приближно иста. Чак су све до маја имали један сдреđ (Први шумадијски). Од њиховог кадра, почетком октобра формирана је и Прва шумадијска бригада. „Споразумели смо се са друговима из Окружног поверенства Младеновац и друговима који раде на терену Крагујевца, да „Глас устанничке Шумадије“ буде заједнички лист. Они су нам обећали пуну сарадњу у том правцу“, писао је ОК КПЈ Аранђеловац у извештају од 1. јануара 1943.⁵⁰

Почетком 1943. на територији чачанског округа излазио је лист „Слободна Србија“, орган Окружног комитета КПЈ Чачак. У свом извештају од 13. јануара 1943. године, овај Комитет писао је између осталог и следеће: „Последњих дана пришли смо издавању новина „Слободна Србија“, која би излазила сваких 15 дана. Поред политичких питања, нарочито и првенствено би се задржали на писању о политичким и еко-

номским стварима са нашег терена, кон кретно наводимо догађаје итд. Мислимо да ћемо стићи да вам пошаљемо први број, који ће сад изаћи. Ви дајте ваше мишљење о њему, да ли је добар, прво наслов, онда садржина и да ли да наставимо са њим или у некој другој форми".⁵¹

У другој половини 1943. у техници Окружног комитета Зајечара, која је првобитно била смештена у селу Бруснику, а потом у Рајковцу и Рогљеву, издата су три броја „Омладинске мисли“. Партијска техника је крајем 1943. била смештена у Неготину, за чији рад су одабрани најповерљивији кадрови. У овом техничком пункту, издаване су и радио вести, партизанске новине, разни леци, прогласи и билтени за цео округ.⁵² Да напоменемо и то да су у техници ОК Крушевца у другој половини 1943. одштампана два значајна документа: у октобру, окружница ОК-а: „О раду партијских јединица по секторима“ а у децембру поводом Другог заседања АВНОЈ-а, проглас којим се објављавају циљеви НОБ-е и народ позива да што масовније ступа у одреде и бригаде НОВЈ.⁵³

Материјална средства за рад партијских штампарија, добијана су на разне начине. Чешће су ударне диверзантске групе у градовима нападале на банке и поште. По селима су на иницијативу партијских организација ударне десetine нападале благајне општине. Партизански одреди у борбама са непријатељем, поред разноврсног плена долазили су до знатних новчаних средстава. Пракса је била таква да се о свим заплењеним стварима, драгоценостима, новчаним средствима и друго, обавештавају покрајински комитети, Главни штаб, окружни, срески односно месни комитети КПЈ.⁵⁴

Међутим, стална средства су притицала за издржавање партијског апарата, партијских руководстава, партијских штампарија, незбринутих партизанских породица, ухапшених симпатизера НОП-а и из многих других извора: од партијских чланарина, партијских прилога, разних фондова. Прилози који су сакупљали активи СКОЈ-а; одбори НОФ-а, одбори УСАОЈ-а, АФЖ-а и друге организације НОП-а трошени су уз строгу финансијску контролу партијских руководстава и организација.

Из извештаја Окружног поверенства КПЈ Младеновац од 25. јануара 1943. види се да су за тај месец приходи били 16.774 динара, а расходи 4557,⁵⁵ а у извештају ОК КПЈ Пожаревац од 30.

јануара ПК КПЈ посебно се приказује финансијско пословање овог Комитета: „У извештају напомињемо да од свег новца што смо вам га послали, 24.800 дин. је партијски новац, остало је новац НОФ-а, Шаљемо вам сада 25.948 динара.“⁵⁶

Појединачни окружни комитети су се обраћали писмено угледнијим сељацима и грађанима за које су знали да симпатишу НОП, молећи их да дају своје прилоге за Партију. У тим писмима предходно су објашњавани циљеви НОБ-е, улога КПЈ, успеси одреда и бригада НОВЈ, а посебно је указивано на издајничку улогу квислинга и четника ДМ. У једном таквом писму, које је 4. маја 1943. Окружно поверенство Младеновац упутило многим грађанима округа речено је између осталог и следеће: „Улазећи у своју завршну фазу та борба захтева данас више напора, више жртава, него икад до данас. Сваки поштен човек, сваки прави родољуб, мора и треба да помогне ту борбу. Сматрајући те за пријатеља народне борбе и слободе, обраћамо ти се за прилог, руководиоцу и организатору борбе наших народа за слободу КПЈ, у износу од 500 дин.“⁵⁷

На југу Србије, партијска организација је била јача, били су снажнији и партизански одреди; постојао је и значајан део слободне територије те је било лакше организовати акције на сакупљају прилога не само у намирницама, већ и у новчаним средствима. Само у јулу 1943. године, према извештају Окружног комитета Лесковац, сакупљено је из 4 среза преко НОФ-а 337.495 динара.⁵⁸

Покрајински комитет КПЈ у извештајима, које је слao Централном комитету, редовно је приказивао и финансијско стање. У извештају ПК од јуна 1943. о томе је речено следеће: „Финансијско стање нам је нешто боље. Све партијске организације подмирују своје потребе саме, и сада шаљу и нама. Било је већих заплена, а среска земљорадничка задруга ће нам дати 3.000.000 које су прикупили. Издаци ПК-а су: за одржавање станова и илегалаца, техничког апарата, штампе, камуфлажа, помоћ ухапшеним, породицама итд.“⁵⁹

Рад партијских штампарија (техничке) првих месеци 1944. био је још интензивнији. Увек је требало умножавати нове материјале, које су упућивали ЦК КПЈ и ЦК СКОЈ-а, као и оне који су писани на територији Србије. Покрајинска партијска техника била је нарочито активна све до краја јула 1944. У њој је редовно штампан лист „Глас, „На-

ше вести", умножавани многи други материјали, који су упућивани окружним комитетима; слати су поједини делови машина, генштетери, радио-апарати и друга опрема ради комплетирања окружних и српских партијских техника. Упућивани су и техничари из Београда ради оправке појединих радио апаратова и једне радио-станице, коју је требало оспособити у седишту ПК-а на југу Србије. О томе је писао Петар Стамболић 22. јануара 1944. члановима ПК у Јабланици. „Нашао сам радиотехничара и настојимо да га приволимо да дође доле. Радиотехничара бих послао на пункт у Лесковац и ви уредите да га другови прихватае и добро чувају. Он би се можда по обављеном послу вратио, те читав посао са њим изведите конспиративно.“⁶⁰

Међутим, од априла па надаље, све је било теже одржавати технички пункт ПК у Београду. Савезничка бомбардовања су била један од озбиљних разлога услед чега је било ограничено кретање грађана по граду те су током маја и јуна вршene припреме да се Покрајинска партијска техника пребаци на неко безбедније место. У плану је био Космај и Шумадија. У вези с тим Светислав Каначки је упутио 4. јула писмо Окружном комитету Младеновац: „Ситуација је таква да морамо одмах прешти на изградњу техничког покрајинског пункта и што пре пребацити још потребног материјала. Мора се добро водити рачуна да се при изградњи или уништењу материјала техника не компромитује... База мора бити већа да се могу најмање 4 друга сместити.“⁶¹

Окружне партијске технике у 1944. години такође су радиле и постигле значајне резултате. Међутим, непријатељ је стално трагао да пронађе склоништа, заплени партијске материјале и открије организације и организаторе НОП-а. Мора се признати да у појединим деловима Србије није било увек довољно будности, те су партијске технике откријене било од Немаца, Бугара, квислинга или четника ДМ и на тај начин наношена је знатна штета ослободилачком покрету. Тако је, на пример, септембра 1943. била откривена партијска техника ОК Крагујевац. У извештају овог Комитета од 1. октобра 1943. писало је о томе следеће: „Приликом овог претреса (четника ДМ), пала нам је техника, која је била смештена у Даросави, недалеко од места где је била болница... Кривица за пад технике у крајњој линији пада на нас. Ми смо били свесни да у овом стану није била обез-

беђена и већ смо пријавили ново скло-ниште.“⁶²

Године 1944. откријене су партијске технике у следећим окрузима: Нишу (у марта),⁶³ Пожаревцу (у јуну),⁶⁴ Чачку и Пироту (у јулу)⁶⁵ Топлице у августу.⁶⁶ Међутим, крајем јула била је откријена Покрајинска партијска техника у Београду, када је био ухваћен Светислав Каначки, главни техничар ПК КПЈ за Србију. Тада су настрадали и Бранко Боновић и Слободан Јовић, у борби са агентима Специјалне полиције, а ухапшено је преко 20 лица која су радила у партијској техници или су са њом била повезана. О овој провали нешто више ћемо рећи у наредном поглављу.⁶⁷

Када је реч о окружним партијским техникама, треба истаћи да су у њима током 1944. године умножавани не само партијски, већ и скојевски материјали. На пример, први број „Младог борца“, органа УСАОС-а, који је изашао у јануару 1944. штампан је у селу Вујанову, у штампарији ОК КПЈ Топлице. Редакцију овог листа тада су сачињавали: Драги Стаменковић, Радован Пантовић и Вуксан Булатовић, сарадници су били чланови ОК СКОЈ-а и руководиоци Скоја у бригадама.⁶⁸

Сем Младог борца, органа УСАОС-а, током 1944. године у свим окрузима Србије излазили су окружни омладински листови. У априлу 1944. године, на пример, у младеновачком округу, покренут је омладински лист **Космајски омладинац**, чији су сарадници били углавном чланови Окружног комитета. Напомињемо да је у техничи ОК Младеновац, поред прогласа и летака, од почетка 1944. године редовно излазио „Космајски борац“, лист Окружног НО одбора. У Топлици је у мају 1944. покренут окружни омладински лист **Топлички омладинац**; у Лесковац, од августа, **Млади антифашист**; у Крушевцу и Зајечару омладински листови **Јединство**; у Пожаревцу лист „Слобода“, орган ОНОО и Глас омладине орган УСАОС-а, у Санџаку је од јула 1944. излазио обласни омладински лист **Младост** итд.⁶⁹

Поједини партизански одреди и бригаде НОВЈ у Србији такође су имали своја гласила, преко којих је партијска и скојевска организација у одредима и бригадама, популарисала акције НОП-а. У августу 1944. у Првом јужноморавском одреду покренут је омладински лист под називом „Бригадир“. Евидентно је да су у већини српских бригада НОВЈ у лето и јесен 1944. постојали бригадни и батаљонски листови.⁷⁰

Из свега изложеног можемо закључити да су партијске технике (штампарије) одиграле значајну улогу у НОР-у и револуцији. Материјали, који су у њима штампани и умножавани били су од непроцењиве вредности како за руководства тако и за партијске организације и за симпатизере НОП-а. На пример, материјали које је упућивао Централни комитет КПЈ, поред осталог указивали су на линију КПЈ, форме борбе против класног непријатеља, развитак НОП-а у другим крајевима Југославије, каква су искуства стечена у том погледу и које су форме рада најпогодније на слободним и окупираним територијама. Посебно су били значајни они материјали који су представљали основу за идеолошко-политички рад чланова КПЈ и СКОЈ-а (марксистичка литература) као и упутства о начину разобличавања сарадника окупатора, а посебно четничког покрета Драже Михаиловића.

Материјали, који су писани у седишту ПК-а као и техникама окружних комитета, такође су били драгоценi. Готова свака партијска техника поседовала је поред осталог и радио апарат, преко кога су хватане емисије „Слободне Југославије“, Радио-Москве и Лондона и других радио-станица антихитлеровске коалиције, где су у облику радио вести такве емисије умножаване и слате партијским организацијама и активистима Скоја на терен, а ови су их читали симпатизерима НОП-а, тако да су били обавештавани о најважнијим забављима у земљи и у свету.

У листу **Глас**, органу ЈНОФ, и **Младом борцу**, органу УСАОС-а као и окружним листовима, писано је о многим актуелним темама: о успесима одреда и бригада НОВЈ у борби против непријатеља, о успесима савезника на источном и западном фронту, о херојским подвизима припадника НОП-а, о мобилизацији у одреде и бригаде; писало се и о раду радних чета, о добровољним прилозима, на које све начине омладина помаже органе народне власти. Посебно су изношени подаци о неделима и злочинима непријатеља; о броју попаљених кућа, поубијаних и покланих људи, присилно мобилисаних, опљачкане имовине и о низу других актуелних проблема.

НАНОМЕНЕ:

¹ Пролетер, орган ЦК КПЈ, бр. 14—15 од 1942. год.

² АИРПС, ПКС, 234. — Биле су предложено следеће теме: 1. Развитак друштва; 2. Теорија Партије; 3. Организационо питање Пар-

тије; 4. Теорија револуције; 5. Диктатура проletarijata и Совјети; 6. Национално питање; 7. Сељачко питање; 8. Стратегија и тактика; 9. О СССР-у; 10. Други империјалистички рат и његово претварање у ослободилачки! 11. Кратак преглед развоја наше Партије и др. У истом писму ПК подвлачи: „За сваки курс направити план. При изради плана (да ли ће се одржати нижи или виши курс, у ком обиму ће се обухватити и прорадити извесна тема) — треба водити рачуна о степену изграђености другова... План курса израђује се у вези са конкретним приликама. Према томе се одређује и време трајања курса. Број курсиста не треба да буде већи од 12, највише 15. Под претпоставком да се ради несметано, прва тема би се обрадила у 2 дана (2 предавања).

³ АИРПС, ПКС, Извештај ПК КПЈ Аранђеловац од 1. јануара 1943. — ПК КПЈ.

⁴ АИРПС, ПКС, 240, Извештај ПК КПЈ Чачак од 13. јануара 1943. ПК КПЈ за Србију.

⁵ 36. НОР, 1—5, 154. — У вези са радом сектора идеолошко-политичког образовања чланова КПЈ и СКОЈ-а ПК КПЈ за Србију упутио је писмо ОК КПЈ Лесковац 15. маја 1943. у коме између осталог стоји: „Морате подизати систематски и свакодневно рад партијских јединица. То подизање се мора вршити кроз свакодневни конкретни рад, како у позадини, тако и у одреду. Прво, свака јединица поред радног састанка, мора имати једанпут недељно и теоретски. База теоретског рада у јединицама је самостални рад, а не заједничко читање на састанку. Састанак је само консултација и проверавање како се схватио материјал; друго, теоретски ниво чланова морате подизати преко кратких курсева. Ми одобравамо ваш план о курсевима. Пружијемо вам и помоћ у литератури. Послаћемо вам још примерака историје, а добијете и нове драгоцене материјале, које ћете исто на курсевима прорадивати. На курсевима у оквиру организационо-партијског рада прорадиваћете и „Упуство за рад Партије у војsci...“ све зависи сада како ћете организовати курсеве. Сви срески руководиоци треба кроз њих да пробују. Пазите где ћете држати курсеве и како ћете правити групе, јер курсеви треба да се држе у локалним размерама, по срезовима, а не виједно за читав округ. За одред одвојено, у неком батаљону посебно... Водите рачуна о конспирацији и нивоу курсиста приликом стварања група. Наравно да се свакодневни рад не сме прекидати због курсева, те водите рачуна и о томе. Како курсеви, тако и васпитни рад у јединицама, мора подизати и ниво партијности и организациону и политичку спремност наших држава... На курсу треба посветити нарочиту пажњу држању пред непријатељем, конспирацији и будности. Учите се, и учите руководиоце да упознају кадрове и чланове КП, да улазе у њихову суштину, њихову биографију и развој, јер ће тако проналазити нове активисте и откривати непријатељске и туђе елементе. Не заборавите да наша Партија има руководећу улогу у НОБ (АС, ОКЛ, 13).

⁶ Даље се у цит. писму истиче: „Морате јачати и проширавати партијске организације, морате поправљати социјални састав руководства и јединица мобилисањем радништва из градова и њиховим припремањем за политички рад; морате обезбеђивати парт. орг. чишћењем колебљивих и кукавичких елемената; онемогућити да у њу (Партију) пролеће Дражини елементи; морате повећати вишег веза са масама стварањем НОО-а, АФЖ-а, НООС (АС, ОК Ар, 102).

⁷ АС, ОКЛ, 17, Писмо ПК КПЈ за Србију од 17. јуна 1943.

⁸ АС, ОКЗа, 27.

⁹ АС, ППН, 38.

¹⁰ АИРПС, ПКС, 319 - Извештај ОК Јесковића од 6. јуна 1943. ПК КПЈ за Србију.

¹¹ АИРПС, ПКС, 319, — Крајем јуна и почетком јула на терен ОК Јесковац долази члан ПК Недељко Каракићић. На његову иницијативу у том периоду одржани су курсеви и семинари и у следећим селима: Стубла, Коњувце и Горане (М. Перовић, н.д. 249).

¹² АС, ОКЛ, бр. 16, — ПК КПЈ је 10. јуна 1943. упутио писмо Моми Марковићу Јукићу у вези са организацијом курсева на једној широј платформи: „Ми спремамо материјал за курсеве. Направићемо и план рада. Тако ћемо у најкорије време омогућити свим окружима да истовремено и једнообразно спроводе курсеве, што ће бити од огромне користи за све наше кадрове. И до сада се по неким окружима (на југу Србије — М.Б.), одржавају курсеви углавном на бази Реферата о Партији и историји СКП(б)” (АИРПС, ПКС, 317).

¹³ АИРПС, ПКС, 339, Записник са међуокружног саветовања КПЈ од 15. јула 1943. — Као потврда о ранијим ставовима ПК о критеријумима приликом одређивања кандидата за курсеве говори и писмо ПК од 30. јуна, које је упућено Недељку Каракићићу: „У задње време ми смо наше парт. орг. снабдили са обилном количином разноврсног парт. материјала, који ће бити од огромне помоћи за даљи правилни развој и учвршење парт. линије наших организација. На основу тога материјала могуће је и нужно је да се одмах образују партитски курсеви за политичко и идеолошко подизање првенствено руководећих кадрова у округу и по срезовима. На тим курсевима који могу трајати од 7—15 дана, неопходно је прорадити реферат о Партији. Основе Јењинизма, „Пролетер“ и најнеопходније главе историје (II, VI, VII и VIII глава за један кратак курс (АС, ППН, 38).

¹⁴ АИРПС, ПКС, 361, Извештај Д. Стаменковића Бранка од 1. септембра 1943. — ПК КПЈ за Србију — Недељко Каракићић је са Јастреба поново упутио писмо ОК Зајечар 17. јула 1943. у коме га упозорава да се ОК КПЈ више ангажује на организацији идеолошко-политичком раду и на стварању кадрова уопште: „Организујте кратке партитске курсеве, на којима ћете прорадити најосновније ствари. На курсу позовите из сваког места по једног или два партитица, тако да би Партија могла да ради. Па када се заврши са овим првим курсом, онда организовати саставак са 2—3. На тај начин подићи ћете партитски кадар на одговарајућу висину, а за то време неће престати партитски рад“. (АС, ОК За, 38).

¹⁵ АИРПС ПКС, 382, Извештај ОК СКЈ Ваљево од 23. септембра 1943. — ПК КПЈ.

¹⁶ У истом писму даље се наглашава: „Ми смо од вас примили један комад историје, па ако би имали да нам дате још један комад. До сада смо прорађивали: „Глас“, бр. 1, 2, 3 и 4; Проглас ПК — од 1. маја; Старијово наређење; „Окружнице“ и Реферат о Партији и СКОЈ-у“ (АИРПС, ПКС, 381).

¹⁷ АИРПС, ПКС, 39, Извештај ОК КПЈ Чачак од 3. октобра 1943. — ПК КПЈ.

¹⁸ 36. НОР. 1—5, 381. Извештај ОК КПЈ Крупњевац од 23. новембра 1943. — ПК КПЈ за Србију.

¹⁹ АИРПС, ПКС, 475, Писмо Д. Стаменковића Бранка од 18. јануара 1944. ПК КПЈ за

Србију — На почетку 1944. и поједини чланови ПК КПЈ и ПК СКОЈ-а похађали су партијско-политичке курсеве. О томе је Д. Стаменковић писао у свом извештају од 25. јануара 1944: „био сам 14 дана на партијском курсу и он ми је много помогао“ (АИРПС, ПКС, 478).

²⁰ АС, ОК За, 105.

²¹ Окружни комитет КПЈ Младеновац у писму од 26. јануара 1944. које је упућено ОК КПЈ Аранђеловац истиче: „Ми сада треба да почнемо са курсом, али због обезбеђења само са малим бројем (7) курсиста. Зато би радо послали два друга на ваш курс“ (АС, ОК Ар, 351). У другом писму од 9. фебруара 1944. ОК КПЈ Младеновац — ОК КПЈ Крагујевац пише: „Шта је са курсом, Имали још могућности да ми пошаљемо 2 друга на курс“ (АС, ОК Ар, 357).

²² С. Босиљчић, н.д. 179.

²³ АИРПС, ПКС, 10226/505.

²⁴ М. Борковић, н.д. 350.

²⁵ АИРПС, без броја, извештај Бате, предавач курса од 6. марта 1944. — ОК КПЈ Топлица.

²⁶ А. Виторовић, н.д. 580.

²⁷ АИРПС, ПКС, 516. — У истом писму ПК посебно истиче: „Одабирање курсиста треба вршити према перспективама њиховог развитка, разуме се водиће се рачуна о партијности. Нижим курсевима треба обухватити секретаре ћелија, чланове, реонске, заменике политкома батаљона, политкомесара батаљона, чланове среских и окружних комитета Партије и СКОЈ-а. Све партијске организације треба да направе списак другова, који треба да прођу кроз курсеве (у спискове укључити и оне који су прошли нижи курс, који је трајао кратко време, а заслужују да иду на курс) и за сваки курс слати одређен број другова.

²⁸ М. Борковић, н.д. 350—351; М. Перовић, н.д. 369; АС, ОК Т 340, Извештај ОК Јесковац од новембра 1943.

²⁹ Секретар бригадног комитета КПЈ 13. српске бригаде НОВЈ, писао је у свом извештају од 26. децембра 1944. Покрајинском комитету КПЈ између осталог и следеће: „Одржали смо у бригади три курса: политички курс од 13 до 15 дана; војни такође од 15 дана и скојевски од 15 дана. На тим курсевима присуствовало је приличан број другова. На политичком: сви полит. комесари чета, батаљонца и неки делегати вода; на војничком: сви водници, командири и комandanти батаљона, а на скојевским присуствовало је око 100 омладинаца. Сви курсисти су показали добре резултате“. (АС, ПКС, 271); ОК КПЈ Јесковац у свом извештају (почетком децембра 1944.) писао је ПК КПЈ: „20. о.м. почиње нижи партитски курс при штабу 24. дивизије у селу Слишану“ (АС, ОКЛ, 271).

³⁰ 19. августа 1944. ПК је упутио ОК КПЈ Јесковац писмо следеће садржине: „Дана смо вам послали писмо у вези са слањем на партитки курс. Курс ће се одржати у 24-тој дивизији у Слишанима“ (ОКЛ, 89); а у писму од 26. августа, које је упућено ОК КПЈ Нишстоји: „Пошто је врећено да курс партитски почне ускоро при 23. дивизији, јер ће се она вероватно највише задржати на терену, то треба одмах обавестити предвиђене другове да одмах дођу на курс“ (АС, ОКН, 39).

³¹ Напомињемо да је ПК КПЈ за Србију за све предвиђене кандидате за курс, претходно тражио карактеристике: „Иначе, другови, који не буду имали карактеристике (партијске), не могу бити примљени на курс“ писао

је ПК 5. XII 1944. — ОК КПЈ Зајечар (АС, ОКЗ, 138).

³² АС, ПКС, 779.

³³ АИРПС, Мр, ПКС, 3, стр. 54, сећања Блаја Нешковића, секретара ПК КПЈ: Већ смо нагласили да су из технике ПК — упућивани разни материјали ОК-ма 2. јула Недељко Каракић је известио о пријему једне такве пошиљке: „Данас сам примио последњи партијски материјал: „Глас бр. 1/43; ваш првомајски проглас; Упутство о раду Партије у војсци; Сталајнов говор од 25. фебруара и 1. маја; летак по питању I конгреса УСАОЈ-а и њихов проглас. Сав партијски материјал биће прораден и у пракси примењен“ (АИРПС, ПКС, 332). Крајем 1943. у техничком шифрту ПК — издavan је недељни пре-глед „Наše вести“ које су упућивани свим ОК-ма.“

³⁴ Централни комитет КПЈ донео је одлуку крајем децембра 1941. да се образује организациони секретаријат за неослобођене крајеве чије је седиште било у Загребу. Задатак секретаријата је био да осигура ефикаснију везу са Покрајинским руководствима и да обезбеди континуитет руковођења у случају да ЦК КПЈ и Врховни штаб НОП одреда добију у тешку ситуацију.

³⁵ АРП, ЦК КПЈ бр. 37 — Општирије о раду технике ПК-а и МК КПЈ Београд вид. Ј. Марјановић, Београд, 265—270.

³⁶ АРП, ЦК КПЈ, бр. 31.

³⁷ АРП, ЦК КПЈ, бр. 53 — Извештај Светозара Вукмановића Темпа од 22. јануара 1943. — Централни КПЈ, Ј. Марјановић, Београд, 267.

³⁸ Ј. Марјановић, Београд, 270.

³⁹ У извештају СК КПЈ Земун од 26. априла 1943, које је упућено ПК КПЈ за Србију, речено је о раду технике следеће: „Градска техника издаје редовно вести — 2 пута недељно на 2 стране u 600 примерака. Сеоска (техника) ради привремено од конца јануара и издала је: чланак о Дражи из Првог броја Гласа — u 300 примерака: „Један непријатељ више“, чланак друга Црног из „Борбе“; Тито: „НОБ и замаскирани издавници“ (са Хрватског издања) — 520 примерака; Говор друга Тита при предаји заставе Првој пролетерској бригади из „Борбе“ u 560 примерака: „Деца у бодљикавој жици“ из „Омладинског борца“ u 550 примерака (АИРПС, ПКС, 287).

⁴⁰ У истом писму ОК Аранђеловац извештава: „Формирали смо две мање српске технике при српским руководствима. Једна од њих је запослена на умножавању Историје СКБ(б), а друга ради осталих публикација. Поставили смо пред нас да пронаћемо стап и формирајмо резервну технику ОК-а u случају евентуалног пада прве“ (АИРПС, ПКС, 236). — У истом писму од 22. јануара ОК Аранђеловац поново извештава: „За два и по месеца издали смо: 1 број Гласа устаничке Шумадије u 130 примерака, 9 бројева радио вести стенографски хватани u 200 примерака сваки број; летак штаба u 1.200 примерака; посланица са конгреса свештеника u 80 примерака; песмарница u 100 примерака; наређење штаба за укидање рада општинских управа u 1.500 примерака; формулати за податке о злочинима окупатора и недићевских слугу u 40 примерака“ (АРП Србија, II/95).

У априлу 1943. ОК Аранђеловац је известио ПК да је у другој половини 1943. издао следеће материјале у техници ОК-а: 15. јула прогласе: „Српски народе“, „Билтен НОО“ бр. 2; 1. новембра „Наређење“ штаба I шумадијског

одреда о затварању општина“; до новембра 18 бројева „Глас устаничке Шумадије“ итд.

А у 1944. години: 24. II 1943. „Саопштење“ штаба Првог шумадијског одреда; марта „Партизанске радио новине“ бр. 11—25; 4. априла прогласе ОК СКОЈ-а омладини Шумадије итд.

⁴¹ Радовановић Милић Младен, рођен у Винчи (близу Београда) 1920. студент медицине. Пре рата активан у напредном студентском покрету. Члан КПЈ од августа 1941. Јула 1941. ступа у Први шумадијски партизански одред. Године 1942. постао је члан ОК КПЈ и секретар ОК СКОЈ-а за аранђеловачки округ. Неуморно је радио на стварању партијских и скојевских организација и на слању бораца у партизане. Погинуо фебруара 1944. у Шумадији у борби против недићевца. Проглашен за народног хероја 5. јула 1951.

⁴² АИРПС, ПКС, 240, — У истом писму ОК Чачак наглашава: „до сада смо издали проглас ОК 1 септембра, и други 15. XII. — Саопштење о Дражи (ма да није баш најбоље, тј. да није можда мало улево). 30. марта Милош Мишић је известио ПК-а да је до тог датума ОК слao српским комитетима поред осталих и ове значајније материјале: „Реферат о Партији“. Пролетер за март-април 1942; летак ЦК и летак ПК КПЈ (1 од марта, 1 од јула 1942.); Проглас ПК поводом 25-годишњице октобарске револуције; Наредба Сталајна поводом 25-годишњице октобарске револуције; летак ОК од 15. октобра 1942; Обавештење о Дражиним лажима, препис записника о споразумима дражиноваца са усташама; Троје радио вести итд.

⁴³ АИРПС, ПКС, 242. ОК Пожаревац је у њише писама из 1943. извештавао ПК о добијеном материјалу из технике ПК, као и оног који су они штампали. У писму од 16. јануара наводе: „Наše мишљење о „Гласу“. Глас је одличан и невероватно делuje на људе. Поред чланака друга Тита, најбоља је ствар карта ослобођења Југославије“ (АИРПС ПКС, 243). У писму од 30. јануара: „Примили смо писмо ПК СКОЈ-а од 10. I. 43. циркулар ПК СКОЈ-а; Реферат о СКОЈ-у; Брошуре: „Организација власти“; Директивно писмо Главног штаба; Позив активним официрима бив. јут. војске; 301 летак Антифашист. већа народима Југославије; 73 брошуре: „Чланци из „Борбе“; пет комплета и један примерак другог дела историје ВКП(б)“ итд. (Зб. НОР, 1—5, 37) у писму од 14. XII 43: „Примили смо од вас: одлуке августовског саветовања, упутство за војну обуку, Програм и план, Телеграм Прве јужноморавске бригаде; 100 примерака говора Сталајна од 7. новембра 1943; 100 примерака „Наредбе“; 194 примерака летака ПК од 7 новембра; 60 примерака „Гласа“ за мај, Глас за септембар итд. (АИРПС, ПКС, 446). У писму од 18. XII 43: „добили смо један комплет „Историје“, 3 примерка „Питања лењинизма“ више примерака „Пролетера“, о кадровима — 23 примерка, 10 примерка — „Нова улога младе генерације“ Проглас омладине Југославије — 15 примерака; Проглас омладине окупираних земаља Европе 25 примерака итд. (АИРПС, ПКС, 452).

⁴⁴ АИРПС ПКС 446. Извештај ОК КПЈ Пожаревац од 28. јануара 1943 — ПК КПЈ.

⁴⁵ АИРПС, ПКС 446. Извештај ОК Пожаревац од 14. децембра 1943. ПК КПЈ; М. Борковић, н.д. 253.

⁴⁶ АС, ЦК КПЈ 46.

⁴⁷ Ј. Марјановић, Београд, 244.

⁴⁸ Под руководством Иве Лоле Рибара и ЦК СКОЈ-а, 17. новембра 1941. године у ослобођеном Ужицу изашао је први број Омла-

динске борбе. У Ужицу су објављена само 2 броја. Уређивали су их Иво Лола Рибар, Јурица Рибар и Јован Марјановић. Непријатељска офанзива на партизане у западној Србији привремено је прекинула њено излажење и трећи број Омладинске борбе изашао је у Босанској Крајини тек новембра 1942. (М. Борковић, н.д. 352).

⁴⁹ М. Борковић, н.д. 353.

⁵⁰ АИРПС, ПКС, 236.

⁵¹ АИРПС, ПКС, 240.

52. С. Босиљчић, н.д. 127 — У извештају ОК Зајечар од 21. септембра 1943. о раду њихове технике речено је изамећу осталог и следеће: „После дугог мучења најзад нам је пошло за руком да набавимо гештетнер и то два комада. Имамо нешто матрица и баш сутра очекујемо 100 комада. Сада ће техника почети редовно да ради“. (АИРПС, ПКС, 381). ОК Зајечар извештио је ПК-а 1. јула 1943. да су штампали до тог датума у техници ОК КПЈ и ОК СКОЈ-а: организациона резолуција 100 примерака; Ослободилачки рат — школа херојства — 100 примерака; „Државе пред клајним непријатељем — 50; „Проглас ОК СКОЈ-а — 40; Први конгрес УСАОЈ-а — 10; Широкулар ПК СКОЈ-а бр. 2; Обавештење ОК бр. 30 — 50 примерака; Проглас ПК народу Србије — 100; Говор Тита на српском и влашком језику — 60; Влашке песме — 60; чланци из Гласа — 120; Окружница ПК бр. 4 — 30 примерака; Реферат о НОО — 30; Реферат о Партији — 6; Првомајска наредба Стаљина — 100; Проглас ОК од 26. IV 43. на српском и влашком — 260 примерака; Наређење општинским управама — 200; Наређење власницима — 220; итд. (АИРПС, ПКС, 331).

Преко ОК Ниша ПК је упутио ОК Зајечар 24. јуна следеће материјале: Изјава (1) Глас бр. 1—2 и 2—3 по 1 комад; Проглас ПК Народу Србије — 4 ком.; Наредба Врховног команданта од 20. II. 43. — 5 примерака; летак МК КПЈ Лесковац — 2; Упутство за рад Партије у војсци (1); Мајска Наредба Главног штаба — 20 примерака (АС ОК За 26). 30. јула преко ОК Лесковац ОК Зајечар је добио „Примерак књиге друга Стаљина за питања лењинизма, циркулар бр. 2 ПК СКОЈ-а; чланак Нова улога младе генерације; Збирка чланака из омладинске борбе бр. 3 и Међупародни дан жења — 8. март. Поред тога, 20 примерака брошуре од Димитрова и 15 комада Пролетер бр. 16/2. (АС, ОК За, 42).

53. АИРПС, ПКС, 234, и АС, ОК Кш, 37 извештаји ОК Крушевача од 6. и 22. децембра 1943; М. Перовић, н.д. 266. ОК Крушевача извештио је ПК-а 15. фебруара 1943. о издавању и растурању партијских материјала: „Материјал се широко дели и чита. Ми овде издјемо вести сваке недеље у 40 примерака; слушају се емисије Радио-Москве, и „Слободне Југославије“ и народ прати развој на источном фронту. Издали смо Коминике бр. 1 у 650 примерака, шаљемо вам 1 примерак“ (АИРПС, ПКС, 256).

ОК Лесковац је извештио ПК априла 1943. да су штампали и издавали многе илегалне пропагандне материјале: 9. јула 1942. — Штаб одреда „Топличани“; 1. IX. 42. ОК СКОЈ-а, „Антифашистичкој омладини Лесковаца и околнине“ против присилног рада; 29. IX. 42. Штаб Јабланичког одреда: „Народу Југославије, Пусте Реке и Топлице“ од. ПК су добили средином 1943. „Ослобођење“ — 8 ком.; „Слободни дом“ — 5; „Има их безброј“ — 30; „Постали смо други људи“ — 50; „Застава“ — 30; II, III, IV, IX, X и XII Лењинову књигу; фотографије: Тита, Стаљина, Черчила и Рузвелта као и неколико бројева новина: Сав

овај материјал распоредите правилно по вашем округу — писао је ПК — Лењинова лепла чувајте ви код себе и користите их“. (АС, ОКЛ, 29).

ОК Врање извештио је ПК септембра 1943: „Партијски материјал је прорадиван: „Большевизација“, „Историја“, „Пролетер“, март-април и сада Окружница бр. 4 и чланци из „Борбе“ 8—9. Нужно и обавезно биће два састанка недељно и свакодневно теоретски рад од стране сваког члана појединачно“ (АИРПС, ПКС, 463).

ОК Ваљево у извештају — ПК од 24. јуна 1943. пише о примјени материјалима: „Од материјала примили смо 21. VI 7 комада Гласа од I и II броја; 42 ком. од броја III и IV; 15 комада чланака из „Омладинске борбе“, 13 комада: „Осми март“; 30 комада „Наредбе“ од 1. V; 25 комада Изјаве В. М. и АФВ“ (АИРПС, ПКС, 326). Из извештаја Андрије Хабуша од 23. XI наводе се материјали које је добио од ОК Мајевице 15 комада „Вијести“ од 29. X 43, 7 примерака чланка поводом 26-годишњице велике октобар, соц. револуције; 19 ком. „Лењин-Стаљин“, 1 ком. Национално питање; 150 ком. летак ЦК КПЈ од 7. XI 1943“ итд. (АС, ОКВ, 82).

54. Благоје Нешковић у својим сећањима наводи да је Петар Стамболић за време свог боравка у Београду од маја 1943. до марта 1944. организовао више акција, на банке, поште, штедионице и друге објекте како би се дошло до новчаних средстава за рад партијске штампарије ПК-а у Београду (АИРПС, Мг, ПКС, 3).

55. АС, ОКМ, 48.

56. 36. НОР, 1—5, 39. — Десимир Јовић Чинча, секретар ОК Ниш 5. фебруара 1943. извештава Недељко Каракићић: „Као што сам извештава — наше финансијско стање је ти пре писао — наше финансијско стање је примили смо 2.000 дин. и сваког месеца дајемо породици Жиновој (Душан Пуља Жине — М. Б.) 4.000; одреду смо дали 2.000 дин. а купили смо један сат за 2.500 дин. Прошлог месеца смо овде скупили 7.500 дин. преко НОФ-а и 2.000 прилога“ (АС, ППН, 33).

57. АС, ОКМ, 179. — ОП Младеновац у финан. извештају од 5. маја износи податке да је за март и април 1943. само од 19 чланова прикупљено на име чланарине 1.290 дин.; а партијске помоћи за исти период од 96 прилагача сакупљено је 5.930 дин. Прилог за НОФ за април месец 330 људи дало је 27.870 дин. (АС, АКМ, 169).

58. (АИРПС, ПКС, 373. Извештај ОК Лесковац од августа 1943.

59. АС, ЦК, КПЈ, 46.

60. АИРПС, ПКС, 447. — 20. априла 1944. Светислав Каначки упутио је писмо ОК Младеноваца: „Пошта за Ваљево и Чачак још увек иде преко Павла (Д. Петровић Шане, секретар ОК Крагujevac — М. Б.). Остаће тако и у будуће док не изменимо. За сада примљени материјал делим отприлике овако: За Павла 55%, а за вас 45%, а од више количине за ваш округ задржите 25% и за ОК Пожаревац 20%“. (АС, ОКМ, 537). — Само 3 дана касније С. Каначки је упутио писмо Петру Стамболићу, који се већ налазио у Јабланици у коме га обавештава о слању партијског материјала појединим комитетима: „Шаљемо мало материјала, дурбин и печате.. Шумадији сам послао доста партијског и санитетског материјала. Добили смо 600 Гласа, и то одмах; послао сам им 80 комада „Другог заседања“ и пуно осталог партијског материјала да могу организовати курсеве. Материјале, фарбе, гештетнер за Пожаревац и 1 дрвени

санђук величине 1 м. са око 0,70 итд". (АИРПС, ПКС, 543).

61. АС, ОКМ, 767. — 23. јула 1944. Дражка Марковић је упутио писмо Светиславу Канацком: „Примио сам твоје писмо. Пункт за технику је обезбеђен. Има један сасвим добра који се може одмах користити, само за њега. Эна један члан ОК и још један срески партијски руководилац. Ако ће требати да један човек са нашег терена буде повезан са пунктом и да као курир служи технички, онда би могли одмах користити овај пункт пошто би овај човек одлично одговарао овом задатку, па и не би га могли дати за тај посао. Пункт је врло добар. Иначе за 7 до 10 дана довршиће се и обезбедити један пункт, зашта ће знати један члан ОК". (АИРПС, ПКС, 620).

62. АРП, Србија, II/125, писмо ОК Крагујевац од 1. октобра 1943. ПК КПЈ — ОК Младеновац је 24. III упутио ОК Крагујевац следеће материјале: 6 примерака: „Основне дужности члана КПЈ“; 4. „Основи Лењинизма“, 3. „Историја СКП(б)“, 19. „Димитров“ О кадровима“, 4. „Пролетера“, 7. „Гласа“ (АС ОКН 480). С. Канацки је 26. маја упутио писмо Душану Петровићу Павлу: „Припремили смо доста материјала за вас и за то би било добро да што пре вам га испоручим, јер вероватно ће доцније бити још теже. За ово кратко време док не успоставимо директну везу, слаћемо вам преко Космаја. Имамо један гештетнер, који ћу одмах послати за Ваљево... са Дражком сам уредио да направе један прихватни пункт где би могли да сместимо резервни материјал технике ПК“ (АС, ОК Ар, 426). Техничар ОК Крагујевац писао је 9. августа Душану Петровићу Павлу: „Последње вести изашле су у 1.200 примерака. Више није могло, јер није имало хартије. Расподела је извршена овако: Орашац — 350, Колубара — 250, Качер — 200, Ваљево — 100 и бригада 100“ итд. (АС, ОК Ар, 482).

63. ОК Ниш је упутио 12. XI 1944. писмо СК КПЈ Заплање: „Шаљемо вам 20 комада „Шта значи бити члан Партије“ и 180 комада „Наредба Стаљина“ од 7. новембра 1944. Све ово треба прорадити нарочито са друговима кандидатима за КПЈ као и осталима“ (АС, СК Зп, 9.) Три дана касније ОК Ниш је истом СК упутио ново писмо: „Шаљемо вам следећи материјал: АВНОЈ и КПЈ — 20 комада; „Правилник о избору НОО у Србији“ (1); „Организација просвете“ (2); „Уредба о војном суду“ и „Наредба“ (5). „Класа пролетаријата“ (1); — 20. октобра ОК Ниш је послало партијске материјале СК КП Срвљигу: Један комплет издања „Нове Југославије“ (10); Стаљин: о 27 год. велике октоб. револуције; Билас: Поводом 27 год. октобарске револуције; Заповест маршала Стаљина и Тита (45 примерака) итд. (АС, ОКН, 117).

64. ОК Пожаревац је упутио писмо техничком пункту ПК у Београду 13. V 1944. у коме га извештава о пријему разног материјала: „Добили смо једну пошиљку санитет. материјала... Исто тако смо добили две „Историје“, „Основи лењинизма“, Гласа за март (150); Наредбе Стаљина од 23. II 44. (137); 275 летака ПК КПЈ и 250 летака ПК СКОЈ-а. Оба летака од 1. V 44. С тим пакетом смо добили 54 матрице фарбе. Гештетнер још нисмо добили“ (АИРПС, ПКС, 558).

65. 20. августа ОК Пирот је упутио писмо ПК са потврdom о пријему разног илегалног материјала: „Ми смо примили: „Нова Југославија“ — 55 комада; Омладински билтен (70); Други конгрес УСАОЈ-а, I књига (97);

друга књига (61), по један примерак листова: „Напријед, Вјесник и Српске ријечи и 33 ком. вести“ (АС, ПКС, 645); у писму од 29. октобра ОК Пирот извештава да је примио 129 комада Гласа и 200 ком. листа „Народни лист“ (АС, ЦКН, 1).

66. ОК Топлица 22. априла извештио је ПК о пријему партијских материјала: „Писмо ПК — свим окружним комитетима Србије“, Програм за наше партијске курсеве, „О Партији“, Реферат Биласа и 10 комада окружнице ОК/1 и пакетић за Ниш и Крушевач“ (АИРПС, ПКС, 542); 27. априла: „Примили смо ваше писмо од 24. IV и проглас за 1 мај ПК и ПК СКОЈ-а за нас у Крушевач. Стагао је и „Млади борац“ циркулар бр. 3 ПК СКОЈ-а итд. (АИРПС, ПКС, 547). ОК Топлица послao је свим СК на терену разне материјале: Борба, Политика, Глас, Ваљевске вести, Летак ЦК, комплет брошуре: „Словенско племе, спасилац народа“ (8). **Наша реч** итд. (АС, ОКТ 35).

67. АРП, ЦК КПЈ, 213, Извештај, ПК КПЈ за Србију од 9. августа 1944. ЦК КПЈ; Ј. Марjanović, Београд, 310—311, АИРПС, Мр 3, сењања Б. Нешковића.

68. М. Борковић, ид. 354.

69. М. Борковић, ид. 355; А. Виторовић, ид. 579. — ОК Младеновац упутио је писмо ПК-у 2. II 1944. у коме га обавештава да им допис за Глас нису могли слати, пошто су вршили припреме за покретање свога листа „Космајски борац“. „Јануарски број се налази већ у штампи и припремамо и други број, који треба да изађе крајем фебруара. Јануарски, први број изаћи ће за недељу дана и ми ћemo вам га одмах послати. Пошто добијање дописа и сарадњу на листу нисмо још добро организовали, то ће слање дописа за „Глас“ тешко ићи. Не знамо да ли наш лист може да вам послужи као извор и материјал за „Глас“. Лист ће бити орган ОКр НОО. У њему смо дали преглед политичке ситуације, додирнули питање четника, Недића, мобилизација, пљачка дражиноваца; затим, осврт на формирање НКОЈ-е“ (АИРПС, ПКС, 448). 13. IV ОК Младеновац извештио је ПК како раствују од њих добијене важније материјале: Глас (Крагујевац — 175; Младеновац — 175; Пожаревац — 150); Наређење Стаљина (Краг. — 170; Млад. — 170; Пожар. — 138; Историја СКП(б); ОК Краг. — 1; ОК Млад. — 2; ОК Пож. — 1) (АИРПС, ПКС, 533). У извештају од 29. IV 1944. ОК Младеновац извештава да су „Космајски борци“ за април месец штампали у 4.500 примерака и да га достављају свим СК КПЈ као и Космајском одреду и Другој шумадијској бригади (АИРПС, ПКС, 557); А у извештају од 12. V ОК Младеновац наводи да је добио од тежнике ПК почетком маја: 15 комада историје СКП(б); 15 „Основи лењинизма“. О националној борби у Југославији (192); О кадровима (95); Друго заседање АВНОЈ-а (110); Пролетера (25); Улога младе генерације (30); Циркулар ПК СКОЈ-а (3); Неколико стотина наређења Стаљина. Сем тога, добили су 2 гештетнера, матрице и боје за гештетнер (АИРПС, ПКС, 557).

70. М. Борковић, ид. 355. — ОК Крушевач је извештио 5. марта 1944. ПК да је добио 30 примерака Гласа бр. 1—2; 15 комада говора Тита; за одред 1.398 летака: (АИРПС, ПКС, 506). У извештају СК КПЈ Јабланица од 20. II 1944. наводи се да се интензивно проучавају материјали: С. Жујовић: „Боримо се за чистоћу и большевизацију КПЈ“; А. Ранковић: „Организационо питање КПЈ у НОБ-и“.

OK Шабац је извештио 20. XII 1944. ПК-а да растурају по терену добијене партијске материјале: „Шаљемо вам наш лист „Глас Подриња“. Послали смо га уредништву Бор-

бе, Политике, Гласа, Омладине... Ми сада издајемо 2.000 примерака, то је недовољно за наше потребе али немамо довољно хартије.

Dr Milan Borković

KPJ IN SERBIEN ALS ORGANISATOR DER IDEOLOGISCH-POLITISCHEN ARBEIT UND PROPAGANDENÄTIGKEIT UNTER DEN MITGLIEDERN DER KPJ, KANDIDATEN UND MITGLIEDERN DES SKOJ

(Januar 1943 — Dezember 1944)

Die KPJ hat vom Anfang des Aufstands an der ideologisch-politischen Arbeit unter den Mitgliedern der KPJ, Kandidaten und Mitgliedern des SKOJ grosse Beachtung geschenkt. Aber die Bedingungen für diese Arbeit waren in allen Phasen des Völksbefreiungskrieges und auf allen Territorien verschieden. Dies stand in erster Reihe mit der Stärke der Feindkräfte und der Entwicklung der revolutionären Bewegung in Zusammenhang. Aber ohne Rücksicht auf Bedingungen hat die Kommunistische

Partei ständig darauf bestanden, die ideologisch-politische Arbeit ununterbrochen durchzuführen und den Militäroperationen zu folgen. Diese Arbeit hatte auch eine grosse Bedeutung für die Entwicklung des Kampfes und Stimmung des Volkes. Zeugnisse von dieser Arbeit stellen auch wertvolle Quellen für die neueste Geschichte unserer Völker und Völkerschaften sowie auch für die Geschicthe unserer Revolution dar.

Пусторечки народноослободилачки партизански одред

У селу Прекопчелица код Лебана 5. септембра 1944. године, по наређењу Главног штаба народноослободилачке војске и партизанских одреда за Србију, формиран је Пусторечки народноослободилачки партизански одред.¹ Одред је формирао командант Јабланичког војног подручја Војислав Ристић. Он је постројеним борцима одржао говор о значају и циљу одреда. Затим су борци и старешине положили партизанску заклетву. Одред је формиран од новодошлих бораца и од људства команди места из Пусте Реке, Јабланице и Топлице. На дан формирања одред је имао око 120 бораца распоређених у два батаљона, а батаљони су били подељени на чете.²

Штаб Пусторечког партизанског одреда су сачињавали: командант одреда Живојин Буровић, земљорадник из Гајтана, политички комесар — Стојанча Стојковић из Придворице, заменик команданта — Тиосав Вељковић из Лапотинца, заменик политичког комесара — Александар Бокић из Лапотинца, санитетски референт Добрила Васић из Лапотинца (?).

Ситуација, на дан формирања одреда, била је знатно повољнија за народноослободилачки рат у Србији и у Југославији. На левој обали Јужне Мораве биле су формирале 21, 23, 24. и 25. српска дивизија, а на десној обали Мораве 22. дивизија НОВЈ. У формирању су биле 45, 46. и 47. српска дивизија. На терену планине Радана налазили су се веома важни форуми НОП-а Србије: Главни штаб НОВ и партизанских одреда, Покрајински комитет КПЈ за Србију, савезничке војне мисије (Совјетског Савеза, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава), Главни народноослободилачки одбори, Главни одбор Народноослободилачког одбора

фронта, иницијативни одбор Црвеног крста, Покрајински комитет СКОЈ-а за Србију.

У то време Покрајински комитет КПЈ за Србију интензивно је радио на терену Пусте Реке и Јабланице на припремама за сазивање Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС). Овим припремама непосредно је руководио Петар Стамболић, председник Главног народноослободилачког одбора Србије и члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију, уз помоћ стручњака. Било је договорено да се скупштина, још пре ослобођења Београда, одржи 1. септембра 1944. године на територији Јабланице или Топлице, у Јужној Србији. Датум одржавања поменут је за 10. октобар. Међутим, догађаји су се одвијали брже него што се то предвиђало, па је ипак одлучено да се скупштина АСНОС-а одржи у ослобођеном Београду.

На терену Јабланице и Пусте Реке у то време су се налазили и ови форуми: Окружни комитет КПЈ за лесковач-

¹ Казивања Станоја М. Лазаревића (1915), из Буковца, члана КПЈ од 1943, носиоца „Партизанске споменице 1941“, политичког комесара Првог батаљона, и Стојана Стевановића (1914), из Мијајлице, члана КПЈ од 1943, учесника НОБ од 1941, заменика политичког комесара Другог батаљона Пусторечког НОП одреда, од 18. и 28. јула 1978.

² Састав штабова: Првог батаљона — командант Тиосав Вељковић из Лапотинца, политички комесар Станоје Лазаревић из Буковца, заменик политичког комесара Миша Стојичић из Житног Потока; Другог батаљона: командант Стојанча Јовановић (?) из Каџабаћа, политички комесар Љубомир Пешић из Житног Потока, заменик команданта Душан Петрушевић из Гајтана, заменик политичког комесара Стојан Стевановић из Мијајлице, санитетски референт Цветан Станковић из Гласовика и омладински руководилац Јован Марковић из Бријања.

ки округ, Окружни народноослободилачки одбор власти, Окружни комитет СКОЈ-а, Окружни одбор Једињеног савеза антифашистичке омладине (УСАОЈ), Окружни одбор Антифашистичког фронта жена (АФЖ); два среска народноослободилачка одбора (за Пусту Реку и Јабланицу) и два среска комитета, десетак општинских одбора и комитета; густа мрежа (у сваком селу) народноослободилачких одбора, партијских, скојевских и пионирских организација; команда Јабланичког војног подручја са командама места и сеоским стражама. На терену је био и Пусторечки потерни батаљон. Тереном су крстариле, обезбеђивале га и изводиле борбена дејства 11, 13, 15. и 17. српска бригада 24. дивизије НОВЈ.

Скоро читава Јужна Србија била је ослобођена сем већих градова: Ниша, Лесковца, Врања, Крушевца и других. Бригаде и партизански одреди борбу воде против окупатора и домаћих издајника око ових градова и на ужем појасу поред комуникација Београд — Ниш — Солун коју, због изузетне важности за извлачење немачких трупа из Грчке и Средоземља, упорно брани окупаторска — немачка војска са домаћим издајницима (недићевци, четници, лотићевци, контрачетници, СС немачке јединице формиране од Албанаца) и белогардејаца. Бугарска окупациона војска напустила је Србију и Македонију око 9. септембра 1944. године, после четврогодишњег пировања, сопственог страдања и уништавања српског народа и народноослободилачког покрета у свом делу Југославије, о чему је било више говора код писања о претходним партизанским одредима. Неослобођени градови и комуникације су непосредно нападнути од дивизија НОВЈ и партизанских одреда. Њихово ослобођење очекивало се сваког дана. Квислиншке јединице су се осипале. Четништво, као војна организација, потпуно је разбијено, а људство из њихових бригада и корпуса свело се на најокорелије четничке злочинце на велике политичко-идеолошке непријатеље народноослободилачке борбе и КПЈ, који су, као слуге окупатора, прешли у градове, одакле заједно са немачким снагама пружају одбрамбени отпор и повлаче се са окупатором, очекујући спас од фашистичке Немачке или западних савезника. На својим дотадашњим рејонима, по шумама и око села четници се у већим или мањим групама скривају, истину још увек покушавајући да се представе као некакве бригаде, чак корпуси у

које ни они сами не верују, али ипак настоје да обману људе, да их држе у заблуди пропагандом. Заведени и мобилисани људи напуштају четничке јединице и предају се партизанским одредима, бригадама и командама места. Већина таквих добровољно ступају у НОВЈ, да сперу са себе срамоту што су служили у издајничкој формацији. Многи четници који су огрезли у злочине настављају да убијају борце јединица НОВЈ, чланове Партије и СКОЈ-а, одборнике народноослободилачких одбора; спаљују партизанске куће, врше саботаже и диверзије. Они не представљају озбиљну војничку снагу, али су довољно јаки да ометају организовање власти, отежавају срећивање прилика у нашој позадини, стварају страх. Поред тога, својим контрареволуционарним дејствима уништавају све што је за народноослободилачки рат. Траже спас у злочинима, верујући да ће тиме уништити НОП. Тада су рачунали да ће Велика Британија са Винстоном Черчилом на челу наметнути народноослободилачкој борби повратак краља Петра Карађорђевића и сачувати буржоаски друштвено-економски поредак у Југославији. Али, што је најважније, четништво је у то време у Србији доживљавало и војнички и политички слом. То је било народу јасно.

Од почетка оружаног устанка војно-политичка ситуација у Србији, и цеој Југославији, није никад било тако повољна. Стално се проширивала слободна територија. У рукама окупатора су још били мали број градова. Стварање су нове народноослободилачке бригаде, дивизије и корпуси. Црвена армија је нездржivo гонила фашистичке немачке армије на фронтове и стигла је до границе Југославије. То даје моралну снагу народу и јединицама НОВЈ.

На сваком кораку у Јужној Србији остали су трагови народноослободилачког рата: порушени мостови и бункери, преврнути вагони, покидање железничке шине, остатци запаљених камиона, прокопани путеви, спаљене куће, неузоране њиве, слабо обављена жетва, непокошене ливаде; на кућама се вију црни барјаци потинулих бораца НОВЈ или стрељаних родољуба од бугарско-немачког окупатора и домаћих издајника. Мушкарци, способни да носе пушке, отишли су у јединице НОВЈ и боре се за коначно ослобођење земље и социјалистичке револуције. Мањи број се налази у издајничким редовима: четника, недићеваца и лотићеваца.

У оваквој ситуацији формиран је Пусторечки партизански одред, на устаничкој територији, која је са малим прекидима (1942) била слободна од 1941. године и на којој су формиране многе јединице НОВЈ. Одред је имао да штити стечене тековине у трогодишњој народноослободилачкој борби.

Наредбом штаба 13. корпуса НОВЈ од 7. септембра 1944. године стављен је Пусторечки партизански одред под команду 24. српске дивизије.³ Истом наредбом је одобрено формирање дивизијске војне области и постављен задатак за формирање органа народне власти — народноослободилачких одбора у новоослобођеним местима, где их до тада није било, и мобилизацију људства за попуну бригада и дивизија НОВЈ.

Двадесет четврта српска дивизија НОВЈ, у чијем су саставу биле 11, 13. и 17. српска бригада, имала је оперативно подручје дејstava на левој обали Јужне Мораве. Главни штаб Србије, преко штаба 13. корпуса НОВ, ставио је под команду штаба 24. дивизије све партизанске одреде на левој обали Јужне Мораве. Тако је, у склопу оперативних дејstava, овој дивизији припало и седам одреда: Расински, Јастребачки, Добрички, Горњојабланички, Лесковачки, Врањски и Пусторечки. Приликом овог одређивања није се довољно водило рачуна о просторној даљини и о могућностима одржавања веза и командовања. Јер ови су одреди дејствовали на простору између Бујановца и Крушевца, чије је растојање око 240 километара. Посебних тешкоћа је било са командовањем над Расинским и Јастребачким одредом који су се налазили између река Топлице и Расине, због физичке одвојености и удаљености од штаба 24. дивизије, тако да су све наредбе и извештаји каснили у оба правца.

У циљу обједињавања борбених дејstava штаб 24. дивизије НОВЈ наредбом од 23. септембра 1944. године, одредио је рејоне дејstava бригадама и партизанским одредима. По овој наредби „Пусторечки одред дејствоваће на територији Пусте Реке и поред комуникације Лесковац — Ниш обухватајући Пасјачу и северни део Косаонице до реке Топлице, одржавајући непрекидну везу са Лесковачким, Горњојабланичким одредом и јединицама НОВ које буду дејствовале на тој територији.”⁴

Пусторечки партизански одред је добио конкретан задатак: да на ширем подручју обезбеђује Главни штаб Србије, који се тада налазио у селу Богојевцу под Раданом; затим да чисти те-

рен Косаонице и десне обале Топлице од остатака четничких група и појединача, да врши мобилизацију способног мушки становништва за јединице НОВЈ, и да организује обнову попаљених села, оправке путева и мостова. Овај последњи задатак имали су и народноослободилачки одбори (сеоски, општински, срески и окружни).

Одред је, после срећивања, обилазио свој терен у циљу извршавања постављених задатака. Тако је 26. септембра 1944. године извршио претрес терена на сектору село Заграђе — Иван Кула — Баке. Ова села су била под доминацијом четника од 1941. године. Многи људи из ових села били су у редовима четника и недићеваца. После разбијања четништва остатака четничких група било је свуда у косаоничком срезу (Куршумлија). Они су за маневар користили терен Косова који није био ослобођен. У овом срезу је било око 300 бандита, међу којима велики број злочинаца. Тога дана је Пусторечки партизански одред извршио напад на једну четничку групу у Јачине око 70 људи код села Иван Куле. Борба је трајала око један час и када је један батаљон пошао да се набаци четницима с леђа они су побегли у брда. У борби је рањен један партизан, а четници су имали три погинула и два рањена.⁵

У октобру је изведена шира акција против четничких остатака у косаоничком срезу. У акцију су пошли Пусторечки и Горњојабланички партизански одред у садејству 3. косовске народноослободилачке бригаде из правца Косова. Оба одреда су се у косаоничким шумама сукобили са групом од око 100 четника под командом Боже Марковића из Дегремена.⁶ Четници су разбијени и натерани у бекство. Убијено је седам четника, рањена четворица и заробљено једанаест.⁷ Том приликом је запле-

³ Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 135, стр. 339.

⁴ Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 130 и 146, стр. 332—326. и 371.

⁵ Исто, док. бр. 205, стр. 605.

⁶ Божа Марковић, четнички командант, био је велики зликовац. У око је рањен августа 1943. год. у чвреној бици на Радану од бораца Првог јужноморавског НОП одреда. Убијен је као одметник 1947.

⁷ Међу заробљенима био је Милутин Роганин из Орлана (Косово) са два сина — четника. На њима Милутиновој било је урезано: „Живео краљ Петар II — Милутин Роганин, књајаш“. Његови су синови разоружани и пуштени да се врате кући, а он је предат ОЗН-и на Косову и осуђен на 20 година робије (казивање Станоја Лазаревића, бившег комесара Првог батаљона, који их је с батаљоном заробио, од 18. 7. 1978).

њено десетак пушака, један пиштољ, седам бомби и један шињел, руске производње.⁹

После три дана, Први батаљон Пусторечког партизанског одреда између села Дегрмена и Свињишта сукобио се, поново, са око 20 четника из групе Ђоже Марковића. Четници су натерани у бекство. Убијен је један четник а рањена двојица. Партизани су имали само једног рањеног друга — Стојанчу Јовановића из Каџабаћа, команданта Првог батаљона.¹⁰

Крајем октобра 1944. године Пусторечки партизански одред са Трећом косовском бригадом налазио се у рејону Мердаре — Марков вис. Груписани четници из Косаонице извршили су напад на ове две јединице НОВЈ. Борба је трајала неколико часова и четници су одбијени. Касније, од заробљених четника, сазнало се да су у нападу учествовали око 150 четника и да су те ноћи погинули осам четника и рањених је било дosta. Пусторечки одред је нападао од Шапрића и није имао губитке, а из косовске бригаде погинула су два борца.¹¹

У троуглу између села Секираче, Стубле и Бабиног зuba, у косаоничким шумама, делови Пусторечког партизанског одреда су напали четнике, јачине око 50 људи. Борба није дugo трајала, јер су четници побегли, плашећи се окојења. Четници су имали три погинула и седам заробљених, међу којима и Јован Ђорђевић. Заробљени су саслушани, разоружани и пуштени да се враћају кућама.¹²

Код села Власова, у Косаоници, четници су припуцали на Други батаљон, који је био у покрету. Батаљон је заузео борбени положај, али су четници утекли у шуме. Четници су овај напад извршили да би спречили мобилизацију људства села Асановца, коју је вршио овај батаљон. Ово је касније установљено од заробљених четника, пошто је завршена мобилизација.

Заменик команданта Другог батаљона Пусторечког одреда Душан Петрушчић послao је понуду четничком војводи Милораду Филиповићу у Добри До ради преговора о предаји. Овај је прихватио понуду. Једног кишног октобарског дана пошли су на преговоре Душан Петрушчић и заменик политичког комесара батаљона Стојан Стевановић. Обојица су познавали Филиповића од пре рата, док је био општински дејц и председник општине. У његовој кући састали су се преговарачи. Војводи је предочена безазлена ситуација:

Немци се повлаче — губе рат; Велика Британија напустила четнике и отказала им је војну помоћ; Црвена армија надире ка срцу Немачке; јединице НОВЈ ослободиле су читаву Србију и томе слично, Позван је на предају са јединицом. Војвода је предлог прихватио и наредио да се окупе његови четници. Тада им је, тихим гласом, скоро погнуте главе, одржао говор и позвао их на предају Пусторечком партизанском одреду и предложио им је да ступе у борбу против окупатора. Око себе је имао угловном старе четнике који су од 29. новембра 1941. године често вођили борбе против јединица НОВЈ и партизанских одреда у Топлици, Косаоници, Пустој Реци и Јабланици. Неки озлоглашени четници су се побунили: „Нисте нам тако говорили од 1941. године...“ Војвода је додао: „Ми губимо рат, то се види. Нема изгледа на успех да се ми повучемо у шуме. Остављени смо на ћелиу и од наше владе и Енглеске владе и од Бога... Чули сте да се краљевска влада споразумела с Титом. И мени се не предаје комунистима, јер сам се с њима витешки тукао четири године за краља и владу, али бољег избора немамо. Позивам вас, браћо, да јуначки положимо оружје и нека нам се суди, ко је крив...“ Тада је Душан

⁸ Претходне ноћи четници су заробили једног партизана курира из 3. косовске бригаде НОВЈ, скинули му шињел, живот га пекли на ватри све док није издахнуо. Изгорео је до грудног коша. На унутрашњем цепу имао је мастиљавом оловком написано име и презиме те је по томе установљено да је његов шињел. Четник, на коме је нађен шињел, саслушан је, признао дело и одмах је стрељан.

⁹ Казивање Станоја Лазаревића, 18. јула 1978. год. Од овог ратног политичког комесара батаљона аутор је записао интересантан дијалог са мајком једног четника из Доброг Дола (Косаоница). Убеђивао је он мајку да утиче на сина да се преда НОВЈ док није извршио неки злочин, јер ће после бити убијен. Она је одговорила: „Коме да се преда мој син? Вама, комунистима, пашчадима? Никад! Боље нека у шуми погине за краља — него да оде у комунисте...“ На ову уверљиву Станоје одговорио: „Слушај мајко, да је тако моја мајка рекла твом сину четнику он би је одмах заклао, а ја теби нећу ништа, јер видим да си заведена четничком програндом. Упамти, твој син је издајник, слуга Немаца и Бугара, а ко иде с окупатором њега ће народ осудити. Његова деца имају се стидети таквог оца. Нека дође да се преда, док је време“. Са народом се свуда лепо поступало. Партизани су праштали заведеним, необавештеним и простим људима.

¹⁰ Исто.

¹¹ Казивање Стојана Стевановића, бившег заменика политичког комесара 2. батаљона, 28. јула 1978.

Петрушић четницима одржао говор о циљевима народноослободилачке борбе и обећао им је у име НОВЈ да ће сви бити пуштени кућама када предају оружје. На његов позив: „Ко је за предају нека пође са војводом а ко неће нека иде у шуму...“ Око 80 четника пошло је, док је око 15 остало. Били су то велики злочинци, колјачи, убице задрти четници. На Бабином зубу их је прихватио Други батаљон, где су разоружани и спроведени у село Богојевце у Главни штаб НОВ и партизанских одреда за Србију, пошто се штаб 24. српске дивизије тада налазио у Лебану на удаљености око 30 километара. Командант главног штаба, генерал-лајтнант Коча Поповић, објаснио је четницима циљеве народноослободилачког рата, издајничку улогу четничких вођа Косте Пећанца и Драже Михаиловића, указао на брзи пораз Немачке и предочио: „Ко има кривице одговараће а ко нема може да иде кући или да остане у НОВЈ и да се бори против окупатора“. Око 10 четника су остали и били распоређени у Пусторечки партизански одред, а остали са војводом су се вратили кућама. Неки су се поново одметнули у шуму и касније су убијени од јединица НОВЈ, други су похапшени и суђени, од којих су неки стрељани са војводом Милорадом Филиповићем у Куришумлији, док већина ових четника је мобилисана у НОВЈ и радне бригаде.¹²

Пусторечки партизански одред је вршио мобилизацију способног мушких становништва, које је упућивао Команди јабланичког војног подручја, одакле је вршен распоред у јединице НОВЈ. Одред је имао око 400 бораца. У селима куда се одред кретао одржавани су збо-

рови на којима је народ позиван у борбу за коначно ослобођење земље од окупатора, на обнову попаљених села и порушених мостова и разорене железнице. Народ се одазивао мобилизацији, ретко ко се одметао у шуму, а такви су хватани и упућивани у јединице НОВЈ или због тога суђени.

Одред је постављао заседе, убијао или хватао четнике. У постављању заседа били су вешти Живојин Савић и Марко Анђелковић из Стубле (Пуста Река) борци Првог батаљона. Они су често сами заробљавали четнике, појединце и групе од 5 до 10 људи и предавали их штабу батаљона.¹³

Одред је имао осам чета. У свакој чети је постојала партијска ћелија од најмање три члана КПЈ. У батаљону је био батаљонски комитет, а при штабу одреда — Одредски комитет КПЈ од седам чланова. Секретар овог комитета био је Стојанча Стојковић из Придвориће. На челу партијских организација били су заменици политичких комесара (чете, батаљона и одреда). Активи СКОЈ-а су постојали у четама. Укупно је било преко 40 чланова КПЈ и око 50 чланова СКОЈ-а.

Пусторечки партизански одред је расформиран у Лесковцу испред Команде јабланичког војног подручја, наредбом Главног штаба НОВЈ и ПО за Србију од 5. новембра 1944. године.¹⁴ Јуђство је упућено у Народну милицију и Корпус народне одбране.

¹² Исто.

¹³ Казивање Станоја Лазаревића.

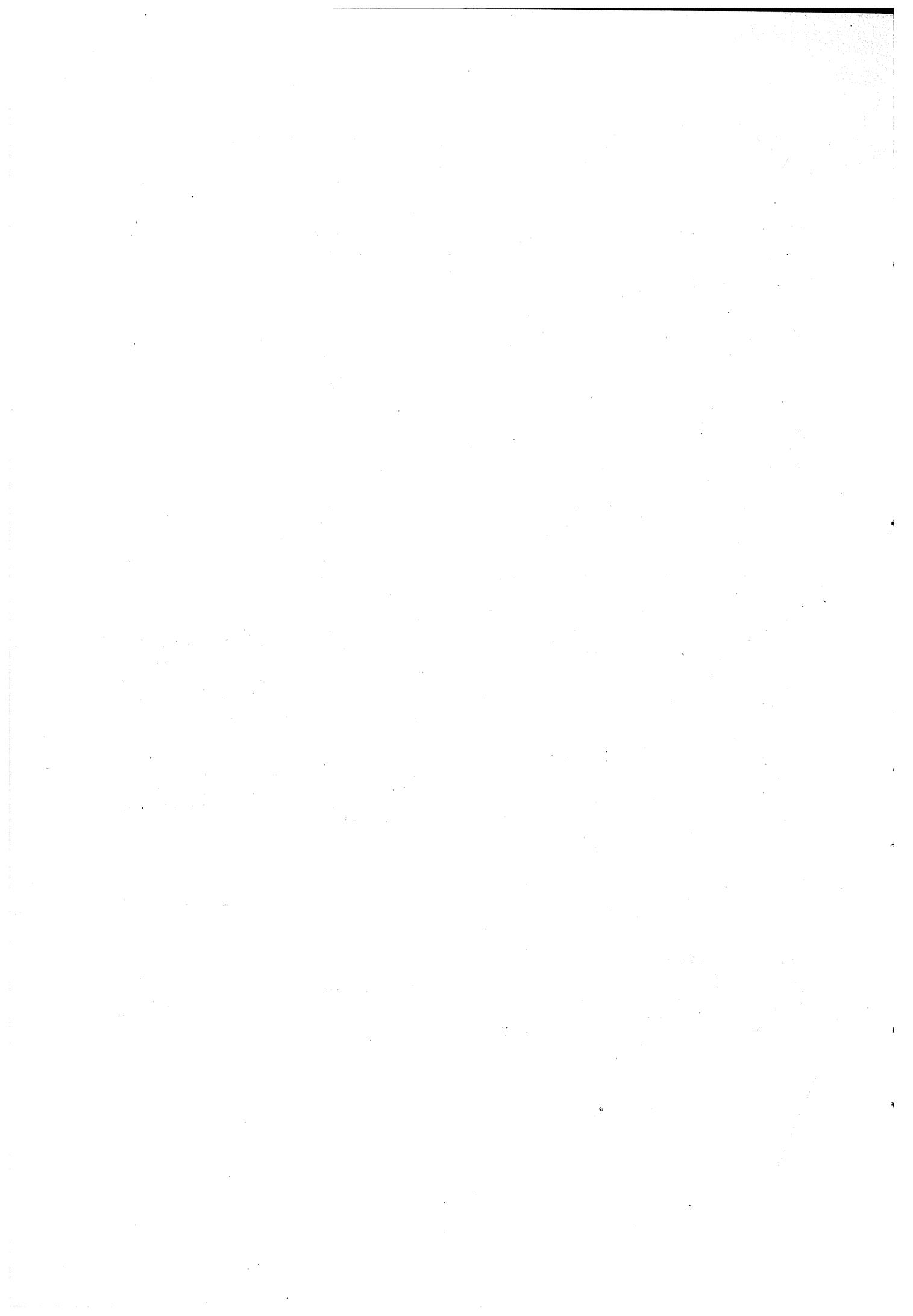
¹⁴ „Хронологија ослободилачког рата на народа Југославије 1941—1945“, VII, Београд, 1964, стр. 1015.

Nikola P. Ilic

DIE VOLKSBEFREIUNGSPARTISANENABTEILUNG DER PUSTA REKA

Zur Zeit, als es klar wurde, dass der Zusammenbruch der faschistischen Koalition und der Quislinge unvermeidlich war, wurde diese Abteilung am 5. September 1944 aufgrund des Befehls des Oberstabs des Volksbefreiungskampfes für Serbien gegründet. Die Abteilung hatte, neben etlichen Militäroperationen, die Aufgabe, die Reste der Tschetnik-Einheiten auf dem Ter-

ritorium Südserbiens zu vernichten. Sie führte einige starke Schlachten, in denen sie den Feind besiegte. Da sie die Aufgaben erfüllt hatte, wurde die Volksbefreiungspartisanenabteilung schon am 5. November 1944 aufgelöst. Die Kämpfer dieser Abteilung wurden in die Volksmiliz und ins Korps der Volksverteidigung hingeschickt.

Организационо-политичка питања рада Среског комитета Комунистичке партије Власотинце 1945. и 1946. године

При разматрању послератне проблематике развоја наше земље определили смо се за њено праћење од коначног ослобођења Југославије 15. маја 1945. године, иако је југ Србије био ослобођен већ од друге половине 1944. године.

Власотиначки срез, као и остали крајеви наше земље, суочавао се са великим тешкоћама у изградњи и обнови после четврогодишњег народноослободилачког рата. Комунистичка партија је била водећа снага у развоју новог друштва, па је праћење њеног рада, у ствари, приказ развоја друштвено-економских и политичких односа. Значајна компонента нове политичке ситуације, и у овом срезу, био је однос према остатцима непријатељских оружаних група и непријатељским појавама. Маја 1945. године, на територији среза, није било већих оружаних непријатељских банди. Народна милиција је успела да неутргаши групу од три наоружана члана. Расположење народа према војној власти било је добро, али је у неким местима (Грделица, Дадинце) било иступа појединача из породица које су и током наше револуције биле у непријатељским редовима.¹

Међународна политичка ситуација (напуштање Трста, Истре и Словеначког приморја од стране наше армије, ситуација у Грчкој и одлазак наше војске на њену границу), утицали су на појачано деловање реакције, посебно у Власотинцу. Истицали су да је на грчкој граници већ почела борба, да се Турска, Енглеска и Грчка спремају да нападну на Југославију и да ће краљ заједно са Енглезима доћи у земљу.

Срески комитет је на конференцијама, нарочито у планинским селима, објашњавао политичку ситуацију, тако да је у знатној мери сузбијао деловање

појединих непријатељски расположених елемената.²

Средином 1945. године политичко расположење народа у власотиначком срезу било је под утицајем пораза Винстона Черчила на изборима у Енглеској, предстојећег Трећег заседања АВНОЈ-а и одржавање Конгреса ЈНОФ-а. Интересантно је да су поједици истицали да се избори у Енглеској само политичко заварање. Зато су непријатељски оријентисани грађани истицали да ће краљ сигурно победити на предстојећим изборима. Ради уношења почетње ширили су гласине да наша војска непрекидно одлази на грчку границу и да је ситуација врло опасна. Међутим, деловањем комуниста политичко расположење народа за заседање АВНОЈ-а, Конгрес ЈНОФ-а и изборе било је на висини. Неутралисане су појаве неповерења према предстојећим изборима у неким селима.³

Манифестовање политичке зрелости народа осетило се нарочито у време припрема за обављање избора, прављења бирачких спискова, упознавања за законима и начином гласања. Појава већег опозиционог деловања није било, али су у планинском делу среза иступали поједици, ситни произвођачи, каферије, бакали и други који су пропагирали отпор новој власти. Међутим, у овом делу среза није се испољило интересовање за старе партије и партијашење. Само је у Власотинцу и околини било појединачних појава симпатија према Драгољубу Јовановићу или Милану Гролу, а и покушаја деловања припадника Радикалне партије.⁴ Срески одбор Народног фронта је августа скоро у сваком селу среза организовао конференцију. Одржано их је 75 са 6.350 посетилаца који су били упознати са Програмом и Статутом Народног фронта,

бирачким списковима и чланцима из „Борбе“ у вези са овим питањима.⁵

Изборну активност спроводила су три актива агитатора а месни одбори Народног фронта организовали су конференције. Посебна живост осетила се кад су у септембра 1945. године у Црној Трави боравили Милентије Поповић, Риста Антуновић и Бошко Крстић. Народ је отворено исказивао задовољство што је за посланика кандидован Милентије Поповић који је био из тог краја и добро познат народу. Његов заменик био је Боголуб Горуновић. Републиканци (чији је кандидат био Коста Поповић), и демократи (Благоје Младеновић) имали су велике тешкоће да окупе народ и обезбеде потписивање својих кандидатских листи. Насупрот томе, у Власотинцу је Срески комитет лако окупљао народ. Одушевљење је било очито. Тако је после једне конференције, на којој је говорио Боголуб Горуновић, дошло до спонтаних манифестација народа на улицама Власотинца, чији је иницијатор био Ској. Било је и музике, а народ је клицао Титу и Револуцији.

У овом периоду било је и непријатељске активности која је, како се истиче у извештају Среског комитета КПС, продирала у власотиначки срез преко Мачкатице и Предејана. Састојала се у појединачним коментарима да ће Бугарска пасти под управу Енглеза па ће тиме бити угрожена и независност Југославије, да је нишки аеродром бомбардован и да ће се нова власт распасти за петнаест дана. У самом Власотинцу је, такође, било непријатељских коментара, парола и препричавања. Проширења је тако лажна вест да је краљ Петар рађен у Паризу од неког Црногорца и да ће због тога Енглези напasti на Југославију, а мање групе омладинаца писале су непријатељске пароле. Све ове појаве биле су брзо раскринкане и неутралисане и народ их није прихватио.⁶

Како се приближавао дан избора (11. септембар 1945. године) политичко јединство народа је расло. Изборна живост је завладала у сваком селу и имао се утисак да га народ са нестрпењем очекује. Велику подршку добила је листа Милентија Поповића. Конференције су се одржавале скоро свакодневно и биле посечене. Манифестовано је јединство за Народним фронтом док се, како се истиче у извештају Среског комитета Власотинце, „... рад непријатеља, реакције смањио у многоме. Захватио их је неизмеран страх. Појављивање непријатељских лажних парола је

мање или их уопште нема. Писање њихових парола на зидовима је искључено... Народ мање верује реакцији.“ Октобра је одржано 213 конференција са око 22.800 учесника.⁷

Два значајна догађаја у историји нашех народа, избори за Уставотворну скупштину и проглашење Федерativne Народне Републике Југославије доминирали су у политичком расположењу народа крајем 1945. године. На основу извештаја Среске изборне комисије у власотиначком срезу избори су протекли у најбољем реду, Одзив је био добар. У Власотинцу је била створена посебна живост, свечана атмосфера, музика и весеље пре и за време избора. И после овако успешних избора и велике изборне победе непријатељ није мировао. Проносио је вести да се избори неће уважити и да ће бити поништени.

Проглашење Федерativne Народне Републике Југославије 29. новембра 1945. године изазвало је велико одушевљење народа и у власотиначком срезу. Тако је у Власотинцу народ изашао на улице и уз песму и весеље заједно са омладином провео скоро цео дан. Слично је било и у другим местима среза.⁸ Поводом овог догађаја реакција је почела да шири вести како савезници неће признati Републику јер није спроведен у дело споразум Тито-Шубашић. Међутим, код реакције је почело да се манифестије и нездовољство политичком савезници који нису интервенисали поводом свих ових догађаја у Југославији. Код једног дела појачано је појединачно деловање. Тако су у Грделици прилазили секретарима Месног комитета КПС и Скоја и остворено им говорили да прекину са радом јер ће ово стање кратко трајати. Истицали су да се неће сложити са Уставом ФНРЈ и да ће тражити поновно гласање. У неким селима било је појава певања дражићевских песама. Појачала се и четничка активност у иностранству. Тако су се, преко међународног Црвеног крста, пријавили неки четници из Ладовице, Добротина, Гложана и других места и изјављивали да ће се у пролеће 1946. године вратити у земљу. У Своју су неки реакционари пронели вест да се Енглези спремају да нападну Совјетски Савез и да је у неким крајевима наше земље већ подигнут устанак против нове власти.

У Црној Трави и околним селима после избора није било непријатељског деловања. Комунисти су непрекидно били активни и расправљали о свим питањима на конференцијама. Може се, мј-

ћутим, закључити да се после избора и проглашења Републике ситуација у целом срезу видно поправила и да је било мало појава реакционарног деловања. Постигнуто је јединство народа и Партије и лако су одбацивани сва непријатељска схватања и пароле.

Децембра 1945. године велика пажња била је посвећена прорадивању на прата Устава. Агитатори су држали предавања и организовали дискусију на конференцијама. Највише се расправљало о одвајању цркве од државе, крштавању деце, склапању брака, питању наслеђа и приватне својине. Није било појава непријатељских иступања на овим састанцима.⁹

Године 1946. поред разговора о снабдевању људском и сточном храном, развоју просвете, подели робе, борби против шпекулације и аграрној реформи, било је и даље важно питање борбе против непријатељске пропаганде. Почетком године непријатељ је нарочито у Власотинцу проносио вести о стварању блока против Народног фронта и одржавању претконгресне конференције Републиканске странке у Београду која је истакла директиве за рад противничима нове народне власти. Брањили су потребу подржавања политike Енглеске и Америке и ширили вести да је у Италији концентрисано неколико стотина хиљада краљевих војника, који су спремни да уђу у састав тобоже некакве интернационалне војске за обарање новог режима у Југославији. Четници су се и писмима обраћали појединачнима. Подстакнути завршним дискусијама о Уставу, и свештеници су појачали активност пишући религиозна писма верницима и ширећи вести о при времености нове власти која ће ускоро пропасти. У Грделици је био изразитије развијен рад шпекуланата који су намерним куповинама хтели да докажу слабост народне власти и да поколебају народ. И овде су се јављали четници из иностранства преко Црвеног крста. Интересантно је, међутим, да је омладина, реагујући на појачани притисак четника а под утицајем Партије и Скоја, масовно приступала организацији УСАОС-а. У селима око Власотинца било је појединачног иступања непријатеља. Ширене су вести да је дошло 300 писама од четника, а да су их власти задржале, као и да је у припреми пролетња офанзива савезника. Све ово ни у овом периоду није могло да утиче на неометано развијање нових односа у нашем друштву јер су чланови Партије стално обавештавали народ о свим мо-

тућим формама деловања непријатеља и отворено о томе говорили.¹⁰

Заоштравање односа у вези са Трстом и упућивање меморандума наше владе Савету безбедности дало је могућност реакцији да шири лажне вести о масовном покрету наших трупа према Трсту, о инцидентима, убијеним енглеским официрима у Београду и друго. Уз појачану активност четника из иностранства и локалних свештеника, који су и отворено држали антинародне говоре, непријатељ је покушао да унесе неометњу, што му није пошло за руком.¹¹

Дезоријентација непријатеља у целији Србији, па и у власотиначком срезу, настала је хватањем Драже Михаиловића. Народ је још више учврстио поверење у представнике народне власти. Питање Трста и Јулијске крајине и даље је заокупљало пажњу Среског комитета Партије и народа. У вези са овим, у Власотинцу је био одржан протестни митинг коме је присуствовало око 800 људи.¹²

Суђење Драже Михаиловића, које је почело јуна 1946. године, праћено је са великим интересовањем и у власотиначком срезу и знатно је поправило политичко расположење у неким селима (Дадинце, Присјан, Грађиште, Шишава). Интересантно је да су неки реакционари у Власотинцу отворено исказивали незадовољство што Дража признаје сарадњу са окупаторима. Са несмањеним интересовањем праћен је и развој ситуације у вези са Трстом. Знатан немир код становништва изазвале су вести да Американци и Енглези концентришу трупе код Трста и да је и даље могућ сукоб између савезника.¹³ На састанцима и конференцијама Срески комитет КПС је настојао да што боље упозна народ са овом ситуацијом јер су људи, нарочито у планинским селима, били заокупљени проблемом да ли ће бити рата или не. Поводом тога одржана су и два већа протестна митинга у Власотинцу и на Тумби и неколико конференција по селима, што је утицало на подизање политичке свести народа и изградња јединства. Пресуда Дражи Михаиловићу уверила је народ у чвртину и праведност наше власти, без обзира што је било покушаја да се шире вести како суд неће смети да изрекне смртну пресуду.¹⁴

Средином 1946. године народ је био обавештен о току одржавања Мировне конференције у Паризу на конференцијама које је организовао Народни фронт, на састанцима уз учешће акти-

ва агитатора СК КПС и путем штампе. Поводом ове конференције непријатељско деловање било је прилично изражено, посебно у покушајима да унесу пометњу, истичући да нова власт у Југославији нема подршку савезника и да ће Енглеска и Америка наметнути своје ставове. У Грделици су, на пример, инцидент у вези са принудним спуштањем америчког авиона, који је надлетео југословенску територију, тумачили као разлог за напад на нашу земљу. У Ладовици је било појава писања непријатељских парола. Интересантан је покушај једног присталице Драгољуба Јовановића коме је одобрено да у Гложану одржи збор са намером да формира „Сељачку слогу“. Збору је присуствовало око педесет људи који нису дозволили да заврши говор већ су га отерали из села, тако да му је покушај потпуно пропао, чиме је манифестована висока свест људи и схватање да револуција још траје и да ће бити потребно и даље обрачунавање са народним непријатељима.¹⁵ Срески комитет је током септембра одржавао конференције, нарочито у планинским селима, на којима је објашњаван ток Мировне конференције у Паризу и деловање наше делегације као и иступања друга Кардеља у вези са решавањем питања Трста.¹⁶

Велику активност развио је Срески комитет преко актива агитатора поводом изборне кампање за Уставотворну скупштину Србије, Мировне конференције у Паризу и сузбијања деловања непријатељских елемената. Реакција је истицала како се могло много више добити на овој Конференцији, како смо изгубили Трст само зато што наше власти нису биле попустљивије према Американцима и Енглезима. Изборну кампању у име Среског комитета спроводила су три актива агитатора у Власотинцу, Грделици и Црној Трави.¹⁷ Упркос уверењу да жене власотиначког среза нису заинтересоване за изборе, почетком новембра Месни одбор АФЖ-а организовао је конференцију у Власотинцу, којој је присуствовало око 300 жена. Конференцију је отворила Васка Џрнатовић, председник Месног одбора АФЖ-а, а говорили су Жика Радојловић, у име Среског одбора Народног фронта, Зора Стефановић, члан Главног одбора АФЖ-а из Београда, Красавина Пешић, у име Окружног одбора АФЖ-а, и Благоје Поповић, у име синдиката из Ниша. Закључено је да све жене изађу на изборе и манифестију своју зрелост.¹⁸

Почетком новембра 1946. године у власотиначком срезу потврђена је листа посланичких кандидата за Уставотворну скупштину Србије. У првом изборном срезу кандидат је био Милентије Поповић, министар трговине и снабдевања Народне Републике Србије, а његов заменик Живојин Павловић, правник из Дадинца. Други кандидат био је Благоје Младеновић, дезинфектор из Београда, а његов заменик Велимир Илић, трговац из Грделице. У другом изборном срезу кандидат је био Коста Поповић, инжењер из Лесковца, а његов заменик Душан Стојиљковић, земљорадник из Горњег Присјана. Други кандидат Благоје Младеновић, дезинфектор из Београда, а његов заменик Душан Мильковић, земљорадник из Горњег Присјана.¹⁹ Срески комитет је после истицања листе кандидата разрадио план конкретне агитације и активности. Са партијском организацијом Власотинца одржано је саветовање о вођењу изборне кампање и агитације, а 5. новембра организован састањак са секретаријма партијских ћелија, Срески комитет је пратио држање појединих кандидата и интервенисао преко актива агитатора у случају њихове нелојалности. Коста Поповић је, на пример, обилазио села и сам контактирао са појединим сељацима ангажујући их да раде за њега у изборној кампањи, није се консултовао са Народним фронтом и ретко је долазио на организоване конференције. Указано му је на овакво понашање, али је и актив агитатора морао да се ангажује и разобличава оне који приватно агитују у изборима. У првом изборном срезу, међутим, потпуну подршку уживао је Милентије Поповић.²⁰

Срески комитет је на конференцијама објашњавао политику Народног фронта, успехе у обнови и изградњи земље и међународна политичка питања. Непријатељски елементи покушавали су да користе изборну кампању за своје деловање. Радило се пре свега о остатцима четника у Герделици, Равној Дубрави, Присјану и Власотинцу. Користили су посебно међународну политичку ситуацију величајући англоамеричку политику и застрашујући народ повратком монархије и краља.²¹

У првом изборном срезу гласало је 10.474 бирача. Милентије Поповић је победио апсолутном већином са 8.974 гласова. Према томе одзив становништва био је велики, а учешће жена скоро потпуно. Манифестовано је јединство народа и прихватања политике Народног фронта. У другом изборном срезу

гласало је 12.610 бирача, а победио је Благоје Младеновић са 6.847 гласова. Коментаришући изборе у лесковачком округу, Љубисав Марковић је у „Нашој речи“, поред осталих, истакао и следећу карактеристику: „... манифестација избора је висока политичка свест наших народа. Правилно су наши радници, сељаци, читав народ, схватили историјски значај ових избора... Нису су дали за вести. Радне масе су упознале туђу, антифронтовску агитацију појединих кандидата који су агитовали за себе, лично, по буџацима и ћошковима, служећи се при том разним и „посланичким“ обећањима у стаклу, житу и сличном. Такве „пријатеље“ народ је брзо препознао и позвао их да говоре јавно, на конференцији, тамо где иступају прави фронтовци... Одлучно су масе показале да је занавек прошло време када се могло шпекулисати са обећањима“.²²

Једна од значајних политичких акција крајем 1946. године била је сакупљање помоћи за пострадало становништво у Албанији, коју је крајем октобра подгостила катастрофална поплава. У Лесковцу је, поводом тога, формиран Окружни одбор за прикупљање помоћи пострадалима у Албанији, а у Власотинцу Срески одбор. Такође су у свим местима овог среза формирани акциони одбори. У Власотинцу је само за један дан сакупљена сума од 9.000 динара.²³ До половине децембра Срески одбор Народног одбора у Власотинцу сакупио је 16.915,50 динара. Акција прикупљања помоћи настављена је у власотиначким селима и током децембра. Одржаване су конференције, које су показале да народ сасвим правилно схвата однос према албанском народу и спреман је да помогне.²⁴

У овом периоду становништво је било заинтересовано за заседање Организације уједињених нација, одржавање Свесловенског конгреса у Београду и спровођење Закона о национализацији. Срески комитет је и даље деловао преко конференција, састанака и предавања, тако да није било манифестовања виднијег непријатељског деловања.

Комитет је закључио да је потребно одржати посебан састанак са свештенцима среза на коме би се разговарало о сарадњи народних власти и оног свештенства које се није компромитовало у НОР-у. Конференција је била заказана за јануар 1947. године.²⁵

За праћење и разумевање политичког расположења народа власотиначког среза значајно је упознати се са организационом структуром, бројношћу

чланства, начином рада партијских јединица и рејонских комитета, пријемом нових чланова и др. Настављајући искуство из НОР-а и револуције на свим састанцима партијских организација било је постављано и организационо питање коме се, на изглед, прилазило формално јер се расправљало само о броју чланова. Међутим, анализа организационог стања истицала је често и врло битне елементе рада и деловања Комунистичке партије. Зато је потребно упознати се и са свим елементима овог важног питања, које је у непосредној вези са политичким стањем и расположењем чланства.

Интересантно је истаћи да је Партија, у првим послератним годинама, задржала велику дозу критичности, захтевајући још веће ангажовање појединца и целе организације. У оштријој форми је истицан слаб теоретски рад, неизвршавање задатака, недисциплина и неправилно руковођење. Зато је Срески комитет Власотинца јуна 1945. године констатовао да се ово стање може поправити организовањем састанака, разговора и теоретским уздизањем сваког појединца.²⁶ Комисија за агитацију и проаганду била је врло активна у раду са члановима Комунистичке партије и народом. Тако је само у јулу одржано 87 конференција са 6.370 посетилаца и две манифестације поводом 7. јула.²⁷

У овом месецу у власотиначком срезу било је 235 чланова Партије, 43 партијске јединице, 11 месних и 4 рејонска комитета и 24 кандидата. Састанци посвећени идеолошком уздизању одржавани су углавном редовно. Мало теже се одвијао рад у планинском делу среза јер су активисти били ангажовани радом у Партији и Народном фронту, а многи од њих нису имали ни стално запослење. У појединим случајевима морало је да интервенише Срески одбор Народног фронта додељивањем социјалне помоћи. Други разлог је одлазак једног броја људи у Војводину. Међутим, догађало се да се неки од њих тамо пасивизирају. Важно питање организационог деловања било је и школовање партијских кадрова. Како се приближавао почетак нове школске године поједини чланови Партије захтевали су настављање прекинутог школовања, што је Срески комитет и одобрио.²⁸

Седишта рејонских комитета у власотиначком срезу била су Дадинце, Пријеван, Свође и Црна Трава. Дадинце, Присјан и Свође имали су по једну партијску јединицу, а по експедитивности, спровођењу директива и остварива-

њу задатака, најбољи рад био је у Дадинцу, нарочито после постављања за секретара Рејонског комитета Боре Виденовића. Секретар Рејонског комитета Џрна Трава био је Сретен Ристић, који је у исто време био члан СК КПС Власотинце. Рејонски комитет у овом центру чинили су месни бирои у Црној Трави, Броду, Дарковцу, Млачишту и Рупљу. Најбоље се радило у Броду. Рејонски комитет чинили су секретари месних бироа и секретар Рејонског комитета. Месних бироа било је и у Власотинцу, Грделици, Кални, Јабуковику и Добрим Пољу. Са пет месних бироа директно је руководио Срески комитет, а преко Рејонског комитета у Црној Трави са осталих пет. Број чланова Партије из месеца у месец се мењао. Са шест чланова Среског комитета бројно стање је било 241 члан. Међутим, августа је отишло из среза 48 чланова, дошло са стране 25, било примљено шест нових, тако да је укупно било 224 члана.²⁹

Срески комитет је сматрао важним питањем неговање и развијање будности и сналажљивости чланова Партије. Истување на конференцијама, дискусија, очавање реакционарних елемената и препознавање метода њиховог рада, била је важна оријентација у раду. Као је и то зависило у знатној мери од секретара месних бироа, Срески комитет је настојао да пронађе најпогодије личности које су биле способне да остварују ове задатке. Ситуација се октобра побољшала јер се знатан број људи вратио из војске, а и пољопривредни радови су били при крају. Примљено је у Партију девет нових чланова, а било је тридесет четири кандидата. Треба истићи да до овог периода није било искључених и кажњених чланова Партије, што говори и о њеној организацији чврстини.³⁰

Већ следећег месеца повећао се број чланова Партије на 273 и 38 кандидата, а тиме и број партијских јединица (по једна у Добровишу, Свођу и Дадинцу). Идеолошко-политички рад најбоље се одвијао у Власотинцу. На пет састанака, са целокупним чланством, била је прорадена брошура „Наредни задаци совјетске власти“. Примљено је 16 нових чланова (Џрна Трава 8, Власотинце 7 и Добровиши 1), а изречене су и прве казне тројици чланова.³¹

Анализирајући рад чланова Партије Срески комитет је закључио да је дисциплина углавном добра и да је развијено поштовање и оданост Партији. Међутим, било је потребно обратити већу

пажњу марксистичком образовању путем заједничких састанака и индивидуалним радом. Захтевано је да се партијске јединице претплате на „Борбу“, а у местима где постоји могућност и сваки члан Партије. Тако се већ од 1. децембра 1945. године претплатио сваки члан у Власотинцу, Свођу, Присјану и Дадинцу. Требало је обратити посебну пажњу списмењавању како становништва, тако и чланова Партије, преко аналфабетских курсева, што је био основни услов за успешан рад. Укупан број чланова новембра био је 347, рачунајући и Срески комитет са осам чланова. Било је 51 партијска ћелија и 11 месних бироа.³² До краја 1945. године број чланова се повећао на 403.

У овој години у власотиначком срезу било је примљено у Комунистичку партију 146 људи. По социјалном саставу сиромашних је било 123, средњег имовног стања 11, пет чланова сељачких радних задруга и седам богатијих чланова. Сви учлањени били су српске националности, а по занимању 74 земљорадника, 43 занатлије, три службеника, 16 радника, девет домаћица и један ђак.³³ Подаци нам говоре да је претежни део чланства земљорадника и занатлија, што одговара и структури становништва среза, које је углавном било сиромашног стања, нарочито у планинском делу. Међутим, у свакој прилици манифестована је висока политичка свест и приврженост новој власти и Партији и пружан је отпор непријатељском деловању.

На захтев Окружног комитета Комунистичке партије Срески комитет КПС Власотинце је јануара 1946. године дао детаљнији извештај о раду и организационом стању у партијским јединицама на територији среза. Истакнуто је да је најбоље радила партијска ћелија у Свођу у којој су се редовно одржавали и теоретски и радни састанци, а утицај чланова Партије у органима власти је био велики. У Власотинцу, поред редовног одржавања састанака успешно су се решавала и питања аграрне реформе, ратне добити и друга. Партијске ћелије у Присјану и Равној Дубрави побољшале су квалитет и борбу против непријатељских иступања. У Добровиши је добро организован агитационо-пропагандни рад, а захваљујући учитељу који је био члан Месног бироа и аналфабетски течајеви. Нешто слабији рад био је у Крушевици, Дејану, Грделици и Горњем Ораху. Срески комитет је тражио да партијске ћелије шаљу месечне извештаје о свом раду у који-

ма је посебно истицано како се радио по појединим секторима. Чланарина је редовно плаћана. Срески комитет се јануара 1946. године, међутим, обратио Окружном комитету са питањем како да се односи према оним члановима Партије који се ожени, а претходно не обавесте партијску организацију, као и шта са оним члановима који се венчају у цркви, јер је таквих случајева било у Власотинцу. Партијска организација је и после рата наставила са праксом да има увид у приватан и брачни живот својих чланова, настављајући неговање норми понашања из периода НОР-а.³⁴

Почетком пролећа 1946. године ситуација у власотиначком срезу се доста изменила због печалбарског карактера овог краја. Већи број људи је пролеће и лето проводио у печалби, што је отежавало рад партијских организација па је било потребно хитно решавање питања кадрова. У исто време Срески комитет је предузимао оштре мере против оних који су се неодлучно понашали, поготову у месним бироима ћелија, тако да је дошло до смењивања чак и неких секретара ћелија. Марта 1946. године формиране су нове ћелије у Горњем Гару и Батуловцу, а број чланова Партије повећао се на 490.³⁵

Све ово утицало је на Срески комитет да заједно са осталим друштвено-политичким организацијама, већ априла 1946. године организује приредбе, предавања, приказивање филмова и курсева. Одржано је пет приредби у Власотинцу, пет у Грделици, две у Шишави и по једна у Присјану и Батуловцу. Организоване су их културне групе УСАОС-а, Руски кружок из Лесковаца и подружница просветних радника. Извођене су песме, рецитације, скечеви и позоришни комади. Руски кружок је, на пример, изводио руске песме и рецитације, Подружница просветних радника извела је комад „Свет“ од Бранислава Нушића итд. Било је 2690 посетилаца. У шеснаест места среза одржано је по једно предавање. Приказана су два филма у Власотинцу („Битка за Стаљинград“, совјетски и „Човек“ енглески) са 2500 посетилаца. Организована су 33 аналфабетска курса са 1351 посетиоцем и по један домаћички и кројачни курс. Добијан је 241 лист „Омладина“, 232 „Млад борац“, 176 „Пионир“, 275 „Јеж“, 50 „Дуга“ и 20 „Звезда“.³⁶

Поред овога и у 1946. години су на састанцима редовно постављана питања дисциплине, конспирације и будности. Током јуна чланови Среског комитета су најмање двапут обишли све партиј-

ске ћелије у срезу расправљајући о слабостима у раду, о дисциплини, конспирацији, фамилијарности и нетрпљивости појединих чланова Партије, што је нарочито било испољено у грделичкој партијској организацији. У Власотинцу је било и појава шовинистичких иступања. С друге стране, дошло је до застоја у пријему нових чланова, јер се критеријум за пријем у Партију схватао сувише оштро. У неким местима престало се са одржавањем састанака за теоретско уздијање, а било је закључено да се пређе на индивидуални рад за усавршавање. Формиране су и читалачке групе, које су имале задатак да прорађују појединачне материјале и утичу на образовање чланства. Срески комитет Власотинце енергично је приступио решавању ових питања.³⁷ Спроводећи директиву Централног комитета КПС направио је план деловања у срезу. Организовано је редовно одржавање састанака, побољшан је теоретски рад, појачан пријем нових чланова. За рад у читалачким марксистичким групама тражена је помоћ од Окружног комитета КПС Лесковац. Тако се у Грделици убрзо осетила већа активност. Одржавани су састанци по плану, побољшала се дисциплина и активност свих друштвено-политичких организација, посебно у фабрици. Слична ситуација била је и у Власотинцу. У рејону Црна Трава теже се остваривала ова промена због слабе писмености становништва, недовољног културно-просветног рада и специфичног размештаја села.³⁸ Зато је Срески комитет организовао два састанка у Црној Трави са секретарима партијских ћелија и члановима Републичког комитета. Одржано је средином новембра и саветовање са свим члановима Партије са овог терена, па се ставље знатно поправило. На саветовању октобра 1946. године у Власотинцу анализиран је рад појединих месних комитета и партијских ћелија и донети закључци да се промене секретари партијских ћелија у Присјану, Црнатову и Шишави, смени један члан Месног комитета Власотинце и казни пет чланова Партије. Закључено је, такође, да се чешће обилазе све партијске ћелије, како би им се најнепосредније пружала помоћ у раду.³⁹

Срески комитет КПС Власотинце је 25. новембра 1946. године примио још два члана у свој састав: Стојана Обрадовића, за руководиоца Комисије за агитацију и пропаганду, и Сретена Марковића, за руководиоца Комисије за рад синдиката. Извршена је и нова по-

дела рада по секторима тако да је побољшано функционисање Комитета. За секретара Месног комитета Власотинце постављен је Синиша Тотошковић, дотадашњи члан Месног комитета. Месни комитет је на упражњена места примио Босу Стојановић, Веру Ђукаловић и Стојанчу Манчића. Формирана је једна партијска ћелија за раднике на градњи пута Свође — Црна Трава, која је почела да ради децембра. После избора одржан је састанак са секретарима партијских ћелија и објашњени задаци за даљи рад.⁴⁰

Крајем 1946. године побољшало се стање у партијској организацији среза Власотинце, што је резултат поменутих акција Среског комитета КПС. У Комитет је примљен и Добросав Николић, који је одговарао за рад Скоја. Промена у осталим задужењима настала је у томе што је сада Савка Бошковић одговарала за рад организације АФЖ-а. Најслабији рад у овом периоду био је у Реконструктивном комитету Млачиште. Међутим, и овде се стање поправило после одржаног саветовања. За пружање помоћи партијској организацији у Грделици Срески комитет је одредио два своја члана. У извештају Среског комитета КПС Власотинце од 31. децембра 1946. године Окружном комитету КПС Лесковац наводи се: „Посматрајући партијску организацију нашег среза у целини, а кроз решавање задатака од избора на овамо, видимо боље резултате, који су у погледу редовнијих одржавања састанака, бољој дисциплини и мањим нездравим појавама као и бољем прилажењу и проучавању задатака за рад и побољшање финансија, односно чланарине и прилога“.⁴¹

Завршавајући овај краћи приказ организационо-политичког стања у Комунистичкој партији власотиначког среза можемо закључити следеће:

прво, територија власотиначког среза је претежно брдско-планинска, са већином пољопривредног становништва. Током НОР-а и народне револуције била је непрекидно захваћена народно-ослободилачким покретом, поготово Црна Трава и њена околина, тако да су постојале јаке традиције борбе и партизанског покрета. Становништво је у највећем броју било привржено политици Комунистичке партије за ослобођење земље и стварање нове народне власти,

друго, Срески комитет КПС Власотинце радио је на територији Окружног комитета КПС Лесковац одржавајући непрекидно контакте са њим. Справо-

дио је, углавном на време, све директиве Партије и настојао да организује не само чланове Партије него и читав народ, што је и била гаранција за развој нових друштвених односа,

трето, једно од главних питања његовог деловања била је борба против непријатељског деловања на територији среза, што је био и основни услов за одржавање добrog политичког расположења народа. Комунисти су знали да реакција није престала да делује и после завршетка оружаног дела наше револуције, већ да је била спремна да искористи сваку ситуацију, поготову међународног карактера, за остваривање својих циљева. То је био и доказ да револуција није престала већ да је у континуитету, како у борби против реакције, тако и у борби за учвршћивање нове народне власти.

У првим послератним годинама непријатељ је развијао пропаганду о скорој пропасти нове власти не презирајући да отворено прети члановима Партије, активистима и другима. Поред усмене пропаганде користио је и писмену, упућивањем писама из иностранства о скромом повратку четника пишући претећа писма и исписујући пароле. Популарисао је западне савезнике и њихову скраћену интервенцију. Неки припадници реакције покушавали су да искористе легалне методе деловања у другој половини 1945. године и настојали да обнове утицај буржоаских партија. Такође су желели да умање успехе и на међународном плану истичући своје коментаре поводом важних догађаја у 1945. и 1946. години. Користили су, такође, и унутрашње проблеме у снабдевању становништва, спровођењу аграрне реформе, колонизацији и национализацији. У изборној кампањи покушавали су да придобију оне који су и током НОР-а били на страни непријатеља, а остale су застрашивали претњом, уценом, ширењем лажних вести и посебном пропагандом.

четврто, Срески комитет и партијска организација Власотинца били су доста снажни да организују не само комунисте већ и цео народ уз помоћ осталих друштвено-политичких организација, што је потврђено манифестовањем јединства, солидарности, дисциплине, високе свести, поштења и великог ентузијазма за изградњу нових друштвених односа. Без обзира на степен и интензитет деловања реакције у појединим крајевима среза, ни једног тренутка није долазило у питање јединство и братство народа као највеће тековине наше

револуције. Посебно је интересантно да су уочавање све појаве деловања реакционарних елемената од појединачног, преко групног до деловања из иностранства. Такође је значајно истаћи да су чланови Партије, осталих друштвено-политичких организација и сваки грађанин били спремни да, пре свега, препознају непријатељско деловање, а затим да се конкретно и одупрзу. Начин пружања отпора био је преко конференција, састанака, личног иступања и обрачунавања са појединцима и групама. Изразит пример је покушај и потпуни неуспех одржавања предизборне конференције демократског кандидата, који је био истеран из села. Тада и у другим приликама народ је манифестовао елементе самозаштитног деловања. Оно се стицало непрекидном акцијом комуниста у тумачењу нових односа у организовању обнове и изградње земље и у правилном и отвореном објашњавању свих питања и наше спољне и унутрашње политике. Такође се настојало да се чланови Партије и лично усавршавају, посећују курсеве, читају штампу, присуствују приредбама, учествују у њима и уопште да буду организатори целокупног живота у свом срезу.

пето, у изграђивању организационе чврстине Партије, у свом срезу, комунисти су поред њеног бројног јачања настојали да она буде састављена од најквалитетнијих људи, напредних и опредељених за нови систем. Зато је значајну пажњу поклањала пријему нових чланова, који су најпре морали бити кандидати. Срески комитет је настојао да прати рад сваке партијске ћелије и вишег руководства, да помаже и контролише. Није било ретко да се отворено критикују појаве недисциплине, неизвршавања задатака, небудности, фамилијарности и опуштености. Долазило је и до смењивања поједињих руководилаца који нису могли да се снађу у таквој ситуацији. У вези са тим организована су и саветовања, конференције, састанци, лични контакти и друго. Зато је и било изграђено велико организацијено јединство Партије, које је гарантовало извршавање и свих осталих задатака и успешну изградњу новог друштва.

НАПОМЕНЕ:

1. Извештај Среског комитета Комунистичке партије Власотинце (у даљем тексту СК КПС Власотинце) Окружном комитету Комунистичке партије Лесковац (у даљем тексту ОК КПС Лесковац), маја 1945, Народни музеј Лесковац (у даљем тексту НМЛ),

ксерокс копија (у даљем тексту к.к.). неинвентарисана грађа (у даљем тексту и.г.).

2. Извештај СК КПС Власотинце, Окружном комитету КПС Лесковац од 30. VI 1945. год. НМЛ, к.к.н.г.

3. Извештај СК КПС Власотинце ОК КПС Лесковац од 3. VIII 1945. год. НМЛ, к.к.н.г.

4. Извештај СК КПС Власотинце ОК КПС Лесковац од 8. IX 1945. НМЛ, к.к.н.г.

5. Исто.

6. Извештај СК КПС Власотинце од септембра 1945, Окружном комитету КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

7. Извештај СК КПС Власотинце од 7. XI 1945. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

8. Извештај СК КПС Власотинце од 5. XII 1945. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

9. Извештај СК КПС Власотинце од 10. I 1946. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

10. Извештај СК КПС Власотинце од 29. I 1946. год. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

11. Извештај СК КПС Власотинце од 2. II 1946. год. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

12. Извештај СК КПС Власотинце од 29. III 1946. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

13. Извештај СК КПС Власотинце од 30. VI 1946. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

14. Извештај СК КПС Власотинце од 1. VIII 1946. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

15. Извештај СК КПС Власотинце од 1. IX 1946. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

16. Извештај СК КПС Власотинце од 3. X 1946. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

17. Извештај СК КПС Власотинце од 4. X 1946. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

18. „Шира предизборна конференција же-на у Власотинцу“, „Наша реч“, бр. 45 од 9. XI 1946. год. III, Лесковац.

19. „Потврђене листе посланичких канди-дата нашеог округа“, „Наша реч“, бр. 45. 9. XI 1946. год. III, Лесковац.

20. Цитирани извештај од 4. XI 1946.

21. Извештај СК КПС Власотинце од 4. XII 1946. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

22. „На изборима народ нашеог округа манифестовао је високу политичку свесу“, „На-ша реч“, бр. 47, од 16. XII 1946. год. III, Ле-скавац.

23. „Акција у Власотинцу“, „Наша реч“, бр. 49, од 30. XI 1946. год. III, Лесковац.

24. Извештај СК КПС Власотинце од 31. XII 1946. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

25. Исто.

26. Цитирани извештај од 30. VI 1945. год.

27. Извештај Комисије за амитацију и про- паганду СК КПС Власотинце од 3. VIII 1945. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

28. Цитирани извештај од 3. VIII 1945. год.

29. Цитирани извештај од 8. IX 1945. год.

30. Цитирани извештај од септембра 1945. године.

31. Цитирани извештај од 7. XI 1945. год.

32. Цитирани извештај од 5. XII 1945; пи- смо СК КПС Власотинце од 10. XII 1945. ОК КПС Лесковац, НМЛ, к.к.н.г.

33. Списак чланова Комунистичке партије примљених по годинама закључно са 1945. год. СК Власотинце, НМЛ, к.к.н.г.

34. Цитирани извештај од 29. I 1946. год.

35. Цитирани извештај од 29. III 1946. год.

36. Преглед одржаних приредби, предавања, приказаних филмова, организованих курсева и претпостављене штампе од априла 1946. год. НМЛ, к.к.н.г.

37. Цитирани извештај од 1. VIII 1946. год.

38. Цитирани извештај од 1. IX 1946. год.

39. Цитирани извештај од 4. XI 1946. год.

40. Цитирани извештај од 4. XII 1946. год.

41. Исто.

Mr Živan Stojković

**L'ACTIVITÉ DU COMITÉ D'ARRONDISSEMENT DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE
DE VLASOTINCE EN 1945—1946**

Le comité d'arrondissement du Parti communiste yougoslave de Vlasotince dans les premières années de l'après — guerre a accompli bien des tâches complexes posées devant le nouveau pouvoir populaire. Entre autre ce comité a travaillé à la préparation des élec-

tions pour la première assemblée du nouvel Etat, à l'explication idéologique des buts des forces réactionnaires vaincues et à la fortification du nouveau pouvoir populaire. L'activité du comité a provoqué l'acquiescement de la plupart des citoyens de cette commune.

Благоје Глигоријевић

Рад Окружног јавног тужилаштва у Лесковцу од оснивања до 1974. године

У првим данима НОП-а и социјалистичке револуције, у периоду септембар-децембар 1941. године, народноослободилачка борба имала је великих успеха. Створена је слободна територија која се простирала чак до 4 км од Лесковаца. Створени су услови за организовање народноослободилачких одбора и новог правосуђа. На територији Јабланице, Пусте Реке, Бабичког и Црне Траве народноослободилачки одбори су вршили и судске функције. У Поречју бирани су посебни народни судови који су у сарадњи са народноослободилачким одборима вршили правосудне функције. Ови судови и народноослободилачки одбори, вршећи судску функцију, расправљали су и лаке кривичне спорове за накнаду штете, сметање поседа и друге лакше грађанске ствари.

Први револуционарни судски органи утицали су на грађане да се без разлога не парниче и суду обраћају само за хитне случајеве.

Судови су били колегијални, састављени од председника, секретара и једног члана. Неке пресуде судова потврђивање су од штаба партизанског одреда, што им је давало још већу ауторитетивност.

У првој фази народноослободилачке борбе, 1941. и 1942. године, организовани су партизански судови од тројице судија које је бирао штаб одреда. Председник суда био је командант одреда или његов заменик, други члан је био комесар одреда, који је био и истакнути адвокат, а трећи члан биран је од партизана из одреда. Дужност тужиоца вршио је истакнути адвокат. Судило се јавно на скуповима. Пресуду је одобравао скуп партизана и народа, а потом је пресуда извршавана. Одбрана је могла да буде лице из редова партизана, или народа.

Казне су биле: прва опомена, последња опомена и смртна казна са конфискацијом имовине. Пресуде су имале и политички значај, па су на скуповима објављиване народу.

Судило се народним непријатељима, шпијунима, председницима бивших општина, који су на слободној територији обнављали рад општинских окупаторских органа; разбојницима који су под називом партизана пљачкали народ и застрашивали грађане паљевинама и на други опасан начин; четничким вођама и четововима, и партизанима који су извршили неко кривично дело.

У 1943. и 1944. години при одреду, односно војном подручју и команди места, уместо партизанских организовани су војни судови, који су за тешка кривична дела судили и цивилним лицима.¹

При сеоским и општинским народноослободилачким одборима организовани су сеоски, односно општински народни судови. У 1944. години Окружни народноослободилачки одбор округа лесковачког издао је упутства о раду судова при народноослободилачким одборима.² Према овим упутствима при срском народноослободилачком одбору постојао је правни референт који је судовима давао објашњења и инструкције, а грађанима правне савете. Постојала је могућност организовања срског народног суда при срском народноослободилачком одбору, који је решавао теже и компликованије случајеве. Упутства су предвиђала детаљан поступак у кривичним и грађanskim стварима.

¹ Светозар Крстић, Партизанско правосуђе, Лесковачки зборник II, 1962. стр. 88—97.

² Документи о настанку народне власти на југу Србије.

Оснивање Окружног јавног тужилаштва

По ослобођењу Лесковца, 11. октобра 1944. године, настала је потреба да Окружни народноослободилачки одбор прошири своју организацију и да свој рад прилагоди новим потребама. У Лесковцу је одмах организован нови Градски народноослободилачки одбор са свим потребним службама.

Крајем децембра 1944. године и почетком јануара 1945. године Окружни народноослободилачки одбор изабрао је судије за окружни народни суд. Организовано је државно тужилаштво, именовао за тужиоца Отон Свободу, судског приправника, а за његовог заменика Драгомира Стојмировића, истражног судију.

Једне вечери, половином априла 1945. године, после завршене седнице Извршног одбора Окружног народноослободилачког одбора у Лесковцу, тадашњи секретар Окружног комитета КПЈ у Лесковцу Милија Радовановић и председник Окружног народноослободилачког одбора Божко Крстић саопштили су Благоју Глигоријевићу да је политичко руководство одлучило да буде јавни тужилац округа и да због тога треба сутрадан да отптује у Београд и да се јави јавном тужиоцу Србије Милошу Минићу, на разговор. Глигоријевић је 16. априла 1945. године у Београду био код Минића који му је, између осталог, наложио да у Лесковцу обезбеди кадрове и организује окружно јавно тужилаштво.

Уз помоћ политичког руководства округа Лесковац извршен је избор кадрова и основано Јавно тужилаштво у Лесковцу. За рад у тужилаштву одabrани су истакнути дипломирани правници и студенти, млади људи, који су били учесници НОБ, или имали добро држање, а по ослобођењу постали активни друштвено-политички радници.

У згради Савезне скупштине у Београду, 30. априла 1945. године, одржана је прва конференција свих окружних јавних тужилаца са територије Србије. Тада је Благоје Глигоријевић примио декрет о постављању за јавног тужиоца округа лесковачког и положио заклетву.

Развој организације Окружног јавног тужилаштва у Лесковцу

После спроведене организације Окружно јавно тужилаштво у Лесковцу

имало је, поред тужиоца, два помоћника, два истражника, секретара, два административна службеника, који су водили уписнике (један од њих је био рачуновођа), дактилографа и два курира.

Тужилаштво је тада не само подизало оптужнице већ је отварало и водило истраге. Тужилаштво је организовало семинаре за све службенике, а студентима је дозвољавало потребно одсуство за спремање и полагање испита. Тако је тужилаштво обезбеђивало себи кадар, који је био веома одан, дисциплинован и са жаром обављао своју службу.

Новембра 1945. године проширења је организација тужилаштва, постављени су помоћници јавног тужиоца округа: један за јабланички и пусторечки срез са седиштем у Лебану, а други за срез власотиначки у Власотинцу. Они су послове обављали са по једним административним службеником. По доношењу Закона о јавном тужилаштву, уместо помоћника окружног јавног тужиоца организована су надлежности под називом јавни тужилац среза у Лебану и јавни тужилац среза у Власотинцу.

У њима су радили, поред јавног тужиоца, и два референта, или један референт, један истражник, административни радник, дактилограф и курир. Ова тужилаштва радила су све послове из среске надлежности. Јавни тужилац округа је обављао послове из делокруга окружне и среске надлежности за град Лесковац и срез лесковачки, а руководило је целокупном тужилачком организацијом у округу.

Оваква организација постојала је до јула 1949. године. Тада је почело да функционише Јавно тужилаштво нишке области, а Окружно јавно тужилаштво у Лесковцу је укинуто. За град Лесковац и срез лесковачки организовано је среско јавно тужилаштво.

Ова организација задржала се до 1. јула 1951. године, када је организовано Окружно јавно тужилаштво у Лесковцу. Оно је радило по предметима окружне надлежности за територију Окружног суда у Лесковцу и среске надлежности за територију среског суда у Лесковцу, а руководило је среским јавним тужилаштвима у Лебану и Власотинцу, која су вршила послове среске надлежности за територију судова у овим седиштима.

Јула 1956. године основано је Среско јавно тужилаштво за територију Среског суда у Лесковцу, која је обухватала срез лесковачки и град Лесковац.

Јавно тужилаштво Србије 1958. године укида среска јавна тужилаштва у Лебану и Власотинцу, а Среско јавно тужилаштво у Лесковцу преузима њихову надлежност. Ово тужилаштво од тада ради за целокупну територију за коју је надлежно и Окружно јавно тужилаштво све до јула 1968. године. Поново се тада оснива Општинско јавно тужилаштво у Лебану а 1971. године организовано је Општинско јавно тужилаштво у Власотинцу. Тако су на територији Окружног јавног тужилаштва у Лесковцу уместо једног основана три општинска јавна тужилаштва, која покривају територију општинских судова у Лесковцу, Лебану и Власотинцу.

Окружно јавно тужилаштво јестално и систематски радило на школовању својих кадрова. Срески јавни тужиоци у Лебану и Власотинцу били су студенти права, а у 1957. години дипломирали на Правном факултету у Београду. Јавно тужилаштво Србије их је одмах по њиховом дипломирању премештило са територије Окружног јавног тужилаштва у Лесковцу у друга тужилаштва у Републици. Тако је Милутин Живковић, срески јавни тужилац у Лебану, премештен и постављен за заменика окружног јавног тужиоца у Приштини, а Чедомир Стефановић, срески јавни тужилац у Власотинцу, премештен и постављен за среског јавног тужиоца у Новом Пазару. Међутим, овим премештањем и укидањем среских јавних тужилаштава организација јавног тужилаштва у Лесковцу је јако ослабила и следећих десет година била у тешкој кадровској ситуацији. Послови из надлежности среских јавних тужилаштава у Лебану и Власотинцу обављани су из Лесковца, што је јако отежавало рад. Треба напоменути да је из Среског јавног тужилаштва у Лебану још 1948. године премештен тадашњи срески јавни тужилац Драгиша Кнежевић и постављен за среског јавног тужиоца у Приштини.

У новој организацији после 1951. године Окружно јавно тужилаштво у Лесковцу имало је, поред тужиоца, три заменика и административно особље. Једно време имало је само једног заменика, због одласка у пензију једног заменика, а други је 1957. године премештен у Београд. Радило се са једним замеником и два приправника. Услед оскудице у кадровима приправници су писали и заступали оптужнице пред Окружним судом. У среском јавном тужилаштву такође није било заменика, те су поред тужиоца радили и један

или два приправника. Посао је био обиман јер је криминал у привреди нараслао.

Кадрови у тужилаштвима

Први помоћници јавног тужиоца округа лесковачког били су Отон Свобода и Тихомир Пејчић. Свобода је радио кратко време, од 22. априла до 30. септембра 1945. године, када је премештен у Сарајево, у Јавно тужилаштво Н. Р. Босне и Херцеговине. На његово место дошао је Лука Ценић, судија Среског суда у Лесковцу. Тихомир Пејчић је отишао из јавног тужилаштва, а на његово место је дошао Божидар Илић, судија Среског суда у Алексинцу. Октобра 1947. године Ценић је премештен у Крушевача, а на његово место је дошао Момир Џажић и остао до септембра 1948. године. Илић је прво радио као референт, касније постављен за помоћника и остао до децембра 1957. године када је премештен у Окружно јавно тужилаштво у Београду. Октобра 1948. године из Ниша је премештен Стојан Јовановић и остао у овом тужилаштву до децембра 1951. године.

Од 14. маја 1945. године секретар јавног тужиоца округа Драгић Станковић је био неколико месеци секретар јавног тужиоца округа, затим је постављен за истражника, а радио место секретара укинуто.

Истражници су били још и Драгиша Кнежевић од 24. јула 1945. до 12. новембра 1946. године, када је постављен за среског јавног тужиоца у Лебану, и Владимира Наумовић, од 1947. године до јула 1949, када је премештен у Јавно тужилаштво Нишке области.

Јула 1949. године организовано је Јавно тужилаштво нишке области и тада је престао рад јавног тужилаштва округа лесковачког. У Лесковцу је организовано Среско јавно тужилаштво. За тужиоца је постављен Стојан Јовановић, дотадашњи помоћник, а за референте Божидар Илић и Живојин Микић који је дошао у тужилаштво априла 1948. године из Среског одбора среза лесковачког, где је радио као правни референт.

У Лебану помоћник јавног тужиоца округа, а затим јавни тужилац за срезове јабланички и пусторечки, био је Владимир Вучинић. После њега на то место долази Драгиша Кнежевић, а затим Ратко Јовановић који је остао најдуже. Касније, срески јавни тужилац је био Чедомир Стефановић, а за-

тим Милутин Живковић, када је тужилаштво и укинуто а Живковић премештен у Приштину.

У Власотинцу је Радивоје Илић био најпре помоћник јавног тужиоца округа, а потом јавни тужилац среза власотиначког. Пре тога вршио је функцију поверилика за унутрашње послове. После његове смрти за тужиоца је постављен Петар Васић, судија Среског суда у Власотинцу, да би после његовог премештаја у Горњи Милановац, дошао за тужиоца Драгић Станковић, који је касније премештен у Јавно тужилаштво у Житковцу. Тада је за заступника јавног тужиоца одређен Милорад Радовановић, који је на тој дужности био од 5. фебруара до октобра 1950. године, када је отишао на одслужење кадровског рока у ЈНА, а потом Милутин Живковић и најзад Чедомир Стефановић када је тужилаштво укинуто, а Стефановић премештен у Нови Пазар.

У Власотиначком тужилаштву као референти радили су: Јордан Стојановић од 25. јануара до 1. септембра 1946. године, када је премештен и постављен за среског јавног тужиоца у Рековцу (сада је судија Окружног суда у Лесковцу) Светозар Вукомановић од 25. јула 1946. године до 23. јануара 1949. године, који је премештен и постављен за помоћника окружног јавног тужиоца у Лесковцу, а затим у Зајечару и Божидар Обрадовић од 6. маја 1950. до 26. јула 1953. године.

По престанку рада Јавног тужилаштва Нишке области 31. јула 1951. године на територији ове области организована су окружна јавна тужилаштва у Нишу, Лесковцу, Врању, Пироту и Прокупљу. У овим местима била су окружна јавна тужилаштва од 1945. до 31. јула 1949. године када су укинута.

За окружног јавног тужиоца у Лесковцу постављен је Стојан Јовановић, дотадашњи јавни тужилац среза и на овој дужности остао до краја 1951. године, када је премештен у Врање. Из Врања у Лесковац премештен је Благоје Глигоријевић који је од јула 1949. до јула 1951. године био помоћник јавног тужиоца Нишке области, а потом окружни јавни тужилац у Врању. Он је остао на дужности окружног јавног тужиоца у Лесковцу до постављења за заменика републичког јавног тужиоца у Београду 30. новембра 1970. године.

За ово време као помоћници, а затим заменици окружног јавног тужиоца у Лесковцу радили су: Божидар Илић, до децембра 1957. године, Живојин Микић до 1962. године, Михајло

Глигоријевић од 1950. до краја 1974. године, Велизар Пешић од 13. августа 1951. до јула 1952. године; Ратко Јовановић, срески јавни тужилац у Лебану, био је заменик окружног јавног тужиоца до 1956. године, Драгослав Митић приправник од 1. III 1959. године а затим заменик среског и окружног јавног тужиоца, а 31. јануара 1971. године постављен за окружног јавног тужиоца, Гугл Драгољуб, заменик окружног јавног тужиоца, премештен из Титовог Ужица, 1965. године Драгомир Крстић, бивши председник Општинског суда у Пећинцима, 1965. године Новак Савељић, приправник, а затим заменик општинског јавног тужиоца и заменик окружног јавног тужиоца од 1971. године, и Светозар Златановић, приправник и заменик окружног јавног тужиоца, радио је у Привредној комори у Лесковцу, био судија Општинског суда у Лесковцу, а затим заменик окружног јавног тужиоца од 1972. године.

У окружном јавном тужилаштву радили су и приправници: Милорад Радовановић, приправник, у својству млађег правног референта од 5. августа 1948. до 5. новембра 1951. године, Радивоје Бајић, приправник референта I врсте, од 14. априла 1960. године, затим стручни референт до 31. јануара 1963. године и заменик среског јавног тужиоца и Витомир Спасић, приправник референта I врсте од 1958. године до 1959. године. Последња двојица били су стипендисти јавног тужилаштва СР Србије.

Јелица Митровић је била млађи правни референт и по укидању истражне службе из тужилаштва прешла је у суд.

Од административних службеника највише су се задржали у тужилаштву, од организовања па до пензионисања, Божидар Трајковић, као шеф администрације, који је био дуже време и рачуновођа, и Тодор Димитријевић, дактилограф I-б класе.

Војислав Јовановић, административни службеник лесковачког тужилаштва од маја 1945. до 1. децембра 1946. године, био је службеник у Републичком а затим и у Савезном јавном тужилаштву. Био је секретар, а затим помоћник савезног јавног тужиоца.

Кроз Окружно јавно тужилаштво, прошло је још 18 административних радника који су били уписничари или помоћни радници. Треба поменути, са најдужим стажом, Милорада Јовановића, Мирјану Јовановић, рођ. Пејчић и Младена Илића.

Поменимо и остале административне раднике из окружног јавног тужилаштва са краћим радним стажом: Вену Голубовић, Стојана Цветковића, Марију Борђевић, Зорицу Анастасијевић, Даницу Милићевић, Јелицу Борђевић, Марка Миладиновића, Анђу Стојановић, Милицију Ђукић, Џветку Пешића, Борисава Миладиновића, Велимира Тасића, затим помоћне раднике: Борђа Станковића, Стевана Антића, Светислава Миленковића и Петронија Димитријевића.

По оснивању Општинског јавног тужилаштва у Лесковцу, јула 1956. године за тужиоца је постављен Ратко Јовановић, помоћник окружног јавног тужиоца у Лесковцу. На овој дужности остао је до пензионисања 30. октобра 1971. године.

За општинског јавног тужиоца именован је потом Борисав Станковић, тадашњи помоћник општинског јавног правобраниоца у Лесковцу. У 1976. години изабран је за председника Општинског суда у Лесковцу, а на његово место дошао је Хранислав Николић, заменик окружног јавног тужиоца у Лесковцу.

Заменици у овом тужилаштву су сада: Милосав Јрдаковић и Сретен Стојановић, а помоћник Добрала Момчиловић.

Административни радници су: Џветко Пешић и Видосав Џакић.

У овом тужилаштву били су заменици: Борисав Цветковић, Драгослав Митић, Светозар Златановић, Младен Јанковић, Милорад Костић, Стanoјe Крстић, Новак Савељић и Хранислав Николић.

Код поновног оснивања Општинског јавног тужилаштва у Лебану 1968. године, за тужиоца је именован Бошко Паповић, судија Општинског суда у Лебану, који је остао на тој дужности од 1. маја 1968. године до 15. децембра 1969. године. После тога је за општинског јавног тужиоца у Лебану именован Милош Јанковић, судија Општинског суда у Лебану, који се на тој дужности и сада налази.

Приправници референта I врсте били су Гојко Новаковић и Живојин Џакић. Сада је у том тужилаштву заменик Општинског јавног тужиоца Зоран Младеновић, а административни радник Миодраг Џешчић.

За општинског јавног тужиоца у Власотинцу, после поновног оснивања јавног тужилаштва 1971. године, именован је Радivoје Бајић, који је до тада радио у Болници за лечење туберку-

лозних болесника у Кнез Селу код Ниша.

За помоћника јавног тужиоца именован је Зоран Младеновић од 1. маја 1974. године, а за административног радника постављена Јелена Костић.

Као што се из овог прегледа може видети, тужилаштво у Лесковцу је од самог почетка ангажовало за функције тужиоца и заменика искључиво дипломирани правнике. То је утолико значајније што су то квалификовани кадрови, са одговарајућим морално-политичким квалитетима и класном опредељење-ношћу. Вредно је пажње да су њихове квалификације гарантовале и висок степен стручности. То се може закључити и из чињенице да поменути кадрови у одлучним моментима друштвеног развоја (борба против присталица ИБ и др.) нису имали никаквих девијантних појава и скретања, држали су се на завидном класно-политичком нивоу, поседовали идејно-политичку упућеност и марксистички поглед на свет, флексибилност за нове политичке тоњове, што је омогућавало адекватно извршење друштвено-правних задатака.

Организационе мере у почетном периоду

Организационо, по природи послана, окружно јавно тужилаштво у Лесковцу обављало је послове по одељењима. За послове у одељењу задужени су били тужилац и помоћници, а ако није било помоћника—референти. Послови су подељени на следећа одељења: персонално, опште, одељење безбедности, кривично и грађанско одељење и одељење општег надзора. Посао је био обиман. Било би погрешно ако би обим послова тужилаштва ценили данас према броју предмета. Није се евидентирало све, нити је то могло да се чини. Оперативни рад тужилаштва је био веома велики. У вези са контролом спровођења извршења прописа, тужилаштво је било упућено да се интересује за све послове везане за обнову, изградњу и развој земље. Ту су долазиле веома важне револуционарне мере: национализација приватне трговине и апотека, оснивање сељачких радних, земљорадничких и набавно-продајних задруга, извршење откупна велих жита и кукуруза, а затим сузбијање отпора непријатеља у откупу, који се огледао у сакривању пожњевеног и овршеног жита, остављању неовреног жита да делом пропадне, проблем обезбеђења радне снаге за ва-

жније гране привреде (рударства, путева и др.).

У првим годинама рада Јавно тужилаштво је имало обимне и врло исцрпне планове рада, по одељењима. Навешћемо само један пример задатака из тромесечног плана одељења општег надзора за II тромесечје 1949. године. За извршење плана задужени су били руководећи кадрови: тужилац, помоћници и референти. Рад са народним тужиоцима је био један од задатака тужилаштва. Како их је било у предузећима, задругама и рејонима, ту су предвиђени саставци за 17. април 1949. године са тужиоцима: првог рејона у Лесковцу, другог рејона у Вучју и трећег рејона у Печењевцу. Предвиђено је да се до 20. априла изврши избор народних тужилаца у предузећима, а до 20. маја у сељачким радним задругама. Уводна излагања о задацима и значају рада народних тужилаца давали су руководећи радници јавног тужилаштва.

Тужилаштво је вршило увид у одлуке месних одбора, Грађанског и Среског народног одбора, да би се са њима упознало и у смислу закона тражило њихову измену. Тужилаштво је обезбеђивало и пријем другостепених одлука у прекршајном поступку код Среског народног одбора.

У циљу контроле субзијања нездра вих појава у индустрији и грађевинарству, предвиђен је обилазак грађевинских предузећа „Трудбеник“ и „Грађитељ“ у Лесковцу, текстилних предузећа „Коста Стаменковић“ и „Зеле Вељковић“ у Лесковцу, и текстилног предузећа У Вучју. Један од задатака је да се приликом обиласка провери да ли су сва места нормирана, какве су норме и да ли има неправилног награђивања и нарушувања платних фондова. Ради правилног спровођења прописа о грађани планиран је обилазак грађилишта стамбене зграде коју су градила поменута грађевинска предузећа.

Ради контроле примене прописа о шумама планиран је обилазак шумског газдинства „Кукавица“. По овом задатку требало је извршити увид у пријаве и одлуке Извршног одбора Среског народног одбора, односно његове комисије по прекршајима из члана 43 и 44. Општег закона о шумама, при чему је требало нарочито пазити на законитост решења и брезину поступка. Пажња тужилаштва била је у правцу контроле прописа о пошумљавању. Пољопривредне организације у срезу лесковачком и пољопривредну школу и Војно-лозни

расадник у Лесковцу требало је обићи да би се извршила контрола како се спроводе прописи о пољопривредним добрима.

Радни односи су такође били предмет планирања тужилаштва, па је предвиђено да се обиђу Повереништво рада и управе за радну снагу Среског и Грађанског народног одбора у Лесковцу.

У циљу правилне примене прописа друштвене исхране планиран је обиласак ресторана друштвене исхране Грађанског одбора и предузећа „Коста Стаменковић“ у Лесковцу. Тада је за сектор општег надзора одговарао помоћник Светозар Вукмановић, па су углавном наведени послови били за њега везани.

Ако се само делимично баци поглед на планирање задатака, може се констатовати да су тада задаци тужилаштва били бројни и да се у свим секторима рада народних одбора, предузећа и задруга требало ангажовати у циљу правилне примене прописа. Тадашњи развој нашег друштва налажао је извршење тих задатака. Међутим, због бројности и важности задатака требало је много напора наших кадрова да би се они у ондашњим условима извршили:

У циљу што успешнијег извршења задатака а да се не деси да нешто буде пропуштено, тромесечни план је разбијен на месечне, а конкретна задужења била су недељна. Ради давања извештаја вишем тужилаштву била је потребна детаљна и прегледна евидентија планираних и извршених задатака. Било је много предвиђених статистичких формулара, који су тужилаштву служили за радне анализе. Аналитички и оперативни рад у тужилаштву је омогућавао да се лакше сагледају проблеми, да се уоче недостаци и надлежним органима предложе одређене мере. На широком пољу рада кроз кривични сектор и остале задатке тужилаштва путем „општег надзора“ уочаван је и непријатељски рад. У сарадњи са органима секретаријата за унутрашње послове, радним организацијама, грађанима, народним тужиоцима, тужилаштво је радило на откривању учинилаца кривичних дела, а нарочито непријатељског рада и дела привредног криминала. Тешко је било одвојити политички од привредног криминала. Саботаже у откупу жита, саобраћају, у раду рудника, на грађилиштима електричних брана и другим привредним центрима биле су циљ народних непријатеља сваке врсте: четника, ибеоваца и других.

Нешто о функцији јавног тужилаштва

Према одлуци Председништва АВНОЈ-а од 3. фебруара 1945. године о установљењу и надлежности јавног тужиоца Демократске Федеративне Југославије, тужилаштво има ове функције: кривично гоњење и општи надзор над правилном применом свих закона и других прописа у читавој земљи. Оно је контролни и надзорни орган нове државе. Касније, Уставом и Законом о јавном тужилаштву из 1946. године проширена су нека овлашћења Тужилаштва, као покретање управног, грађанског и других поступака.

У послератним годинама, тужилаштва заједно са другим органима борила су се и обрачунавала са ратним злочинцима, остацима четничких и осталих издајничких група, као и са носиоцима подривачке делатности у спречавању и сузбијању кривичних дела шпекулације и привредне саботаже. Затим је настало обрачунање са информбировским, непријатељским догматско-биракратским снагама, које су деловале унутар земље и у иностранству.

У овом периоду постојали су и народни тужиоци, који су помагали јавном тужиоцу. Они су бирани на зборовима грађана у предузећима, установама и насељима.

Са даљим револуционарним променама мења се и обим и функција јавног тужилаштва. По Закону о јавном тужилаштву из 1954. године, поред покретања кривичног поступка и заступања оптужнице против учинилаца кривичних дела и привредних преступа, тужилаштву је био задатак организовање и усмеравање рада свих органа, који делују у откривању криминалиста и координацији превентивне акције у циљу сузбијања и спречавања друштвено негативних појава.

Законом о јавном тужилаштву из 1965. године предвиђена је и обавеза да јавна тужилаштва у вршењу своје делатности прате и проучавају друштвено односе и појаве и да о уоченим негативностима и девијантним понашањима обавештавају органе и организације о отклањању и предузимању мера на њиховом спречавању.

По Уставу СФРЈ из 1974. године тужилаштво је самосталан државни орган, који за свој рад одговара делегатској скupштини. Јавне тужиоце и заменике именују скupшине друштвено-политичких заједница, а њихова одго-

ворност пред друштвеном заједницом ближе је наглашена.

Вршећи своје задатке јавна тужилаштва су улагала напоре у циљу сузбијања политичке, привредне и других видова деликвенције ради заштите свих друштвених и личних вредности.

Нешто о обиму послова и оптужењу по кривичним делима

Архива Јавног тужилаштва није у целости сачувана и подаци о броју свршених предмета не могу бити потпуно прецизни. Окружно и општинско јавно тужилаштво су претрпели више реорганизација. Прво је Окружно јавно тужилаштво укинуто 30. јуна 1949. године и две године није постојало, до 1. јула 1951. године. За то време функционисала су у Лесковцу Среско јавно тужилаштво као првостепено а у Нишу Јавно тужилаштво Нишке области.

Према подацима изнетим на прослави 30-те годишњице оснивања и рада Окружног јавног тужилаштва у Лесковцу, 21. фебруара 1975. године, Окружно јавно тужилаштво је за 30. година завршило 98.149 предмета, што просечно износи 3.277 предмета годишње. Општинско јавно тужилаштво у Лесковцу је свршавало по 7.700 предмета годишње. Општинско јавно тужилаштво у Лебану по 1.744, а Општинско јавно тужилаштво у Власотинцу по 1.000 предмета годишње. Просек броја предмета Општинског јавног тужилаштва у Лесковцу је овако велики и због тога што су у дужем периоду радила три општинска суда.

Из изложеног произилази да је Окружно јавно тужилаштво по броју предмета, појавама и проблемима који су се у току рада јављали, у Србији једно од већих и са тешким предметима и компликованијим проблемима у свим областима.

Према статистичким подацима по броју оптужења и оптужених лица, за период од 1958. до 1974. године, за 17 година, оптужено је лица за 30.836 кривичних дела. Само за најтежа кривична дела из привреде, пљачке из чл. 255. КЗ. оптужено је више лица за 63 кривична дела. За 4 дела је оптужено у 1958. години, 1962. за 6, 1966. за 4, 1968. за 6, 1969. за 4, 1970. за 3, 1971. за 4, 1972. за 12, 1973. за 14. и 1974. за 9. кривичних дела, а у осталим годинама за по једно дело. Из овога се може извукти закључак да је повећан број оптужења за ово

најтеже кривично дело из привредног криминала у оним годинама када су органи били активнији и друштвена клима погоднија за гоњење због предузимања политичких мера у борби против негативних појава у нашем друштву. На повећање бројности овог дела утицало је и то што је за дужи период квалификација дела пљачке одређивана по томе да вредност украдених, прибављених, или проневерених ствари прелази износ од 30.000 динара, а цене ствари су се из године у годину повећавале. Према томе, проневере већих вредности због повећања цена прерастају у пљачку. То су године после говора Јосипа Броза Тита у Сплиту, после Смерница ИК ЦК СКЈ, Писма Јосипа Броза Тита и ИК СКЈ и сличних политичких важнијих догађаја. Тада се у већој мери активирају све друштвене снаге у борби против ових штетних појава, лакше се откривају кривична дела, органи су енергичнији, а то делује и превентивно на даље сузбијање криминала. Подаци показују да у следећим годинама долази до пада, а затим до поновне јаче појаве откривања дела привредног криминала. Слично је и са осталим делима из привредног криминала, али је ова појава јаче изражена код кривичног дела пљачке из чл. 255. КЗ.

Тежа дела политичког криминала су се појављивала по годинама како следи: 1958 — 4, 1959 — 5, 1960 — 1, 1961 — 4, 1962 — нема, 1963, 1964. и 1968. по 1, 1969 — 5, 1970 — 4, 1972 — 4, а у осталим годинама 1962, 1965 — 1967. и 1973. и 1974. није било ни једног дела за тежа кривична дела из Главе X и XI Кривичног закона. Било је само два дела шпијунаже, у 1959. и 1969. години по једно. Остале дела се односе на непријатељску пропаганду, и то једно дело из чл. 119. ст. 1. а у 1959. 2 дела из чл. 119. ст. 3. КЗ.

Blagoje Gligorijević

L'ACTIVITE DU MINISTERE PUBLIC DEPARTEMENTAL DEPUIS SA FONDATION JUSQU'A 1974

Fondé en avril 1945 le Ministère public départemental représente de fait la suite de l'administration de la justice datant de la Guerre de libération nationale. Par son activité de vieille date le Ministère public départemental accomplissait conciemment ses tâches nombreuses conservant, avant tout, les

Од најтежих дела општег криминала кривична дела убиства из чл. 135. КЗ. се појављују од 1 до 4, а од 1965. по 7 и 8 годишње, највише у 1971 — 16, а последњих година 8, па 4 и 5.

Најмасовнија кривична дела су телесне повреде (тешке и лаке) што је знак да се грађани олако посвађају око међа, нерешених стамбених питања и др.

Кривична дела давања и примања мита највише је откријено 1962 — 19, 1963 — 28, у 1964 — 15, 1973 — 36, у осталим годинама од 1—4, а за 6 година није било откријено ни једно кривично дело, па ни у 1974. години, док је претходна била рекордна.

Табела укупно оптужених годишње изгледа овако: највише оптужено 1958. и 1959. године (1847 и 2287 кривичних дела), а 1970. до 1962. од 1292 до 1382. дела а затим од 1963. до 1974. године од 1575 до 1979 кривичних дела годишње. Бројност оптужења за кривична дела годишње у дужем периоду је приближно једначена. Међутим, склони смо да у анализама за краће периоде, упоређујући бројке по годинама, закључујемо да се појављује повећање, односно смањење оптужења, па и криминала што се гледа на дужи период не добија таква слика за територију тужилаштва.

На крају, у најопштијем виду приказали смо обим послова и оптужења из кривичног сектора. Овим приказом нисмо имали намеру да детаљно испрепремо сва најбитнија питања из рада органа тужилаштва, већ само назначимо неке основне тенденције и настојања у његовом раду. То се, поред остalog, може видети и из чињенице да се нисмо задржали на савременим појавама привредног и политичког криминала, што ће вероватно бити предмет наших даљих испитивања.

acquisitions de notre révolution et de la légitimité socialiste. Des cadres professionnels éprouvés dans le sens politique et idéologique y travaillaient toujours. Ils accomprenaient leurs missions sociales le mieux possible. Tout le temps il n'y avait pas de déviations dans ce Ministère public.

ЧЛАНЦИ И ГРАЂА

Др Владимир Стојанчевић

Србија у 1877. и 1878. години

У историји српског народа 1878. година, чију стогодишњицу обележавамо овом академијом,* означавала је једну од најважнијих година његове целокупне прошлости 19. века. Те године завршио се други српско-турски рат и ослобођење југоисточне Србије, Кнежевина је призната за независну државу, Босну и Херцеговину је окупирала Аустро-Угарска, а већи део историјске Старе Србије остао је и даље под турском влашћу. Исте године и Црна Гора је стекла међународно признање независности. Са овим догађајима завршио се, тако, веома значајни период у национално-ослободилачкој борби српског народа са Турцима, који је, најпре, био отпочео са тзв. Невесињском пушком у лето 1875., наставио са устанком у Босанској крајини, и другде, потом, продужио објавом рата Србије и Црне Горе Турској 1876—1878., да би се, завршио у лето 1878. Берлинским конгресом и правним окончањем ратног стања од скоро три године. Овај период устанка и ратовања означавао је покушај да се дође до ослобођења и уједињења српског народа на Балкану, попут Италијана, Немаца и (донекле) Румуна, неколико година пре тога.

Због оружане борбе већег дела српског народа у Турској и ратовања Србије и Црне Горе, период који је започео 1875., Васо Пелагић, један од иницијатора и учесника, идеолога и тумача устанка у Босни, надахнуто и тачно окарактерисао је као „савезну“ српску револуцију. Из истих разлога, у Србији је тај период, званично био обележен као „време српских ратова за ослобођење и независност 1875—1878.“ Европска историографија, пак, назвала га је Великом источном кризом, иницираној свакако херцеговачко-босанским устанком и ратом Србије и Црне Горе.

Предмет реферата односиће се на завршни део овог историјског раздобља, и то само на политику и улогу Србије у догађајима и забивањима у 1877. и 1878. години.

I

Када је поразом на Бунису Србија изгубила први рат са Турском, било је јасно да су последице тога биле тешке и вишеструке, а понајпре за даље перспективе ослободилачког покрета српског народа на Балканском полуострву. Спасавајући Србију од инвазије турске војске, Русија се истовремено, уопште, јако ангажовала за ствар хришћана у Турској и постављала је, као међународни проблем, не само српско (преко Босне и Херцеговине) већ и бугарско питање. То је, пак, изазвало појачану сукревњивост Аустро-Угарске чија је дипломатија постављала недвосмислене захтеве: ако мора да се мења политички status quo у Турској, онда Аустро-Угарска тражи реципрочне компензације, тј. право на своју искључиво интересну сферу на Балканском полуострву. То је значило, ако би Русија хтела да ратује са Турском залажући се, на пример, за аутономизацију Бугарске, да би Аустро-Угарска резервисала за себе право на Босну и Херцеговину, сматрајући уз то Србију и Црну Гору — за случај руско-турског рата — као неку тампон зону између свог и руског утицаја. Сврханове аустроугарске политике на Балкану била је: ако се не може сачувати политички антегритет Отоманског царства

* Предавање орђано у Српској академији наука и уметности, у Београду, 29. јуна 1978. године на академији посвећеној стогодишњици проглашења независности Србије и ослобођења њених јужних крајева.

за случај покретања српског национално-ослободилачког покрета, а оно да се не допусти да дође до стварања једне веће јужнословенске државе, на пример до уједињења покрајина и крајева са српским становништвом у Турској и слободне Србије и Црне Горе, али исто тако ни до аутономизације словенских провинција Турске, што би, опет, био први корак ка њиховој потпуној еманципацији, природно, уз помоћ Русије.

После пораза Србије, руска дипломатија видела је да ће ослобођење балканских Словена ићи тешко због упорности европских сила да се Турска сачува. Али, не желећи да се власт Отоманске империје и даље задржи неокрњена, руска дипломатија мења своју концепцију о истовременом ослобођењу јужнословенских покрајина Турске и усваја идеју о њиховој појединачној и поступној еманципацији. Полазно становиште било је: ако се не могу створити етничке или регионалне словенске државе на Балкану, тј. на турској државној територији, онда да се издејствују широке, било националне било административне аутономије за поједине турске провинције са словенским становништвом. Оне би, међутим, у суштини представљале прелазне организационо-административне целине у њиховој даљој еманципацији ка потпуном осамостаљењу од Порте, попут Молдавије, Влашке и Србије до 1876. године. Ако се и то не може, онда ићи на непосредну деобу интересних сфера са Аустро-Угарском, нешто налик на споразум између царице Катарине II и Јосифа II крајем 18. века. Тиме би се, по мишљењу руских државника, ишак учинио корак ближе ликвидацији Отоманске империје.

Да у овоме не би имала против себе, евентуално, нову коалицију европских држава, налик на ону из времена Кримског рата, руска влада сматрала је да треба да се првенствено нагоди са Аустро-Угарском и Немачком, својим савезницима из тзв. Тројеца ског савеза. Како је у време српско-турског рата 1876. изгледало да је Немачка слабо била заинтересована за прилике у Турској, главни посао руске дипломатије био је да се споразуме са Аустро-Угарском. Тако је било дошло до Рајхштатског уговора (јула 1876); затим и до Будимпештанске конвенције — војне и политичке (јануара одн. марта 1877). Овим аустро-руским уговорима одређивала се судбина већег дела Турске на Балкану, али не у смислу спровођења националног начела и стварања неза-

висних националних држава балканских народа, већ — у првом реду — деобе интересних сфера. Додуше, за разлику од аустро-угарске балканске политike која се показивала као искључиво империјално продирање са одређеним политичким, стратешким и економским интересима на Балкану, за руску балканску политику се не може порећи да није имала, великим делом, и уочљиве елементе потпоре и помоћи национално-ослободилачком покрету пре свега јужнословенских народа.

Обезбедивши се са стране Аустро-Угарске, Русија је мислила да има одрешене руке за слободну акцију у Турској, коју је хтела да примора на испуњење одлуке Цариградске амбасадорске конференције (децембар 1876 — јануар 1877), о побољшању положаја хришћана на Балкану, у првом реду давањем аутономије Босни и Херцеговини, затим и Бугарској, практично највећем делу јужнословенског становништва у европској Турској. Кад су то на Порти одбили, дошло је до рата.

Руси су априла 1877. објавили рат Турцима, ушли у Румунију, прешли Дунав и почели ослобађати северне пределе Бугарске. Међутим, после првих већих успеха, у лето 1877, били су задржани на Плевни, коју је вешто и упорно бранио чувени Осман паша, победилац Срба на Великом Извору 1876. године. После два велика или безуспешна и крвава јуриша, главна команда руске војске у Бугарској затражила је нове трупе из Русије, и помоћ српске војске. Тада се и цар Александар II лично обратио кнезу Милану и затражио хитну акцију српске војске у бок и у леђа турске балканске армије у западној Бугарској. Српска влада се опирала у почетку, правдајући се рђавим финансијским стањем у земљи, иссрпљеношћу народа од прошлогодишњег рата и слабом спремом српске војске. Али, Руси су вишекратно захтевали што хитнији улазак Србије у рат, како би се знатне турске снаге везале за српски фронт и тиме олакшао положај руској војсци у Бугарској. Србији су била обећана велика финансијска средства и, нарочито, заштита интереса српског народа у Турској, као и саме Србије, при свршетку рата. За везу са Српском врховном командом, у Србији је био упућен пуковник Бобриков.

У оваквој ситуацији, крајем јесени 1877, Србија, односно српска влада, налазили су се на судбоносној раскрсници своје историјске одлуке: јећи, или не у нови рат са Турском. С једне стране,

Русија је позивала у име великог дела ослобођења балканских Словена и оштесловенске будућности. С друге стране, код најутицајнијих политичких кругова Европе све гласније су се чула упозорења српској влади, да би нови рат са Турском носио осуду владе Великих сила Европе и значио би праву катастрофу за народ у Србији који се излагао могућности нове инвазије. Такође, под тешким утиском великих разарања пограничних крајева у првом рату, и тешких губитака у људству — све ово ценило се на петнаест хиљада војника избачених из строја, око две стотине хиљада погорелаца и избеглица и близу петнаест милиона дуката материјалне штете — није био много расположен за нови рат, чему је (не улазећи у дубље друштвено-политичке узроке) симптоматичан пример била и позната Тополска буна, пред саму објаву рата.

Али, насупрот томе, и јавно мнење и српска влада нису хтели — када се на Плевни решавао исход руско-турског рата, а имајући у виду и позив руског цара — да остану по страни и напусте дело ослобођења српског народа у Турској. Под утицајем и јуначких борби Црногорца, јавног мнења српског народа у Војводини, и у другим словенским земљама, као и на нова и упорна позивања са руске стране, а посебно у уверењу да Србија не сме да остане без учешћа у великим — мада већ посусталом — покрету српског народа у Турској, српска влада је крајем новембра донела одлуку да у најкраће време уђе опет у рат са Турцима. Пошто је била извршена концентрација српске војске, рат је био објављен 1/13. децембра 1877. године. Стицајем околности то се десило два дана касније пошто се Плевна предала руској војсци.

Овде се нећемо бавити историјатом српско-турског ратовања и борби које су трајале седам недеља. Напомињемо само да су, за ово време, били ослобођени: Прокупље, Лесковац, Бела Панка, Пирот, Куршумлија, Ниш, Врање, затим Гњилане, манастир Грачаница и Ново Брдо, Цариброд, Драгоман, Три, Брезник, Босилград, Радомир (на Строму) предео у северозападној Бугарској са Кулом (Адлије), све до близу Видина и Белоградчика. Код Гинског кланца, Бипровца и Сливнице српски војници састали су се са Русима. Тиме је био постигнут основни стратегијски план о спајању српске и руске војске, и обезбеђењу ослобођених крајева северне Бугарске — како је то тражила руска главна команда на Дунаву од ср-

пске владе. Тиме су били створени и услови за угрожавање остатака територије које је још држала турска војска јужно од балканског планинског венца.

Не само као куриозум, већ и због стварног значаја и удела у ослобађању својих завичајних крајева, помињемо и веће локалних устаника који су помогли, у мањој или већој мери, српској војсци приликом гоњења Турака: Кола Рашића у лесковачко-власотиначком крају, Видена Станковића у Лужници, попа Стевана Поповића у Црној Трави, поп Тому Михајловића у Власини, Хаџи Анђелка Димитријевића на Чемернику и у Грделичкој клисури, Аранђела Станојевића и Симу Соколова у Знепољу и Крајишту, попа Косту Поповића у Польјаници, Миладина Манчовића око широтске Држине и Беровице, Ивана Пејч(ов)ића у пределу око Брезника (Граово), који су још пре рата одржавали везу са српском владом и радили на ослобођењу својих крајева уз помоћ Србије.

Због пораза на свим фронтовима, и избијања руске војске у непосредну околину Цариграда, Порта је затражила обуставу ратних операција. Руси су прихватили, па је склопљено примирје у Једрену 19/31. јануара 1878. године. Примирје се односило и на Србију и Црну Гору, па је тако престао и други српско-турски рат. Питање ослобођења српског народа у Турској није никада до тада имало погодније прилике, но у јануару 1878. године.

II

Међународни положај Србије по престанку рата, упркос знатним војним успесима српске војске, био је неодређен и неизвестан. Иако побеђена, Турска се јако противила да српска Кнежевина измени свој дотадашњи правни и политички статус, а нарочито да се територијало прошири на рачун суседних санџака. У томе, Порт се надала потпори неких Великих сила, у првом реду код британске владе, затим и аустроугарске.

Али, што се тиче Турске, њено противљење је убрзо изгубило у важности. Најпре, Русија је била победница и њена дипломатија је била та која је имала да одређује услове о мировном уговору. Затим, српска војска држала је у својим рукама добар део дотадашње турске територије са које се, ослоном на Русију, није мислила повући. Штавише, Једренско примирје давало је важну улогу Србији, као савезници Руси-

је, у окупацији турског земљишта, чак на једном веома широком простору, и то од средњег тока реке Струме код Џумаје па, правцем на запад, преко Кончулске клисуре, до планине Копаоника. У члану 3. о Примирју, на пример, изричito је стајало: „...Цуму, Кистендиле и Врању посешће руске или српске трупе, Приштину отоманске трупе...”, односно: „...демаркациона зона из Џуме преко Врања, до границе, санџака Ново-Пазарског определиће се на месту средством једне комисије представника царско-турске војске с једне и српске војске с друге стране, а суделовањем једног руског изасланика”. У томе смислу је, 25. фебруара 1878. у Врању, и био потписан „Протокол за постављање демаркационе линије између отоманских и српских трупа”, који је контроли српске војске препустио сву граничну линију од Струме на истоку до Копаоника на западу.

Сем на овој војној страни, Руси нису имали ништа против, у прво време, да Срби задрже и све територије на истоку до Сливнице, Радомира и Кустендила које су биле ослобођене од српске војске крајем децембра 1877. и првих дана 1878. године. Задовољство и одушевљење Руса због велике победе над Турцима нашло је одраза и у признанијима руске владе за не малу помоћ српске војске у критичној и преломној фази за овладавање балканских превоја, у четворонедељном периоду од пада Плевне до ослобођења Софије, 3. јануара 1878. Најбољи доказ томе било је даривање 150 ратних крстова високог ордена св. Георгија за храбре српске војнике.

Судећи по овим актима, Србија се могла надати лепим резултатима, као у промени њеног политичког односа према Турској, тако исто и у проширењу своје државне територије. Са њене стране разлог за то био је што владе европских дворова, тада, нису изричito истицале своја службена становишта не само у погледу судбине турских поседа на Балканском полуострву, него и с обзиром на Србију која се, у условима потпуног турског војног пораза, via facti учинила независном према Турској. Тако је то изгледало током фебруара 1878. док се још нису знале одлуке мировног уговора о коме се интензивно преговарало, најпре у Једрену а потом у Сан-Стефану.

Али, са друге стране, савезнички односи између Русије и Србије, затим и Румуније, који су се чинили усаглашеним, када се радило о Турској, били су

мање коректни када се планирало о деоби турског наслеђа, за које се мислило да треба да буде у одговарајућој мери према величини турског пораза и међусавезничког доприноса ослобођењу заиста великих територија од турске власти. У томе погледу сваки од савезника коалиције: Русија, Румунија, Србија и Црна Гора, имао је своја посебна гледишта и своје одвојене интересе.

Што се тиче Црне Горе и Србије, оне су очекивале максимум, прва од њих, у источној Херцеговини, друга у Босни и Западној Херцеговини (до Неретве), и још заједничку границу дуж средњег тока реке Лима, уз признање државне независности за обе српске кнежевине. Уз то, Црна Гора је тражила излаз на море са освојеним Баром и са Улцињом, а Србија и историјску Стару Србију односно цео ондашњи Косовски вилајет (четири санџака: нишчки, новопазарски, приштински и скопљански) „уз додатак Видина“. Тиме би се, по мишљењу политичких кругова Србије и у Црној Гори, као и код Срба у Аустрији, у ствари постигло ослобођење српског народа у Турској и тиме крунисало велико трогодишње ратовање Срба са Турцима. Али, ако би Аустро-Угарска била препрека за то, онда да се Босни и Херцеговини да широка аутономија коју би, свакако, гарантовала и Русија, што би само значило њихово укључење у састав обеју српских кнежевина у следећој етапи национално-ослободилачких покрета на Балканском полуострву.

Међутим, за то време, са друге стране, у врху руских државних и политичких кругова бориле су се, за утицај на цара Александра II, две струје. Једна, умерена и реална која је била за обзирност према Европи због међународних уговора који су везивали царску руску владу, и за релативно задовољење оправданых национално-политичких и територијалних интереса Србије и Црне Горе, као савезнице Русије, као и интереса српског народа дотада у Турској. Ову струју су, прећутно, заступали државни канцелар књаз Горчаков и његови први сарадници Жомин и Гирс, и, изгледа, главнокомандујући руске балканске војске, царев брат велики књаз Николај Николајевић. Другу струју, пак, представљали су: утицајни књаз Черкаски, високи комесар руске привремене управе у ослобођеним крајевима Бугарске, затим руски амбасадор (посланик) у Цариграду генерал Игњатијев, начелник међународног одељења при штабу руске оперативне ар-

мије у Једрену гроф Нелидов, већина славјанофилских вођа и, такође, руски престолонаследник. Ова група била је за крајњу експлатацију победа руске војске, и за стварање једне велике јужнословенске, тачније, бугарске државе на простору скоро целе некадашње Румелије — од међа Босанског вилајета и старе српско-турске границе па до Дрима, Албасана, Корче, Солуна и обала Јегејског мора укључујући, наистакну, целу црноморску обалу од ушћа Дунава па до линије Енос-Мидија, тј. непосредно испред Цариграда.

Колебљиви цар Александар II, коначно је попустио пред гледиштима ове друге групе. Тако је, још почетком јануара 1878, после ослобођења Софије од стране руске војске и ослобођења Ниша од српске војске, док су руске трупе напредовале ка Пловдиву и Једрену а српске ка Приштини и Врању, руска влада била донела одлуку да се, код Порте затражи обустава рата, створи једна велика бугарска државна територија — налик на територијалну јурисдикцију Егзархије и пројекат Бугарске на Цариградској амбасадорској конференцији (децембра 1876—јануар 1877), територије која би била под непосредним руским утицајем. Ова одлука је била у фебруару 1878. поново потврђена. Тако би та будућа бугарска државна творевина истовремено осигуравала и државне интересе, пре свега, на обалама Јегејског мора и у непосредној близини црноморских мореузза Босфора и Дарданела. Али, што је нарочито важно истаћи, то би, у ствари, представљало пандан и геостратешку противтежу аустроугарској утицајној и окупационој зони Босне и Херцеговине које су познатим Рајхштатским уговором и Будимпештанским конвенцијама — у начелу — биле препуштене Аустро-Угарској. Тако се дошло до једне нове ситуације у решавању Источног питања и судбине српског народа на Балканском полуострву.

Напустивши првобитну концепцију о ослобођењу јужнословенских народа и покрајина на Балканском полуострву, усредређених политички око Србије (— како се то десетак година раније сматрало у Петрограду—) руска дипломатија, после пораза Србије у рату са Турском 1876. године, усвојила је ону другу о непосредном јачању својих државних интереса преко стварања једне велике бугарске државе која би се формирала не само мимо Србије него би чак, по многим карактеристикама, била и ривалска српским интересима. Готово

сав етничко-национални простор српског народа у Турској, у историјској Старој Србији доспео би, тако, у састав бугарске државе.

Ова преоријентација у руској балканској политици, јачањем бугарске компоненте и фаворизовањем Бугара, пунјено је морала ићи на штету Србије као слободне словенске државе, и интереса српског народа у Турској који је још 1875. био започео ослободилачку борбу са Отоманском империјом. У овом смислу није још танак је истражено у којој су мери руски дипломатски представници у Београду, најпре конзуљ Карцов, затим и Персијани, као и војни изасланик пуковник Бобриков, својим пристрасним и неопрезним критикама Србије и њене спољне и националне политике, доприносили на руском двору јачању концепције генерала Игњатијева, насупрот повољнијим, и свакако тачнијим, опсервацијама и судовима, на пример, познатог историчара српског народа Мајкова и руског конзула у Турској Ивана Јастребова, који су као добри познаваоци српско-бугарских односа указивали на претераности и неоправданости јако наглашене бугарофилске оријентације руске државне политика у вези са питањем решења турско-политичко-територијалног наслеђа у јужнословенским земљама на Балканском полуострву.

Тако се, услед ове нове преоријентације руске дипломатије десило да се руска политика почела делити од српске, а руски државни интереси на Балканском полуострву двојити од интереса српског народа и у Турској и у Србији. Услед тога, иако руски савезник, током фебруара 1878, српска влада још увек није била званично обавештена од руске владе о свом будућем измењеном положају у односу на Турску као и у спите на Балкану. Када су до Београда почеле да пристижу неповољне вести о току руско-турских мировних преговора — уколико су се они односили на Србију, односно на судбину српског народа у Турској — то је потицало од представника српске владе у Петрограду Милосава Протића, и од кнез Милановог јака пуковника Катарџије који је био делегиран при штабу великог књаза Николаја Николајевића у Сан-Стефану. А те вести тицале су се првенствено положаја Србије у консталацији нових политичких прилика чија је основна карактеристика била: на запад српских граница — улазак Аустро-Угарске у Босну и Херцеговину и Новопа-

зарски санџак, а на истоку и југу — стварање велике бугарске државе.

У ситуацији када су званични кругови министарства спољних послова у Петрограду — да би се смањила важност Србије и њене војске у рату — стално пребацивали Србима што је рат од 1876. био поведен без сагласности Русије, када је у Сан-Стефану Игњатијев непрекидно говорио о великој турској озлојећености против Србије, а Славјанофили у Москви и Петрограду готово искључиво везивали словенско питање у Турској за права и интересе Бугарске и Бугара (као о самим интересима Руса и Русије), што све заједно није слутило на добро, кнез Милан се лично обратио цару Александру за протекцију интереса Србије као ратне савезнице Русије. Успео је утолико што је Србији обећана државна независност, а од ослобођених крајева само Ниш и Пирот упуће са окрузима, као и незнатно проширење око Новог Пазара! Било је то у време снажног племоја у руској јавности Ивана Аксакова за стварање простране бугарске државе на словенском југу, и ескалације изјава првог комесара руске привремене управе у Бугарској књаза Черкаског који је на читавом простору турске Румелије, све до граница Србије, видео само Бугарску и Бугаре, игноришући било какво културно-историјско и етничко присуство Срба чак и у Приштинском и Призренском санџаку! У напорима да се спаси што се још спасти могло, мисија пуковника Милојка Лешјанина, ослободиоца Ниша, крајем фебруара 1878, кога је српска влада послала у Једрене односно Сан-Стефан, била је успела утолико што је уместо тзв. минималног територијалног захтева (новопазарски, приштински и нишки санџак) успела да се Србији прелиминарно признају још само Лесковац и Бела Паланка!

У току вишенедељних руско-турских преговора, на крају тријумфовала је концепција енергичног грофа Игњатијева — тог представника великордружавне политике Русије на Балкану (како га је, углавном, карактерисала совјетска историографија) и то скоро у својој првобитној замисли.

Када је убрзо потом, 3. марта 1878, био потписан Сан-Стефански мировни уговор, било је јасно да је велика Бугарска, којој се давало чак и Врање и Пирот са окрузима, била стављена у први план руске дипломатије и руске балканске политике, а не Србија и српски народ који су били тешко погође-

ни поразом великог трогодишњег национално-ослободилачког покрета, као и огромним штетама два рата Србије са Турском. По Санстефанском уговору — како је познато — Србија се признајала за независну државу, са незнатним територијалним увећањем (154 просторне миље и 226.000 становника), Босна и Херцеговина би имале аутономију под старањем Русије и Аустро-Угарске, а Стара Србија остала је и даље под турском влашћу. Црна Гора је била нешто боље прошла, добивши 170 просторних миља и 143.000 становника.¹³

Међутим, Санстефански уговор није имао, није постигао извршно дејство, његове одлуке нису биле испуњаване, и пре него што је истекао петнаестодневни рок за његово извршење, он је у ствари био сuspendован. Због велике дипломатске реакције у Европи, руска влада га није употребила. Од пројекта за стварање велике бугарске државе остало је само слово на папиру. Исто тако и захтев за аутономијом Босне и Херцеговине косио се са обавезама Будимпештанске конвенције, што је аустро-угарска дипломатија вешто искористила за своје циљеве. Са незнатним изузетима, задржао се *status quo militaire*, тј. свака од ратујућих страна задржала је свој посед из времена обуставе ратних операција, односно стање према демаркационој одредби из Једренског примирја. Тако, Србија су задржали своје власти на Кончулској клисури, у Бујановцу и на Козјаку — према југу, а Три, Брезник, Драгоман и Кулу, са њиховим срезовима, — на истоку. Руске власти у Бугарској разграничавале су се са турским у Македонији код Бујтендила и Цумеје, а са српским иза Сливнице и Радомира из којих су се повукли српски војници.

Санстефански уговор довео је до великог заоштрења у политичким круговима европских престоница. Јако затегнута ситуација тражила је хитна решења. Руска влада ступа у преговоре са британском и аустроугарском владом. Званична Русија ускраћује даљу подршку Игњатијеву, и Горчаков са Шуваловим успева, после много тешкоћа да склопи посебан уговор са владом Велике Британије, чија је главна погодба у ствари била: своје аутономије — будуће трибутарне Кнежевине Бугарске у границе између Дунава и планине Балкана, затим право Аустро-Угарске на окупацију Босанског вилајета укључиво Новопазарски санак, и признање балканским државама независност. Тиме

је био отворен пут за сазив конгреса у Берлину. За то време, у ослобођеним крајевима била је организована српска цивилна управа, пописано становништво, утврђена бивша турска државна и приватна имовина, укинути стари аграрно-правни односи.

III

Берлински конгрес заседао је месец дана и завршио се 13. јула 1878. Представници балканских слободних земаља: Румуније, Србије, Црне Горе и Грчке нису могли учествовати у раду конгреса, али су добили право да, писменим путем, изнесу захтеве својих влада. Србију је у Берлину представљао њен министар спољних послова, бивши намесник, Јован Ристић.

Три су главна питања која је требало повољно решити за Србију: признавање њене државне независности, територијално проширење и питање трибутира Турској. Када се у току конгреса расправљало о Србији, прво питање није представљало никакву тешкотију: Србија је (уз неке практично формалне услове) примљена и призната у ред суверених држава Европе; треће питање, на велико заузимање руске дипломатије, такође је повољно решено. Међутим, нове границе и територијално проширење Србије наишло је на велике тешкотије. Против захтева за Босном и Санџаком — устала је Аустро-Угарска; према неослобођеним крајевима Старе Србије (па чак и за ослобођењем Врања) Турска и Енглеска; а према истоку — Русија која је заступала интересе Бугарске. Свакако у духу својих ранијих схваташа.

Међутим, како су сами руски дипломати саветовали — још пре отварања конгреса — да се српска влада не замери Аустро-Угарској и њеној интересној сфери све до Митровице, и да треба да избегне сва сукобљавања са њом, кнез Милан и српска влада схватили су да — практично остављени од руске дипломатије — треба да придобију моћну суседну монархију за заштиту српских територијалних захтева према југу и истоку, бар у смислу очувања ослобођене територије бившег Нишког санџака. А већи део ових територија руска дипломатија још увек је захтевала за будућу бугарску државу, нарочито пиротски округ.

Српска влада дошавши до сазнања да је Аустро-Угарска из својих посебних интереса и разлога вољна да пома-

же српске захтеве за источном граници (како би се руски утицај на Балкану помакао што даље на исток, а Србија због разочарења са Сан-Стефаном што више привукла аустријском утицају), пристала је да претходно потпише конвенцију за трговински уговор, регулацију Бердапа и градњу железнице. Тиме је обезбедила подршку аустро-угарског министра спољних послова грофа Андријаша на конгресу. На крају, конгрес је доделио Србији оспоравани врањски и пиротски округ, без триског и драгоманског среза који су остављени Бугарској, а тиме одредио и њену нову границу и према Турској и према Бугарској.

22. августа 1878. био је проглашен Закон о независности и издата Прокламација кнеза Милана Обреновића о правном окончању другог рата Србије са Отоманском царевином. Почетак периода мирног живота тиме је одвојен од скоро трогодишњег периода великог национално-ослободилачког покрета српског народа у Турској и ратовања Србије и Црне Горе.

IV

Историјски гледано, поставља се питање: какви су били резултати ослободилачког покрета и ратовања српског народа између 1875. и 1878, имајући у виду улогу Србије у њима?

Као што је Невесињска пушка била исходни догађај, тако је потписивање Берлинског конгреса значило његов завршни чин. За Србију позитивни резултати били су: државна независност и ослобођење позната четири јужноморавска округа — са преко хиљаду и сто насеља и три стотине хиљада становника. А то је значило кидање свих дотадашњих правних, политичких и економских обавеза Кнежевине Србије према Порти, као њеном сизерену, с једне стране, а затим и улазак Србије у ред суверених држава Европе. За становништво ослобођених крајева то је значило и национално, и економско, и социјално ослобођење. Са новим територијама Србија стиче важан геостратешки и политички положај на Балканском полуострву, држећи у долини Јужне Мораве, са Нишом, једну од три веома важне балканске речне и комуникационе раскрснице. Дотадашње тространо заокружење Србије Турском разбијено је, и на њеној источној граници јавља се практично независна и нова Бугарска кнежевина. Са предузетим обавеза-

ма о изградњи железничке мреже: Београд—Ниш—Пирот, одн. Врање, Србија постаје важна транзитна земља за саобраћај Средње Европе са Солуном и Цариградом, а њена територија за првенствени утицај у њој. Са 1878. годином Србија је постала и привредно и политички, културно и етнички хомогена земља српског народа у слободној и независној Кнежевини. У сferи духовног живота, уместо туђинске егзархијске црквене управе и школства у новоослобођеним крајевима, дошла је национална црквена организација и национална српска просвета. Асимилаторски туђински утицаји (дотада вешто помагани и од турских власти) у југоисточним пределима уклоњени су, а народни живот ослобођен од денационализације. Затим, веома тешки и пресрећени аграрно-правни производни односи у јужноморавским, нишавским и топличким селима, као остатак турског спахијског и, нарочито, читлук-сахибијског „господарског“, система, потпуно су укинути. Остаци старе патријархалне шивилизације, са ослобођењем, добили су нови подстрек обнове и даљег полета здравог народног духа, прегалаштва и стваралаштва.

То су били, углавном, резултати победе Србије у другом рату са Турском, и у јужним ослобођеним крајевима једног дела историјске Старе Србије.

Успешан рат Србије 1877/78. имао је још једну важну морално-психолошку и друштвену последицу. А то је било да је, осим популационог и привредног јачања у вези са новоослобођеним крајевима, у национално-политичком погледу знатно порастао углед Србије у свим јужнословенским и балканским земљама. А помицање црногорских граница на Тари и Лиму, природно, стратешки уклапа турски Новопазарски санџак између Србије и Црне Горе (што ће се јасно видети у догађајима Балканског рата 1912). Сем тога, и на другој страни, на Косову и у Метохији, српски народ осећа близину нових граница слободне Србије, и упркос веома тешким условима живота под турском управом, организује се друштвено, културно и политички. Такође везе Србије и са македонским крајевима и словенским македонским становништвом постале су непосредније.

Али, исто тако, Берлински конгрес оставио је и веома тешке последице по историјском развоју српског народа у Бо-

сни и Херцеговини, коју је аустро-угарска војска окупирала крајем лета и почетком јесени 1878. године. Та аустро-угарска окупација биће, касније, и главни узрок сукоба са Србијом. Она је представљала, у ствари, најтежи удар национално-ослободилачком покрету српског народа у Турској у раздобљу 1875—1878. године, чије су последице — историјски гледано — биле далекосежне, и од најтежих у целокупној историји српског народа у 19. веку.

Али, без обзира на све друге околности и на све несрећне последице које је Берлински конгрес донео за српски народ, па и за остале југословенске народе, једна је чињеница остала чврста и јасна. То је било међународно признавање независности Србије као државе, што је за потоњи историјски развој српског народа, а посебно српске државе у Србији — кад већ 1878. године није могло бити другојачије — значило веома много. Није узалуд велики немачки историчар 19. века и писац сјајне *Српске револуције* Леополд Ранке у писму Јовану Ристићу, министру спољних послова и заступнику Србије на Берлинском конгресу, иначе свом берлинском ћаку, написао „како је признање Србијине независности... највеће благо, што је наша земља добити могла...“ и „...да је независност она основа на којој државе постају и своју будућност обезбеђују...“. Јован Ристић, српски државник и политичар који је и сам учествовао у стварању историје Србије 1877/78. године у највећој могућој мери, делио је то мишљење свога бившег професора. У друштвено-политичком систему ондашње Европе, у духовној атмосфери у којој је „високородна“ дипломатија беспоговорно одлучивала о судбини малих народа и државица створених у националним револуцијама, као што је била сељачка Србија 19. века, друкчије и није могло бити.

Па ишак, у сваком случају, у историји Србије 19. века, 1877. и 1878. година имају значај скоро једнак 1804. и 1815. години. У ствари, 1878. у новијој историји српског народа представљала је, уопште, важну и крупну картику у процесу ослободилачке борбе и ратовања српског народа, која је била започета српским устанцима против Турака почетком 19. века, а завршила се уклањањем власти Аустро-Угарске из српских, и југословенских, земаља 1918. године.

Dr Vladimir Stojančević

LA SERBIE EN 1877 ET 1878

L'auteur traite des événements qui ont introduit la Serbie dans une guerre de courte durée en 1877/78 à l'occasion de laquelle on a libéré quatre départements dans la Serbie du sud-est mais l'attention principale était orientée sur les aspects de la situation internationale sur l'activité diplomatique et les projets de la Russie impériale concernant la création de la

Grande Bulgarie. Pourtant l'auteur conclut que dans l'*histoire de la Serbie* les événements de 1877 et 1878 ont, dans l'*histoire de la Serbie*, une importance presque égale de ceux de 1804 et 1815. C'était une critique très importante dans la série de luttes du peuple Serbe pour la libération nationale.

Роми (Цигани) у јужној Србији*

— Етно-демографске карактеристике и традиционална култура —

У јужним српским крајевима, ослобођеним од Турака 1878. године, настало је циганско становништво, данашњи Роми, које представља једну од најразвијенијих популација ове инородне етничке групе у Србији. Повољан природни положај и комуникације овога подручја допринели су да се оно формира као типична метанастазичка обласност централног дела Балканског полуострва, што је, свакако, олакшало и продирање миграционих струја циганског становништва са разних страна турске царевине, од првих турских освајања јужних српских земаља у 14. веку.¹ Највероватније да су најстарије досељеничке струје Цигана допрле у јужне српске области моравско-вардарском магистралном балканском комуникацијом, и мрежом њених кључних раскрсница на овом простору, заједно са турским освајачима, који су се крејали овим стратегијским важним правцима централног балканског подручја.

Као што је у литератури познато, прве поуздане вести о присуству Цигана у Европи потичу из 14. века (са Кријата, Крфа, из Загреба). У науци још није решено питање зашто су Цигани кренули, највероватније између IX и XI века, из своје постојбине Индије, прешавши Персију, одакле су, после дужег задржавања, преко Мале Азије, Сирије и Египта, стигли у северну Африку а одатле у Шпанију. Претпоставља се да су на Балканско полуострво и у Подунавље дошли из Мале Азије, одакле су кренули ка јужној Европи и даље, према западу. Порекло имена Цигани, које се одомаћило и код нас, још није поуздано разјашњено, али се претпоставља да долази од имена једне сек-

те у Малој Азији, »Athinganoi«. Словени, Мађари, Турци и Италијани називају их Циганима, а неки народи западне Европе (Енглези, Французи), као и неки народи јужне Европе (Грци, Турци, и у нашим крајевима), називају их још, по правцима одакле су досељени, „Египћанима, Фиарунима, Јеџитима, Јубупима“.² У јужним крајевима Србије, и у суседним областима, Цигани су познати и под другим локалним називима (као: „Буџи, Борговци, Габељи, Гурбети, Лингури, итд.“), већ по њиховом пореклу, конфесији и врстама занимања, којима се баве од старине.

У турским пописима из 15. и 16. века, који су обухватили јужне српске земље као административна подручја турске царевине, уписаны су посебно и Цигани као характи обвезници, врло често под именом „Киптијан“, по коме су доскора носили назив и неке махале у јужним српским варошима (на пр. Киптијан мала у турском Нишу, Косовској Митровици).³ Мада су Роми давнашњи становници ових крајева, о њима још увек не знамо много, нити о њима налазимо потпунија проучавања, у којима би у целини били обухваћени њихов етнички и демографски развој, географски распоред и специфична обележја њихове традиционалне културе, по којима се они до данас разликују од осталих група овог становништва у Србији. Овде ћемо покушати да, бар унеколико, попунимо ову празнину, користећи нама приступачне изворе, об-

* Саопштен под горњим насловом, у кратком изводу, реферат на Симпозијуму Етнографског института САНУ „Живот и обичаји Рома у нашој земљи“ (13—16. октобра 1976. године).

јављене у нашој и страној литератури, који могу да нам у овом погледу пруже драгоцене податке.

I

До ослобођења од Турака (1878. године) о јужној Србији и њеном становништву налазимо углавном узгредне и непотпуне податке у извештајима и путописним белешкама дипломата, путника и путописца, који су пролазили кроз ове крајеве на путу за Цариград и Солун, или у унутрашњост турске царевине. Подаци, који се у њиховим записима односе на циганско становништво јужних српских крајева, сасвим су ретки и врло оскудни. Знатно више података о томе налазимо у турским пописима насеља и пореских обвезника ових области, углавном тек од 16. века, који се делом односе и на села лесковачке нахије, у „Заплане“ (Заплања?). У турском попису се јавља (1570. године) пописано варошко становништво Лесковца, међу којима и 13 кућа Цигана — муслимана, уписаных одвојено од осталих муслиманских и хришћанских становника,⁴ (као да су били настањени у посебној четврти, махали). Међу пописаним Циганима налазила се и једна породица, означена као тек покрштена, исламизована. Ово свакако упућује на претпоставку да се ради о лесковачким хришћанским Циганима досељеницима, који су на свом путу из домовине ка Турској већ примили хришћанство, као и на то да су их Турци исламизовали у време када се вршила исламизација српског становништва у Лесковцу.⁵ Према подацима истога пописа, нешто раније било је већ исламизовано 7 циганских кућа у „Заплани“ (Заплању?).

Мада за сада не налазимо у континуитету вести о циганском становништву кроз 17. век у турским изворима о овим крајевима, могу да послуже као извештаји и штура саопштења у „Белешкама др. Брауна из српских земаља од године 1669“⁶, насталим приликом преласка енглеског послањства за Цариград. Пролазећи кроз Угарску и Србију, др. Браун је забележио најпре своја општа запажања, доста непоуздано и непотпуно, о овим новим становницима Европе и Балкана. Он наводи да су им Цигани читавим путем „задавали страх зато што су насртљиви и смели, и што се многи одају на крађу и отмиштарство“. Говорећи о њиховим насељима и стаништима, он каже да их је било „много у Угарској, Србији, Бугарској и

Македонији, у Лариси и Тесалији“, и да сви „живе мањом по варошцима, а издржавају се радом и занатима“. Говорећи даље о њима, он наводи да су према предању, били најпре настањени „у Влашкој и по околним јој странама“, премда су свуда растурени изван Влашке. За многе се у тим земљама мислило да су турске уходе. Пре него што је дошао у Турску, др. Браун је запазио „велику гомилу“ ових становника око Будима, као и да је народ тамо мислио „да их будимски везир послao као своје уходе да се известе о стању оних места и градова“. На путу из Приштине за Куршумлију, склањајући се од кужне епидемије коју су у Приштини затекли, „старајући се за своју безбедност“, најмили су једног Циганина за водича, и даље кренули „кроз један предео слабо насељен, али леп и с многим воћем“. Запазили су да овај крај није био захваћен кугом. Путујући даље стigli су ноћу „у кућу једног Циганина у планини“, где су били добро дочекани.⁷ Наводи такође да послањство није могло да се смести у околне гостионице, ханове и сараје, за које каже да су били „на опасним местима и нису биле угодне“, а и због страха да не буду покрадени. Јер, краће су у овим местима тада биле честе, и „у том послу су Цигани били веома вешти, те се зато на опасним местима постављају добашари“, да објављују слободан пролазак путницима.⁸ Из ових опширнијих описа пута има мало детаља о циганском становништву ових крајева. Може се само понешто више сазнати о Циганима као номадима, који су се расипали дуж путева, пратећи караване и војску кроз планинске кланце, као и о Циганима вештим водичима кроз ове, за странце, непознате и дивље пределе Турске, и о већ неким рећим стално настањеним овим становницима, чак и по планинским удаљеним местима.

Од краја 17. века, у доба аустро-турског рата (1683—1699) и почетком 18. века (1710. године), такође се помиње понеде малобројно хришћанско циганско становништво око градова и касаба на подручју будимског беглербеглукга, чијој су благајни припадали и неки кадилуци на подручју јужних српских земаља. Ови малобројни становници живели су измешани са Јерменима, Јеврејима и Грцима, за разлику од осталих хришћана, били су ослобођени обавезе плаћања данка (лизје).⁹ У истом попису прве десетине 18. века записани су у касаби Лесковцу 17 циганских мусли-

манских кућа (од укупно пописаних 135), што у поређењу са бројем лесковачких варошких Цигана из ранијег периода представља известан пораст овог становништва, у односу на опадање хришћанске и турске популације.

Током 18. и почетком 19. века српске земље су биле, како оне на северу, тако и оне на југу, захваћене новим снажним емиграционим струјама циганског становништва, које се повлачили са турском војском после пораза Турака под Бечом и Будимом, продирући дубље у унутрашњост Турске и разливајући се по јужним српским земљама и осталим областима турске царевине, како по варошима, тако и по селима. Придошли у то време са разних страна, из Подунавља и из јужних области Турске, ови цигански становници су још више искомпликовали иначе сложену етничку структуру раније досељеног циганског становништва на подручју јужних српских земаља у Турској. Детаљнијих и поузданijih вести о овом становништву јужних српских области током 18. века нема, осим ретких и узгредних података које пружају записи и путописне белешке путника и дипломата, који су овим крајевима пролазили путујући за Цариград и Солун. У овим оскудним вестима налазимо углавном опште податке о насељености Цигана у овом делу Турске, о њима као становницима планинских клисуре, и као чуваре важних пролаза дуж цариградског пута, и поред важнијих раскрсница овог пута са локалном мрежом комуникација, на простору јужних српских предела. У записима путника и странаца, Цигани се помињу као становништво најнижих социјалних и професионалних категорија у овом делу турске царевине, углавном као занатлије нижег реда (поткивачи, ковачи, клинчари), који прате караванске пролазе и турску војску, затим као рударе, „рупнике“ околних рудокопа гвожђа, и најзад као земљораднике аргате, надничаре и скитаче. Тако, између осталих ретких записа, Ами Буе саопштава тридесетих година 19. века да је у Европској Турској, којој припадају јужне српске области, било тада настањено око 150 до 200 хиљада душа Цигана.¹⁰ О овом становништву јужних српских предела он бележи нешто детаљније податке о њиховим оазама око Грделице, данашњег Владичиног Хана и Масурице, њиховим примитивним ковачницама, стаништима, и о њима као добрим ковачима, поткивачима и клинчарима, мајсторима прерађивачима сиропе руде гвожђа.¹¹

Нешто касније, почетком друге половине 19. века Ј.Г. Хан, који је као научник пропутовао кроз ове области Турске, саопштио је потпуније податке о насељености и бројном стању Цигана на територији јужних српских земаља. Он бележи да је у Лесковцу тада било 30 домаца Цигана, у Врању 50, у Прокупљу 20 и Куршумлији 22 дома. У околним сеоским насељима Хан наводи као развијеније циганске насеобине у Масурици (у вранјском пашалуку), са 200 циганских дома; Јелашницу, суседно село, са 100 циганских дома, а њихове становнике описује као рударе, коваче и поткиваче, прерађиваче гвожђа из масуричких рудника. Он наводи такође да су се израдом потковица и клинаца бавили и Цигани из планинског села Карпине, у коме је затекао помаде хришћане влашког говора, у околини познате под именом Лингури. Хан такође саопштава да је у вароши Нишу међу 1.000 муслимана запазио значајан број циганског становништва. У Прокупљу је забележио 20 циганских кућа, а у Куршумлији само у вароши настањених 5 циганских дома. У Врању је затекао, заједно са оним у Врањској Бањи, 50 циганских дома. Хан је дао доста опширан опис живота врањских и бањских Цигана као скитача, музиканата, играча и играчица, „налик на Есмералде“, описујући детаљно њихове оријенталне инструменте, „виолине, мандoline, дайре“ и њихово живо, дивље играње, „попут старих античких Кибелиних светковина“. За Лесковац бележи само 30 циганских варошких кућа, без детаљнијих објашњења.¹²

Нешто мало после Хана, ове крајеве је посетио први пут и Ф. Каниц, као дипломата и научник, да би касније у њих, приликом својих научних путовања по Балканском Полуострву, навраћао још неколико пута, непосредно пред српско-турски рат, и касније, прве деценије по ослобођењу крајева од Турака, као и крајем 19. века. На овим својим путовањима, Каниц је запазио Цигане као бројне становнике насеља, почев од Алексинца, као некадашње пограничне вароши, где их је осамдесетих година било пописано 197 душа хришћана и муслимана. Боравећи у Нишу, забележио је у то време, од укупно 1.114 муслиманских становника, 1.018 циганских становника. За Пирот је такође забележио да је највећи број пописаних мухамеданаца у вароши у то

време чинило циганско становништво: од 262 мусиманског становника, само 13 је било турских, а 259 циганских. За Лесковац Каниц наводи само 30 циганских кућа, као и Хан, међу варошким мухамеданцима, а за Прокупље бележи 36 кућа Цигана мухамеданаца. За сеоска насеља ослобођених предела и Каниц, као и његови претходници, даје оскудне и уопштене податке о циганском становништву.¹³ Напротив, располагаје је тачнијим и бројнијим подацима о циганском становништву у Бугарској, где је, судећи по његовим саопштењима, ово становништво било далеко бројније него у ослобођеним крајевима. Каниц наводи да је само у 13 већих вароши у ослобођеној Бугарској после 1878. пописано преко 1200 домаца Цигана, а у више од двадесетак села 400 циганских кућа,¹⁴ издвојених у посебне махале од осталих хришћанских и мусиманских становника. За разлику од циганског становништва ослобођених предела Србије, које је било настањено у етнички мање хетерогеној, и више уједначеној српско-циганској, мањим делом арбанашко-циганској средини, као и јединственијој конфесионалној композицији, мусиманско-хришћанској, до тле је циганско становништво новоформиране кнезевине Бугарске било етнички далеко више сложеније. Оно је било уклопљено у етнички врло хетерогене средине, које су чинили доста бројни остаци турског колонизованог становништва (турско-татарско-чаркеског), поред јерменског, грчког и српског хришћанског, и знатно бројнијег јеврејског слоја.¹⁵ Такође су и конфесионалне средине, у које се уклопило бугарско циганско становништво, биле компликованије, због присуства знатног броја католичких хришћана, шароликог броја мусимана и мојсијеваца (Јевреја), што није био случај са условима живота циганског становништва у ослобођеним пределима Србије после 1878. године.

Овде изнети подаци били би, углавном, засада све оног што се могло сазнати из главније литературе о настањености циганског становништва у јужним српским пределима до ослобођења од Турака 1878. С обзиром да до сада нису систематски проучени старији и новији извори о етничком распореду, етничким кретањима и структури Рома на овом подручју Србије, који би документованије и поузданје пратили етничку и културну историју овог становништва на српском етничком и завичајном простору, то би овде изложени подаци могли бар да укажу на почетак рада на

овом задатку, који се поставља пред наше стручњаке.

II

У турској администрацији до 1878. године, као и у администрацији српске управе у ослобођеним пределима после 1878. године, циганско становништво, због његовог специфичног начина живота, као врло покретљиво, а такође због конфесионалне хетерогености, нису уредно, а у извесним периодима, чак и никако, издвајани од хришћана и мусимана. Или, су, још чешће, убрајани у исту категорију са „туђим народностима“, „осталим несловенима“. Само су понекада чинили посебну категорију становника у статистичким рубрикама по „материјем језику“ или „народности“. Отуда досада и немамо поуздане и систематски обрађене податке о настањености овог становништва, како на територији наше републике, тако и на подручју ослобођених предела. Исто тако, до сада још увек нису довољно истражени постојећи архивски извори и пописана грађа о становништву и статистичким фондовима код нас, које несумњиво могу да пруже највише и најпопузданје обавештења о овом становништву јужних предела Србије, као и у Србији уопште.

Непосредно по ослобођењу од Турака 1878, циганско становништво ових крајева, као и оно придошло са других страна у ослобођене пределе, расуло се по сеоским и варошким насељима овог подручја и ван њега, по унутрашњости Србије. У првим пописима становништва ослобођених предела, нова српска администрација сврставала је циганско становништво ових крајева у општу категорију „турског“ или „мухамеданског“ становништва, а делом у категорију „хришћанске вероисповести“ и „туђе народности“. Зато се и не може утврдити тачан број овог становништва, како у Србији уопште, тако и у ослобођеним пределима, првих година по ослобођењу од Турака. Само су у варошима били пописивани цигански становници одвојено од осталих мусимана, углавном према броју кућа и душа у њиховим издвојеним махалама на варошкој периферији (Ниша, Пирота, Лесковаца, Врања и Прокупља, варошице Власотинца и Куршумлије). У овим варошима су, у основи, била већ развијена етничка језгра циганског становништва јужне Србије. У првим пописима становништва које су извршиле

војне управе ослобођених предела, и у првим објављеним статистичким прегледима становништва ових крајева (1882), било је пописано укупно 5860 становника циганског порекла, што је износило око 1,65% од укупног пописаног становништва ослобођених предела.¹⁶

Тек после прогласа независности Србије (10. августа 1878) могло се, уопште, у Србији почети са радом на прикупљању и сређивању статистичких података о циганском становништву ослобођених предела, и са његовим укључивањем у нову етничку заједницу, административне оквире, и нове границе Србије. Њих ни пре 1878, ни прве деценије по ослобођењу, „нико није бележио у протоколе рођених и умрлих“, а чак ни оним мерама које су биле предузете после 1878. па све до првог службеног расписа Министарства унутрашњих дела о евидентицији циганског становништва у среским и окружним службама у ослобођеним пределима, од 19. јануара 1899. године није било много учињено. Тек је овом последњом наредбом Министарства унутрашњих дела било изричito наређено и „препоручено полицијским и општинским властима да воде строго рачуна о Циганима који се у њиховом подручју налазе или се затекну, па да се за сваки случај рођења или смрти јављају надлежном свештенику, како би он то тачно завео у црквене протоколе, одакле свештеници воде податке и шаљу их статистичком одељењу Министарства народне привреде, који су подаци врло потребни за статистику природног кретања становништва Србије.“¹⁷

Потпуније податке, пре објављивања статистичких прегледа становништва ослобођених предела, даје о циганском становништву М. Ракић, који је пропутовао, по службеним задајима, овим крајевима одмах по завршетку рата 1878. године и објавио их касније у часопису „Отаџбина“. Према његовим белешкама и записима, првих година по ослобођењу ових крајева затечено је било циганског становништва у следећим насељима поједињих области:¹⁸

у Пустој Реци 60 дома — 281 душа;

у вароши Лесковцу — 48 дома 244 душе;

у Пироту (вароши) — 34 дома — 146 душе;

у Врању (вароши, али без броја дома) — 436 душа.

Међутим, М. Ракић не наводи податке о циганском становништву Ниша и нишских села, Прокупља и Куршумлије.

Владимир Николић наводи, по сећањима и традицији старијих варошана, да је у старом Пироту пред ослобођење од Турака био затечен већи број циганских дома и становника од оног који наводи М. Ракић. Он набраја 60 циганских кућа у варошкој издвојеној махали, као и број циганских становника у Пироту после првог светског рата, који је износио 330 душа, што би значило да се циганско становништво Пирота, за непуних пола века, више него удвостручило.¹⁹ Исто тако, он наводи да је тридесетих година прошлог века циганска мала у Пироту (у Тијој Бари) бројала само 10 кућа, настањених уз српско становништво, изван турског дела вароши.

М. Б. Милићевић наводи само делимичне податке о циганском становништву из првог пописа становништва ослобођених крајева (1879. године). Он наводи да је само у Нишу тада било пописано (у вароши) 797 душа Цигана, у Лесковцу 280, док за остале вароши и села уопштено наводи, на пр. у вези са неким обичајима у врањском округу, Цигане „турске вере“, и „Борговце“, хришћанске Цигане, а нигде их не помиње као становнике Прокупља и Пирота, него их убраја у мухамеданско становништво у целини.²⁰

У првим објављеним пописима становништва „нових округа“ Србије из 1879. године, циганско становништво које издвојено у посебне рубрике од осаглог муслиманског становништва, како је то учињено у каснијим статистичким пописима становништва Србије. Као образложение у уводном излагању о подацима пописа становништва 1879. наведено је да је то учињено због тога што су „муамеданци упала Цигани, а већина друге половине састоји се из Арнаута, докле Турци мањину сачињавају и само су у повећим варошима настајени.²¹

У попису укупног становништва Србије у новим државним границама по одласку Турака из ослобођених предела, први пут су Цигани унети као равноправна категорија инородног становништва у погледу признавања народности, конфесије и језика. Према попису из 1884. године у „новим окрузима“ Србије затечено је било укупно 5860 Цигана, од којих 3063 мушких, и 2997 женских становника, према народности, али који „по вери“ нису били издвојени од

осталих мухамеданаца и хришћана у укупном зијиру становништва.²² Према настањености, циганског становништва било је највише у нишком (1980 становника), и врањском округу (1640 становника), а најмање у округу пиротском (889 душа). Како су били распоређени ови становници по варошким и сеоским насељима приказује следећа табела:

Т. 1 Преглед настањености Рома (Цигана) у ослобођеним пределима („новим окрузима“) Србије 1884. године

Округ	Укупан број становништва циганске народности:				
	у варошима		у селима		укупно
1. Нишки	1285	53,6%	695	2,0%	1980
2. Врањски	647	26,9%	993	2,8%	1640
3. Пиротски	336	13,6%	553	1,5%	889
4. Топлички	129	5,4%	1222	3,5%	1351
СВЕГА	2397	41,0%	3463	59, %	5860

Како се из наведених података може закључити, циганско становништво ослобођених предела било је највећим делом настањено у сеоским насељима, док је до ослобођења, као и у време ослобођења, био затечен већи број овог становништва у варошима ових крајева. То значи, да је првих година по ослобођењу (1878—1884) већ извршена прерасподела настањености циганског становништва на територији „нових округа“. Ако се упореди бројно стање Цигана по окрузима, онда се може констатовати, на пример, да је ово размештање циганског становништва из варошких у сеоска насеља најизраженије у топликом округу, у коме је био и најмањи проценат варошког становништва, а најмање у вароши Нишу и нишком округу, у коме је био још увек већи број Цигана настањен у варошима. Сличан је био однос варошког и сеоског становништва у пиротском и врањском округу.

Крајем 19. века, у пописима се циганско становништво ослобођених предела поново враћа у статистичке рубрике са општим означењем „тубе народности“, или „становништво по вери“, и може се распознати још само у рубрикама „становништво по матерњем језику“. Овде је матерњи језик био изједначен са обележјем народности, што свакако није могло у потпуности да прикаже и тачан број циганског становништва ослобођених предела, које се одликовало поли-лингвизмом, тј. гово-

рило не само матерњим циганским, него и матерњим српским језиком исто толико, колико и циганским, као и другим локалним и предеоним, несрпским, језицима (на пр. влашким, „арнаутским“, арбанашким), и другим дијалектима.

Док је, са једне стране, неуједначен начин живота и занимања отежавао у првим пописима циганског становништва утврђивање тачног броја овог становништва, са друге стране је и конфесионална припадност овог становништва знатно доприносила несигурности ових првих података о броју циганског становништва у новим окрузима. Познато је после прогласа независности Србије (августа 1878), и нарочито после доношења наредбе о покрштавању Цигана у неким кајевима Србије 1892, која је делом примењена (мада непотпуно и површино), и у ослобођеним пределима, један део мусиманског циганског становништва ових предела био преведен у православну веру, односно покрштаван. Међутим, приликом ослобођења, како је то већ овде и наведено, затечени су били, поред мусимана, и малобројни хришћански (православни) Цигани, влашки „Лингури“ и као што су наведени „Борговци“ у врањском округу. Међу њима је само мањи број био од оних који су се покрстили тек после ослобођења. О томе како су мусимански Цигани ослобођених предела примили наредбу о покрштавању сазнајемо из узгредних саопштења Т. Р. Борђевића. Он наводи, на пример, да је међу њима ова наредба различито прихватана. Неки су се драговољно покрштавали, а неки не, па је чак било и примера (у нишком округу) да су неки од имућнијих „подигли чак протест и тужбу против преласка у хришћанство“.²³ М. Б. Милићевић наводи, такође, да се у врањском округу Циганима зову само они који су „турске вере“, а они „који су соја циганског, зову се Борговци, а не Цигани“.²⁴ За Борговце Р. Т. Николић саопштава да у пчињском срезу округа врањског, у селу Горњем Требешињу, Борговци говоре српски, јер су по предању досељени из Србије одавно као сточари номади, и да цигански не знају добро.²⁵ Према овим подацима, каквих у литератури из почетка 20. века има у знатном броју, може се претпоставити да је конфесија била један од основних фактора у погледу друштвене и културне оријентације и развоја циганске народности, значајнији чак и од њиховог матерњег језика. Србизирање Цигана ослобођених предела, запо-

чеко међу српским становништвом уз које су били до ослобођења од Турака настањивани, убрзано је у првим деценијама по ослобођењу ових крајева, највећим делом по варошима. Овај утицај међу сеоским Циганима ових крајева ширили су, углавном, већ србизирани цигански досељеници из унутрашњости Србије, после 1878. године.²⁶ По одласку Турака циганско мухамеданско становништво расуло се свуда по селима ослобођених предела, као „српски поданици”, док се један мањи део иселио заједно са осталим турским становништвом у унутрашњост Турске, зао-

стајући успут у знатном броју у Македонији и Бугарској. Добар део муслиманских Цигана који је покрштен, као и затечени хришћански Цигани у ослобођеним крајевима, приликом првих пописа становништва ослобођених округа Србије убрајани су у становништво „хришћанске вероисповести”, без одређене народносне припадности²⁷.

На следећој табели приказани су резултати пописа циганског становништва по матерњем језику, без тачног означавања њихове народности, које налазимо у подацима пописа становништва Србије из 1890. године.²⁸

Т. II Становништво Рома (Цигани) према матерњем језику округа на територији ослобођених предела 1890. године

Укупан број циганског становништва:					
у варошима	у селима	(по окрузима)	свега	по срезовима	(села)
Ниш	933	Моравски	1579	белопаланачки	297
Врање	476	Браневски	2223	власотиначки	125
Лесковац	512			добрнички	1150
Власотинце (ср. моравски)				заплањачки	220
Пирот	340			јабланички	276
Б. Паланка		пиротски	876	косаонички	7
Прокупље	120			лесковачки	739
Куршумлија	7	топлички	1620	лужнички	109
Свеа	2388		6298=8686	масурички	731
				польнички	286
				гчињачки	667
				чишавски	685
				нишки	370

Последње деценије (1890) прошлога века, као што се може закључити из горњих података, знатно се повећао број циганског становништва ослобођених округа, у поређењу са стањем у попису из 1884. године, већим делом пораст циганске популације могао би се схватити најпре као природни прираштај. Али, такође треба у овом погледу водити рачуна и о знатним усељавањима овог становништва из унутрашњости Србије и суседних земаља (Бугарске, Македоније), као и о томе да у првом попису из 1884. врло вероватно нису могли да буду обухваћени пописом, услед велике колебљивости и несталности једног мањег дела номадског циганског становништва. Поред тога, како у претходном, тако и у овом попису треба посебно водити рачуна о немогућности утврђивања циганског становништва међу лописаним хришћанским и мухамеданским становништвом, нарочито оном које се поред циганског говора, као матерњим, служило истовремено и српским, арбанашким, или турским локалним говором (дијалектима). Исто тако

је немогуће утврдити и тачан, или приближан број оних који су говорили влашки (међу хришћанским Циганима).

У погледу густине настањености Цигана ослобођених округа, као приказује Т. II, у Нишу и Врању су двадесетих година биле још очуване, као компактне циганске насеобине, варошке циганске махале на периферији, или прилазима граду. У погледу броја циганских становника ових вароши, запажа се, у поређењу са 1884. годином, знатно опадање и расипање варошког циганског становништва. Сличне појаве запажају се и у мањим варошима, Пироту, Прокупљу и Лесковцу, док се у варошицама Куршумлији и Власотинцу њихове, иначе од раније малобројне групе, незнатно мењају у бројном погледу. Оно што је врло упадљиво, то је знатан пораст циганског становништва у сеоским насељима ослобођених крајева: од некадашњих циганских сеоских становника који су чинили 1884. 59% укупног циганског становништва ових крајева, у 1980. их је затечено у односу од 72% од укупно пописаног становништва ових

крајеви. Густина насељености овог становништва по селима кретала се у обрнутом смеру од густине настањености у варошима: у нишком срезу преовлађивало је варошко циганско становништво, док је у осталим варошима овај однос био колебљив у појединим срезовима, са насељима ближим варошима (у врањском округу — пољанички срез, у пиротском - лужнички срез). Најгушћу насељеност циганско становништво је имало у добричким и лесковачким селима; затим, у пчињским, масуричким, а најмању у косаничким, лужничким и власотиначким. Са порастом сеоске циганске популације у ослобођеним окрузима крајем 19. века извршено је знатно размештање и прегруписавање овог становништва на локалним подручјима поједињих срезова, какво се посебно може запазити на територији добричког, јабланичког и лесковачког среза. Ове промене су у вези са начином живота и занимања овог становништва у новим условима развоја ослобођених округа.

Ако би се број и насељеност Цигана у ослобођеним пределима у првим деценијама по ослобођењу од Турака упоредио са стањем ове популације на територији новостворене кнежевине Бугарске после 1878. године, могло би се констатовати да је у ослобођеним окрузима Србије преостао знатно мањи део ове популације. Тада је у источној Румелији (1880) било укупно 19.524 циганских становника.²⁹ Само у две казе (разлошкој и неврокопској) у Македонији, у Турској, било је тада настањено око 2000 Цигана. У односу на Србију, која је у целини бројала после 1878. године 27.120 циганских становника, урачунајући и ослобођене округе,³⁰ циганско становништво ових крајева износило је око 12,7% од укупног њиховог броја, а око 1,1% од укупног броја циганског становништва у ослобођеним окрузима. У Србији је тада циганско становништво представљало 1% од укупног броја. Од 1890, па све до пописа становништва Србије после 1945. године, више не налазимо издвојене податке за ово становништво у ослобођеним крајевима. У периоду после 1900. (и у првој деценији 20. века) пописан је само укупан број становника по матерњем језику: тада су Цигани у Србији бројали укупно 46.148 становника (9.059 у варошима). У годинама после првог светског рата били су цигански становници пописани „по вери“, и према „матерњем језику“, заједно са „муслимани-

ма“, и „другим несловенским“ становницима по окрузима Србије (без издвајања циганског становништва). Тако је за округ нишки 1921. било записано укупно „муслимана“ 2599, и „других“, (несловенских становника) 3084, међу којима су морали бити убрајани и Цигани. Исто тако је било записано да је ових муслимана било у врањском округу 6514, (само у општини Врање 414); у пиротском округу 1202; у Белопаланачком срезу 349; у лужничком срезу (пиротски округ) 349; у нишавском срезу (истог округа) 341; у срезу лесковачком 1384; јабланичком 3044; власотиначком само 10; у масуричком 815; пољаничком 196; топличком 239 и добричком 810.³¹

Ако се упореди стање циганског становништва ослобођених округа током првих деценија после ослобођења, са оним у периоду до првог, и после првог светског рата, онда се запажа да је оно било у међуетничким односима и контактима са српским становништвом у свим окрузима, изузев оних срезова у којима је долазило у додир или се било измешало, са арбанашким становништвом (у јабланичком, добричком, пусторечком, пољаничком срезу). Са исељавањем турског инородног становништва ових крајева, престали су утицаји, али остали донекле одржани, утицаји ранијих етничких мешања Цигана из ових крајева са Черкезима, и малобројним и привременим татарским колонистима, за разлику од циганског становништва Бугарске, које је и даље било под јаким утицајем заосталог, врло хетерогеног инородног турског становништва, све до краја 19. и почетка 20. века.

После 1945. године циганско становништво је у пописима било обухваћено општотим цифром за целу Србију, која је за 1948. годину износила 52.115, а 1953. око 80.000. У рубрикама је, углавном, пописано међу „остале несловене“, а један део је пописан као „муслимани опредељени“. Без издвајања циганског становништва из свих рубрика, било је пописаних несловена и опредељених муслимана у срезовима (укупно 15) на подручју некадашњих ослобођених округа, укупно (са „непознатима“) 19.105 становника у попису 1953. Међу њима свакако је био и знатан број Рома (циганских становника).³² У последњем попису становништва Србије из 1971. године, у 22 општине на територији ослобођених предела пописано је укупно 17.660 Рома циганских становника, не

рачунајући један број оних који је био уписан међу муслиманима (опредељеним за ову народност). У односу на укупан број Рома у ужој СР Србији, који је исте године износио 27.541, а 49.894 на ширем подручју (са покрајнама), Роми јужне Србије су представљали око 34% ромског становништва Србије.³³

III

Територијални распоред и насељеност Рома (Цигана) јужних области Србије, као што је напред констатовано, мењао се после 1878. године до данас, у смислу наглијег пораста популације Рома у сеоским насељима, и поступнијег опадања ове популације у варошима. Која су све насеља ослобођених предела јекадашњих нових округа, била насељена овим становништвом од одласка Турака до данас, још увек није могуће пратити у континуираном историјском пресеку после 1890. године, због недостатка статистичких података. Упоређивањем података о овом проблему који постоји за период до краја 19. века, са подацима које нам пружа последњи попис становништва из 1971. године, у већем делу јужне Србије могли би се уочити главнији процеси демографских и етничких померања овог становништва на овом простору.

У првој деценији по ослобођењу 1878. године (до 1884) у насељима на територији нишког округа циганско становништво било је гуђиће насељено (33%); нешто ређе у врањском (27%). Слично је било и у топличком, а најређе је било насељено на подручју пиротског округа (само 17% од укупног циганског становништва ослобођених предела).

У насељима на подручју нових округа распоред затеченог и пописаног циганског становништва 1884. и 1890. био је следећи:

На подручју врањског округа у селима: Доње Врање, Биновци, Длugoјница, Житораћа, Калабовце, Прекодолце, Јелашница, Сурдулица, Бричевје, Гарина, Предејане, Сушевје, Цеп, Јагњило, Јовац, Каџапун, Големо Село, Сикирје, Ушевце, Горње Јабуково, Калиманџе, Лепеница, Куново, Стубла, Мртвица. У вароши Врању и Врањској Бањи, Масурици и Јелашници, била су већа насеља, циганске махале, развијене као посебне, компактне циганске насеобине,³⁴ док су у већини села циганске куће биле мањом распоређене у мањим групама, на периферији села и сеоских атара. Неке од овде пописаних циган-

ских кућа вероватно су биле привремене, сезонске насеобине номадских становника, скитача.

У окружу нишком биле су најбројније циганске насеобине распоређене на подручју среза лесковачког, у селима: Борини, Ковачевој Бари, Личен Долу, Лесковици, Шишави, Доњем Брејању, Кутлешу, Липовици, Брзи, Вини, Жабљану, Губеревцу, Градашници, Јашуњи, Великој Копашници, Кораћевцу, Малој Копашници, Ораовици, Залужњи, Печењевцу, Прибоју, Чекмину, Грданици, Доњој Локошици, Разгојни и Винарцу. У вароши Лесковцу³⁵ и варошици Власотинцу биле су издвојене циганске махале на варошкој периферији, као издвојене компактне насеобине. Највеће циганске насеобине у срезу лесковачком биле су у селима Доњем Брејању и Јашуњи. У осталим лесковачким насељима циганске насеобине представљају мањи разбацани број дома на периферији села и сеоских атара. У лесковачким селима је било нешто више номадских циганских становиšта, група скитача.

У срезу нишком (нишког округа) Цигани су настањивали следећа насеља: Горње Власе, Барбеш, Личје, Ступницу, Матејевац, Грбавчу, Копај Кошару, Горње Драговље, Доњи Душник, Мильковац, Доњу Студену, Јелашницу, Чукљеник, Бресницу, Доњи Матејевац, Каменицу, Медошевац, Рујник, Куновицу, Остромицу, Драшкову Кутину, Дугу Польану, Копривницу, Белије, Чагаровац, Еминову Кутину, Белотинце, Клисуру, Малошиште, Чечину, Горњу Врежину, Кнез Село, Малчу, Лалинце, Велики Крчимир, Сићево, Беринац, Горњу Топоницу, Кравље и Церје. Највећа и компактна циганска насеобина у нишком срезу била је на периферији вароши,³⁶ и на прилазима граду са главног пута (Јагодин мала).

У окружу пиротском Цигани су били становници у следећим насељима: Вргудинце, Доња Коритница, Клисура, Кременица, Мокра, Витановац, Горња Љама, Сињац, Градиште, Крупац, Моклиште, Вета, Равни До, Тамњаница, Џрвени Брег, Џрнча, Шпај (у срезу белопаланачком, који је касније припао округу нишком); у селима среза лужничког: Извор, Сурачево, Завидинце, Брестов До, Дол, Шкрбовац, Горчинце, Грнчар, Јубераћа, Стол, Раљин, Бежиште, Братишевац, Горње Крњино, Пројаљеник; у срезу нишавском: Балтабериловце, Ћуштица, Црни Врх, Добродо, Бела, Велика Лукања, Гостуша, Завој,

Копривница, Мала Лукања, Паклештица, Покровеник, Топли Дол, Кална, Мирковац, Крупац, Јеловица, Ржана, Реовци, Пријан, Смрдан, Враниште, Осмакова, Сопот, Станичење, Јалботина, Сукора, Базовик, Рагоден, Рујник, Темска, Церова. У варошици Белој Паланци и вароши Пироту веће циганске махале су образоване у хришћанском делу старе вароши, док су у селима циганске насеобине биле распоређене на периферији села, у разбацаним мањим групама кућа, и покретних станишта номада, скитача.

У округу топличком, и пусторечким и јабланичким селима, циганске насеобине су се налазиле у следећим насељима: Бојнику, Горњем Брејању, Брестовцу, Горњем Коњувцу, Драговцу, Бинђуци, Лопаштици, Плавцу, Придворици, Речици, Стубли, Црквици, Божњацу, Перрату, Беновцу, Џекавици, Гргуровцу, Ждеглову, Кривачи, Лебану, Поповцу, Прекопуцу, Игришту, Шилову, Шуману; Власу, Врапчу, Грбавцу, Дрводељи, Дукату, Булекару, Дедићу, Капиту, Лопаштици, Маћедонцима, Медвеђи, Равној Бањи, Радевцу, Радиновцу, Сварчи, Сијарини, Старој Бањи, Тујалу, Шарићу, Штулцу. У овим јабланичким и пусторечким селима Цигани су били насељавани у селима са мешовитим српско-арбанашким, или чисто арбанашким становништвом. У срезу прокупачком, округа топличког, било је циганских насеобина у селима: Балајинце, Градиште, Крушчица, Баботићи, Драги До, Житни Поток, Влахово, Грудеш, Дубово, Житорађе, Јасеница, Лукомир, Речица, Балиновац, Биљег, Горња Девча, Дешиловице, Арбанасце, Бугариновац, Нова Божурна, Бадњевац, Горње Ћрнатово, Доњи Дреновац, Кочани, Међа, Пуковац, Бучић, Војчића, Ђржановац, Бакус, Мекић, Орљани, Јејковац, Самариновац и Шарлинце. Компактнија насеља била су у издвојеним махалама у Прокупљу и Куршумлији, док су у селима овог округа циганске куће биле ретко растурене у мањим групама по деловима насеља, и често измешане са арбанашким кућама, док су у насељима са српским и досељеничким црногорским и банаћанским становништвом обично биле издвојене у мањим махалама на периферији села. Већина насеља топличког округа настањена је црногорским досељеницима, у првој деценији после ослобођења или нису имала никако, или су имала мали број циганског становништва.

Упоређивањем територија општина по срезовима ослобођених округа, како се

види из података пописа из 1884. године, међу становницима туђег порекла (које су чинили већином Цигани и Арбанаси у овом периоду), преовлађивало је углавном циганско становништво у општинама врањског округа, среза мајурчког (житорађској, сувојничкој, сурдуличкој, цепској); среза пчињског (Врањској Бањи, нерадовачкој и корбевачкој општини), а у срезу пољаничком било их је највише у општинама калиманској, големоселској, белишевској. У округу нишком, у општинама срезова: лесковачког (брестовачкој, разгојнској, јашуњској), у варошкој лесковачкој; нишком (у великовртоњској, барбешкој, грбавичкој, малошишкој, јелашничкој, душничкој, еминокутинској, каменичкој, комренској, малчанској, топаоничкој, сићевској и равнодубравској), док је у општинама среза власотиначког био настањен најмањи број Цигана, само у четири општине, од укупно 12 општина (највише у Грделици и Тегошници), по десетак дуša, а само један, до два становника, у Власотинцима и Шишави. У осталим селима на територији осталих општина у овом попису није био записан више ниједан цигански становник. У округу пиротском, на територији општине срезова: белопаланачког (у селима општине мирановачке, моклишке, тамњаничке), и у варошици Белој Паланци, било је у мањем броју циганског становништва, него у општинама среза нишавског. Од тога је половина била настањена у Белој Паланци. Најмање циганског становништва у овом округу имале су општине среза лужничког (кукавичка, љуберађска, стрижевачка, стрелачка, а највише општине среза нишавског (темачка, граџаничка, ржанска, станичењска, зајвојска, каланска, смрданска, суковска, костурска и крупачка). У округу топличком знатно је теке издвојити и оценити, из општих података о туђем становништву, приближен број настањеног циганског становништва у срезовима, због знатног броја насељеног арбанашког муҳамеданског становништва у селима овог округа. По општинама срезова овога округа може се приближно одредити присуство циганског становништва углавном у селима са мешовитим српско-арбанашким, ређе у селима са досељеничким становништвом (српским и банаћанским). Овакав приближен однос може се донекле одредити за села на територији срезова: јабланичког (у општинама бојничкој, медвеђској, слишанској и бошњачкој),

и прокупачкој (у општинама варошкој прокупачкој, петровачкој, житорађској, пуковачкој, самариновачкој, појатској, бејашничкој, доњоречичкој, житнопоточкој и горњодрагушкој). Већи део општина овог среза имао је настањено циганско становништво, док је само четири општине (од укупно 14) било без оних становника. Међутим, насељеничка црногорска села у општинама на територији среза, косаничког била су готово без овог становништва (осим варошке куршумлијске општине, где их је било записано само 6 циганских становника). Према томе, највише циганског становништва било је настањено на подручју општина у срезовима врањског (нарочито у срезу масуричком), нишког (у срезу лесковачком и нишком), а мање у окрузима пиротском и топличком.

На територији четири ослобођена округа циганско становништво је било настањено на територији 115 општина, са око 254 насеља (1884. године). То значи да је ово становништво, у мањим и већим групама, настањивало око 29% насеља (од укупно 874), ослобођених округа. У наведеном попису из 1884. пописано је 10,33% у варошима „нових округа“ туђе народности, међу којима је, рачунајући уопште у Србији и ослобођеним пределима, било највише Румуна и Цигана, „који су по свој земљи насељени. Према овим двема народностима број осталих становника туђе народности само је незнатац“.³⁷ Укупан однос циганског становништва према српском у новим окрузима износио је тада 1,65% од укупног становништва ослобођених предела. После Цигана било је преостало од становништва туђе народности у новим окрузима још и „Арнаута“. У осталим „старим окрузима“ било је само још Румуна, уз свим малобројно западноевропско становништво и остатке некадашњег турског становништва по варошима Србије.

У следећем попису из 1890. године подаци о циганском становништву нових округа одређени су према матерњем језику. Утврђено је да је тада међу њима било мало оних који су говорили румунски, („влашки“), у новим окрузима, и то углавном у врањском (само 7 душа), пиротском (15), а није их никако било у округу топличком.³⁸ У осталим окрузима највише су говорили тursки, и локалним циганским језиком. По окрузима ослобођених предела било је настањено Цигана: у врањском 2699 (3,23%), моравском 2091 (1,30%), пирот-

ском 1216 (1%), топличком 1747 (1,44%) и у вароши Нишу 933 (4,69%) — од укупног броја настањених Цигана у Србији).³⁹ Највише Цигана било је тада у Нишу. По густини насељености циганско становништво ослобођених округа износило је 1,60%, приближно као и у старим окрузима Србије (1,77%). Разлика између села и вароши у овом погледу била је незнатна, што „најбоље доказује да су услови за опстанак овог елемента у варошима и селима подједнаки“.⁴⁰

После првих пописа становника ослобођених крајева и Србије од 1878. до 1890. године, „много Цигана мухамедове вере прешло је у православље. По свој прилици ушло је у број Турака и нешто Цигана који се при попису по материјем језику пријавише као Турци... нарочито у топличком округу“⁴¹.

За период између првог и другог светског рата недостају тачни подаци о броју и настањености Рома у некадашњим новим окрузима, и уопште у Србији. Они су у пописима становништва били уписивани међу становништво у рубрици „остали“. У попису становништва из 1931. године у „остале“ било је пописано: у округу врањском 4310 становника; у округу нишком 3509, пиротском 1572, и топличком 1318 становника. Међу њима је било, може се претпоставити, у знатном броју и циганског становништва.

Ако би се наведени подаци однели у целини на Цигане у ослобођеним окрузима, онда би се, упоређивањем ранијих пописа (из 1884. и 1890) са пописом из 1931. године могао уочити известан пораст прираштаја овог становништва у годинама између два последња светска рата.

Уколико би се насељеност Рома на подручју ослобођених предела, приказана у претходним резултатима пописа после 1878. године, упоредила са данашњим стањем, према резултатима последњег пописа становништва СР Србије из 1971. године, онда би се могле, мада само делимично и непотпуне, запазити неке промене. Тако се може само уопштено уочити да је ово становништво гледано готово у стогодишњем пресеку, данас релативно напредовало у природном прираштају. С обзиром на знатне и честе промене у административној подели јужних српских области од краја 19. века до 1971. године, то се овај прираштај не би могао тачно одредити из досадашњих објављених статистичких података. Ако се на пр. из пописа 1890. године упореди податак о

укупном броју циганског становништва ослобођених округа (6596), са укупним бројем Рома јужне Србије (у 23 општине, чије се подручје већим делом поклапа са данашњом територијом нових округа), који чини укупно 6508, онда се уопште може констатовати приближно исто стање, или незнатно опадање природног прираштаја овог становништва у наше време. Међутим, овај закључак не мора бити веран постојећем стању најпре због тога, што је знатан део циганског становништва укључен на подручју уже Србије у српско становништво, услед познатог и карактеристичног, још увек знатног утицаја процеса посрблјавања Рома у српским областима, који је нарочито био јак на подручју ослобођених крајева непосредно по ослобођењу од Турака. Ако се, са друге стране, упореди насељеност Рома данас (1971) на територији некадашњих ослобођених, или нових округа, онда се може констатовати знатан природни прираштај Рома у наше време у насељима јужне Србије.

Како је изгледала територијална рас прострањеност и насељеност популације Рома на подручју административних целина јужне Србије у попису из 1971. године, сазнајемо из података овог последњег пописа, за следеће 22 општине:

1. Бабушница	84	становн.	Рома
2. Бела Паланка	627	"	"
3. Бојник	563	"	"
4. Босиљград	13	"	"
5. Бујановац	2749	"	"
6. Владичин Хан	636	"	"
7. Власотинце	118	"	"
8. Врање	3168	"	"
9. Гаџин Хан	54	"	"
10. Димитровград	1	"	"
11. Куршумлија	127	"	"
12. Лебане	443	"	"
13. Лесковац	1869	"	"
14. Медвеђа	52	"	"
15. Мерошина	270	"	"
16. Ниш	1905	"	"
17. Пирот	886	"	"
18. Прешево	312	"	"
19. Прокупље	804	"	"
20. Сурдулица	2163	"	"
21. Трговиште	13	"	"
22. Црна Трава	103	"	"
Свега	6508	"	"

Ако се узме да је и међу муслиманима (определјеним) био знатан број и пописаних Рома, онда се, бар унеколико, може стечи слика о данашњој настање-

ности Рома у јужним српским пределима. Као се упоређивањем њиховог броја у пописима из 1884. године и 1890. године може констатовати, неке појаве су и даље карактеристичне за ово становништво, на пр. у лужничким селима, где и до данас ових становника има у врло малом броју, док на пр. у Лесковцу и лесковачким селима, Нишу и нишким селима, где је и раније било у већем броју ових становника, и данас су готово најбројнији. Исто тако се могу запазити и промене, у смислу појећања насељавања оних подручја и насеља у којима раније није било овог становништва, или је било врло ретко настањено, као на пр. у Куршумлији и косаоничким селима, Власотинцу и власотиначким селима, и слични примери у другим насељима јужних крајева.

Ако би се упоредили подаци о укупном броју становника Рома данас (1971) на подручју уже Србије и њених јужних области, онда би се нашло да у посledњем попису становништво Рома уже Србије чини око 5% од укупног броја овог становништва у Србији са покрајинама, док би у јужним областима Србије оно представљало око 65% од укупног броја овог становништва са подручја уже Србије (без покрајина). Роми са подручја некадашњих нових округа, са друге стране, представљали би 34% од укупног броја Рома данашње јужне Србије. Ови подаци само уопште могу да укажу на основне карактеристике настањености Рома у данашњим административним оквирима територије некадашњих ослобођених, или нових округа Србије. Међутим, подаци које нам о Ромима пружа последњи попис становништва из 1971. веома су штубри и непоуздани, а по вредности су палеко од оних података које су нам пружили пописи извршени у овим крајевима скоро пре једног века.

IV

Док су прве вести о присуству циганског становништва у јужним српским земљама потицале још из турског времена, а прва, за сада још увек и најпотпунија, статистичка грађа од пре сто и нешто мање година, до данас служи као почетна и завршна информација о овом становништву, дотле су почеки научних истраживања за проучавање овог инородног етничког елемента на српском етничком, и југословенском

подручју уопште, везани тек за наше време. У њима није било знатнијих регионалних монографских захвата, осим парцијалних, непотпуних и малобројних проучавања на подручју јужне Србије, као и осталих области наше републике.

Почетак систематских научних проучавања и истраживања о настањености, етнографским, етничким и антрополошким проучавањима Рома (Цигана) у Србији уопште јавља се у оквиру антропогеографских проучавања насеља и становништва Србије, која је организовао на истраживачком плану, и у низу публикација објавио са својим сарадницима, професор Јован Цвијић крајем 19. и почетком 20. века. Све до данас се, као део антропогеографске методе истраживања, коју је поставио и развио Јован Цвијић и његови ученици, а касније и шира мрежа сарадника на овом пољу истраживања, наставља проучавање овог становништва претежно у оквиру општих монографских студија области на подручју наше републике. Међутим, Ј. Цвијић, као и његови следбеници, од почетка нису посебну пажњу обраћали на овај етнички елемент у етнодемографској структури српских области. Обухватали су га, углавном, као пратећи слој становништва, нестапан у начину настањивања и у зависности од начина живота и занимања. Укључивали су га у етничке групе расуте по свим крајевима Србије. У својим капиталним делима, Балканском полуострву и јужнословенским земљама, Антропогеографским проблемима Балканског полуострва и другим својим делима, значајним доприносима светској науци, Ј. Цвијић није одредио зоне и правце насељавања, као ни начин настањивања и миграционе кретања, насеља и станица овог слоја становника. Само је констатовао његово присуство на Балкану од времена продирања Турака у овај део Европе. Међутим, у посебним студијама из области проучавања Македоније и Старе Србије (почетком 20. века), као и у својим првим „упутствима за проучавање села“ (из 1896) Цвијић је посебно истакао и уочио проблеме проучавања етничких и социјално-економских карактеристика Рома, као специфичног елемента у структури балканског становништва. С обзиром да Ј. Цвијић тек у последњем одељку (VII) својих „Упутстава“, и чак у трећој, последњој тачки овог одељка, поставља питање порекла, настањености, врстама насеља, миграцијама и занимањима циганског становништва у

српским насељима, могло би се претпоставити да је он посредством антропогеографске методе истраживања дошао и до значајних података о циганском становништву српског етничког подручја, најпре као о социјално-економској категорији, а тек после овога као и етничком и етнографском феномену балканског, посебно српског етничког подручја.

Може се рећи да је тек појавом Т. Р. Борђевића, познатог етнолога код нас и у свету, оснивача посебне етнолошке „циганолошке“ истраживачке методе, отпочело не само интересовање, него и компаративна научна истраживачка пракса у смислу одређивања критеријума за класификовање и вредновање Цигана, данашњих Рома, као представника одређене етничке и антрополошке категорије, и значајног фактора у формирању традиционалне културе балканских народа, посебно Срба.

И Ј. Цвијић, и Т. Борђевић издвајају ово становништво Србије, по пореклу и социјалним категоријама, на неколико група, за које констатују да их често „ни телесне особине не разликују од околине у којој су“. Због тога, изгубивши током векова све етничке особине, време им никако није избрисало њихове традиције о заједничком пореклу, захваљујући управо њиховим навикама, начину живота и занимања, што их и одржава „као засебан народ, иако нигде не чине велике групе“.⁴³

По времену и начину досељавања у Србију, Т. Р. Борђевић је издвојио посебан етнички најстарији слој оних Цигана који су у Србију досељени заједно са Турцима, а које назива „Гаџикано Рома“; и новији досељенички слој овог становништва у јужним српским областима тзв. „Корано Рома“, уз који су се досељавали и Лингури, номадски Цигани влашког говора. На тај начин је Т. Р. Борђевић први означио правце миграција и зоне настањивања у јужним српским областима овог досељеничког становништва, који су собом доносили и ширили бројне оријенталне елементе културе.⁴⁴

Као најмлађи слој Т. Р. Борђевић разликује тзв. „србизиране“ Цигане јужне Србије, који се интензивније формира тек са ослобођењем јужних српских области и спровођењем административних мера за покрштавање Цигана. Он запажа да се овај процес етничке асимилације циганског становништва вршио још и током турске владавине, у условима заједничког живота

хришћанске раје, у коју је био спадао и онај старији слој хришћанских, потом исламизованих Цигана, које спомињу још турски пописни тефтери.

Као заједничку особину менталитета старијих и млађих етничких слојева Рома јужних српских крајева, слично и у осталим крајевима Србије, Т. Р. Борђевић наводи несталност у погледу религије: „Не имајући сопствене вере... Цигани се просто саобрађавају религији земље у којој живе. Као што су нестални у погледу места становља, исто су такви и у погледу религије... њему је тако лако са сваким селом променити религију, као што је другоме лако променити одело. У хришћанским земљама они се крсте, а међу мухамеданцима се образују, међу православнима су православни, међу католицима католици...“ Т. Р. Борђевић такође цитира запажања иностраних путника и научника о Циганима Балканског полуострва, која су везана и за оне у јужним и осталим српским олбастима, а у којима се каже да „у свету има 77 и по вере. Цигани су оно пола вере“.⁴⁵ Узимајући цигански језик као један од елемената културне традиције овог становништва наших крајева, придошлог „из своје неоспорне колевке Индије“, Т. Р. Борђевић је уочио бројне трагове њиховог дугог путања преко Персије на Балкан, очуване у персијским и јерменским коренима речи у њиховом језику, а посебно у познатој склоности за ковачки занат, у коме су постали добри мајстори још од давнина. Можда још од времена када су њихови преци боравили у пространим рудним областима Персије, као робови, одакле су касније били потиснути историјским догађајима и расељени на разне стране, па и по Балканском полуострву. У овој далекој прошлости научили су се и обради дрвета и плетарству, што су доцнија покољења пренела и у земље у које су се доселили. Собом су, можда, донели и музiku као занат. Оријенталног су, свакако, порекла и она узгредна занимања која су код овог становништва свуда у нашим крајевима познати, као што су прошиња, краћа, послови ниже врсте, тзв. „презрени“ и прљави радови и занати.⁴⁶

Уочавајући професионалну и социјалну структуру Цигана у Србији, везану за њихов специфичан начин сталне настањености и миграционих кретања, и Т. Р. Борђевић и Ј. Џвијић их деле свуда, па и у јужним српским крајевима, на стално настањене, махом занат-

лије и земљораднике, и на скитаче, тзв. „Гурбете, Курбете, Корбете“, чегарре, који сами себе називају „Тамари“, а по томе и „Рома царанице“ (рома-чове, цара-чегра).⁴⁷

Од конфесије којој су се прилагодили, како наводи Т. Р. Борђевић, зависио је и њихов начин настањивања као сталноседелачког становништва, као и однос средине према овом становништву у ослобођеним крајевима до 1878. и непосредно по ослобођењу од Турака. О томе Т. Р. Борђевић наводи следеће: „Скоро досељени Цигани из Турске, и они које смо добили од Турака у новим крајевима, ... још се и данас држе муhamеданске вере доста добро... али се и код ових... сви муhamедански обреди врше много простије но у Турака, јер су их Турци сматрали недостојним и нечистим да буду прави правовери. Нису им свуда допуштали да иду у цамије, нису им давали да се сахрањују у турска гробља, већ обашка у циганска, при вршењу сунета њих су издвајали... Цигани не иду ни на ћабу, нити су достојни да врше све што Турци врше. Циганин пије сва пића, Циганка не крије лица, итд...“⁴⁸

Говорећи о међусобним односима разнородних слојева циганског становништва у Србији, Т. Р. Борђевић наводи о томе и неке примере из нових округа на југу Србије. Тако, саопштава на једном месту да „у Чести, селу и округу нишком, срез моравски, има Турских и Влашких Цигана. Сви су се у разна времена доселили. Неки турски Цигани никаде из Честе не иду, већ се ту у селу баве ковачким занатом и свирањем. Ту у селу имају и својих кућа у којима стално обитавају, а имају и нешто земље коју раде. Други, пак, напуштају своје село и иду ради свог заната на разне стране, па се преко зиме враћају у своје земунице. Влашки Цигани настањени су у Чести пре 30 до 40 година (дошли после 1878) али у њој проводе само зиму, а чим гране пролеће напуштају своје земунице па иду на разне стране и раде коритарски занат“.⁴⁹ Овај полуномадски начин живота, као и сезонска настањеност могла би се у овим областима посматрати у основи као једна од архаичних форми преласка циганских номада на сталноседелачки живот, и преласка из привремених склоништа, земунице, у издвојена циганска насеља, са домовима и окућницама, везујући се за земљорадњу и занате у селу.

Т. Р. Борђевић је, као и Ј. Џвијић, осим порекла Рома ослобођених предела, додирну делом и питање њихових

локалних помештања и емиграционих праваца у суседне српске области под турском управом после 1878. Тако је запазио циганске мухацире „јерлије“ из топличког округа у Косовској Митровици, настањене, по турском начину, у варошкој „к'птијан малеси“, поред „Габеља“, старијих косовских циганских досељеника арабашког и турског говора, и посебног циганског дијалекта, коме су научили и Јерлије.⁵⁰ Он такође наводи на једном месту и колонију грађанских досељеника Цигана после 1878. у Алексинцу,⁵¹ и у селу Добрујевцу (у алексиначком срезу), који су досељени као скитачи, а од којих се тек „треће колено“ настанило стално у овом селу.

У погледу датирања појаве сталног настањивања код циганског становништва јужних српских крајева, Т. Р. Борђевић сматра да је 1844. година означила почетак сталноседелачког живота већег дела овог становништва. Као услов за везивање циганског становништва за насеље у овим крајевима, Т. Борђевић наводи да је то година „када је све земљиште Србије премерено и одређено као својина, било државна, било општинска, било приватна, те их нико на своме имању није трпео“.⁵²

Живећи на подручју ослобођених предела, на коме су печалбарска занимања и миграције једна од главних привредних карактеристика сиромашнијих планинских села, и циганско становништво из ових крајева познато је, уз остале печалбаре из јужних крајева, у унутрашњости Србије. Тако је и Т. Р. Борђевић међу првима уочио ове становнике као печалбаре занатлије из пиротских села. Њих је народ јасеничких села у Шумадији називао Пироћанцима, добрым мајсторима, који су долазили с пролећа да би радили у својим привременим чергама калајдијски занат, док су се њихове жене бавиле врачањем и „вађењем прва из очију, ушију, и носа болесника, и иначе „лечиле“ од других болести околне становнике“, за награду у житу и храни.

Прве систематски прикупљене и обрађене податке са теренских проучавања циганског становништва на подручју јужне Србије налазимо у монографским студијама Р. Т. Николића, на почетку 20. века, из области Пољанице, Врањске Пчиње, из Крајишта и Власине, као периферним, лимитрофним етничким зонама ослобођених предела, према Бугарској и Турској.⁵³ О циганском становништву ових крајева дају

податке и његови савременици. Ј. Х. Васиљевић и Вл. Николић, за подручје јужног Поморавља у Турској (тзв. Бујановачког), и за област Лужнице и околну Пирота. У наведеним проучавањима почетком 20. века, Р. Т. Николић, Цвијићев ученик, уочио је на овом подручју као најстарије циганске дошљаље, можда из 16. и 17. века, придошли са Турцима, Цигане влашког говора, које су у његово време у власинским селима називали Лингурима. По народном предању, од ових најстаријих циганских досељеника потичу и неки цигански родови, у народу названи „Лингурци“. На остатке овог најстаријег слоја циганског становништва налазио је и Ј. Х. Васиљевић, у бујановачком Поморављу, а такође и Ј. Цвијић у неким македонским областима.⁵⁵

Сви они их наводе углавном као првобитне скитаче, тек у новијем периоду стално настањене, и асимиловане са сеоским српским родовима. Р. Т. Николић наводи такође још једну другу, у његово време, малобројнију групу Цигана скитача „латинског порекла“, који су били заборавили своје порекло, као и цигански говор, који су заменили српским. Отуда Р. Т. Николић овај слој сматра, иако већ нестао и асимилован, као један од најстаријих хришћанских слојева Цигана, који потичу још из турског времена, пре исламизовања хришћана у овим крајевима (из 16. века),⁵⁶ старији од раније поменутих власинских Лингура.

У млађе циганско становништво јужне Србије Р. Т. Николић и Ј. Х. Васиљевић убрајају раније поменуте „турске Цигане“ (у Врањском поморављу, Пољаници, Власини са Крајиштем), у народу зване „Гурбете“, који су у ове крајеве пристигли са турским освајачима као већ исламизован слој. Као старије циганско становништво они сматрају врањске „Борговце“. Овај старији слој хришћанских Цигана је изменашан са млађим покрштеним (после 1878) муслимanskим Циганима. Р. Т. Николић пружа доста података о Циганима у компактном циганском насељу у Масурици, које наводи, као занатлије и стално настањене, добре мајсторе коваче и клинчаре. Цигане, познате као прерађиваче дрвета, коваче и клинчаре, „метере“ (свираче) из Пољанице, Р. Т. Николић помиње као стално настањене, и као скитаче, сезонске раднике (најчешће као кудељаре, коношљаре, сукаче и корпаре), који су углавном очували свој цигански говор, али су уз то још и полиглоте (говоре српски, арба-

нашки). У Власини и Крајишту он је запазио да су Цигани пореклом из Знепоља, старији досељенички слој. По народном предању, они су бежећи од Турака (вероватно као хришћани или рудари), дошли и настанили се у овом крају, издвајајући се по многим одликама од осталих становника све до времена испитивања (почетка 20. века).⁵⁷

О друштвеном и економском положају Цигана у јужним српским областима до ослобођења, има само узгредних запажања које дају Т. Р. Борђевић, Р. Т. Николић и Ј. Х. Васиљевић. Они наводе да су у испитиваним областима наилазили, у очуваним предањима на остатке турског феудализма: наводе да су и Борговци и Гурбети били момци, исполните и аргати на турским имањима. Т. Р. Борђевић је запазио неке појаве из друштвеног положаја и професионалне структуре циганског становништва ослобођених округа. „Бавећи се проучавањем Цигана на територији предратне Србије“, наводи он, учио је да је код Цигана чак и музика и песма „занатски производ“, у истој мери као и сваки други занат којим се ово становништво бавило у свим крајевима Србије, а нарочито у новим окрузима. Посебно наводи овај занат у вези са обичајем „у новијим крајевима“ да „пред врстом копача бије гоч и пишић зурла циганска“, као што се и у осталим крајевима Србије често „са циганском свирком одржавају мобе“, подстичући код радника вољу за рад и истрајност.⁵⁸ Иначе, говорећи о занимањима Цигана у турско време у овим крајевима. Т. Р. Борђевић наводи да су турске власти одређивале „по каквог отреситијег Циганина да води бриту о Циганима“. У Нишу су за време Турака Цигани у махалама имали Цигане за старешине, који су их звали „малбашије“. Малбашија је скупљао порезу, наређивао кулук и ишао у суд те заступао Цигане кад је требало. Он је имао помоћника који се звао „арза“. Његова је дужност била да извршује наредбе малбашијине. У Врањској Бањи сви Цигани, и мухамеданци и православни, имају једног „кмета“ који, кад хоће да изда какву наредбу Циганима, узима гоч па изађе на сред махале... и... скупи све Цигане“.⁵⁹ Говорећи о социјалној структури Цигана ослобођених предела, он даје и класификацију овог становништва према професији, по којој се међусобно разликују, истичу, или међусобно куде. За сеоске стално настањене Цигане у овим крајевима наводи да су „конопљари“ (мухамеданци или хришћани врањских

села), који гаје, прерађују и откупљују, ради продаје конопљу, или раде по сеоским кућама на преради конопље у влакна, гребенају и сл.; затим су и „аргати“, надничари цигански радили код сеоских домаћина, као копачи, берачи дувана; „корпари“, који се баве плетарством, израдом крошњи, корпи од прућа; затим, гребенари, вртенари, коритари, ложичари (кашикари) и др. који израђују разне предмете покућства од дрвета, итд. Међу њима, било је као и у другим крајевима Србије, по занимању и „мечкара“, цамбаса. Посебно Т. Р. Борђевић помиње нишке Цигане, познате као варошке носаче терета, „амале“, за које наводи да „по читав боговетни дан стоје, седе, или леже на улици, чекајући прилику да што пренесу, или да некога што послушају и тиме што заслуже“.⁶⁰ За стално настањене Цигане ових крајева он наводи да се баве земљорадњом.

О обичајима и веровањима Цигана у Србији такође је највише података пружио Т. Р. Борђевић, у својим компаративним студијама из области религије и друштвеног живота, као и у записима грађе из живота и обичаја овог становништва. У овим његовим студијама и прилозима налазимо и бројне податке из живота и обичаја Цигана ослобођених крајева. Тако је Т. Р. Борђевић запазио неке карактеристике ових Цигана у одевању, као што је то било њихово „турско одело“, по коме су се разликовали од осталих Цигана у Србији. Он такође наводи да су Цигани мухамеданци, мушки, носили обријане главе и дугачак „черпин“ (перчин).⁶¹ Исто тако, од обичаја Цигана у овим крајевима опширно је описано признање „Васуљице“, код Цигана у Врањској Бањи, код власотиначких Цигана; Ђурђевданске обичаје код врањских и нишских Цигана; затим, обичај Лазарица код њих, и неке од породичних обичаја и обреда (о свадбеним и самртним обичајима, обичајима о рођењу, итд.). Доста исцрпних података и компаративних студија Т. Р. Борђевић је дао и из области народног прозног стваралаштва и фолклора Цигана ових крајева Србије.⁶²

Осим Т. Р. Борђевића доста података, мада узгредних, дао је о животу и обичајима Цигана јужних српских крајева и Р. Т. Николић, као: веровања и обичаје уз рад, породичне обичаје и предања о пореклу, сродничке односе и породичну традицију, легенде итд.). Такође и код Вл. Николића налазимо доста података, мада узгредних и непотпу-

них, о животу и обичајима лужничких и пиротских Цигана.⁶³

Можда најсликовитије и најпотпуније осветљавање положаја и обичајног живота варошких Цигана у ослобођеним пределима налазимо у књижевним делима Стеваца Сремца и Боре Станковића⁶⁴ (код нишских и врањских Цигана). Положај нишских Цигана као слугу код српских и турске хација, који су држали „бујрунтију“ од турских власти на одређен број Цигана, Сремац на духовит начин приказује у „Ивковој слави“, као представнике „турбетске сорте и чађаве вере“, слика ликове циганских „малбашија“; учествовање у чаршијским и породичним весељима, и свечаностима оних чувених нишских Цигана свирача; о заједничким празницима и обичајима Цигана муслимана и хришћана; о положају циганског становништва у време српско-турског рата, и уопште, о учешћу Цигана у свакодневном животу старих нишских чаршија, чорбација и хација, којима би свака слава и свадба, сваки празник, био „глув без Цигана“. Посебно су духовито приказани међусобни односи циганског становништва из разних места и вароши, и разлике које су они сами правили међу собом, на пр. подругљив однос према масуричким „селским“ Циганима у Нишу, где сами нишки Цигани истичу да „има Цигана и Цигана“, у смислу разлике у менталитету и начину њиховог живота. Нарочито су упадљиве разлике између свирача, којима заповедају „чалгаци башије“, и оних сеоских Цигана свирача, које одговарају управо социјалним разликама чаршија. Сремац је такође, као што је то касније запазио Т. Р. Борбенић, са пуно духа и локалног нишког колорита, истакао улогу Цигана из ових крајева у ширењу музичког и играчког фолклора по варошима у унутрашњости тадашње Србије.

V

Тек у новије време налазимо потпуније прилоге из области проучавања антропогеографских и етногеографских карактеристика Рома и њихових насеобина на подручју јужне Србије. У низу монографских прилога, обраћивани су проблеми насељености и етнодемографског развоја Рома у мањим и већим регионалним целинама (као што су монографски прилози о лесковачким, грделичким, врањским Циганима), као и прилози у посебним одељцима обимних

монографија поједињих области јужне Србије, као и у посебним студијама и прилозима о обичајном животу Рома из ових крајева.⁶⁵

У наведеним студијама и прилозима, аутори су приказали савремене услове живота и елементе општег етничког преображаја Рома јужних српских области, у оквиру савремене етничке заједнице овог дела Рома у нашој републици и становништва јужних српских крајева. У овим прилозима подучене су специфичне карактеристике обичајног живота Рома ових крајева у историјском пресеку, од периода турске владавине, до наших дана, и подучене сличности и разлике у животу и обичајима Рома јужне Србије и других крајева наше републике.

Посебно је уочен и проучаван процес етничког и културног прожимања између Срба и инородне групе Рома, одржан у традиционалној култури и обичајном животу становника јужних српских области. Посебно је обухваћен савремени преобразај начина живота и традиционалне културе Рома у овим крајевима у савременим условима индустријског развоја и урбанизацији југа Србије, у коме су наступиле велике разлике у менталитету и култури Рома, њиховом начину живота, као и у променама у њиховом односу према осталом становништву, са којим су они провели читав век у заједништву — од ослобођења од Турака 1878. до данас.

Сви овде досадашњи резултати проучавања, како они из старијег периода, тако и предузетих систематских проучавања Рома ових крајева у наше време, представљају само почетак једног великог послана, коме треба прићи студијски и систематски, како би се унеколико надокнадило досадашње закашњење у проучавању ове врсте.⁶⁶ Пред етнолозима је посебно тежак и одговоран задатак да се у савременим условима научних истраживања међуетничких и међународних односа на подручју наше републике, не пропусти садашњи тренутак у погледу проучавања Рома у целини, и у регионалним захватима на српском етничком простору, проматрајући ово становништво као значајну компоненту у културном и етничком развоју наше републике. Овде би посебно место нашла истраживања и проучавања Рома јужне Србије, као дела шире етничке заједнице у југословенским оквирима. Као основни задатак у овом послу треба предвидети проблеме проучавања специфичних процеса прожимања и културних стапања Рома на

њиховом животном простору у Србији, који се у прошлости, па све до наших дана, одржавао у смислу посрблјавања, или исламизовања, а у наше време у смислу социјалних и културних изједначавања овог дела популације са осталим слојевима становништва наше републике, као дела југоисточне европске културне заједнице.

НАПОМЕНЕ

1. Т. Р. Борђевић, Наш народни живот, књ. 7, Београд 1933, 11.
2. Ј. Цвијић, Балканско полуострво и југословенске земље, Београд 1922, 131, 137.
3. Т. Р. Борђевић, нав. дело 58; М. Филиповић, Цигани. Чланак у Енциклопедији Југославије, књ. 2, Загреб 1976, 376; Т. Р. Борђевић, Из Србије кнеза Милоша (Становништво), Београд 1924, 114, 115.
4. М. Васић, Лесковац u 16. веку. Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, Сарајево 1969, 47.
5. О. Зиројевић — И. Ерен, Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444—1446). Врањски гласник IV, Врање 1968, 377—405 (овде се не помињу Цигани као издвојена категорија прокских обвезника).
6. О. Зиројевић, Лесковац u 15. и 16. веку. Лесковачки зборник IX, Лесковац 1969, 168.
7. М. Васић, нав. дело 47, 48.
8. О. Зиројевић, Лесковац u 15. и 16. веку, 168.
9. М. Васић, нав. дело 49, 50.
10. Ст. Новаковић, Белешке доктора Бранка из српских земаља од године 1669. СКА Споменик IX, Београд 1891, 41, 43.
11. F. Kanitz, Donau Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnografische Reisesstudien. Leipzig 1879, 84: navodi Dr Brawen, „A Brief account of some travels in Hongaria, Servia etc.“, London 1673.
12. Ст. Новаковић, нав. дело, 41.
13. F. Kanitz, Serbien. Land und Bevölkerung, Leipzig 1909. Zweiter Band, 132, 151, 168.
14. F. Kanitz, Donau Bulgarien, Band I, 38—342.
15. Исто, 126, 210.
16. Државопис Србије, књ. XI, Београд 1882, 54, 55.
17. Државопис Србије, књ. XVI, Београд 1889, 258, 262.
18. В. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели Србије 1877—1878. Библиотека Народног музеја u Лесковцу књ. 21, Лесковац 1975, 73, 79.
19. Т. Р. Борђевић, нав. дело, 55.
20. М. Ракић, Из Нове Србије. Отаџбина књ. IV, св. 13—16, Београд 1880, 364, 565; књ. V, св. 17—20, 34, 602.
21. Државопис Србије, Београд 1871, 112, 113: помињу се пре ослобођења 50 кућа Цигана u Куршумлији.
22. Исто, 256—267, 269—273.
23. Т. Р. Борђевић, нав. дело, 53, 54.
24. М. Б. Милићевић, нав. дело, 314.
25. Р. Т. Николић, Врањска Пчиња. Српски етнографски зборник, Насеља књ. II, Београд 1903, 165, 166.
26. Т. Р. Борђевић, Наш народни живот, књ. 6, Врсте Цигана u Србији. Београд 1933, 90; књ. 7, 43. Из Србије кнеза Милоша (Становништво), 114—117.
27. С. Л. Поповић, Путовања по Новој Србији, Београд 1950, 500, 556, 542.
28. Статистика краљевине Србије, књ. I, Београд 1893, 116, 65.
29. Вл. Карић, Србија и Балкански савез. Београд 1893, 95; Србија, Београд 1887, 85.
30. Државопис, књ. XVI, 262, 263.
31. Статистика Краљевине Србије, књ. I, 45, 46, 7, 8—11.
32. FNRJ. Savezni zavod za statistiku, Popis stanovništva 1953, knj. XI, Beograd 1960, 420.
33. Savezni zavod za statistiku, Popis stanovništva 1971, Etnička itd. oboležja, rezultati po opštinama, knj. XVI, 28/38, 78/102, 130, 148.
34. Државопис Србије књ. XVI, 28—38, 78—102, 130—148.
35. Ј. Јовановић, Лесковачки Цигани. Лесковачки зборник X, Лесковац 1970, 173—190.
36. Ј. Кипрић, Насеља Рома као обележје градске периферије (на примеру градова Јужне Србије). Лесковачки зборник XIX, Лесковац 1979, 219—224.
37. С. Л. Поповић, нав. дело, 505.
38. Државопис Србије књ. XVI, г. XXVI.
39. Статистика Краљевине Србије књ. I, LXXI, LXXII.
40. Исто, LXXII.
41. Исто.
42. Савезни завод за статистику, Попис становништва 1971, 18.
43. Т. Р. Борђевић, Наш народни живот књ. 7, 3, 52, 53, 59.
44. Исто, 39, 40, 41, 60, 61, 68; књ. 8, 15.
45. Исто, књ. 7, 3.
46. Исто, 4, 11.
47. Т. Р. Борђевић, нав. дело, књ. 7, 58.
48. Исто, 56, 57.
49. Исто, 61.
50. Исто, књ. 8, 15.
51. Исто, књ. 7, 111.
52. Исто, 60.
53. Исто, 61.
54. Р. Т. Николић, Врањска Пчиња, 130; Крајиште и Власина, СЕЗБ. Насеља (XVIII), књ. VII, Београд 1911, 170; Пољаница и Клисурса, СЕЗБ. Насеља књ. III, (6), Београд 1905, 113, 119, 166, 229 (у селима Горње Требешине, Луково, Големо Село).
55. Ј. Х. Васиљевић, Јужна Стара Србија, књ. прва, Београд 1910, 41, 42 и др.
56. Вл. Николић, Из Лужнице и Нишаве, СЕЗБ, књ. VI, Београд 1910, 32—33, 135, 254.
57. Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Јужне Србије, књ. I Београд 1902, XX.
58. Р. Т. Николић, Врањска Пчиња, 130.
59. Исто.

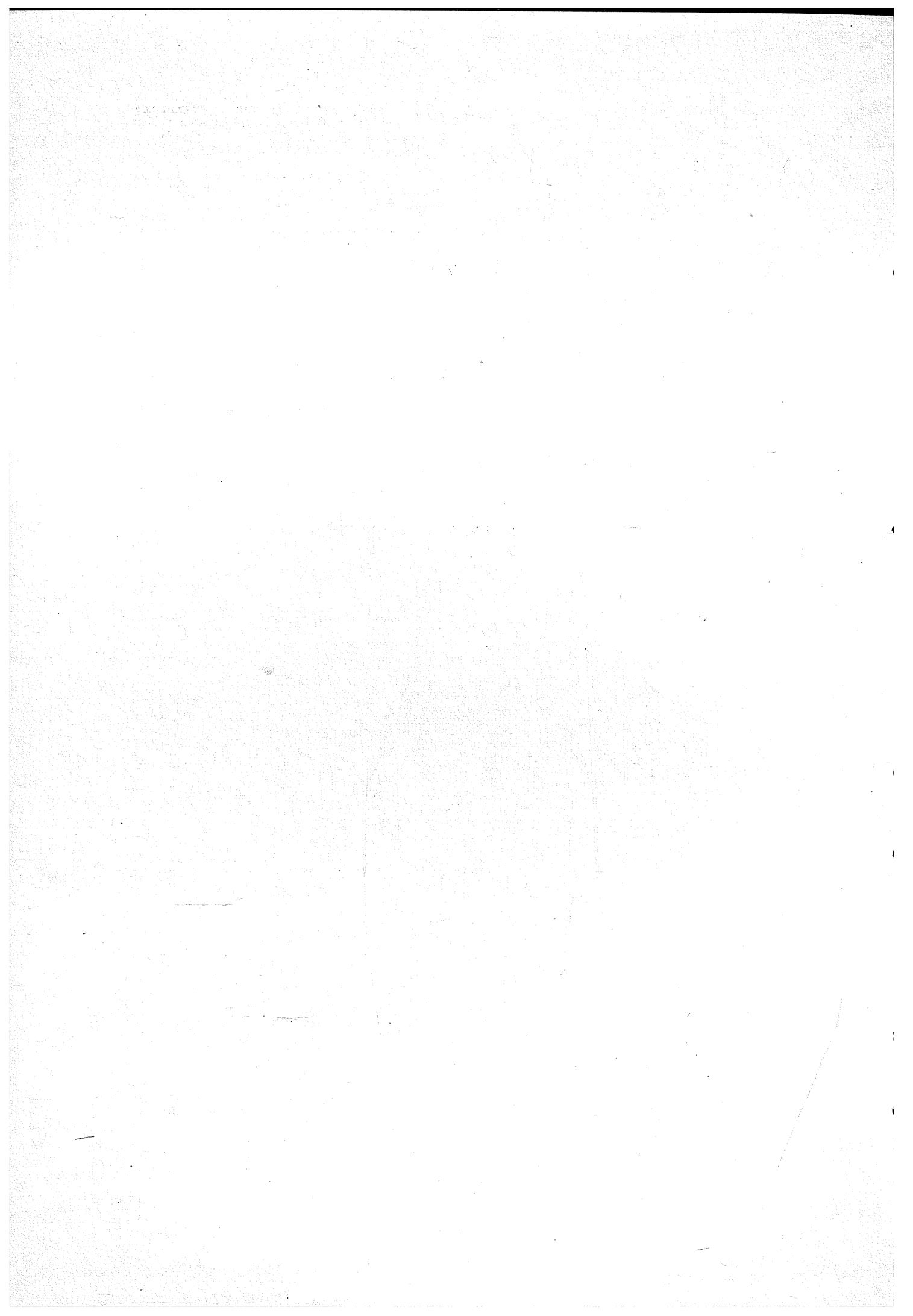
58. Т. Р. Борђевић, нав. дело. 33.
59. А. С. Јовановић, Врања и њено Помоћавље. Дело књ. 19, 261.
С. Л. Поповић, нав. дело, 500, 505, 542.
- Т. Р. Борђевић, нав. дело, књ. 7, 63.
60. Исто, 21, 27.
61. Исто, 65; Т. Р. Борђевић, Обичаји у Циганама. Годишњница Николе Чупића XII, Београд 1903.
62. Т. Р. Борђевић, нав. дело, књ. 7, 90, 98, 100, 101, 105, 108, 111; књ. 8, 32.
63. Р. Т. Николић, Польаница, 111.
Вл. Николић, Из Лужнице и Нишаве, 32, 33, 135, 209, 254.
64. Б. Станковић, Наш Божић. Сабрана дела књ. I, Београд 1956, 427; Нушка, 434, 435; у другим приповеткама, у роману Нечиста крв, итд.
- Ст. Сремац, Ивкова слава. Целокупна дела у 7 књига (изд. Народно дело, без године), књ. 1, (стр. 1, 7, 9, 46, 117, 118, 120, 122, 145); Зона Замфирова, (књ. 1, исто изд.), 227, 242. (О нишким и масуричким Циганима свирачима).
65. Ј. Трифуноски, Цигани у Врањској Котлини, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 22—23, 197—208.
Исти: Врањска котлина. Антропогеографска испитивања, књ. 75, 76, 77.
- Исти: Села и становништво у доњем сливу Власине. Лесковачки зборник XIV, Лесковац 1964, 10, 19.
- Д. Борђевић, Живот и обичаји у Лесковачкој Морави. СЕЗб. Друго одељење, књ. 31, 9, 10, 364, 406, 524.
- В. Николић-Стојанчевић, Врањско Поморавље. СЕЗб. Одељење друштвених наука, живот и обичаји народни (Друго одељење), књ. 36, 21, 60, 74, 118, 123, 124, 127, 141, 154, 156, 176, 197, 493, 530.
- Ј. Јовановић, Пуста Река. Лесковачки зборник XV, Лесковац 1975, 129.
- Д. С. Ранчић, Цигани Грделице и Грделичке клисуре. Лесковачки зборник XI, 151
66. Упор. проблеме изложене у рефератима на Симпозијуму Етнографског института САНУ, „Живот и обичаји Рома у нашој земљи“, у Београду 1976. (Д. Борђевића: Две групе Рома у Лесковцу; Р. Пешић. Роми у делу Боре Станковића).

Dr Vidosava Stojančević

ROMEN (ZIGEUNER) IN SÜD SERBIEN

In Südostserbien leben Romen in Städten und Ortschaften in grösseren Gruppen. Der Verfasser forscht in seiner Arbeit ethno-demographische Eigenschaften und Kultur von Romen und unterstreicht, dass es ein sehr inter-

ressante, bisher unerforschter Stoff sei. Der Verfasser überprüfte kritisch die Literatur und führte mehrere Angaben an, die zur Erkenntnis und zur weiteren Forschung der Kultur und Bräuche von Romen dienen könnten.

Михајло Костић

О неким прежицима култа псеудотермалних интермитентних извора

Међу раритетним природним извориштима, нарочиту пажњу истраживача привлачили су интермитентни извори. У географској систематизацији морфохидролошке типологије раритетних природних псеудотермалних налазишта, прави интермитентни извори су на првом месту, јер спадају у најређе и најинтересантније објекте.¹ За њих су везана и интеррегионална култна кретања.

За ове крашке изворе постоји више народних назива. Најпознатији су: „потајница“ (углавном у Србији), „мукавица“ (понајвише у Црној Гори), „загањалка“ и „минутник“ (у Словенији).²

Интермитентне изворе детаљније је проучавао најпре Ј. Џвијић (1896). У Источној Србији он је проматрао и наступне (интермитентне) изворе, који, текући обично, на једанпут пресахну, па се опет појаве после дужег или краћег времена. Ј. Џвијић (1896) је објаснио и хидролошки механизам функционисања интермитентних извора и нагласио да постоје различити типови ових извора. Они постају онде, „где се вода скупља у подземним шупљинама, које са спољашњошћу комуницирају каналима облика натеге. Вода ће из шупљине почети онда истицати, када њен ниво у шупљини достигне висину натегине окуке и отицаће све дотле, док се шупљина потпуно не испразни. Трајање отицања зависи од запремине шупљине или резервоара, од количине воде која у њега стаје и од пречника сифонског канала“. Отуда, према величини и облику шупљине и натеге, неки наступни извори теку само неколико минута, а други по неколико сати. Наступних извора може бити само онда, ако кроз натегу више воде отече но што резер-

воару притиче. Према размери, која постоји између капацитета шупљине и пречника натеге има и разних типова наступних извора.³

Ј. Џвијић је такође запазио да су се интермитентни извори у народу поштовали и истакао некадашњи значај њихове култне функције. „Кад вода из њих истиче, чује се шум и жуборење а по негде и клокотање, које се понавља. Такви извори су тајanstveni и необјашњиви за становнике у околини: чини им се као да нека тајна рука наизменично отвара и затвара уставу и пушта те протече поточић или га прекида. Отуда се свуда, па и у нас, води њиховој приписује чудотворна моћ, и сељаци често издалека, долазе њима, умивају се или купају, да би се изцелили или спасли од других невидовних беда“.⁴

У новије време познатије интермитентне изворе у Југославији делимично је проматрао и прикупio извесне податке о њима Д. Гавриловић (1967). Напомињући да је механизам функционисања интермитентних извора необично сложен и врло разнолик, он је, на основу режима истицања воде и механизма функционисања извора, у „сталне интермитентне изворе“ уврстио и: Хомољску Потајницу и Промуклицу. У интермитентне изворе, код којих вода истиче интермитентно само у кишној сезони, најближи тој групи био би извор Бељевине, код кога, неких година, прекиди у истицању воде трају и по више месеци. У посебну групу класификовани су извори код којих вода истиче интермитентно само у сушној сезони: Којин извор, Мукавица и Кучевска Потајница. У кишној сезони на овим изворима постоји стално истицање воде, без видљивих колебања издашности.⁵

У најновије време познати карстолог Ј. Петровић (1976) је изнео мишљење да специфичан механизам рада интермитентних врела, пуњење резервоара, пећинског канала у виду криве натеге, и др., још увек нису поуздано објашњени.⁶ По томе и резултатима наших испитивања, споменута класификација интермитентних појава, на основу режима истицања воде и механизма функционисања извора, објективно није прихватљива.

За шире разматрања, систематизација морфохидролошке типологије ових раритетних изворишта релевантна је по појавним одликама. Са тог становишта у овом раду, према месту и начину истицања, биће приказани најпре неколики интермитентни извори отворених простора углавном без водообилнијих отока, а затим два пећинска интермитентна извора са јачим отокама.

*

Интермитентним изворима отворених простора (долинскокотлинским) припадају: Кучевска Потајница, Хомољска Потајница и Промуклица у СР Србији, извор Бељевине у СР Босни и Херцеговини и Заградско врело у СР Црној Гори.

В. Каринић истиче да је овај извор знатан по томе, што има два отвора, један у стени, у сасвим маленом гrottлу, под планином, а други испод друма за два-стину метара ниже, на једној, према оближњем Пеку благо нагнутој, шљунковитој падиници. Горњи се извор водом пуни, али она не отиче њиме него оним доњим. Пуњење бива неки пут „за сахат“, а кад је сушно време онда и кроз „неколико сахата“, и кад се напуни до извесне висине, онда из горњега извора сва вода истече за два, три минута подземним путем, кроз онај доњи извор испод друма. Пуњење бива нечујно, али је отицање праћено јаким клокотањем и шумом, и траје само два три минута. Потајница је због ове необичне појаве и добила тако име, и у околини изашла на глас као нека чудотворна вода; и доиста, око ње се народ у извесне дане окупља да тражи лека својим бољкама.⁷

По П. Ж. Петровићу (1932) и тридесетих година нашег века, о постанку појаве и о раду Потајнице у Кучеву народ није знао да дà објашњења, већ јој је приписивао неку вишу силу. Услед те своје тајне силе извор је сматран лековитим, нарочито од главобо-

Лечење „вренге“ на култном интермитентном извору Кучевске потајнице. Муж болеснице Влахић обавља „лечење“ посипањем крашке воде (снимио: проф. С. Вујадиновић, 1953. године).

Кучевска Потајница. — Овај извор у другој половини XIX века, по својој култној функцији, био је познат понајвише из испитивања В. Каринића (1888). Лоцирајући га на десној страни Пека, испод варошице Кучева, онде, где се кучевска карлица стегла у клисуру.

ље. Похобани су се скupљали код извора пре сунчева изласка сваке младе петке и недеље. Кад доњи извор почне клобучати, хватала се вода у судове, да се њоме окупљају или да пију болесници.⁸ Псеудотермални култ овог извора одржавао се и после II светског ра-

та. Према подацима проф. С. Вујадића и Овића (1953), дугогодишњег испитивача Пека, на овај интермитентни извор долазили су болесници, понајвише Власи, да се лече и од „вренге“ (сифилиса).⁹ Касније, у непосредној близини Кучевске Потајнице, отворен је каменолом. Радовима у каменолому поремећен је интермитентни карактер Потајнице, тако да она сада представља обичан извор.¹⁰

Хомољска Потајница. — Овај интермитентни извор је у Хомољским планинама, 12 км северно од Жагубице, на имању Илије Дервиш Бабина из Лазнице. Извор избија на левој страни долине Потајничког потока, 9 м изнад речног корита.¹¹ По Ј. Цвијићу (1896) време истицања ове Потајнице трајало је 21 минут, а време пуњења подземног резервоара 43—44 минута.¹² Према необјављеним подацима Д. Гаврилова и ћа (1974), које ми је љубазно уступио на употребу, за време ерупције, која траје 24 минута, истекне приближно 1.400 литара воде. Крајем пролећа вода истиче без прекида или у врло кратким размацима, а крајем лета размаци између појединачних ерупција могу износити до 24 часа. Вода потиче од мале понорнице, која је од извора удаљена свега 168 м. „За необично истицање воде код овог извора везане су разне легенде. Сујеверни свет мисли да у брда иза извора живи неки осиони Стојан, који према својој вољи пушта и затвара воду. Иначе, постоји веровање да је вода лековита и да исцељује очне и кожне болести, као и болести код којих се не зна узрок (слабост, малаксалост, вртоглавица). Влашко становништво на извору врши разне обреде у вези са култом мртвих: извор се кити босиљком и другим цвећем, остављају се ситни поклони (обично метални новац), за гране око извора се везује разнобојна вуница и крпице. На овај извор долази народ из свих села Жагубичке котлине. Највише народа се слегне на Духове (стотинак душа), а има их који долазе и на Ђурђевдан или Спасовдан. Дешава се да управо тада на извору нема воде и повише часова. У том случају се народ обично брзо разилази јер се сматра да вода не истиче због тога што се међу окупљенима налази неки велики грешник“.

Промуклица. — Ово интермитентно врелце, названо по појавним одликама (промући-нестати), је у атару села Островице (штавички басен), у долини

Видрењака вода избија на додиру заравни и малог одсека. Ќако се налази на око 960 м н.в. Промуклица је врло приступачна. Поред овог интермитентног врелца је обичан извор на коме је такође чесмица са једном лулом. Вода се појављује и престаје у размацима 1—2 часа, што зависи од годишњег доba, односно прилива. Народ верује да када надолази вода испушта је аждаја и због необичне појаве сматра је лековитом. Испод провизорне чесме, којом тече један мањи део истицајне воде, је басенчић облика малог мочила где појединци купају ноге, а на чесми перу лице и очи. По испитивању академика М. В. Лутовца (1960. и доцније) свуда у води виде се новци а око ње делови одела, разнобојни конци, стриже од одела, гајтани и свите (првени делови одеће), које после купања болесници остављају. Воду посећују и муслимани и православни, јер сматрају да помаже у лечењу многих болести. На „чувену Промуклицу“ празноверни људи долазе из велике даљине да се умију или окупирају. Овде сем оних који траже лека каквој болести долазе и људи да посматрају ову „неприродну“ појаву и одмарaju у лепом пејзажу кањона Видрењака поред извора хладне и „лековите“ воде.¹³

Сматра се да Промуклица лечи и од болести грла.¹⁴ По П. Ж. Петровићу (1932) на овај интермитентни извор долазили су и „суманути“ (живчано болесни) и грозничави болесници, да се лече његовом водом. Тамошњи народ је „тврдо“ веровао у моћ оздрављења ако вода нађе кад је очекује болесник, или да неће оздравити, ако се вода не појави.¹⁵

Ваља рећи и то да је Републички закон за заштиту природе СР Србије — Београд иницирао и 1974. године обновио поступак за стављање под заштиту „Промуклице“, у смислу члана 18 ст. 2 Закона о заштити природе, као природног споменика на подручју општине Јутин.¹⁶

Извор Бељевине. — У Бељевини, селу код босанске варошице Рудо, близу железничке станице Сетихово, налази се истоимени интермитентни извор. Овај извор избија у подножју леве долинске стране Суве реке, око 200 м узводно од њеног ушћа у Радојну (леву притоку Лима). Извор је у малој брвнари, величине 3x2 м, у којој се сујеверни свет купа. Сваке године на Илиндан на извору Бељевине састаје се народни

сабор коме присуствује и по неколико хиљада људи.¹⁷

Према необјављеним подацима Д. Гавриловића (1974), сем појединача, и читаве породице, на колима, коњима и пепиће, долазе из места удаљених и по 20—30 км. Испред врела се пеку јагањци на ражњу, људи играју и веселе се; попије се и по двоје-троје кола пива. Сав тај силан свет се слегне да би присуствовао необичној појави наглог избијања воде из брда Градац. Овај феномен, када се изненада, као по некој команди, за два часа излије неколико стотина кубних метара воде, код народа назива велико страхопштовање. У култној брвнари је озидан базен, а поред зидова постоји узана клупа. Када вода почне да пуни овај базен, у зграду наизменично улази по десетак жена и мушкараца. „Људи поседају на клупу, па се затим чувају у води и остају колико ко може да издржи. јер температура воде једва износи нешто више од 9°Ц. Мада се ради о најобичнијој крашкој води, народ сматра да је она света и да лечи многе болести“.

На овој води, која се назива и „чудотворна“, поливајући се, умивајући и пијући је, „од давних времена“ болесници из Босне и Србије „траже лека за своје свакојаке болести“.¹⁸ Ипак, на сабору све је више људи који долазе да се провеселе, а не да се лече.

Заградско врело. — Овај интермитентни извор, код села Заграђа у Иванградској котлини, шире је познат из испитивања академика М.В. Лутовца (1957). Вода избија на махове—пресушије и појављује се у току дана неколико пута. Заградско врело извире испод једне мале клисуре, где се завршава заградска сува долина, која указује на правац подземног тока ове воде. Вода која избија у кључевима испод сипара и наноса тако је јака да и у најсувијим месецима покреће воденице. Она истиче и пресушије у наступима. Пошто потпуно пресуши, после извесног времена појављује се са хумком и запенушањем. Упролеће и ујесен, када је највећи водостај на рекама, вода се појављује сваких 20 минута, а у лето на њу се чека и по два-три часа. У народу тог краја интермитентна појава се тумачи тако, да постоји неко подземно језеро из кога долази вода. Узрок наизменичног престајања и појављивања доводи се у везу са „аждајом“, која, крећући се по језеру, тренутно собом затвори излазни канал.¹⁹

*

Познатији пећински интермитентни извори са јачим отокама су: „Бања“ у СР Србији и „Шавник“ у СР Црној Гори.

Врело Бања. — Међу свим проученим интермитентним изворима, врело Бања је побуђивало највећу пажњу истраживача. Проматрао га је и Јоаким Вујић на путовању по Србији 1826. године. Он пише да „ова Бања има у једној страшној каменој пешчари један водени извор, који из ове пешчаре пронистиче и неки пута тако стане, да једну кап воде из себе не испусти, но вода сасвим течи престане. Обаче после три до четири сата, када вода наново почне процести, то најпре унутри у пешчери таква рика и пуцање с неком музиком, трубама и шипоши почне бивати, да чисто човека страх и трепет нападне, пак после овог рикања и музике опет процесте прекрасна вода како и најпре“. Десет корака од ове пећине налази се и једна воденица са два камена.²⁰ И Вук Ст. Каракић у свом „Српском рјечнику“ 1852. године говори о „Бањи“, води која извире из пећине у селу Петњици на чијем самом извору међу воденице са по два камена. Она „кашто у један пут пресуши са свијем, па по том опет, као што казују, иза некаке хуке и црвенкаста протече“.²¹ М. Б. Милићевић (1876) прецизира да река Бања, која извире у Петњици из Велике пећине, окреће око 15 воденица и да има воду која је зими топла, а лети хладна. Ово врело свакога месеца по једанпут стане као да га ко заптије, па кроз 4—5 сати опет протече, али мутно. „Народ верује да ту воду уставља нека хала, али разборитији мисле да се накупи мљу, те се врело затвори, док вода жешћим напором не прекине тај затвор“.²²

Морфохидролошке карактеристике Петничке пећине проучио је Ј. Цвијић (1912). Из његових резултата познато је да је ова пећина састављена од две: једна ниже, која се по свом пространом отвору зове Велика пећина, и друге више (око 30 м над првом), која има мала уста, те се стога зове Мала пећина. На овом месту, где се Велика пећина сузи и снизи, избија пећинска река, чије је корито 4 м широко, простирачи окапином и то ближе њеном источном дувару, и пошто изађе из ње окреће два воденичка витла. То је Бања. Температура воде је у Језеру и ваздуха у пећини 9,5°Ц; те је исте темпера-

туре и извор Бање у доњој пећини. Цвијић је Бању уврстио у интермитентна врела, јер је „хвата мукавица“, престаје на мање. Често пута, и то у свако доба године (нарочито после кишса и уз топљење снега), врело на једанпут пресахне, а затим опет потече, и то се дешава и по неколико пута на дан кашто и 3—4 пута у сату. „Тада легну све воденице на Бањи и у плошњи, дели корита испод воденице, где је Бања широка и плитка, остане риба. Тада осекне вода у Језеру, али не пресахне, усталаса се, одлеже у шупљинама и чује се бубњање. Дешава се да је вода, пошто после престајања потече, мутна или црвена“.²³

Добро приступачна Петничка пећина са врелом Бање, као природни споменик особитог туристичког значаја, истраживана је и у новије време. По Б. П. Јовановићу (1951) Велика пећина је дворана дугачка 22 м, а Мала се састоји из разгранатог система канала и каналића са уметнутим дворанама, чија укупна дужина износи око 530 м. Ове две пећине повезане су уским и непротиводним каналом дужине око 50 м. Приближна количина воде врела Бање је око 165 lit/sec.²⁴ По новијим подацима Д. Дукића (1974) просечна издашност врела Бање износи 145 l/sec.²⁵ Детаљним проучавањем хидролошког механизма функционисања врела, Б. П. Јовановић (1967) је дошао до закључка да се то „врело одликује сложеношћу протицања каква се, према нашем познавању тих врела, не јавља у таквом облику ни у нашој земљи ни у свету“. Та специјалност се јавља у неколико видова који се међусобно комбинују. С обзиром на сложеност начина како се јављају интермитентне појаве у протицају, врело Бања је окарактерисана као повремена потајница при малом и великом протицају.²⁶

Од интереса је истаћи и то, да је испред саме Петничке пећине, на чијем је улазу врело Бање, установљено праисторијско насеље винчанско-плочничке културе (керамика, камено оруђе, комади кућног лепа).²⁷ Налазиште „Басарби керамике“ у Петничкој пећини припада културној групи старијег гвозденог доба.²⁸

Извор Шавник. — Ово пећинско врело и водоток познати су још од почетка нашег века из резултата испитивања С. Томића (1902). Шавник извире испод села Превиша из пећине широке до 5 м а високе око 1,5 м. Извор се зо-

ве Глава и има температуру воде око 8°C, а истицајни ток је дугачак 1,5 км. Вода из Пећине избија у великој количини и одмах испод пећинске главе има слап од 3 до 4 метра висине. Под овим падом су били сеоске превишки млини.²⁹

Шавник има особине да га хвата „мукавица“. То је, да неколико пута дневно, преко лета, особито уз међудневицу, за време великих суша, а и зими за време великих мразева пошто се он никад не замрзава, вода му усахне и тада је корито скоро сухо. Та мукавица држи воду по 3 до 10 и 20 и 30 минута. За то време сви млини и ступе, којих је било на Шавнику око 30 престану млети-легну, јер нема воде. Шавник, негдашња „млинска река“, је својом поплавом чинио велике штете истоименом насељу, али се варошица служила водом са Шавника. Та река је име добила „од шавица-танко врбово пруће“, које се употребљавало за плетење кошева, врша и др., и за пришивање сламеног крова (ражана слама), а кога је по Шавнику између река било доста.³⁰

* * *

Док су В. Каррић (1888), на примеру Кучевске Потајнице, и Ј. Цвијић (1896), на примерима потајница из Источне Србије, изнели да су култну функцију имали само типични интермитентни извори — они код којих постоји одређена правилност у појави истицања воде, а чије је притицање из подземног резервоара и изливање на грлу праћено бучном најавом, неки познатији етнолози, уопштавајући географска сазнања о овим раритетним природним извориштима, све потајничке изворе окарактерисали су као изразито култне. П. Ж. Петровић (1932) каже да „за све изворе, којима наш народ приписује неку тајну силу, верује се, да имају лековиту моћ“. По њему, „најновија етнолошка истраживања“ указују на многоbroјне трагове „обожавања“ и почитовања извора у нашем народу, између остalog и интермитентних извора Шавника у Дробњаку и Бање у Петничкој пећини.³¹ И С. Кнежевић (1968) тврди да „интермитентне изворе сматрају нарочито лековитим и тајanstvenim“. ³²

Поједини предњи и други примери, проучених интермитентних извора на тлу Југославије, показују да су поменуте поставке углавном произвољне. У стварности, по култним карактеристи-

кама, интермитентни извори припадају различитим групама. Међу њима, према нашем познавању ове проблематике, основне су три групе: 1. Интермитентни извори вишеслојног култа, 2. Извори интермитентног карактера са неким култним ознакама, и 3. „Извори са прекидима“ само са траговима митолошког поимања функционисања хидролошког механизма. Извори ове треће групе данас су без видних култних прежитака. Неки од њих, као и пећински интермитентни извори са јачим отоком, или у прошлости вероватно нису имали изразитију култну функцију.

Од приказаних налазишта **интермитентним изворима вишеслојног култа** припадају: **Кучевска Потајница, Хомољска Потајница, Промуклица и извор Бељевине.*** Изворима **интермитентног карактера са неким култним ознакама** припада „**Којин извор**“ и неки други. Којин извор, представник ове групе, је у селу Бјелуша (општина Ариље) у клисури Малог Рзава. Прежитке култа изражава уобичајено даровање ситног металног новца и кончића. „**Изворима са прекидима**“ само са траговима митолошког поимања функционисања хидролошког механизма припада Заградско врело. Веровање у митолошко функционисање механизма врела Бање у Петничкој пећини, ишчезло је још крајем XIX века, а такво веровање за пећински интермитентни извор Шавник није познато. Вода овог извора, као што је речено, користила се као пијаћа вода и са речне отоке.

Али, не само код пећинских већ и неколиких интермитентних извора отворених простора, изразитија култна обележја нису запажена. Ни интермитентно врело Мукавица у Никшићком пољу (627 м н. в.) које ради на принципу двоструке криве натеге (двоструке потајнице)³³ није изузетак. Неизраженост псеудотермалног култа интермитентних извора на тлу СР Црне Горе одговара општем познавању култних појава у том подручју. Јер, како је познато, у областима динарског краса, где су извори ретки и снабдевање водом и данас на ширем пространству представља проблем, ретке су воде којима би се указивао какав култ. Међутим, у пределу Такова нпр., као што исправно истиче М. С. Филиповић (1972), чије је становништво огромном већином пореклом из динарских крајева, култне воде су сразмерно честе. Те воде су старије од нашњег становништва и врло је вероватно да је оно тај култ наследило од-

носно преузео од некадашњег становништва.³⁴ Томе треба додати, из сазнавања наших истраживања у источној и југоисточној Србији, о култном поимању крашких вода, да и становништво граничних области истог порекла и етничког супстрата, али различитог историјског развитка, разнолике економије, културе и просторног размештаја, у определењу „лековитости“ псеудотермалних раритетних природних изворишта може бити сасвим супротног уверења. Оно се изражава и према појавним морфохидролошким одликама и у односу на упадљиве физичке особине воде.

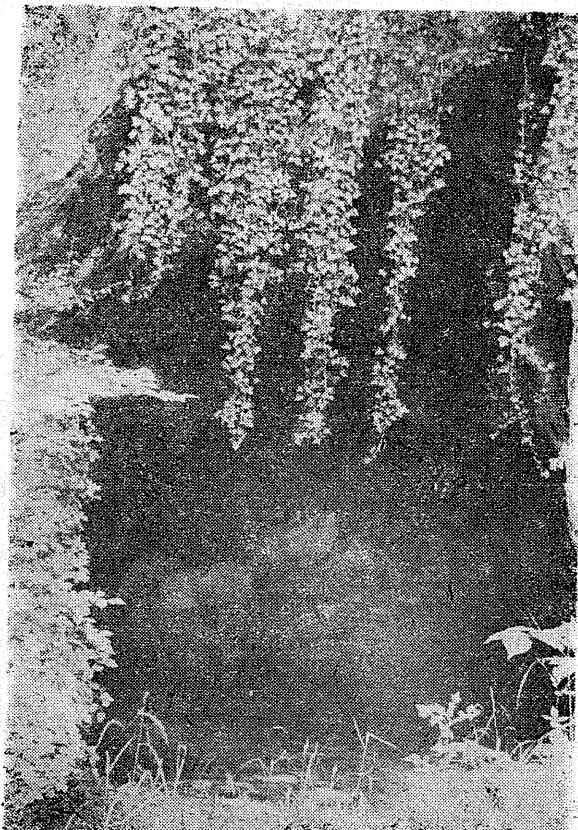
Извори неких пећинских река имали су до скорије прошлости култну функцију, ако су из пећина истицали термални водотоци. Такав изванредан пример била је у Нишкој Бањи „Бурђевска вода“, на ранијем повременом пећинском извору (Сува Бања), где се вековима одржавао култ ребних ритуалних обележја.³⁵ Култна функција извора пећинских река до данас се одржала, углавном, код оних извора који су наблизо старијих сакралних објеката.*^{**} Ми смо такав изразит пример открили на **култишту св. Лазара**, на врелу Црног Тимока, у селу Кривом Виру (Источна Србија). Ту се, код црквишта св. Лазара налази култни камен од бигровите главице. На св. Лазара доноси се и „реже колач“. И у непразничне дане покаткац култиште се дарује металним новцем у оптицају и цвећем, а старије жене паде свеће. Култни камен се одржава, а даровани новац мештани не узимају. Казује се да је један човек „узео паре“ па се због тога разболео и касније умро.

Негдашњи сакрални објекат при култишту св. Лазара и старијем светиши-

* Митолошко схватање о функционисању механизма интермитентних врела, чији излазни канал повремено затвара „аждаја“, потиче из првобитног многобожачког веровања. И Словени су познавали аждаје и эмајеве, па је и хришћанство било принуђено да их делом задржи, нпр. св. Борђе убија аждају (Ул. Ж. Петковић: **Неки преисториски цртежи и најстарија балканска писмена**, Београд 1934, с. 38). Приказана ритуална обележја заснивају се, сем на споменутом, и на лунарном култу, јер по веровању Јужних Словена Месец помаже и у лечењу и обнављању живота посебно у вези са симболиком месечевих мена (Вид. Ш. Кулишић: **Стара словенска религија у светилу новијих истраживања посебно балканолошких**. Дјела, Књ. VI, Сарајево 1979, с. 115—116).

** Култ псеудотермалних извора уз манастире и црквине, општа је појава религијозног утицаја у хришћанском свету (Ул. Б. Чорович: **Свети Сава у народном предању**, Београд 1927, с. XVII).

ту је свакако подигнут због квалитетних особина врелске воде. Јер, поодавно је добро познато, у нашем народу увек се правилно схватао велики утицај воде на здравље. Места, на којима се налази добра вода поштовала су се и најбоље воде у својој околини.³⁰

Пећинско врело Црног Тимока у селу Кривом виру. Над отвором пећине лозе бршљана у висећој завеси. На истеку водотока налази се култиште св. Лазара (снимак аутора, 10. јуна 1978)

Напокон, увршћивање врела Бање у Петничкој пећини у „потајне изворе“ са „траговима обожавања“ односно у „интермитентне изворе (које) сматрају нарочито лековитим и тајanstvenim“ је вероватно поводљивост узрокована са-мим именом пећинског врела и водотока. С тим у вези треба рећи, да релативно уједначена температура врелске воде од око 10°C и константна отоке од око 12°C, улето омогућује освежење купањем а зими „топла“ прање. А управо, једно од најважнијих значења, вишеструког и разноликог, назива и појма „бања“ је купање и прање (обично у топлој води).³¹ Познато је, да су се и стари Словени старали и о чистоти свога тела и имали своја купатила. Стога је прихватљиво мишљење да су словен-

ски називи за купалишта бања и лазња³² и разумљиво што се они водотоци који хидролошки немају никакве везе са минералним изворима, ако њихова вода има неке карактеристичне хидро-графске особине, зову „Бањским рекама“ и „Бањама“.³³

* * *

На концу овог прилога термалне географије, нужно је посебно нагласити да су интермитентни извори, као знамените природне појаве и атрактивни природни споменици, просторни објекти ширег значаја. Али, иако је такав њихов значај углавном познат, они су до сада једнострano и без дубљег научног захвата испитивани.

У нашем огледу, мада су излагања заснована на прецизиранијој тематици, учињен је један корак напред — покушај свестранијег сагледавања и расветљавања врло сложене проблематике интермитентних псеудотермалних и неких других раритетних изворишта, с жељом да се нарочито истакне прворазредна туристичка улога, највећа међу свим категоријама раритетних природних псеудотермалних налазишта.

С погледом на поливалентне потенцијале туристичке валоризације и друге вредности, интермитентни извори треба да дођу у први план географских и сродних фундаменталних, апликативних и развојних научних истраживања.

НАПОМЕНЕ

1. Уп. М. Костић: О једном раритетном презитку култа псеудотермализма у Јужном поморављу (Лесковачки зборник, Св. XVIII, Лесковац 1978) 241.

2. Up. D. Gavrilović: Srpska kraška terminologija (Kraška terminologija jugoslovenskih naroda Knj. II, Savez geografskih institucija Jugoslavije, Beograd 1974) 38.

3. Ј. Ћвићић: Извори, тресаве и водопади у Источној Србији (Глас Л, први разред 18, СКА, Београд 1896) 57, 69.

4. Исто, с. 57.

5. Д. Гавриловић: Интермитентни извори у Југославији (Гласник Срп. географ. друштва, Св. XLVII, бр. 1, Београд 1967) 13, 31—32.

6. Ј. Петровић: Типови крашких времена и Црној Гори (Зборник радова Прир.-мат. Унив. у Н. Саду 6, Сер. за географију, Нови Сад 1976) 340.

7. В. Карић: Србија, Опис земље, народа и државе (Београд 1865—866).

8. П. Ж. Петровић: Трагови обожавања потајних извора у нашем народу (Браство XXVI, Београд 1932) 177.

9. Уп. М. Костић: Термална налазишта и важнија бањска насеља источне Србије, Син-

- тетички осврт о познатијим термалним налазима и значају за термализам и туризам Сокобање, Брстовачке и Гамзиградске Бање (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, Књ. 25. Београд 1974) 106—107.
10. Уп. Д. Гавриловић, Интермитентни извори у Југославији, с. 14.
 11. Исто, с. 14.
 12. Ј. Цвијић, Извори, тресаве и водопади у Источној Србији, с. 68.
 13. М. В. Лутовац: **Рожаје и Штавица**, Антропогеографска испитивања (Српски Етнографски зборник, Књ. LXXV. САН, Београд 1960) 329, 386 и усмена допуна.
 14. С. Клеџевић: *Voda u tradicionalnoj zdravstvenoj kulturi* (Acta Historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae, VIII/1—2, Beograd 1968) 188.
 15. П. Ж. Петровић, обожавања потајних извора, с. 177—178.
 16. *Republički zavod za zaštitu prirode SR Srbije*: Izveštaj o radu u 1974. godini (Beograd 1957) 23.
 17. Д. Гавриловић, Интермитентни извори у Југославији, с. 20.
 18. Љ. Алексић: „Чудотворни“ извори („Политика“ от 14. јула 1974) 13.
 19. М. В. Лутовац: **Иванградска (Беранска) котлина**, Регионално-географска испитивања (Пос. изд. САН CCLXIX — Географски институт, Књ. 11, Београд 1957) 36—37.
 20. Ј. Вујић: **Путешествије по Србији, књ. II** (Српска књижевна задруга, Књ. 72, Београд 1902) 46.
 21. В. С. Карадић: **Српски рјечник** (Беч 1852, Издање „Нолит“ Београд 1969) 15.
 22. М. Б. Милићевић: **Кнежевина Србија** (Београд 1876) 361.
 23. Ј. Цвијић: **Петничка пећина** (Гласник Срп. географ. друштва, Год. I, св. 1, Београд 1912) 105—108.
 24. Б. П. Јовановић: **Петничка пећина**, Прилог геоморфологији и хидрологији краса Западне Србије (Зборник радова САН VIII, Географски институт, Књ. 1, Београд 1951) 107, 109, 126.
 25. Д. Дукић: **Режим Колубаре и водопривредни проблеми у њеном сливу** (Глас
- CCLXXXIX САНУ, Одељ. прир.-мат. наука, књ. 36, Београд 1974) 74.
26. Б. П. Јовановић: **Вишеструка крива на тега типа Бање** (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, Књ. 21, Београд 1967) 19—20, 26.
 27. М. и Д. Гарашанин: **Археолошка налазишта у Србији** (Београд 1951) 30.
 28. Р. Васић: **Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији** (Пос. изд. Археолошког института, Књ. 12, Београд 1973) 97.
 29. С. Томић: **Дробњак**, Антропогеографска испитивања (Српски Етнограф. зборник IV, Насеља српских земаља, Књ. 1, СКА, Београд 1902) 372.
 30. Исто, с. 372, 389, 433; Уп. С. Томић: **Шавник**, Варошица у Дробњаку (Гласник Срп. географ. друштва, Год. I, св. 2, Београд септембра 1912) 305—306.
 31. П. Ж. Петровић, Трагови обожавања потајних извора, с. 174—175, 178.
 32. С. Кнежевић, Вода у традиционалној здравственој култури, с. 188.
 33. D. Petrović — D. Dukić: *Intermitentno vrelo Mukavica u Nikšićkom polju* (Zbornik radova Geografskog zavoda Prir.-mat. fak. Univ. u Beogradu, Sv. VIII, Beograd 1961) 2, 10—11, 13.
 34. М. С. Филиповић: **Таковци**, Етнолошка посматрања (Српски Етнограф. зборник LXXXIV. Одељ. друш. наука-расправе и грађа, књ. 7, САНУ, Београд 1972) 213.
 35. М. Костић, О једном варитетном прегледку култа псевдотермализма у Јужном поморављу, с. 244.
 36. Вид. Геолошки налази Балканског полуострова, Књ. I (Београд 1889) 202.
 - 37) Речник српскохрватског књижевног и народног језика, Књ. I (Институт за српскохрватски језик, САНУ, Београд 1959) 294—295.
 38. Ј. Ердељановић: **Нидерлово дело о стајним Словенима** (Гласник Географског друштва, Св. 7 и 8, Београд 1922) 222.
 39. М. Костић: **Сијаринска Бања**, Прилог географском проучавању балнео-туристичких насеља (Лесковачки зборник, Књ. III, Лесковац 1963) 123.

Mihajlo Kostić

SUR QUELQUES SURVIVANCES DU CULTE DES SOURCES INTERMITTENTES PSEUDOTHERMALES

Selon le lieu et la manière dont elles s'écoulent, l'auteur présente d'abord plusieurs sources intermittentes, situées dans les vallées et les bassins, et ensuite deux sources intermittentes dans les cavernes avec des écoulements forts.

Se basant sur les survivances des traits caractéristiques du culte, l'auteur a systématisé les localités présentées en trois groupes: 1. Sources intermittentes au culte à plusieurs couches, 2. Sources de caractère intermittent avec certaines signes du culte et 3. »Sources avec interruption« ne montrant que des vestiges de la conception mythologique du fonctionnement du mécanisme hydrologique. Au premier groupe appartiennent Kućevska Potajnica, Homoljska Potajnica et Promuklica dans la RS de Serbie et la source de Beljevina dans la RS de Bosnie et Herzégovine. Le représentant du deuxième groupe est Kojin izvor dans la RS de Serbie, et du troisième Zagradsko vrelo dans la RS de Monténégro. La croyance en fonctionnement mythologique du mécanisme de la source

Banja dans la grotte de Petnička pećina (RS de Serbie) a disparu vers la fin du XIXe siècle déjà, tandis qu'une telle croyance pour la source intermittente de Šavnik (SR de Monténégró) n'est pas connue.

Les vestiges de la conception mythologique du fonctionnement du mécanisme des sources intermittentes ont leur origine dans la croyance politthéiste primitive. Les restes des coutumes rituelles sont basés pour la plupart sur la culte des morts et sur le culte lunaire.

Après la deuxième guerre mondiale, et surtout ces derniers temps, les survivances de la fonction cultuelle des sources intermittentents pseudothermales, de la plus grande rareté, disparaissent rapidement. Mis sous la protection de la société, en vertu de la Loi sur la protection de la nature, ces monuments naturels assument la fonction touristique moderne. Par la valorisation polyvalente de ces raretés naturelles, la fonction touristique de ces sources deviendra encore plus importante.

Јован В. Јовановић

Доња Јабланица

(етнографско-социолошка истраживања)

Глава I

УВОДНИ ДЕО

1. **Појам области Доња Јабланица.** — У зони Лесковачке котлине, река Јабланица је једна од четири важне притоке Јужне Мораве, које се уливају у ову српску реку на подручју простране Лесковачке котлине. Њено извориште, или, боље речено, изворишна челенка, налази се далеко на западу у планинама које спадају ван оквира Котлине. Целокупна област коју покрива њен слив носи назив **Јабланица**. Но, како се овај изворишни део реке налази дубоко у планинским сплетовима планина: Гољака, Рудне планине или Радана, затим планина које чине вододелницу између Косовског басена на западу и Јужноморавског басена на истоку, то се према геоморфолошким особинама, овај део области реке Јабланице и сама река називају Горња Јабланица. Овај појам Горња Јабланица одомаћио се и у администрацији. Данас је Горња Јабланица пространа планинска комуна чије је седиште у Медвеђи, варошици, која се формирала у долини Јабланице, на око 5 километара источно од места где се ова река формирала од двеју њених саставница: Бањске и Туларске реке, које се састају у селу Маћедонцу.

Долина Горње Јабланице са долинама бочних јој притока специфична је геолошка творевина, настала **ваш и не зависно** од тектонске потолине коју чини Лесковачка котлина. Она, у великој мери, са те геоморфолошке стране, подсећа на Грделичку клисуру. Обе ове творевине су дубоке раседлине између суседних планинских масива. Разликују се међу собом, поред осталог, и по томе што Грделичка клисура има из-

разитији клисурasti облик и што је њен правац југ-север, док је раседлина Горње Јабланице питомија, са не тако окомитим странама какве су код Грделичке клисуре, и што је њен правац запад-исток.

Географски па и геоморфолошки, Горња Јабланица се завршава на источном периферији вароши Лебана, тачно на месту, где река Јабланица излази из своје клисуре и улази у пространо поље, на линији коју чини једна права повучена између виса Чукљеника на југу (кота 432 м.) и камените литице Кремена на северу.

Према томе, Горња Јабланица као област и географски и геоморфолошки је потпуно одвојена од Доње Јабланице. Доња Јабланица је саставни део Лесковачке котлине; постала је када се формирала цела Котлина.

2. **Границе области Доња Јабланица.** — Доња Јабланица се географски не поклапа са целим доњим током реке Јабланице, већ само са оним делом у коме је ова важна лева притока Јужне Мораве, својим флувијалним дејством, измоделирала своју долину, то јест од виса Чукљеника и косе Кремена на западу, па до периферије данашњег Лесковца на истоку.

Доњи ток реке Јабланице не припада области Доња Јабланица, већ области Лесковачка Морава. Ово због тога јер, у доба повлачења Лесковачког мора на север, када су притоке тога мора: Јужна Морава, Ветерница, Јабланица, Пуста река и Власина, допирале до дна Лесковачког мора и по његовом дну почеле да формирају своја корита и алувијалну равницу која у њиховим токовима постоји, Јужна Морава је, као

највећа и најмоћнија река, формирала део Лесковачке котлине који је био на њеном удару из правца југа ка северу, захватајући простор између Рударске косе и побрђа источних котлинских планина, затим Винарачке косе, брега Ваноса, до завршних коса повијарца Кремена, тј. његове завршнице Добре главе. На тој линији, с њене леве стране, уливале су се у њу њене леве притоке Ветерница, Јабланица и до ста ниже Пуста река. Ушће ових Моравиних левих притока било је на простору данашњег Лесковца. Са повлачењем Јужне Мораве на исток, по њеном, од ње измоделираном дну, наставиле су да дубе своја корита Ветерница и Јабланица, али не по својој равници, већ по Моравиној, па онај простор од првобитног ушћа ових река у Мораву до данашњег њиховог ушћа у исту реку, не улази у састав нити такозване Доње Ветернице, нити Доње Јалбанице, већ у Мораву или Лесковачко поље у ужем смислу, како смо га ми и назвали.¹

Дакле, источну границу Доње Јабланице чини једна права линија повучена од завршног хисарског брега, локалитет Бедеми на југу до винарачких повијараца на западу који се благо спуштају у корито реке Јалбанице на простору између села Доњег Стопања и Винарца и то тако, да Доње Стопање припада области Доње Јабланице, а Винарце Лесковачком пољу.

Што се тиче јужне границе области Доње Јабланице, она се поклапа са северном границом Лесковачког поречја (у ужем смислу Сушице) држећи се кота: 391 (Пирамида), 335 између Власа и Тогочевца), 341 (између Цекавице и Врановца), 323 (између Великог Војловца и Лугара) до завршне коте 432 на брегу Чукљенику југоисточно од Лебана.²

Западна граница области Доње Јабланице иде правом која додирује коте: 332, 336, пресеца асфалтирани пут изнад села Џернице, па се завршава западно од села Петровца, одакле скреће ка истоку. Ова гранична линија одваја област Доње Јабланице од области Пусте Реке.³

Северна граница области Доња Јабланица обухвата атаре села: Петровца, Белановца, Миланова и Доњег Стопања на тој страни и поклапа се са границом Лесковачког поља и Бабичке горе. Почеквши од крајње западне тачке код села Петровца она се благо спушта на исток све до леве обале реке Јабланице између Доњег Стопања и Винарца.

Овако ограничена област Доња Јабланица има у дужини око 20 километара, а просечну ширину од око 7 километара. Укупна површина земљишта коју, по кат, општинама његових сеоских насеља Област захвата, износи око 136 кв. километара.⁴

3. Пластика земљишта. — Област Доња Јабланица је део Лесковачке котлине који је сачињавао некадашње њено дно. Река Јабланица је, после изласка из своје сутјеске између Чукљеника и Кремена дубила ово дно, и у великом делу, створила своју алувијалну равницу. Делимично је, нарочито на северној страни остао слој дилувијалног талога, који је све тањи што се приближавамо Јабланици односно њеној алувијалној тераси. Периферију области на југу, западу и северу чине неогени брежуљци прекривени моћним слојем активне земље често обожене првом или црвенкасто-пепельастом бојом и на мање помешане белуцима величине манистра, ораха и кромпира.

У Доњој Јалбаници нема планина. Неогени брежуљци су благог пада, са изузетком хисарске косе која се протеже са јужне стране Области. Највише тачке на тим брежуљцима не прелазе висину од 350 метара апсолутне надморске висине.

4. Неке педолошке карактеристике земљишта. — На основу резултата педолошког испитивања у Лесковачком пољу могу се издвојити следећа земљишта груписана према сродности: група алувијалних земљишта, група алувијалних земљишта у деградацији; група ливадских земљишта и група подзоловских земљишта и земљишта у оподозљавању.⁵

У области Доња Јабланица најчешће се јављају земљишта: смоница, гајњача, алувијум бескарбонатни лаки дубоки, алувијум бескарбонатни лаки плитки, алувијум бескарбонатни тешки дубоки.⁶

Ливадско земљиште се јавља у зони села Власа, Г. Трњана, Г. и Д. Синковца, на локалитетима званим „Бара“.

По плодности земља области Доња Јабланица спада у најплодније делове Котлине и погодна је нарочито за пољтарство, пшеницу и кукуруз. Раније је била чувена по производњи конопље.

5. Име области. — Као што често бива, име појединих области или крајева у нашој земљи, везано је са именом главне реке која кроз ту област или тај крај тече или у њему извире.

Област Доња Јабланица добила је ово име по њеној главној текућици-реки Јабланици. Пошто ова река протиче кроз области које се по многим карактеристикама међу собом разликују, то се ошири појам области Јабланице дели и географски, и геоморфолошки, па и административно на Горњу и Доњу Јабланицу. И док Горња Јабланица обухвата пространу планинску област у изворишту и горњем току реке, Доња Јабланица је уравњени простор у доњем току реке Јабланице. Ово је условило да се овај сектор Лесковачке котлине назове Доња Јабланица.

6. Путеви. — Вероватно још у праисторијском периоду Јабланица се налазила на путу разних народа и цивилизација, који су се кретали по пространствима Балканског полуострва. Изучавајући неке локалитете у Лесковачкој котлини, наш најбољи познавалац праисторије наше земље професор и академик др Милутин Гаращанин, нашао је у зони Горње Јабланице трагове обитовања праисторијског човека уз веома значајна налазишта у самој Котлини: на брежуљцима који одвајају Јужну Мораву од Поља (Злокућане, Градац, Слатина и др.); на оним између токова Јужне Мораве и Ветернице (М. Грабовница, В. Трњане, Стројковце, Мирошевце и др.)⁷ То посредно указује да је између поједињих насеља праисторијског човека у долини Јужне Мораве и њених притока на простору Лесковачке котлине, морало бити веза, а те везе су одржаване посредством саобраћајница долинама река и преко благих превоја који раздвајају њихове токове.

Римски путеви кроз Јабланицу, нарочито Горњу, били су у оно време неома важне стратешке и привредне саобраћајнице, које су повезивале са Нишем (*Naisus*) главне искрцне станице римског царства на Јадранском мору (Љеш и Скадар) на Јадранском и Солун на Егејском мору. Једна од тих саобраћајница, коју немачки путописац Хан назива „Дарданско-македонском“, ишла је преко Горњег Бријања, Белановца, Лесковца, затим на Врање и Скопље за Солун.⁸

За време српске средњовековне државе, све саобраћајнице на територији Србије, која је често мењала своје границе, ширећи се у разне правце, биле су запуштене. До пред почетак друге половине XIX века, и турске саобраћајнице у овом делу Балканског полуострва биле су у једном стању. Тако пред ослобођење југоисточне Србије од тур-

ске власти (1877—78. г.), Турска је изградила по дну Мораве за то време веома модеран пут, али бочни путеви, то јест путеви долином Јабланице, или у правцу Пусте Реке, били су примитивне саобраћајнице, које су често ишли самим коритом Јабланице. Ови путеви су били не само тешки у саобраћајном погледу, већ и опасни за безбедност путника. Аустријски конзул у Солуну и путописац Хан, када је 1858. године пролазио кроз Лесковачку котлину, жељео је да из Лесковаца оде уз Јабланицу што дубље. Иако је добио као пратњу турске жадарме, он је једва дошао до Медвеђе, и, у страху за свој живот од Арбанаса настањених на падинама Гољака и у долини Јабланице и Пусте реке, вратио се натраг у Лесковац, не видевши оно што је намеравао да види.⁹

После ослобођења од Турака, 1907-8. г., из административних и војно-стратешких разлога, грађен је пут од Лесковаца преко Лебана и Медвеђе, све до српско-турске границе уз Јабланицу и Туларску реку. По траси тога пута, најпре макадамског, и сада води главни пут кроз Доњу Јабланицу. Но, сем њега, још увек је у употреби, стари пут који је ишао испод хисарског рида од Лесковаца на Д. и Г. Синковце, затим на Г. Трњане, Власе и даље уз Јабланицу поред и кроз сва села у долини ове реке, до Лебана, на мање, прелазећи реку на „газу“, мада су сада готово сва јабланичка села подигла на Јабланици модерне бетонске мостове.

Сем асфалтираног пута Лесковац — Лебане кроз Д. Јабланицу иде тако исто асфалтирани пут који везује Лесковац са Бојником преко Горњег Стопања, поред Миланова, Белановца и Цернице. Село Доње Стопање је повезано са Лесковцем издвојеним асфалтираним путем.

Од пута Лесковац — Бојник, одваја се, између Миланова и Белановца, асфалтирани пут дуг 3 километра који води до излетишта Партизанска чесма, раније Пашина чесма. На почетку овог пута, у време када пишем ове редове (август, 1980. г.) гради се, уз помоћ ЈНА, широк пут, који заobilази Белановце са североисточне стране и иде у правцу села Стубле и Пусте Реке. Највероватније је да се он поклапа са трасом римског пута који је, почев из Ниша, ишао кроз источни део Пусте Реке, спајао важне војне станице у овом делу провинције и водио за Лесковац (*Scunae*), а одатле даље на југ, како је напред наведено.

Иначе, кроз област Доња Јабланица иду други, „мекани“ међусеоски и польски путеви. Важно је навести, да се од пута Лесковац — Бојник, одмах изнад Горњег Стопања, одваја макадамски пут који допира до Турековачке цркве. Овај пут, ненасут, обилази ограђену црквену порту, и води до Турековца, прелазећи Јабланицу на „газу“.

7. Воде. — Главна текућица кроз Доњу Јабланицу је река Јабланица. Но поред ње, испод хисарске косе тече негде од села Власа, поток звани „Бара“, који вијуга пољем кроз мочварне делове поља, допира до самог Лесковца. Вода овог потока, у доба великих киша, и нарочито када набуја Јабланица и излије се преко своје десне обале, угрожавала је цео западни део Лесковаца и многе куће плавила.

Сада је, на западној периферији Лесковаца, ископан дубоки канал, са поплочаним странама, који воду „Баре“ и евентуално воду изливене Јабланице, одводи у Јабланицу одмах испод села Горњег Стопања. Канал је дубок колико и корито Јабланице и доволно широк да може прихватити велике количине воде, одвести је у широко корито Јабланице и тако обезбеди од поплаве западни Лесковац, нарочито његове нове делове у изградњи, као што је насеље „Дубочица“.

Поред „Баре“ од значаја је поменути и поток „Церница“ који тече из правца села Цернице и иде на исток. Церница се слива у Јабланицу одмах изнад села Доњег Стопања. Овај поток лети пресуши, али зими, затим у времетопљења снега и великих падавина, испуни своје доста дубоко корито, па се и разлије по околним парцелама. У овај поток се сливају изворске и површинске воде из села Белановца и долином из правца „Партизанске чесме“.

У свима селима засељеним поред реке Јабланице и у њеној алувијалној равни издан је висока, па се лако копају бунари за употребу људи и стoke, а тако исто и за наводњавање поврћа: папrike, парадајза и других повртарских усева.

1. Температура ваздуха

Месец:	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	Сред. ја
Степени:	0,2	1,5	5,8	12,7	16,1	20,3	22,3	21,7	18,3	11,9	7,1	2,7	11,16

* Материјалну помоћ Миланову за изградњу првог водовода дало је Министарство пољoprivrede, на чијем се челу тада налазио Живојин Рафајловић, народни посланик

У старом селу Белановцу, има два јака извора. Има и бунара али су они ређи, јер је Белановце подигнуто на благој падини неогенског брежуљка на коме је издан ређа.

Од нових насеља, у најгорем положају у погледу издани и уопште воде за пиће је село Петровац. Оно је засељено на грбини неогеног брежуљка и то на самој вододелници између Пусте Реке на западу и Лесковачког поља на истоку. Од овог села су далеко све текућице Котлине. Бунарска вода се ретко нађе, па су првобитни становници црногорског порекла, навикнути на безводне крајеве свога завичаја, применили своје старо искуство и хватали кипиницу у нарочите затворене јаме, које личе на бунаре, па из њих припли ову са кровова кућа сабрану воду и пили или стоци давали. Тако раде неки и данас.

Феномен у погледу безданске воде представљало је ново село Миланово, подигнуто на најнижој алувијалној тераси, готово равној као длан. У ово село имали су се настанити Банаћани и Сремци, какав је случај био са пусторечким селом Косанчићем и добричким селом Александровом. Првим доселеницима се јако допао терен који их је својим равним пространством и земљом вране боје подсећао на стари завичај. Али када су почели да копају бунаре, никада трага од воде ни на дубини од преко 100 метара. Због тога су ови први „Пречани“ напустили Миланово и настанили се у Александрову (Добрич) а неки отишли чак на Косово после 1912. године.

Проблем воде села Миланова је касније решен. Надени су изнад села, међу бреговима, јаки извори здраве воде, каптирани и вода доведена у село.*

8. Клима. — У климатском погледу Доња Јабланица дели судбину централног дела Лесковачке котлине, тј. Лесковаца.

Ево какве су климатске прилике констатоване за Лесковац.

ник нашег краја. Милановчане је много на овом посуђу помогао и пружао моралну помоћ Богољуб Горојновић, тада сунђер лесковачке реалке, који је, на овај начин, практично, помогао задржани покрет и Савез земљорадника чији је члан био.

Из предње табеле излази да је најтоплији месец у години јули са средњом температуром од $22,5^{\circ}$, а најхладнији јануар са $0,2^{\circ}$. Средња, пак, годишња температура износи $11,16$ степени.

Према овим топлотним показатељима Доња Јабланица има умерено континенталну климу.

Разуме се, овако изгледа температура у овом крају у просеку, али из године у годину дешавају се и екстремне температурне појаве са екстремним максимумом и до преко $+40^{\circ}$ и екстремним минимумом до -28° . Ови екстреми су рећа појава.

Облачност у просеку износи 56% годишње, али у јулу и августу она се своди на 19% покрivenости неба. Највећа покривеност неба је зими и то у јануару када износи 70% покривености неба.

Падавине за Лесковац износе у просеку: зими $143,7$; пролеће: $184,4$; лето: $142,0$; јесен: $159,0$. У вегетационом периоду $309,0$. Укупно: 628 mm.

Еолске појаве или ветрови: Јужни, који дува из правца југа; северни — из правца севера, источни из правца истока и западни из правца запада. Југ је топао и често доноси до већења биља и негативног дејства на људе и стоку. Север је хладан и доноси обично снег. Он је и најјачи. Запад доноси кишу, када и град. Исток, то јест Моравац дува у јануару и фебруару. Зна да дува дуже и у валовима. Хладан је. У временском периоду када највише дува, људски и сточни организми су, услед недостатка витаминске хране преко зime, најисцрпљенији, па стога овај ветар уме да буде нарочито за стоку, са рђавим последицама. Од њега стока у планини лако озбеће и цркава. Народ га зове „козомор“.

Јак југ у пролеће доприноси брзом топљењу снега и развоју вегетације.

9. Споменици културе. — У досадашњим напорима на истраживању трагова културне баштине области Доње Јабланице, на жалост, ништа конкретно нисмо нашли. Насупрот великим богатству трагова античке културе у Горњој Јабланици и суседној јој области Пустој Реци, у Доњој Јабланици, будући да је она била ван главних саобраћајница античког периода, који су повезивали Ниш са Јадранским и Егејским морем, нису подизани римски и

византијски кастели да ћуте ове саобраћајнице, нити је овде било урбаних или руралних насеља у близини ових тврђава, које би им обезбеђивале мирани живот и развитак. Врло је могуће, чак и извесно, да је Доња Јабланица у античком периоду, била често изложена поплавама, баровита и неподесна како за саобраћај, тако исто и за насељавање, јакав је случај био и са прибрежним крајевима у долини Јужне Мораве од Гределице до теснаца између Коминке и Селичевице.

Но, као да у именима сеоских насеља у Доњој Јабланици Пертату, Тогочевцу, па и Кеновцу, има нечег што подсећа на некадашње присуство Ромејаца у овим насељима.

Уколико су цркве у Доњој Јабланици, као и свуда у зони Котлине, подизане на темељима рановизантијских цркава, оне би могле бити траг античке културе и доказ о обитовању ромејског становништва у овој области.

У Доњој Јабланици су за време турске владавине, постојале ове цркве: бошњачка, војловачка, пертатска и турковачка. Овим богољојама из турског периода можемо додати и тогочевачку црквицу, која је архитектонски па и богослужбено без значаја и новијег датума, али вероватно подигнута на темељима античке цркве.

Забележимо пар речи о овим културним споменицима. Нарочито о оним чији траг на земљи је време избрисало.

Војловачка црква. — Судећи по називу места на коме су нађени темељи војловачке цркве — Селиште,¹⁰ очигледно је да се ради о мирској цркви која је служила за верске потребе сеоског насеља на овом локалитету. Војловачка црква није никаква манастирска црква и сва нагађања о некаквом војловачком манастиру, о његовим калуђерима и сеоби преко Саве и Дунава су без искавке реалне подлоге.

Када је подигнута војловачка црква? На ово питање се не може дати неки поуздан одговор. Ко може знати чије је насеље било засељено на локалитету Селиште и у ком историјском периоду је постојало? Многа „Селишта“ у Котлини крију у себи трагове античких, па, често и праисторијских насеља. Врло је могуће да се ради о старом српском селу, могуће првобитном Војловцу, из времена српске средњовековне државе. Има много случајева где се, у данашњем нашем сеоском или урбаном насељу, нађу у различним слојевима трагови из времена праисторије, римског и ви-

зантијског периода. Такав случај је, примера ради, у селима Великом Трњани, Каштавару и Подримцу, па и на терену самог Лесковца.

Постојање темеља цркве на локалитету Селиште у атару села Великог Војловца, знак је да се ради о значајнијем сеоском насељу са црквом као идеолошким центром. Ако је на локалитету Селиште било старо Војловце, онда је ово село морало да постоји још у доба српске средњовековне државе, па је у томе периоду и подигнута црква.

Кад је, међутим, порушена црква у Војловцу и да ли је у исто време и село расељено?

Знамо из историје да су се српска средњовековна села често и лако помештало. Разлози су били и могли бити врло различити: историјски догађаји, куге, казнене одлуке власти, земљотреси и поплаве и друге елементарне не-прилике.

Постојање данашњих села Малог и Великог Војловца у непосредној близини је доказ који обара претпоставку о „пражњењу“ овог краја, о „маси народа која се кретала и селила“, тако да „у селу и у читавом крају није скоро нистало народа“, о тврђењу да се све то десило за време Турака, . . . „у првој половини XVIII века“.¹¹

Нарочито је неосновано тврђење да се војловачка црква „преселила“ у првој половини XVIII века и да су избегли калуђери из војловачке цркве подигли код Панчева манастир Војловићу, јер о манастиру Војловици код Панчева постоји запис који потиче из 1542. године!¹²

Највероватније је да се село Војловце поместило са свог старог положаја због појаве куге у селу и насељено близу, али на месту ван зараженог подручја. Пошто је куга често харала насеља у овом крају, не може се са сигурношћу датовати овај догађај не само годинама, већ ни веком.

Највероватније је да су стари Војловчани напустивши старо село, престали да долазе и у своју цркву, да се старају о њој и да је она, напуштена, подлегла зубу времена.

Није искључено, међутим, да су је и Турци или потурчељаци, којих је било у овом крају у почетку турске власти, порушили.

Потреба за обнављањем војловачке цркве се касније није ни појављивала, јер је у близини Војловца, сада Великог и Малог Војловца, постојала бошњачка црква која је, по своме простран-

ству, могла под свој кров да прими велики број верника оног времена.

Бошњачка црква — Ова црква је и данас активна богомоља за велики број села у Доњој Јабланици. Црква има свој летопис, према коме је подигнута у XIV веку, дакле у доба старе српске средњовековне државе. Добар познавалац нашег народног живота у Котлини Драгутин Борђевић, мишљења је да је бошњачка црква подигнута у XVI веку.¹³ У току дуге турске владавине, црква је рушена и обнављана. Према летопису и забелешци Свет. Марија, бив. учитеља у Лебану, задња обнова цркве везана је за Цветка Врановачког с почетком XIX века.¹⁴ Црква има пространу порту ограђену високим зидом од ћерпича са маузалама у зиду. Порта је до пре неколико година била засељена густом шумом огромних брестова. Сада нема тих брестова већ је двориште усађено плодним дрвећем. У порти се на дан 8. августа, свете Петке Трновке, слије велики број народа из ближе и даље околине; омладина се забавља и игра, старији воде разговоре, многи дотерају своје доспеле пољопривредне производе и овде продају. Тако се у порти бошњачке цркве, до данас, одржала стара форма народног друштвеног живота, такозвани сабор или собор.¹⁵

Пертатска црква. — Данас у Пертату више не постоји никаква црква. Али на западној периферији села, северно од пута Лесковац — Лебане, постоји црквиште са озиданим бунаром и сантрачем од бетона, са малим удуబљењем испод једног младог закржљалог бреста у коме се налазе посуде са ситним новчићима а на гранчицама бреста висе некакве платнене крпе и конци. Црквиште је оивично њивама и у највећем делу урасло у шиље. Делимично је под травом, коју сеоска стока пасе. Захватљив овог земљишта сељаци га све више смањују.

По легенди, пертатска црква је била посвећена св. Јовану, па се, наводно, у давна времена „преселила“ изнад села Јашуње, где и сада постоји манастир св. Јован, подигнут од Андроника Кантакузена 1517. године.¹⁶

Када се могло десити ово „пресељење“ пертатске цркве? О неком сигурном датовању овог догађаја не може бити речи, али, може се са извесном поузданошћу рећи да је пертатска црква порушена негде крајем XV или почетком XVI или, можда, око половине XVI века. Много има вероватноће да су

цркву порушили помуслимањени Тогачевчани, којих је у знатном броју било у овом селу већ почетком XVI века, нарочито у другој половини истог века. По турском попису извршеном 1516. године, у Пертату је забележено 19 муслиманских кућа, а 1570. године 65 кућа!¹⁷ Насупрот овом наглом порасту муслиманских кућа, број хришћанских домаћина је у наглом опадању: 1516. било их је 135, а 1570. само 75 кућа! Свакако је овим помуслимањем хришћанима у Пертату сметала њихова црква, па су је порушили, а они Пертаћани, који су остали одани вери својих праотаца, створили су легенду о „пресељавању“ цркве јер су је „Турци“ опоганили!¹⁸ У целој Котлини овакво натприродно „пресељавање“ хришћанских богомоља везано је за неки антихришћански поступак Турaka или Цигана.

Турековачка црква. — На око 7 километара западно од Лесковца, на левој обали реке Јабланице, налази се пространа порта турековачке цркве, са црквом подигнутом у западном делу и црквеним конаком на крајњем западу. Црква је, за сеоске прилике и потребе, велика, што указује на то да се код њеног подизања имао у обзир и верски интерес самих Лесковчана, о чему говоре и имена ктитора ове цркве: Нађко Калајџијски и Тиче Ристе Калајџије, „от град.“¹⁹ Црквена порта је ограђена дебелим зидом од ћерпича, са великим улазном капијом у северном зиду, с које стране се и долази у цркву (преко Горњег Стопања). Архитектонски, турековачка црква је једна од најлепших грађевина у Котлини. Испред ње је можда печењевачка црква, бар што се тиче унутрашњег решења црквеног „неба“. Подигнута је 1845. године.²⁰ У друштвеном животу народа Доње Јабланице, Лесковца, па и великог броја села из долине Јужне Мораве и Ветернице, турековачка црква је одувек играла веома значајну улогу. На Павлов дан, 13. јула, у порти турековачке цркве одржава се велики сабор (собор), многојуднији но у порти бошњачке цркве. Овај сабор, као и онај у бошњачкој цркви, под Турцима, имао је велики верски и национални значај.

У порти турековачке цркве је била и прва школа манастирског типа: „Направи се чкоње; на 1873 и постаде учитеља“,²¹ како пише Драгутин М. Борђевић. Међутим, Милан Б. Милићевић је забележио да село Турековац има школу од 1878. године.²²

10. Из прошлости Доње Јабланице. — За Доњу Јабланицу везује се један значајан историјски догађај из доба првог српског устанка. Године 1807, када је Кабађорђе покушао да дигне на оружје села власотинчаког и лесковачког краја, у Власотинцу је дејствовао Илија Петровић Стреља, док је јабланичка сеља побунило Цветко Врановачки. Цветко је имао чин буљубаше у Кабађорђевој војсци, дакле, био је у рангу капетана.²³ Према Сергију Димитријевићу, Цветко је организовао одред од 600—700 људи, спалио хан у Бошњацу и убио неког субашу.*

Упаливши хан у Врановцу и убивши субашу, Цветко је са својим одредом (буљуком — чета војске)²⁴ кренуо из свог села преко Сушице, избио на гетерничко село Паликућу, где се сукобио са Турцима, одатле отишао у Вучје, где је, такође, имао бој са Турцима, па из Вучја преко Накривића и Чукљеника, свакако, ушао у долину Копајничке реке и спустио се у корито Јужне Мораве ниже Дедине Баре. Овде се Цветко спојио са одредом Стрељине војске којим је командовао Сава Дедобрац. На овај начин Цветко је пресекао оне саобраћајнице које су са југа водиле у правцу Лесковца и Ниша и ишли преко превоја планине Кукавице и ветерничком клисуром. Тиме је Цветко извршио један веома важан стратешки план: онемогућио је турској војсци из Скопља и Врања да овим правцима притељне у помоћ турским снагама испод Ниша.

* Сергије Димитријевић, у свом раду СТРЕЉА, на страни 23, забележио је: ... „Цветко Врановачки, ... по казивању једног савременика, побунио је око 50 села у Јабланици, прикупio 600—700 устаника, убио субашу, запалио хан у свом селу Бошњацу.“

Познато је да је Цветко Врановачки био из Врановца, а не из Бошњаца. Због тога се и звао Цветко Врановачки. Према чланку Свет. М. Марића, некадашњег учитеља у Лебану, објављеном у „Српству“ год. II, 1887. године, на страни 157. тога листа, који Сергије Димитријевић доноси у целини у својој књизи „Стрела“ на страницама 68—70. види се да је Цветко рођен у Врановцу, селу које је „Некада било прави град“; да је у Врановију отворио хан и трговао највише солуј (стр. 68, оп. цит.),... и „када се српска војска стапала приближавати к Нишу Цветко најпре запалио хан у свом селу (вероватно свој пр. Ј.Ј.), и убије субашу“ (стр. 69, оп. цит.).

Из овога произилази да није био из Бошњаца већ из Врановца и да није у Бошњацу спалио хан, већ у Врановцу, а вероватно је у томе селу и убио тамошњег субашу, надзорника, који убије агинске и беговске приходе са пашалукка.²⁵

На жалост Стрељин и Цветков подухват је убрзо пропао. Турци су, било из Врања или из Лесковца, довукли артиљерију на домак дедобарског хана у чијим подрумима је била устаничка цебана, пљбом из топова упалили експлозив и дигли у ваздух хан са слагалиш-

тем и великим бројем устаника који се онде налазио.

То је био крај Стрељиног и Цветковог подухвата, крај покушаја да се, још у првим годинама првог српског устанка, ликвидира турска власт у Лесковачкој котлини и народу донесе слобода.

Глава II

НАСЕЉА

У области Доња Јабланица засељена су 24 сеоска насеља. То су:

1. Белановце
2. Бошњаце
3. Власе
4. Велико Војловце
5. Врановце (Доње Врановце)
6. Горње Синковце
7. Горње Стопање
8. Доње Трињане
9. Доње Синковце
10. Доње Стопање
11. Доње Трињане
12. Ждеглово
13. Коњино
14. Лугаре
15. Миланово
16. Мало Војловце
17. Пертате
18. Петровац
19. Свирце
20. Тогочевце
21. Турековце
22. Беновац
23. Џекавица
24. Џерница (Карађорђевац)

По броју домаова и становника села Доња Јабланица се деле на велика и мала сеоска насеља, а по времену засељавања на стара и нова.

Што се тиче њиховог топографског положаја, сва ова насеља, са изузетком Петроваца и донекле Џернице, леже у равници, у највећем броју на обалама Јабланице. Далеко од сваке текућнице је једино село Петровац, које је подигнуто на грбини једне косе правца Ј—З. Џерница је подигнута на странама удолина које браздају неогене брежуље на западној граници области Доња Јабланица, по чијем се дну формира и поток Џерница, који лети пресуши. Белановце је исто тако подигнуто

на падинама благих неогених брежуљака, а Миланово на најнижој дилувијалној тераси Лесковачког мора, чији је нагиб једва приметан и иде у правцу Ј—Н. Сва остала села су засељена у алувијалној равници реке Јабланице, која је, током многих векова, мењала правац свога тока, па се, у наше време нашла нека села даље од њеног садашњег корита. То су Горње Трињане Горње Синковце и Доње Синковце. Међутим и положај ових села је на напуштеном кориту Јабланице, што се види не само по остацима њеног корита, по веома ниском и подводном тлу, већ и по томе што ова река, у време наглог пораста водостоја, кад код Беновца пробије своју десну обалу, својом матицом јури оним правцем куда је некада било њено корито, све до испод Лесковца, чију је западну периферију доскора плавила.

Стара сеоска насеља, засељена још у доба старе српске државе, могуће чак и у време сталног насељавања Котлине од словенских племена, јесу ова села: Белановце, Бошњаце, Власе, Велико Војловце, Врановце, Доње Синковце, Горње Стопање, Горње Трињане, Доње Синковце, Доње Стопање, Доње Трињане, Ждеглово, Коњино, Лугаре, Мало Војловце, Пертате, Свирце, Тогочевце, Турековце, Беновац и Џекавица. Ова села су стара по постанку, а не и по месту на коме су сада. Бар не сва. Многа од њих су се из многих разлога помешала, даље или ближе, али задржала своје име.

Примера ради навешћемо да се село Врановце најмање трипут помештало. Помештало се и Војловце, па код југа помештања чак и поделило на Велико и Мало Војловце. Помештало се и Бошњаце, као и друга села. Тај процес и сада траје. Најочигледнији при-

мер савременог помештања пружају нам села Коњино и Ждеглово која су некада била на обали Јабланице а сада, благодарећи стварању индустриских објеката поред пута Лесковац — Лебане, подижу своје домове на обема странама пута, како би била не само на овој важној саобраћајници која има интеррегионални карактер, већ ради тога да су ближа индустриским и другим предузећима, како би се њихов подмладак лакше запошљавао у њима и са мање напора одлазио на рад. Код овог последњег помештања наведена два села губе свој архитектонски и насеобински облик, социјалну и економску структуру а, у великој мери, мењају и своје културне навике у једном широком дијапазону — од одевања и исхране до начина становања и организовања свог домаћинства.

Нова сеоска насеља су Миланово, Петровац и Церница или Кањаорђевач. Међу њима је најмање Петровац, који се заселио почетком овог века (од 1905. до 1912. године).

Међу овим новим сеоским насељима Петровац и Миланово имају изглед плајнски грађених села. Код Петровца постоји главна широка улица по грбним повијарцима правца И—З и са обе стране ове улице су плацеви на којима су насељеници црногорског порекла полизали своје домове и друге зграде потребне сеоском пољопривредном газдинству.

Миланово је по своме урбанизму плајну другачије конструкције: у средини је пространо земљиште облика квадрата оивиченог са ове четири стране правилно повученим сокацима знатне ширине. На ивицама сокака, али не са стране где је средишни део села, формирани су плацеви и подигнуте куће са осталим економским зградама. Тако је Миланово добило вид ушореног села, какав је случај са Косанчићем у Пустој Реци, и, донекле, Душановом у области Лесковачко поље и Бабичка гора.

Ново село Церница је гомиластог облика и подсећа на остала села нашег краја.

По величини доњојабланичка села можемо поделити у три групе: велика села, средња села и мала села. У велика села су сврстана она која имају 1000 и више становника, средња су она која имају 500 — 1000 становника, а мала чији је број становника испод 500.

Велика села: Турековце, Бошњаце, Пертате, Горње Стопање и Доње

Стопање. Прво је, по попису од 1971. г., имало 1.783 становника; друго — Бошњаце, по истом попису, 1.768 становника, треће — Пертате 1424 становника; четврто је Горње Стопање са 1090 становника и пето Доње Стопање са 1045 становника.

Средње величине су села: Белановце, Власе, Доње Синковце, Ждеглово, Коњино, Миланово, Тогочевце, Свирце, Цекавица и Церница.

У мала села спадају: Велико Војловче, Врановце, Горње Синковце, Горње Тријане, Доње Тријане, Лугаре, Мало Војловце, Петровац и Геновац.

Међу селима све три групе, највеће соско насеље је 1971. г. било Турековце, а најмање Петровац.

Као што се види, великих села има 5, средње величине — 10, а малих 9.

Табеларно би се села Доње Јабланице могла по величини овако представити:

Ред. бр.	Број становника	број села	%
1.	1000 и више ст.	5	21,85
2.	Од 500—1000 ст.	10	41,61
3.	Од 500 па ниже	9	37,50

Најмањи број села у Области чине сеоска насеља преко 1000 и више становника; села средње величине чине највећи број, а мала села су по броју приближно као и ова средње величине.

Процентуално највећа села чине 21,85% укупног броја села; села средње величине 41,61%, а мала села 37,50% од укупног броја села у Области.

ЗЕМЉА

Као што је наведено у одељку о пластици земљишта у области Доња Јабланица, у њеним границама се не појављују планине, па чак ни ограници оквирних планина Котлине. Географски положај ове котлинске регије је такав да он захвата простор који је био у саставу некадашњег језерског дна, па, апстрагујући неогене брежуљке на северу, западу и југу, то је равна површина у своме највећем делу, а у мањем валовита. Својим источним делом она је допирала до средишњег дела Котлине, где је, вероватно, као последица тек-

тонског улегнућа, и котлинско дно било најдубље. Путник који крене из Лесковца на запад види пред собом једну такорећи бескрајну равницу из које се једва сагледавају оквирне плинице на западу и северу: Радан планина и Пасјача. Добија се утисак, као да је равница Доње Јабланице пространија од Моравине равнице...

Област Доња Јабланица покрива равницу и валовито земљиште на површини од око 15.240 хектара.

Флора Области. — У флористичком погледу, Доња Јабланица не представља зону неке разноврсне самоникле флоре. На њеним брежуљцима сачувале су се до сада мале парцеле под храстом у деградираном стању. Уз храст се појављује као самоникли облик флорног покривача граб, а негде (на падинама Хисара) и леска. Глог је исто тако присутан. Као антропогена творевина све је чешћа појава парцела под бајремом. Бреста је некада било. Сада је готово свуда потпуно изумро, свакако услед неке биљне болести која је захватила ову шумску биљну врсту, некада доминантну нарочито у равном делу Области. Примери горостасних брестова старих стотинама година, расли су у порти бошњачке цркве; изнад села Доњег Стопања близу корита потока Цернице; у гробљу св. Јована у Џернату (посечени пре 25—30 година ради поправке зграде основне школе у истом селу). Негде су они били „записи“ и чувани као култна дрвета. Један велики брест сада постоји између Белановца и Џерната, јужно од пута Лесковац — Лебане.

У Доњој Јабланици се јављају и ливадска земљишта. Некада су захватала велика пространства. Сада су на мањим парцелама, ту и тамо разбацаним поред реке Јабланице. Др Видак Јовановић, истраживач флоре широког пространства у сливу Јужне Мораве, каже да су ове ливаде, с обзиром на еколошке факторе наше средине, долинске ливаде субмедитеранског порекла.²⁵

Од укупне површине Области шуме, пашњаци и такозвано неплодно земљиште захвата простор од око 4.434 ха, што у постојима у односу на целокупну површину Области износи

24,40%. На осталој површини од 10.821 ха, или у постојима 75,60%, развија се вегетација антропогеног карактера, то јест вегетација коју је човек донео, размножио, па је одржава и усавршава.

Фауна. — Један од фактора сиромаштва Области у фауни је мали и исецкани простор самоникле вегетације, то јест недостатак битно важног еколошког услова за њен развој. С друге стране људи су немилосрдно таманили животињски свет који се овде настањивао, почев од птица до риба. Од дивљачи овде се јављају: пољски зечеви, лисице, од перади: грлице, препелице, дивљи голубови, кумрије (гугутке), свраке, вране (чавке), врапци, сове, копци и др. У новије време вештачки су настањени у неколико резервата фазани.

Риба је некада било много у Јабланици. И сада у њој живи: клен, кркуша, мрена, скобаљ, нађе се и по који сом. Но отпадне воде из флотације рудника у Лецу, затим из фабрика у Лебану, штетно делују на овај водени свет, па га је све мање.

Некада је у Доњој Јабланици, као и свуда у Котлини, живео орао и гнездio се по крошњама циновског дрвећа, која је било на све стране у обиљу. Уопште, у прошлости, цела је ова област била под густом шумом са зеленим енклавама унутар исте. У тој шуми је живело много дивљих животиња: курјака, медведа и др. На шумским пропланцима обитавао је предак нашег данашњег домаћег говечета — тур. Према опису ове животиње од грчког писца Херодота, тур је имао дугачке рогове, који су неким германским и грчким владарима служили као посуда за пића. Тур је изумро у средњој Европи па и код нас највероватније у доба Стефана Првовенчаног. На ово дивље говече очувао се траг у топографској номенклатури и називима неких села Котлине. У Доњој Јабланици од тура потиче назив села Турековца.²⁶ На присуство орлова у овом крају подсећају називи земљишта: Орлово дрво, Орлова долина.²⁷

Аграрна структура и величина земљишног фонда Доње Јабланице. — Аграрни фонд Области и његова структура најбоље се види из ниже табеле:

Ред. бр.	Назив села	Укупна површ. у ха		Оранице и баште		воћњ. вин. лив.	паш.	шума	неплодно
		3	4	5	6				
1.	Белановце	783	453	9	12	15	135	115	41
2.	Бошњаце	1516	935	17	34	159	258	53	60
3.	Власе	398	326	3	6	14	14	15	22

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
4.	Вел. Војловце	633	221	9	10	60	62	264	21
5.	Врановце	595	273	10	10	42	11	226	21
6.	Г. Синковце	255	175	2	8	9	18	29	14
7.	Г. Стопање	726	643	2	14	7	4	7	49
8.	Г. Трњане	199	139	2	3	9	21	13	12
9.	Д. Синковце	255	173	1	15	6	51	9	15
10.	Д. Стопање	929	680	1	15	—	114	73	46
11.	Д. Трњане	187	113	1	6	16	9	10	12
12.	Ждеглово	500	258	4	10	66	41	89	32
13.	Коњино	933	400	14	11	76	40	333	59
14.	Лугаре	350	215	4	3	32	17	55	24
15.	Миланово	509	299	7	11	7	86	79	20
16.	М. Војловце	237	91	4	5	13	8	103	13
17.	Пертате	1442	928	4	29	147	209	60	69
18.	Петровац	298	199	1	—	3	82	—	13
19.	Свирце	987	437	4	8	74	16	13	37
20.	Тогочевце	831	496	6	20	41	108	132	28
21.	Турековце	1314	965	10	28	152	24	60	74
22.	Беновац	400	212	2	10	23	76	59	18
23.	Цекавица	604	267	2	12	15	37	249	22
24.	Церница (Карађорђевац)	795	504	11	13	29	93	74	35
Свега:		15264	8292	138	315	1176	1187	1781	775

Структура земљишног фонда области Доња Јабланица може се и овако табеларно представити:

1. Оранице и баште	54,65%
2. Воћњаци	0,90%
3. Виногради	2,06%
4. Ливаде	7,70%
5. Пашњаци	11,64%
6. Шуме	11,64%
7. Неплодно земљ.	5,06%

Из горњег се види, која је култура у колико процената заступљена према попису из 1957. г. У последње 23 године стање се знатно изменило.

Земљиште у друштвеном власништву. — На територији Доње Јабланице делују две задружне организације које поседују и обделавају земљу у друштвеној својини.

Прва задружна организација налази се у Бошњацу. Званично она носи назив „Пољопривредно-трговински комбинат у Лебану“ јер се активност ове организације простире на читавој територији лебанске општине. Међутим, главни земљишни поседи ове организације налазе се у долини Доње Јабланице и то у овим селима: у Бошњацу 317,42 ха; у Пертату 243,60 ха; у Беновцу 95,44 ха; у Лугару 12 ха и у Коњину 6 ха. Укупна површина земље у поседу наведеног комбината у области Доња Јабланица износи 674,42 ха.

На овој површини гаје се следеће културе: пшеница на 250 ха, кукуруз на

117 ха; под разним воћем; јабукама, крушкама, вишњама и бресквама налази се површина од 200 хектара; сунцокретом као новом индустриском биљком-ульарицом сеје се редовно 100 хектара земљишта.

Друга задружна организација је у Белановцу. Она има у поседу земљиште друштвеног власништва на површини од 350 хектара и на њему узгаја пшеницу и кукуруз, као и сунцокрет.

Укупна површина земљишта у друштвеном власништву у поседу двеју напред наведених организација износи 1024,42 хектара што од укупне површине у Области чини само 6,71%.

Наведене организације у Области не баве се само обрадом земље коју имају у поседу, већ и многим другим делатностима: откупом пољопривредних вишкова од индивидуалних производача и даљим манипулисањем сопствене производње и откупљеног вишка.

Сем тога оне развијају кооперантске односе са индивидуалним земљорадницима. Један од видова такве кооперације је орање друштвеним тракторима земље приватних власника, сетве на њивама и индивидуалних пољопривредника, затим жетва. Поред тога снабдења индивидуалних производача ћубривом, семенском пешницом и кукурузом за сетву.

Ови видови кооперације немају само економски значај, већ и културни и доприносе културном преображају нашег села.

СТАНОВНИШТВО

1. Густина насељености: — Видели смо да област Доња Јабланица захвата простор од 15.265 хектара, или око 152,65 km².

Као што се види, у области Доња Јабланица постоје 24 сеоска насеља.

Ова насеља су, по попису из 1971. г. имала следећи број становника:

Ред. бр.	Име села	Назив села бр. породица одн. домаћинства	број становника
1.	Белановце	151	630
2.	Бошићаце	374	1768
3.	Власе	140	627
4.	Велико Војловце	89	440
5.	Врановце (Д. Врановце)	98	506
6.	Горње Синковце	71	358
7.	Горње Стопање	268	1090
8.	Горње Трњане	53	241
9.	Доње Синковце	228	925
10.	Доње Стопање	223	1045
11.	Доње Трњане	65	337
12.	Ждеглово	102	515
13.	Коњино	156	780
14.	Лугаре	80	367
15.	Миланово	142	601
16.	Мало Војловце	45	225
17.	Пертате	295	1424
18.	Петровац	38	133
19.	Свирце	98	516
20.	Тогочевице	176	955
21.	Турековце	394	1783
22.	Геновац	79	398
23.	Цекавица	106	554
24.	Церница (Карађорђевац)	152	677
Свега:		3593	16881

Из ове табеле произилази да је у области Доња Јабланица било у 24 сеоска насеља 3.593 домаћинства са 16.881 становником. То значи да је на једном квадратном километру живело 110,5 становника.

Када начинимо поређења броја становника у трима осталим истраженим областима Лесковачке котлине: Лесковачко поречје, Пуста Река и Лесковачко поље и Бабичка гора, онда имамо овакво стање густине насељености појединих делова Котлине:

Ред. бр.	Назив области	Густ. насељен. на 1 km ²
1.	Лесковачко поље и Бабич. гора	130,00
2.	Лесковачко поречје	83,10
3.	Пуста Река	64,70
4.	Доња Јабланица	110,5

Као што се види, најгушће насељен регион Котлине је Лесковачко поље и Бабичка гора са 130 становника по кв. километру. За њим долази Доња Јабланица са 110,5 становника на једном квадратном километру. Изба обласи Доња Јабланица, по густини насељености, долази Лесковачко поречје са 83,1 становника на један квадратни км. Најзад, област Пуста Река је насељена само са 64,7 становника на једном квадратном километру.

Из ове табеле не бисмо могли извлачiti густину насељености Лесковачке котлине, јер код предњих истраживања појединих делова Котлине, град Лесковац није узиман у обзир. Он покрива знатно мали простор Котлине, а у њему живи двоструко више становника него у целој Пустој Реци, готово четвростирачко више него што износи укупан број становништва области Доња Јабланица.

Демографске промене. — Наведене бројке се односе само на један дан у 1971. години, то јест на дан 31. марта. Међутим, број становништва у једној области је у непрекидној динамици: може рasti, а може и опадати.

Каква су била демографска кретања у Доњој Јабланици можемо видети када упоредимо број становника по појединим насељима 1953. године, са бројем становника из 1971. г.

Ево табеле која нам пружа стање броја становника и домаћинстава по попису од 31. марта 1953. године.

Ред. бр.	Име насеља	Број домаћинстава	Број становника
1.	Белановце	117	643
2.	Бошићаце	270	1601
3.	Власе	107	630
4.	Велико Војловце	69	452
5.	Врановце	72	448
6.	Горње Синковце	59	367
7.	Горње Стопање	88	548
8.	Горње Трњане	43	256
9.	Доње Синковце	71	388
10.	Доње Стопање	123	822
11.	Доње Трњане	43	273
12.	Ждеглово	79	504
13.	Коњино	107	642
14.	Лугаре	68	406
15.	Миланово	118	629
16.	Мало Војловце	28	250
17.	Пертате	230	1321
18.	Петровац	28	124
19.	Свирце	77	498
20.	Тогочевице	156	1014
21.	Турековце	282	1591
22.	Геновац	60	388
23.	Цекавица	85	549
24.	Церница (Карађорђевац)	132	770
Свега:		2510	15124

Када упоредимо резултате пописа из 1953. и 1971. видимо да се у раздобљу од 18 година број домаћинстава увећао за 1.083, а број становника за 1.757. Или, број домаћинстава увећао се за 43,14%, а број становника само за 10,36%.

До наредних пописа, то јест 31. марта 1981. г., остало је још само неколико месеци. После тих пописа видећемо како се одвијао процес кретања становништва области Доња Јабланица за последњих десет година, то јест какве су демографске промене настале у раздобљу од десет задњих година.

Бројна структура породице сељачког домаћинства у области Доња Јабланица. — Када упоредимо број домаћинстава и број становништва у Области по попису од 31. марта 1953. године, видећемо да је у просеку свако домаћинство имало 6,02 члана. За 18 година протеклих између пописа становништва 1953. и 1971. године, бројна структура сеоског домаћинства у Области свела се на 4,69 члана.

Породица од 6,02 члана била је економски јача производно-группа од породице са 4,69 члана.

У условима развијене агротехнике ово бројно смањење породичне групе није морало да се одрази на производну моћ домаћинства и није се ни одразило. С друге стране, онај вишак од 1,33 члана у свакој породици као вишак радне снаге нашао је запослење у индустрији, занатству, трговини или другим непривредним занимањима, а један број се нашао и у страним индустријским развијеним државама као привремени радник.

Када се заврше пописи становништва априла 1981. године видећемо колико је бројчана структура данашњег сељачког домаћинства или газдинства. Оно што сада знамо да, благодарећи примени агротехничких мера и механизације на селу у Области, у овом региону се никаде не показује појава напуштања земље. Напротив, земљорадња је све више окренута интензивној пољопривреди, што се најбоље види по готово нестанку ливадских површина, односно њиховом смањењу на минимум и оријентацији сељачког газдинства на повртарску привреду као најуноснији облик пољопривреде.

Порекло становништва и његова етничка структура

Сва данашња села у области Доња Јабланица јесу стара српска села засе-

љена још за време српске средњовековне државе. Села Миланово, Петровац и Церница (Карађорђевац) су заселjeni после ослобођења ових крајева од Турака.*

У турским изворима сачињеним у почетку XVI века набрајају се у нахији Цубочица ова села у Доњој Јабланици: Белановце, Горње Стопање, Доње Стопање, Церница, Бошњак (Бошњаце), Ждеглово, Горње Трњане, Доње Војловце, Горње Војловце, Коњина, Долњи Трњан, Доње Сипковце (Доње Синковце), Доње Врановце, Цекавица, Пертате, које је имало преко 194 куће.²⁹ Село Пертате помиње у својим трговачким књигама и новобрдски трговац Дубровчанин Михајло Лукаревић³⁰ у првој половини XV века, дакле пре пропasti српске деспотовине.

Налазећи се у зони компактних српских села, сеоска насеља у Доњој Јабланици су била она безбедна места у којима су нашли уточиште Срби исељеници из области Полога, Косова, извoriшта Мораве, па све до северних падина планине Гољака. Под притиском арбанашких номада, повлачиле су се многе српске породице ка североистоку, допирају до Доње Јабланице и у њој се настањивале.

Примера ради наводимо род Дмитрових насељен у Тогочевцу пре више од 200 година. Овај род је дошао из Полога. Из истог краја је и род Живини насељен у Тогочевцу отприлике у исто време када и Дмитрови. Живини сада броје 13 кућа. Род Деспотових (8 к.) из Цекавице, води порекло из Новог Брда. Род Пешичи-Гијини, насељени у Доњем Стопању, воде порекло из села Рујишића на путу између Пећи и Косовске Митровице. Род Живкови, из Цекавице (10 к.) води порекло из околине Дебра.

У нова села Миланово, Петровац и Церница, као нова насеља, долазили су исељеници из Пчиње, Горње Мораве (Крива Река), са Власине и др. крајева Србије, из Баната и Срема, из Црне Горе и др. крајева.

За многе родове у појединим селима се каже изричито да су „староседелци“. Тако, на пример, родови из Пертате: Нећкарови (9 к.), Гојини (9 к.), Герзини (2 к.), Зарбатови (4 к.), Меандици

* Жика Аранђеловић, пензионисани учитељ, из Лесковца, родом из Тогочевца, тврди, на онсову казивања старијих људи да је Тогочевце заселено под Турцима, негде у XVII веку. Интересантно је приметити у вези са казивањем учитеља Аранђеловића, да се у турском дефтеру сачињеном 1516. године, не налази село Тогочевце.²³

(4 к.), Глигорови (3 к.) сматрају се ста-
роседеоцима. Таквих примера има у
свима селима.

Број таквих родова је знатан. У сваком селу он је био онај битни етнички и културни елемент који је на дошљаке деловао у пуном етнобиолошком и културном смислу, па су се сви досељеници, ма из ког краја долазили и ма какве културне навике имали (као и говор), прилагођавали том староседелачком начину живота, његовом говору. Тако је у овом региону Котлине, као и у регионима: Лесковачко поречје и Лесковачко поље и Бабичка гора, очуван са својим био-психичким особинама културним навикама и говору онај тип нашег човека кога Џвијић назива цен-

тралним типом. У овим крајевима, у обичајима и разноврсним формама народног живота, овде су најбоље очувани архаични реликти који воде траг не само из доба српске средњовековне државе, него и из далеких времена пре формирања прве српске државе.

У етничкој компензацији становништва Доње Јабланице учествују и Роми. Њих има нарочито у два највећа сеоска насеља Области: у Бошњацу и Турековцу, мада се нађе по која породица и у мањим селима, какав случај имамо са малим селом Беновцем.

Број ромских породица је мали и учествује у етничкој композицији становништва Доње Јабланице са незнатним процентом.

Глава III

ЗАНИМАЊЕ СТАНОВНИКА

ЗЕМЉОРАДЊА

Доња Јабланица је онај део Лесковачке котлине који на својој територији нема ни једно урбано, па, шта више, ни полуурбano насеље. Она је један чисто сељачки крај у социјалном погледу, између двају градских насеља: Лесковца, у Котлини највећег урбаног насеља, и Лебана које је тек у нашим данима прерасло у урбано насеље са зачелима индустрије и амбицијама да постане индустријски центар своје уже средине. Баш тај положај Доње Јабланице условљава њен рурални статус.

Сељачки крај Котлине у социјалном погледу, Доња Јабланица је с друге стране пољопривредни регион, предодређен и квалитетом земље да буде база за исхрану не само сопственог становништва, већ и градова између којих се налази.

Таква каква је, по свом географском положају и родној земљи која је покрија, Доња Јабланица има своју перспективу у пољопривреди. Чини ми се да су Доњојабланичани то сами уочили: одлични су пољопривредници, прво-класни повртари, добри сточари.

Жита. — На земљишту Доње Јабланице, било на алувијалним пространствима око реке Јабланице, било на дилувијалним терасама или неогеним бре-

жуљцима, успевају све врсте жита: пшеница, кукуруз, јечам, овас, раж.

Пшеница је један од најглавнијих усева Области. Немамо статистичке податке за целу област, већ само за некадашњу бошњачку општину. У овој општини 1957. године сејана је пшеница на 1340 хектара са приносом зrna у метричким центкама по једном хектару од 10,7 м. ц.

Године 1958. ова култура је захватала површину од 1264 ха са приносом зrna у м. ц. по 1 хектару 13,8 м. ц. За ову годину то је био најбољи принос у целој Лесковачкој котлини.

Кукуруз се сејао у истој општини на површини од 1500 ха у 1957. г. са приносом у 21,4 мц. по хектару, што је био најбољи принос ове културе у целој Котлини.

Године 1958. кукурузом је усејано у бошњачкој општини 1516 хектара. Та година је за ову културу била јако неповољна, па су приноси били свуда минимални, а у бошњачкој општини износили су само 3,6 м. ц. по хектару.

Раж се 1957. године сејала на површини од 67 ха, а принос је био 9,00 м. ц. по 1. хектару; године 1958. овом културом је усејана површина од 83 ха са приносом од 9,6 м. ц. по хектару.

Јечам је у 1957. години узгајан на површини од 120 хектара са приносом

од 10,8 м.д. по једном хектару; године 1958. ова култура се простирала на 144 хектара и дала принос 14,4 м.д. по хектару.

Овас се сејао у Доњој Јабланици 1957. г. на површини од 137 ха и дао принос 15,2 м.д. по хектару, што је био најбољи принос у Котлини и далеко бољи од свих региона ове простране области. Међутим, година 1958. била је неповољна за раж, као и за кукуруз, па су приноси били знатно умањени у свима општинама, а у општини Бошњаце принос је био 4,4 м.д. по хектару.

Поврће. — Доња Јабланица је, благодарећи квалитету њеног алувијума, веома погодна за повртарску културу. Многа прибрежна села у овој области сматрају се изразито повртарским селима.

Гаје се многе врсте поврћа: кромпир, црни (првени) лук или кромид, бели лук, пасуљ, паприка, парадајз, празилук, купус или кел; диње и лубенице (бостан), бундеве и тикве; грашак, леђа-сочиво, шаргарепа, боб, спанаћ, роткве и роткивице, кељ и др. повртарски усеви.

Кромпир се гаји као чист усев и као међуусев. Поједина домаћинства издвајају често најбоље међу својим парцелама и на њима гаје кромпир као чист усев за тржиште. Некада се садио и као међуусев, заједно са кукурузом. Тако је у бошњачкој општини 1957. године као чист усев кромпир гајен на 42 хектара, а као међуусев на само 6 хектара. Наредне године сађен је на површини од 42 хектара као чист усев, а као усев на 11 хектара. Принос је различит из године у годину. На жалост, не располажем статистичким подацима за ближе године, али по мојој процени кромпир се гаји и даље, нарочито као чист усев и то често на већим парцелама и сматра акумулативном културом. Има га од више врста: црвен и крупан, бео и сипкав, затим „ђеврејкар“.

Црни и бели лук се често саде као чист усев на већим парцелама. Бели лук може бити „јесењак“, то јест онај који се сади у јесен, и „пролетњи“. Први има крупне чешњеве и рану клијавост. Сељаци радо једу и бели и црни лук као салату (црни лук уз парадајз) а бели уз печене паприке („туџане паприке“). Оба ова производа се производе и као роба и продају на суседним пијацама у Лесковцу, Лебану, Бојнику и другим пијацама.

Пасуљ се гаји као чист усев и као међуусев, али у Доњој Јабланици у највећој мери као међуусев. Тако је у годинама 1957. и 1958. као међуусев сађен: прве године на површини од 340 ха, а наредне године на површини од 838 хектара. Обе се бројке односе само на бошњачку општину. Пасуљ се у народној исхрани веома често употребљава и спрема у разним облицима као јело. У народном говору пасуљ се зове гра. Има много врста пасуља. За пијацу се гаји боранија.

Паприка је поврће које се гаји у велиkim количинама у свима селима Јабланице сем Петровцу, Миланову и Церници у извесној мери. Гаје се разноврсне папrike: раније цинке, туршијаре: „златна медаља“, која има дугуљаст облик и која је у потпуности потисла до скоро чуvenу „бугарку“, крупна је и има белу кору. Затим дође „бела капија“ — слична „златној медаљи“; куртовска капија, зелене боје, крупна, када уцрвени има јаку боју. Од ње се прави зимница-ајвар. Затим има бабуре. Све су то јестиве папrike. У велиkim количинама се гаји индустријска паприка. Њу суше и мељу, па млевену продају. Ретко је домаћинство које не производи индустријску паприку. У селима има сушара и специјалних млинова за млевење папrike. Поједина домаћинства, према засаду, самеље 100 до 500 килограма индустријске паприке. Паприка се продаје на разним пијацама Србије: Лесковац, Лебане, Врање, Младеновац, где Доњојабланичани држе и до 30 тезги, Београду и друга места.

Парадајз се гаји тако исто на велиkim парцелама и за пијацу. Постоји рани парадајз, ситног облика. То је такозвани „брзак“. Чувен је „јабукар“: крупан, меснат, сладак.

Гајење папrike и парадајза је сложенији посао. Сеју их у малим топлим лејама у двориштима. Основу ових леја чини дебео слој стајског ћубрива. Леје су покривене стаклом и најлоном или топлим покривачима када су ноћи хладне и позне слане падају. Ту, у тим лејама, паприка и парадајз никну као трава. Понто усеви никну и поодрасту, пресађују се у веће, исто тако топле леје прекривене пластичним покривачем или стаклом. То је такозвани „пропор“. Корење паприка и парадајза се пропоре на растојању и у редовима, да би се, када израсту и дође време за пре-

нос у баште, могли сећи са земљом, односно гнојивом у квадратима.

И баште су сада прекривене белим и провидним пластичним покривачем. Такве баште су читаве њиве и поређане по пољу личе на велике хангаре. У њих се поврће дуго држи, све донде док престане свака могућност од изненадне слане. Ту папrike и парадајз расту и везују плодове. Ови „хангари“ су тако начињени да могу и да се дању пропретравају. Прекривач од пластичне материје штити усев доњекле и од града.

По казивању Љубомира Јовановића Гијиног, земљорадника из Доњег Столана, вештог производаца свих врста поврћа, козера и песника, у селима Доње Јабланице доминира повртарство. Такво мишљење има и Живко Аранђеловић, дугогодишњи учитељ у селима Доње Јабланице, иначе пореклом из Тогочевца, сада живи у Лесковцу као пензионер.

Казивање ове двојице надокнађује статистичке податке до којих нисмо могли доћи.

Купус се гаји на великим површинама, често као други усев. Има га разног и позног („сугарни“).

Шаргарепа (има је више сорти: „нантес“, „карота“); целер, першун, салата (разне врсте), карфиол, кељ, грашак, боб, тиквице, бораније ране, бораније „путерке“, ротквице, краставци крупни и корнишони (француски: »cornichon«).

Празилук се гаји на великим парцелама за пијацу, а на мањим по баштама где је главни усев паприка и парадајз, за домаћу потребу. Свака кућа сади празилук и радо га једе као салату уз роткве, затим у разним јелима: пущеним паприкама са месом или без меса, са посним пасуљем и др. Праве се изврсне пите од празилука.

Ваља поменути и такозвани плави парадајз, који игра значајну улогу у народној исхрани и предмет је трговине.

Цвекла се као салата радо употребљава код становника градова, па је сељаци саде и износе њене ризоме разног облика зими на пијацу. Код Вука Карадића зове се још и блитва.

Спанаћ се гаји за домаћу потребу и пијацу. Има га преко целе године. Рани спанаћ се замењује другим усевом, обично паприком или празилуком.

Воће. — Према статистичким подацима изложеним у табели бр. 2. воћњаци у области Доња Јабланица захватају површину од 138 хектара. Овом табелом није обухваћено 100 хектара разног воћа⁵⁷ у Бошњацу, јер је исто установљено касније. Сем воћњака 33 у Бошњацу, сељаци гаје воће само по двориштима: шљиве (разне врсте), јабуке, крушке, трешње, вишње, дуње и др. Као воћар се истиче у Доњој Јабланици Благоје Стојановић, из Беновца. Он је домаћин једног комплетног сељачког домаћинства. На његовом домаћинству и газдинству ћу се задржати кад будем описивао његово село Беновац. Овога пута само наводим да Благоје много пажње поклања воћарству. Он гаји воће у свом дворишту: крушке разне врсте, јабуке, кајсије, дуње. Из двора, то јест из стамбене зграде и осталих пољопривредних помоћних зграда он има велики воћњак са стотинама садница шљива „моравки“, „гргурковки“ и другим врстама, затим „белвицама“; јабуке „петровке“, затим делишес, јонатан, парменке; крушке разних врста. Међу шљивама има оплемењене „дрскавке“, крупног, сочног црвеног и жутог плода. Од шљива пеће ракију. Испече и до 1000 литара добре, природне шљивовице. Пеће и крушкову ракију. Остало воће се троши у кући, а њиме се крме и краве. Свиње поји цијбром од испечене шљивовице. Свиње ради пију сок киселог укуса и грицкају коштице, вадећи вешто језгру коју једу.

Јагоде се гаје од скора, нарочито од становника нових села: Миланова и Цернице, а саде их и многи из села Белановца на великим парцелама.

Бостан (лубенице и диње) је раније много сађен. Сада га ретко ко сади. Ово воће замениле су јагоде.

Гајење малина и рибизла је у зачетку.

Индустријско биље. — Некада је Доња Јабланица била чувена по производњи конопље. Доњојабланичка конопља је била најбоља у целој Лесковачкој котлини. Гајење конопље у то време био је акумулативна привредна грана. Кудеља је имала добру цену и велику тражњу. Није било куће која није сејала конопљу. У вези са производњом кудеље јавио се и ужарски занат. По казивању учитеља у пензији Живка Аранђеловића, свака кућа у селу Тогочевцу имала је по једног па и више у-

жара. Као што данас многа домаћинства Доње Јабланице вуку главни приход од **пovртарства, раније је ужарија заједно са кудељом, као полуфиналним производом**, давала домаћинству највећу ставку у буџету на страни „прихода“. Због велике и опште производње ужарије, Тогочевчани су добили назив „Тогочевачки конопчари“.

Конопљу више нико не сеје. Ни дуван се у овој области не гаји.

Сунцокрет. Ова индустријска биљка сејала се само по баштама као нека врста цвећа. И сада сунцокрета нема на земљишту индивидуалних газдинстава. Сеју га само две задружне организације и на површини по 100 хектара. Откупне цене овог индустријског биља као да не стимулишу у довољној мери приватне власнике земље. Или се они радије држе уходане производње кромпира и другог поврћа.

Виноградарство — Под овом врстом културе налазило се у Доњој Јабланици 315 хектара. Површине под виноградима се све више смањују: стари виногради, зарасли у коров, напуштају. Виноградарство је тежак посао, који трајки много рада и залагања па, пошто се млад свет у највећем броју школује и опредељује за разне занате и трговину, запошљава у индустрији и саобраћају, стари људи, који једино остају на селу, нису кадри да се баве виноградарством. Готово нико не сади нове винограде, а стари су се претворили у прлоге.

Пашњаци и ливаде. — Ова категорија пољопривредних површина захватају је раније знатно веће просторе. Чак у табели бр. 2. под овом врстом културе налазило се 2.363 хектара земље. Из године у годину ливада и пашњака је све мање. Пошто се сточарство претворило у стајско и у великој мери смањило, пашњаци и ливаде су изгубили у значају. За сточну храну, сем сена са ливада, данас се сеју разне детелине и грахорица.

СТОЧАРСТВО

У Доњој Јабланици вероватно никада није сточарство као привредна грана и облик занимања становништва имало онај значај какав је имало у регионима котлине под планином.

Засељена у равници, са мало шуме и пашњака на околним неогеним бре-

жуљцима у Сушици и на ридовима на западу, Доња Јабланица није имала сна пространа пасишта каква су имала села на ободу котлине: у Лесковачком поречју или она под Бабичком гором и Раданом. Ипак, стоке је било доста: оваца и коза пре свега, затим говеда, бивола, коња (отуда Коњино). И овде су се чували велики буљуци оваца и коза. О биволима служи као сведочанство један снимак који сам начинио 1934. године на прилазима Јабланице изнад Коњина. Данас нико не чува биволе у овом крају. Овце чува мањи број кућа. Тако у Миланову имају овце само два домаћинства по 20 брава; у Цекавици три домаћинства чувају укупно 120 брава; у Доњем Стопању две куће имају укупно 60 брава; у Ђеновици три домаћинства имају стотину брава итд.

Коза нема. Коњи су се још задржали и поред омасовљења механичке вуче: трактора, аутомобила, камиона, камионета, комбајна, мотокултиватора.

Служе углавном за превоз повртарских производа на оближње пијаце, нарочито оне у брдовитим крајевима; за извоз гнојива на њиве и у баште; за вучу „копачке“ и др.

Краве чува свако домаћинство и то, у просеку, две. Има их од племенитих цасмина-сменталске расе, али има и обичних буша. Краве се чувају за млеко и ретко преку. Њима више нико не оре јер по селима има тако много трактора у власништву индивидуалних домаћинстава, да се не појављује никаква потреба за животињском вучном снагом.

Свиње одгаја свако домаћинство. Крмаче се чувају за приплод, а вепрови обично тове за посек: за месо, маст и сланину домаћинства. Према могућности домаћинства тове и по два вепра. Има домаћинстава која утроше преко године више од 100 килограма masti, поред зејтина који се као масноћа све више употребљава и на селу. Прасад се обично продаје на оближњим пијацама у Лесковици и Лебану. Има домаћинстава, као што је домаћинство већ наведеног Благоја Стојановића, из Ђеновца, које одгаја свиње на савремен начин, по боксовима према узрасту. Код овог узорног пољопривредника се све домаћински узгаја: и пилад, и телад, и прасад-свиње. Он своје поље обрађује својим механизованим справама. Има модерну плевњу са подрумом пуним кашама и бурићима за ракију и вино, шта-

лу одржавану по свима прописима ветеринарским, у којој у одвојеном делу лежи коњ, поред њега, али издвојено две до три краве, затим јунице. У његовој се штали нађе у свако доба бар једно тело. Ако је мушки, иде на продају, ако је женско, чува се јер је од племените пасмине; оно ће заменити мајку и наставити репродукцију.

Живина је одувек радо чувана у сваком домаћинству Лесковачке котлине, па и у Доњој Јабланици. Углавном се чуvala кокош, а поред ње пловке и ћурке, гуске у мањој мери.

Данас се у Доњој Јабланици чувају кокош, пловке и ћурке. Ретко и гуске. Ову перад воле Роми.

Живина се чува на прастари начин: она даљу лута по дворишту, улази у шталу, свињац, чепрка по ћубришту кога увек има у авлији и тако се исхранjuje. Нађе се често и на суседним њивама и житу. То је живина периферних домаћинстава. Често она уништи плод на суседовој њиви, па то бива повод за бучне свађе међу суседима, убијања или тројања живине, а долази и до међусобног физичког обрачунавања и вођења парница пред судовима за накнаду штете за уништен усев.

Добри домаћини, поред тога што се живина храни црвићима, глистама које паје у дворишту, зневљем поред амбара или салача, у шталама поред стоке, вадећи често несварено зневље из сточне балеге, хране у два и три маха живину житом и кукурузом. То обично раде старе жене, ако их има, или пак млађе.

Живина се често чува и из „мерака“. Сељаци воле да имају лепу живину, кокошке носиље, а певце који добро певају. Нека домаћинства чувају такозване „цирџавце“ — мини кокош и певце и то обично пар. Несрећни су ако једно од њих угине. Певац „цирџавац“ се воли зато што је кочоперан, храбар, често заподева борбу са великим петловима.

Живина служи за исхрану домаћинства, али и домаћицама као лако средство уновчавања на пијаци, када јој је потребно да неку своју „женску“ потреба задовољи: купи себи мараму или деци нешто на дар.

Модерних живинарника нема, нити сељака којима би живинарство била привредна грана. Нема ни друштвених

организација које би одгајивале живину за тржиште.

Пчеларство. — Пчеларство је раније било веома развијено у свима областима Лесковачке котлине. Сада га је све мање. Пчеле гаје учитељи, по неки свештеник, а има и сељака који то раде.

ЗАНАТИ

По селима је одувек било занатлија, чак би се могло рећи да је сваки сељак по мало „намајсторичав“: он уме да врши разне поправке на колима, на својим зградама, уме да уплате уже-врчанке за своје опанке, да усуче конопац за разне потребе, исплате ам и оглав за своје коње и волове и др. Он уме да начини тутgle, да њима озиди такозвану сулдруму, подигне зид око двора, уме да озиди помоћне зграде: шталу, плевњу, а и кућу. Зна за „винклу“ код подизања грађевина. Кровну конструкцију да скроји на земљи и намести на кров зграде. Једном речи, сваки сељак је способан да се снађе у нужди и подмири сам све што му је неопходно за живот. Драгутин М. Борђевић је с правом казао у своме делу **Живот и обичаји народа у Лесковачкој Морави** да „сваки сељак уме нешто да одеља,... самоуци, често неписмени људи, неки се од њих, благодарећи бистрини, усаврше те постану прави мајстори“.

У доба екстензивног гајења конопље, на селу је створен ужарски занат. Свака кућа имала је бар по једног ужара. Ужарски производи су били тражени свуда, па су се доњојабланички ужари виђали са својим конопцима, оглавима, уларима, врпцама и врчанкама свуда широм Србије; међу њима, у Доњој Јабланици, били су на гласу „тогочевачки конопчари“.

Данас на селу нема ужара, али има ковача, кројача, столара, бојација, бербера и других занатлија.

Тако у селу Тогочевцу постоји 5—6 ковачких радњи, које су познате и ван Доње Јабланице, па им се сељаци из Мораве обраћају за израду запрежних возила са гуменим точковима. Драгутин Борђевић у наведеном делу помиње као веште коваче самоуке Милана и Еранка Мијића, из Горњег Трњана, и Николу Филиповића, из Турековца.

Глава IV

НАРОДНИ ЖИВОТ

ИСХРАНА

Некада се народ у Доњој Јабланици, као и свуда у Котлини, веома оскудно хранио. Поред економских недаћа неразвијене привреде, ниског културног нивоа и верски обичаји су играли видну улогу у начину и квалитету народне исхране.

Хлеб је био најважнији елемент народне исхране, а многе га куће нису имале у довољној мери „до новог хлеба“. Кукуруз, јечам, овас често су зајмљени код имућнијих људи ради прехране до наредне жетве, до „првог снопа“. Храну су куповали они који су могли доћи до новца. Неки су за храну ишли у печалбу.

Хлеб је био углавном пројни, а било је хлеба од јечма, па и од овса. „Мешен хлеб“, то јест хлеб умешен од пројног брашна помешаног са раженим или пшеничним брашном, био је хлеб на трпезама јачих домаћинстава.

Хлеб се меси уз доста квасца, па је држao дуго влагу и имао јаку киселину. Погаче се месиле ретко, углавном за госте и о свечаницима. У односу на пекарски хлеб — „сомун“, народни хлеб се звао „кисел леб“. Пекарски хлеб се куповао у ретким приликама у вароши. Мекан, шупљикаст, брзо се јео и није могао да засити человека као кисео народни хлебац. Отуда се за „сомун“ говорило: „Тој неје леб, него ошав“.

И данас се у Доњој Јабланици меси хлеб, али од пшеничног брашна. Проје виште у народној ис храни не постоји. Велики број домаћинстава не меси хлеб већ купује пекарски, који се продаје у свима селима где год има продавнице животних намирница. Ове продавнице својим хлебом свакодневно снабдевају пекаре из Лесковца и Лебана.

Јела су разноврсна, али углавном се и данас радо једе пасуљ. Праве се разни паприкаши. Прже паприке са јајима. Пече ћувеч са пилећим месом или свињетином. Праве разне чорбе и јапије. О славама и другим светковинама редовно се коле прасе или јагње. Када се рачуна са великим бројем гостију коле се читав брав, па и теле.

У јесен се коле угојена свиња, топи

маст за зиму и целу годину, суши сланина и праве „вешељке“.

Радо се једу пите зељанице: од спанаћа и купуса, затим тиквеници, па јајаница и пите са сиром. Пите су по врстама „колпите“, пите „гологлавке“ и друге. Месе се и пеку на масти, али и на зејтину, нарочито за свечане вечере уочи домаће славе која пада у посне дане. Тада се месе дебели купусници на зејтину од такозваних „печених кора“. Успела пита купусник или зељаница од печених кора је права посластица.

Савремена домаћинства спремају супу са фидом и резанцима. Месе се разни колачи, па и торте са богатим и разноврсним филовима.

Од пића се пије редовно ракија и пиво. Вино се ређе нађе на трпезама сељачког домаћинства. Пиво је у наше време толико ушло у моду, да га сељаци купују на гајбе, чувaju у подрумима, и редовно нуде госту да пије из флаше, како то и они увек чине.

Воће у народној ис храни још увек не игра значајну улогу. Дају га деци и гостима. Сељаци најрадије воће користе за печенje ракије.

Поред ракије, готово свака домаћица кува за госта кафу. Савременија домаћинства, под утицајем градске културе, спремају и служе госта слатким и водом. Обично нуде минералну воду. Сматрају то као гест пажње и своје културе. Минералну воду госту често нуде и доливају му чашу, како то чине са вином и ракијом.

Када је реч о ис храни, ваља напоменути да су се некада јела посна јела недељама, чак и без зејтина. Био је то посан пасуљ са празилуком — „бел гра“ уз „туџану паприку“, често веома љуту. Лети се пекле и спремале свеже папrike, а зими кувале суве црвене, па од тога правиле „туџане папrike“ са доста белог лука. Ова врста салате уз посан пасуљ јако лежи, паприка отвара апетит, и људи напуне своје стомаке чорбастим пасуљем и паприком пуном витамина Ц. На овај начин се кувала и лећа-сочиво.

И сир се често налази, готово свакодневно, као јело уз хлеб.

СТАНОВАЊЕ

Савремено село Доње Јабланице живи у далеко болјим стамбеним условима но некадашње, па и предратно село. Некадашње чатмаре и кованице облепљене земљом помешаном са ситном сламом, готово и нема. Савремене стамбене, па и помоћне зграде на селу су сада од печене цигле са бетонским темељом. Некадашњи „модеран“ архитектонски облик куће „на лакат“ или „на глагол“ као облик чувене и на далеко по српству распрострањене „црнотравске куће“ изашао је у потпуности из моде. Сада сељаци граде куће модерних линија споља, са функционалним уређајем унутра, често на спрат. Они знају за терасе, за купатила, за модерне оставе са фрижидерима за дубоко замрзавање. Имају чак и дечје собе. Некијут граде праве виле алпског стила. Улазио сам у куће у којима је свако одељење било застарт модерним ћилијарним фабричке производње, у којима су биле постеље, савремени каучеви, комоде и ормани као у богатим градским становима; купатила сва у плочицама, кукиње са висећим белим елементима и електричним штедњацима и бојлерима. У дечјој соби сам видео купљене „лутке“ распоређене на каучевима на којима деца спавају. Под је у многим кућама од буковог паркета.

Много полажу на плевње, које граде на савремен начин. У Доњој Јабланици је, међутим, двориште, код многих кућа, остало споља ограђено високим неокреченим зидовима и зидинама помоћних зграда, са великим двокрилним капијама под настрешницом, да се не може ни привирити унутра. Таква су дворишта нарочито у највећем селу Доње Јабланице Бошњацу, затим у Пернату и Беновцу, као и у неким другим селима. Велики број домаћинства нема одвојено економско двориште и обично је организовано у предњем делу, па се у кућу улази преко расуте сточне хране, говеђе, свињске и кокошиње балеге, што онемогућује одржавање хигијене у стамбеној згради на довољној висини.

У новом делу Бошњаца је другачије. Ту су плацеви правилног облика, са гвозденом оградом и лепим кућама. У двориштима има воћа и шећера. Истина то су углавном станови службеника задружне организације и просветних радника. Али, унутар села, нађе се дивно изграђена стамбена зграда, са одвоје-

ним економским двориштем, са много цвећа. Такву кућу има Десимир — Деско Стаменковић из рода Јанковци. Лепу кућу на спрату има Младен, млинар, досељен из Бунуше, и још многи други.

ОБЛАЧЕЊЕ

Иако старији људи још носе чакшире од клашиће, а код жена се, нарочито старијих, још увек одржава стари начин одевања, уопште узев, начин одевања у народу се у потпуности изменио.

Прво, нестало је кудеље и свих оних хаљетака и веша од кудеље. Нарочито сукно-клашиће више ни једна домаћица не тка нити се од њега кроји народно одело. Млад свет, и мушкарци и девојке, носе се потпуно по узору на варошане. У погледу одевања нема никакве разлике између сеоске и градске омладине.

Од обуће задржале су се доста „пиротске попке“, од гуме, гумене чизме за мушкарце и чизмице за децу.

Главу покривају стари шубаром, млади качкетом, титовком и врло често беретом („буретка“). Жене покривају главу марамом, а млад свет иде без покривача, подвишане косе, често ондулиране.

Културни живот

Облици народног културног живота у селу Доње Јабланице су се јако изменили. Такозваних седељки више нема. Њих су заменили скупови у омладинским домовима који имају обично телевизор. Ту се гледа увече програм, слуша музика, игра, шали и проводи време до дубоко у ноћ.

Поред тога, свака кућа има радиопријемник, а многе своје телевизоре. Од поште у Турековцу добио сам податке о броју телевизора и радиопријемника у селима: Власу, Д. Трњану, Турековцу и Свирцу. У овим селима заједно има (пријављених) 142 телевизора и 103 радиопријемника. У свима тим домовима одвија се културни живот унутар породице уз ретког суседа, који нема телевизор. Уз телевизор и радио се не може причати, разговарати и певати, па је престало неговање многих народних умотворина: пошалица, изрека, приповедака, загонетки, песама. Исто тако не могу се ни стварати нове умотворине. Нови облик народног стваралаштва је такозвани виц, али у

њему се ретко може наћи што чисто народно и оригинално.

Остали су као стари облици народног живота: веридбе — „китке“, свадбе, славе породичне и сеоске и сабори собори, али ни из далека онаквог значаја какав су некада имали. Ипак, на свим тим скуповима срећу се млади и стари, мењају се мисли, игра, и пева; омладина чини познанства из којих се рађају касније бракови. Дакле, садржина им је остала готово иста.

На саборима има нешто и привредног живота. У летњим данима у пространим црквеним портама бошњачке, печењевачке и доњостопанске цркве дођу и трговци ситничари, дођу продавци слаткиша, а многи земљорадници дотерају дозреле пољске плодове, нарочито лубенице и диње.

Некадашњи историјски и политички значај сабора је у потпуности нестао.

Нови облик народног живота је слање војника у војску. То је веома развијена и оштенародна свечаност на којој се састане сва родбина и пријатељи младића који одлази у војску. Приређује се богата вечера уз много јела, колача и пића. Редовно има музике, игре и веома бучне песме. Има много здравица и благосиљања. Поклони се доносе војнику као да се жени, а дају му се знатне суме новца.

НАРОДНО ДУХОВНО СТВАРАЛАШТВО

Драгутин М. Борђевић, у својој књизи **Живот и обичаји народа у Лесковачкој Морави**, објавио је неколико стотина народних песама и класификовао их у више група. Међу тим песмама има и прегршт песама скупљених у разним селима Доње Јабланице као што су: Горње Стопање, Турековце, Власе, Џекавица, Мало Војловце, Доње Синковице, Миланово, Врановце, као и друга села.

Од тих песама навешћу неколико.

Пре свега, то је песма коју је саопштила Д. Борђевић Васка Марковић, из Власа. Ја бих јој дао наслов (јер код Борђевића песма нема наслова) „Пошла Стана сас Јована“.

„Пошла Стана сас Јована,
Сас Јована милог брата,
У Белграда да купује.
Куповаше па побоше,
Па побоше низ горицу,

Низ горицу, при водицу.

Јован Стани проговора:

„Јоми, Стано, бело лице,
Бело лице и ручице —

Да ти љубим бело лице!“

Проговора лепа Стана:

„Чујте горо, чујте воду,
Да кажете мојзе мајке,

Да ми прати аршин платно,
Аршин платно, два широко,

Да покријем бело лице,

Бело лице и ручице,

Да ја рипнем у бел Дунав,

Да ме једев морске рибе,

Мене браћа да не љубе!“

Карактеристика ове песме није у њеној поетској лепоти или некој лирској распеваности. Њена карактеристика је у томе што она садржи остатак инцестуалних сродничких односа, траг инцеста, биолошки штетног сексуалног односа међу најближим крвним сродницима, а морално осуђеног и окарактерисаног као грех, феномена чије одбацивање представља један од битних услова одвајања човека од животиње.

Из истог села и од истог саопштивача је и кратка љубавна песма:

Мори, Стано, танка Стano,
Још ли, мори, мома седиш,
Јоште мома неудата?

Сав си света заварала,
И мене си залагала...
Синоћ момче здраво мину,

Ујутру се болно диже.

Мори, Стано, што му чини?
Трипут сам га пољубила,
А четврти руку дала!

Врло је лепа песма коју је Д. Борђевић забележио од Боске Трајковић, из Горњег Стопања.

Преперевку мајка плете

Преперевку мајка плете,
Ем гу плете, ем ву збори:

„Преперево, мила ћеро,

Јутре викав тежак празник,

Бе да ока млад спајија,

Бе да ока на радбу.

Преперевко, мила ћеро,

Кротко оди, ниско гледај,

У Турчина не заглеђуј,

Сас Турчина да не збориш,

У Турчина шала нема.“

Она мајку не послуша:

Брго иде, горе гледа,

У Турчина заглеђује,

Сас Турчина презборује.

Дође време за ручака,
Сви радници сол и леба,
Преперевка шар кокошкa,
Шар кокошкa, бела погача!
Дође време за обеда,
Сви радници сол и леба,
Преперевка кол баница,
Кол баница, бела кава!
Дође време за вечеру,
Сви радници посну чорбу,
Преперевка вакло јагње!
Дође време за плаћање,
Сви радници беле паре,
Препереве жут дуката!
Дође време за пуштање,
Сви радници дом отоше.
Препереву затворише...
Преперево, ел ти зборим,
Кротко иди, ниско гледај,

У Түрчина не заглеђуј,
Сас Түрчина да не збориш,
У Түрчина шала нема!"

Код Драгутина Борђевића има још доста других песама из разних села Доње Јабланице са разном тематиком; неке су кратке, неке, као ова о Препереви, мало дуже. Многе су по садржини и форми лирске. Код неких, на први поглед, лирске и са много лирског у себи, али у суштини са радњом, са догађајем, па би се, као и многе песме Јужног поморавља, могле класификовати у поезију коју је створио један емотиван народ, вековима потлачен и понижен, окован у ланце меропаха националне властеле и рајетина тубјина, народа који је могао да свој бол, своје тежње, своја осећања само лирски изрази.

Глава V

ВАСПИТНО-ПРОСВЕТНЕ УСТАНОВЕ У ДОЊОЈ ЈАБЛАНИЦИ

Нема поузданних података о томе да је на територији Доње Јабланице постојала ма каква школа у ма коме сеоском насељу. Драгутин Борђевић тврди, међутим, да је у Турековачкој цркви, у њеном старом конаку, још 1873. године отворена прва основна школа манастирског типа, о чему је било речи у поглављу „Споменици културе“.

Милан Б. Милићевић је у својој књизи „Краљевина Србија“ забележио да село Турековац има основну школу од 1878. године, дакле одмах после ослобођења ових крајева од турске власти.

До свршетка II светског рата, у Доњој Јабланици су, по појединим селима, постојале четвороразредне основне школе. Иако је основно школско образовање било обавезно за све полазнике оба пола, нису ни сва мушки деца похађала школу, а број девојчица је био мали. Временом су се прилике мењале. Народ је све више увиђао велике предности младих оба пола који науче читати и писати, нешто рачуна, географије па и историје, па је све већи број полазника уписиван у основну школу.

Прилике су се иза II светског рата радикално измениле. Од четврогодишњег школског образовања прешло се на седмогодишње, најзад на осмогодишње,

какво је данас, уз обавезно похађање основне школе за сву децу оба пола. Уведено је заједничко школовање мушки и женске деце — такозвана коедукација, па су се нашла не само у истом разреду и мушки и женска деца, већ су у истој клупи, седели девојчица и дечак.

Данас се сва омладина узраста од 7 до 15 година образује и васпитава у три потпуне основне школе са истуреним одељењима.

Основне школе у Коњину и Доњем Врановцу припадају осмогодишњој школи у Лебану као њихова истурена одељења, а полазници основне школе из Горњег Стопања похађају школу „Васа Пелагић“ у Лесковцу.

Потпуне основне школе

I. Основна школа у Бошњацу „Радоје Домановић“. Према монографији ове школе, издате о стогодишњици 1979. године, школа у овом селу постоји од 1879. године.

Према статистичким подацима за школску 1980/81. годину Завода за унапређивање васпитања и образовања у Лесковцу број одељења свих разреда, број ученика и број наставника изложен је у следећој табели.

Место где је школа	Број одељења I—IV разреда	Број одељења V—VIII разреда	Број одељења I—VIII разреда
Бошњане	4	11	15
Цекавица	2	—	—
Велико Војловце	2	—	—
Пертате	3	—	—
Свега:	11	11	22

II. Основна школа у Турековцу „Моша Пијаде“

Место где је школа	Број одељења I—IV разреда	Број одељења V—VIII разреда	Број одељења I—VIII разреда
Турековце	4	8	12
Свега:	4	8	12

III. Основна школа у Белановцу „Моша Пијаде“

Место где је школа	Број одељења I—IV разреда	Број одељења V—VIII разреда	Број одељења I—VIII разреда
Белановце	4	4	8

Основна школа „Моша Пијаде“ као осморазредна, као што се види, постоји у два села: Турековцу и у Белановцу, која се сматра одељењем основне школе у Турековцу.

Основна школа „Моша Пијаде“ има истурена одељења у три сеоска насеља Доње Јабланице. То су Власе, Горње Синковце и Свирице.

Бројно стање одељења у овим истуреним школама се види из ниже табеле.

Назив села	Број одељења од I—IV разр. где је школа
Власе	1
Горње Синковце	1
Свирице	1
Свега:	1

Два села у области Доња Јабланица и то Коњино и Врановце имају четвроразредне основне школе као истурена одељења основне школе у Лебану.

Број одељења у овим школама се види из следеће табеле.

Назив села	Број одељења од I—IV разр. у коме је школа
Коњино	3
Врановце	1
Свега:	4

Најзад, из села Горњег Стопања иду ученици основне наставе I—IV разреда у Лесковац и похађају школу „Васа Пелагић“. Број ових ученика износи 98, а по узрасту, 21 похађа I разред; 22 ученика похађају II разред; 31 — III разред и 24 — IV разред.

Број ученика у свим школама (са истуреним одељењима) у Области износи:

Назив школе у коме је школа	Број ученика по разредима								
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	I—VIII
Турековце	28	30	28	24	52	54	46	39	301
Белановце	23	21	21	14	41	25	32	35	212
Власе	12	15	12	10					
Г. Синковце	5	5	7	10					
Свирице	8	11	7	8					
Бошњане	33	27	26	34	78	69	49	82	398
Цекавица	14	22	12	32					
В. Војловце	14	15	8	15					
Пертате	21	20	25	16					
Коњино	21	16	13	26					
Врановце	4	3	0	3					
Свега:	183	185	159	188	171	148	127	156	1.209

Када је реч о ученицима свих основних школа у Доњој Јабланици, исказан број није апсолутно тачан за област Доња Јабланица, јер није обухватио ученике виших разреда из Коњина и Врановца који похађају наставу у Лебану. Што се тиче полазника основне школе из Доњег Синковца, од управе школе „Коста Стаменковић“ добили смо следећи извештај: I разред школске 1980/71. године похађа 24, II 32, III 19, IV 22 свега 97 ученика и ученица; V 12, VI 24, VII 21 и VIII 24 ученика и ученица или укупно од I до VIII разреда стичу основно образовање у овој школи 178 полазника оба пола.

Према томе укупан број полазника основног образовања у Области износи 1.485 ученика и ученица.

Наставни особље. — У свим школама на територији коју поклапа област Јужна Јабланица раде 53 просветна радника. По своме школском образовању они су најчешће учитељи (нижим разредима), наставници са вишом педагошком школом и професори са факултетским образовањем.

У овај број наставника није узет у обзор број учитеља, наставника и професора који раде у Лебану (виши разреди ученика из Коњина и Врановца), из Лесковца (који раде са ученицима од I до VIII разреда основне школе из села Горњег Стопања — школа „Васа Пелагић“ и полазника истих разреда из села Доњег Синковца, који похађају школу „Коста Стаменковић“ у Лесковцу), јер они припадају просветним радницима из Лесковца и Лебана,

Говор Доње Јабланице. — Говор у области Доња Јабланица је уједначен и истоветан са говором у Пчињи и Лесковачкој Морави и Бабичкој гори. Мала оаза Црногорца засељених у Петров цу није ни у којој мери утицала нити могла утицати на измену тог говора. Данас више ни то село у Доњој Јабланици није црногорско насеље, јер се највећи број Црногорца из њега иселио, а на њихово место дошли су насељеници из села на северним падинама Гољака, чији говор има све карактеристике лесковачког говора.

Какав је говор у овој области види се из оне три песме које сам у поглављу под насловом „Народно духовно стваралаштво“ навео.

У песми Преперевку мајка плете, у стиховима 6. и 7. употребљена је реч „ока“ у значају позива. Реч ока је из пиротског и лужничког говора, а не из

лесковачког. Постоје два објашњења за употребу ове речи у лесковачкој околини: или је песма у овој варијанти дошла из тих крајева, или је лице које је Д. Борђевићу песму саопштило пореклом из Лужнице или пиротског краја, а насељеника из тих крајева у Лесковачкој котлини има у знатном броју.

Има још две речи у цитираним песмама које захтевају објашњење. Тако се у песми „Поцла Стана сас Јована“ у стиху 8. јавља реч „јоми“ („Јоми, Стано, бело лице...“), које нема код Вука, а нема је ни у Рјечнику из књижевних старина српских од Б. Даничића, нити пак у Шкаљићевом речнику. Туризами у српскохрватском језику. Очигледно је да се ради о облику глагола умити, то јест о првом лицу начиња заповедног — уми, трансформираног у архаичном говору нашег народа на тај начин, што је самогласник у замењен сугласником ј и самогласником ɔ, па је реч добила облик јоми.

Друга реч која тражи објашњење је из песме „Преперевку мајка плете“, у 26. стиху — валко, можда в'лко („Препереве велко јагње!“). Ни ове речи нема у напред наведеним лексиконима; па је очигледно да се ради о речи архаичног говора очуваног у нашем крају са значењем млад или младо (валко јагње — младо јагње). Објашњавање речи јоми и валко дајем после консултовања Драгутина М. Борђевића.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Јован В. Јовановић: Лесковачко поље и Бабичка гора, Лесковац 1978. г., стр. 5—6.
2. Јован В. Јовановић: Лесковачко поречје, Лесковац, 1972. г., страна 3.
3. Јован В. Јовановић: Пуста Река, Лесковац, 1975. г., стр. 3.
4. Статистички билтен среза Лесковац Завода за статистику, књ. II, Лесковац, 1959. године.
5. Институт за водопривреду „Јарослав Черни“ и Станица за унапређење пољопривреде, Лесковац: Педолошка студија Лесковачког поља и Бабичка гора, Лесковац, 1964. г., стр. 37.
6. Институт за водопривреду „Јарослав Черни“ и др. стр.: 47, 48, 56, 158, 185 и 216.
7. Др Милутин Гарашанин и Веља Ивановић: Праисторија Лесковачког краја, Лесковац, 1958. г.; Јован В. Јовановић: Леск. Поречје, 1972. г., Лесковац, стр. 6; исти: Лесковачко поље и Бабичка гора, Лесковац, 1978. г., стр. 24—27.
8. Јован В. Јовановић: Пуста Река, 1957. Лесковац, стр. 11; 20—23.
9. J. G. von Hahn: Reise von Belgrad nach Salonik, Wien, 1861. g.
10. Драгољуб Трајковић: Из прошлости Лесковца и околине, Лесковац, 1977. г. стр. 37.

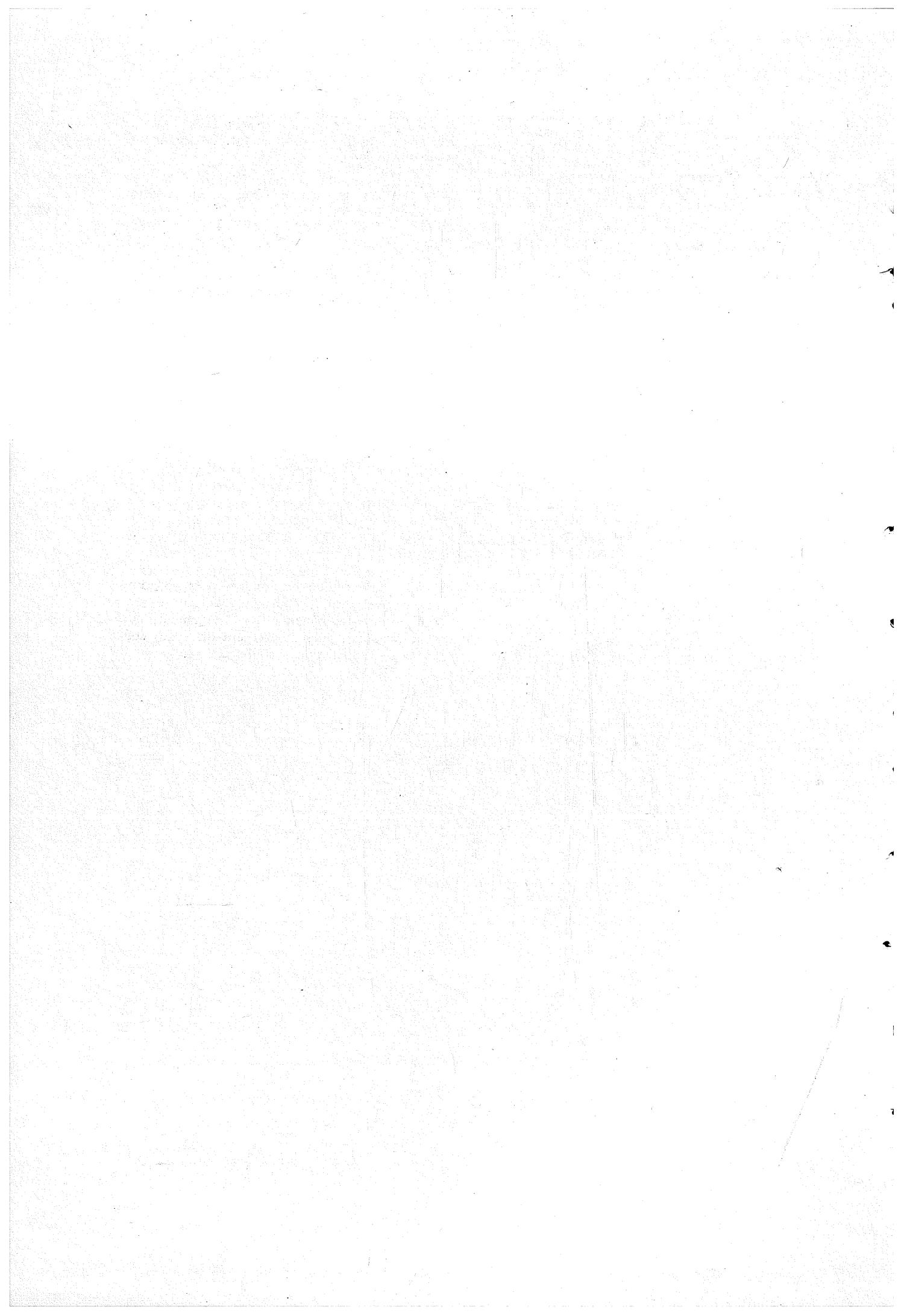
11. Др Миливоје Перовић: Лесковац трговачки и индустријски град, Лесковац, 1954. г., стр. 4.
12. Споменица културе, Београд, 1951. г., стр. 357—358, цитирано по Драгољубу Трајковићу у чланку „Становништво лесковачког краја“, Лесковачки зборник, том II, стр. 25, примедба под 1); Драгољуб Трајковић: Немањина Дубочица, Београд, 1954. с. 49.
13. Драгутин М. Борђевић: Бошњачка црква, у Веснику Савеза удружења православних свештеника СФРЈ бр. 396/6 од 1. XII 1965. г.; Драгољуб Трајковић: Из прошлости Лесковца и околине, стр. 36
14. Летопис цркве бошњачке; Сергије Димитријевић: Стрела, Лесковац, 1954. г., стр. 68—70.
15. Драгутин М. Борђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, Београд, 1958. 228—223.
16. Мијрана Борђевић-Љубинковић: Споменици културе у Лесковцу и околини, Лесковац, 1952; Јован В. Јовановић: Лесковачко поље и Баб. гора, Лесковац, 1979. г., стр. 102—103.
17. Др Милан Васић: Лесковац у XVI вијеку, сепарат, Сарајево, 1969, стр. 50—51.
18. Драгутин М. Борђевић: Споменица..., Лесковац, 1967. г.
19. Драгутин М. Борђевић: Исто.
20. Драгутин М. Борђевић: Исто.
21. Милан Б. Милићевић: Краљ. Србија, Б-д, 1884. г., стр. 124.
22. Абдулах Шкаљић: Турцизми у српскохрватском језику, Сарајево 1979. г., реч буљбаша.
23. Абдулах Шкаљић: Исто, реч Субаша.
24. Абдулах Шкаљић: Исто, реч буљук.
25. Др Видак Јовановић, професор: лично саопштење.
26. Константин Јиречек: Историја Срба, том I, стр. 8.
27. Јован В. Јовановић: Неки трагови приједног и друштвеног живота у Лесковачкој котлини, Леск. зборник, том IV, стр. 107—111.
28. Радмила Тричковић: Лесковац у XVIII веку (1683—1804), Леск. зборник, том XI, стр. 6—7.
29. Др Милан Васић: цитиран рад под 17
30. Михаило Динић: Из Дубровачког архијата, књ. I, стр. 55.

Jovan V. Jovanović

LA BASSE JABLONICA
(Recherches ethno-sociologiques)

Traitant la notion de la région de la basse Jablanica, ses propriétés géographiques et climatiques, son économie, population et culture, l'auteur donne une caractéristique détaillée de cette partie de la région de Južna Morava. Une attention particulière est prêtée aux habi-

tats de cette région et aux activités économiques des gens qui y habitent. L'auteur n'a pas manqué de s'apercevoir des changements qui s'ont produits, particulièrement dans des conditions de l'édition socialiste du pays.

Јестиве и отровне гљиве

— Прилог упознавању гљива — „печурaka“ околине Лесковца —

(I део)

Истраживања флоре и вегетације околине Лесковца започео сам 1970. године. Делимичне резултате истраживања објавио сам у **Лесковачком зборнику**, у броју XVII од 1977. године као **флору и вегетацију северног дела планине Кукавице**. У току ових, а нарочито у каснијим истраживањима обратио сам пажњу на посебну „групу“ биљака познатих у народу као **гљиве** (*Mycophyta* = *Fungi*) из тзв. „нижих биљака“ (*Thallophyta*). Један део ових гљива народ назива „**печуркама**“! То је посебан део ових биљних организама, нама апликативан, доступан само у одређено време, у време њиховог развоја. То је свакако један од разлога што ове биљке недовољно познајемо. Оне се јављају, наиме, само у одређено доба године у облику својих плодоносних тела, код већине ових гљива диференцираних у шешир и дришку на њиховом вегетативном делу, мицелијуму.

Професионално заинтересован за ове биљке и мотивисан њиховим огромним потенцијалним могућностима живота, као и изванредним вредностима које имају за човека, првенствено у његовој исхрани, приступио сам истраживању гљива на подручју околине Лесковца. На ободним планинама лесковачког поља, на левој обали Јужне Мораве, на теренима на којима сам радије ботанизирао, код поновних излазака са циљем упознавања гљива, почео сам запажати све чешће мноштво разних врста гљива у релативно огромном броју.

Оне, својим изгледом, хабитусом плодоносног тела делују фасцинарно!

За време својих ботаничких трансеката подједнако сам налазио разне врсте гљива како на планини Кукавици тако и на јабланичким планинама, а нарочито на планини Радану. Само мали број врста јестивих гљива наш народ сакупља за исхрану и „откуп“ ради даље тенхијчке прераде и извоза на инострано тржиште! Остале јестиве гљиве којима је богата околина Лесковца, а које сам забележио до сада као и велики број непознатих врста које треба детерминисати, одредити остаје практично неискоришћен, јер су непознате и зато недоступне. Најчешће јестиве гљиве које сакупља наш народ у околини Лесковца су: вргањ (*Boletus edulis*), лисичара (*Cantharellus cibarius*), благва или јајичара (*Amanita caesarea*), пољски шампињон или рудњача (*Agaricus*/*=Psalliota/campestris*). То је врло мали број, када се зна да је у нашој земљи описано око 250 јестивих од укупно 800 различитих јестивих гљива, од којих сам многе забележио и на нашем подручју. Међутим, поред јестивих гљива, међу њима има и отровних врста мада у знатно мањем броју, а то је takođe један од разлога што се народ боји гљива.

У овом раду, као првом делу резултата својих истраживања гљива околине Лесковца желим да скренем пажњу на опште карактеристике гљива као биљних организама, на њихову систематику и опште методолошке приступе дистингирања, тј. разликовања јестивих од отровних гљива.

У нашој земљи према подацима Fcchta (Гљиве Југославије, 1979), има око 800 јестивих и око 60 врста отровних гљива. Он је описао 250 најраспрострањенијих јестивих и све отровне врсте гљива. Многе јестиве гљиве представљају праве деликатесе по укусу.

Такве су: благва (*Amanita caesarea*), вргањ (*Boletus edulis*), мадењача (*Armillariella meleae*), пољски шампињон или рудњача (*Agaricus campestris*), храстовача (*Collybia fusipes*), брестовача (*Pleurotus sapidus*), буковача (*Pleurotus ostreatus*) и многе друге. Осим тога, гљиве садрже и вредне хранљиве материје, нарочито беланчевине (највећи проценат у биљном свету) као и висок садржај фосфора, а према последњим подацима науке и антиканцерозне материје! Упркос томе, гљиве се ни изблиза довољно не користе у исхрани човека. Међу отровним врстама, међутим, има и таквих врста које су опасне као и јед најопасније змије отровнице. У групу најотровнијих гљива спада зелена пупавка (*Amanita phalloides*) и њој сродне врсте, као и мухар (*Amanita muscaria*), лудара (*Boletus satanas*) и друге врсте. Да би се избегле опасности тројања гљивама није довољно ослонити се само на опис гљива, већ је потребно тачно их одредити, детерминисати. Као, онда, бити сигуран у разликовању отровних од јестивих гљива? Овај рад, управо, представља један прилог том упознавању јестивих и отровних гљива.

Тачно одређивање гљива заснива се на употреби, односно коришћењу тзв. кључа за одређивање непознатих гљива на дихотомом принципу (теза-антитеза). Одређивање гљиве по кључу подразумева познавање не само општих карактеристика гљива (1), већ и познавање њихове систематике (2) и одређених појмова из области анатомије и морфологије гљива, нарочито њихових плодоносних тела (3).

1. Општи појмови о гљивама

Гљиве су организми без биљног зеленила па су упућене на хетеротрофну исхрану. У вегетативном стању живе као мицелијум, изграђен од хифа, и у таквом облику их обично не запажамо, јер се налазе најчешће под земљом, а у развоју образују тзв. плодоносна тела на земљи или неком другом субстрату (сл. 1). Ова плодоносна тела диференцирају се на широк (клобук) и дршку (стручак) код већине јестивих и отровних шумских и ливадских гљива из класе Ascomycetes и Basidiomycetes, и њих народ назива „печуркама“! На плодоносним телима, обично на доњој страни шешира налази се посебан слој у коме се образују споре за размножавање ових гљива.

Тај посебан слој зове се спороносни слој или хименијум. После сазревања спора и њиховог расејавања, плодоносна тела гљиве угину, а гљиве наставе да живе у свом вегетативном облику као мицелијум. У облику плодоносног тела гљиве живе обично само неколико дана, а у вегетативном стању десетак, па, чак, и неколико стотина година (према неким подацима и до 600 година старости!).

У систематизацији биљака, гљиве су груписане као посебан одељак или развијено стабло *divisio, phylum* MYCO-RHYTA (=Fungi) са око 100.000 различитих врста, што представља 1/5 од укупног броја свих биљних врста на Земљи.

2. Систематска класификација гљива

Унутар одељка гљива (Mycophyta) могу се издвојити, према Ehrendorfer-у, 4 класе : Mухомүсетес, Phycомүсетес, Ascomүсетес и Basidiomүсетес. Међу јестивим и отровним макроскопским гљивама за човека су значајне гљиве Ascomүсетес и Basidiomүсетес. Због тога су прве две класе обраћене површино у овом прилогу.

I класа: Mухомүсетес

Ових гљива има око 500 разних врста. Зову се слузаве гљиве и налазе се на врло ниском степену организације. У вегетативном стању изгледају као голе протоплазматске масе са више једара (плазмодији). Унутар класе издвојена су два реда: Mухомүсеталес (са фузионским плазмодијима) и Acrasiales (са агрегатним плазмодијима). Неки систематичари их издвајају као посебан одељак Мухорута!

II класа: Phycомүсетес

То су гљиве „алгашице“ којих има око 15.000 разних врста. Једноставно грађени облици су микроскопских димензија, а развијенији су сифоналне грађе, са више једара. Класа обухвата 7 редова: Plasmodiophorales, Chytridiales, Blastocladiiales, Monoblephyrionales, Hypochytriales, Oomycetales i Zygomycetales. Међу њима има доста фитопаразита који узрокују: туморе, рак на кромпиру, пламењачу, као и разних са-профита попут „буђи“ на намирницама и сл. Убрајају се у тзв. ниже гљиве јер сложенији облици имају несептирани мицелијум.

Међутим, код Ascomycetales i Basidiomycetes присутан је вишећелијски,

сентириани мицелијум, па их извесни систематичари убрајају у тзв. више гљиве или Eauscomycetes.

III класа: Ascomycetes

Гљиве из ове класе имају вегетативно тело саграђено од вишебелијског септираног мицелијума (изузев једноћелијских квасаца) хитинозних мембрана. Има их око 20.000 разних врста. Претежно су терестичне форме микроскопских димензија а има облик и до 30 цм величине. У плодоносним телима ових гљива споре се образују у посебним творевинама врећастог облика, у тзв. аскусима. Обично се у њима ствара 8 спора (ендогено порекло). Плодоносна тела ових гљива су различитог облика: попут пехара или зделе (Pezizae, зделничарке са спороносним слојем, хименијумом на површини) вијугавих набора као у мозга (Gyromitra, хрчи), у облику тророгог шешира (Helvella), у облику пчелињег саћа (Morchella, смрчи) и др. Како је систематика аксомицета доста спорна редови су груписани у 5 поткласа: Protoascomycetidae, Plectomycetidae, Loculimycetidae, Pyrenomycetidae и Discomycetidae. Унутар ових поткласа за човека су значајни квасци (Saccharomyctetales), плесни (Plectascales), пепелнице (Erysiphales), ражена главница (Glaviceps purpurea), а нарочито наведени смрчи, зделничарке, хрчи, као и гомољаче, тартуфи (Tuberales, из поткласе Discomycetidae).

IV класа: Basidiomycetes

Ова класа обухвата више од 20.000 различитих врста гљива. Споре се образују у базидијама клинастог облика из једне ћелије или су септиране, фрагментисане у посебном спороносном слоју (хименијуму) на плодоносним телима различитог облика. Ако је базидија једноћелијска, односно неподељена, такве гљиве се групшу у поткласу Holobasidiomycetidae, а ако је базидија септирана, припадају поткласи Phragmobasidiomycetidae.

1. поткласа: Phragmobasidiomycetidae, садржи 4 реда: Uredinales, Ustilaginales, Auriculariales i Tremellales. Познати паразитски облици су житна рђа (*Russinia graminis* из Uredinales) и снети или гарке из Ustilaginales. Последња два реда позната су као „дрхтаве гљиве“ због галертице конзистенције њиховог плодоносног тела.

2. поткласа: Holobasidiomycetidae, такође садржи 4 реда: Exobasidiales, Porales, Agaricales i Gastromycetales.

У ову поткласу спада највећи

број шумских и ливадских гљива са плодоносним телима познатим у народу као „печурке“. Вегетативно тело ових гљива представљено је вишегодишњим мицелијумом, који готово сваке године образује плодоносна тела са диференцираним шеширом и дршком (класични изглед печурке). Њихов изглед, грађа као и развој значајни су систематски карактери.

1. ред: Exobasidiales

Представници овог реда немају типично развијено плодоносно тело. Живе паразитски на боровници и сродним врстама.

2. ред: Porales (= Aphyllophorales)

То су претежно сапрофитске гљиве. На мицелијуму образују плодоносна тела са отвореним хименијумом, на површини, који их покрива делимично или потпуно (гимно карпна плодоносна тела, сл. 2, 8а и 8б). На пресеку плодоносног тела, у хименијуму се могу запазити цевчице које завршавају отворима (порама) или су присутни зупци, односно иглице или задебљале ламеле у облику нерава и сл. Унутар Porales издавојене су следеће фамилије: Protohydnaceae (са родовима *Corticium*, *Telephora*, *Stereum* и др.), Clavariaceae (Clavaria), Cantharellaceae (Cantharellus).

3. ред: Agaricales

Овде се хименијум образује у унутрашњости плодоносног тела, али током развоја плодоносног тела постаје слободан (хемиангикарпни хименијум, сл. 1а и 1б, сл. 4 и сл. 5).

У односу на претходни ред, значајно је да се хименијум замеће одједном, а не постепено као код реда Porales! Народни назив за већину врста овог реда је „листичаре“, јер се хименијум налази на листићима, ламелама (ређе цевчицама) на доњој страни шешира. Плодоносна тела су у својој почетној фази развоја обавијена посебним омотачем, општим омотачем (*velum universale*) и парцијалним омотачем (*velum partiale*) који су врло значајни системски карактери за одвајање јестивих од отровних врста гљиве, тј. тачно детерминисање врста.

Према Persoon-и ред Agaricales садржи ове фамилије: Agaricaceae (са родовима *Agaricus*, *Amanita*, *Lepiota*, *Coprinus*, *Pholiota*, *Cortinarius*, *Clitocybe*, *Collybia*, *Pleurotus* и др.) Russulaceae (са родовима *Russula* и *Lactarius*), Hygrophoraceae, Paxillaceae.

Ехрендорфер убраја род *Boletus* (и сродне родове, који као синоним носе назив такође *Boletus*) у *Agaricales*, а не у *Poriales* како је то учињено раније због присуства пора у хименијуму, стога што врсте рода *Boletus* имају хемиангиокарпну грађу и карактеристични развој хименијума!

4. ред: *Gastromycetales*

Овај ред одликују затворена плодоносна тела, тј. ангiocarpna плодоносна тела са посебним омотачем (peridium), који пуца након сазревања спора на карактеристичан начин. До сазревања споре су затворене у унутрашњости (глеба). Народни назив за ред је „грбушаре“ или „утробњаче“. Познате су *Calvatia gigantea*, врсте рода *Bovista*, *Lycoperdon*, *Geastrum*, *Phallus impudicus* (који по хабитусу подсећа на смрчке из аскомицета). За гљиве из *Basidiomycetes*, односно поткласе *Holobasidiomycetidae*, међу којима је највише наших јестивих и отровних гљива, везани су одређени анатомско-морфолошки стручни појмови, термини, ознаке, који имају систематско обележје. Основна претпоставка за успешан рад на одређивању гљива са кључем је познавање ових анатомско-морфолошких појмова.

3. Основни анатомско-морфолошки појмови

Да би се једна непозната гљива („печурка“) могла тачно одредити, детерминисати, а тиме одвојити као јестива или отровна врста, потребно је обратити пажњу нарочито на грађу и изглед плодоносног тела, његов спороносни слој (хименијум), покриваче који обавијају плодоносна тела у развоју гљива (*velum universale*, као *V. partiale*, и *peridium*) као и грађу и облик шешира и дршке.

Плодоносно тело

Код већине гљива холобасидиомицетида током године, хормоналним дејством или деловањем неког еколошког фактора, јављају се на мицелијуму плодоносна тела појединачно или у групама, тзв. „печурке“. Она су различитог облика и величине, чак и до десетине сантиметара. Обично се састоје од дршке и шешира, и на доњој страни шешира углавном имају спороносни слој-хименијум, различитог облика и грађе. Плодоносна тела могу бити отворена (гимнокарпна) или полуотворена (хемиангиокарпна) (сл. 2 и сл. 1а и

1б); затворена плодоносна тела (ангиокарпна) (сл. 3); граната или штаполиког облика (која су такође отворена плодоносна тела) из фамилије *Clavariaceae*.

Спороносни слој (хименијум)

Положај, грађа и развој спороносног слоја имају велико систематско значење. Налази се на горњој страни шешира у родова *Verpa*, *Morchella* и сл. из класе *Ascomycetes* или на доњој страни шешира у *Agaricales* и *Poriales* из класе *Basidiomycetes* (сл. 1а и 1б, сл. 5). У фамилија *Agaricaceae*, *Tricholomataceae*, *Russulaceae* и сл. спороносни слој је у облику листића, ламеле (сл. 5). *Polyporaceae* и *Boletaceae* имају спороносни слој од цевчица које се завршавају порама (сл. 1б). У облику жила (нерава) или задебљалих вена, среће се спороносни слој у фамилије *Cantharellaceae* (сл. 8б), а са иглицама у *Hydnaceae* (сл. 8а). Врло често, облик и величина и боја спора, представљају изузетно значајне систематске ознаке за тачно одређивање гљива, особито оних гљива, које је врло тешко одвојити као јестиве или отровне гљиве, ако су по другим ознакама сличне!

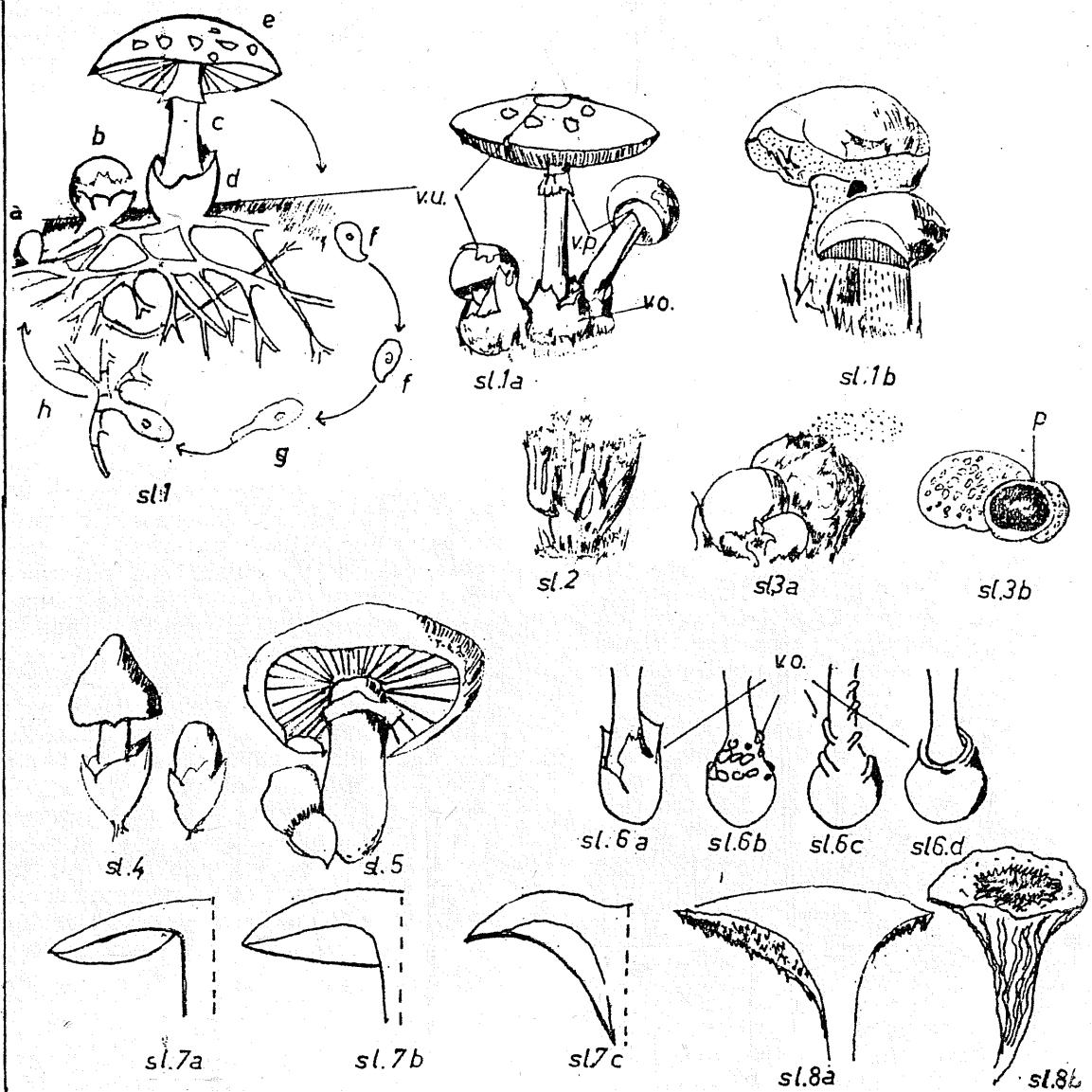
Општи омотач (*velum universale*)

То је општи омотач који обавија младо плодоносно тело и то у целости у почетној фази његовог развоја (сл. 1, а; сл. 1а, в.у.). Временом, односно сазревањем плодоносног тела општи омотач пуца и делом остаје на плодоносном телу на шеширу у облику љуспи, крљушти и сл. (сл. 1е, сл. 1а, в.у.), а делом остаје у основи дршке у облику врећице (*volva*), брадавица или перли, тј. огрлица (сл. 1д, сл. 1а, в.о. и сл. ба-д). Код одређивања јестивих и отровних врста гљива обавезно треба обратити пажњу на присуство и изглед како овог омотача тако и изглед следећег омотача.

Делимични омотач (*velum partiale*)

Он штити спороносни слој на доњој страни шешира. За време развоја плодоносног тела повезује обод шешира са горњим делом дршке (сл. 1а, в.р.). Временом и овај омотач пуца, али делимично остаје, најчешће у горњем делу дршке као трајан прстен (*anulus*), а код неких врста може временом испчезнути. Прстен може бити различито обликован, што је такође значајно за одређивање појединачних врста гљива.

tab.I

Tumač skraćenica:

sl.1 Razvojni ciklus gljiva ("pečurki"): a) plodonosno telo u početnom stadijumu razvoja; b) tokom razvoja opšti omotač "puč"; c) razvijeno pl. telo; d) ostaci op. omotača; e) ostaci parcijalnog omotača; f) spore; g) proklijala spora; h) grananje proklijale ćelije i obrazovanje micelijuma; sl.1a. v.u.) velum universale (opšti omotač), v.p.) velum parcijale (parcijalni omotač); v.o.) volva; sl.3b) p- peridijum; sl.6a,b,c,d) razni oblici volve.

Ostala objašnjenja u tekstu.

Код одређивања, потребно је обраћити пажњу и на главне структурне делове плодоносног тела: шешир и дршку. Облик шешира, боја, ивица, конзистенција, мирис, укус, дебљина, изглед горње и доње стране врло су индикативне систематске ознаке. Нарочито је значајна доња страна шешира, тј. положај спороносног слоја у односу на сам шешир и дршку (сл. 7а-ц). И дршка, као део плодоносног тела има важно систематско обележје. Може бити различитог облика и величине итд.

* * *

Након упознавања ових важних анатомско-морфолошких појмова, као и упознавања општих карактеристика гљива и њихове систематске класификације, може се приступити одређивању, детерминисању неке непознате гљиве по тзв. кључу. У пракси се примењују за одређивање гљива две врсте кључева: општи и централни кључ. Општим кључем се одређује, тј. распоређује, сврстava непозната гљива која се одређује у једну од 4 класа унутар одељка гљива (*Muscophyta*). Када се одреди којји класи припада непозната гљива, приступа се употреби централног кључа ради одређивања нижих систематских јединица, редова, фамилија, рода до саме врсте. И један и други кључ се застапљавају на избору тезе или антитезе. Када се врста одреди по кључу, она се идентификује са сликом и описом те врсте у самом кључу, који обавезно садржи све битне тезе карактеристике и систематске ознаке. Само у том случају, ако се подударају све ознаке на гљиви и у опису, може се бити сигуран да је непозната гљива тачно одређена.

Упознавањем методолошког приступа, тј. упознавањем битних анатомско-морфолошких карактеристика гљива и њихових општих одлика као и њихове систематске класификације долази се до неопходно потребног сазнања, које је основна претпоставка поузданог детерминисања, одређивања јестивих и отровних гљива („печурки“). Тиме се човеково знање о природи проширује и продубљује. Његов боравак у природи или упознавање са природом добија још једну димензију, димензију корисног, целисходног. Страх од непознатих отровних гљива нестаје, а јавља се потреба за упознавањем нових и нових јестивих гљива, „печурака“, које у погледу исхране не представљају више

само допунску исхрану, већ и могућност његове основне исхране.

О томе какве користи има човек у исхрани гљивама, о њиховој хранљивој вредности, могућностима вештачког гађења као и неопходним мерама заштите код тровања отровним врстама гљива биће речи у другом делу резултата истраживања гљива, где се даје и опис свих оних врста гљива које сам констатовао у околини Лесковца.

Закључак

Паралелно са истраживањем „виших биљака“ околине Лесковца, задњих година бавио сам се истраживањем гљива (*Mycophyta*) из групе „нижих биљака“. Констатовао сам да се у околини Лесковца налази распрострањен велики број разних врста јестивих гљива, познатих у народу као „печурке“, као и један број отровних врста гљива. Међутим, у околини Лесковца користи се у исхрани само неколико врста јестивих гљива. Ради упознавања шире јавности са осталим врстама гљива („печурки“) као и могућностима разликовања јестивих од отровних врста гљива, објављујем резултате својих истраживања у два дела. Први део, који је дат у облику овог рада, садржи опште карактеристике гљива, њихову систематску класификацију и основне анатомско-морфолошке карактеристике, као основну претпоставку упознавања, тј. разликовања јестивих од отровних врста гљива. У другом делу, биће приказане све врсте гљива које сам забележио и одредио као јестиве и отровне врсте гљива у околини Лесковца на планинама Кукавици, јабланчиким планинама и Радану.

ЛИТЕРАТУРА

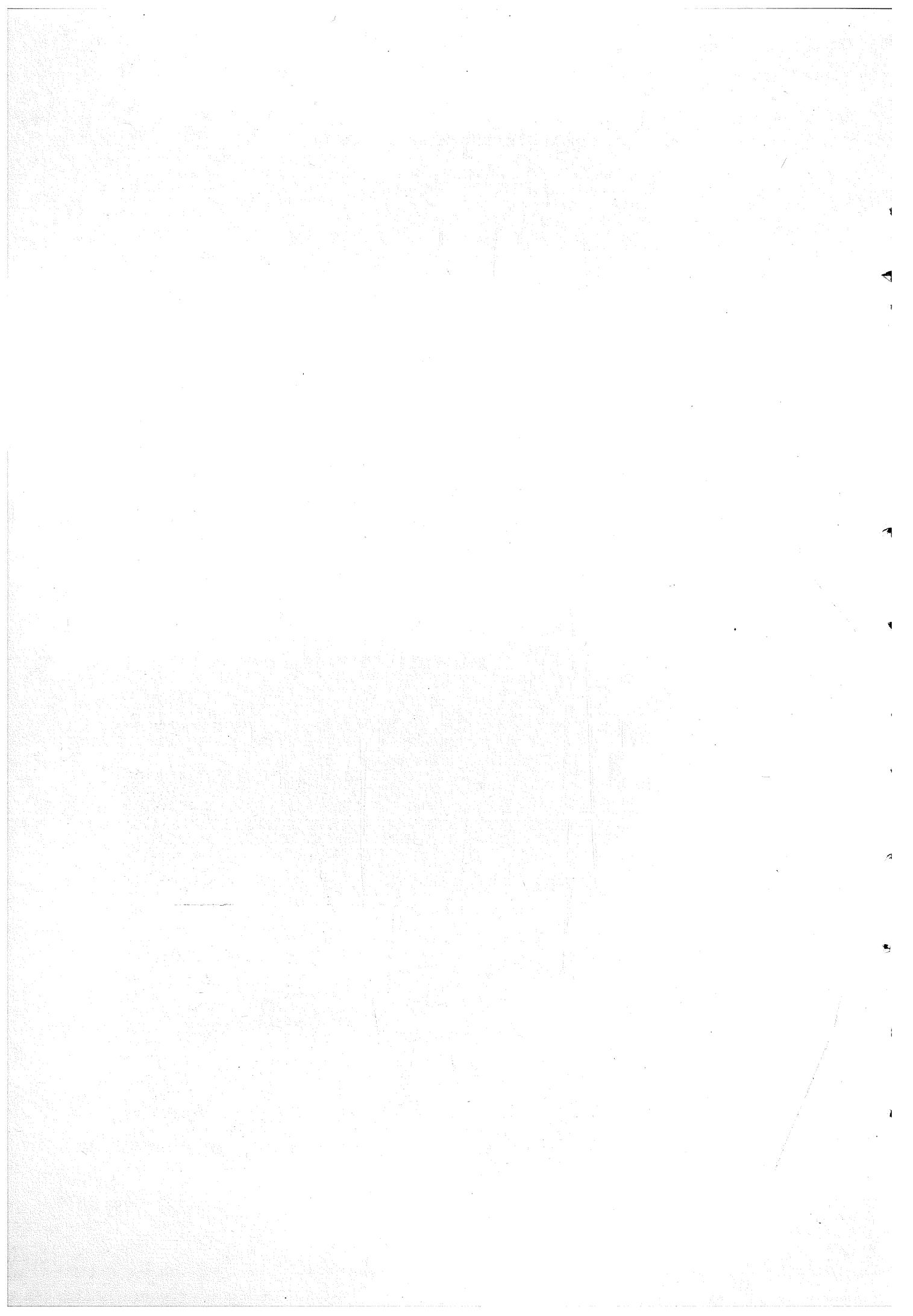
1. Ehrendorfer, F., Mägdefrau, K., 1978: Udžbenik botanike za visoke škole (sistematika, evolucija i geobotanika), Školska knjiga, Zagreb.
2. Focht, I., 1979: Gljive Jugoslavije, Nolit, Beograd.
3. Гордеева, Т., и др. 1973: Практический курс систематики растений, „Просвещение“, Москва.
4. Јанковић, М., и др. 1973: Биологија, Енциклопедијски лексикон, Београд.
5. Јорданов, Д., и др. 1978: Гбите в Блага, ВАН, Софија.
6. Јовановић, В., 1980: Основи систематике биљака (скрипта за студенте биологије ВПШ I део), Београд.
7. Врачарин В., и др. 1977: Исхрана у природи, Војноиздавачки завод и Народна књига, Београд.

Dr Vidak Jovanović

DES CHAMPIGNONS COMESTIBLES ET VÉNÉNEUX

En étudiant les plantes »plus élevées» aux alentours de Leskovac, les années dernières, l'auteur s'est occupé de l'étude des champignons (*Mycophyta*) du groupe des plantes »moins élevées». Il a constaté qu'aux environs de Leskovac se trouve un grand nombre de champignons divers comestibles, connus dans le peuple comme »champignons», ainsi qu'un nombre de champignons vénéneux. Pourtant, aux alentours de Leskovac on ne consomme que quelque sorte de champignons comestibles. Pour faire connaître au public d'autres espèces de champignons, ainsi que la possibilité d'en

distinguer les comestibles des vénéneux, il publie les résultats de ses recherches en deux parties. La première, qui est donnée en forme de cet ouvrage, contient les caractéristiques générales des champignons, leur classification systématique avec les caractéristiques élémentaires anatomiques et morphologiques, en tant que le fait élémentaire de reconnaître et de distinguer toutes les sortes de champignons comestibles de ceux des vénéneux. Dans la deuxième partie seront présentées toutes les sortes de champignons des environs de Leskovac dans les montagnes de Kukavica, de Jajincica et de Radan.

Радмила Стојановић

Израда црепуља у селу Брза

Пројектом Етнографског института Београда, на терену лесковачког краја, вршена су етапна — систематска истраживања са циљем да се прате и утврде промјене на свим подручјима живота и рада сеоског становништва, посебно у приградским насељима.

Свеобухватним истраживањима, којом приликом је анкетиран велики број домаћинстава, недвосмислено је утврђено да се наше село у посве измијењеним друштвено-економским односима послијератног периода налази у фази значајнијих промјена.

Велики асортиман јефтине и практичне индустријске робе, негде електрификација села, савременије грађевинарство и непосредна комуникација са градом битно су утицали на видљиву еволуцију културног нивоа сеоског становништва, мада не свуда у подједнаком обиму.

У циљу упознавања прошлости лесковачког краја, са тежњом да се извуче из анонимности све оно што нестаје, посебно са становишта материјалне културе, тежња ми је да у једном осврту опишем израду и употребу црепуља, као врсту типично женске керамике, која представља културну тековину.

С обзиром да је процес израде црепуља скоро идентичан у свим крајевима Лесковца, обухватила сам само село Ерзу у области Поречја јер ту још увијек постоје особе које су се својевремено бавиле овим занимањем.

Користим прилику да се захвалим Дарки Петровић, старој 83 године, Даринки Михајловић, старој 78 година, Еранку Петровићу, старом 48 година, и Роски Анђелковић, старој 40 година, који су ми изашли у сусрет и дали ми потребна објашњења из ове области.

Црепуљарке из Брзе
Дарка Петровић и Дарка Михајловић

Обрада земље

Израда црепуља условљена је прије свега, присуством одговарајуће врсте земље. Она је морала бити таквог квалитета, да се може добро да обликује и да при процесу сушења и употребе не прска.

У непосредној близини села у тзв. „Шинкарском забелу“, потом на мјесту зв. „код Брдиних у брег“ и код Анђелковићевих, налазила се, одмах испод првог слоја земље: жута, жилава, „мазна“ глина, од које су прављене дosta квалитетне црепуље, првенствено за личну употребу, а никако за продају.

Копање земље вршено је обично с јесени — мјесеца септембра. Временски период с прољећа није коришћен, јер тада земља нема онај квалитет — „те црепуље пущав“. Сем тога гледало се да је при прављењу црепуља „пун месец“. По народном вјеровању, током године, црепуље ће бити — пуне. Попштовао се и обичај да се црепуље не праве ако је у селу „мртвак“, тј. ако тога дана неко умре.

За земљу — једини материјал — ишло се само „делничним“ даном и то у „средину недеље“, обично четвртком. Тога дана најчешће се „сабирају“ три или пет жена — мора да буде „тек“, а никако „чив“. Свака од њих носила је као једини алат мотику за копање земље, док су се за пренос земље користили цакови, корпе, сандучићи или пак бисаге. Овај други део посла био је дosta напоран, те су га понекад обављали мушкираци.

Када се наиђе на добар слој земље, а то је она која може да се одваја „на лиске“ или „парчице“, једна од жена, обично најстарија прекрсти се и каже: „Боже помогни, водите ред жене од себе, стисните се...“ Ово се каже из убојећења да при раду црепуље не би прскале.

Када ископају довољно земље, онда је рукама „пребирају“ тј. требе, да нема „ић“ каменчића. Тако припремљену земљу носе у неко двориште, где ријеше да раде.

Када се „авлија“ измете, сипа се земља на гомилу и мотиком „дроби“ скоро до праха. Потом се попари са „врелац“ водом и одмах се „упруши“ — покрије рогожом или старим неупотребљивим „чеграма“, да „узрудне“ тј. да буде „мек'ц“.

За вријеме док се земља подуспари, жене користе вријеме за „обед“. Том приликом ручале би обично: пасуљ, погачу, питу, сир.

Послије једног до два часа земља се са „купом“ открије и почиње један од најтежих послова, који је толико напоран да је „грбина“ сва мокра од зноја. Најснажнија жена прва загази боса у блато, вичући гласно и весело: „Ајде Боже помози“. Газећи јаким и одсјечним корацима „по њум“ иду остале са високо задигнутим сукњама „футаркама“ до изнад колјена. Десном ногом иду напријед, држећи се за футарке, петом ударајући у земљу јер је она „очврслла“ на удар. Тако иду у круг девет пута. Када се гомила „смкне“, онда је поново сакупе и понављају гаџање све донде, док не постане „мазна“ за обраду.

Да би се знало колико је пута земља обгажена, на оближњем стаблу дрвета, стављају линије од кала тј. блата.

Послије трећег гаџања, у блато се ставља „кучина.“ На један куп земље обично „долази“ по 2 кг. кучине. Кучина служи као везивни материјал, јер земљану масу држи чврсто, у компактну цјелину. Било је и случајева, али реће, да се при обради земље ставља и сточна балега „лајна од говеда“. На један куп земље, обично је долазила по једна пуна тепсија лајне, јер су црепуље са лајном биле јаче и издржљивије. Међутим, многе породице су избегавале овакве црепуље јер су у њима пекле хљеб, па им је било „гадно“.

Обрада земље трајала је релативно доста дуго. И поред великог напора вријеме је при овоме раду противало доста брзо. У шали и смијеху, овај посао представљао је и једну врсту разоноде, посебно, ако поред њих прође неки мушкирац који их је видјео са онако задигнутим футаркама.

Обраћена земља се надаље „разгаша“, одваја се рукама на веће и мање комаде, зависно од величине будуће црепуље. Сваки комад се, попут мијешања тијеста „гњечи“ рукама и „распљеска“ у виду погаче одређеног обима и дебљине.

Израда црепуља

Израда црепуља врши се у некој већој просторији и то у самој кући, где не залазе људи, дјеца и кокошке, како их, док су још свеже, не би оштетиле.

Процес рада састоји се у томе, што се комад обраћене земље распљеска у виду погаче. По ободу се прави „руб“, тј. врши се „завивање“. То је једино мало деликатнији посао, јер га не може свака жена подједнако добро да уради.

Зато је овај посао радила само највећија из групе, док су остала доносиле блато из дворишта и припомагале при раду. Упоредо са „завивањем“ руба прстима се благо притиска дно и при томе се равна. Веома је била важна дебљина дна, јер уколико је оно тање, може доћи до ломљења, а ако је пак било дебље, црепуља је била тешка и незгодна при употреби. Зато се при изради црепуља, вршило мјерење дебљине дна кажијрстом. Најбоља је била она, чије је дно било дебљине до другог зглоба на прсту.

У овом крају риједак је био случај да се црепуље укравашавају тј. шарају разним орнаментима. Једино је примјењивано шарање помоћу шоље или чашице, утискивањем њеног обода у свјежу масу.

Тако урађене црепуље су потом остављене у затвореној просторији, да их промаја „не фаћа“. Процес природног сушења је трајао три или више дана, зависно од влажности и температуре ваздуха.

Послије овог временског периода, када су донекле просушене, премазивале би се „лајном“ и водом и остављале на истом мјесту, док се не би свим осушиле тј. потпуно очврсле. Уколико би нека црепуља мало напрслала, на том мјесту поново је премазивана свежим блатом.

Било је и случајева да се при задњој обради, када је црепуља већ осушената, премаже са свих страна „лајном“ у којој се налази једна шака чаћи. Ово се радило да би се црепуља „лаштила“, али то је био ређи случај, с обзиром да црепуље нијесу продаване, те се на њихову естетску страну није обраћала већа пажња.

Дарка Петровић, једна од најпознатијих црепуљарки овога села, сјећа се да је овакве „лаштаве“ црепуље видјела код неке Зојке из села Жабљана, код Вучја. Она је једина у овом крају и правила црепуље за продају, по околним селима. Исте је у времену од 1920.—1930. године продавала по цијени од 50—60 паре по комаду.

Уколико неко домаћинство није имало црепуљу онда се вршила замјена и то црепуља се давала за алат при ткању (брдо и др), затим вијенац па прике и томе слично.

Бранко Петровић се, пак, сјећа, да су у његово село Брезу доносили на продају црепуље из Грабовнице код Грделице. Њихове црепуље су „наоко“ биле љепше, јер су рађене од бијеле уме,

али су биле мање трајне. С обзиром да је материјално стање сељака овог краја било веома слабо црепуље нијесу продаване за новац, већ се вршила трампа за брашно, кромпир, пасуљ и друге пољопривредне намирнице. Ријетко када, сем у изnimnim случајевима црепуље су се давале и на услугу.

Црепуља

Што се тиче величине црепуља било их је различитих димензија, зависно од броја чланова породице и намјене. Обично су црепуље у пречнику имале 3 педа, што износи око 40 см. Прављене су и тако мале црепуље које су служиле да се у њима пеку „кравајчики“, јер су дјеца била нестрпљива док се читава погача испече, па су у њима печені мали кравајчићи, који су се за кратко вријеме пекли.

Број црепуља које су се током једног дана могле да направе, био је различит. То је зависило од вјештине „зашављивања“, као и од ефикасности при раду. Рачуна се да пет вриједних жена може за један дан да направи 10—15 црепуља.

Рад на изради црепуља је био и остао веома примитиван. Није био потребан никакав алат, сем вјеште руке. Треба подврти да је процес рада остао исти, без икаквог усавршавања од најстаријих времена.

Употреба црепуља

У зависности од броја чланова породице, као и имовног стања, било је

домаћинства која су имала у свакоднев ној употреби више црепуља. У неким се пекао хљеб, погача, док су друге служиле за печење кромпира, печењки, тикава, сјеменки, баница и томе слично. Старије црепуље су се користиле за сушење црвене паприке са низа. Доцније су се туцале у „чутурама“ и од њих су добијала „туцана паприка“.

С обзиром да се природним сушњем, црепуља није у потпуности осушила, већ да има у себи још извјесну „влагу“, поступак при њеној употреби се донекле разликовао у односу на оне црепуље које су већ употребљаване. Та прва црепуља носила је са собом извјестан ризик, да се црепуља не распадне, па се је морала прво да „обжеје“.

Нова „сефте“ црепуља се стављала поред „огња“ на посебно наређаним дрвима, лицем окренута наниже. Истовремено се на њен горњи део машом ставља „жив жар“. Тиме се она равномјерно загријева и са једне и са друге стране, те због подједнаког ширења на читавој површини не долази до прскављања. При стављању жара, домаћица изговара ријечи: „Жив жар турамо, живи људи да једев њум!“

Када се црепуља добро „угори“, помажући се машом и крпом „пачавра“, подиже се са огња, ставља на земљу, очисти од пепела и гарежа, са унутрашње стране, а послије се „посоли“ танким слојем брашна, да се тијесто не би залијепило послије печења.

У тако загрејану црепуљу ставља се тијесто за хљеб. Ту остаје кратко вријеме да „пођути“, а потом се „угорелим“ вршником прекрије, и све скупа се ставља у врелу „супрашку“, у којој се налази мноштво жара. Ту долази до изражaja искуства домаћице, која зна колико отприлике треба времена да се хљеб или која друга намирница добро испече.

Упоредо са црепуљом, као њен саставни део је вршник. Земљани вршници се у овом крају нијесу употребљава-

вали. Прављени су од дебelog лима. Конкавног су облика и на горњем дијелу „избочени“. Имали су полукружну металну дршку. Њихов обим је био нешто већи од црепуља, тако да су је сасвим добро „поклапали“. Израђивали су их Цигани — ковачи зв. бургијаши, који су временом долазили у село и ту их продавали, било за новац или размјену, за животне намирнице — кромпир, жито, пасуљ и томе слично. Вршници су се продавали и на градској лијаци и то само пазарним даном.

Вијек трајања вршника био је значајно дужи од црепуља, с обзиром да је био металан. Црепуље су могле дugo да трају, али су се оштећивале услед нехата у раду. Биле су чврсте, али јако крте, тако да је при већем удару долазило до ломљења.

У послијератном периоду употреба црепуља се нагло смањује. Узрок њиховог нестанка је у све већој примјени индустријских шпорета, са којима се ради много лакше и брже. Сем тога, као један од чинилаца је и савременија градња породичних кућа, у којима нема отворених огњишта, где се трошила велика количина огревног дрвета са малим ефектом загријевања просторија.

Интересантно је напоменути да са великим носталгијом говоре старији људи о временском периоду када се употребљавала не само црепуља, као обавезан саставни део домаћинства, већ и остали земљани предмети домаћинства.

Све анкетиране особе се ипак слажу у томе, да су сви прехрамбени производи домаћинства били далеко укуснији „слаби“, када су се спремали на „старовремски“ начин, уз употребу црепуља.

Колико су црепуље избачене из употребе, потврђује податак, да сам за потребе музеја нашла тек по неку у читавом селу, сасвим забачену, за које домаћице кажу да су последњи пут употребљаване негде око 1953. године.

Radmila Stojanović

LA CONFETION DES COUVERCLES EN TERRE POUR LA CUISSON DU PAIN DANS LE VILLAGE DE BRZA

Dans le village de Brza il n'y a pas très longtemps on a confectionné des couvercles en terre en tant que forme de la céramique du pays. Le travail était accompli par des femmes. Pourtant, aujourd'hui ce métier a principalement disparu.

TERRE POUR LA CUISSON DU PAIN DANS LE VILLAGE DE BRZA

L'auteur de cette article explique le procédé de la confection des couvercles en terre, le mode d'emploi et la destination, insistant sur la constatation que les gens parlent aujourd'hui avec nostalgie de la confection et de l'usage d'autrefois de ces articles qui avaient une utilisation très importante dans le ménage.

Лесковачки говор

Стигло је, коначно, време да се нашем, лесковачком говору у целини, као реткој и значајној језичкој и друштвеној појави, одреди његова посебна улога и важност у култури на територији Јужног поморавља и уопште. А упоредо са тим да се неповратно одбаци, услед незнაња, његово омаловажавање као тобожње случајне појаве или, исто тако неумесно, третирање његово као поморавског жаргона, како га данас објашњавају још увек неки неупућени наши локални интелектуалци. Народ и јавност треба да знају истину о своме говору који су створили и којим се служе.

И то се може постићи озбиљним испитивањем и проучавањем лесковачкога говора.

Рашчлањивањем лесковачкога говора, утврђивањем његове језичке суштине и друштвене функционалности, и назначавањем читаве његове тековине, долази се до коначног разјашњавања његовог феномена као појаве. Обављање тога научног и друштвеног задатка значи не само признање њему као израђеном језичком средству, него и признање самом народу нашега краја који га је упорно стварао и истрајно се њиме служио. И не само то. Утврђивање језичкога значаја лесковачкога говора има и једну општу, ширу важност. Са његовим проучавањем треба да се потврди и његов значај као једног од старијих језичких извора на који се наслеђаја својевремено и наш вуковски књижевни језик. Назвавши га јужноморавским говором проф. Белић му је почетком овога века још придавао значај који је чак превазилазио његов национални оквир. „Јужноморавски говор представља“, каже он, „интересантну и поучну слику постанка многих дијалеката Балканског полуострва“ (Дијалекти, стр.

LXIII). Наши говор, тако, има вредност језичке стварине, језичког антиквитета, мало познатог и непроучаваног у науци, који треба као такав истраживати и утврђивати. Он је можда једини антиквитет нашега краја који до данас није испитиван и проучаван супротно осталим, археолошким, нумизматичким, музичким и другим антиквитетима.

Заостатак у овим проучавањима лесковачкога говора можемо, за сада само донекле, накнадити захваљујући две ма новим чињеницама нашег савременог живота. Једна је од њих коначно пробојено интересовање наше локалне јавности за језичка питања, а друга је само стање у науци за проблеме језичкога говора. Под утицајем омаловажавања лесковачкога говора, које је спровођено и по школама у тобожњој „одбрани“ књижевнога језика од његовог „кварења“, јавност је била у недоумици. Говор се сматрао случајном појавом, чак и жаргоном, што се још увек чује, мада се зна како је он „покварен (или — неразумљив, погрешан) говор; нарочити говор, посебан говор неког друштвеног реда“ (Лексикон Вујаклије, стр. 119). Обадве претпоставке су биле бесмислене: ништа случајно не постаје, а Лесковац нема никакве основе за жаргоном. Тако се јавност почела озбиљно окретати према свом говору. Он је у ствари озбиљно грађење језика на новој, локално-архаичној основи, са јасним и одређеним циљем постављањем једног локалног језика. Сама наука као да није имала праву реч за њега и није могла да му нађе право место. И наш велики научник А. Белић, проучавајући дијалекте јужне и источне Србије, није нашао одговарајуће име за лесковачки говор. Он га је идентификовao са јужноморавским наречјем, што он није то био нити је такав постао. Тек у новије

време наука је дошло до сазнања да је један говор не наречје него само један специјални његов део који се као такав посебно формира у оквиру наречја. Др Асим Пеџо је то овако прецизира: „Унутар граница једнога наречја може бити речи о различитим говорима и говорним типовима било да је у њима диференцирање према акценту, гласовним, обличким или неким другим особинама“. Говор се dakле оформљује у оквирима постојања и деловања једнога наречја, па је тако било и са лесковачким говором. Он се законито уклопио у оквир јужноморавскога наречја. Мада ми треба тек да утврдимо како се он, под којим конкретним околностима, временским, територијалним, друштвеним или индивидуалним, а можда у свима истовремено, образовао у лесковачки говор, и без накнадног доказивања је јасно да је он тај и такав говор. Чак се може сматрати једним од најистакнутијих говора не само на нашем подручју.

Са прилажењем језичким и другим особинама говора, и онаквим какви су далиас, после дугог временског постојања, развијања и мешања са разним досељеницима у наш крај, јасно се испољаја одређени карактер његов.

Прва језичка израженост нашега говора је његова доследна регионална територијалност. Он има своју језичку територијалност као и сваки језик. Његова регионална језичка распрострањеност, иако локална која је превазишла локалност у уобичајеном схватању, и поред тога што је представљала локално говорно средство и начин споразумевања Јужног поморавља, носи особине једне језичке целовитости. То што се сада више назири конкретно ће се посведочити када се ближе и прецизније буду утврдиле границе те територијалности у којима се он разгранао и у којима се даје одржава или местимично и повремено тањи. То је један од основних зајдатака науче у коначном проучавању нашега говора. Само смо у том погледу још на почетку. Први је почетне покушаје у том правцу обавио публициста Јован Михајловић, у ствари у првој брошури о нашем говору („Лесковачки говор, Лесковац, 1977“). Скицу територијалности лесковачкога говора коју је он зацртао треба проверити и, евентуално, кориговати. То изискује озбиљна проучавања на терену. Док се то не обави може се с поузданошћу говорити једино како наш говор покрива територију од више стотина квадратних километара у сва четири правца од Лесков-

ца као његове полазне основе. Од те своје основе он се лепезасто шири у варијацијама и језичким нијансама са непромењивом језичком доследношћу. Северно његово подручје захвата околину Печењевца и Брестовца, а јужно се простире до иза околине Влад. Хана. Источно наш говор обухвата области Власотинца, Грделице и Црне Траве. Западно он додирује у таласима Јабланицу, допирући до лебанске и медвеђске општине. Како се и колико он распостире у којим правцима, mestima, засеоцима и насељима тек треба научно утврдити. Да ли је ова и овога распострањеност била од почетка, још тамо од средњовековне Србије, или се она временом померила у овом или оном правцу, то такође треба испитати и проверити. Једно је и без помоћи тога проучавања очигледно. Отако се он у свом језичком оквиру затворио и тако развијао са померањем српског друштвеног средишта услед продирања Турака према северу (Крушевач, Београд, Сmederevo), он је углавном остајао у оквиру језичке котлине коју је захватио са свих страна. Тако је могао своје језичко манифестовање постојано да учврсти, затворивши се географски и духовно у том оквиру у њега и на тај начин улије све духовне особине народа лесковачкога краја у изражайно средство које је створио. Захваљујући томе лесковачки говор је и постао самостално изражajno средство као један солидно изражен језик. Тиме је лесковачки говор истовремено постао посебан пример борбе народа једнога читавога краја, у овом случају Јужног поморавља, за духовно одржање пред двоструким, физичким и духовним робовањем под турском окупацијом.

На овоме mestu потребно је, исто тако, додирнути како је ишао тај процес ширења језика: истовремено са самим оформљењем језика, или је ишао поступно са ширењем. На томе такође треба застати, јер је то у вези са читавим настанком лесковачкога говора. И у томе погледу морамо се послужити претпоставкама. Највероватније је да је читав процес текао истовремено. Осамивши се у свом унутрашњем постојању пред турском најездом, на једној страни, и губљењем везе са дотадашњим средњовековним друштвеним стањем, народ нашега краја је за своје међусобно споразумевање и духовне манифестије почeo градити свој локални језик, лесковачки говор. Он је и дотле, још пре наиласка Турака, морао имати

неке почетке таквога језика, али је његова потреба морала настати тек са турском инвазијом, јер му језичка помоћ из српског средишта није помогала.

Није нам тешко да уђемо у народни поступак на стварању лесковачкога говора када данас анализирамо састав самога језика.

Поневши још од XII века мешавину народнога и старословенскога језика у међусобном споразумевању, познату у науци под именом српске рецензије, народ је са губљењем српског средишта стао рецензију чистити, пружимати је више српским делом, али задржавајући и један део старог језика, и уносећи у језик бројне локалне особине. Задржао је ћирилицу с тим да је из ње издвојио двојне гласове, избацио слово х а задржавши дифтонг дз и већим делом полуглас (ъ). Створио је тако 31 глас у своме језичкоме саобраћају, са пет познатих самогласника и једним полугласом. Занимљива је и до данас необавијена народна обзирност у говору према старим, архаичним деловима језика, од којих је неке задржао по сваку цењу док је друге употребљавао напоредо са новијим елементима језичким. Није јасно да ли је то љубав према словенским остацима у језику или само моч навике, од које се не отрже тако лако. Најупадљивији је такав случај са полугласом ь (танким јером), који не само да није отклоњен, него се напоредо употребљава с његовим прелажењем у самогласник -а:с'д'-сад, к'д-kad, д'н-дан, с'н-сан, ак'л-акал, кал'п-калап, дз'мним-дзамним често и у речима са неколико полугласова: в'с'д'н-ваздан, с'г'ш'њ. Сличан је случај и са вокалним -л који је тројако комбинован: прелази у -у, вук, вуна, даје рефлекс -лу: слуз, слунце, а на крају слога је чисто самогласничко -о: вол, сол, сокол — во, со, соко. Усамљен је у томе погледу и случај са дифтонгом дз који је у одређеним случајевима чисто одржан и поред његове замене з, којим се по реченицама надовешћује, мада у овоме случају он нема никакве везе с њим: дздица, дзвезда, дзвено, дзива, дзрдзав. Код ъ (јата) говор је непоколебљив остао при екавској варијанти: жена, дете, неје. Решавајући разне проблеме своје фонетике, лесковачки је говор из већ горе поменутих склоности решио слободно и питање правописа, уз основни етимолошки је дозволио и примесу фонетскога. Фонетику је завршио оригиналним својим, специфичним акцентом, јединим јединим у колико му се повремено не придржује мало изменjeni књи-

жевни, у коме живо одзывања сва јужњачка природа лесковачкога говора.

Са истом промишљеношћу и доследношћу народ лесковачкога краја је, према својим потребама и особинама, обрадио и језичке форме у своме говору.

Обадве промене, и именску и глаголску, скратио је он према говорним особинама краја и животним потребама. Задржавши и у говору сва три рода код именске промене, он је њене облике свео на свега два падежа, првог и четвртог, док је остale падеже поверио различитим предлогима. Слично је урадио и са глаголском променом. Смањио је број глаголских облика тако да је садашњост обухватио једним обликом, садашњим временом (презентом), исказивање радње прошлости поверио је претежно прећашњем свршеном времену (аористу), будућу радњу је обухватио само првим будућим временом, док је задржао прилог времена садашњег и обадва глаголска придева. То је у свему одговарало природи лесковачкога начина изражавања које се одликује темпераментношћу али и јужњачком краткоћом изражавања радње. Само се народни стваралац лесковачкога говора није задржавао искључиво на самим граматичким облицима, осећајући како они сами не доносе доволно живости и изражажности, па је настојавао да их начини што више ефектнијим и живљим. Тако је имена и смањене падежне облике допуњавао бројном богатом лексиком, а редуциране глаголске облике исто тако је надокнадивао развијеним глаголским видом, често са двоструким дуративима и итеративима (фатим-фаћам, сипнем-сипем, сипујем, кршим-кршнем-кршкам).

Лексика лесковачкога говора сачињава нарочито живу и живописну панораму локалнога изражавања нашега краја. Прво бројно. За један говор 8.000 прикупљених и обраћених речи и израза, што ни у ком случају не представљају крајњу његову лексикографску бројку, представљају једно велико лексичко богатство израза и изражавања. Оно је то још више када се загледа у њихову разноврсност. Њега сачињавају непрекидни синоними, разни хомоними, пароними, деминутиви, аугментативи, хипокористике и др. У лесковачкоме говору су нарочито чести, бројни и разноврсни деминутиви, речи од мила умањенога значења. Благ и поетичан у посматрању живота и животних појава и резоновању о њима, човек нашега краја

изражавао је своју осећајност и преко деминутива. Скоро нема предмета ни појаве коју он преко деминутива није украсио својом осећајношћу: залогај-злак, залче, залченце, чаша-чашка, чашница, чашенце, сесрта-сестрица, сестричка, змија, змијица, змијичка, змиче, вода-водица, водичка. У корак са деминутивима иду у хипокористике, речи од мила које се праве од делова поједињих имена, такође изражавајући осећајност према нечemu или некоме. А хипокористике од особених имена су специфичност лесковачког говора којом му није раван ни књижевни ни који други наш језик: Бранислава-Бранкица, Брана, Бранче, Баца, Добривоје-Боби, Доце, Боне, Боле, Стојан-Тане, Џоне, Џока. Не задовољајући се ни свим оним чemu је приступио у изграђивању целине свог локалног језика, народ лесковачког краја је градио непрестано и бројне нове речи, корените, потпуно просте и изведене, снабдевајући их чисто својим префиксима, инфиксима и суфиксима. Узимао је и разне стране речи, арапске, турске, албанске, немачке, особито за значења за која није могао наћи своје, али већином их прерађујући по форми и значењима. Прерадивао је и значење неких књижевних речи. Тако је у новије време дошла реч законит у значењу строг, пензионишеам се са значењем уживам у пензији, да не наводим речи типа моралан у значењу под морање која припада оним старијим речима са промењеним значењима у духу лесковачког говора.

Из свега овога се лепо види како је лесковачки говор и даље неокрњено жив, целовит као такав, и функционише не сукобљавајући се са српскохрватским књижевним језиком, као што се ни кајкавски и чакавски дијалекти не сукобљавају с њим, него с њим напоредо излазе и у ширу југословенску јавност. Лесковачки говор нема те претензије, него скромно остаје у своме изграђеном језичком оквиру, недовољно подржаван у томе и још увек разбијајући предрасуде у погледу свога језичкога квалитета. У њему има новијег обнављања али исто тако и чврстог придржавања већ створене основе на којој је благовремено постављен и уведен. Народ га воли и чува као нешто потпуно своје, и без основа је претпоставка неких наших, чак дубронамерних људи да је лесковачки говор у ишчезавању и да ће се постепено изгубити под утицајем културног уздизања нашега краја у новим друштвеним усло-

вима. Таква претпоставка нема основе не само по томе што лесковачки говор као језик неометано и даље функционише, и да га никакав други језик не може заменити и преузети оне његове типичне месне особине и функције, него он као део народа остаје трајно.

Они који тобож прате лесковачки говор у целини веома често пренебрегавају једно посебно важно његово својство. Он је не само народно срдство за споразумевање, усмено и писмено, нашега краја, него је истовремено и локални књижевни језик.

Не само својом правилношћу једног локално солидног изграђеног језика, него и одређеним књижевним претензијама. Књижевно истраживање лесковачког говора је потпуно самостално, оригинално као и сам језик, не наслађујући се на вуковско књижевно изражавање као врста фолклорног стваралаштва. Он има и сву књижевну ширину. Неговао је и негује обадве књижевне форме, поезију и прозу. У њима је идејно ишао за својим специјалним локалним и локално-друштвеним животом и његовим појавама, не искључујући из њега ни опште моменте живота. Пред науку данас, када се ради уопште о феномену лесковачког говора, предстоји поред задатка поменутог испитивања лесковачког говора истовремено и важан и обиман задатак сређивања, пребројавања и разврставања оног што је већ прикупљено од лесковачког књижевног фолклора, као и накнадно прикупљање онога што од тог фолклора још лежи у народу. Тек при обављању тога двоструког задатка моћи ће се у свој разноврсности, занимљивости, актуелности и уметничком захвату сагледати наш локални фолклор на локалном књижевном језику. Према ономе што је већ делом објављено још и сада се може говорити како се лесковачки фолклорни песник бавио скоро свим врстама фолклорне лирске поезије, описујући живот и обичаје нашег Поморавља. Исто тако и фолклорна проза није ништа мање разноврсна, обухватајући поред прича (озбиљних, шаљивих, бајки, легенди) и мања фолклорна књижевна дела (пословице, питалице, загонетке). Штета је што се више не могу наћи краће приче о градском животу, у којима се настављало нарочито на сликању менталитета градског човека, које су прилично ретке уопште у фолклорној прози.

На овај начин лесковачки говор представља, са локалним језиком и ло-

калним књижевним делом, феномен своје врсте у духовној култури, самоникли културни и друштвени допринос

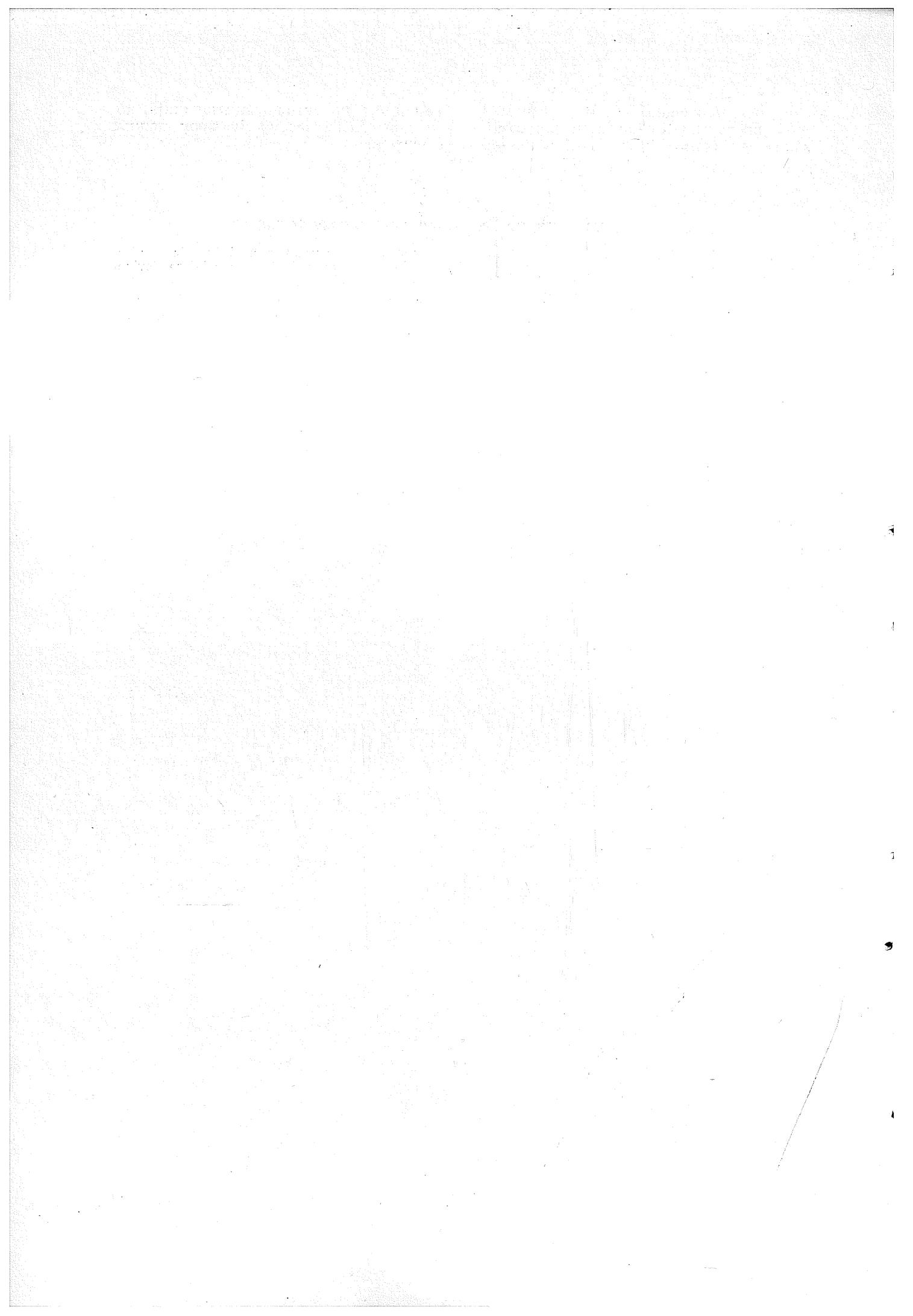
народнога колектива нашега краја, који више него заслужују пуну пажњу друштва.

Brana Mitrović

LE LANGAGE DES HABITANTS DE LESKOVAC

L'auteur de ce texte parle du besoin d'élargir le nombre des caractéristiques du langage des habitants de Leskovac comme d'une des tâches concrètes des grammairiens et des linguistes. D'après l'avis de l'auteur, l'existence d'un langage pareil est incontestable de façon que le manque d'intérêt des linguistes pour ce

problème est complètement injustifié. Le langage des habitants de Leskovac laisse deviner leur psychologie, leur manière de penser ainsi que leur train de vie et son étude devient d'autant plus nécessaire et intéressant pour les études interdisciplinaires.

Ојконими Врањске котлине

Пространа Врањска котлина представља геоморфолошку целину. Окружују је планине: Чемерник, Варденик, Бесна кобила, Мотина, Бејавица, Рујен, Карпина, планински висови Гrot и Облик и ограници Кукавице.

Врањска котлина је била важно место у држави Римљана и у Византији. Читав је низ градишта, црквишта и разрушених кастела. Највише је утврђења, изгледа, било у долини Кленичке реке (од Ристовца до Пчиње) и у долини реке Врле (испод Варденика).

У састав српске државе Врањска котлина улази привремено 1093. године, када су јединице жупана Вукана потуцле Византинце и освојиле Врање. За време краља Милутина власт су овде држали српски феудалци. У средњовековној држави овде су биле истурене жупе Врање и Иногаште. Известан број насеља припадао је и жупи Прешево. Од значаја је и чињеница да је овај крај био један од најнасељенијих у доба Немањића.

Мехмед II Освајач је ове жупе освојио од српских феудалаца 1454. године,

У средњовековној Србији, а и касније, овде су боравиле разне групе влашких сточара по ободима котлине и по планинама. Највише их је било на Варденику, Мотини и Бесној кобили, али и на Карпини и у Иногашту. Неке од влашких група прихватиле су и утицај грчког језика.

Сасвим је, према томе, разумљиво што је у микротопонимији и топонимији Врањске котлине поред словенских речи и толико романских, а и грчких и турских језичких остатака.

Пошто је котлина била својеврсна миграционија раскрсница и имала изузе-

тну географску, стратегијску и топографску позицију, трагове у топономастици оставили су разни народи.

ОКОЛИНА БУЈАНОВИЦА

Бараљевац, м. Село близу Кленика. Преци данашњих Бараљевчана доселили су се прво на потес *Баре* (атар с. Света Петка), па су одатле прешли на место где је сада насеље. Зато је и село добило назив *Бараљевац*.

Етници: Бараљевчанин и Бараљевка (Бараљевчанка). Ктетик: бараљевски.

Богдановац, м. Мало село на планини Рујну. Старо и веће насеље било је на потесу Селишту, а раселило се после неког рата или колере.

„Као најстарији род у Богдановцу сматрају се Курчинци. У овом роду био је неки предак *Богдан*. По њему је добило име данашње село“ (Ј. Трифуновски: Врањска котлина, II, стр. 13).

Етници: Богдановчанин и Богдановка (Богдановчанка). Ктетик: богдановски (богдановачки).

Божињевац (ређе: *Божењевац*), м. Најстарији људи кажу и *Божењевце*, н. Село код бујановачке железничке станице. Стари Божињевац је био на потесу Селишту и имао је занатско-трговачке радње и ковачнице. Расељавање се десило крајем XVIII века.

Назив је од антропонима *Божин* и суф. морфема — *јевац*.

„Име села доводи се од *Божина* који је дошао из Бујановца и овде се зарешио“ (Ј. Хаџивасиљевић: Стара Јужна Србија, II, стр. 168).

Етници: Божињевчанин и Божињевка (Божињевчанка). Ктетик: божињевски (божињевачки).

Брњаре, н. Сеоце близу Кленика, у сливу речице Брњарке.

Када су се доселиле прве породиће, на атару је био свуде *прнар* (ситна и кржљава шума), па неки мисле да је насеље због тога добило назив *Брњаре* (п:б).

Етници: Брњарчанин и Брњарка. Ктетик: брњарски.

Бујановац, м. У народу се чује и *Бујановце*. Градић на југу Србије и седиште општине. Према ономе што се прича у најстаријим родовима, старо насеље је било са десне стране Јужне Мораве, где су сада Бегличке ливаде.

На месту где је данас Бујановац, до сељеници су крчили шуму, стварали оранице и зидали куће. Пошто је вегетација била бујна, дали су селу назив *Бујановце*.

Назив је, међутим, могао да дође и од личног имена *Бујан* (буј+ан), које није ретко у старим лексикографским изворима, и суф. морфема — *овце*.

Етници: Бујановчанин (Бујановчанин) и Бујановчанка (Бујановчанка и Бујановка). Ктетик: бујановски (бујановачки).

Доњи Старац, м. Село у сливу Кленичке реке, близу манастира Прохора Пчињског.

На развођу Пчиње и Јужне Мораве Прохор Пчињски је, према предању, зидао цркву. Како се он називао Свети Отац или *Старац* (*Стар'ц*), и насеље на том месту је прозвано *Старац*.

Етници: Старчанин и Старчанка. Ктетик: старачки (стар'чки).

Дрежница, ф. Сеоце близу Кленика. Када су се доселили преци данашњих становника (крајем XVIII или почетком XIX века), крчили су *дрездак* (*дреждак*), ситну густу шуму, и тако стварали оралије.

„Име села доводи се од *дрења*“ (Ј. Хаџивасиљевић: Јужна Стара Србија, II, стр. 170).

Дрежница је постала од *дрез* (*дреж*) и суф. морфема — *ница*.

Шумица испод села назива се *Дрездак*.

Етници: Дрежничанин и Дрежничанка. Ктетик: дрежнички (дрежњачки).

Жбевац, м. Веће село близу железничке станице Ристовац.

Етници: Жбевљанин (Жбевчанин) и Жбевљанка (Жбевчанка). Ктетик: жбевачки.

Жужельцица, ф. Сеоце близу Бујановца, у долини Богдановачке речице.

„Име села Жужельцица доводе отуда што је на овом месту било много *жельки* — корњача“ (Ј. Хаџивасиљевић: Јужна Стара Србија, II, стр. 207). Ово је мишљење неприхватљиво јер место где живе жељке назива се *желькарник*, а то је чест микротопним у јужном делу Србије.

Назив је можда изведен од имена *Жужа* или *Жужел*.

Етници: Жужельчанин и Жужельчанка. Ктетик: жужељачки (жу жељ'чки).

Јастребац, м. Сеоце на испресецаном земљишту на планини Рујну, засељено почетком XIX столећа.

„Име села доводи се од *јастребова* који су овде у јатима живели“ (Ј. Хаџивасиљевић: Јужна Стара Србија, II, стр. 167).

Етници: Јастрепчанин и Јастрепчанка. Ктетик: јастребачки (јастреб'чки).

Карадник, м. Польско село близу Бујановца.

Приликом насељавања људи су крчили густу шуму. Зато што је почетак назива идентичан турској речи *кара* (прн), многи мисле да Карадник значи „прна гора“.

Етници: Карадничанин и Карадничанка. Ктетик: караднички.

Кленике, н. Варошица на путу Ристовац — Трговиште. Мештани назив употребљавају у једнини: „Овој је наше Кленике“. У администрацији и штампи јавља се и облик множине: „Био је у Кленикама“.

Поред реке у XIX веку била је кафана испред које су расли *кленови* (кленике). Путници који су туда пролазили говорили су: „Бе одмарамо куде кленике“. Насеље основано на том месту добило је назив по тим кленикама.

Етници: Кленничанин и Кленичанка. Ктетик: кленички.

Клиновац, м. Велико село с обе стране Кленичке реке.

Када су први досељеници дошли у XVIII веку, свуде се простирала густа шума. Прво су крчили шуму близу Градишта, лево од Кленичке реке, и градили себи домове. Насеље је, како се прича, у почетку у том горовитом пределу лично на клин.

Етници: Клиновчанин и Клиновка (Клиновчанка). Ктетик: клиновачки (клиновски).

Кошарно, н. Сеоце на планини Рују, основано при kraju XVIII столећа.

Висија на коју су се доселила два брата била је обрасла непроходном шумом. Они су прво подигли на крчевини кошаре и колибе. Назив је постао од апелатива *кошар* (а) и суп. морфема *-но*

Етници: Кошарчанин и Кошарка (Кошарчанка). Ктетик: кошарачки (кошар'чки).

Крајмировац, м. Сеоце поред границе Врањске и Прешевске котлине.

Назив је од сложеног антропонима *Крајмир* и суп. морфема —*овац*.

Етници: Крајмировчанин и Крајмировка. Ктетик: крајмировски и крајмировачки.

Кршевица, ф. Веће село близу железничке станице Ристовац.

Овде је једно време постојао мањи хеленистички центар (И. Микулчић и М. Јовановић: Хеленистички спидум из Кршевице код Врања, Врањски гласник, IV, стр. 355—372).

На потесу Рид, како се прича, налазило се значајно насеље *Ајдановац* (*Ајдановце*). Ајдановчани су подигли велику цркву на месту где је сада Кршевицко гробље. Имала је четрнаест стубова. Део зграде се и сад може видети (где је био олтар).

Више је претпоставки о називу Кршевица.

Досељеници (средина XVIII века) ломили су („кршили“) камен на Риду и Калету и тако спремали материјал за зидање својих дома.

С леве стране реке су долови, падине и бруда. „Земља је туј изломљена, искришена“.

Доселила су се два брата из суседног села Жбевца. Како су се једнога дана посвадили, млађи је побегао („кршинаја“) и основао ново насеље Кршевицу.

Народно предање говори и о неком бику који се на месту где је сада насеље пробијао кроз густу шуму и ломио („кришија“) стабла.

Можда је назив везан и за словенску митологију. Некада су у очи Ивањдана паљене ватре (*крес-кресови*) против злих демона.

Етници: Кршевљанин и Кршевљанка. Ктетик: кршевачки (кршев'чки).

Куштица, ф. Раштркано село које захвата простор од Кленика до Лукарца.

Верује се да је ту био стари римски град, који се протезао по брдима и падинама с леве стране Куштачке реке. „Толико је било дућана да су мачке ишли од ћепенак на ћепенак од Куштицу до

Кленике“. У источном делу села, близу цркве, сељаци при орању наилазе на остатке зидова. На брду Градишту је било утврђено насеље.

Ојконим Куштица је романског порекла. На лат. *castellum* је „мала тврђава“, а *custos*, пак, „бранич, чувар“.

Етници: Куштачанин и Куштачанка. Ктетик: куштачки (кушт'чки).

Лопардинце (*Лапардинце*), н. Село близу Бујановца.

Веома је старо: године 1380. помиње се као *Лапардинци* у држави Константина Дејановића (М. Пурковић: Полис села у средњовековној Србији, Годишњак Филозофског факултета у Скопљу, 1940, стр. 109).

На брду изнад Лопардинца нађени су остаци старог насеља: земљани ћулови и црепови.

Топоним је интересантан и у историјском и у етимолошком погледу.

Уочава се у његовој структури келтска база — *ард*, која се односи на „брдо, узвишење“. *Лопар-и* у албанском је „кравар“.

Треба узети у обзир и чињеницу да *лопарда* у македонском језику означује неку врсту букање уочи ускршњег празника.

Етници: Лопардинчанин и Лопардинка (Лопардинчанка). Ктетик: лопардински (лопардиначки).

Лукирце, н. Сеоце на планини Рујну.

Најважнији пут у прешевској кази (1878—1912), који је спајао Прешево и Горњу Пчињу, водио је поред Лукарца. Из тога периода сеоце се помиње и у песмама („Повезе се турска војска, од Билачу на Лукирце“).

Назив је свакако остао од старих становника, који су се могли бавити израдом лукова за стреле. Могао је, међутим, да буде изведен и од антропонима *Лукар*, који је познат и у нашим средњовековним споменицима.

Етници: Лукарчанин и Лукарка (Лукарчанка). Ктетик лукарски.

Љиљанце, н. Село на испресецаном земљишту подножја планине Рујна, близу Јужне Мораве.

„По народном предању, по једним, на месту овога села растао је некада *љиљан* и по томе је село прозвано *Љиљанце*; по другима, *Љиљан* се звао први од Кочеваца, који се овде насељио, и по њему се тако село прозвало“ (Ј. Хаџивасиљевић: Јужна Стара Србија, II, стр. 161).

Антропоним *Љиљан*, иначе, постоји у нашим старим споменицима и лексикографским изворима.

Прича се да је овде било језеро и уопште много воде, па да је назив у вези с тим. *Љиљак* — нешто што је много влажно.

Етници: Љиљанчанин и Љиљанка (Љиљанчанка). Ктетик: љиљански.

Мало Буштрање, н. Сеоце на развођу Коштаначке и Кленичке реке, које се у народу назива и: *Буштрење* и *Буштрање*. Године 1878. српско-турска граница је поделила веће село Буштрање на *Српско Буштрање* и *Турско Буштрање*. После 1912. године Турско Буштрање се административно води као Мало Буштрање.

Овај ојконим је сложен за објашњење.

„Патријархални ниво Арбанаса није допустио да дође до неког већег утицаја арбанашког језика на српскохрватски. Ипак, већ у XVI веку налазимо у Дубровнику израз *bushtrić* („никого-вић“) од арб. *bushtrē* — „кучка, курва“) И. Поповић: Историја српскохрватског језика, стр. 150).

Албанска реч *bushiërt* значи „дивљање“.

Треба узети у обзир и лат. *bustum* — „место за спаљивање мртваци: надгробни споменик“.

Етници: Буштрањчанин и Буштрањка (Буштрањчанка).

Ктетик: буштрањски.

Мало Русце, н. Село у изворишном делу Коштаначке или Буштрањске реке. На граници је између Пчиње и Врањске котлине.

Године 1355. помиње се у држави браће Дејановића село *Прусци*). М. Рајичић: Основно језгро државе Дејановића, Историјски часопис, IV, стр. 234).

„Име села свакако стоји у вези с Румелијска гробља...“ (Р. Николић: Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, стр. 144).

Иначе, рус на латинском је „село“, „имање“.

Можда назив потиче од врсте камена бруса. *Брусци* (*Прусци*) би били људи који су тај камен обрађивали.

Етници: Рушчанин и Рушчанка. Ктетик: русачки (рус'чики).

Мездраја, ф. До 1912. године посебно насеље поред Кленика, а сада једна од кленичких махала. На потесу Плачевцу (плак — стар) мештани откопавају зидове кућа и проналазе стари новац.

Топоним Мездраја може да буде у вези с турском речи *mazra* — „селиште“, „напуштено насеље“.

Етници: Мездрајчанин и Мездрајка (Мездрајчанка). Ктетик: мездрајски (мездрајачки, мездра'чики).

Ново Село, н. Рујанско село у изворишном делу Богдановске реке.

Етници: Новоселчанин (ређе: Новосељанин) и Новоселчанка (ређе: Новосељанка). Ктетик: новоселски.

Претина, ф. Сеоце на североисточној страни планине Рујна.

Претина је била позната по сточарству. По околним брдима кретали су се романизовани Власи са својим стадима.

Назив ојконима је романски. Лат. *pratum* — „трава; ливада“.

Етници: Претинчанин и Претинчанка. Ктетик: претински.

Раковац, м. Село близу Бујановца. Пре 1912. године уобичајен назив је био *Раковце*.

„Име селу доводе становници од ракова, којих је некада било врло много у блатима у атару овога села“ (Ј. Хаџивасильевић: Јужна Стара Србија, II, стр. 189).

Прихватљивије је мишљење да је база *Рак* — добивена метатезом од **Ark*. Лат. *arcco-ere* — „оградити; штитити, бранити“; и *arcanus* — „тајан, сакривен“ (З. Павловић: Осврт на Скопска котлина, Македонски језик, XXIII, стр. 204).

Није искључиво да је овај назив у вези с антропонимом *Raka*.

Етници: Раковчанин и Раковчанка (Раковка). Ктетик: раковски (раковачки, раков'чики).

Света Петка, ф. у народу најчешће само *Петка*, ф. Село близу Кленика, основано крајем XVIII века око порушене цркве Света Петка. Под овим називом постојало је насеље у држави Дејановића (М. Рајичић: Основно језгро државе Дејановића: Историјски часопис, IV, стр. 230—231).

Етници: Светапечанин и Светапечанка. Ктетик: светапетски (светапетачки, светапет'чики).

Сејаце, н. Мало село на граници Пчиње и Врањске котлине.

Насеље су основала четири брата из с. Трстене (Новобрдска Крива река). Они су на једном месту прокрчили густу храстову шуму и засејали прву бразду. Од микротопонима *Сејаце* доби-

вен је назив данашњег назива. Други, пак, мисле да је Сејаце постало од деминутива *селице*.

Етници: Сејачанин и Сејачанка. Ктетик: сејачки.

Спанчевац, м. Веће село у сливу Кленичке реке. Према предању, на месту где су сада плодне њиве поред речице која долази из Претине било је старо село *Бујић*. Зидине од старе цркве називају се *Бујићанка*.

Спанчевчани су се некада много бавили сточарством и било је у сеоском атару неупоредиво више паšњака и угрина. — Чево је „ширина“, „необрађено земљиште“.

Етници: Спанчевчанин и Спанчевка (Спанчевчанка). Ктетик: спанчевски (спанчевачки, спанчев'чки).

Српска Кућа, ф. Мало село североисточно од Бујановца. Пре другог светског рата је називано *Крљева Кућа* (у администрацији *Краљева Кућа*).

Крајем XVIII столећа доселило се из Пчиње неки *Крља* и подигао на ширини кућу. По њему је и насеље прозвано *Крљева кућа*.

Ј. Хаџивасиљевић тврди да је прави назив села *Краљева Кућа* и да он „датира из много старијих времена“ (Јужна Стара Србија, II, стр. 205, у фусности).

Етници: Крљевчанин (Крљевокућанин) и Крљевка (Крљевчанка, Крљевокућка). Ктетик: крљевачки (крљевски, крљевокућски).

Трејак, м. Високо село у сливу Кленичке реке, раније познато по сточарству.

Основао га је неки Тороман (Туроман), који се крајем XVIII века доселио из с. Турије код Бујановца.

Ојконим Трејак се може довести у везу са сточарским термином *турјак* (место где је стока). *Тур* — врста говечета“.

Етници: Трејачанин и Трејачанка. Ктетик: трејачки.

Велики Трновац, м. Велико село у непосредној близини Бујановца.

Ојконим је изведен од апелатива *грн* (трн+овац).

„Ријеч *трн* је германско-прасловенски лексем“ (П. Скок: Етимологијски рјечник, III, стр. 504).

Етници: Трновчанин и Трновчанка. Ктетик: трновачки.

Турија, ф. Потпланинско село код Бујановца, на граници између планин-

ске падине и равнице, познато од давнина по сточарству.

Назив долази од зоонима *тур*, којим је означавана у Европи врста говеда, нестала негде у XVII столећу.

У селима код Бујановца чује се и пастирски термин *туриште* (тур + иште), а односи се на место у планини или пољу где ноћи стока.

Тур је балтосл. и прасл. лексем — „врста бика“ (П. Скок: Етимологијски рјечник, III, стр. 524). Лат. *taurus* — „бик“.

Етници: Туричанин и Туричанка. Ктетик: туријски.

ОКОЛИНА ВРАЊА

Александровац, м. Село у плодној заравни Преображењске реке.

Топоним је од поимениченог грчког придева *Αλέξανδρος* — „заштитник људи“.

Пре 1878. године уобичајени назив за ово село је био *Бок*(г). И данас је чест у локалној употреби. Жемљиште у Александровцу је погодно за конопљу, житарице и поврће. Говори се како се ту бог саплео и „расипаја се“.

Етници: Бокчанин и Бокчанка. Ктетик: бокчански (бок'чки). У администрацији, а све више и у народу: Александровчанин и Александровчанка (Александровка) и: Александровачки (александровски).

Бабина Пољана, ф. Планинско село у изворишном делу Бањске реке.

Верује се да је село добило назив према некој баби која је на пространим паšњацима чувала највеће стадо.

Ојконим је свакако у вези са стром религијом. „У старословенским веровањима баба је била демонско биће. Тако се еуфемистички називало и старо женско божанство у Срба, које је имало хтоничке особине“ (Ш. Кулишић и др.: Српски митолошки речник, стр. 10).

Етници: Бабинчанин и Бабинчанка. Ктетик: бабински.

Балиновце, н (*Балиновац*, м). Приградско насеље.

„Топ. Балиновце могао је настати од тур. *балија*, уколико би то било у вези с називом локалитета *Турска кула*. Ипак изгледа Врањанци обичније називају *Маркова кула*. Друго ми објашњење изгледа вероватно и објашњење по називу извора *Палене* (цф. грч. *Pala-*

ion. . „dien marin”, дакле, — водени дух са соноризацијом“ (М. Павловић: Топонимија окoline Врања, Врањски гласник, IV, стр. 316).

У ствари, назив целог потеса је *Палине*, јер је ту некада била запаљена шума.

Топоним је изведен од личног имена *Балин* (Бал + ин) и форманса — овце.

Етници: Балиновчанин и Балиновка (Балиновчанка). Ктетик: балиновски (ређе: балиновачки).

Барбаришинце, н. Сеоце на пространом Барбаришинском риду.

Прича се да је село добило назив по томе што је ту боравила некада војска неког *Барбе*, који је водио рат против Турака.

„Корен имена Барбаришинца чест је у именима влашким: Барбат, Барбатовац, Барбеш и др. — те је свакако име Барбаришинце заостало од Црновунца“ (Р. Николић: Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, стр. 143).

Постоји и мишљење да су називи оваквог типа у вези с латинским речима *barba* („брода“) и *rado, rasi, rasum* („брија, стриже“). Значи, „голо место“ (К. Илиевска: Романски елементи во македонската топонимија од XIII и XIV век, Ономатолошки прилози, I, стр. 61).

Лат. *barbarus* (грч. *barbaros*) је „туђински“ или диваљ.

Етници: Барбаришинчанин и Барбаришинка. Ктетик: барбаришински.

Бели Брег, м. Сеоце у самом подножју Карпине.

Изнад Горње махале је стеновит и недовољно пошумљен брег, па се сматра да је насеље по њему и добило назив.

Етници: Белобрежанин и Белобрежанка (Белобрешка). Ктетик: белобрешки.

Бојин Дел, м. Планинско село близу Польанице.

Говори се како се овде некада водио велики бој.

Назив је вероватније добијен од антропонима *Боја*. *Дел* је, пак, „брдо“.

Етници: Бојинчанин и Бојинка. Ктетик: бојински.

Бресница, ф. Моравско село близу Врања.

Насеље се некада звало *Новобрђане* због досељеника из Новог Брда. Њиме је управљао Омер-бег из Врања. Његова ћерка, прва лепотица, заволела је

чивчију Стојка. Разјарен бег је наредио слугама да обесе младића насрд села за огроман брест, који и сад постоји. Село је после тога било познато као Бресница.

Етници: Бресничанин и Бресничанка. Ктетик: бреснички.

Бујковац, м. Веће разбијено село по ридовима и доловима близу Врањске Бање.

Топоним је изведенница од антропонима *Бујко*.

Етници: Бујковчанин и Бујковка (Бујковчанка). Ктетик: бујковски (бујков'чки).

Буљесовце, н. Сеоце близу Великог Буштрања.

„Прича се да је село добило данашње име Буљесовце од „Боље Селце“, како се исправа звало данашње село Буљесовце због оралије, која је близу села и веома родна, и због дobre воде“ (Р. Николић: Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, стр. 208).

Назив свакако садржи романску семантичку базу. *Бул* (бол) је „извор“. Буљесовце је и познато по јаким изворима.

Етници: Буљесовчанин и Буљесовка (Буљесовчанка). Ктетик: буљесовски (буљесовачки).

Бунушевце, н. (Бунушевац, м). Приградско насеље југозападно од Врања.

Назив је романски. Лат. *bonus* (o:u) — „добар“.

Етници: Бунушевчанин и Бунушевка (Бунушевчанка). Ктетик: бунушевски (бунушевачки).

Велико Буштрање, н. Веће село у долини Буштрањске (Коштаначке) реке, и на странама потока од којих она постаје.

Етници: Буштрањчанин (Буштрењчанин) и Буштрањка (Буштрењчанка, Буштрењчанка). Ктетик: буштрањски (буштр'њски).

Вид.: Мало Буштрање (околина Бујановца).

Велико Русце, н. Сеоце у изворишном делу Буштрањске реке, на граници Врањске котлине и Пчиње.

Етници: Рушчанин и Рушчанка. Ктетик: русачки (рус'чки).

Вид. Мало Русце (околина Бујановца).

Вишевце, н. Сеоце на падини Вишевског рида, огранка Мотине.

„Име села Вишевца свакаје по томе што је то село на великој висини пре-

ма осталим селима, а вероватно је старије од данашњих становника тога села" (Р. Николић: Врањска Пчиња у сливи Јужне Мораве, стр. 144).

Етници: Вишевчанин и Вишевка (Вишевчанка). Ктетик: вишевски.

Врање, н. Стари град на југу Србије. Први пут се помиње 1093. године, када су јединице рашког жупана Вукана продрле у Врањску котлину. У средњем веку је овде седиште стратегијски важне жупе.

Мил. Павловић с резервом је претпоставио да се топоним Врање може објаснити с илирским *ворн-варн* — „јама, рупа“ (рударска). Он сматра да треба разјаснити коегзистенцију „два супротна значења у једној речи“ (Топонимија околине Врања, Врањски гласник, IV, стр. 321—322).

Петар Сокол другојачије тумачи ој-коним Врање. Он придев *вран* (*врани*) доводи у везу са балтослов. и праслов. *ворнор* — „мрк“ (Етимологијски рјечник, III, стр. 617—618).

Према етнологу Вукановићу, пак, у овом топониму сачуван је митолошки прежитак из давне прошлости. Врање као култно место названо је по подземном божанству, по црном демону (Т. Вукановић: Врање, етничка историја и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турака 1878, стр. 9).

Топоним Врање у својој основи има *вор* — *вар*. У слогу *Вра* дошла је до изражаваја ликвидна метатеза. Зато овај назив може етимолошки да се повеже с латинским *vorago* (*voraginis*) — „ждрепло“, „кланац“, „понор“, „вир“. Данашње *Марково кале* је остатак римско-византијског градског утврђења. Географски положај ове тврђаве заиста одговара значењу речи *вораго*.

Етници: Врањанац (у литератури и Врањанлија с турским *-ли*) и Врањанка. Ктетик: врањски (ређе: врањански).

Врањска Бања, ф. Бања и веће насеље.

Етници: Бањчанин и Бањчанка (ређе: Бањка). Ктетик: бањски.

Горња Отуља, ф. Мало село у долини Преображенске реке.

Назив је од романског имена *Отул* (*Xotul*).

Етници: Горњоотуљчанин и Горњоотуљчанка. Ктетик: горњоотуљски (горњоотуљачки).

Горње Жапско (у народу: *Горњо Жапско*), н. Сеоце у горњем делу Жаба-

чке речице, која се улива у Јужну Мораву код Ратаја.

Етници: Горњожабљанин и Горњожабљанка. Ктетик: горњожабачки.

Горње Требешиће, н. Сеоце у клисури долини Требешићке реке.

„Прича се да је село добило име Требешиће што су некада, кад се градио манастир на данашњем манастиришту, гра *требили* за раденике, те од оног *требења* постало је име Требешиће. Други веле да су *ориз требили* у „неко време“ и то силом приморани“ (Р. Николић: Врањска Пчиња у сливи Јужне Мораве, стр. 201).

Слушао сам следеће. Кад су дошли први досељеници, „*требили су*“ (крчили) шуму и шикару поред реке и тако стварали оранице и баште. Првобитно значење глагола *требити* је „*крчити*“. Изведенница *требежина* (треб + еж-ина) је „*крчевина*“ (П. Сокол: Етимологијски рјечник, III, стр. 501—502). Други кажу да је на том месту постојало велико насеље и имало манастир, али ударила чума (колера) и „*истребила*“ све становништво, па је отуда дошао назив Требешиће.

Како је старословенска реч *ТРЕБА* значила и „*приношење жртве*“, Требешиће би могло да буде и „*Жртвеник*“.

Етници: Требешићанин и Требешићанка (Требешићка). Ктетик: тре-бешински.

Горњи Вртогош, м. Веће село испод гребена Карпине.

На потесу Трница, како се чује у народу, налазило се старо српско село још од Косова. За време Турaka ту је живео и неки добошар (гочобија), који је ударао у добош, сакупљао људе и преносио им наредбе турских власти. По томе гочобији и људима који су се вртели око њега добило је село назив Вртогош (врти — гоч).

Кроз село и Вртогошку клисуру пролазио је важан пут који је спајао Ново Брдо с Врањским поморављем и водио даље на исток. Вртогош може да означава место на којем су се задржавали („вртели се“) путници намерници („гости“).

Етници: Горњовртогошчанин и Горњовртогошчанка. Ктетик: горњовртогошчи.

Гумериште, н. Село на стрмим падинама у изворишном делу Моштаничке реке.

Гумер је ситна шума која је израсла на месту где је била горосечина.

Етници: Гумериштанин и Гумерка.
Ктетик: гумеришки.

Давидовац, м. Чује се и *Давидовце*, н. Село близу железничке станице Ристовац.

Назив је изведенница од антропонима хебрејског порекла *Давид* („вољени“).

Етници: Давидовчанин и Давидовка (Давидовчанка). Ктетик: давидовски (давидовачки).

Дапчев'ц, м. Заселак близу Врања.

Назив је постао од придевског патронима. М. Павловић истиче да је „*У Влаха често даб са хтоничним значењем*“ (Топонимија окoline Врања, Врањски гласник, IV, стр. 313). У средњовековној Србији извођена су имена од основе *Даб* (a).

Етници: Дапчевчанин и Дапчевка (Дапчевчанка). Ктетик: дапчев'чки (дапчевски).

Дуга Лука (*Дл'га Лука*). У администрацији *Дуга Лука*, ф. Село на неравном земљишту с обе стране Бањске реке.

Када су преци *Длуголучана* засновали насеље, поред Бањске реке су биле дугачке ливаде („луке“), које је вода касније односила. *Лучно земљиште* — влажно земљиште.

Етници: *Длуголучанин* (*Дл'голучанин* и *Длуголучанка* (*Дл'голучанка*)). Ктетик: длуголучки (дл'голучки).

Доброшево, н. Заселак на планинској падини, северозападно од Врања.

Назив је можда постао од *добар + чево* („ширина“).

У средњовековној Србији постојало је име *Доброши* (изведено од *Добр+оши*).

Етници: Доброшевчанин и Доброшевка (Доброшевчанка). Ктетик: доброшевачки (доброшев'чки).

Доња Огуља, ф. Мало село на долинској равни Преображењске реке. Помиње се још у XIV веку као „Хотуль у Врањи“ (М. Пурковић: Попис села у средњовековној Србији, Годишњак Филозофског факултета, IV, Скопје, стр. 153).

Етници: Доњоотуљчанин (у брзом говору: Доњотуљчанин) и Доњоотуљчанка (Доњотуљка). Ктетик: доњоотуљски (доњоотуљачки).

Доње Врање, н. Раније посебно село, а сад део Врања.

Етници: Доњоврањчанин и Доњоврањка (ређе: Доњоврањчанка). Ктетик: доњоврањски.

Доње Жапско, н. Равничарско и брдско село поред Жабачке реке.

М. Павловић сматра да је у овом точном келтска оронимска база + *габ* (г:ж) и да се он може идентификовати као „*Каменица*“ Onomastica Illyrica, Onomastica Jugoslavica, 1, стр. 37).

Када су се у XVIII веку досељавали први становници, у доњем делу села, где је сада најплоднија равница, била је пространа бара у којој су жабе тако крекетале да људи нису могли да спавају. Верује се да је назив села од зоонима *жаба* (жаб + ско). *Жабљак* је место где живе жабе. Јавља се и као микротопоним.

Етници: Доњожабљанин и Доњожабљанка. Ктетик: доњожабачки.

Доње Требешиње, н. Село у проширеном делу Требешинске реке.

Етници: Доњотребешињчанин и Доњотребешињчанка (Доњотребешињка). Ктетик: доњотребешињски.

Доњи Вртогоши, м. Село у плиткој долини Вртогошке реке, близу Горњег Вртогоша.

Етници: Доњовртогошчанин и Доњовртогошчанка. Ктетик: доњовртогошки.

Дубница, ф. Веће село испод планине Карпине, близу Врања.

„Откуда је, пак, име Дубница не зна се поуздано, мада неки тврде да је постало због многих „дубица — дубова“ (храстова), којих је у раније доба било много у овом крају“ (Р. Николић: Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, стр. 224).

Назив долази од апелатива *дуб* и суф. морфема — *ница*.

Етници: Дубничанин и Дубничанка. Ктетик: дубнички.

Дулан, м. Сеоце између Тибужда и Буковца.

Дулан је чест микротопоним на југу Србије. Право значење му се већ изгубило. То је, у ствари, кладенац ограден и покрiven плочама, а који на једној страни има отвор (*дуло*) за захватавање воде. Познат је и у другим словенским језицима. У руском је *дуло* отвор пушке или топа. *Dul* у чешком је кладенац.

Етници: Дуланчанин и Дуланка. Ктетик: дулански (дуланачки).

Златокоп, м. Село јужно од Врања, са десне стране Јужне Мораве.

„Име села, прича се, да је дато по томе што је неки „предњи народ“ ту копао злато“ (Ј. Трифуноски; Врањска котлина, II, стр. 140).

Злато је могло да буде испирено у кориту Тибушке реке.

Етници: Златокопчанин и Златокопчанка (Златокопка), Ктетик: златокопски (златокопачки).

Из'мно, (у администрацији: *Изумно*), н. Село у долини Бањске реке и на пространом и високом земљишту око ње.

По предању, у долини Бањске реке одмарao неки цар с војском. У једном тренутку, кад је видео да је закаснио за одлучујући бој, узвикнуо је: „*Изумија сам!*“ Због тога је новоосновано насеље добило назив Из'мно (Изумно).

Етници: Из'мчанин и Из'мка. Ктетик: из'мски.

Каталенац, м. Мало планинско село недалеко од Врањске Бање.

Назив је грчког порекла. „Каталенац може бити ознака камењара“ (М. Павловић: Топонимија околине Врања, Врањски гласник, IV, стр. 312), што је и теренски мотивисано. У атару је од давнина и потес *Грчка орница*.

Етници: Каталенчанин и Каталенка (Каталенчанка). Ктетик: каталеначки.

Катун, м. Једно од најстаријих села Врањске котлине. Аустријско посланство је 1530. године, путујући за Цариград, преноћило у насељу *Кхатун* код Врања (Б. Курипешић: Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530. стр. 36).

Топоним Катун је остао од средњовековних влашских сточара. Катун је насеље номадских сточара. Алб. „*katund-i*“ — „стан“.

Етници: Катунчанин и Катунчанка (Катунка). Ктетик: катунски.

Клашица, ф. Село у изворишном делу Бресничке реке.

„Топ. Клашица означава место где су се некада производиле клашиње“ (М. Павловић: Топонимија околине Врања, Врањски гласник, IV, стр. 317). Апелатив *клашиње* (врста сукна) је галског порекла.

Клашиње може имати и погрдно значење — „спор, ленј човек“. Отуда и израз „вучиклашиње“.

Етници: Клашничанин и Клашинка (Клашничанка). Ктетик: клашнички.

Клисурица, ф. Планинско село на стрмом терену у теснацу Корбевачке реке.

Клисурица је деминутив од географског апелатива *клисура* — „кланец, ждрело, теснац“. Клисура може бити по-

субеница из грчког језика или из балканског латинитета. (П. Сок: Етимологијски речник, II, стр. 101).

Етници: Клисурчанин и Клисурчанка. Ктетик: клисурски.

Копањане, н. Село у горњем делу клисурасте долине Преобрађењске реке.

„Село је по причању прозвато *Копањане* по томе што је чума све становнике старог села, место којег је данашње, побила — „ископала“ (Р. Николић: Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, стр. 174).

Село се налази у пределу где је било неко римско насеље. Зна се да су досељеници копали на оним местима где су били остаци зидова и тражили ношац.

Могућно је да назив села потиче од речи *копања* — „дрвени суд за захватавање воде“ или корито за појење стоке. румун. *coraie*, или од *копање* — њива на крчевини.

Етници: Копањчанин и Копањчанка. Ктетик: копањачки.

Корбевац, м. Село око доњег тока Корбевске реке, близу Јужне Мораве.

Назив је у вези с романским апелативом *carbon* („угаљ“) или *karpa* („стена, камен“). На локалитету Градишту је било много каменова од римског каменолома.

Етници: Корбевчанин и Корбевка (Корбевчанка). Ктетик: корбевски (корбевчи).

Корбул, м. Планинско село, које се до 1951. године третирало као маина Старе Брезовице.

Назив је романског порекла: *carb* (*corb*) + *ul*. Лат. *carbo* — „угаљ“. Како је земљиште у атару стеновито, топоним је могао постати од *carpa*.

Етници: Корбуљанин и Корбулка. Ктетик: корбулски.

Крива Феја, ф. Веће насеље на падинама Бесне кобиле.

Предање каже да је овде живела смела девојка јахачица Феја. Једном је узјахала очеву љуту бедевију. У дивљем бесу кобила је пала, а Феја је сломила ногу. Као хрома („крива“) живела је дуго у планини. По њој се насеље назива Крива Феја.

У Срба се зна за име *Feja*. (в:ф).

Етници: Кривофејчанин и Кривофејчанка (Кривофејка). Ктетик: кривофејски.

Кумарево, н. Село у непосредној близини Врањске Бање.

„Топ. Кумарево захтева посебно проучавање, с обзиром на два типа: *Комар* (Босна, о:у), *Комови* (Ц. Гора), с једне стране, и *Кума*-ново, са друге стране“ (М. Павловић: Топонимија околине Врања, Врањски гласник, IV, стр. 312).

Пре 1878. године село је било на истакнутом брду и гребену Кумаревска чука и бавило се сточарством. Ојконим је изведеница од келтског *Комар* (о:у), а односи се на брдски и планински терен.

Етници: Кумаревчанин и Кумаревка. Ктетик: кумаревски (кумаревачки).

Купининце, н. Село на рубу алувијалне равни Јужне Мораве.

„Село је добило име јер је „крчену у громотруну“ (Ј. Трифуновски: Врањска котлина, II, стр. 141). Према П. Скоку, *кутина* је имала првобитно значење „грм“ (Етимологијски речник, II, стр. 239).

Етници: Купининчанин и Купининка (ређе: Купининчанка). Ктетик: купинински.

Лева Река, ф. Село у долини Тибушке реке.

На месту где је село река се назива Лева река, па је отуда и његов назив. *Лева* је од арапске речи *лива* (и:е) — „део земље, покрајина“. Због тога Звездана Павловић хидроним *Лева река* тумачи као *границна река* (Називи извора у области Пољанице и Клисуре, Лесковачки зборник, XI, стр. 125).

Етници: Леворечанин и Леворечанка. Ктетик: леворечки (у брзом говору: леваречки).

Лепчинце, н. Планинско село у горњем делу Преображењске реке.

У народу се прича да су овде некада живеле најлепше девојке и да је по њима село добило овакав назив.

Етници: Лепчинчанин и Лепчинчанка. Ктетик: лепчински (лепчиначки).

Липовац (*Липов'ц*), м. Планинско село између Бањске и Корбевачке реке.

Назив је постао од фитонима *липа* (лип + ов + ьц).

Етници: Липовчанин и Липовка (Липовчанка). Ктетик: липовски (липовчики).

Луково, н. Једно од најстаријих села Врањске котлине. Налази се високо изнад познатијег села Тибужда.

„По причању неких *Луково* је прозвано по дивљем луку, којег је било и данас има свуда по селу“ (Р. Николић:

Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, стр. 190).

„Топоним *Луково* није извјесно није ли од *Лука*“ (П. Скок: Етимологијски речник, II, стр. 327).

Није искључиво да је назив у вези с латинским *lucus* — „луг, шума“.

Етници: Луковчанин и Луковка (Луковчанка). Ктетик: луковски.

Марганце, н. Село разбијеног типа у изворишном делу Преображењске реке, поред некадашње српско-турске границе (1878—1912).

Мисли се да је село добило назив по попу *Марганки*.

На лат. језику *margo* (inis) је „крај, граница, ивица“. Село је доиста на граници двеју предеонах целина (Врањске котлине и Пчиње).

Етници: Марганчанин и Марганчанка (Марганка). Ктетик: маргански (марганачки).

Мечковац, м. Мање потпланинско село близу Врања.

„Топ. *Мечковац* уз групу оронимских локалитета, можда указује на врло далеки тотемски траг...“ (М. Павловић: Топонимија околине Врања, Врањски гласник, IV, стр. 316). Према предању, пак, кад су се прве породице доселиле у другој половини XVIII века свугде је била густа храстова шума у којој су се виђали медведи, па је зато село добило такав назив.

Етници: Мечковчанин и Мечковка (Мечковчанка). Ктетик: мечковачки.

Миланово, н. Село у долини Буштарајске (Коштаначке) реке.

Раније се називало *Коњско*. Прича се да су у првој половини XIX века поред реке Коштанице биле ливаде на којима су пасли коњи из манастира Прохора Пчињског, по којима је и насеље добило име.

Могућно је да је назив Коњско узет и из словенске митологије.

Краљ Милан је, кажу, обилазећи српско-турску границу свратио и у Коњско, где су му мештани приредили гозбу на ливадама.

Отада је Коњско у званичним документима *Миланово*.

Етници: Милановчанин (чешће: Коштанчанин) и Милановка (чешће: Коштанчанка). Ктетик: милановачки (чешће: коштаначки).

Миливојце, н. Село у подножју падине Карпине.

Назив је, нема сумње, постао од особеног имена *Миливој (e)* и суф. морфема *-це*.

На месту где је насеље живело је петоро браће. Сељак *Миливоје* из Дубнице бацио је око на њихове пашијаке и оранице. Једном бегу је ставио у шољу кафе два дуката и молио га да протера сложну браћу. Два брата су ускоро била убивена, а тројица су се одселила преко Мораве у планинску Курковицу. *Миливоје* је подигао кућу на њиховом земљишту.

Етнички називи: *Миливојчанин* и *Миливојка* (*Миливојчанка*). Ктетик: *миливојски*.

Моштаница, ф. Село у долини Моштаничке реке.

У народу се прича да је у малом и безименом насељу живео човек *Moште*. Појавила се црна чума и побила му сву децу. Скрхан болом, живео је у брдима, у пећини. Његово мртво и сасушено тело нашли су чобани и сахранили га на Црквишту. Сви су жалили несрећног човека и село назвали његовим именом: *Moшт(e) + аница*.

Други, пак, кажу да су сељаци из безименог насеља морали да чувају турски мост на Морави и да су због тога прозвани *Моштанчани*, а њихово село *Моштаница*.

Етнички називи: *Моштаничанин* (*Моштанчанин*) и *Моштаничанка* (*Моштанчанка*). Ктетик: *моштанички*.

Наставце, н. Село на станицама Сурдулске и Барбаришинске реке.

Говори се да се село због свог географског положаја називало *Настанце*, па се временом јавио облик *Наставце*. Други, пак, мисле да се одувек звало *Наставце*, јер се ту Сурдулска и Барбаришинска река „настављају“ у Требешињску.

Етнички називи: *Наставчанин* и *Наставчанка*. Ктетик: *наставачки* (*наставски*).

Нерадовце, н. И у народу се све више чује назив који је у администрацији: *Нерадовац*, односно *Нерадов'ц*. Село близу Врања.

... . Овде је идентификован тој. *Нерадовце* као не(а) — ардов-це, са метатезом *ард* — *рад*. „Почетно *не* није негација, а *рад*(ов) — скрива значење у вези с „брдо“ (М. Павловић: Топонимија околине Врања, Врањски гласник, IV, стр. 319, 314).

У српским средњовековним споменицима постоји заштитно име *Нерад* (не+рад), па је могућно да је назив насеља постао од *Нерад+ов—це*.

Етнички називи: *Нерадовчанин* и *Нерадовчанка* (*Нерадовка*). Ктетик: *нерадов'чики*.

Несврта, ф. Планинско село близу Криве Феје.

На месту где је *Несврта* било је за време турске власти само неколико домаћина чивчија. Господар им је био бег из Врања. Он је покушао да насељи људе из других крајева, али нико није хтео да дође у планинску дивљину. Најзад се разочарао, одрекао чивчија и викнуо при поласку: „Не треба ми овој место: овде се никој *не сврћа!*“ Отада је насеље названо *Несврта*. „У *Несврту* да идеши“ (клетва),

Етнички називи: *Несврћанин* и *Несврћанка*. Ктетик: *несвртски*.

Обличка Сена, ф. Планинско село у непосредној близини Врањске котлине и Польанице. Северно од села је врх *Облик*.

Досељеници су се прво насељили на *Селишту*, где су били стогови *сена*.

Етнички називи: *Сенчанин* и *Сенка*. Ктетик: *сенски*.

Осатица, ф. Село близу познатије *Моштанице*.

Осатичани су гајили пшеницу зв. *осатка*, која има бодље („осильке“), па им је отуда и назив насељу. *Осат* (стсл. ОСЬТЬ — „бодљика у класје“ (П. Сок: Етимологијски речник, II, стр. 568).

Етнички називи: *Осатичанин* и *Осатичанка*. Ктетик: *осатачки*.

Павловац (Горњи и Доњи), м. Село поред аутопута и железничке пруге Врање—Бујановац.

Назив је добијен од антропонима *Павле*, који је грчког, односно латинског порекла (Paul).

Етнички називи: *Павловчанин* и *Павловка* (Павловчанка). Ктетик: *павловски* (*павлов'чики*).

Паневље (*Пањевље*), н. Село десно од Јужне Мораве, близу Превалаца.

„Први досељеници земљу данашњег села затекли су под пањевима, које су морали да крче да би добили њиве. По тим пањевима постало је и име села“ (Ј. Трифуноски: Врањска котлина, II, стр. 97).

Назив *Паневље* могао је да постане и према *култном пању*.

Етнички називи: *Паневљанин* и *Паневљанка*. Ктетик: *паневљански*.

Пљачковица, ф. Заселак на депресији планине Пљачковице код Врања.

„Значење почива на грчк. *Palaos...*“ (М. Павловић: Топонимија околине Врања, Врањски гласник, IV, стр. 310), што би значило Старац (Стара планина).

„Идем у Пљачковицу“ (мисли се на насеље).

„Идем на Пљачковицу“ (мисли се на планину).

Етници: Пљачковчанин и Пљачковчанка (Пљачковка). Ктетик: пљачковски (пљачковачки, пљачков'чки).

Првонек, м. Планишко село с обе стране Бањске реке.

Сељаци мисле да је назив од географског апелатива *првоник* — шума која никад није сечена. Кад су се њихови преци доселили, шума је била не-проходна.

Записано је словенско име *Првоњег*.

Етници: Првонечанин и Првонечанка. Ктетик: првонечки.

Превалац (*Превал'ц*), м. Мало село у средњем делу Врањске котлине, са десне стране Јужне Мораве.

Превалац је географски апелатив и значи „прелаз“.

Етници: Превалчанин и Превалка. Ктетик: превалски.

Преображење, н. Село у клисурастој долини Преображењске реке.

Село је добило назив по средњовековној цркви *Преображење*.

„Идем у Преображење“ мисли се на село).

„Идем на Преображење“ (мисли се на црквени сабор).

Етници: Преображењчанин (Преображењчанин, Побраџањчанин) и Преображењка (Преображењка, Побраџањка). Ктетик: преображењски (побраџањски).

Пунушевце, н. Село на падини Мотине, на граничном делу Врањске котлине и Пчиње.

Назив је романског порекла: лат. *bonus* (б:п; о:у; с:ш) — „добар“.

Мање је вероватноће да је Пунушевце могло постати од антропонима *Пунуш* (пун+аш).

Етници: Пунушевчанин и Пунушевка (Пунушевчанка). Ктетик: пунушевски (пунушев'чки).

Ранутовац, м. (не: *Ранутово*), м. Село на путу Врање — Врањска Бања.

М. Павловић мисли да овај топоним има галску базу *арн (Топонимија околине Врања, Врањски гласник, IV, стр. 325).

У народу се верује да је назив у вези с лековитим извором. Ранутовац — место где се лече ране.

Етници: Ранутовчанин и Ранутовка (Ранутовчанка). Ктетик: ранутовски (ранутовачки).

Ратаје (старији људи кажу и: *Rateje*), н. Село у равници поред Јужне Мораве, с обе стране Преображењске реке.

Становници су одувек били добри земљорадници (ратари), па им је село добило назив Ратаје. Урађена земља — земља која је лепо обрађена.

Етници: Ратајчанин (Ратејчанин) и Ратајка (Ратајчанка, Ратејчанка).

Рибинце, н. Мало село близу Врања.

Ацијини, први досељеници, подигли су куће близу Јужне Мораве. Један од њих, Стојан Ација, много је волео рибе и стално их хватао по Морави. Људи из суседних села назвали су због тога ново насеље *Рибинце*.

Етници: Рибинчанин и Рибinka (Рибинчанка). Ктетик: рибински.

Ристовац (Горњи и Доњи), м. У народу: *Ристовце*. У Пчињском поменику: *Раистовци*. Равничарско село и железничка станица.

Неки сељак *Риста* имао кућу и много земље између Буштрањске и Кленичке реке. „И тој родна... пупак... могла да роди мушки дете“. По њему је насеље добило назив Ристовац. Други кажу да је ту некада расло прекрасно и разноврсно цвеће. Људи су то место називали *Raj*. Насеље које је у близини основано било је *Rајстовац*, а касније Ристовац (Ристовце).

По М. Павловићу облик Раистовце је „можда контаминација са т. *reis* — председник, начелник“ (Топонимија околине Врања, Врањски гласник, IV, стр. 309).

Етници: Ристовчанин и Ристовчанка (Ристовка). Ктетик: ристовачки (ристовски).

Сливница, ф. Планишко село у окolini Врањске Бање.

Назив је теренски мотивисан. Већи део села је на пространом земљишту, „али се вода све на једно место слива“.

Етници: Сливничанин и Сливничанка. Ктетик: сливнички.

Собина, ф. Раније село близу Врања, а сад приградско насеље.

„Собина је старо српско село. Њега је жупан Маљушат, син кнеза Балдовена, приложио Хилендару 1343/45. г. Краљ Душан је тај прилог потврдио

(под именом Собино)" (Ј. Трифуноски: Врањска котлина, II, стр. 77).

"Собина је могао значити насеље људи слободних на својој земљи, бар у време формирања насеља" (М. Павловић: Топонимија окoline Врања, Врањски гласник, IV, стр. 315).

Етници: Собинчанин и Собинка (Собинчанка). Ктетик: собински.

Содерце (*Судерце*), н. Потпланинско село близу Врања. Помиње се као власки катун још у првој половини XIV столећа под називом *Псодерце* (М. Радичић: Основно језгро државе Дејановића, Историјски часопис, IV, стр. 236).

По М. Павловићу база овог топонима је грчка и „односи се на брђане, плањинце“ (Топонимија окoline Врања, Врањски гласник, IV, стр. 313).

Етници: Содерчанин (*Судерчанин*) и Содерчанка (*Судерчанка*). Ктетик: содерачки (судерачки).

Средњи Дел, м. Планинско село.

Највише је домова на масиву између Брезовачке и Луковске реке. *Дел* (*деја*) — „брдо, рид“.

Етници: Средњоделчанин и Средњоделчанка (*Средњоделка*). Ктетик: средњоделски.

Стара Брезовица, ф. Планинско село на ивици Врањске котлине (Према Пчињи). До 1878. године Стара Брезовица и Нова Брезовица (слив Пчиње) чиниле су једно насеље — *Брезовицу*.

Етници: Старобрзевчанин (*Брезовчанин*) и Старобрзевчанка (*Старобрзевска, Брезовка*). Ктетик: старобрзевски (старобрзевачки).

Стари Глог, м. Планинско сеоце у изворишном делу Бањске реке. До 1878. године постојало је село *Глог*, а отада оно се поделило на Стари Глог и на *Нови Глог* (слив Пчиње).

Етници: Старогложанин (*Гложанин*) и Старогложанка (*Гложанка*). Ктетик: староглошки (глошки).

Стропско, н. Маљо село близу Врања. М. Павловић сматра да „Стропско означује село на узвишици“ (Топонимија окoline Врања, Врањски гласник, IV, стр. 314).

Етници: Стропљанин и Стропљанка. Ктетик: стропљански (строп'чки).

Струганица, ф. Заселак у долини Моштаничке реке.

М. Павловић истиче да овај топоним „почива на бази која се јавља у орони-

мији и пастирској терминологији“ (Топонимија окoline Врања, Врањски гласник, IV, стр. 317). *Струга* је балкански пастирски термин, вероватно илирски супстрат, и значи „трула“, „тор“, или „теснац на тору“ где се овце музу (П. Скок: Етимологијски речник, III, стр. 110). „Село је могло добити име по томе што лежи крај једног теснаца (струге) у долини Моштаничке реке“ (Ј. Трифуноски: Врањска котлина, II, стр. 246, напомена бр. 218).

Одувек Струганчани стружу камен и праве тоцила за ковачнице у широј окolini. „Наши камен је мек, па га лако стружемо“. Према томе, Струганица може бити и место где се *стругаје камен*.

Етници: Струганчанин и Струганка. Ктетик: струганачки.

Суви Дол, м. Сеоце југоисточно од Врања.

За овакав назив постоји теренска мотивисаност.

Етници: Суводолчанин и Суводолка. Ктетик: суводолски.

Сурдул, м. Брдско село у близини Мотине. Земљиште на којем лежи је испресецано дубоким долинама и доловима.

По Ристи Николићу, Сурдул је власко име и то црновунско (Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, стр. 143).

Сурд на румунском је „глув“.

Етници: Сурдулчанин (*Сурдуљанин*) и Сурдулка (*Сурдуљанка*). Ктетик: сурдулски.

Тесовишиће, н. Планинско село у изворишном делу Моштаничке реке.

Оснивач села Андреја, пореклом са Косова, тесао је греде за брвнаре на месту Селишту.

Тесовишиће је место где се *тешу* греде.

Етници: Тесовчанин и Тесовчанка (*Тесовка*). Ктетик: тесовачки.

Топл'ц (акценат је на полугласу), м. Село са десне стране Јужне Мораве, близу Буковца.

Село је овај назив добило по јаком извору топле воде, који је познат као *Топл'ча чесма*.

Етници: Топлачанин (*Топл'чанин*) и Топлачанка (*Топл'чанка*). Ктетик: топл'чки.

Тибужде, н. Веће село у долини Тибушке реке.

„Топоним *Тибужде* представља једну комплексну ономастичку загонетку“

(М. Павловић: Топонимија околине Врања, Врањски гласник, IV, стр. 325).

У средњем веку, а и касније, овде су зимовали Власи сточари, који су лети напасали стоку на планини Мотини. На сточарство и Влахе упућују и микротопоними у атару Тибужда и широј околини.

Етници: Тибужданин и Тибужданка. Ктетик: тибушки.

Буковац, м. Веће село десно од Јужне Мораве.

Топоним је изведенница од антропонима *Бук*.

Етници: Буковчанин и Буковка (Буковчанка). Ктетик: ћуковски (ћуковачки).

Бурковица, ф. Сеоце на падини Мотине.

„Име Бурковица изгледа да је црно вунско“ (Р. Николић: Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, стр. 143).

На Мотини, па и у Бурковици обитавали су Власи сточари. Овде су свакако, имали и станове и израђивали кожухе од овчије коже с вуном. *Бурак* је балкански турцизам. Цинц. *čnigci* — „крзнар“.

Етници: Бурковчанин и Бурковка (Бурковчанка). Ктетик: ћурковски (ћурковачки).

Црни Врх (*Црни Вр*), м. Планинско село у изворишном делу Бањске реке.

Планински висови покривени су густом и тамном буковом шумом, по чemu је и село добило назив.

Етници: Црновршанин и Црновршанка. Ктетик: црновршки.

Црни Луг, м. Моравско село близу Ратаја.

Старије насеље је лежало на потесу Селишту у плодној равници близу Мораве. Пошто је то насеље уништила колера, преци рода Џекарци (преживели) преселили су се на брежуљкасто земљиште, где су крчили густу шуму, која се називала *Црни луг*, а по којој је и насеље добило назив.

Етници: Црнолужанин и Црнолужанка. Ктетик: црнолушки.

Честелин, м. Мало планинско село на граници Врањске котлине и Новобрдске Криве Реке.

Назив одговара лат. *castellum* (деминутив од *castrum*) — „тврђавица, стан на брежуљку“. Ту на планинском пространству могло је да буде седиште Влаха сточара.

Етници: Честелинчанин и Честелинчанка (Честелинка). Ктетик: честелински.

Чивл'к (акценат је на полугласу), м. Мало насеље близу Врања. Основано је почетком XIX века и било је читлук (чивлак) неког турског спахије из Врања.

Етници: Чивл'чанин и Чивл'чанка. Ктетик: чивл'чки.

Шапранце (Горње и Доње), н. Раније посебно насеље, данас део Врања.

И овај топоним је романског порекла. На лат. језику *capra* (ч:ш) — „коза“. Шапранце — „место козара“. Шапранчани су некада били познати као козари.

Етници: Шапранчанин и Шапранчанка (Шапранка). Ктетик: шапраначки (ређе: шапрански).

ОКОЛИНА ВЛАДИЧИНОГ ХАНА

Бачвиште, н. Село на планинској падини, недалеко од моравске равни.

Први досељеници су на потесу Селишту имали велике бащте (баче), због чега је и насеље прозвано *Бачвиште* (не: Бачевиште).

Етници: Бачвиштанин и Бачвиштанка. Ктетик: бачвишки.

Белановце, н. (*Белановац*, м.). село у изворишном делу Јовачке реке, близу планинског виса Облик.

Назив је, највероватније, изведен од антропонима *Белан* (бел + ан), који је био чест у средњовековној Србији.

Етници: Белановчанин и Белановка (Белановчанка). Ктетик: белановски (белановачки).

Белишево, н. Планинско село у изворишном делу Јовачке реке, близу границе Врањске котлине и *Пољанице*.

Назив је могао да буде добiven од имена *Белиша* (бел + иса).

Етници: Белишевчанин и Белишевка (Белишевчанка). Ктетик: белишевски (белишевачки).

Бигла, ф. Заселак на граници Врањске котлине и Грделичке клисуре.

Бигла је „лексички остатак балканског латинитета“ и може се идентификовати као „Стража“. Лат. *vigilare* — „стражарити, будан бити“ (П. Скок: Етимологијски речник, I, стр. 147—148).

Етници: Бигланин и Бигланка. Ктетик: биглански.

Богошево, н. Село у долини Врбовске реке, десне притоке Јужне Мораве.

Назив је изведен од имена *Богош* (бог + ош + ево).

Етници: Богошевчанин и Богошевка (Богошевчанка). Ктетик: богошевски (богошев'чки).

Брестово, н. Планинско село у Иногашту.

Насеље је основано почетком XIX века на потесу Селу, где је била *брестова* шума.

Етници: Брестовчанин и Брестовчанка. Ктетик: брестовачки.

Владичин Хан (Владички Ан). Старији људи у Јабукову и другде кажу: *Владичен* (једна реч), м. Градић на југу Србије.

Владика Пајсије је у другој половини XIX века саградио хан поред Царског друма, близу Калиманца. Од 1878. године око овог хана оснива се самостално насеље.

Етници: Ханчанин и Ханчанка. Ктетик: хански (владичнохански).

Врањски Прибој (*Прибој*), м. Потпланинско село поред железничке пруге.

На потесу Селишту, на вишем земљишту, први досељеници су подигли колибе и бавили се сточарством. *Прибој* је зимски сточарски стан (С. Вукосављевић: Историја сељачког друштва, стр. 236).

Етници: Прибојчанин (Прибојчанин) и Прибојчанка (Прибојчанка, Прибојка, Прибојка). Ктетик: прибојски (прибојски).

Врбово, н. Село близу Јужне Мораве.

Етници: Врбовчанин и Врбовчанка (Врбовка). Ктетик: врбовачки.

Горње Јабуково, н. Планинско село на граници Врањске котлине и Грделичке клисуре.

Етници: Горњојабуковчанин и Горњојабуковка. Ктетик: горњојабуковски.

Грамаћа: ф. Село на ушћу Јелашничке реке у Јужну Мораву.

„Некада се у овдашњем селу на Јелашничкој реци испирало злато из песка. Пречишћени песак скупљан је у гомиле, у народу зване грамаће. По тим гомилама од песка, које се и сада познају, постало је име села“ (Ј. Трифуновски: Врањска котлина, II, стр. 201).

Назив села могао је постати и због тога што је раније Јелашничка река, кад набуја, дотеривала каменове и гро-

маде од камена, које су сељаци скупљали. Уздужне гомиле каменова су *грамаде* или *грамаће*.

Етници: Грамаћчанин и Грамаћчанка. Ктетик: грамаћски.

Доње Јабуково, н. Село на дугачким косама западно од Владичиног Хана.

Некада су Горње и Доње Јабуково чинили једно село, које се називало *Јабуково*, по јабукама које су обилно рађале, и делило се на Горњу и Доњу маҳалу.

Етници: Доњојабуковчанин и Доњојабуковка. Ктетик: доњојабуковски.

Декутинце, н. Село на Декутинској реци.

Овде су раније живели Власи сточари, који су лети чували стада на плавини Варденику.

Насеље је добило назив од именице *кут(ин)*. И сад се каже *укуткано* — заクロњено од ветра утопљено.

Етници: Декутинчанин и Декутинка (Декутинчанка). Ктетик: декутински.

Житорађа (*Житорада*), ф. Пољско село у Масуричкој котлини.

„Име насеља без сумње је постало због плодности његове околине“ (Ј. Трифуновски: Врањска котлина, II, стр. 194).

Етници: Житорађанин и Житорађанка. Ктетик: житорађски.

Јагњило, н. Планинско село у горњем делу реке Лепенице.

„Назив Јагњило неки наводе да је постао по томе што су ту раније пасла ашанска (влашка) јагњад“ (Ј. Трифуновски: Врањска котлина, II, стр. 186).

Јагњило — место где се овце јагње.

Некада се за село употребљавао и назив *Бабин Нос*.

Етници: Јагњилчанин и Јагњилчанка, Бабаночанин и Бабаночанка (ши се у говору Иногашту често губи испред ч). Ктетик: јагњилски и бабаночански.

Јовац (*Јаоваци*), м. Разбијено село на пространом планинском земљишту у Иногашту.

Према предању, становништво стараг насеља је страдало у неком рату, па се цео предео називао *Јаоваци*. Џ. М. Милићевић је забележио *Јаоваци* (Краљевина Србија, стр. 303).

Етници: Јовчанин (Јаовчанин) и Јовчанка (Јаовчанка). Ктетик: јовачки (јовачки).

Калиманце, н. насеље у непосредној близини Владичиног Хана.

Верује се да је назив насељу у вези с апелативом *кал* (блато).

Како топоним садржи оронимску базу *цал, може се идентификовати као „насеље на узвисини“. Међутим, не треба губити из вида и грчки придев *kalos* (спор. об. *kalimos*) — „добар; леп“.

Етници: Калиманчанин и Калиманка (Калиманчанка). Ктетик: калимански). Веома распрострањена изрека: „Бе ми платиш калиманску утрину“.

Каџатун, м. Мало село у средњем току Лепенице.

Старо насеље је било на селишту око извора Црнотраваца.

Назив је могао да остане од Влаха сточара. Можда је овај топоним сложеница од *casa + bunt* (с:ц; б:п) — „добра кућа, домаћинство“ (на румунском).

Етници: Каџапунчанин и Каџапунка (Каџапунчанка). Ктетик: каџапунски.

Костомлатица, ф. Сеоце на југоисточној падини Кукавице.

У долфини Крвава река сусреле су се некада турска и српска војска, па је после велике битке „текла крвава вода“ (Ј. Трифуноски: Врањска котлина, II, стр. 183). Због многих костију тај предео на Кукавици, према предању, прозван је **Костомлатица**. Према другом причању, на месту где је сада насеље страдале су многобројне козе, и село је прозвано **Козомлатица**.

Етници: Костомлачанин и Костомлачанка (Костомлатка). Ктетик: костомлатски (костомлацки).

Кукавица, ф. Сеоце на гребену Кукавице.

Говори се да је у насељима на падинама планине Кукавице становништво много страдало у неком рату (или од колере), па су преживеле жене месецима кукале. Сељаци мисле да је планина због тога прозвана **Кукавица**.

Топоним је, у ствари, у вези са базом *кук* — „високо, каменито место“. По Мурзаеву, у питању је индоевропска основа. Иранско *kuh, koh, huk* је „брдо, планина“. Очерки топонимики, стр. 187.

Етници: Кукавчанин и Кукавчанка. Ктетик: кукавачки.

Куново; н. Веће брдовито село близу Владичиног Хана.

Тачна је констатација Ј. Трифуносог да је ово место засељено на кречевинама кунових шума (Врањска котлина, II, стр. 188). Дакле, назив потиче од фитонима *кун* (кун + ово). И у Доњем Јабукову постоји махала *Кун*.

Етници: Куновчанин и Куновка (Куновчанка). Ктетик: куновски.

Лепеница, ф. Село у долини истоимене реке, лве притоке Јужне Мораве.

Топоним вероватно потиче од биљке *лепен* (П. Скок: Етимологијски рјечник, II, стр. 288).

Етници: Лепеничанин и Лепеничанка. Ктетик: лепенски (лепеначки).

Мазараћ, м. Село у планинској падини близу Јужне Мораве.

М. Павловић сматра да овај ојконим „можда почива на бази *мезо* једног огранка Олимпо—Влаха“ (Топонимија околине Врања, Врањски гласник, IV, стр. 318). Лат. *medius* (з:ди) је „средњи, „у средини“. У обзир се може узети и грчки апелатив *мазос* — „брежуљак, вис“

Етници: Мазараћанин и Мазараћанка. Ктетик: мазараћски.

Острвица; (Острвица, Острвица), ф. Брдско-планинско село у Јногашту.

Источно од села је изразито стрм одсек. Уопште, у атару је доста стрмих коса. Назив је изведенница од придева *остар* (стрм, оштар).

Етници: Острвачанин (Острвачанин, Острвчанин) и Острвчанка (Острвачанка, Острвчанка). Ктетик: острвачки (острвачки).

Полом, м. Село југоисточно од Владичиног Хана, на десној страни Јужне Мораве.

У неком давном веку, вели предање, судариле су се турска и српска војска. На земљи су после боја дуго стајале гомиле *поломљеног* оружја. Људи су касније основали насеље **Полом**.

Етници: Поломчанин (Поломчанин) и Поломка (Поломчанка). Ктетик: поломски.

Прекодолце, н. Веће село у непосредној близини Владичиног Хана.

Поред јубичајеног **Прекодолце** (преко + дол + це), чује се понекад и **Прекодолцице** (преко+дел+це). Оба назива одговарају теренској ситуацији.

Етници: Прекодолчанин и Прекодолка (Прекодолчанка). Ктетик: прекодолски.

Равна (Рамна) Река, ф. Разбијено село на брдовитом и планинском земљишту на граници Врањске котлине и Попљанице.

Село је средином XIX века било чи-флук *Рамиз-паše*, који је у народу познат као *Раман*. „По поменутом власнику село се најпре назвало *Раманова Река*“ (Ј. Трифуноски: Врањска котлина, II, стр. 179), касније *Рамина (Рамна) Река*.

Етници: Равноречанин и Равноречанка. Ктетик: равноречки.

Репинце, н. Висинско село југозападно од Владичиног Хана.

Назив потиче од фитонима *repa* (реп + ин + це). „Рађале се некад млого репе“.

Етници: Репинчанин и Репинчанка. Ктетик: репински.

Солачка Сена, ф. Село на граници Пољанице и Врањске котлине.

На месту где је насеље, на пространим ливадама, било је у стоговима сено сељака Солака из суседне Пољанице. *Солак* (тур.) „леворук“.

Етници: Сенчанин и Сенка. Пл: Сенчани и Сенке. Ктетик: сенски. „Идем у Солачку Сену“.

Срнећи Дол, м. Планинско село у изворишту Лепенице.

Када је село засељавано било је много срна, па отуда и синтагма Срнећи Дол.

Етници: Срнодолчанин и Срнодолка (Срнодолчанка).

Стубал (*Стубол* и *Стуббл*), м. Веће низмо село близу Владичиног Хана.

Први досељеници су видели како на једном месту избија јак извор. Ставили су у њега „стуб од дрво“, у који су увукли друго „прорвлено дрво“. Почеко је да избија снажан млаз воде. Тако је постала чесма *Стублина*. Око ње су људи подизали кућице од камена и основали насеље *Стубал* (стслов. *Стубль*).

Етници: Стубљанин (Стуболчанин) и Стубљанка (Стуболчанка). Ктетик: стубалски (стуболски).

Сува Морава (*Марава*), ф. Село близу Владичиног Хана.

Морава (*Марава*) је и поље поред реке Јужне Мораве. Назив *Сува* је због наноса сувог песка.

Етници: Сувоморавчанин и Сувоморавка (Сувоморавчанка). Ктетик: сувоморавски.

ОКОЛИНА СУРДУЛИЦЕ

Алакинце, н. Веће село у Масуричкој котлиници, које постаје приградско насеље.

Назив је од влашког имена *Alakin*.

Етници: Алакинчанин и Алакинка. Ктетик: алакински.

Бацијевац, м. Село на граници Масуричке котлинице и Грделичке клисуре.

Можда је топоним постао од турцизма *bakiye* — „остатак; оно што је напу-

штено“. Било је остатака од топљења гвоздене руде.

Етници: Бацијевчанин и Бацијевка. Ктетик: бацијевски.

Биновце, н. Село на граници Масуричке котлинице и гребена Церовца.

Биновчани сматрају да је назив села турски и да је остао од муслимана којих је овде било све до 1885. године. Трифуноски наводи да је најпознатији био *Raman-bina* (Врањска котлина, II, стр. 209). Тур. *bina* — „зграда“.

У целом овом крају кретали су се Власи сточари. *Бинец* је двогодишње јагње (П. Сок: Етимологијски речник, I, стр. 151). Лат. пријев *bimis* — „другогодишњи“. Ако се прихвати то да је назив романски, Биновце се може идентификовати као „место за двогодишњу јагњад“.

Етници: Биновчанин и Биновка. Ктетик: биновски.

Битврђа, ф. Разбијено планинско село десно од реке Врле.

Етници: Битврђанин и Битврђанка. Ктетик: битврђански.

Власина, ф. Махала Власине у сливу Врле.

Топоним Власине је остао од Влаха који су чували стада по власинским брдима и на Чемернику.

Етници: Власинчанин и Власинка (Власинчанка). Ктетик: власински.

Вучеделци (*Вучоделце*, *Вучаделце*, и) м пл. Село на високом земљишту с леве стране реке Врле.

Први досељеници су из *Вучедела* у Знепољу.

Етници: Вучаделчанин и Вучаделка. Ктетик: вучаделски.

Горње Романовце, н. Село на Варденику.

Етници: Горњоромановчанин и Горњоромановка (Горњоромановчанка). Ктетик: горњоромановски.

Длugoјница (*Длugoјница*), ф. Село на граници гребена Церовца и Масуричке котлинице.

Длugoјница — „ковачница“.

Етници: Длugoјчанин и Длugoјчанка. Ктетик: длugoјнички.

Доње Романовце, н. Село у долини Романовске реке, близу Сурдулице.

Постоје остаци римског насеља. Некада је овде био и манастир *Roman*, по којем је и село добило назив.

Етници: Доњоромановчанин и Доњоромановка (Доњоромановчанка). Ктетик: доњоромановски.

Дуги Дел, м. Мало насеље северно од Сурдулице.

Дел — „брдо, рид, узвисина“.

Етници: Дугоделчанин и Дугоделка. Ктетик: дугоделски.

Загужане (*Загужање*), н. Село у Масуричкој котлиници.

Насеље је у прошлости имало само три дома. Загужање (погрд.) — „нешто што је мало“.

Етници: Загужањчанин и Загужањка. Ктетик: загужањски.

Јелашица, ф. Село у долини Јелашничке реке, десне притоке Јужне Мораве.

Топоним је изведенница од антропонима *Јелаи* (јел(о) + аш).

Етници: Јелашничанин и Јелашничанка. Ктетик: јелашнички.

Калабовце, н. Село у Масуричкој котлиници, раније махала суседног Биновца.

Село је прозвано Калабовце „по неком селу Калабе, одакле су дошли“ до сељени Албанци у I половини XIX века (Ј. Трифуноски: Врањска котлина, II, стр. 207).

Назив је могао да буде изведен и од патронима *Калаба*.

Етници: Калабовчанин и Калабовка. Ктетик: калабовски.

Кијевац, м. Веће планинско село у сливу Врле и Цепске реке.

Вероватно је у атару Кијевца некада ковано гвожђе.

Придевски топоним Кијево постао је од словенске речи *куј* — „чекић“ (П. Скок: Етимологијски речник, II, стр. 78).

Етници: Кијевчанин и Кијевка (Кијевчанка). Ктетик: кијевски.

Лескова Бара, ф. Село на граници Масуричке котлине, близу Кијевца.

Етници: Лескобарчанин и Лескобарчанка (Лескобарка). Ктетик: лескобарски.

Масурица, ф. Село близу Сурдулице.

У народу се мисли да је село због плодних њива у низији названо *Мисир*, па је отуда изведено *Масурица*.

У Масурици је у првој половини XIX столећа, а и раније, прерадивана гвоздена руда. Према В. Симићу, „назив је постао од *масурита*, како су се звале цеви на меховима, управо делови који су улазили у сопаљ“ (Ономатолошки прилози, I, стр. 92).

Назив је можда и у вези са сточарским термином. У југоисточној Србији

(у Заплању, нпр.) *масурица* је овца са дугачким сисама. У другим подручјима српскохрватског језика *мосур* значи и „каца за сир“. Украјинци имају реч *мо-сир*.

Етници: Масуричанин и Масуричанка. Ктетик: масурички.

Ново Село, н. Планинско село у изворишном делу Јелашничке реке.

Етници: Новоселчанин и Новоселка. Ктетик: новоселски.

Рђавица, ф. Разбијено село на планинској падини.

„Како се наводи у народу, село се зове Рђавица зато што земља сада слабо рађа“ (Ј. Трифуноски: Врањска котлина, II, стр. 216).

Рђавица може да означује и врсту иловаче.

Етници: Рђавчанин и Рђавчанка. Ктетик: рђавачки.

Стajковце, н. Село на падини Варденика.

Назив потиче од оснивача насеља *Стайка* (Стайко + ов + це).

Етници: Стajковчанин и Стajковчанка (Стajковка). Ктетик: стajковски.

Сувојница, ф. Веће село у Јужном крају Масуричке котлинице.

Сувојница је раније била на потесу Старо село, на падини Варденика. На старом месту, а потом и кад су се преселили, житељи су оскудевали за воду. „Ни на двајес метра несу могли да нађу воду“. Сматра се да је због сувог терена у појединим махалама насеље прозвано Сувојница.

Етници: Сувојничанин и Сувојничанка. Ктетик: сувојнички.

Сурдулица, ф. Град на реци Врли и Романовској реци, испод Варденика.

Назив потиче од романског имени *Сурдул* („Глув“).

Етници: Сурдуличанин (Сурдуличанин) и Сурдуличанка (Сурдуличанка). Ктетик: сурдулички.

Топли Дол, м. Планинско село у изворишту Врле.

Етници: Топлодолчанин и Топлодолка (Топлодолчанка). Ктетик: топлодолски.

Бурковица, ф. Село у долини реке Врле, поред саме Сурдулице.

Овај топоним је изведенница од балканског турцизма (тур. *kürk*, цинц. *chirurgi* — „крзнар“). Бурковица — „ место где се израђују крзна“.

Етници: Бурковчанин и Бурковка (Бурковчанка). Ктетик: бурковски (буровачки).

ЛИТЕРАТУРА

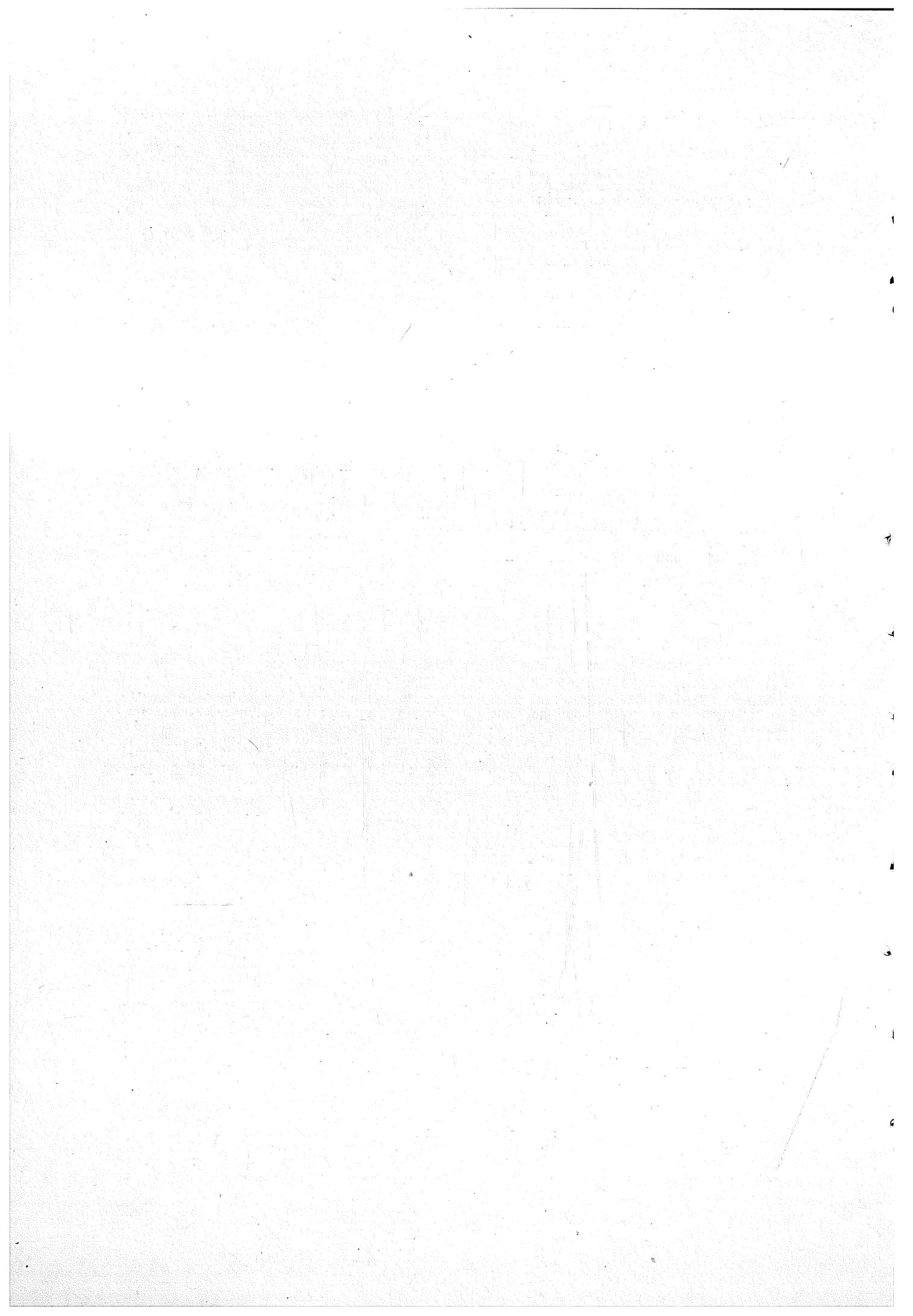
1. Benoist, Eugène — Henri Gelzer: *Nouveau dictionnaire latin — français*. Paris, 1892.
2. Вукановић, Татомир: *Врање, етничка и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турака 1878.* — Врање, 1978.
3. Вукосављевић, Славко: *Историја села-чког друштва*. — Београд, 1954.
4. Грковић, Милица, *Речник личних имена код Срба*. — Београд, 1977.
5. Дивковић, Мирко: *Речник латинско-хрватски*. — Загреб, 1900.
6. Кулишић, Шпиро и др.: *Српски митолошки речник*. — Београд, 1970.
7. Курипешић, Б.: *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530.* — Сарајево, 1950.
8. Мајнарић — Горски: *Грчко-хрватско-српски речник*. — Загреб, 1960.
9. Микулчић, Иван и Милан Јовановић: *Хеленистички опидум из Крушевице код Врања*. — Врањски гласник, IV, 1968, стр. 355—372.
10. Милићевић, Милан: *Краљевина Србија*. — Београд, 1884.
11. Мурзаев, Е. М.: *Очерки топонимики*. — Москва, 1974.
12. Николић, Риста Т.: *Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве*. — Насеља српских земаља, књ. II, Београд, 1903.
13. *Ономатолошки прилози*, I. — Београд, САНУ, 1979.
14. Павловић, Звездана: *Називи извора у области Пољанице и Клисуре*. — Лесковачки зборник, XI, 1971, стр. 121—134.
15. Павловић, Звездана: *Осврт на Скоков рад Скопска котлина*. — Македонски језик, XXIII, Скопје, 1972, стр. 203—204.
16. Павловић, Мил.: *Топонимија окoline Врања*. — Врањски гласник, IV, 1968, стр. 303—332.
17. Павловић, Миливој: *Onomastica Illyrica*. — Onomastica Jugoslavica, 1, Љубљана, 1969, стр. 24—46.
18. Поповић, Иван: *Историја српскохрватског језика*. — Нови Сад, 1955.
19. Пурковић, Миодраг: *Попис села у средњовековној Србији*. — Годишњак Филозофског факултета, IV, Скопје, 1940.
20. Рајичић, Миодраг: *Основно језгро државе Дејановића*. — Историјски часопис, IV, Београд, 1954, стр. 227—243.
21. Сок, Петар: *Етимологијски речник хрватскога или српскога језика*, I, II, III. — Загреб, 1971, 1972, 1973.
22. Трифуновски, Јован Ф.: *Врањска котлина*, II. — Скопје, 1963.
23. Хапи-Васиљевић, Јован: *Јужна Стара Србија*, II, Прешевска област. — Београд, 1913.
24. Шкаљић, Абдулах: *Турцизми у српско-хрватском језику*. — Сарајево, 1966.

Momčilo Zlatanović

»OJKONIMI« DE LA VALLÉE ENCAISSÉE DE VRANJE

La vallée encaissée de Vranje a un passé long et intéressant à partir de celui qui date de l'empire romain, et par la période byzantine jusqu'à la domination turque et la libération de l'empire ottoman. Elle était habitée par beaucoup de nations et de nationalités, beaucoup d'influences s'y sont mêlées. Comme

la vallée était une croisée migratoire particulière et avait une position géographique stratégique et topographique extraordinaire-l'étude de la toponomastique représente une part essentielle de celle de la région et de son passé. Cet ouvrage en est une contribution importante.

Црквене рушевине у Кумановској области

I. Увод

Да бих допринео познавању наших старијих археолошко-историјских споменика изнећу у овом раду запажања о црквеним рушевинама у неколико села Кумановске области. Та села су: Карабичане, Челопек, Којино и Врачевце. Села леже у северном делу поменуте области, тачније крај развођа између Јужног Поморавља и Повардарја. Црквене рушевине у наведеним селима су важан извор за познавање старијих стања.

Црквене рушевине у наведеним кумановским селима нису у науци специјално третиране. Стога ћу ја, на основу теренских истраживања, приказати њихов положај, данашње стање, народна предања о њима и друго¹. Нисам био у могућности да дубље зађем у сва питања, нарочито она за која је неопходна одговарајућа стручна спрема.

Знатан је број црквених рушевина у разним областима наше земље о којима немамо стручних проучавања. Једна од тих области је и околина Куманова, старо Жеглигово. То је углавном велика таласаста површ, рашчлањена долинама благих страна. Међутим, црквене рушевине у овој области у новије време брзо нестају. Главни узрок томе је велико исељавање сеоског становништва, које се до сада колико-тако старало о њима.

II. Подаци о црквеним рушевинама

Црквене рушевине у селу Карабичану². — Куће овог села налазе се у јужној подгорини планине Рујан. Околна су насеља: Четирце са ЈИ, Табановце са ЈЗ и Сопот са СЗ. Данашње Караби-

чане је веома младо насеље јер потиче од око 1870. г. Сви сеоски родови су насељени. Једни су дошли из других села у Кумановској области — Никуљана, Табановца, Пројевца, Думановца; остали су досељеници из околине Врања. Године 1912. село је имало само 7—8 кућа. До тада су становници обрађивали земљу кумановског Турчина Зија-бега.

Међутим, у Карабичану постоје остатци једног другог старијег словенског насеља, вероватно истог имена. Од тих остатака најкарактеристичније су две цркве у рушевинама. Једна црква позната је под именом Св. Тројица, а друга под именом Св. Борђа. Распитујући се код мештана за узрок рушења ових цркава сазнао сам да су их порушили Турци. Друге одређеније податке о томе нисам могао добити.

Рушевине прве цркве су у самом селу, крај школе. Њени зидови очувани су све до кровла. Јасно се виде два црквена дела: први дуг 6, широк 4 м; други дуг 5, широк 4 м. То је у целини мали храм по величини, а знатан је положају и лепоти. Поносно стоји на благом брежуљку у селу.

Црквени зидови су од камена и од танких цигала лепљених малтером. На унутрашњој страни зидова виде се остатци фресака са остатцима словенских текстова (у олтарском делу храма). То су фигуре светаца.³ У црквеним зидо-

¹ Црквене рушевине у селима Карабичану и Челопеку посетио сам 1972. г., док сам црквене рушевине у селима Којину и Врачеву посетио 1971. г.

² Село је удаљено око пола сата источно од аутопута Скопље—Београд. — Излагања у овом раду могу се пратити уз помоћ топографске карте Југославије.

³ Ђоје фресака веома су страдале од кишне и од механичког утицаја.

вима су дрвене стеге. На зидовима има остатака од прозора. По свему изгледа да рушење цркве није могло бити давно. На простору око црквишта има стarih гробова, неки са каменим крстовима.

Друго карабичанско црквиште је Св. Борђа. Лежи „над село“ у подножју узвишења Кулица. И та црква по величини, грађи и остатцима фресака углавном је иста као и претходна. Једино око ње нема гробова. Зидана је комбинованим системом спољних и унутрашњих тесаника са испуном ломљеног камена. Камени слојеви у доњим деловима грађевине неправилно су распоређени у разним висинама. Око цркве израсла су граната шумска стабла итд.

Данашњи становници Карабичана — жене и мушкарци — код поменуте цркве Св. Тројице скupљају се на Духове; тада је сеоска слава. Затим се скupљају на први дан Ускrsa. Код другог црквишта становници се скupљају само на Бурђевдан.

Црквена рушевина у селу Челопеку. — Куће овог села леже десно од долине Пчиње, на сувој заравни високој око 450 м. Околна су насеља: Старо Нагорично са Ј, Алгуња са С и Никуљане са ЈЗ. Село је разбијеног типа; представља заједницу мањих целина или махала.

И данашњи Челопек је село новијег постанка: основала су га пре око 160 година два домаћинства досељена од некуда. Од њих потичу велики сеоски родови — Јелинци и Боревци. Преци осталих родова досељени су после њих. Већи део је дошао из познатог кумановског села Младог Нагорчина.

У северном делу Челопека издиже се високо земљиште звано Челопечка кула (550 м). Тамо има остатака тврђаве. Међутим, у подножју узвишења је данашња челопечка махала Селиште. Ту, крај једне чесме, у долу постоји црква у рушевинама. Она је окружена лепим крошњастим дрвећем.

Челопечка црква представља препрезентативну архитектонску целину. Дуга је око 14, широка 8 м, са зидовима дебљине 70 см. Ово је свакако морала бити нека значајнија црквена грађевина. Споља није била малтерисана. Црквени зидови високи су скоро све до кровова. Целокупна фасада одоздо до горе изведена је од тесаних блокова стена и редова опеке. То је пешчар тесан у крупнијим блоковима и слаган. Он

даје пријатан ефекат зеленкасто-сивом бојом, која одудара од жућкастог малтера. Уопште сви елементи говоре да је то била лепо уређена црква. Рушење није могло бити тако давно.

На унутрашњим странама зидова местимично је заостао малтер са фрескама. Данашњи сељаци наводе како је то црква Св. Борђа. И још додају: „Порушене је у исто време када и суседна тврђава звана Челопечка кула“. Други су ми наводили како се то десило „када се заратило на рамно Косово“.⁴

Мештани из Челопека о Божићу и Ускrsу скupљају се код овог црквишта. Постоји заветина — „свето масло“ — првог петка иза Духова. И тада поједини сељаци скupљају се код црквишта. Данашње челопечко гробље је ту.

Црквене рушевине у селу Коћину. — Коћино лежи у изворишном делу Драгоманске речице, леве притоке Пчиње. Земљиште са кућама и њивама има висину 750 до 810 м. Околна села су: Арбанашко са СИ, Бајловце са Ј, Жегњане са З и друга.

Данашње Коћино основали су становници које је један турски бег довео на своју земљу. Они су потицали из разних крајева у Србији, на пример, из Ресаве.⁵ Њих су поједини Албанци и Турци довели у Куманово као заробљенике по угушењу Карађорђевог устанка 1813. г. и ту продајали.

Међутим, народно предање и овде најводи да је пре данашњег Коћина постојало друго насеље, вероватно са истим именом. Од њега су остале ствари на местима Црква и Манастириште. Црква је локалитет у западном делу села, на потесу Рупак. Тамо су зидови некадашње цркве, којој се не зна храмовни светац. Око тих зидина су стари и данашњи сеоски гробови.

Коћинска црква је мања грађевина са правоугаоном основом. Олтарска апсида је полуокружне линије. Камени зидови одржали су се више од човечје висине. Малтер је издашно употребља-

⁴ Причајући о „рамном Косову“ сељаци су ми наводили цара Лазара и цара Мурата. Један ми је реко: „Мурат је казаја да се кајруска вера до краја не поколе. Турци су клали до негде па престали, да им каури буду слуге. Рокле су клали дотле с у цркве порушене“. Тако се објашњава што је у кумановском селу Старом Нагоричану очувана позната средњевековна црква Св. Борђа, задужбина краља Милутина.

⁵ Упоредити Ј. Х. Васиљевић: Кумановска област, Београд 1909., стр. 249.

ван. Трагова живописа нема. Уз прво-битну цркву као да је било и извесног дозиђивања — вероватно спољна при-прата. Зидови имају места са каменови-ма испалим из свог лежишта. За уч-вршћење црквене конструкције у зидо-вима постојале су дрвене стеге; њихова лежишта се добро виде у очуваним деловима грађевине.

Од унутрашњег уређаја у коћинској цркви данас се не види ништа. Олтар-сги део, као и црквени под затрпани су камењем.

Напред поменуто коћинско Манасти-риште је локалитет у средишном делу сеоског атара код данашње цркве. При-ликом орања у њивама тамо су станов-ници пронашли: земљане „врчви“, те-мљење делове зидова и један камени саркофаг. Саркофаг је у њиви Јордана Петковског.

Црквена рушевина у селу Врачевцу.
— Куће овог малог села налазе се лево од Пчиње, на деловима заравни чија је висина око 450 м. Околна су насеља Драгоманце, Којинце, Добрача и Степанце. По садашњем становништву и Врачевце је релативно млађе насеље: потиче са краја XVIII или почетка XX века.

И овде народна традиција наводи како је пре данашњег Врачевца посто-јало друго, старије насеље. Његово становништво имало је лепу цркву — неки кажу „римљанска црква“. Она је у близини данашње махале Село. Око цркве су „векашни гробови“. То село касније је иропало.

Црква старог становништва (теки кажу храм Св. Борђа) и данас се позна-је у рушевинама. Била је зидана од ка-мена. По остацима јасно се виде њене димензије: дужина око 10, ширина око 5 м. До пре неколико година на уну-трашњој страни црквених зидова има-ло је малтера. У првом светском рату група аустријских војника, због нечега, срушила је остатке кровног дела цркве. У зидовима греде су биле борове.

Сеоска слава у Врачевцу је Спасов-дан. Тада се код порушене цркве скуп-љају сељаци и гости из околних насе-ља. Гробље је на заравни крај помену-тог црквишта.

Пред крај турске владавине цркве-них рушевина било је у више села Кумановске области. Међутим, оне су по-степено нестајале јер су мештани на местима старих црквишта подизали нове цркве. Тако је, на пример, било у селима: Никуљану, Градишту, Мурга-

шу, Довезенцу итд. Доста црквених ру-шевина уклоњено је и у периоду по ослобођењу од Турака (иза 1912. г.): и тада су на њиховим местима грађене нове цркве, на пример, у селима Таба-новицу, Четирцу, Којинцу, Арбанашком, Бајловцу, Канареву, Облавцу и другим.

III. Завршно разматрање

Ово су била само кратка проматра-ња на терену. Па ипак, након свега на-пред изнетог истичемо следеће. Прика-зане рушевине у поменутим селима Кумановске области — Карабичану, Челопеку, Којину и Врачевцу — има-ју приличан значај за историографију највећег старог црквеног грађевинарства и уметничког стваралаштва. Оне су грађене по угледу на већ постојеће старе цркве у неким околним куманов-ским насељима и у суседним области-ма (околина Скопља, Кратова и др.). Грађене су свакако од добро упућене домаће радне снаге. Може се рећи да су то били занатски доволно науčени мајстори. Представљају солидно гра-ђевинско дело. Положај цркава на ис-такнутим локалитетима (изузев у селу Челопеку) изгледа да је смишљено би-ран у циљу да богомольје привлаче паж-њу становника.

Немамо стварних чињеница које би нам помогле: да тачније датирамо ста-рост поменутих археолошко-историјских споменика. Грађевинска техника цркве-них рушевина показује једну стару тра-дицију која нас може одвести у касни средњи век — свакако у XIV или XIII столеће. У поменутом XIV столећу гра-ђени су и неки други веома познати храмови Кумановске области — Св. Бор-ђе у Старом Нагоричину, Св. Богоро-дица у Матејчи итд. То је врло зна-чајан период у средњем веку када на-стаје и општа стабилизација културе.

Исто тако није сигурно познато ни када су се срушили сводови, као и по-једини делови зидова код поменутих цркава. Без сумње рушиле су се по степено у вези са расељавањем најближих сеоских насеља. Тада је до-шло и до потпуног напуштања ових и других сеоских цркава. Како је познато крајем XVII столећа, под Турцима, на-стало је једно особито тешко време за хришћански свет и у Кумановској об-ласти. Народ се исељавао у великом броју. Стога тешко стање завладало је и за старе цркве. У то доба је већина споменика ове врсте прешла у руше-вине.

На црквеним зидовима данас нема никаквих јасних натписа, који би нам расветлили какав моменат из њихове историје. Фреске на зидовима понегде су очуване са веома слабим остатцима. На њима су били уобличени светитељски ликови. Изложене атмосферским утицајима опасност је да сасвим пропадну. Међу рушевинама у самим црквама виде се поједини камени фрагменти: вероватно су делови некадашњег црквеног инвентара (у селима Челопеку и Карабичану).

J. F. Trifunoski

KIRCHENRUINEN IM KUMANOVO— GEBIET

Um der Erkenntnis der alten historisch-archäologischen Denkmäler beizutragen, schrieb der Verfasser in der vorherigen Arbeit die Angaben über Kirchenruinen in einigen Dörfern des Kumanovo-Gebiets. Es sind folgende Dörfer: Karabičane, Čelopek, Kočino und Vračevce. Die Dörfer liegen im nördlichen Teil der

У вези поменутих црквених рушевина поставио сам нека питања и тражио одговор на њих. Али бих се много радовао: да мој покушај буде подстицај за даља истраживања друших научних радника. Испитивања треба свакако наставити. Можда би нека црквишта као озбиљна уметничка дела, требало да буду заштићена од пропадања и сачувана за потомство.

erwähnten Gegend. Das Ruinieren der Kirchen ist die Folge der Auswanderung der benachbarten dörflichen Besiedlungen. Ende des 17. Jahrhunderts kamen für die slawische christliche Welt unter den Türken auch im Kumanovo-Gebiet schwere Zeiten. Zu jener Zeit wurden die meisten alten Denkmäler zu Ruinen.

Школске зграде у ослобођеним пределима крајем XIX века

I

Школске зграде, чешће називане школе, односно училишта од како се зна за организовано образовање и васпитање младежи, биле су и остale један од основних фактора развоја школства. Њен историјско-развојни пут је дуг, сложен и занимљив. У низу историјских токова развој школских зграда, „од колибе до модерне зграде“, са архитектонског аспекта марљиво је обрадио професор Мато Бајлон у својој књизи „Школске зграде“, која је у исто време и уџбеник студената Архитектонског факултета у Београду.²

Историјско-хронолошких података о развоју школских зграда има прилично у педагошкој историографији или не као систематски и тематски уобличених целина већ као информативно-пратећа грађа. Има о школским зградама података и у архивској грађи министарства просвете и, уопште у необјављеним школским административним материјалима.

Школске зграде у свом узрастању од брвнара и колиба до модерних архитектонских објеката носе трагове економских, просветних, политичких и социолошких забивања низа минулих столећа. Оне су биле стецишта народних зборова и договора, жаришта слободарске мисли, домови ђачких колективса, весници светлијих дана и ослобођених људи. Школске зграде су биле примери угледа народу за развој модернијег грађевинарства, хигијенских уређених дома, узорно обрађених вртова и слично.

Феудално и класно друштво школске зграде лоцирају поред цркве из разумљивих побуда класног и религиозног васпитања младежи. Отуда је јас-

но што су и прве школске зграде имовина цркве, феудалаца, буржоаске класе и уопште конзервативних друштвених снага.

Са губитком државне независности у XV веку нестало је српских средњовековних школа.³ У условима отоманске петвековне окупације српских народних школа није могло ни бити. Историчари, хроничари и путописци и не помињу српске школе у нахијама: нишкој, пиротској, лесковачкој и врањској све до XIX века. У том времену помињу само турске и грчке школе, а ретко коју српску црквену или манастирску школу. Герлах је 1578. године видео једну такву школу у манастиру св. Димитрија „у брдима“ за коју вели да у њој „деца уче грчку литературу“. У XVIII веку пећки патријарх Бркић пише руском цару поред осталог и о школама тврдећи: „Ми немамо никаквих школа“.

Тек од кучуккајнарџијског мира 1774. г. а нарочито од хатишерифа 1830. г. и хатихумайјуна 1839. почиње се и на турској територији јављати српско школство. Од париског мира 1859. услови развоја српског школства постају по-голнији. Али како су отоманске власти школу сматрале делатношћу вакуфског карактера то се подизање школских зграда и отварање српских школа имало развијати поред цркве.⁴ И у полу-независној Србији кнез Милош издаје наредбу да се школе подижу поред цркве, 1836. године.

На територији поменуте четири нахије до XIX в. није било ни цркве. Да би се отворила школа требало је да постоји прво црква. Отуда на овој територији долази до подизања и обнављања цркве тек од тридесетих година прошлог века. Да наведем само њих неко-

лико, оних поред којих ће одмах и школе бити отворене. У Лесковцу је црква подигнута 1839, у Врању 1841. г., у Нишу је стара црквица, коју је Герлах видeo „од дрвета“, обновљена 1819. г. у Пироту је подигнута 1834. итд. Разуме се да је таква ситуација и у селима све четири нахије све до ослобођења 1878. године.

Са подизањем и оправљањем цркава, користећи вакуфске привилегије, поробљени српски народ подиже и зграде за своје школе. Отуда је јасно што су све затечене после ослобођења школске зграде биле у највећем броју у зградама поред цркава. У том времену долази и до формирања црквено-школских општина и установљавања школских каса за издржавање учитеља и одржавање школских зграда.⁵ Нешто општинских и приватних зграда изнајмљених од народа настаје тек од 1868. г. када Србија преко Одбора за просвећивање започиње финансирање школа на неослобођеној територији.⁶

Тај временски тренутак облежава и одвајање школе од надзора над њоме цркве и свештенства. У тим школама су ретко где свештеници учитељи. Напротив, у њима раде учитељи „разних школских спрема“. Била је та школа аутономна. Истина, надзор је и даље над њима вршила црквена хијерархија, али су учитељи у наставном раду били самостални. То је и почетак жестоке борбе учитеља и црквених управљача. Мнои учитељи су били пртерани што нису у школи радили онако како им је владика наређивао. Случај нишког учитеља Спиридана Јовановића је класичан пример те борбе. У Врању су егзархијски архијереји оптуживали турским властима учитеље а једног су и отровили. Лесковачки учитељ Јосиф Хаџи Костић пртеран је у место рођења што је био одбио да у школи ради по наређењу егзархиста и турских органа власти.

Услед таквих околности разумљиво је што школске зграде на овој територији нису биле угледне. Биле су то зграде без довољно учионичког простора, без нужне кубатуре ваздуха, од слабог материјала, без прозора, светlosti, итд. А ни у Кнежевини Србији их неће бити бољих ни током седамдесетих година прошлог века. Иако је закон о подизању школских зграда у Србији обнародован 1844. г. ипак је подизање гланских школских зграда знатно каснило. Према извештајима школских надзорника лоших школских зграда у Кне-

жевини је било много. Сваке године су због тога многе затворене. У чачанском округу 1870. г. од укупно 14 школа затворено је 9 сеоских школа. Године 1868, у Буприји је била тако мала школска зграда „да се у њој човек није могао исправити“, а „покривена је сеном“, вели школски изасланик. У школи, у ваљевској Каменици, сушили су коже. Школа у Пожаревцу била је у згради општинске суднице пред којом су стајале кладе обојене људском крвљу јер су „на њима тукли општински пандури неваљале људе и неваљале жење“.

Захваљујући интервенцији европских држава на отоманском двору у корист поробљених народа, а нарочито помоћи Србије у финансирању школа и слању школованих учитеља на неослобођену територију почетком друге половине XIX века, започиње у овим нахијама модернизација школства. Године 1867. Србија је издала 60.000 гроша „за издржавање и попутине учитеља разних општина у суседним областима турског царства“ а на благодејање питомца у Србији из тих области „на 83 питомца 36.744 гроша“. Године 1872. на плате учитеља у турској држави Србија је издала 120.000 гроша а на благодејање питомца 83.280 гроша. Захваљујући овој помоћи на територији Отоманске паревине у времену од 1868—1871. године било је отворено, по једнима 62 а по Милошу Милојевићу 102 школе.⁷ У том времену се подижу и боље зграде за школе, у Лесковцу 1854. г. за коју је речено да је „сасвим удесна“, нишка 1863. г. коју изасланик назива „дивном зградом“ и пиротска 1853, која је 1860. године изгорела, а која је коштала 125.065 гроша.⁸

У истом времену врши се замена учитеља, „мале спреме“ учитељима школованим, бОљим педагозима и већим ентузијастима за рад и развој српске школе у Отоманском царству.

Одмах по ослобођењу долази до потпуног завођења српске власти и школског законодавства. Према наређењу Алимпија Васиљевића, члана владе при Врховној команди имале су почети са радом 1. марта 1878. све школе у ослобођеним нахијама које су радиле у турском времену. Мобилисани учитељи ослобођени су војне обавезе. Уведен је школски прирез. Окружним начелницима је наређено да поднесу хитне извештаје о стању школства у свом округу. У августу 1878. упућени су министрови изасланици Милорад Шапчанин и М. Б.

Милићевић, први у врањски и топлички а други у пиротски и нишки округ са упутом да испитају постојеће стање школства, да утврде спремност учитеља, да прегледају школске зграде и да у договору са народом одреде места у којима се имају отворити српске школе и поставити учитеље.⁹

Министрови изасланици наишли су на озбиљну ситуацију. Школе нису радиле услед рата, учитељи су се разшили куд који а школске зграде нису готово ни постојале, а и оно што их је било, изузев њих две, биле су у жалосном стању. Управо, све је требало изнова почети.

Прве школске године 1878/1879. отпочело је радити у сва четири округа 12 мушких и 6 женских основних школа. Наредне школске године је број школа знатно већи. Изгледало је да ће се развој школства у ослобођеним пределима одвијати без много тешкоћа. Међутим, 1881. године почетком јануара донет је у Народној скупштини Србије Правилник о грађењу школских зграда. Правилник је био врло ригорозан и по његовим одредбама ама баш ниједна, сем нишке и лесковачке школске зграде, у ослобођеним пределима није била за школу удесна и требало их је све још ове школске године затворити.

Према поменутом Правилнику први услов за отварање школе у једном месту је подизање планске школске зграде. Њу подиже општина. У свега 26 параграфа колико их Правилник има прецизирани су све појединости о планским школским зградама. Школске зграде морају бити од тврдог материјала и подигнуте на угодном месту удаљеном од кафане, мочвара, саобраћајног чвора, на средокраји насеља школске општине, на месту са пијаћом водом, великим плацем и слично. Све те погодности усвајају се после одлуке нарочито одређене комисије за пријем места и плана школске зграде. Учионице морају бити дуже но шире, видне, над подрумом за метар висине, са зидовима дебелим да се рад у суседним учионицама међусобно не чује. Затим је прецизирана кубатура и површина учионице, висина степеница, дужине и ширине ходника, квадратуре учионице и сала, итд. Највећа учионица мора имати 70 квадратних и 280 кубних метара. Затим су одређене структуре столарских радова у згради, прозора, врата. Поред школске зграде има се подижи стан за учитеља и шупа за оставу

огревног материјала а у самој згради спаваоница и трпезарија за ђачки интернат. Школски врт поред школског дворишта мора бити довољан за одређену му намену. Учителју треба дати земљу дан орања за личну обраду, итд. Школски нужници морају бити у школском дворишту и хигијенски уређени. Џакле, Правилник све предвиђа до ситница и ставља пред градитеље школске зграде многе захтеве. Изградња оваквих школских зграда је изискивала велика новчана средства.¹⁰

Правилник о подизању школских зграда из 1881. године довоје је у питање нормалан развој школства у ослобођеним пределима. Народни посланици четири округа, њих 18 на броју поводом поменутог правилника поднели су 12. II 1881. године Народној скупштини интерpellацију коју цитирам:

„У ослобођеним крајевима скоро никада у селима нема школе а узорак је томе, како нам се чини, што се не даје отварање школе где нема удесне школске зграде тј. што нема зиданих зграда. Овај закон није добар. Народ у ослобођеним пределима неће моћи скоро да зида такве зграде док има овако оскудног стања и док не плати турску земљу.

Да не би наша деца остала ненаучена и нешколована док се нове и удесне зграде не подигну то нам је част предложити скупштини да реши:

Да се у ослобођеним пределима у селима где има приватних зграда за школу и где ова може бити установљена, приватно бар за 15 година одобри док народ не дође у добро стање да може нове зграде за школе подизати.“¹¹

Интерpellација посланика је одбачена али се и поред Правилника о подизању нових школских зграда у ослобођеним пределима толерисало постојеће стање и никада тамо где су постојеће зграде брижно поправљене није дошло до затварања школе због непрописне школске зграде. Аналогно томе школе су отваране свуда тамо где су општине изјавиле да имају зграде за школу и да ће их оправити за рад у њој школске наставе.

Напоредо са поменутом интерpellацијом народних посланика из ослобођених предела неки народни посланици су предлагали да држава подигне школске зграде а народ да их отплаћује на водећи да тако раде Бугари у насељима поред српско-бугарске границе. Пиротски народни посланик Панић је навео 1881. податак да је већ преко 100 ученика из Цариброда прешло у бугарске

школе пошто нису имале школу у свом месту.¹² Други посланици међу њима највише Аранђел Маринковић из Грделице тражио је да држава дадне општинама зајам за подизање школских зграда или „лак помоћ из предвиђене суме за помагање попаљених села у току рата“. Ни ови покушаји нису дали видне резултате. Народ је остао да сам у границама својих могућности решава питање подизања школских зграда и отварање школа уопште.

У градским насељима стање подизања школских зграда било је нешто другајачије но не и боље од стања у сеоским општинама. Затечени новац 1878. у школским касама (у Лесковцу 2.000 цесарских дуката, у Власотинцу 1.000 дуката, у Прокупљу 40.000 гроша у Пироту и преко 100.000 гроша итд.) узеле су политичке општине као нови органи управљања школама.¹³ Из школског новца општине не подижу нове зграде већ купују старе турске зграде које су за школе биле сасвим неудесне. Општине су и школски прирез давале на друге, углавном не школске издатке. Школске зграде су оправљале неуредно а плаћале учитељима станарину и надокнаду за школски врт и земљу за обраду немарљиво. У томе су биле више но скрете те је у архивској грађи министарства просвете огроман број жалби учитеља на општине због неисплаћене стапарине и школског приреза за издржавање школе.

Супротно држању политичких општина после 1878. године, треба истаћи да су црквено-школске општине у турско доба биле према школи издашније. Оне су чак и учитеље плаћале и школске зграде подизале. Из школских каса подигнуте су две црквене зграде — Митрополија у Врању и Митрополија у Пироту. Политичке општине у Врању и Пироту ове су зграде затражиле 1878. г. од црквених власти да им се уступе „јер их је народ подигао“. И пиротска и врањска општина водиле су судску парничу са црквеним властима не само 1878. већ и 1879. године. У оба случаја поменуте зграде су досуђене општинама али нису им их предали надлежни органи више из политичких разлога јер се избегао конфликт са црквеним властима. У обема зградама су и после 1878. биле отворене школе пошто су у њима радиле и у турско време.

II

Најстарији мени познат податак о школству у пиротском округу је белеш-

ка Стевана Герлаха 1578. године. Герлах је на свом путу за Цариград видео „у брдима“, у манастиру св. Димитрија школу у којој деца уче грчку литергију“. Овом приликом се поставља питање да ли је у минулим вековима уопште било школа у манастирима. Неки историчари то поричу. Они се позивају на повељу коју је кнез Лазар са патријархом Спиридоном дао 1382. манастиру Дренчи у којој изричito стоји: „А мала деца да се не држе у манастиру ни на становању ни на учењу књиге“.¹⁴ Међутим, у многим изворима се говори о српским школама које су вековима обитавале у манастирима. То доказују мислима да је сувишно. Манастир Прохора Пчињског код Врања стално је имао школу „за учење књиге“ а у једно време и сликарску школу.¹⁵ Из манастирских школа излазили су у првом реду школовани свештеници и калуђери а потом и други младићи који су желели да науче писање, читање, певање црквено и рачунање. Вук Каракић саопштава да су ћаци у манастиру Троноши крајем 18. и почетком 19. века у манастирској школи „зими учили књигу а лети чували манастирске козе и ишли у писању“. И сам Каракић је такву школу учио. Традиција говори да су и касније неки тамошњи свештеници учили школу у манастиру који помиње Герлах. Е. Челебија 1566. г. не помиње у Пироту српске школе.¹⁶ То не чине ни други бројни путописци који су кроз Пирот пролазили.

Прва школа у Пироту се помиње 1815. г. То је школа даскала Аћима који је прво у својој па у приватној згради „подучавао децу“. Приватна зграда Аћимове школе била је у непосредној близини старе пиротске цркве.¹⁷

До 1830. године децу учи даскал Пејча (Петар Борђевић) у својој кући у Тија Бари а потом у згради хидандарског метода који се налазио код моста на Пазару. Од 1835. Пејча ради у згради званој Митрополија подигнутој 1834. г. кад и пиротска црква на Пазару. Ова зграда имала је школску учioniцу на доњем боју а у одељењима на горњем боју станововао је нишавски владика. У згради Митрополије Пејча је остао до 1850. године а тада је поново школу отворио у својој кући, у Тија Бари.

Даскал Никола Бартулић радио је од 1847. г. у кући „деда Мише“, потом у „кући малог Ристе“ у Тија Бари и, најзад у Митрополији код цркве на Пазару.¹⁸

После 1852. Пироћанци подижу нову школску зграду за коју су са платом учитеља утрошили 125.065 гроша. О томе пишу и „Србске новине“ 10. X 1859. наводећи да је Пироћанцима владика Антим отерао учитеља.¹⁹ Новоподигнута школска зграда изгорела је 1860. године. Сви покушаји Пироћанаца да зграду поново подигну, и поред тога што су имали новчаних средстава, остали су без резултата.

У згради терзијског еснафа у Тија Бари пуне три године учи женску децу калуђерица Јефтимија 1855. У њеној школи било је по 60 ученица.

Даскал Коџа Глигоријевић радио је у школи на Пазару а даскал Пота у згради у Тија Бари. Обе зграде су биле црквене и налазиле су се поред цркве у Пироту.

Године 1870. учитељ Риста Спасојевић отворио је у згради Ћурчијског еснафа у Пироту дворазредну гимназију.

Одмах по ослобођењу формиран је пиротски округ са 3 среза на површини од 3697 km². У извештају окружног начелника од 7. јула Бр. 1644/1878. стоји да у Пироту постоје 2 основне школе, једна у Тија Бари а друга на Пазару, прва код нове а друга код старе цркве. Прва зграда је имала 2 веће и једну мању учионицу „које могу примити до 100 ученика“. Сем ових у згради су биле још 3 мање собе — за стан учитеља, фамулуса и школску књижницу. Школа код старе цркве има 2 учионице и још 2 собе за фамулуса и учитељеву канцеларију.

У извештају се вели да је бивша гимназија радила у „такозваном втором оделенију Митрополије“.

За женску основну школу општина је нашла турску зграду у Галата махали. Ранији учитељи су сачекали ослобођење. Једини је Ставрија Крстић отишао у Бугарску.²⁰ Учитељи Борђе Јовановић и Јеленко Мановић, који су радили у нижој гимназији нашли су се у Пироту 1878. г. као и учитељ осн. школе Никола Петровић. Од учитеља у селима поменут је Стојан Љубеновић, учитељ у Клисури.

Министров изасланик М. Б. Милићевић је са окружним начелником и представницима општина планирао да школске 1878/79. почну са радом школе у селима у којима су и раније школе радиле.

У САМАКОВУ где је школа радила од 1855. г. а учитељ био калуђер Антим. За школску зграду одређена је црквена кућа.

У СТРЕЛЦУ где је школа била од 1838. године. Школа је радила у црквеној згради, а један од првих у њој био је даскал Јован конопчар родом из Лесковца. Касније је био учитељ Раденко, познати у пиротском крају повезиваč књига.

У ДОБРОМ ДОЛУ, где је школа радила од 1857. г. у приватној згради.

У КОСТУРУ где је школа радила од 1844. године. Где је ова школа била смештена није речено.

У ГОСТУШИ, где је школа радила од 1868. г. у приватној згради.

У РАСНИЦИ је школа радила од 1853. године.

У СУКОВУ школа ради од 1852. г. у хелији тамошњег манастира „која је мрачна и тесна“.

У ЗАВОЈУ где је школа радила од 1853. г.

У КРУПЦУ ради школа од 1850. г. у манастирској згради.

У БЕЛОЈ ПАЛАНЦИ где школа постоји од 1866. г. и то у црквеној згради. У Белој Паланци је била у отоманско време подигнута нова школска зграда али су је турски војници запалили приликом повлачења 1877. г.

У ПИРОТУ ће бити отворене две основне школе за мушки децу у црквеним зградама у којима су и раније радиле. За женску основну школу узета је турска кућа у Галата махали. Новоотворена „занатлијска школа“ ће радити у згради у Митрополији у втором одељењи²¹.

Предвиђено је да се отворе школе још у Клисури, Извору, Сопоту, Грачаници, Станишевцу, Темској, у Суводолу (отворена 1850. у „кући попа Мите“) и Чиниглавцима где је школа радила од 1869. у црквеној згради.

Општинама је, у исто време, наређено да за предвиђене школе нађу и оправе потребне школске зграде. Међутим, то општине нису на време учиниле и начелник извештава министра просвете да општине „још нису обезбедиле школске зграде нити има прилике да то ускоро учине“.²²

Од предвиђених места за отварање школе су биле отворене само у неколико места.

У Пироту су ове школске године радиле две мушки основне школе, у Тија Бари са 4 учитеља у 4 учионице и на Пазару са четири учитеља и четири учионице. У Белој Паланци је основна мушка школа радила са 2 разреда у 2 учионице. Женске основне школе отво-

рене су и у Пироту и у Белој Паланци у приватним зградама.

Од школа у селима помињу се школе у Клисуре са једним учитељем, у Моклишту са једним учитељем, у Мокрој са једним учитељем и у Шпају са једним учитељем. У Вети је школа отворена али је убрзо затворена због лоше зграде.

Наредне школске године отворене су школе:
у Белој Паланци у коју се уписало 167 ћака а у женску дворазредну школу 46 ученица,
у Шпају, у приватној згради са 40 уписаных ћака,
у Вети у приватној згради са 35 уписаных ћака,
у Дојкинцу са 43 ћака,
у Темској у приватној згради са 40 ћака,
у Бањинцу у приватној згради са 39 уписаных ћака,
у Закучанима са 55 ћака,
у Стрелцу са 36 ћака,
у Студени са 49 уписаных ћака,
у Крүшевици са 35 уписаных ћака,
у Костуру са 60 уписаных ћака,
у Крупцу са 39 уписаных ћака,
у Суводолу са 36 уписаных ћака,
у Сукову са 46 уписаных ћака,
у Смрдану са 24 уписаных ћака и
у Станичану са 28 ћака.

Отворено јеравно 18 школа у селима поред три у Пироту што износи 21 школу у читавом округу. Према овом плану требало је обезбедити 17 зграда за мушки школе и једну за женску основну школу у Белој Паланци. У почетку је испланирано да од њих 18 буду парохијске зграде 9, манастирске 2, 3 општинске и 4 приватне зграде.

Сеоске школске зграде су биле посве неудесне. За зграде у Станичеву, Смрдану, Солоту и Темској школски надзорник вели да су мале, мрачне, влажне и ниске и да их треба „у интересу ћачког здравља што пре затворити“. За школску зграду у Злокучанима исти надзорник вели да „личи на гробницу“. Општине нису хтели да оправе зграде и дошло је до ситуације у којој су неке школе у току школске године затворене.

Ни у Пироту боља ситуација није била. Пирот је сада имао 5 школских зграда, оне две код старе и нове цркве, једну турску кућу у којој је радио III разред основне школе, другу турску кућу у којој је био смештен II разред женске основне школе и четврту опет турску кућу у којој су радили I и III

разред женске основне школе. Друга зграда женске основне школе била је својина цамије са прозорима који су гледали на турско гробље а на другој страни са прозорима који су гледали на „мрачну авлију општинског суда у којој је штрчао клозет“.

Турска зграда у којој је био смештен I разред мушки основе школе налазила се на софијском друму преко пута цамије. Са свих страна је трајно била бука а главни вид је био наслочњен на штале суседне механе из које је продирао задах балеге.

Други и IV разред м.о. школе били су смештени у 2 учионице код Старе цркве преко речице Бонклуче. У овој згради радила је и пиротска гимназија, што укупно чини 21 школу у пиротском округу.

У пиротском округу 1880. године радије су 23 школе.²³

У Пироту у 4 зграде са 7 наставника са 422 уписане и 358 свршена ученика. У женској основној школи у Пироту у једној згради уписано је 101 а завршило 57 ученица.

У височком срезу у 2 зграде са 2 наставника уписано је 83 ћака који су сви завршили разреде.

У нишавском срезу у 8 школских зграда радио је 8 наставника а било је у обе уписано 351 и завршило 303 ћака.

У лужничком срезу у 5 школских зграда радио је 5 наставника са уписаных 201 а свршених 145 ћака.

У белопаланачком срезу у 3 зграде са 3 наставника уписано је било 242 а свршило 182 ћака. У женској осн. школи у Б. Паланки у једној школ. згради радила је 1 учитељица која је имала 32 уписане и свршених 25 ученица.

Према овом прегледу у пиротском округу школске 1879/1880. г. радије су 23 школе у толико школских зграда са уписаных 957 ученика од којих је завршило разреде 889 ћака. У 2 женске осн. школе у 2 зграде са 3 учитељице са уписаных 133 и свршених 82 ученице што чини свега уписаных 1090 и свршених 971-ог ћака. У свим школама радијо је 23 учитеља у учитељице.

Иако су завидни бројеви школских зграда и уписаных ученица, ипак је у пиротским школама неу школованих ћака још увек велики број јер је упадљиво да су у два среза биле отворене само 4 сеоске школе. Главни узрок за овако мали резултат развоја школства у овом округу у коме је неписменост била велика, су свакако школске зграде којих

није било довољно а још мање удесних. Године 1887. школски надзорник је предложио више њих за затварање али то није учињено из политичких разлога.

Током крајњих деценија XIX века у Пироту је подигнута једна једина модерна школска зграда. То је основна школа на Пазару која је подигнута 1887. године. Она је имала 8 одељења на једном спрату. Ту је становала и Пиротска гимназија од 1888. године.²⁴

Подизањем нове школске зграде питање школовања пиротских ученика и ученица није решено. Још много њих остало је да учи школу у дотрајалим и престарелим турским кућама у Пироту. Године 1892. су као потпуно дотрајале затворене школске зграде у којима су била смештена 2 одељења I и 2 одељења трећег разреда.²⁵

Пироћаници нису могли подићи нову школску зграду за своју гимназију већ се ова сељакала прво из Митрополије у Рабеново здање и, најзад, одавде у новоподигнуту основну школу где ће је затећи и XX век.

Године 1896. у Пироту има 8 школских зграда само за смештај ученика и ученица основних школа. Те су зграде: новоподигнута зграда основне школе са 8 одељења, зграда до старе цркве са 2 одељења, зграда до Народне гостионице са 2 одељења, зграда до Општинског суда са VI разредом основне школе, зграда код цркве на Пазару, зграда до Стројеће цамије и две зграде у Тија Бари.²⁶

Развој школске мреже у пиротском округу до 1880. није задовољавао министра просвете па је овај послao изасланика Милоша С. Милојевића да у договору са представницима народа и власти направи план и предлог отварања нових основних школа у пиротском округу.

Према Милојевићевом плану имало се у пиротском округу отворити 27 школа у селима и 4 у Пироту, укупно 31 школска зграда се имала подићи. Принцип отварања школа заснивао се на броју пореских глава у школским општинама. Тај предлог цитирам.

У Пироту се имале подићи 3 зграде за основне школе и једна зграда за гимназију.

У Осмакову са 209 пореских глава да се подигне нова школска зграда „код цркве св. Илије“.

У Сопоту са 189 п. г. подићи зграду код „цркве св. Илије“.

У Крупцу са 265 п. г. подићи зграду код „цркве св. Николе“.

У Смрдану са 366 п. г. подићи зграду „где то комисија одреди“.

У Расници са 243 п. г. подићи зграду у селу Расници.

У Костуру са 247 п. г. подићи нову зграду код цркве св. Харалампија.

У Злокучанима са 531 п. г. подићи зграду код цркве св. Тројице.

У Сурачеву са 317 п. г. подићи нову зграду код цркве св. Арханђела Михаила“.

У Стрижевцу са 386 п. г. подићи зграду код цркве св. Петра.

У Стрелцу са 380 п. г. подићи зграду „код старог црквишта“.

У Студени са 358 п. г. подићи зграду „код развалина stare цркве“.

У Боњинцу са 542 п. г. подићи зграду у самом селу.

У Куковцу са 449 п. г. подићи зграду у селу.

У В. Черчинци са 300 п. г. подићи зграду „код развалина stare цркве“.

У Темској са 444 п. г. имају се подићи 2 школске зграде.

У Чалта Чериловици подићи зграду у селу.

У Белој Паланци подићи 2 школске зграде једну за мушки а другу за женску основну школу, обе за школску општину која има 290 пореских глава.

У Шпају са 198 п. г. подићи зграду код „цркве св. Петке српске“.

У Вети са 207 п. г. подићи зграду „где комисија одреди“.

У Игришту са 453 п. г. подићи зграду у самом селу“.

У Маклишту са 608 п. г. подићи зграду „код развалине stare цркве“.

У Козару са 220 п. г. подићи зграду „код цркве светог Вазнесења“.

У Пајежу са 284 п. г. подићи школску зграду „код stare цркве“.

У Љубатовцу са 150 п. г. подићи зграду код цркве св. Арханђела Михаила“.

Милојевић је прегледао и стање турских и јеврејских школа у Пироту. Мухамеданска школа имала је само I разред са 18 ученика а јеврејска 2 прва разреда са 27 ученика. Мухамеданска школа се налазила код цамије а јеврејска код синагоге. Милојевић је наредио да се и за њих подигну нове школске зграде.

Не знам како је остварен Милојевићев план који је предвидео у пиротском округу подизање (у Пироту 4, у Мишавском срезу 10, лужничком 10 и у белопаланачком срезу 9 школа) укупно 33 школске нове зграде.

Године 1900. тј. на крају XIX века у пиротском округу радиле су школе у: Пироту (мушка и женска основна школа, гимназија и ћилимарска школа у 9 зграда), у нишавском срезу (Балтабериловац, Дојкинце, Јања, Осмаково, Смрдан, Суково, В. Лукања, Завој, Кална, Расца, Сопот, Гњилане, Извор, Костур, Станичево, Топли Дол, Добро Чело, Јеловик, Крупац, Рсавица, Суводол, Трњица) 23 нове школске зграде, у белопаланачком срезу 7 зграда (у Б. Паланци 2, Клисури, Моклишту, Мокри, Шпају, Вети) и у лужничком срезу 15 зграда (Бабушница, Љубораша, Стрижевац, Б. Вода, Модра Стена, Студена, В. Боњинце, Стол, Камбелевци, Стрелац) укупно 45 школа је радило школске 1899/1900. године у 49 школских зграда.²⁷

Иако није било удесних и модерних школских зграда школство се упорно разијало, користећи још увек црквене, општинске и приватне зграде а сем њих и новоподигнуте школске зграде којих је био мали број а међу њима је и оних које су неплански подигнуте. И тај број школа није обухватао сву децу дораслу за школу у овом округу. Нема сумње томе је до принео у првом реду недостatak школских зграда.²⁸

III

У топличком округу пре ослобођења од турске окупације радило је свега 8 српских школа и то у: Прокупљу од 1869, Бакусу од 1872. Лукову од 1873, Мерћезу од 1873, Биљегу од 1874, Житорађу од 1873, Бабици од 1872. и Бошњаку од 1868. године. Очигледно, до оснивања Одбора за просветљивање српског народа у Турској у топличком округу није било српских школа. Не помињу школе у овом региону ни бројни путописци који су преко Прокупља ишли у Цариград или отуда на запад. Чак ни бројна дубровачка колонија у XVII веку није имала своју школу иако је имала свога свештеника. Досељавање арбанашких племена а потом и Черкеза у Топлицу са Косаоницом и Јабланицом одмах после миграције српског становништва иза неуспеле народне буне 1690. године, угрозило је и разорило сваки културни и просврни рад српског народа у овом региону. Тако да од 1868. г. у бившем прокупачком кадилуку долази до отварања српских школа.

Приликом повлачења 1877. г. турски војници су попалили школе у Прокуп-

љу, Бабици и Биљегу а знатно оштетили зграде у Житорађу, Бакусу и Мерћезу.²⁹

Топлички округ имао је 1878. године 3679 km², хиљаду километара више од пиротског округа и био је највећи округ у ослобођеним пределима. Затечена је писменост на врло ниском ступњу. У Прокупљу је било писмених 38% мушких и 12% жена а у селу 1,57% мушких и 0,13% жена. У том погледу топлички округ је био међу последњим окрузима у ослобођеним пределима, други по реду иза врањског округа.

Топлички округ имао је велики број насеља али су та насеља била врло мала. Косанички срез је био расељен а јабланички срез полурасељен. Услови за успостављање школске мреже били су и неповољни и многобројни. Током двеју деценија крајем XIX века топлички округ попуњавају масе досељеника те број становништва у округу расте из године у годину тако да почетком XX века топлички округ представља потпуно засељен регион, али економски неразвијен.

Почетком 1878/1879. школске године отворене су само 3 школе, у Прокупљу, Бакусу и Куршумлији а женска основна школа само у Прокупљу. У Прокупљу за школу коришћена је стара и неудесна школска зграда. Ранија новоподигнута школска зграда 1870. године на Царини била је спаљена. Прокупачка општина тражила је за ову зграду одштету 24.000 динара, али оштету није добила. У Куршумлији за школу је узета зграда одбеглог спахије а у Бакусу општинска зграда. За женску основну школу у Прокупљу узета је зграда бившег прокупачког бега.

Од првих дана се поставило питање школских зграда у округу. Нарочито је истицано питање нове школске зграде у Прокупљу. Окружни начелници актом Бр. 1894 од 17. X 1878. г. наредио је прокупачкој општини да што пре спреми зграду за мушку и женску основну школу и „снабде их свим што је за школу потребно“. Школски надзорник извештава министра просвете да је прокупачка основна школа „у рђавом стању и да се зграда за школу може употребити у крајњој нужди. У њој на једног ученика у I₁, којих је 32 долазили 2 m³. У I₂ разреду је ситуација још гора. У II р. у једној ученицици има 68 ученика а кубатура је по ученику 1 m³. У III и IV разреду са по 68 ученика кубатура је по ученику 2 m³“. По Правилнику на једног ученика мора имати нај-

мање 1,5 површине са висином учионичне запремине 5—6 метара. Прокупачка основна школа тога није имала и стајала је далеко ниже од нормативне квадратуре и кубатуре учионичког простора по ученику. Учитељ II разреда дао је оставку на дужност јер није прихватио да ради у учионици сувише тесној са 68 ученика у којој између клупа и зида није било простора за мапу, таблу и фуруну. У селима округа било је још теже стање те окружни начелник јавља министру просвете да „прве године неће бити услова за отварање школа у селима читавог округа“.

Према плану министровог изасланика и окружног начелника у прокупачком округу имале су се отворити школе у школској 1879/1880. години у тридесетак места. Министров изасланик Милош С. Милојевић је овај план сачинио у договору са представницима општина и заинтересованих насеља. У план је уносио само она насеља у којима се имају отворити школе, у којима су мештани и представници општина изјавили да желе отварање школа у својим местима и да ће у току године подићи нове школске зграде на местима која су у овом случају предвиђена.

Према овом плану имале су се подићи школе у следећим местима.

У Прокупљу ће се подићи две школске зграде са по 4 учионице, једна зграда за мушки основни а друга за женски основни школу, а ова би „касније могла послужити за отварање у Прокупљу једног одељења завода“. Прокупачка општина дала је пристанак на овај план или је упорно тражила да јој се да државна помоћ као надокнада за спаљену школу у српско-турском рату 1877/1878. године.³⁰

У Куршумлији, која је имала 160 пореских глава по овом плану треба подићи две школске зграде, једну за мушки а другу за женски основни школу. Привремено ће се за школску зграду узети зграда турског мектеба који су подигли Суль Кревеш из Ниша и Мула Халил из Куршумлије „од узетог камена из развалина цркве св. Николе, задужбине Немање у Топлици“.³¹

У Сечаници са 327 п. г. за сада узети за школу црквену зграду а нову подићи „код спаљене цркве Св. Прокошија“.

У Бакусу са 327 п. г. за бучинску и смрдаћску општину узети за школу општинску зграду, а нову подићи у Бакусу.

Сељани села Бакуса били су подигли једно-одељну зградицу за школу али ова од комисије није примљена за школу.

У Кончићу за истоимену општину са 236 п. г. подићи нову школску зграду „код развалина прастаре српске цркве“.

У Грбуру за истоимену општину подићи зграду „код развалина прастаре српске цркве“.

У Блацу за ову општину са 215 п. г. подићи нову школску зграду у селу.

У Драгуши са 216 п. г. подићи у селу нову зграду.

У Доњој Речици подићи нову зграду у „самом месту“.

У Тмави за истоимену општину подићи нову зграду за 175 п. глава.

У Шиљеману за две општине подићи нову школску зграду у „самом селу“.

У Бошњаку за бошњачку општину подићи „зграду код цркве“.

У Цекавици са 210 п. г. подићи „у селу нову зграду“.

У Лебану за лебанску општину од 312 п. г. подићи у Лебану школску зграду.

У Бојнику за општину бојничку подићи у самом селу зграду.

У Ивању за истоимену општину подићи нову школску зграду у селу.

У Медвеђи за исту општину подићи школу у Медвеђи.

У Житном Потоку подићи за ову општину нову школску зграду у самом селу.

У Статовцу подићи у селу нову зграду.

У Влахињи подићи школску зграду за ову општину.

У Мерћезу подићи зграду на месту где је била стара школа.

У Бабици за бабичку школску општину подићи нову зграду „код малене црквице св. Богородице“, на месту где је спаљена стара школа.

У Балајницу са 340 п. г. подићи нову зграду за школу бродиштанске општине код црквице св. Николе. Зграду коју су сељани подигли од слабог материјала комисија је одбила да у њој буде школа.

У Доњем Црнатову за општине црнатовачку и бадњевачку са 235 п. г. подићи нову школску зграду у селу, Доњем Црнатову.

У Рожини подићи зграду за школу облачинске општине са 246 п. г. код старог црквишта.

У Петровцу за балиновачку општину са 225 п. г. подићи зграду „код црквишта св. Петра“,

У Мекишу за орљанску општину отворити школу „у кући бившег спахије“. Зграда има 4 собе али непатосане. У истој згради се налази и општинска судница. У згради постоји и одељење за преноћиште ђака.

У Речици подићи нову зграду за житорађску општину са 320 п. г. „код цркве св. Богородице“.

У Кочану подићи нову школску зграду за општину пуковачку са 258 п. г. у самом селу. За сада, за привремено, за школу да се узме кућа бившег спахије која има 2 собе и кујну као и посебну собу за стан учитеља. Све собе су непатосане. Кућа има и подрум.

У Житорађу за истоимену општину подићи зграду код цркве. Општина има 346 п. глава.

У Крушци са 248 п. г. оправити неплански подигнуту зграду код месног општинског суда или подићи у селу нову зграду.

У Облачини са 347 п. г. привремено за школу оправити општинску зграду у самом селу.

У Прекадину са 250 п. г. за прекадинску и коњушку општину подићи нову школску зграду у Прекадину.

У Релинци за речичку општину са 213 п. г. подићи зграду у селу.

У Великој Плани са 320 п. г. за великопланску општину подићи нову школску зграду „код развалина старе цркве“.

Овај амбициозни план отварања нових школа у топличком округу није могао бити реализован искључиво због недостатка планских школских зграда. Сељаци су подизали овде онде нове зграде али су оне будући непланске брзо затваране и неприхватане од школских комисија. Тако је у таквим зградама у Житорађу, Бакусу, Балајинцу па и самом Прокупљу било забрањено радити и за школе су се тамо морале наћи боље приватне зграде.³²

Подизање нових школских зграда заустављено је углавном економском бедом колониста који су плаћали аграрна имања и друге државне дажбине. Било је села (Житни Поток, Ивање, Оране итд.) која су се по неколико пута због граничних немира пресељавала, низе у долину реке Топлице.

Школска зграда у Прокупљу је тесна, патосана каменим плочама те ученици у зимске дане дижу ноге на клупе да би избегли хладноћу која им у ноге удара од камених плоча. У школи ради учитељ Миливоје Пљачковић са 120 ученика под необично тешким условима.

Зграда женске основне школе у Прокупљу је такође у свему лоша. Учитељица Јубица Наумовић јавља 7. X 1881: „Дошла сам на дужност пре 3 дана и затекла 63 ученика у II разреду. Учионица је тако мала да се овде деца у њој не могу сместити. Молим вас да упутите лекара и инжењера да прогледају школу и утврде могу ли даље са децом продолжити рад у овој учионици“. Комисија је потврдила наводе учитељице Наумовић. Лекар Тренч је констатовао: „Био сам у II разреду основне школе у Прокупљу и затекао сам препуну школу са децом тако да је од њих ваздух толико загушен био да се и ја дуже нијам могао у учионици задржати. И по томе констатујем да је преко потребно разместити децу или им пространији локал наћи“.³³

Настала ситуација је решена на један неуобичајен начин. Ученици II разреда подвргнути су поновном годишњем испиту и том приликом је утврђено да „15 ученика не може завршити I разред те се враћају да понове I разред“. Комисију су сачињавали Драгиња Богићевић, Наумовић и Димитрије Путникович. Тако је II разред смањен за 15 ученика и сведен на 53 ученика. Случај је био такав да се о њему неповољно говорило како у школи тако и у грађанству.

Године 1880. у јуну у топличком округу било је школа 9 са 13 наставника и 511 уписаних ученика од којих је завршило 440 ђака. У Прокупљу су биле 2 школске зграде (женске и мушкине основне школе) са 6 наставника, у добричком срезу 6 школских зграда са 6 наставника, у косаничком срезу 1 школа са 1 наставником и у јабланичком срезу 1 школа са 1 наставником. У свим поменутим школама било је уписано 415 ђака а свршио је 331 ученик док су у јединој женској основној школи у Прокупљу биле 2 учитељице које су имале уписаних 96 од којих је свршило 79 ученица.

Године 1882. у топличком округу има 11 мушких и 2 женске основне школе са 550 уписаних ученика од којих је школу завршило 533 ученика.³⁴

Предвиђени број школа, које су се имале отворити у топличком округу по плану М. С. Милојевића, касније је углавном због недостатка школских зграда. Ни Прокупље није подигло нову зграду а требало је две подићи. За прокупачку основну школу 1882. г. учитељи прокупачки Јовић Михаило и Путникович Димитрије пишу 2. августа ми-

нистру просвете: „Школска зграда је тако тескобна да се у њој не може сместити постојећи број ученика. Минуле године било је смештено у учионици I разреда 60 ученика. Наступајуће године биће у овом разреду 80 ученика, квадратура учионице је мала а кубатура ваздуха још мања. Вратити децу у I разред, како је то учињено прошле године, било би сасвим неумесно. Учионице су слабо осветљене, слабим материјалом школа покривена да често прокишињава, прозори су извити, патос је од камених плоча па је, зими још и врло хладно“.³⁵

Тада је прокупачка школа имала 230 ученика. Одређена комисија за преглед школске зграде нашла је да површина пада на 1 ученика $1/2 \text{ m}^2$ а кубатура један кубни метар ваздуха. У извештају комисије се вели да је зграда работна и склона паду и предлаже се „да се затвори“. Наредне године школски надзорник извештавајући министра просвете о топличком школству вели за прокупачку школу: „Нека је грех на душу онима који руководише грађевином па не учинише да се зграда подигне са дољином просторија која би могла подуже времена да послужи“ и наставља да је „то најгора кућа у Прокупљу. Када је човек погледа мора се згрозити кад види да у њој у 373 m^3 ради по 7—8 часова дневно 235 ученика“.³⁶

Током времена школска мрежа се шири и у топличком округу. Године 1887. подигнута је школска зграда у Лебану. Нешто касније подигнута је школа у Бојнику а потом и у Косанчићу. Деведесетих година прошлог века поред цамије у Сијарини подигнута је и школска зграда за децу заосталих Арбанаса. Међутим, зграду је заузeo хоџа за свој харем па се морала за школу подићи нова школска зграда. Бошњачку школу избацио је из црквеног дворишта свештеник који је „на згради скинуо кров“. Школа је тада прешла у село у приватну зграду. У Медвеђи школа ради у турској згради код цамије и годинама се око плаца суди општина са црквом по питању коме тај плац припада — цркви или општини. Војвођански насељеници подигли су у Александрову нову школску зграду 1897. г. У Прокупљу је тек 1899. подигнута нова школска зграда на бившој Царини где је већ некада била школа. Српска основна школа у Сијаринској Бањи прво ради у месној механи потом у новоподигнутој школској згради на левој обали реке Јабланице.³⁷ Године 1883. у топличком окру-

гу било је 12 школа са 12 учитеља и 2 учитељке. Тада је 1 школа падала на 5290 становника.

Године 1896. биле су у косаничком срезу 4 школске зграде у којима је учило 249 ученика без школе у Мерћезу која је била затворена због неудесне зграде. У осталом делу топличког округа без јабланичког среза, који је 1890. г. припао врањском округу, било је 17 школских зграда за толико школа оба пола и у селу и у варошима.³⁸

Током XIX века топлички округ није имао средњих школа.

На крају школске 1899/1900. школске године у топличком округу било је школских зграда општинских, приватних и црквених. У Прокупљу у 2 зграде радила је основна школа, у трећој женска основна и у четвртој грађанска школа.

Укупно у Прокупљу радио је 13 одељења поменутих школа, тј. у 13 учионица без нуз просторија за све 4 школе.

У Куршумлији су постојале две школске зграде, једна за мушки а друга за женску децу са укупно 7 одељења.

У добричком срезу постојале су школске зграде, у Александрову, Губетићу, Мекићу, Балајићу, Дубову, Облаћини, Д. Ћрнатову, Бакусу, Петровцу, Дубову, Житорађу, Пуковцу.

У прокупачком срезу у Блацу, Драгуши, В. Плани, Житном Потоку, Кончељу, Г. Топоници, Д. Речици, Статовцу.

У косаничком срезу у Куршумлији, са 5 одељења, у Блажеву и у Мерћезу и женска осн. школа у Куршумлији.³⁹

Укупно у топличком округу са јабланичким срезом било је 1900. године 41 школска зграда. Тиме је план Милојевића пребаћен али питање ушколовања деце дорасле за школу у овом округу остаће и дуго даље нерешив и актуелан.⁴⁰

IV

Врањски округ је био међу највећим скрузима у Србији. До 1890. г. је имао три среза: пољанички, пчињски и масурички а од ове године још и лесковачки, власотиначки и јабланички срез. Као, у историји одавнина познато, насеље са традицијом Немањића и Дејановића, град Врање није могло бити и без наше српске средњовековне културе и просвете. Народно предање памти да је школа у Градњи постојала још од Немањића.⁴¹ Трагове старог српског школства чувао је и манастир Прохора Пчињског који је баш у тим квалитет-

тима зрачио у читавој врањској области. Врањанци су одавнина походили Хиландар и света места у Палестини. Њихове везе са манастиром Дечанима биле су и давнашње и непрекидне. Књига и просвета у врањској области присутни су од када се за српску књигу зна. Недостају подаци о школству у врањској области до XIX века, што никако не значи да Врањанци нису до тада похађали школе у Прохору Пчињском, Дечанима и, нарочито, оне које нису запамћене — приватне школе, којих је одавнина и свуда било.⁴²

Прва за коју се поуздано зна је школа даскала Хиладарца Мартирија. Мартирије је учио децу у згради цркве шапрановачке од 1820—1830. године. У истој згради ради и учитељ Анђелко Цветковић све до 1834. када прелази у новоподигнуту црквену зграду у Врању, звану Митрополија. Ова зграда је имала два боја. На горњем боју биле су просторије за стан и администрацију врањског владике а на доњем боју поред осталих просторија и једна већа просторија која је служила као учионица врањске основне школе. Касније, после ослобођења, та је просторија подељена на две па је у једној учионици била мушки а у другој женска основна школа.⁴³

Средином XIX века се помиње и црквена зграда у Врањској Бањи у којој је радила тамошња основна школа.

У Горњој Пчињи одавнина је постојала школа у свештениковој кући из које су излазили деценијама школовани свештеници читавог пчињског региона. Године 1841. ова приватна школа је прерасла у општинску школу у којој је радио даскал, калуђер Давид Пчињски.

Поред школе у Митрополији године 1849. помиње се у Врању школа у којој ради учитељ Стојко Станкијин. Школа је била у приватној згради у Ковачевој Бари. Тих година радила је и приватна школа у приватној згради код Крстатаџамије.

Митар Бунушевац, звани даскал Митар, учи децу у згради метоха Прохора Пчињског у Врању. Касније, даскал Митар ради у приватној згради у Одиној махали. На тој дужности га је затекло ослобођење 1878. г.

Пред ослобођење у Врању ради и егзархијска основна школа у Угостительском дому.⁴⁴

Према званичном извештају врањског окружног начелника од 1878. у турско време у врањској нахији су радиле школе у Врању од 1820. г., у Бар-

башу од 1868, у Клиновцу од 1864. г., у Бујановцу од 1874. г. (у кући Милана Ристића), у Старцу од 1842. г., у Буштрању од 1871. г., у Козјем Долу од 1864. г. (у црквој згради), у светој Петци од 1859. г. (чију су зграду Турци 1876. отели и претворили у касарну), на Власини (где је постојала школска зграда), у Стублу, Куновцу, Градњи, у Преображењу од 1873. године, у Шајинцу од 1850. г., у Ослару од 1858. г., у Големом Селу, Давидовцу, Собини, Прохору Пчињском, и Жапском, свега 19 школа. На дан ослобођења 18. I 1878. године све су школе биле затворене. Радиле су само мухамеданске школе у Сурдулици, Житорађу, Прекодолцу, Масурици и Алакинцу. Турци су у Врању имали поред мушких и женских основних школа још и медресу.⁴⁵

Од 19 евидентираних српских школа њих само шест су отворене после 1868. године тј. од пружања помоћи Одбора за просвећивање српског народа у Турској из Београда.

Све школске зграде, сем оне на Власини биле су црквене или приватне. Ниједна од њих, изузев оне у Врању у Митрополији и на Власини, није могла бити 1878. узета у обзор за рад у њој па иако је која од тих зграда узета у обзор она је морала бити генерално оправљена.

У августу 1878. г. врањски округ је обишао министров изасланик Милорад Шапчанин са задатком да прегледа школе и школске зграде, да утврди способност учитеља, да индицира места у којима се имају отворити школе и одреди зграде за предвиђене школе. Његов план отварања школа у Врањској области био је следећи.

Да се у Врању отворе три школе и оспособе три школске зграде. Прва зграда је Митрополија. У њој имају радити први разред мушких основних школе. Три виша разреда ће радити у турској згради до Градског хамама. Трећу зграду, конак Ибиш аге, узети за женску основну школу.⁴⁶

За моравски срез је Шапчанин индицирао ове школе.

У ТРНОВЦУ за 5 оближњих села отворити школу у приватној згради која је имала 2 собе и преграђивањем од њих две направити трећу учионицу. На горњем боју зграде биће стан учитеља.

У ПАВЛОВЦУ отворити школу за четири околна села у месном конаку Јашар бега.

У СОБИНИ отворити школу у месном спахијском дворцу. Овде поставити

учитеља „јер црква слабо ради“, те да учитељ „лева у цркви“.

У СТРОПСКОМ отворити школу за четири села у месној спахијској кући која се налази близу цркве.

У РАТАЈУ за 7 околних села у којима ће бити 150 ђака за упис отворити школу у спахијском конаку.

У срезу власинском Шапчанин је предвидео отварање 4 школе. И то:

У БУКОВЦУ за пет села отворити школу у једном од два месна читлук-сахијска здања.

У СУРДУЛИЦИ узети за школу спахијски дворац који је ограђен зидом. Ову школску општину сачињаваће три насеља „и још једна општина коју ни сам запамтио а нема је ни у мојм бељешкама“.

У ВРБОВУ за децу из Себеврања отворити школу у „чифличком здању“, у самом селу.

На ВЛАСИНИ школу отворити у бившем црквеном здању за општину власинску која има око 700 дома.

У срезу пчињском предвиђено је отварање 3 школе.

У МОШТАНИЦИ за пет околних села отворити школу у бившем читлукса-хијском здању. „Црква је у Тесовишту више од четврт сата даљине те се овде може поставити учитељка“.

У ГРАДЊИ за пет села отворити школу у досадашњој школској згради коју треба оправити.

У ПРИБОЈУ отворити школу у досадашњој школској згради. „Прибој је удаљен од цркве те се и овде може поставити учитељка“.

Шапчанин је планирао 12 сеоских школа и три у Врању, укупно у округу 15 школа. У извештају Шапчанина нема ниге налога да се подигне нова школска зграда.

По одласку Шапчанина врањском округу су пришале и школе у Предејану и Ораовици. Тиме се број школа у округу попео на 17 школских зграда. У Предејану школа није имала зграду па је ђаке учитељ Буринчић Димитрије распуштио и школу затворио. У Ораовици је школа била у приватној кући.

Од 17 предвиђених школа у јесен 1878. године почеле су да раде школе само у Ратају, на Власини, у Прибоју, Моштаници, Корбевцу, Житорађу, Сурдулици, Големом Селу и све три у Врању. У осталим местима предвиђеним за отварање школа општине нису на време отвориле планиране зграде нити их снабделе школским потребама. Те године општине Големо Село, Корбевац

и Преобреже подигле су привремене школске зграде те су добиле школу иако Шапчаниновим планом нису обухваћене.⁴⁷

Године 1880. дошао је у Врање бивши врањски владика Пајсије, купио кућу Дилавербега од Фатиме ћерке врањског паше Хусејина и поклонио је врањској општини за школу. Зграда је имала 8 пространих одељења која су могла бити употребљена за учионице. Тиме је питање смештаја врањске мушкине основне школе решено. У овој згради ће од 1883. радити и врањска гимназија и у њој остати скоро пола столећа.

Занимљиво је поменути да је београдски дневни лист „Самоуправа“ 1883. г. у свом XIII броју на трећој страници објавио да је у Врању општина покушала да откупи за школу кућу Дилавербега али у томе није успела јер се „испречио врањски кмет Арса тврдећи да је он ту кућу раније купио“, и општина је одустала.⁴⁸ Кућу је изложила продаји Ханума Дилавербега за цену од 1050 цесарских дуката. Међутим, касније општина врањска јавља министру просвете да је купила пространу кућу за гимназију — тј. баш ту кућу Дилавербега о којој извори различито говоре тврдећи да ју је прво купио владика Пајсије, потом кмет Арса и, ето, најзад врањска општина. У Врању ту кућу и данас одавнина називају Пашин конак.⁴⁹

Женска основна школа је смештена у кућу Ибиш аге. Почетком 1878. она је у другом одељењу Митрополије.

Иако би се рекло, према оном што сам рекао и нашао у изворишној грађи, да је питање школског простора у Врању решено, ипак има података који то потврђују. Двадесетог марта 1879. године врањски учитељи јављају да су се код деце појавиле неке гуке па мисле да је то „од нездравих локала јер општина неће да оправи школе“.⁵⁰ Исте године, 6. марта врањски учитељ Јован Десимировић жали се министру просвете да врањска школа није снабдевена, „да нема намештај, ни школску таблу, па деца пишу на вратима учионице место на табли. Патос школе је, вели Десимировић од ситног песка, школа нема ни прозоре и клозет се налази одмах испод школског прозора те се бојим појаве тифуса и колере“. Десимировић је био учитељ мушкине основне школе.⁵¹

У јуну 1879. г. врањски округ је обишао министров изасланик М. С. Милојевић и сачинио план подизања зграда и отварања школа.

Пчињски срез

Врање, отворити три школе и подићи једну школску зграду за средњу школу".

Г. Преображење, „спремити зграду за мешовиту школу".

Лепчин, отворити школу „у згради поред манастира св. Пантелеја".

Дуга Лука, „спремити зграду за пуну основну школу".

Првонег са 240 п. г. подићи школску зграду.

Чан, подићи нову школску зграду.

Врањска Бања, подићи нову зграду „или стару потпуно оправити".

Д. Преображење, спремити зграду „код цркве св. Арханђела".

Шапранци са 165 п. г. подићи зграду код цркве св. Николе,

Корбевац са 209 п. г. спремити школску зграду.

Луково са 260 п. г. подићи зграду „код св. Пантелеја".

Дубница, спремити зграду код цркве св. Петке.

Нередовци са 220 п. г. подићи зграду „код цркве св. Борђа".

Тибужђа, подићи нову зграду.

Ратаје, оправити стару зграду.

Буштрање са 230 п. г. „подићи зграду код цркве св. Николе".

Д. Вртог, подићи зграду код цркве св. Петра.

Тесовиште са 180 п. г. спремити зграду.

Буковац, поправити зграду код цркве св. Николе.

Сувојница са 300 п. г. подићи зграду „код цркве св. Тројица".

Крива Феја, подићи зграду „код цркве св. Петке српске".

Себе Врање, подићи зграду с тим „да ученици иду у Корбевачку цркву".

Масурички срез

Предејане, оправити црквену зграду код цркве св. Арханђела Михаила.

Власина, оправити црквену зграду.

Сурдулица са 469 п. г. подићи две зграде, „за обе вере".

Житорађе, спремити зграду.

Мачкатица, спремити зграду.

Пољанички срез

Владичин Хан, подићи зграду за тро-разредну осн. школу.

Големо Село са 297 п. г. подићи зграду „код цркве св. Прокопија".

Градња, оправити „стару школску зграду".

Моштаница подићи нову школску зграду.

Прибој са 270 п. г. оправити стару школску зграду.

Стубла, подићи нову школску зграду..

Ораовица, подићи нову школску зграду „код манастира св. Николе". пошто је „стара школска зграда спаљена у рату".

Мртвица, подићи нову школску зграду.

Грахово, подићи нову школску зграду.

Јабуково, подићи зграду „код цркве св. Петке српске".

Јастребац, подићи зграду „код развалина цркве св. Вазнесења".

Луково, са 300 п. г., подићи зграду „код цркве св. Тројице".

Стубаљ, оправити црквену зграду.

Лепеница са 130 п. г., подићи зграду „код цркве св. Илије Капуцинског".

Јовац, подићи нову школску зграду.

Белишево, подићи нову школску зграду.

Власје, подићи нову школску зграду, и

Смиљевићи, „подићи нову школску зграду код св. Петке српске".⁵²

Овај Милојевићев амбициозни план није могао бити остварен не само у школској 1879/1880. години већ ни десет година касније. Врањски округ је постепено и према својим економским снагама ширио своју школску мрежу. Нема сумње, питање подизања школских зграда га је у тој намери спутавало.

План Шапчанина прво, а потом М. С. Милојевића, није наишао на услове за реализацију услед економске неразвијености овог иначе пасивног округа. Одмах после ослобођења врањски сељаци су морали платити аграрну земљу читлук-сахибијама. Потом је дошао народни зајам. Врањски округ имао је државни позајмити преко 400.000 динара. У народној скупштини молио је владу народни посланик Тома Стјајић: „А што се тиче зајма за сада нас не задавајте већ оставити за доцније макар било и са интересом“. Говорећи о сиромаштву становника Врања и врањског округа он је поред осталог рекао „да општина врањска даје трећину свога буџета на помоћ избеглицама из Турске“.⁵³ Посланник Вуковић Паја био је чак и за то да се врањски округ ослободи народног зајма а поводом нових школских зграда рекао да „овамошњи људи не могу ни себи кров над главом подићи а камоли модерне школске зграде“.

Ипак је 1880. врањски округ имао известан број школа, истину мали за потребе ушколовавања дорасле деце у округу за основну школу али ипак као почетни задовољавајући.

Варош Врање имало је ове године две мушке основне школе у две зграде са 7 наставника и уписаних 360 од којих је завршило школу 193 ученика. Овако велики број ученика уписаних који се у току године смањио скоро за половину чини она маса сиромашних ученика која није имала средства ни за почетно школовање.⁵⁴

Сличан показатељ је реализован и у врањској женској основној школи. Од 49 ученица које су радиле у једној згради са једном учитељицом завршило је разред свега 25 ученица.

У масуричком срезу су радиле 2 школе са 2 наставника и 69 уписаних ћака од којих је школу завршило 55 ћака.

У пољаничком срезу у две школе са 2 наставника уписао се 61 ученик од којих је разреде свршило 54 ћака.

У пчињском срезу у 2 школе радила су 2 наставника са 139 уписаних ћака од којих је разред завршило 122 ћака.

Укупно у врањском округу 1880. г. радило је 8 школа у 9 зграда са 14 наставника и 678 уписаних ћака од којих је разреде завршило 449 ћака.

Године 1882. врањски округ има 12 школа односно 14 школских зграда а 1883. г. 13 школа односно 15 школских зграда.

Школска мрежа се успорено развија и број неушколоване деце приспеле за школу је увек велики. Године 1891. у овом округу једна школа је долазила на 149,9 km² а на 5333 становника.

Према извештају школског надзорника 1883. г. постојала је и једна приватна школа. То је школа Црновунаца на Варденику у којој је настава предавана на грчком језику. Школа на Варденику радила је у обичној сточарској колиби. О школским зградама у врањском округу Чутурило је рекао да су уопште све лоше, да многе немају ни оџака, да су тесне, мрачне и од слабог материјала.⁵⁵

Врање током XIX века је од средњих школа имало само четвороразредну нижу гимназију. Она је прво радила у згради Митрополије а потом стално у конаку „Дилавер бега сина Исмаил паше Лесковчанина“, коју Врањанци зову одавнина Пашин конак.

Школских зграда подигнутих по утврђеним нормативима није било. Оно

што их је било биле су непрописне те су као такве прећутно толерисане. Иначе све остале школске зграде су и даље општинске, приватне а понегде и црквене зграде.

Врањска општина није се довољно ангажовала за подизање планских зграда. Због тога је одбила отварање у Врању 1880. године богословско-учитељске школе пошто за њу није смогла наћи ни стару турску зграду а имало их је у Врању које би могле привремено послужити за ову школу

Године 1900. врањски округ је у свом саставу имао поред своја ранија три среза још и три среза добијена 1890. г. после општег укидања срезова у Србији 1887. године То су јабланички, лесковачки и власотиначки. У овом случају ја сам издвојио лесковачки и власотиначки у посебну школску територију а јабланички дао у прегледу школства врањског округа.

Према томе Врање са срезовима пчињским, сурдуличким, масуричким и јабланичким имало је 1900. године 37 школских зграда распоређтих по срезовима:

У јабланичком срезу су постојале школе у: Бошњаку, Лебану, Косанчићу, Бојнику, Сијарини (за мухамеданску децу) у Сијаринској Бањи, Слишану, Медвеђи, Д. Коњувцу и Реткоцеру.

У пољаничком срезу у Владичином Хану, Големом Селу, Градњи, Моштаници, Прибоју и Стублу.

У пчињском срезу у Бањи, Д. Требешићу, Корбевцу, Првонегу, Преображену, Ратају, Тибужди и Буковицу.

У масуричком срезу у Сурдулици, Мачкатици, Цепу,⁵⁶ Сувојници, Јелашници и на Власини.

Поред основних школа и једне гимназије у врањском округу су постојале још две школе: грађанска школа и девојачка школа у Врању. Зграде ових двеју школа су ушли у општи број школских зграда у овом округу.

Требало је да прође више од две деценије од ослобођења да број школских зграда достигне завиднију висину јер овај број није био довољан за отварање школа у свим насељима округа у којима се школе морале отворити јер су тамо биле неопходне.

V

Нишко школство има давнашњу традицију. Таса Петровић у својим Мемоарима које је поседовао Ловрић тврди да до 1830. године у Нишу и његовој околини није било никаквих школа⁵⁷.

Констатација учитеља Тасе Петровића мора се са резервом прихватити. Ниш као комуникациони чвор, седиште власти читавог мутесарифлукса, седиште простране нишке митрополије и уопште центар просветно-културног развоја једне простране области није могао бити без школе без обзира каква она била — општинска, приватна или црквена. Није случајност да је кнез Милош 1827. године послao у Ниш Спиридона Јовановића, ученог човека и истакнутог националног и просветног радника. Сама та чињеница сведочи да је у Нишу било и до тада школа, српских на незавидном нивоу развитка или грчких које су гушиле националну свест српског становништва.⁵⁸

Турска окупација је у нишком региону разорила цркве и покопала српске школе. Том приликом отоманска управа је развијала своје школство. Евли Челебија је у 17. веку видео у Нишу 22 турске школе. Беду српског становништва приказује 1571. Петанчић који Ниш назива „велико село“, и Герлах који је 1578. у Нишу „видeo дрвену цркву покривену каменим плочама“.⁵⁹ Десетак европских путника који су прошли кроз Ниш током двају векова после несрећне 1690. године у својим путописима о школству у Нишу уопште не говори. Нема података о школству у Нишу ни за време живота и рада дубровачких колонија у XVI и XVII веку.

Супротно свим изнетим чињеницама Живојин Ђорђевић у својој књизи „Историја васпитања у Срба“, која је универзитетски уџбеник, тврди да је у XVIII веку било школа и то „малих школа у Нишу, Лесковцу, Пироту и Зајечару“ али су о њима извештаји оскудни.⁶⁰

После укидања пећке патријаршије нишка митрополија је постала нека незванична њена наследница. У Нишу од давнина постоје метоси хилендарски, дечански, рилски и Прохора Пчињског. У Нишу је сачувано више стarih књига чак и књига штампаних у Венецији у штампарији Вуковића. Иако нема конкретних података ипак се мора претпоставити да је у Нишу од много раније било некаквих школа, код цркве, у приватним кућама, параклисима, метосима итд., на пример, Ловрић тврди да је почетком XIX века неки поп Цветко имао у својој згради неколико ћака на учењу читања и писања. Бакон Глигорије имао је своју школу у кући неког Милоша. Сам Таса Петровић вели да је учио грчки језик код Петра Џинџарина,⁶¹

Грчке школе у Нишу помињу се и 1830. г. У њој се учило по словенским и грчким књигама. И у њима су Нишлије могли учити за свештеника или калуђера. Нишлије су учили и у турским школама. Нишки поп Дима после свршене турске школе био је преводилац код Хуршид паше. Године 1813. Хуршид паша га је одвео у Београд са истом службом и када је остао једов он га са цариградским патријархом постави за српског митрополита са именом Дионисије II. Лични секретар Дионисијев био је Сима Милутиновић, Сарајлија. Године 1817. кнез Милош је наредио да се на нишком Ђумруку, који је био закупио, узима по 6 паре од конзулашких товара еспана за нишку цркву ради издржавања сиротиње у Нишу. Познати списатељ Тодор Станковић, Нишлија по рођењу, завршио је у Нишу турску руждију.⁶²

Спиридон Јовановић је прво радио у црквеној згради код цркве св. Арханђела. Ту је радила и грчка школа попа Петра. Поред ове, Спиридон Јовановић је имао и другу школу у приватној згради. У првој је радио по директивама владике Грка, јелинистичког агитатора а у другој по српским школским уџбеницима.⁶³

Да би избегли додир са грчком школом и надзор владике а вероватно и услед нараслих потреба за српском школом, Нишлије су 1843. године подигли нову школску зграду за српску школу. Зграда је имала 4 учионична одељења и задовољавала је потребе нишских ученика. Ова зграда је изгорела па је на њеном месту подигнута нова школска зграда 1864. године за чије је подизање и сам нишки мутесариф Мидхат паша дао 2000 гроша прилога. Зграда је била подигнута на два боја и имала је 7 учионица поред једне собе за учитељеву канцеларију. Зграда нишке основне школе називана „школа учитеља Тасе“, дочекала је ослобођење 1877. године и у њој је првих година по ослобођењу заседала Народна скупштина Кнежевине Србије. На овој згради изнад улазних врата истакнут је натпис: „Мидхат паша градоуправљајушту, Калинику свајаштеноначалствујушту, согради се училиште сије из основа помоштију их же и первостојатељ је и всјех во градје Ниш је живуштих благочестивих и наукољубивих христијан. В љето од рождества Христова 1864.“⁶⁴

Од 1843. у Нишу у приватној згради је женска школа даскал девојке, Насте Димитријевић, родом из Призрена која

је тамо такву школу имала од 1836. године.

Турске школе биле су у зградама поред џамија и месцида. Једна руждија била је у згради поред џамије коју је подигао 1730. г. везир Осман а једна медреса код Дефтердарове џамије која је подигнута 1764. г. Једна зграда мектеба налазила се поред џамије Мустафе Ражњанца. Овај мектеб се издржавао од прихода пиротске мукате те није у Нишу ни убициран.⁶⁵

Јеврејска основна школа налазила се у згради званој Малта на десној обали Нишаве.⁶⁶

У турско време у нишком срезу радиле су школе у Габровцу од 1857. г. у црквеној згради, у Горњем Матејевцу од 1836. године, у Доњем Матејевцу од 1847. г., у Миљаковцу од 1840. и у Каменици. Школске зграде ових школа биле су црквене или приватне.

Према утврђеном плану у школској 1878/1879. години имале су бити отворене школе:

у Габровцу, у манастирској ћелији,
у Г. Матејевцу, у црквеној згради,
у Каменици у приватној згради,
у Малошишту у конак читлук сајбије Јунус бега из Ниша,
у Малчи у приватној згради,
у Сићеву у црквеној згради и
у Островици у приватној згради.

У Нишу ове школске године почеле су радити основна школа у „Школи учитељ Тасе“, која је имала 7 соба на горњем боју и три мање собе; у приватној згради у Јатаган махали и у згради приватној на Стамбол капији. За женску основну школу нађена је „доста удесна зграда турског кроја“.

Новоотворена гимназија почиње рад у кући Баковлије (Мурата Али Адровића) која је имала 3 собе, 2 ћелије и две кухињице. О овој згради 1883. г. директор Марковић пише министру просвете: „Ову кућу оправити добро није могуће, а овако остати у њој није саветно. Зграда је врло слаба, собе су тесне, ниске и мрачне, прозори су никакви те се учионице не могу загрејати а дим дави. Зграда не одговара ни најскромнијим хигијенским захтевима. Ја држим да не би било лекара који би смео дати своје мишљење да овде остане школа. Према овоме ја не могу никако бити мишљења да се и даље од 1. септембра ове године остане овде“. Касније се гимназија сели у приватну зграду предузимача Јована Мајора а од 1888. године у кафану „Париз“, која је била својина Мұла

Исламовића, сајбије из Солуна за крију од 4800 динара годишње.⁶⁷

Ниш одиста није имао довољно зграда за бројна надлежства округа, војску и школе. Није их имала ни црква. Владика је становао у згради хилендарског метода а конзисторија радила у згради Тодора Тодоровића.

Учитељска школа отворена 1881. ради све до 1888. године у згради Јована Мајора а од ове године у купљеној згради у Јени махали, односно Дворској улици.⁶⁸

Године 1880. у Нишу су ангажоване 3 зграде за 6 одељења обеју основних школа. Од школа у срезу радиле су школе у Малчи са 53 ученика у приватној згради, у Сићеву у црквеној згради, у Габровцу, Горњем Матејевцу у црквеној згради, у Малошишту у турском сајбијском конаку и у Островици, укупно у 6 зграда у срезу и 3 у вароши. У тих 9 школских зграда са 11 наставника и 344 ученика и ученице од којих је разреде завршило 222 ђака.

Јеврејска школа радила је у згради званој Малту, имала је 3 разреда (у I разреду 44, у II 34 и у III разреду 2 ученика) са три наставника. У првом разреду је предавао Јаков Меварах, у II р. Леви Менахар и у III разреду Давид Чеви.⁶⁹

Српско-мухamedанска школа радила је у згради до џамије у Београд махали и имала је 36 ученика.⁷⁰

1887. године у Нишу је за све школе ангажовано 8 зграда. Све зграде су биле старог турског кроја изузев зграда Јована Мајора које су подизане наменски за школе. Тек 1889. године нишка општина је подигла нову планску школску зграду у подручју Стамбол капије. Ове године је оправљена и зграда на Лесковачкој капији за основну школу. У читавом срезу није било планске школске зграде. Нешто их је подигнуто али су оне биле непланске.

Након десет година после ослобођења у нишком подручју било је 1900. г. школских зграда:

У Нишу је било 10 зграда и то:
1 код Стамбол капије са 6 одељења,
1 код Саборне цркве са 7 одељења,
1 у Јагодин махали са једним одељењем,
1 у Београд махали са 2 одељења,
1 муhamedansko-srpska школа у Београд махали,
1 јеврејска основна школа у кући званој Малта,
1 зграда о. ж. школе у Душановој улици са 13 одељења,

1 зграда гимназије,
1 зграда девојачке школе,
1 зграда грађанске школе.

У нишком срезу било је 18 зграда за школе.

У Личју, Малошишту, Малчи, Миљаковцу, Острвици, Првој Кутини, Сићеву, и на Хуму, у В. Вртопу, В. Крчимиру, Габровцу, Д. Душнику, Г. Матејевцу, Гркињи, Д. Матејевцу, Јагличју, Каменици и Кнез Селу. Укупно 28 школских зграда у Нишу и његовој школској територији. Ове године у саставу нишког округа били су срезови поред нишког још и сврљишки, алексиначки и бањски. О школским зградама у та три среза овде се не говори из разлога што су ти срезови припадали пре 1878. Кнежевини Србији те су имали много ранију развојну мрежу школства.⁷¹

У Нишу је од 1888. радила и приватна школа католичке мисије. За ову школу је почело 1. IV 1888 зидање нове школске зграде. Године 1892. учитељ у овој школи је Всебрлд.⁷²

VI

Лесковачки срез има дугу школску традицију. По саопштењу Јована Хаци Васиљевића у Лесковцу је 1810. радила приватна школа даскала Даце односно Стојанче Поповића.⁷³ Међу претплатничима на Осмогласник 1843. године помиње се као словесњејши учитељ у Лесковцу, а 1841. „од даскала Ћир Данац у Лесковцу“ купио је књигу пентикостар свештеник Матејевачки.⁷⁴ Даскал Дацу не помиње Глиша Костић у својој књизи „Ча Митина школа“.⁷⁵ До када је Даца радио у лесковачкој школи не зна се. Не зна се да ли је његов ученик био каснији лесковачки учитељ Мита Николић звани Чашита.

Грчка школа се у Лесковцу помиње 1811. Она је била активна све до 1830. г. кад јој се траг губи. Отуда потпис даскала Здравка на књизи лесковачке цркве 1818. не говори да ли је он био даскал грчке или српске школе.

Чији је био ученик у Лесковцу и када Јован Павловић бивши „мали учитељ 1813. г. у Београду“ а потом у Јагодини и Ужицу тешко је рећи иако се назвао Лесковчанин.⁷⁶ Могао је као одрастао младић бити ученик и даскала Даце. Даца је радио у приватним зградама све до 1839. када је у Лесковцу подигнута градска црква и поред ње зграда за српску школу. Гределички уни-

тељ Станко Станишљевски учио је у Лесковцу 1812. године терзијски занат и „школу код комшије“, вероватно приватног учитеља.

Први поуздан извор о школи у Лесковцу је из 1841. године. Те године су Лесковчани упутили жалбу на турске зулуме руском конзулу и у истој написали „школа и црква су пуне затвореника“.⁷⁷ То сведочи да је школа у Лесковцу те године била поред саме цркве. Касније, 1854. је подигнута нова зграда поред цркве за српску школу која се зове Ча Митина школа. Тај назив већ говори да у њој није радио даскал Даца.⁷⁸

Ча Митина школа је подигнута на црквеном плацу нешто јужније од саборне цркве, можда баш на месту где је била ранија школска зграда. У прво време је имала облик штампаног слова Г а касније, када јој је дозидана с јужне стране 1870. г. нова зграда, звана Мала школа или „Школа учитељ Јосифа“ добила је поново облик слова Г али ка западном правцу. Била је једноспратна али је подрум имала испод једног дела зграде. У школу се улазило са западне стране. Врата школе су била велика и двокрилна. И капија је такође била велика и двокрилна. Са свих страна опасивао ју је црквени зид од непечене цигле. Улаз у школу је подигнут на неколико степеница. Унутра је имала велики четвртаст ходник који је касније преграђен ради добијања још једне учионице.

У Ча Митиној школи била је једна велика соба, једна нешто мања од ње, кухиња и соба за канцеларију која се звала „кафе оџак“ јер су у њој учитељи „нешто писали, одмарали се, спавали и кували кафу“. Велика учионица имала је 30 м дужину и око 20 м. ширину и запремала је површину од 600 квадратних метара односно 360 метара кубних ваздушног простора. Испод Чардачета, односно „кафе оџака“ налазило се „апсанче за ћаке“. На њему је било „кантаче јер су ту чуване и неке школске ствари“, Чардаче није имало прозора. Тавани зграде били су од дасака. Извештаји веле да Ча Митина школа може примити и до 500 ученика.⁷⁹

Поред ове, нешто северније, налазила се зграда женске основне школе, коју Глиша Костић не евидентира а и иначе се о њој мало зна. Њен облик оставио нам је сликар Тителбах за коју је рекао да је то „једна од најлепших зграда у Лесковцу“. Зна се из архивске грађе да су у овој згради биле све при-

годне приредбе и свечаности у Лесковцу чак и она тројструка прослава — 3 године краљевства, свечаност дочека првог воза и годишњица ослобођења Лесковца у фебруару 1885. године. Подигнута је вероватно уочи самог ослобођења јер је Ленка Крстић радила са женском децом 1872. г. и нешто касније, у једној соби Ча Митине школе.

Обе школске зграде задовољавале су потребе лесковачког школства. Подигнуте су из средстава школске касе која је основана рано, можда у време подизања цркве. Фонд школске општине био је завидан. Из њега се давао новац не само на плате учитеља и потребе школе, већ и на позајмицу, под интерес, о чему има писмених података.⁸⁰ Занимљиво је напоменути да окружни начелник у Лесковцу 1878. г. јављајући министру просвете о лесковачким школама вели: „Поред добровољних прилога, нема других фондова“, али додаје да је „школа издржавана приходом од Ћупријских дућана, месне и околних цркава и добровољних поклона општина“. Међутим, стоји подatak да је 1878. г. лесковачка општина као оснивач школеузела из овог школског фонда 2000 цесарских дуката и одмах их понудила одбору за подизање гимназијске зграде.⁸¹ Не треба заборавити да су школску црквену општину у Лесковцу чиниле три најбогатије цркве у Лесковачкој нахији — кумаревска, рударска и лесковачка. Посебно су били богати метоси неколико манастира. Према извештајима „Србских новина“ само је Елмаза анума Селим бега Беговића осуђена 1889. г. да плати метоху манастира Хиландара у Лесковцу равно 14.000 цесарских дуката. За дуг су пројата непокретна имања Селима Беговића на јавној лицитацији у Лесковцу те године и дуг потпуно измирен.⁸² Иначе, приходе од дућана на лесковачкој Ђуприји примала је лесковачка црква у износу трећине кирије. Дућани су били вакуфског карактера и са школом нису ништа имали заједничко ако та рента није рачуната као вакуфско-школска, што је било уобичајено у турском законодавству о вакуфима.⁸³

Према поменутом извештају начелника од јуна 1878. године радио је у турско време на територији лесковачког среза 6 школа.

1. Накривањска школа у згради манастира накривањског „у једној соби, црквеног духа, без разреда“. Учитељ је „служио бесплатно јер је био цркви поклоњен да довека ту остане. Учио је 15 ћака“.

2. Бунушка школа радила је у црквеној згради. Соба је прилична и са скамјама. Издржава се приходима цркве бунушке. Учитељ је из Лесковца. Имао је 25 ћака.⁸⁴

3. Школа у Турековцу ради у једној соби црквене зграде нарочито за школу подигнуте. Разреда нема. Издржава се од црквених прихода. Школи припадају села: Бошњак, Турековац, Беновац и Тугачевце. Има 16 ученика.

4. Печењевачка школа ради у малој соби печеневачке цркве. Издржава се од црквених прихода. Разреда нема. Има 6 ћака, који уче катехизис и црквену историју. Сада има 35 ћака. У ову школу иду ћаци из Печењевца, Липовице, Чекмина, Брејановца и 2 ученика из Пуковца топличког округа.⁸⁵

5. Бабичка школа је у црквеној згради али нема инвентара. Разреда нема. Издржава се од прихода цркве, општина и добровољних прилога. Овом се школом служе и села Бабичко, Црквица и Граданица. Бака има 24.

6. Кумаревска школа је у малој згради цркве кумаревске. Издржавају је црква и ћачки родитељи. Разреда нема. Учитељ је из Лесковца. Школом се служе општина богојевачка и мрштанска. Бака има 25.

Према утврђеном плану школске 1878/1879. г. отворене су школе:

у Бунуши која је радила од 1868. за села у горњем сливу реке Ветернице (Бунуша, Жабљане, Бели Поток, Тодоровце, Бреза, Барје, Игриште, Славујевце, Дрводеља, Црнатово и Букова Глава).

У Турековцу је школа радила од 1873. г. у црквеној згради. Тада је био учитељ Стојан поп Џекић. Школска општина сада обухвата насеља турековачке општине а у последње време и бошњачке општине пошто је школа у Бошњаку престала да ради око 1871. г.

У селу Бабичко школа постоји од 1874. г. и сада ради у црквеној згради која је „у добром стању“.

У Кумареву школа је отворена 1869. г. у црквеној згради. Сада не ради, нема учитеља.

У Накривњу где школа „постоји још из турског времена“ сада ради у црквеној згради за стројковачку општину „и друге около“.

У Печењевцу где школа постоји од 1873. г. сада ради у тамошњој црквеној згради, за 6 околних насеља.

У Предејану где школа постоји од 1872. у приватној згради.⁸⁶

Од 7 предвиђених школа радиле су само у Бабичком, Турској, Чукљенику (Накривију) и Бунуши док су затворене школе у Предејану, Кумареву и Печењевцу. У Кумареву учитељ Ставра Кочић напустио је школу и отишао у лесковачку општину за писара. Учитељ Димитрије Буринчић сам је распустио ученике предејанске школе тврдећи да у школи није имао услова за рад, у првом реду „зграда школе је била неудесна“. у Печењевцу општина није постављени задатак оправке школске зграде испунила па учитељ није постављен. Печењевчани су тада узели општинског писара за учитеља те је ова школска година пропала. Наредне школске године настало је преговарање министра просвете и општине око подизања нове школске зграде. Тада се пучењевачка школа налазила у конаку читлуксајбије Хафиза Пашића. Убрзо је општина зграду заузела за кафану а школа се иселила у приватну зграду коју министар просвете није прихватио.

Пучењевачки народни посланик Трајко Живковић је лично посетио министра просвете Стојана Новаковића и убедио га да је постојећа школска зграда добра, да служи за села Дупљане, Печењевце, Чекмин, Липовицу и Разгојнски Чифлук и да има уписаних 78 ћака што је пореклом из 350 домаца са 539 пореских глава. Међутим, срески начелник известио је 31. III 1881. г. Бр. 2667 да општина пучењевачка школску зграду не оправља. Министар просвете је наредио општини Пбр. 1970/1881. године да оправи зграду. Начелник је потом формирао комисију која је зграду огласила неупотребљивом за школу. Општина сада, 26. августа 1881. г. манипулише и обећава да ће одмах почети са зидањем зграде за школу и моли да се школа не затвара. Маневар општине је успео и министар просвете одобрава привремени рад у постојећој школској згради. Међутим, општина и даље оклева са подизањем зграде. Учитељ Сретен Којић 23. IX 1882. године јавља министру просвете да је школска зграда у Печењевцу „батаљена“ да није оправљана „да је без пећи и дрва“ и тражи да се нареди општини да уреди школску зграду. Најзад је пучењевачка општина подигла 1883. године нову непланску школску зграду на црквеном плацу.

Године 1879. бабичка школа је премештена у Разгојну, у кући Трајка Денића, иако је у селу Бабичко имала добру зграду о којој срески начелник пише министру просвете: „Школа подигнута 1880. г. у Разгојни поред бабичке

цркве је једина школа у заплањском срезу. Има 6 соба, подрум, кухињу и пекару. Има одељење за преноћиште ученика, добру пијаћу воду код цркве, и у њу иду ћаци из села Бабичког, Грданице, Горње и Доње Локошнице. Та села имају 326 кућа а ћака ће бити до 60. Становници ове општине су имућни, имају велику шуму, доста стоке и родне љиве у Морави“. Ове године је отворена и школа у Јашуњи „која ту постоји одавнина“,⁸⁷ затим у Губеревцу где је зграда „у добром стању“.⁸⁸

Када је отворена Гимназија у Лесковцу 1879. настало је питање зграде. За гимназију је нађена зграда Пашића, лесковачког кајмакама. После свега 3 месеци се морала преселити у две неугледне турске зграде до Ветернице а поред Бајазитове цамије где ће остати све до 1895. када ће се уселити у новоподигнуту планску школску зграду са 12 одељења.

У Лесковцу од прве школске 1878/79. године раде мушки и женски основна школа у 3 зграде. Ускоро општина купује нову зграду за основну мушки школу на десној обали Ветернице.⁸⁹ Управитељ школе Лука Дожудић јавља да је та стара турска зграда „добра за привремени смештај неких одељења мушких основних школа“.

Године 1880. у Лесковцу су коришћене 4 зграде, три за основне школе и једна за гимназију, а 5 у срезу са 10 наставника и наставница. Школом је обухваћено 715 ученика од којих је завршило разреде 245 ћака.

Управитељ лесковачких основних школа Лука Дожудић жали се 9. августа 1885. године на лесковачку општину што не подиже нове зграде а старије не оправља и додаје „иако је општина лесковачка једна међу најбогатијим општинама у Србији“. Изложуји недостатке школских зграда у Лесковцу Дожудић наставља: „скамије су дуге и по 2 метра па када се њих десет поређају у ученионици не остаје места за мапу, фуруну и таблу. Тако, на пример, учениница IV¹ има дужину 9,10 а ширину 4,67 метара а висину 2,46 метара“.⁹⁰

Лесковачкој општини је 1880. понуђено отварање богословске школе или она за школу није могла да обезбеди зграду. Касније 1886. године када је планирано да се у Лесковцу отвори приправна средња школа са 4 разреда општина је одбила да за њу нађе зграду. Милош Милојевић је у том случају сам ступио у акцију и погодио је за ову школу кућу господара Васиљка Младе-

новића која је имала 12 одељења у две суседне зграде.

Године 1888. лесковачка основна школа имала је у поседу 6 зграда са 19 одељења овако распоређених:

У првој згради су смештени II₁ — IV₂ разреда мушких осн. школе затим I₃ женске основне школе укупно 4 одељења.

У другој згради смештени су I, I₂, III₃, II, IV₃ и VI разред мушких основне школе укупно 6 одељења.

У трећој згради су радила одељења I₃, IV₁ и III раз. женске основне школе укупно 3 одељења.

У IV згради су били III_{1,4} и V разред продужне школе.

У V згради су радили I₁ р. женске осн. школе и III₁ мушких основне школе укупно 2 одељења и у

VI згради II разред мушких основне школе.

У овај број нису ушли 2 зграде гимназије и 2 зграде приватних школа, једне јеврејске и друге мухамеданске деце.

Вршећи преглед школа 1888. г. министров изасланик је предложио да се III, IV, V и VI школска зграда у Лесковцу огласе неудесним и да се у њима забрани школски рад.

У Лесковцу је 1891. било 8 ангажованих зграда само за основне школе са 19 одељења. У срезу лесковачком те године било је 11 школских зграда од којих су 3 биле приватне, 2 црквене и 6 општинских.⁹¹

Павле Аршинов као изасланик министров у Лесковцу 1890. године предложио да се Гимназија у Лесковцу затвори због неудесне школске зграде и 3 школске зграде у Лесковцу. Срески начелник је реаговао на предлог Аршинова да се затвори школа у Разгојни одговоривши званично: „Ни остале школе у срезу нису боље“ и предложио министру просвете да одобри рад школи у Разгојни у досадашњој згради.

Почетком школске 1899/1900. године у Лесковцу је било зграда: 7 за основне школе, 1 за продужну основну школу (медреса на левој обали Ветернице спротиву старе Поште), 1 зграда за грађанску школу и 1 зграда за ткачку школу. Гимназија ове године није постојала. Од приватних зграда биле су школа за мухамеданску децу и школа за јеврејску децу. Укупно 13 школских зграда.

У срезу су постојале школске зграде у Бунуши, В. Трњану, Винарцу, Губеревцу, Мрштану, Јаштуњи, Кутлешу, Ораоници, Печењевцу, Разгојни, Турековцу

и Чукљенику, укупно 12 школских зграда за толико школа које су ове школске године радиле. Дакле, Лесковац са срезом за 20 година после ослобођења отворио је школе и оспособио за њих 25 школских зграда.

VII

Власотиначко школство има своју занимљиву историју. Власотиначка територија, раније названа Буковик, је брдовита, са неразвијеном привредом током минулих векова, са значајним саобраћајницама, бројним ослободилачким покретима и просветно-културним активностима.

Власотинце је према традицији коју евидентира и Јован Хаци Васиљевић имало приватну школу још прве деценије XIX века. Боњински свештеник је 1831. године у Власотинцу учио школу а после „наставио у Нишу код учитеља Спиридона Јовановића“. Од 1838. године, после подизања власотиначке цркве а вероватно код ње и зграде за школу, у записима се помиње школа у Власотинцу.⁹² И у Црној Трави се помиње школа од 1836. године а у Грделици од 1854. Од тада се помињу школе у Црвеној Јабуци од 1868, Рупљу од 1867, у Крушевици од 1873, Боњинцу од 1860, и Конопници од 1868. године. Све су отворене, сем Крушевице пре финансијске помоћи Одбора за просвећивање у Београду.

Народно предање вели да је на локалитету Манастириште, где је некада постојао манастир, радила „немањиска школа“. Предање није без интереса јер се такво у читавом јужноморавском поморављу везује још и за пољаничко село Градњу.

Власотиначка црквено-школска општина имала је у каси 1878. године 1000 цесарских дуката а затечена црквена зграда у којој је до ослобођења школа радила била је „сасвим увесна и у свemu одлична“, саопштава у свом извештају један од првих власотиначких учитеља у Власотинцу Урош Благојевић.

У извештају начелника округа лесковачког од јуна 1878. године стоји списак школа које су у турско време радиле и обавештење да ће у тим местима моћи почети са радом и у школској 1878/1879. години. Из тога извештаја наводим евидентиране податке.

Власотиначка школа ради у црквеној згради за мушку децу. Издржава се из црквених прихода и добровољних

прилога. Школа је имала 4 разреда а учитељ је у турско доба био Антанасије Здравковић, који је завршио Београдску богословију. Сада у овој школи има 2 учитеља. Школска зграда има 4 собе за школу и 2 мале за обитавање ћака. Има до 200 ћака.

Школа у Козару је смештена у црквеној згради поред цркве. Има само једну собу. Инвентара нема. Издржава се од црквених и добровољних прилога. Овом школом се служе села: Дадинце, Сејаница, Козаре, Ладовица, Орашје и Кукавица. Разреда нема. Школа је мушка. Учитељ је из Лесковца. Плату је имао 1200 чар. гроша. Сада има 10 ћака.

Рупијска школа смештена је у једној собици у „приватној сламној кућици“, без инвентара. Разреда нема. Учитељ је учио нешто у Лесковцу. Плата му је годишње 800 гроша чаршијских и храна, што сви сељани прирезом дају. Има око 20 ћака.

Црнотравска школа налази се у Црној Трави у једној собици у чаршији, у приватној згради. Школа је као и друге црквеног духа. Разреда нема. Учитељ је из Црне Траве. Плата му је годишње 1000 чар. гроша. Школом се служе црнотравска и бродска општина. Брод броји 135 домаћина а 180 пореских глава те брођани жеље за себе школу. Школа има до 15 ћака.⁹³

Школа у Доброму Пољу радила је у црквеној собици али је сада затворена. Издржавала се као и остале „а уредба је у школи као и свуда“.

Предејанска школа ради у обичној собици поред предејанске цркве. Школа је црквеног духа, нема разреда, има 13 ћака. Учитељ је из Предејана. Школом се служе Предејане, Бричевици, Бојисин, Џепа, Сушевје, Лични Дол и Јутије.

Грделичка школа ради у једној малој соби у механи у Дервену, која је покварена од Турака. Издржава се улагањем у годишњи збир за школу свију села која се школом служе. Разреда нема. Дух је црквени. Учитељ је из Ораовице а упражњавао се као подклисар у лесковачкој цркви. Школом се служе: Грделица, Дедина Бара, Бојишина, Палојце, Дупљање и неки део деце из Ораовице. Има 40 ћака.⁹⁴

Ораовичка школа ради у једној црквеној собици до саме цркве (Нови конак за школу су спалили Турци). Начин предавања је у њој црквени. Разреда нема. Учитељ је из Грделице. Плата му је 600 гроша годишње. Школом се служе: Ораовица, Губеревац, Копашница, Слатина, Несврта и Добротин. Има 25 ћака.

Равно, дакле, 9 школа са Власотинцем, односно једну школу има више но у лесковачком срезу са Лесковцем.

Прве школске 1878/79. године требало је у евидентираним местима школе почну са радом али се у самом почетку испоставило питање зграда. У Црној Трави узета је соба за школу у кафани Тасе Бокића на другом боју. Петог децембра 1879. народни посланик из Црне Траве, поп Стеван Поповић говори у Народној скупштини о школи у Црној Трави и тврди да је у Црној Трави школа постојала одавнина, да је црнотравска свештеничка фамилија у тој школи школовала своје синове за свештенике читавог црнотравског региона. Он тражи да се у Црној Трави школа не затвара и обећава да ће се наћи удесна зграда за школу. То чини и грделички посланик Аранђел Маринковић чија је школа већ затворена због лоше зграде. Срески начелник из Власотинца јавља 1879. да још нису оправљене зграде у Рупљу, Црној Трави, Дадинцу, Козару, Црвеној Јабуци и додаје да ће „у свакој бити по 40—50 ћака“. У Власотинцу су тражили отварање женске основне школе „пошто су имали зграду“. Школа је отворена и радила је у приватној згради.⁹⁵

На крају школске 1879/80. године у власотиначком срезу радило је 8 школа са 7 наставника и 355 уписаных од којих је разреде завршило 245 ученика. Поред ових радила је и женска основна школа са једном наставницом и са уписаных 60 а свршених 46 ученица. Отворене су школе: 2 у Власотинцу, по једна у Црној Трави, Грделици, Црвеној Јабуци, Козару, Крушевици и Конопници.⁹⁶

Поводом наређења да се школске зграде оправљају начелник среза власотиначког пише септембра 1880. године министру просвете поред осталог и ово: „Мора се унеколико бити снисходљив, тим пре што се је код општина у срезу од скора почела развијати свест о научи, и што оне тек сада увиђају благодети науке коју врло вољно прихватају и по могућству све чине за народно сараженство у својим школама, које ће се у скоро време и постићи“⁹⁷.

Током двадесет година у власотиначком срезу школска се мрежа скромно развијала. Године 1900. у власотиначком срезу су радиле школе:

Мушки и женски основни школи у Власотинцу у две посебне зграде, а у срезу:

У Грделици, Ораовици, Горњем Пресјану, Дадинцу, Конопници,⁹⁸ Крушеви-

ци, Рупљу, Козару, Црвеној Јабуци, Црној Трави и Добром Пољу, укупно у срезу са Власотинцем у 13 зграда.

И поред тешких економских прилика школска мрежа у власотиначком срезу у току 22 године после ослобођења није заостајала у темпу и броју школских зграда од осталих суседних срезова.

VIII

На територији од 200 миља површине са 983 насеља сврстаних у четири округа са 15 срезова, која је 1878. г. ослобођена од турске окупације и присаједињена Србији, и у турско време било је школа и школских зграда разних архитектонских форми и конструкција.

Када је започета изградња школских зграда и отварање школа на ослобођеној територији 1878. г. изузетно мали број школских зграда је затечених из времена окупације могло бити употребљено, њих свега четири од педесетак колико их је раније коришћено. Установљење модерног школства и подизање планских школских зграда морало је почети сасвим изнова. Како по постојећим школским прописима држава није учествовала у подизању школских зграда то је овај скупи и одговорни посао пао на терет народа који је био економски испрљен спахијским израбљивањима, ратним разарањима, реквизицијама: прво за турску а после за српску војску и похарама турско-арбанашког ратног пљачкања а после ослобођења плаћањем аграрног дуга, народног зајма и бројних државних дажбина, то је и питање подизања бројних и модерних школских зграда постало фактор првог реда који је кочио јачи и шири развој школства на читавој ослобођеној територији.

Почетком XX века, 1900. године, укупно 22 године после ослобођења на ослобођеној територији нашло се 155 отворених школа разных профиле које су радиле у 178 зграда. У сеоским школама је било онолико школа колико и зграда а у варошима су у више зграда радиле школе једног профиле, на пример основна школа у Лесковцу радила је у 7 зграда.

Нових модерних зграда и за то време подигнуто је врло мало: у Нишу, Пришти и Прокупљу за основне школе и у Лесковцу зграда за гимназију. Једна средња категорија школских зграда, оних које у свему нису биле планске али су ипак биле удесне за рад школе, је нешто већи. Међутим и у XX век се

ушло са употребом зграда црквених, манастирских, приватних и општинских. Пуних 20 година школски надзорници су кукали на те школске зграде и молили да се подигну нове или поправе постојеће и предлагали да се оне најгоре затворе. Било је то тешко и упорно рвање учитеља и педагога са немарним општинским властима које и поред свих тешкоћа није остајало без успеха.

Развој школске мреже на ослобођеној територији се и квантитативно и квалитативно развијао. Сваке године су пристизале нове молбе за отварање школе. И профили школа су се множили. На ослобођеној територији било је више врста школа: 4 гимназије „две више женске школе, 3 грађевинске школе, једна ткачка, једна ћилимарска, једна учитељска, неколико вечерњих школа и једна девојачка школа. Приватне школе су се гасиле. Од конфесионалних школа најдуже су се задржале 2 основне мухамеданске школе и 2 јеврејске и једна католичка школа. Отворена је и једна школа у Сијаринској Бањи за арапутску децу. Тада је подигнута и школска зграда са станом за учитеља. Међутим, зграду је заузeo првих дана месни хоџа вероучитељ за свој хarem па је подигнута нова зграда за учитеља.

За процену и оцену активности општина у подизању школских зграда су извештаји школских надзорника препуни података свих врста. Из извештаја Паје Аршинова школског надзорника у Лесковцу 1891. цитирам један карактеристичан пасус:

„То нису школе ни школске зграде већ ниски и мрачни турски кућерици где сваке године по 1100—1300 ћака проводе свој живот и по 5—6 сати дневно. Дванаест година је прошло од ослобођења а Лесковчани се још нису побринули својој деци да подигну прописну школску зграду“.

Одиста Лесковац и Врање нису подигли за 22 године ни по једну зграду за основне школе. У селима је било још прше. Ипак школство се развијало. Народна љубав према просвети се није могла спутати.

НАПОМЕНЕ

1. Минтег, „Историја школства у Срба“, Београд, 1980. с. 206.
2. Мате Бајлон, „Школске зграде“. Београд, 1962.
3. В. Стојанчевић, „Југословенски народи у турском царству“; Стеван Герлах, Путопис ГСУД, (1578, г.) књ. 36, с. 205, РАД 116, стр. 11.
4. Црквени великодостојници, звани у турском званичном говору мутевлије, гарантовали су турским властима да неће битиузети

за учитеље странци — пашапортлије и фестације.

5. „Споменица ослобођења Јужне Србије“, Скопље, 1937. г.

6. С. Кунковић, „Школство и просвета у XIX веку“, Београд 1973; Група аутора „Историја школства“, Београд, 1976.

7. Климе Шамбасовски, „Културно општествена врска на Македонците са Србија во текот 19. век“, Скопље 1963, с. 18.

8. Илија Николић, „Основна школа Вук Караџић 1815—1875“, Пирот, 1975. г. стр. 17 и даље.

Видети о школству у пиротском крају Влад. Николић „Школе у Пироту у турско време до ослобођења 1877. г. са старијим записима и белешкама“, Сремски Карловци, 1924.

9. Архивни Архив Србије, фонд министарства просвете Ф XII—102/1878. (Даље само МПС. фасцикли).

10. Просветни гласник, 1881. г. с. 278, 254.

11. 1) „Србске новине“, 1881. г.; 2) „Стенографске белешке народне скупштине“, страна 939/1881. г.

12. Исто 1882. г. стр. 290.

13. Илија Николић „Тефтер нишавске митрополије и црквене општине у Пироту 1834—1872.“ г. (Историјски часопис књига XII—XIII 1961—1962, Београд, 1963). Посебно издање „Тефтер црквене општине у Пироту и нишавске митрополије“, 1976. г. у Пироту.

14. Стојан Новаковић, „Законски споменици“ 387.

15. 1) Петар Гагулић, „Прохор Пчињски“, Ниш 1957; 2) Јован Халић Васиљевић, „Манастир Прохор Пчињски“, Београд 1907.

16. Хазим Шабановић, „Путовање Евлије Челебије“, Сарајево 1972; 2) Радмила Тричковић, „Турске школе у Србији“ (Историјски музеј Србије, Београд 1974. г.).

17. Илија Николић, „Основна школа Вук Караџић“, с. 16.

18. Исто.

19. „Србске новине“ 1859. од 10. октобра.

20. Календар Шематизам Кнежевине Србије за 1879. г.

21. Богољуб Јовановић, „Статистика Србије“, Београд 1979/80; 2) Архив Србије, Државни писар, 1746/1879.

22. ДАС СРС Кутхија По 64—19. МПС Ф VIII—121/1881.

23. 1) Мингеј, цит. дело; 2) Илија Николић „Пиротска гимназија 1879—1979“ Пирот 1979; 3) МПС Ф VIII—121/92.

24. Илија Николић, Пиротска гимназија.

25. ДАС МПС Ф XX—76/1892; 2) Исто Ф 28—203/96.

26. МПС Ф 28—203/96.

27. Календар шематизам за 1900. г.

28. У извештају М. Б. Милићевића вели се да је 1878. затекао у пиротским основним школама „многе општинске писаре који су вршили учитељску делатност“.

29. Тихомир Борђевић, „Уз Топлицу“, 1895. године.

30. 1) ДАС МПС Ф XI—109/1881; 2) Буда Илић, „Споменица Топлице“ 1958.

31. Р. Тричковић, цит. дело.

32. МПС Ф XIV—17/1883.

33. МПС Ф XI—109/1881.

34. „Просветни гласник“, 1882. стр. 648.

35. ДАС МПС Ф 30—49/83.

36. ДАС МПС Ф XLV—17/83.

37. „Јабланичко школство“, Белешка аутора.

38. „Просветни гласник“, с. 196/1896.

39. Календар шематизам кнежевства Србије 1896. г.

40. У овој статистици у топличком округу није узет у обзир јабланички срез који је 1890. г. припојен врањском округу.

41. Трајковић-Михаиловић, „Врањско основно школство“ Врање, 1970. г.

42. Јован Халић Васиљевић, „Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку“, Београд 1928. г.

43. М. Веселиновић, „Бег и бекчија“, Београд 1911.

44. Сретен Поповић, „Путовање по новим крајевима“, Београд 1889. године.

45. Врањски гласник, књига III (Р. Требијешанин, „Грађа за историју врањског школства“).

46. ДАС МПС Ф XII—104/1880. (Женска основна школа уселила се и радила у Ибиш агином конаку).

47. ДАС Ф X—5/1878. Извештај Шапчаница ДАС МПС Ф VIII—209/78.

48. „Самоправа“, 1883, број XIII стр. 3.

49. ДАС МПС Ф X—9/1878; Ф IV—187/1882; Ф VIII—104/1881; Ф 10—5/1878.

50. ДАС МПС Ф XV—226/1879.

51. ДАС МПС Ф III—78/1879.

52. План М. С. Милојевића ДАС МПС Ф 14—37/1879.

53. Стенографске белешке 1881. г. стр. 412.

54. Мингеј, „Историја школства у Србији од 1804—1918. године“, Београд, 1980. стр. 106.

55. 1) Извештај надзорника Стевана Чутурила, Прос. гласник 1883; 2) МПС Ф 16—120/1884.

56. Календар шематизам, 1900. године.

57. Ловрић, „Историја Ниша“, стр. 104.

58. Милован Ристић, „Споменица ослобођења Ниша и освећења споменика, Ниш, 1937. стр. 107.

59. ГСУД књ. 36, стр. 205; РАД XLIX/79.

60. Живојин Борђевић, „Историја васпитања у Срба“, Београд, 1958. г. стр. 21.

61. Мирослав Миловановић „Нишко основно школство“, Ниш 1978. г. Ова књига пружа читаоцу бројне податке о школству у Нишу и његовој околини у XIX веку.

62. Тодор Станковић, „Белешке“.

63. Петар Гагулић, „Нишки велики саборни храм“, 1975.

64. Живан Живановић „Ниш и његове знаменитости“, Београд 1885. страна 46. Шапчанин ову зграду назива „дивна је“ (МПС Ф 12—102/78).

65. Радмила Тричковић, цит. дело.

66. „Србске новине“ 1878. доносе допис из Ниша да су тамо кнеза Милана дочекала и деца јеврејских школа „са својим заставама“.

67. Радивоје Петковић, „Прва Нишка гимназија“, Ниш 1972. с. 85. Видети и ДАС МПС Ф VI—79/1885. г.

68. Р. Требијешанин, „Нишка учитељска школа од 1881—1895. г.) — рукопис приређен за штампу.

69. Белешке аутора.

70. Исто.

71. Календар шематизам за 1900.

72. ДАС СР МПС Ф 38—43/88; Ф 35—37/92.

73. Јован Х. Васиљевић, цит. дело.

74. Петар Гагулић, Записи („Православна мисао“ 1976).

75. Глиша Костић, „Ча Митилна школа“, Београд 1898.

76. „Политика“ 1979.

77. Нил Попов, „Србија и Русија“ стр. 113.

78. ДАС Ф VI—197/78; Ф XII—102/78.

79. Глиша Костић, цит. дело, стр. 4.

80. Школске касе при црквеним школама

ким општинама постојала су скоро при свим школама. У белопаланачком срезу је чак и у селу Шашају таква каса постојала до 1878. Њу помиње и Глишић Елезовић при манастиру Девичу у свом „Речнику косовско-метохијског дијалекта“. Постојала је у Прохору Пчинском, Власотинцу, Лесковцу итд. У Лесковцу је каса давала новац и под интерес. Сачувана су два таква списка дужника. На једном стоји да грађани Лесковаца дугују Каси 22430 гроша и 10 златних лира. (Види Ар. Србије министарство просвете, црквено одељење 1881. г., праћа, кутија 3190).

81. Просв. гласник 1880, стр. 78.

82. „Србске новине“, 1889. г.

83. Из школске касе је подигнута у Лесковцу школа Ча Мите и мала школа које су спојене и складно чиниле једну грађевинску целину. Њу је описао Владан Борђевић као шеф српског врховног санитета када је у њој 1878. године имао војну болницу. Борђевић у својој књизи „Српско-турски рат 1878. године“ каже да је зграда за болницу угодна, да има три велика одељења, да има воду у близини а у собама три велике фурӯне. Затим помиње да је клозет на северној страни и да је грбље близу зграде.

84. 1) Воја Марјановић, „Школа „Вук Караџић“ у Бунуши“, Лесковац 1966. године; 2) ДАС МПС Ф VII—368/78.

85. ДАС МПС Ф XI—199/80.

86. ДАС МПС Ф I—206/1880.

87. ДАС МПС Ф 8—89/00; Ф VII—7/1897; XI—80/79.

88. ДАС МПС Ф 8—89/1880.

89. ДАС МПС Ф 35—41/1882.
90. ДАС МПС Ф 7—113/96; Ф 1—11/900; 38—69/903.
91. „Настава и васпитање“ 1966. (Грађа за основне школе у лесковачком крају).
92. У Власотинцу се помиње учитељ 1840. Стојан.

93. Радомир Костадиновић у књизи „Еволуција црнотравског краја“, Лесковац, 1976. г. тврди да је школа у Црној Трави радила једно време „на тавану месне бакалница“ а потом у месној кафани. У овој школи, вели Костадиновић да су одавнина учили децу свештеници из ствариске и наследне породице Поповића зване Семенкиници.

94. Школа у Грделици је једно време после ослобођења у кући Tome Пуње из Дедине Баре. Стари учитељ у турској доба Станко Станишићев учио је децу у својој кући а потом и „по колибама и сеоским трлама“. (Ранчић „Школа у Ораовици“, Лесковачки зборник 1964). Школа је радила и у турској граничарској караули у Грделици.

95. ДАС МПС Ф XIII—208/79; Ф ХХ—179/1883.

96. ДАС МПС Ф 27—3382/1882. Надзорник извештава да основна школа за женску децу у Власотинцу „нема оџака“ и тражи да се школске зграде поправе, „поставе у њима дупли прозори и уграде вентилатори“.

97. ДАС МПС Ф XI—199/1880.

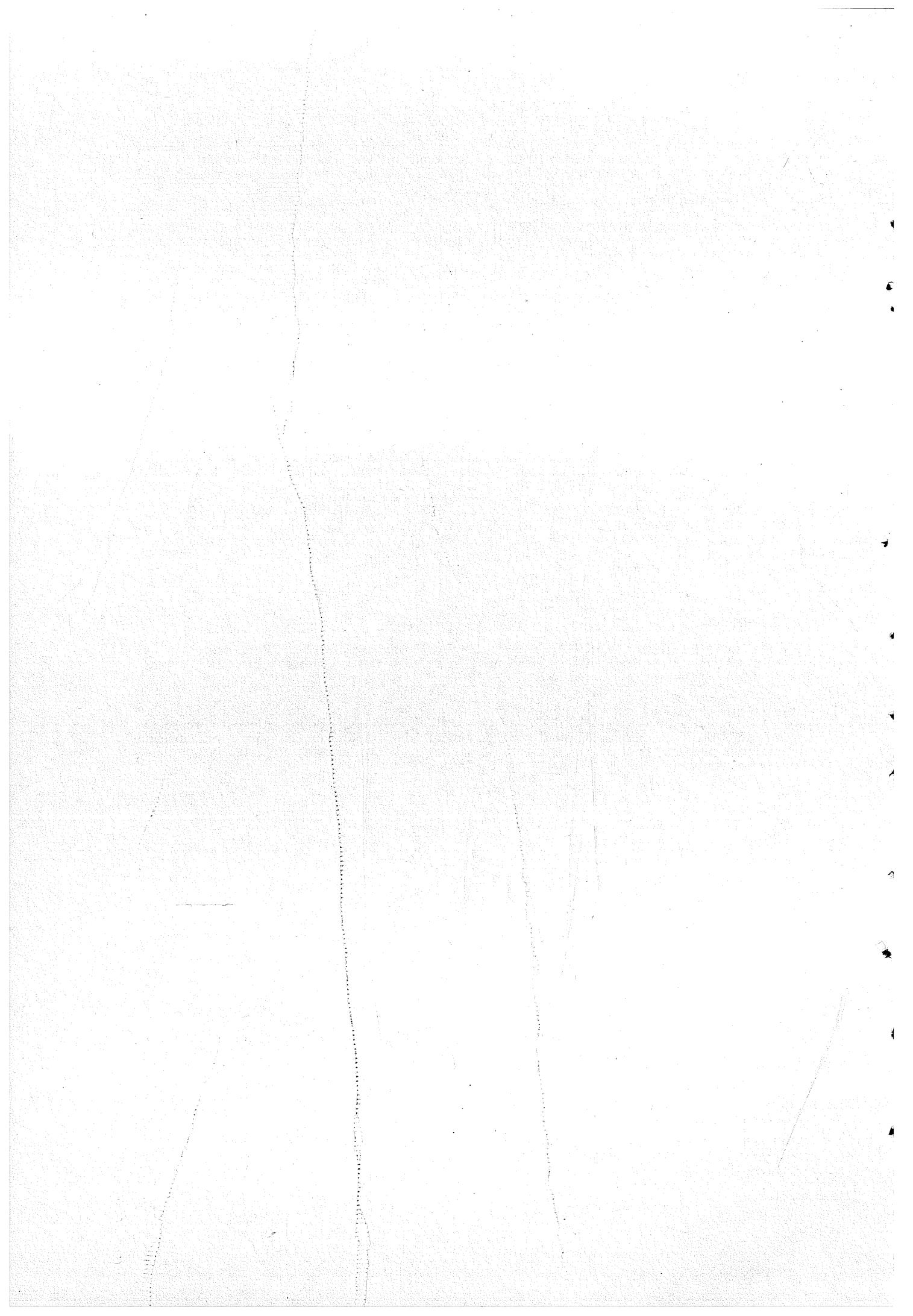
98. Школа у Конопници прво ради у згради код тамошње цркве а потом прелази у село Конопницу и ради у кући породице Булкимира.

Radoš Trebješanin

LES BÂTIMENTS SCOLAIRES EN TANTQUE FACTEUR DU DÉVELOPPEMENT DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE DANS DES RÉGIONS LIBÉRÉS VERS LA FIN DU XIX ème SIECLE

Ayant en vue l'aspect et l'état des bâtiments scolaires des régions libérées en Serbie dans le dernier quart du siècle dernier, l'auteur donne un matériel précieux pour la connaissance de l'Instruction publique dans cette partie de

sa Serbie. Tout en mentionnant les bâtiments scolaires, l'auteur donne tous les renseignements disponibles sur ceux qui y ont enseigné ainsi que ceux du caractère et de la qualité de cet enseignement.

Драгутин М. Ђорђевић

Школа манастирског метода у Ораовици

Село Ораовица, или како се раније звало Ореховица је једно од веома стarih наших насеља. На ушћу ждрела Грделичке клисуре, с леве стране Јужне Мораве, дакле на самом улазу у клисуре идући од Лесковца, распрострето је ово село у више махала и у прошлима времена играло је важну улогу. У немирна и несигурна времена, Ораовица је проглашавана за дербенцијско насеље. Наиме, становници његови су преузимали обавезу да осигурујају безбедан пут пролазницима и путницима који су ишли према југу. Познато је да је и Грделица била дербенцијско насеље па је се овуда пролазило скоро безбедно. За ову обавезу и одржавање безбедности за путнике и караване, становници ових села су били ослобођени извесних дација и из њих нису узимали децу у јаничаре¹.

По Милану Васићу, Ораовица је проглашена за дербенцијско село за време Селима II (1566 — 1574), а можда и раније. Године 1516. Ораовица је имала 43 куће, три баштине и три млина (воденица). У то време се помињу за господаре села: Мехмед Хасан и Мустафа, а нешто касније и неки Кара Бакија. Године 1570. Ораовица има 48 кућа, а 1584. г. 52 дома. У то време била је реткост наћи село с овотиким бројем дома.

Сазнајемо, међутим, да се за село Ораовицу водио и спор међу господарима пред Портом у Цариграду 1745. године. Спорили су се Синан и Мехмед, обожица заслужни ратници против Персијанаца². Исто тако је Мехмед водио спор за село Копашницу, опет пред Портом 1750. године³.

О самом селу има подоста података у народном предању и легендама од којих наводимо легенду коју је запи-

сао Добривоје Ранчић⁴, да је наиме село Ораовица „заорано“ ралом од глога са два „једнака вола“ и два орача „становитих“ имена. Ишло се од „Бистранове до Дарданове долине“.

Због погодног положаја и економских услова, село се током 18. и 19. века ширило и било једно од највећих у лесковачком крају. Становништво није трпело угњетавања па се често бунило, али и страдало. Познато је да су у време Бојациске буне, 1841. године спаљена села: Добротин, Несврта, Слатина, Бара, Војновац и Доња Копашница⁵.

Ускоро по ослобођењу од Турака, по попису извршеном од стране специјалне управе за лесковачку нахију, Ораовица је највеће село у нахији и броји 176 кућа⁶.

МАНАСТИР

По причању, првобитан манастир је био започет на доминирајућем вису Ка-

¹. Милан Васић, „Derbenčijska sela u Dubočići u XVI веку“, Лесковачки зборник X, 1970, с. 31.

². Др Радмила Тричковић, „Лесковац у XVII веку“, Лесковачки зборник XI, 1971. с. 18.

³. Исти извор, с. 18.

⁴. Добривоје Ранчић, „Легенде мого заличаја“, Лесковачки зборник, III, 1973. с. 219.

⁵. Драгољуб Трајковић, „Аустријски документи о нишкој буни 1841. године“ Лесковачки зборник XV, 1975., с. 102.

⁶). Др Вида Стојанчевић, „Лесковац и ослобођени делови Србије 1878. године“, Лесковац, 1975. с. 102.

рамановцу, који народ овога краја назива и „кале“, али се тамо веле није могао „одржати“. Све што мајстори дану сазидају, преко ноћи се „пресели“ — „см'кне се“ на „заказано место“, где је сада црква ораовичка. По народном веровању „кале“ — „градиште“ је обавијено легендама, о њему се причало па је народна машта цркву везала за то место. Уосталом већ је свуда познато веровање о самом пресељењу цркава и манастира (пчењевачка се преселила са брдашца на коме је сада гробљанска црква Св. Илије, турековачка из Петровца са планине Радана, јашуњски манастир из села Пертата итд.). Црква се вине у ваздух и „пресели“ ако је неки обесвети, оскрнави, или је народ запушти, а у случају с ораовичком црквом у шитању је само место на коме се црква почела зидати.

У ствари, овде се ради о једном старом, врло интересантном објекту, веома малих размера, мала богомиљица за једног или свега неколико монаха који су изабрани за подвизавање у овој шумовитој области. Ту малу црквицу народ назива: „ћелија“, „олтар“, „женска црква“, „мала црква“. Колико је она времена била у употреби не може се знати, али касније, кад је настала потреба за већом црквом, ова није рушена, него се уз њу, сазидала нова већа црква, посвећена св. Николи. И тако сада ова минијатурна црквица „ћелија“ је саставни део велике цркве и стоји слепљена са северне стране. Она је приклучена цркви уз намену да се у њој врши исповест оних који дођу за причешће. Исповеђена личност из мале цркве улази у олтар велике и тамо се врши обред.

„Ћелија“ је једнобродни храм малих димензија: дужина 245, ширина 165, а висина 235 сантиметара. На истоку је мали олтар полукуружног облика а на апсиди је мали отвор због светлости у виду мазгale. И проскомидија и жртвеник и ћаконик су малих размера. Са северне стране је прозор а на јужној је мали отвор и врата на која се ишло у велику цркву. Десно од олтара ове мале црквице је у висини од два метра скривница за црквене паре и других драгоцености.

Ова необична мала црква, каквих, изгледа, нема у Србији, има и свој живопис, фреске на лошој основи. Фреске су по нама врло интересантне али не-

проучене и не само то него и нерегистроване. О њима се никде није писало. У сваком случају овде се ради о делимично сачуваном фрескопису који се мора приказати.

Остављајући стручњацима да кажу шта мисле о њему, ми овде само региструјемо овај објект и оно што треба истаћи у њему, али ћemo побројати неке композиције.

На северном платну су ове представе:

1. Исус Христос а око њега фигуре светаца у стојећем ставу. Вероватно су то ликови из ада који пруженим рукама жеље избављање. Ту је и запис који се тешко чита: „СПАС ХОТЕ МИРА ВСЕХ УКРАСИТЕЛ“.

2. Фреска која такође представља Христа са натписом: „БАДАТ ДА ТИ В СХОТЈЕ ПОД ГО ДРЈЕВЈЕХ“, врло је оштећена.

3. Фреска св. Богородице на трону са Христом кога држи на десној руци је такође делимично оштећена. С леве стране трона су три фигуре са скифовима на глави, а с десне су три фигуре без светачких симбола. И ту има запис који се не може дешифровати и он гласи: „ВТЈЕХ МНОГОВЕШТАНИ СТОЕ У БЕЗГЛАСНИ ВХМ ОТЕБЈЕ БЦЈЕ“.

4. Свети Јевтимије Велики (фрагмент — глава), јако оштећена фреска.

5. Фигура св. Симеона Мироточивог Српског је најочуванија у овом минијатурном простору (110:47 цм.) са искоњаним очима. Натпис гласи: СТЪИ СИМЕ СРБСКИ“.

6. Лик св. Кирила Александријског је прилично распознатљив и тамо стоји: „СТЪ КИРЫЛ АЛЕКСАНДРИСКИ“.

На јужном платну где су представе из живота Свете Богородице има више фресака но и оне су доста оштећене збом времена и премазивањем приликом оправки.

1. Богородица са натписом: „СВЕШТИ ПРИЈЕМШУЈУ ПРОСВЕШТАЈУШТИ ТМУ“ (Свеће које просвећују таму) је доста упропашћена влагом.

2. Опет св. Богородица и натпис: „ВОСИЈА СВЈЕТ И ПОТ ПРОСВЈЕШТЕНИЕ БЛАГОЧЕСТИЈА“. Такође оштећена.

3. Богородица са Христом.

4. Фреска која представља неког српског светитеља. Ту стоји и реч „лазар“, или „елеазар“. Натпис: „ВИ ИЖЕ СТИХ ПОЧИВЛ ЈУЈУ ИЖЕ“.

5. Једна од најлепших и скоро најочуванијих фресака међу композицијама овог малог храмића је несуњиво сусрет Св. Богородице са Јелисаветом у загрљају.

6. И овде налазимо фреску Св. Прохора Пчињског, што значи да је његов култ био и овде распрострањен на супрот тврђењу да се његов утицај простире на северу до Владичина Хана.

Што се даље тиче ове црквице, није разјашњено питање, коме је свецу или светици она посвећена, али по свој прилици, овде се мора радити о култу Богородичином. И данас је у обичају да у ову ћелију о Богородичиним празницима долазе жене, пале свеће и уносе цвеће.

ЗАПИСИ И БЕЛЕШКЕ

Сем поменутог Д. Ранчића⁷ који је писао о цркви и школи у Ораовици и дао корисне податке као прилог летопису, једва да је још неко што написао, али без изгледа да је нешто и објављено. Стога је врло тешко написати један летопис који би био верна слика живота и цркве и школе. Летописа нема и питање је да ли га је и било. Ако је био установљен, услед бурних и немирних времена, он је нестао, а тако исто изгледа да није вођен ни после ослобођења од Турака 1877. године. Врло је занимљиво да летопис није вођен ни између два рата иако је било добрих и писмених свештеника и били живи старински учитељи и свештеници (Ранђел Стојановић, учитељ и свештеник, Глигорије Поповић, свештеник, Васиљко Милосављевић, учитељ и др.), а сам поп Ранђел је знао „имена неких 20 свештеника и калубера који су били учитељи поменуте школе“.

У недостатку писаних извора, при састављању хроника и сличних прилога, користе се казивања старих људи, предања, легенде па и белешке и записи по црквеним књигама.

По богослужбеним књигама цркве ораовичке има приличан број записа, а ми ћемо овде донети само неколико.

1. На крају ПОСНОГ ТРИОДА, на слободној страници, постоји занимљива белешка „од голем град“ Ранђела Стојановића, „депопоказатеља“ и „опи-

тенародног учитеља“. Датум кад је текст састављен, нисмо могли дешифровати, али он је из доба учитељевања Ранђела Стојановића а то ће бити у периоду између 1864 — 1874. године.

Ево тога текста.

„Мај лето запис од голем снег и тешку пролет зна да се на исту годину кака беше голем снег а пре зима беше променита и убава недожделива кака неки убав пролет па кад беше през фебруари кад се мени месец ијануарија да улегне фебруарија: 3:4 дана пре мену те другу мену нема да нее врнуло у 24: сата и по втору мену помартину до: 40: мученика до: 9: тога дана мартини не престаде без време и без ерост и мраз пак зато забележавамо да се зна коју годину пролетно време лошо што не би било по старем казаније од: 200: година на дан благовести од едну кишу се окопнене а брда до Ђурђевдан снег имаше људи страдаше састоку изеде се сточна рана па се продала ока слама за по грош па кад дођоше од шопско од ашанско с овце и с говеду докараše... па нема куји од кога да купи но стока помре мљого и што остало сал сас душу и младаћ мало е остало на место ко имао одвиш жита и сено и сламу па једва е како обдржао исто га беше и у људи Глад зашто беше жито по: 50: паре али људи немајући новца па на почек немашев поверије па и тија људи гладовале су: храм сти николаја Дежавијеораовичког сател Ранђел стојанов од исто село депопоказател у исте године Амин општинарски учитељ и свештеници поп Јован и поп Димитрија поп христовићови од Копашицу. И до карај бијаше тај пролет студена“ (Текст је у нашој транскрипцији).

2. На АНТОЛОГИОНУ, московско издање од 1836, на првој страни стоји: „Сија книга мињеј собранаја: на: 1843: лето за у храму стаго оца николаја у пределу мјесту села ораовицу у времену епитрона Здравка Јанковића од ораовицу, и попа христе димитровића купена от врање от михаила хаџи ристића: сас општаго мињеја: за 450: гроша“.

Ово је за историју цркве важна белешка што се у њој наводи име једног од старијих свештеника у првој половини XIX века.

⁷. Добривоје Ранчић, „Школе манастирског метода Грделице и њене околине“, Лесковачки зборник III, Лесковац 1963, с. 198(7).

3. На ЕВАНГЕЉУ Синодалног руског издања (1881), стоји записано: „лето: 1884: априла ден: 5: Димитрији хаци Антоновић кножар славјански из штит у вранје цени ни евенгелије от динара четрдесет“.

У продужетку записа се наставља: „Старешина цркве ораовичке купи од истога книжара за 40 динара 1884: Год — а није навео шта је купио.“

Поред већ поменутог книжара у Врању Михаила Хаци Ристића, ево још једног — Димитрија Хаци Антоновића.

4. У заоставштини старинског учитеља Василија Мимлостављевића из Ораовице, нађена је књига КАНОНИК где на првим корицама стоји записано: „Овај... (свакако Каноник) изволно је поклонити цркви ораовичкој његово Високопреосвещенство Архијепископ и митрополит целе Србије Господин Михаило 26: јуна 1878 у ...“

ИСПИСИ ИЗ КЊИГЕ БЛАГАЈНЕ

При цркви ораовичкој постоји стара књига благајне из које сазнајемо за разне личности које су имале везе с њом. То су службеници (клисари, црквењаци), тутори, благајници, председници, старешине цркве, рачуновођа, црквени певачи, пандури, писари, књижари, књиговесци, иконописци, кујунције итд.

Да наведемо само нешто од тога.

Полицијски писари у Лесковцу: Света Милошевић (1880), Н. Стојановић (1889), Василије Миловановић (1883), Борђе Дамњановић (1892), Спаса Ивановић (1894), Јордан Босић (1894), Петар Лазаревић (1896), Дина Борђевић (1897).

Књижари: Витомир Марковић, Витомир Павловић, Манча Ћибаревић, Стева Вилотијевић, Алекса Тасић, С. Миљковић, Василько књижар, П. Трифуновић, сви из Лесковца и од њих узимана роба за рачун цркве од 1893 — 1898. године.

Спомињу се још: рачуновођа Стеван Ђојић (1880), Стојан Станковић (1889), М. Б. Станишављевић (1890), Коста Костић, ђакон лесковачке цркве, који је „извео рачун“ по наређењу српског начелника 1890. Спомињу се још Петар Вељковић, парох лесковачки и Никола Коцић.

Продавци црквених реквизита су били 1886 — 1889 Наћа Наумовић и Таса Аранђеловић, кујунџија Младен и казандија Никола.

БОЛЕСТИ ОД КОЈИХ СЕ УМИРАЛО ПО ПРОТОКОЛИМА УМРЛИХ

За изучавање наше народне медицине, занимљиви су и називи болести од који се умирало. Узроке умирања су стари свештеници у књиге записивали онако како их и народ назива. Ево како се бележило:

- „Удавила се у буке воденичне“
- „Од трбоболь“
- „Мати га уморила на сан“ (Таска жена. Станоја Николића)
- „Мати га угмечила“ (свешт. Коста Поповић)
- „Од оганј — изгорело се“.
- „Од бес — куче га изело“.
- „Загушио га ћумур“
- „Од срцоболь“
- „Од фенерје“ (свешт. Коста Поповић)
- „Од прострел“ (свешт. Коста Поповић)
- „Од врућицу“
- „Од старос“ (умро у 80. години)
- „Крво слаб“
- „Кашлица“
- „Од гушу“
- „Од своју болест“ (свешт. Јован Ратковић)
- „Од свога смрта“
- „Грлоболь“
- „Од сарацу“
- „Убијен с пушку“
- „Од овтику“
- „Од тешку болес“
- „Од голему болес“
- „Убио га гром“
- „Убијен сас дрво грешка“
- „Посечен од лопова“
- „Обесио се у затвор у Лесковац“ (Неки Јован Пешић, ораовички)
- „Пропала му прева“, итд.

МАНАСТИРСКА ШКОЛА

По мишљењу др Јована Хаци Васиљевића („Просветне и политичке прилике“, Београд, 1928), почетком XIX века било је мало народних школа и ако их је било, оне су се могле наћи само у јужним крајевима. По традицији, школа је било мањом по манастирима и црквама, ребе ван њих. Имамо податке да су приватни учитељи учили децу по селима у каквој згради, или казаници, или некаквој соби, колико да се она описане, али је првих школа било по црквама. У њима су радили писменији калуђери, попови, негде неки писар, или занатлија — обично терзија или абација. Они би уједно и предавали деци и ишли на своја места — диванс.

подвиг. Наиме, од Турака је претила опасност ћацима у цагари иако је била зима, сву децу је сам Васиљко пренео преко Јужне Мораве и одвео у цркву ораовичку.

У заоставштини учитеља Васиљка, која је својина његовог сина Михајла, има неколико црквених књига и нека од докумената која се односе на његове дуге молбе да му се призна статус националног радника ради добијања пензије, о чemu ће ниже бити речи.

По књигама које чува Михајло, Васиљко је понешто у виду летописа бележио. Таквих бележака има око двадесет. Од њих да наведемо неколико.

На акатисту, стр. 7, Васиљко је забележио: „Венчао сам се Васком (родом из Ораовице — фамилија Кошарска — прим. Д. Б.), 9. новембра у недељу 1892. г.“. Забележио је ово: „31. I 1894. г. рођена Даринка пре подне“. Додао је: „Умрла 8. а сарањена 9. априла 1912. у 7 часа пре подне“. — „29. Јануара 1901. г. умро у 4 сати и 20 минута Краљ Милан у Бечу“. — 23 VII 1900. г. Венчао се Краљ Александар Обреновић са Драгињом — Драгом ћерком удовом....“. — „Краљ Петар умро је 3. Августа 1921. год. у 5 1/2 часа после подне“. Итд.

После ослобођења од Турака, многи заслужни национални радници и просветитељи, дошли су у врло тежак положај. Отказане су им службе па су остали у веома неповољном материјалном положају. Међу таквима је био и Васиљко Милосављевић, али се за неку накнаду држави није обраћао све до 1922. године. Те године се он обраћа Министарству спољних послова за известну помоћ или пензију, а исто министарство му издаје овакво уверење:

„МИНИСТАРСТВО СПОЉНИХ ПОСЛОВА КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА ПОЛИТИЧКО ОДЕЉЕЊЕ

Београд 12. августа
1922. године
(пет дин. т. м.)

Н. Р. Бр. 501

На основу закона о признању и урачунавању времена службе оних службеника који су радили на националним пословима у Старој Србији и Македонији и другим крајевима Краљевине пре последњих ратова за ослобођење и уједињење од 22. маја 1922. г. а на молбу г. Василија Мило-

сављевића делов. општине Ораовичке Министарство Спољних Послова по писменом пристанку Скупштинског одбора, издаје:

У В Е Р Е Њ Е

Да је г. Василије Милосављевић делов. општине Ораовичке провео као национални радник време од 1870 до 1878. г. т. ј. свега осам година, месеци и дана.

Такса у дин. 5 по тарифи Бр. 3 закона о таксама наплаћена и прописно поништена.

Министар Спољних послова,
(нечитко) с. р.

(м. п.)

Скупштински одбор:
Председник, Љуб. М. Давидовић, с. р.
За Секретара Боковић, с. р.

Чланови:

Гр. Бошковић с. р.
Јов. Бирковић с. р.“

Са овим уверењем Васиљко упућује и молбу Народној скупштини. У молби наводи да се обраћа тој скупштини четири пута (17. III 1925, даље, 16. VI 1926, трећу молбу упутио 28. XI 1926. и 4. XII 1926) но по „свим молбама није донета никаква одлука“... Како сам стар и изнемогао, немам кога да ме издржава, то очекујем с правом и на основу закона помоћ или пензију. Обраћам се Народној скупштини да узме бар ову молбу са уверењем у поступак или пронађе раније молбе са документима и донесе решење — одлуку. 25. децембар 1927. Ораовица, срез Лесковачки, обл. Нишка. — Учтив,

Василије Милосављевић с. р.
бив стари учитељ из Ораовице“

„Да се ова молба заиста упућује Народној скупштини од стране молиоца Василија Милосављевића бив. учитеља и бив. општ. деловође из Ораовице, суд општине ораовичке у ср. Лесковачком тврди с тим да такса према чл. 6. тач. 9. зак. о таксама није наплаћена.

Бр. 1928

23. XII 1927. год.

Деловођа

Борђе Ц. Стојковић, с. р.

Председ. оп. суда
Милан В. Стаменковић с. р.
Чланови: одборници
Цветко Станисављевић с. р.
Благоје Илић, с. р.“

На школе се обраћала већа пажња онда кад су наступиле извесне слободе после знаменитог Хатишерифа Махмуда Хана 1830. године. Оданде се почињу отварати школе и у овим нашим крајевима које цитира и Хаци Васиљевић у поменутој књизи. И Хаци Васиљевић и Милићевић углавном везују почетак школа за другу половину XIX века, међутим, имамо података да су неке школе постојале и раније. Једна од тих школа је ова у Ораовици за коју веле да је она увек радила кад је била у „српским рукама“. Посебно је она била на гласу што се у њој могло завршити и за попа и за учитеља — била нека врста богословско-учитељске, школе. Онај који заврши ову школу на ако је показао добар успех, ако би жељео постати свештеник, имао је само да оде у Ниш код владике да тамо „дочути“ па је после могао ићи на парохију. Познато је да је из ове школе произшло доста писмених људи међу којима набрајамо попа Ранђела Стојановића и Јована Ратковића и учитеља Василија Милосављевића, који је био и деловоћа општине у Ораовици. Школе у Козару и Грделици су имале мањи значај јер је тамо било прекида у школовању, а док то није био случај са школом у Ораовици. Учитељ из Ораовице је био и учитељ школе у Грделици, у „дагари“.

У извештају лесковачке управе Министарству просвете 1878. године бр. 1094, под насловом „Ораовичка школа“, каже се: „Код цркве у Ораовици, једна собица (спалили је Турци) била школа. Ова је школа издржавана приходом Ораовичке цркве и добровољним прилозима оних села које се школом служе. Начин предавања прквенски, без разреда. Учитељ из Ораовице, учи у истом селу. Плаћање 600 гроша чаршијски годишње. Служе се, осим Губеревца, овом школом и сва она села... но има неколико ћака и из Копашнице, Слатине, Несврте и Добротина“⁸.

Школа у Ораовици је бројила 1878. године свега 25 ћака. Учитељ је био Василије Милосављевић.

И у овој школи се изучавао буквар, часловац и псалтир. Учење је било гласно, „на изуст“. Школски је рад започињао од Петровдана а завршавао се о Видовдану. Баци ове школе су имали два школска распуста по 15 дана: за Божић и Ускrs.

Што се тиче издржавања ученика, видели смо да се плаћало учитељу од стране цркве, а црква је добијала сре-

дства од ћачких родитеља. Ранчић наводи по казивању два човека, Арсе и Ранђела из Липовице (Власотинце) да су за њих двојицу дали манастиру за школовање за годину: 200 ока кукуруза, 200 ока кромпира, 20 ока сланине, 40 ока пасуља и 4 козе.

СТАРИ УЧИТЕЉ ВАСИЛИЈЕ МИЛОСАВЉЕВИЋ

Заслужни човек, учитељ, деловоћа општине ораовичке, црквени певач, национални радник, Василије Милосављевић је рођен у Ораовици (махала Река) око 1845 — 1846. године. То се да закључити по подацима уписаних на надгробном споменику његовом. У почетку гробља у с. Ораовици постоји споменик пок. Василију на коме стоји дословно овај текст: „Пок. Василије Милосављевић ж. 97 г. + 21. 9. 1943. жена Ката ж. 78 г. + 23. XI 1944. год.“. По овим подацима, излази да је рођен 1845/46. године. Отац му се звао Милисав. Њега су Турци заклали пред његовом кућом испод дуне јатаганом које је набијен крај леша и који је дуго чуван у кући учитеља Василија Милосављевића да буде опомена на злочин који су завојевачи учинили 1877. године. Наиме, Турци, избегли у децембру из Лесковца, у Грделичкој клисури и и око Ораовице и Копашнице су се задржали, очекујући развој догађаја и ту су починили многа недела, убијали људе и манастир у Ораовици опљачкали а конак и школу запалили.

Василије је учио школу у Ораовици код цркве, а касније се врло добро описменио и постао прво учитељ и деловоћа у Ораовици а потом учитељ и у Грделици, у школи коју су звали „цагара“.

По казивању сина пок. Васиљка, он је био учитељ 12 година а 45 година деловоћа и црквени певач. Кућа у којој је живео и родио се и данас постоји но она је напуштена. Васиљков син Михајло рођен 1902. године каже да је његов отац био веома вићен човек и јако цењен, да је врло лепо певао и важио као културни и национални радник.

У своме просветном раду, Василије је доживљавао тешке тренутке и живот му вазда висио о концу. Забележено је да је једном приликом као учитељ грделички направио један посебан

⁸. Ник. Ј. Петровић: „Основне школе у кнежевини Србији“, Просветни Гласник I (1880, IX, 342—349).

У својој невољи и у неразумевању меродавних фактора, Васиљко пише молбу Канцеларији краљевског намесништва.

„КАНЦЕЛАРИЈИ КРАЉЕВСКОГ
НАМЕСНИШТВА
БЕОГРАД

Предмет

за ранију послату молбу

У јануару месецу 1930 године обраћао сам се бив. Председништву Краљевске владе молбом у којој сам навео следеће:

Да ми је Министарство спољних послова — Политичко одељење уверењем Н. Р. Бр. 501 од 12. августа 1922. год. — које у простом препису и сада на увиђај прилажем — ПРИЗНАТЕ СУ МИ ОСАМ ГОДИНА НАЦИОНАЛНОГ РАДА за време турске владавине од 1870 — 1878 године. Поред тога признат сам као учитељ од 1876 до 1883. год. свега шест година такође за време Турака био у општини ораовичкој и Грделици (што доказујем уверењима дотичних општина) и за цело то моје учитељско време учио ћаке међу којима и сада има веће чиновништво те ми се и на ово моје заузимање дало поштовање мого националног рада.

За овај мој пожртвован рад за јединство и патриотизам, Одбор за молбе и жалбе бив. Народне скупштине 13. III 1928. год. одредио ми је доживотну помоћ од 600-шес стотина динара месечно а ова одлука је била упућена финансијском одбору исте Народне скупштине на сагласност. Овај одбор је дао своју сагласност и онда је требало да предмет изиђе пред пуну седницу Народне скупштине, али ово није било могуће због убиства, извршеног у истој 1928. год. и даљих догађаја и најзад пошто је Велика народна скупштина по своме распуштању и све несвршене предмете пре дала Председништву краљевске владе те сам и тамо исто тако молио: или да ми се донесе решење или да ми се врате документа.

Председништво Краљевске Владе вратило ми је сва документа са налогом да се истим обратим Комисији Министарског савета, а према акту Канцеларије његовог Величанства од 5. V 1932. г. под Бр. 1262/32. г. а има везу и са Бр. 4074 и од тога времена па све до данашње о њој никде ни трага ни гласа.

Према свему овоме изгледа ова молба иде од Понтија до Пилата већ

скоро пуних пет година а ја као стар преко 80 година поврх тога и као сиромах немајући кога да се о мени брине још увек очекујем МИЛОСТ по овој молби с правом на основу закона помоћ или пензију коју на жалост ни до данас не доби.

Из свега овог напред изложеног, част ми је умолити НАСЛОВ, за хитно наређење и дејство да се по моме тражењу потребно решење донесе и мени достави.

Када би се надлежни функционери налазили у ономе положају и у оном времену у коме сам ја пуне 14. године провео када и живот у свако доба на концу висио и своју рођену смрт пред очима гледао верујем да не би ни минута пропустили да решење о своме обезбеђењу донесу али њима је све потаман па шта им се тиче који и ако су некада били национални радници сада цркавају за најужније издржавање а ако се садање ХРИШЋАНСТВО ВИЈЕ НА ТЕМЕЉУ ТАДАЊЕГ НАЦИОНАЛИЗМА.

У нади да ће се једном мојим ранијим молбама а и овој садањој изаћи у сусрет и донети повољно решење јер сматрам да наша данашња моћна Југославија неће посрнути што ће пружити најужнију помоћ своме некадашњем Србину који је носио за данашњу слободу у оно време ГВОЗДЕН ЈАРАМ на врату своме што и сада од тадањег умора болујем и стрепим када помислим на оне ЦРНЕ ДАЊЕ.

Таксу у 5 динара плаћам а ако је потребно и за решење и по овој молби 20 динара, молим да ми се саопшти те да платим.

Прилог препис уверења напред поменутог.

25 — фебруара 1935. године
Лесковац
Учтив,

Василије Милосављевић
из села Ораовице среза Лесковачког бановине Вардарске".

После ових невоља и дугог чекања, Васиљко је добио извесну пензију и користио је до своје смрти 1943. године.

Да би доказао колико је времена био деловоћа општине у Ораовици, Васиљко је добио једно уверење у коме се набрајају председници општина па је за историју те општине занимљиво да их наведемо. То су: Анђелко Стојиљковић, Аранђел Цветановић, Тома Стојиљковић, Никола Бокић, Ивановић, Мла-

ден Стевановић — Џиганче, Младен Пешић, Младен Стевановић зв. Лисица, Станко С. Стојковић, Јован Јовић, Анђелко Бокић и Ранђел Димитријевић.

Тако смо, ма и непотпуно, осветлили лик једног старинског учитеља при црк-

ви која је у историјском периоду под Турцима имала школу од изузетног значаја за оно време. Поред Васиљка било је још дosta учитеља и пре и после њега, али је Васиљко једна посебна фигура — патријота и просветни радник каквих је било мало.

Dragutin M. Đorđević

LES ÉCOLES ET L'ÉGLISE À ORAOVICA

Dans le village d'Oraovica il existe, même aujourd'hui, une petite église dans laquelle on a, en partie, conservé la peinture murale. L'église a une histoire amusante. Elle a subi, plusieurs dévastations et démolitions. L'église

de nos jours fut reconstruite en 1938. Sur la base de certaines annotations qu'on a conservées, on peut reconstruire l'histoire de l'école du monastère. C'est Vasilije Milosavljević, maître, qui s'est signalé dans cette école.

Срђан Марковић

Христифор Црниловић

О Христифору Црниловићу, сликару и етнологу, зна се мање но о другим сликарима тога времена. Умро је 1963. године без великих некролога, тихо и скромно, онако како је и живео, умoran од болести и људи, разочаран и поражен. Њега се као сликара (осим његових већ ретких ћака) мало ко и сећа. Неколико малених текстова, један Вељка Петровића, из 1926, у „Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој“, и други Катарине Амброзић, из 1959, у „Енциклопедији ликовних уметности“, чине готово све што је о Црниловићу написано. Истини за волу постоји један обиман и топао спис, биографског карактера, његове сестре Зоре Црниловић, али је он у рукопису и самим тим недоступан јавности.

Црниловићево сликарско дело чини једва двадесетак сачуваних слика. Онај остатак, а и он није био већи, нестао је. Нешто је умирало са власницима, нешто је развејао ветар живота по овим суровим балканским просторима затрепши све његове трагове, а нешто је страдало и у пожарима минулих ратова.

Рођен је у Власотинцу 8. фебруара 1886. године у породици земљопоседника и кафеџије Прокопија Бокића Црнила, посланика на листи Напредњачке странке, једног од богатијих људи у варошици. Ту је и завршио четири разреда основне школе а онда је 1898. године почeo да учи први разред гимназије у Лесковцу да би следеће године прешао у Пирот. Ту је, у другом разреду, пре часа напртао српску круну тако да су остали ћаци били задивљени његовом вештином и нису ни приметили улазак наставника. „...Нађе наш наставник цртања Карло Матјејка*“, пореклом Чех, и затражи да му покажемо то што гледамо. Кица ћути, а ја покажем

слику и кажем да је то Кица насликао. Он је добро разгледа па рече: „Но то је добро, много добро, он буде добар сликар!“ У Пироту је Црниловић завршио други разред гимназије, док је трећи и четврти полагао приватно по завршетку сликарских студија.

Имао је тринаест година када је 1899. године ступио у Уметнику школу Кирила Кутлика коју већ следеће, 1900, по Кутликовој смрти преузимају Бета и Риста Вуакановић.

Београд је у то време, на прагу једног изузетног узбудљивог века, позорница токова у српској уметности: бојажљивих плenerистичких почетака и историјског сликарства које је у пуном успону. Живописна прошлост обучена у национални костим, у драматичном расколу светлотамног, влада у уметности прве генерације српских уметника: Борђа Крстића, Паје Јовановића, Урош Перића, Леона Коена, Стеве Алексића, Ристе и Бете Вукановић, ученика бечке и минхенске академије.

Те је 1900. године српска влада одлучила да се одазове позиву за учешће на светској изложби у Паризу, за ту прилику је направљен павиљон у српско византијском стилу по пројекту арх. Михајла Капетановића у којем су париској публици били приказани производи индустрије, пољопривреде, народне радиности и приказане друштвене и културне прилике у обреновићевској Србији.

* Карло Матјејка виши учитељ 4 класе, предавао у пиротској гимназији слободно цртање, краснопис и певање. Био у Пироту од 1888—1893. и 1898—1909. године.

† Сведочење др Владе Станојевића Зори Црниловић, забележено у њеном рукопису о Христифору Црниловићу.

Уметници су добили простор за излагање у Гран Палеу. Оно основно чиме су се чланови Одбора за париску изложбу руководили приликом избора радова било је да дело мора да одражава богату историју српскога народа. У тој је изложби прва генерација српских сликара видела велику шансу да изложи свој животни, друштвени и уметнички мото, да великим форматом програмски спроведе своју концепцију и изрази своје патриотске заносе.

Неку годину пре тога Паја Јовановић је, нудећи се да излаже на светској изложби, написао: „У Паризу 1900. год. биће надметање свих народа. Сваки ће се постарати и потрошити, да се пред страним светом што боље прикаже. Србија која је будућношћу богата, мора свратити пажњу страног света и на своју прошлост, те да се види и позна, да има откуд присти снагу и науку, да се има што угледати и да има камо тежити. Држао сам, дакле, да из српске прошлости треба изабрати тренутак славе, којим је српска снага била најлепше оличена, у коме је српска слава била најсјајнија и српска државна мисао била најсилнија. Зато сам се има већ година дана посветио претходном проучавању да бих на једној слици представио зенит српске државе старога времена: Крунисање Стефана Душана Силног у Скопљу 1345. год за цара Срба, Грка и Бугара. Знам да ми није потребно говорити Краљевској Академији о значају једне такве слике о једном таквом предмету, а нарочито када ће она бити стављена на углед у центру образоване Европе и лицима, од чијег ће мишљења и суђења зависити, у многоме, задовољавање наших народних тежња.“²

И други мајстори мисле слично Паји Јовановићу. Риста Вукановић, у то време млади минхенски ђак, намењује „своју кичицу богатој нашој историји, из које је врло мало нађено“³ радећи слику „Дахије“. Тако су највећи део српске ликовне селекције чиниле монументалне слике и скулптуре. Поред Јовановићевог „Крунисања“ тада су још изложени Крстићев „Пад Сталаћа“, Муратов „Долазак цара Душана у Дубровник“, Вукановићеве „Дахије“, Коенова „Отмица Спркиња за турски харем“, Раносовићев „Хајдук Вељко“ итд. У ликовном погледу у тим slikama су дошли до изражaja два ликовна схватања: пленизам и луминизам, два у основи, битна искуства која претходе настанку српског импресионизма. Вероватно су те огромне композиције, и по формату и

по ономе што се њима хтело да прикаже, препуне звукове трубаља и патриотизма „у које је један народ салио своје политичке и историјске амбиције на госта из провинције у чудном оделу и каљавим чизмама.“ Нема спора да је овакво сликарство учинило, преко олеографија, снажан друштвени утицај у Србији тога времена, пробудило љубав према историјској слици, створило нов укус код публике за који су постојали одређени друштвено-економски услови, али је још неоспорније да у том романтичном декору и звекету оружја српска модерна није имала шта да тражи. За њену је будућност далеко важније сликарство настало на маргинама основних уметничких интенција тога времена. Његови су аутори, сликари друге генерације, већ у скромним, муџавим и недореченим сличицама изложени на Првој југословенској изложби 1904, у одељку српске уметничке омладине на школовању радикално одбацили патетику, њене атрибуте и националне покушавајући да насликају светлост у духу развијеног пленизма или импресионизма.

У таквој је средини Црниловић (дружећи се са, нешто старијим и пре њега дошавшим у уметничку школу, Љубом Ивановићем) отпочео своје уметничке студије.

Много година касније, сећајући се тих времена која је Христифор провео на њеној и Ристиној уметничкој школи, Бета Вукановић, између осталог, каже: „Кад је дошао био је веома млад, миран, мало је говорио и увек је био сам. Био је талентованији од многих других. Сваки његов потез био је пренизан и сигуран...“⁴ У школи Ристе и Бете Вукановић Црниловић је провео три године и то је период обавијен тајом: јер радова из тог доба нема, нити се у његовој архиви налазе белешке које би се конкретније односиле на његово учење у уметничкој школи. Поуздано се једино зна да је 1903. године учествовао на изложби као Вукановићев ђак и тај је наступ био забележен репродуковањем његове „Студије старца“ у Одавићевој „Новој искри“ за 1903. годину.

Те године долази до преврата на српском престолу и Обреновићи бивају за-

²) Архив Србије, Одбор за париску изложбу, 1897.

³) Архив Србије, Фонд министарства просвете.

⁴ Л. Трифуновић, „Српско сликарство 1900—1950“, Нолит — Београд 1973. стр. 32.

⁵ Наведени спис Зоре Црниловић, стр. 37.

увек скинути са политичке сцене. Тих бурних дана српске историје у Београд је, поводом избора Петра I Карађорђевића за новог краља Србије, допутовао Црниловићев отац. Том је приликом посетио учитеља свог сина који му је саветовао да Христифора пошаље у Минхен у школу Антона Ажбеа где би се припремио за упис на Академију. Тај је предлог био прихваћен и Црниловић се 1904. године обрео у баварској престоници.

Минхен је у време Црниловићевог доласка још увек у знаку реализма Вилхелма Лайбла чије сликарство има своје присталице у већем броју студената и професора Академије, а све значајнију улогу имају још две струје, импресионизам и сецесија. Иако су ове тенденције међусобно веома различите, по циљу и опредељењу заједничко им је, ипак, то да иступају против традиције историјског сликарства и званичног академизма чији је корифеј Франц фон Ленбах. Свако од ова три опредељења имало је своју вокацију: реализам према жанру и људској свакодневници, импресионизам према светлости и атмосфери коју она гради у привреди, а сецесија ка, кратко речено, симболичкој стилизацији. И мада су та три правца различита у свом односу према природи и свету, заједничко им је интимно, лирско и сентиментално интерпретирање природе и односа у њој са приметним философским рецидивима присутним у теми слике.

Треба имати на уму да је у Немачкој размишљање о сликарству на философски начин, по традицији, веома присутно. Немачко сликарство, у свом дубљем значењу, и размишљање о њему одражава утицај позитивистичких и психологистичких теорија веома актуелних у то време. У оваквој, сложеној и противречној атмосфери укрштали су се путеви српских уметника са путевима великана европског сликарства: Клеа, Кандинског, Јављенског, али им даљи путеви нису били исти не само због различитог интензитета обдарености већ и због различитих нивоа естетичке и историјске свести који нашим сликарима није могао да омогући активније учешће у том бурном и сукобима богатом времену. Српски се сликари развијају у духу минхенске концепције слике заснованој на поштовању предмета, постлајловском начину сликања и пленеристичкој атмосфери предела, прихватају, дакле, једно помирљиво и

несамостално сликарство које егзистира на граници између традиције и новог.

По доласку у Минхен Црниловић је најпре ступио на припремни курс у приватну сликарску школу Словенца Антона Ажбеа. Приватних атељеа који су се могли користити као припрема за Академију или, пак, као допуна академској настави у то време је било мало у Минхену а на гласу, по квалитету наставе, биле су Ажбеов **a** школа и атеље Мађара Симона Холошија.

Тај загонетни словеначки сликар у чијем је атељеу једно време провео и Кандински, почео је да учи сликарство у Бечу да би убрзо прешао у Минхен у време суверене владавине педагошког метода Карла Пилотија и његовог инсистирања на студијама према природи. Студирајући код Пилотијевих ученика Ажбе је био у ситуацији да добро упозна ту нову педагогију или је, отворивши своју приватну школу, одбацио Пилотијев метод ограничен на спољно подражавање природе тежећи да открије њене суштински особености и начине да се они реализују у слици.

По Ажбеовом мишљењу три су елемента или принципа значајна за ликовно одражавање закона природе: принцип кугле (Princip der Kugel), принцип модулације и принцип анатомске оправданости форме. Да би правилно решили ова три принципа Ажбеови ћаџи морали су да детаљно науче закон међусобног односа и угијаја међу бојама, природу и њен карактер, а да би овладали тиме професор им је саветовао да сликају чистим бојама, без мешића, како би се сачувао утисак оптичког спајања. Ове су идеје биле веома сличне најнапреднијим сликарским открићима с краја XIX века поентилизму и конструктивизму Пола Сезана.

„Моделација помоћу светлости и боје представљала је основу метода који је поставио Ажбе и то је, поред слободе коју је допуштао ученицима и интересовања за њихов рад, допринело да његов атеље постане веома популаран, како код студената који су се припремали за Академију, тако и код оних који су долазили са ње. Младима из наших крајева то је помогло да упознају сликарски занат у целини и, што је важно, да науче како се он може њом да изрази, објасни и прикаже.⁶

Код Ажбеа је Црниловић провео један семестар и, положивши пријемни

⁶ Лазар Трифуновић: Наведено дело, стр. 37, 38.

испит на Академији, уписао се у Zeichnensklasse код Хакла (Von Hackel) где је провео две године, а следеће две је провео у Malklasse код Карла Мара.

У баварској престоници Срби су се углавном сакупљали око кафане „Мирабел“ која је била центар њихових активности. Ту је Црниловић с јесени 1903. затекао свог бившег професора српског језика, из лесковачке гимназије, Радоја Домановића са којим га је везивало старо пријатељство. А кад је 1905. дошао Љуба Јовановић онда је по-лако почeo да се окupља круг људи који у историји српске модерне има своје место. Године 1906. долазе Моша и Давид Пијаде, Бранко Поповић, Марија Раушкова, Љубица Филиповић, Арамбашић и други. Једна од акција које су изведене 1904. уз учешће Домановића, Црниловића и других Срба на студијама у Минхену била је и прослава стогодишњице српског устанка. Те године се Црниловић по други пут представио публици изложбама на Првој југословенској изложби заједно са ученицима сликарске академије у Минхену: Александром Секулићем, Драгомиром Глишићем, Борђем Михајловићем, Јованом Кешанским и Љубицом Филиповић у Одељењу српске уметничке омладине на школовању.*

Ослобођен брига око обезбеђења благодејања и самим тим без обавеза да моли Министарство просвете за повишење стипендије, за поправљање свог материјалног стања откупом и тако даље, Црниловић је време проведено у Минхену користио за интензивно бављење сликарством, одласке у оперу, посете музејима и студијама дела старијих мајстора. Посебно га је, судећи по двема сачуваним фотографијама студија „Главе“ (сл. 2) и „Акта“ из Халкове и Марове класе, интересовао однос и улога светlosti и сенке у делима старијих мајстора, и та су му искуства стечена посматрањем у многоме помогла да сагледа дејство светlosti на форму остављући притом вернији форми но светlosti.

Међутим тај период испуњен радом био је прекинут крајем седмог семестра. Прекид студија био је условљен тешким финансијским стањем његовог оца који је био доведен готово до банкротства неуспешним финансијским потезима (после дугог колебања, шаље сину телеграм у Минхен да се врати у Србију).⁷ У Власотинцу проводи 1907. и 1908. годину и служи кадар у Нишу у првом коњичком пуку „Обилић“. У

међувремену се финансијско стање његовог оца поправља и он се враћа у Минхен 1910. на довршење сликарских студија. Ту последњу годину студија проводи у Маровој класи. Завршивши осми семестар враћа се у земљу, полаже трећи и четврти разред гимназије и подноси молбу заступање на рад Министарству просвете које га септембра 1911. године поставља за учитеља вештине четврте класе у Неготину са платом од 1500 динара годишње.

Висина његових принадлежности изазива буру подсмеха у Власотинцу јер људима никако није јасно да неко може да заврши толике школе да би онда добио мало место и још мању плату. Остао нам је забележен његов одговор на те заједљивости: „Свакако да бих ја као портир неког хотела имао већу плату, али ја хоћу да служим свом народу и да радим посао који волим...“⁸ У школи му ослобађају просторију за атеље и он наставља са сликањем. Истовремено се код њега поново јавља страст за скupљањем и обрадом материјалне културе балканског конгломерата која га је учинила етнологом и етнографом високе класе. О школском распусту 1912. отац му повериava да фрескама слика зидове њихове кафане „Призрен“ у Власотинцу. На жалост, те његове зидне декорације су приликом реновирања потпуно уништене (и сама кафана је у послератним годинама срушена) али нам је остао прилично детаљан опис тих композиција: „Једна од тих слика, лево од улазних врата, симболично је представљала време, непрекидан његов ток са ужасавајућом брзином у облику два коња: белца — дан и вранца — ноћ. Узалудно се ноћ трудила да стигне дан, белац је у снажном галопу бежао испред ње. Њих је гонио мишићав и снажан младић опасан само звезданим велом око бедара. Као гриве коњима тако су се и њему вијориле косе око главе, а он је снажним мишићама затезао узде пропињућим коњима...“⁹ На другом зиду наспрам ове алегоријске композиције насликао је, судећи према опису, сентиментални тиролски пејсаж под снегом. Доиста је штета што ове фреско-композиције нису сачуване, поготово она са алегоријским сијеом која би нам, поред увида у степен Црни-

* Види: Каталог изложених уметничких дела на I југословенској уметничкој изложби у Београду, Београд 1904.

⁷ Зора Црниловић, наведено дело, стр. 45.

⁸ Зора Црниловић, наведено дело, стр. 56.

⁹ Исто, стр. 61.

ловићевог сликарског знања и несумњиве сецесијске концепције, могла да открије и његове узоре међу стјарим мајсторима, чије је сликарство тако марљиво изучавао у минхенским галеријама и музејима.

Као награду за посао који је обавио добија од оца новац за путовање у Минхен и Венецију, са кога се враћа пун елана и жеље за сликањем. Али на самом улазу у Неготин све те амбиције разбија брујање црквених звона и маса народа која хрли на молепствије за успех српске војске у рату са Турском. Црниловић ступа у свој коњички пук „Обилић“, са којим прелази српско-турску границу код Ристовца и учествује у борбама код Куманова и на Бакарном гувну. Због продора српских трупа у Албанију, заострава се ситуација са Аустријом и његов пук одлази у правцу Младеновца, одакле их после зимовања 1913. пребацију у близину Скопља. Учествује у борби на Брегалници, затим у борбама са „21. пешадијским пуком за коту 550.“¹⁰ После тога са својим пуком силази у кочанску равницу, добијаја запаљење плућа и одлази кући на боловање. У међувремену је закључен мир а он демобилисан и упућен на вршење грађанске службе у Неготин. Његов старешина, капетан прве класе, у војничку књижицу Црниловићеву записује 13. августа 1913.: „Учествовао у турском и бугарском рату и показао се као храбар, предложен за одликовање сребрном медаљом и добио чин наредника за храброст, заслужује за потпоручника.“¹¹

У септембру 1913. у штампи излази белешка о његовом премештању у Скопље, у тамошњу гимназију, где званично почиње да ради децембра месеца. Директор школе му уступа једну просторију у гимназији за атеље и спавање, док се не снаће. Из Минхена наручује папир, платно, и остали сликарски материјал спремајући се да отвори самосталну изложбу.

У једној дописници, којом се током рата са Турцима јавио брату, Црниловић коментарише ситуацију на фронту: „Ми са Турцима свршилимо него чувајте снагу за Швабу за њега нам иначе треба да смо јачи.“¹² Ово предосећање скочишићег сукоба са Аустро-угарском се, на жалост, обистинило и он по завршетку школске године опет хита у Ниш у своју јединицу, са којом учествује у борбама на Јеру и Колубари. Гони непријатеља преко Дрине све до Руме, а затим се, пред контраофанзивом, повлачи са својим ескадроном преко Угриново-

ца, Старе и Нове Пазове до Батајнице. У међувремену наступа затишје на фронту и он одлуком војних власти бива враћен у Скопље на вршење грађанске дужности. Но тек што је стигао и присуствовао сахрани Стевана Мокрањца, војне власти опозивају своју ранију одлуку и враћају га на фронт. Са својим ескадроном учествује у ослобађању Београда а затим преко Младеновца и Кусатка одлази у Азању у резерву. Ту се разболјева од пегавца и позива оца да га негује. Јуна 1915. добија чин потпоручника и прекоманду у други коњички пук „Цар Душан“ са којим је у резерви све до средине септембра када их пребацију на исток у борбу са Бугарима, одакле октобра прелазе у Пирот и све време остају на положајима као заштитница. Одатле их хитно пребацију возом у Осипаоницу, где су опет заштитница главници снага у повлачењу, и са њима се повлачи према Лапову и Буправији, Ражњу и Алексинцу. 30. и 31. октобра, одступајући испред Бугара, стиже у Лесковац а одатле, током новембра, у Грачаницу.

„Петнаестог новембра Христифоров Четврти ескадрон издвајају из дивизије и додељују Врховној команди да преко Везировог моста и Пуке на својим коњима пренесе у Скадар важну архиву и документа. Истовремено је и заштитница краљу Петру и војводи Путнику. Двадесет трећег новембра стиже у Скадар где његов ескадрон ослобађају даље дужности према Врховној команди и они из Скадра крећу у Драч где бивакују до краја 1915. године, а онда их скелом пребацију преко Војуше и они форсираним маршем стижу у Валону одакле их савезничке лађе одвозе на Крф у залив Говино тек 13. марта 1916.“¹³ На Крфу му одузимају вод и пребацију га у логор нераспоређених официра при штабу Дунавске дивизијске области, а онда заједно са логором бива пребачен у Кондакале. Ту добија маљарију и одлази у залив Микру код Солуна, где остаје до априла 1917. Пошто се маларични напади стално понављају, пребацију га у логор реконвалесцената у Водену, па онда у „француску болницу бр. 6 у Солуну“¹⁴. Лечење се ни о-

¹⁰ Зора Црниловић, наведено дело, стр. 62.

¹¹ Исто, стр. 62.

¹² Дописница је послана из Скопља 21. 11. 1912. (Приликом прекуџавања је сачувана оригинална композиција текста, прим. С.М.) чува се у архиви Зоре Црниловић.

¹³ Зора Црниловић, наведени рукопис, стр. 81.

¹⁴ Исто, стр. 92.

вога пута не показује успешним и шаљу га крајем јула у Швајцарску на опоравак. „Како га је као сликара више привлачила Италија, утолико пре што му Швајцарска ништа није помогла, обраћа се изасланику министарства војног за одобрење да остатак боловања проведе у Италији. Молба је одбијена са образложењем да војни обvezник не може да бира земљу у којој ће провести боловање и упућује се у болницу св. Ане у Тулону.¹⁵ Из болнице га отпуштају као неизлеченог, са препоруком да остатак боловања проведе у Ници. Одатле га изненада враћају на Крф, овога пута у Гастурију у логор реконвалесцената, где ће остати до пробоја Солунског фронта септембра 1918.

На том острву, далеко до војишта и грмљавина топова, у размацима између маларичних грозница, успева да наслика два пастела: „Маслине“, власништво Народног музеја у Београду, и „Крф“, пропао у бомбардовању Београда 1941. На овом усамљеном острву његово сликарство почиње да досеже пуну уметничку зрелост („Маслине“). Стабилна, добро детерминисана просторна конструкција, која иде у дубину по осовини композиције, постављена брзо, без икаквог колебања, задржава донекле карактер прве импресије накнадно драђивање због усклађивања пиктуралног ефекта, волумена и кратких удара боје пригашеног интензитета.

Овај ред маслина обливених светлошћу медитерана, задржаном у функцији предмета, дакле, у оквирима пленеристичке концепције, има у Црниловићевом случају и значење психолошке природе: словенско осећање фатализма и меланхолију генерације дату у атмосфери пејсажа. По теми ово није ратна слика, али носи рат у свом подтексту, у подсвесној жељи да се преживи светска голгота и преболи национална катастрофа.

У ослобођено Скопље стиже 19. октобра, а првих дана марта 1919. почиње да ради у скопској гимназији. Ратним невољама је крај, али почињу невоље са Министарством просвете око разврставања. Најпре га грешком враћају у трећу категорију наставника вештина, а затим му, после његових жалби, признају другу категорију. Прву му не признају јер није завршио све четири године уметничке школе у Београду, затим, током процеса, Министарство просвете не признаје статус високе школе Минхенској Академији. Ове његове невоље настављају се и после другог светског

рата: пензионисан је а да му Академија у Минхену није призната.

Године 1920. излаже у Београду као гост на петој изложби „Ладе“. После те изложбе добија годишње одсуство за одлазак у Француску и крајем августа, преко Италије, у којој се задржао петнаестак дана, стиже у Париз. Ускоро за њим долази и Љуба Ивановић и они узимају у закуп атеље Драгутина Арамбашића.

Црниловић у то време студира на слободној академији Гран Шомјер. Увече се Ивановић и он налазе са Анђелијом Лазаревић и Живорадом Настасијевићем у Шателу. Међутим његова се финансијска ситуација због скупих модела и закупа за атеље погоршава, а још веће невоље настају кад му се укида исплата стипендије у францима и кад Министарство одбија његову молбу за продужење боравка у Паризу.

Па ипак, и поред свих недаћа, излаже априла 1921. у салону добивши изузетне комплименте за пастел. У журналу »Des Arts« од 27. априла 1921, приказивац пише: »Une Etude le Nu Brillant mis en Valeur par Cernilovitsh«. Тада од кога нам је остала само фотографија (једна од Црниловићевих страсти било је и бављење фотографијом), био је продат заједно са осталим стварима из атељеа због Арамбашићевог нередног плаћања станарине. Наиме, Ивановић, иако је обећао, тада пастел није донео у Југославију, и тако је он, оставши у атељеу, био продат.

Фебруара 1922. добија позив од Салона La National да учествује на изложби у Паризу, али због веома сличних транспортних веза и услед јаке зиме његови радови касно стижу.

1923, успева да на време пошаље пастел који је примљен и изложен у Гран Палеу: »une intéressante Tête de jeune fille par M. Cemilovic«. Подстакнута врло ласкавим критикама које је Црниловић добио 1921. и 1923. на изложбама у Салону, редакција часописа »La Revue Moderne« тражи од њега да даде писмене поштаке о себи, свом дотадашњем раду и погледима на уметност.

У писму које им је послao 14. маја 1923, пише: „О себи и својој уметничкој каријери немам много шта да кажем, јер она управо сад почиње, пошто сам био отргнут од рада због ратова

¹⁵ Исто, стр. 92.

¹⁶ Hofman-Eugene, »Societe Nationale« и La Revue des Beaux-Arts 15. Juin 1923. Paris.

1912—1918. Уз то су ми сви радови у току рата изгубљени.

Моја омиљена тема је Le NU. Из самог овог изложеног рада (мисли на акт који је продат заједно са осталим стварима из Арамбашићевог атељеа — прим. С.М.) може се видети да ја не примам никакве догме и нове форме у уметности, јер сматрам да вредност једног уметничког дела не зависи ни од форме ни од садржине, већ једино од снаге с којом се осетило и изразило оно што се пружа као уметничко дело. Та снага, међутим, не може се достићи никаквим вежбама, ни триковима ако није дар природе...¹⁷

Неколико месеци касније у »La Revue Moderne« појављује се чланак критичара Клемана Мороа поводом Црниловићевог учествовања на Салону 1923: „Од. г. X. Црниловића назначићу подједнако једну јако интересантну фигуру младе девојке (мисли на портрет ученице Сидићеве — прим. С.М) насликану у широком маниру без друге намере него да се буде сасвим искрен.

Цртеж лепе крепости (снаге) стегнуте форме, колорит умерен и тачан у тону и вредности, дају овој фигури интензитет животности (живота) и значајан израз.

Мало или нимало под утицајем модерних тенденција, X. Црниловић слика према свом сричу једним сликарским језиком који није без укуса. Он није вођен у својим интерпретацијама пластичношћу природе него самом природом и индикацијама свог властитог темперамента. Без жеље за оригиналношћу, он је тиме постиже, и овде оригиналност произлази из лепог начина виђења и осећања.

Г. Х. Црниловић, чија је каријера била прекинута за време рата, иако врло млад, излагао је већ у »La Nationale« 1921. једну студију акта и један пастел који је био запажен. То је, у ствари, нарочити акт који највише интересује овог уметника снажног талента и персоналности, на кога ја имам задовољство да скренем пажњу наших читалаца.¹⁸

Овај Мороов текст појављује се и у нашој штампи. »Политика“ га доноси у децембру 1923, а скопска »Слобода“ у броју од 8. јануара 1924, поред превода додаје и коментар: „Али док је у отаџбини г. Црниловић пренебрегнут и заборављен, јер је сувише скроман и његове уметничке амбиције себи не могу допустити шарлатанску реклому, дотле по страни, у Паризу, метрополи

светске уметности, г. Црниловић постиже вредни успех, обраћа својим радом пажњу целокупног уметничког света на себе.“

Нема спора да је овај коментар у »Слободи“ мало претеран у односу на Црниловићеве вредности а с друге стране је и врло конзервативан према уметности треће деценије, али је и индикативан када је у питању однос наше критике према Црниловићевом стваралаштву — која, засењена ликовним проблемима сликарства треће деценије, није „имала око“ да у његовим привидно конзервативним пастелима види цртажа несвакидашић формата, па се (често веома сурово) обрачунавала са његовим сликарством.

Током новембра и децембра 1924. успева да организује изложбу „Ладе“ у Скопљу на којој излаже као гост. Изложба је била отворена у Просветном дому, а по њеном завршетку примају га у чланство. Следеће године поново излаже на тридесетом Салону Националног друштва лепих уметности у Паризу*. Те године на тражење мотивисано жељом да своје ученике „заинтересује за прикупљање народних орнамената и тако од њих, будућих учитеља, створи себи сараднике“¹⁹, бива премештен у учитељску школу у Скопљу, где остаје до почетка рата.

У мају 1926. у Другој мушкиј гимназији излаже на деветој изложби „Ладе“. И »Политика“ и »Правда“ (у којој се, иначе приказ појавио нешто касније) доносе доста повољне рецензије: „Христофор Црниловић дао нам је неколико пастела. Давнаша је истина да је пастел само за велике мајсторе. Као пастел, добар је Црниловићев „Портре седе господе.“²⁰ У јулу те године добија помоћ од Министарства просвете и одлази у Париз. Одатле тражи продужетак одсуства за шест месеци: „Како би могао упознати најновије покрете и правце који су се

¹⁷ Копија писма упућеног »La Revue Moderne« добијеног љубазношћу уметникове сестре Зоре Црниловић. Приликом навођења (дела писма које је од значаја за нас) сачувана је оригинална композиција текста. — прим. С.М.

¹⁸ Clément Morro, les Peintres vus aux récentes Expositions. Le Salon de »La Revue Moderne« — № 15 15 aout 1923, Paris, str. 8.

* Изложио је у је „Охрид под сунцем“ — прим. С.М.

¹⁹ Зора Црниловић, наведени рукопис, стр. 138.

²⁰ В.Р. Политика. 24. 5. 1926.

У последње време јавили на пољу сликарске вештине...²¹

Поводом петнаестогодишњице ослобођења Скопља „Јужни преглед“, лист за науку и књижевност, организује 1927. изложбу „Сликара јужне Србије“. Изложбу је, у име министра просвете, отворио Вељко Петровић, а њени приказивачи у „Правди“, „Политици“ и „Јужном прегледу“ говоре врло похвално о Џрниловићевим пастелима.

Године 1930. долази у сукоб са „Ладом“. Наиме, за пролећну изложбу пријавио је, поред осталих радова, и једну студију акта која је одбијена јер је „свише безобразна...²² После тога подноси оставку, коју му, међутим, одбијају.

У приватном писму, које му је после овог догађаја упутио, Симеон Роксандић каже: „Узрок одбијања Вашег рада од изложбе био је једино са чисто моралног погледа. Принубени смо да излажемо у школским зградама (изложба је одржана у Другој мушки гимназији — прим. С.М.), а старешине школских зграда нису дозвољавале те врсте уметничких радова да буду изложени деци на увид. Зато у име друштва, ја Вас молим да и даље останете члан, јер Вас без разлике сви цене и поштују као сликара...²³

После овог писма Џрниловић повлачи оставку и наставља да редовно излаже са „Ладом“. Али након овог одбијања (и још неколико грубих испада пре мањему неколико година касније) лагано почиње да се повлачи са изложби у средсређујући се све више на етнолошко изучавање и прикупљање грађе са богатог подручја на коме је службовао. Сликарство му, пак, постаје „приватна страст, повремена радост, готово тајна.“²⁴

1930. Скопље је позорница веома живе активности. Оснива се удружење сликара Вардарске бановине. Један од оснивача и његов први потпредседник био је Џрниловић. На првој изложби удружења изложио је седам радова али се после друге изложбе 1931. повлачи из удружења образложући свој гест немогућношћу да истовремено буде члан два друштва. Тих година Скопље добија, по угледу на Београд, друштво пријатеља уметности са називом „Јефимија“. Оно је својом активношћу несумњиво допринело чешћем приређивању изложби у Скопљу: „Облик“, Живојин Влајнић, Антон Хутер, Кризман и др.*

Године 1933. у Скопљу је саграђена основна школа „Цар Душан“. Џрниловић долази на идеју да се таванске про-

сторије претворе у атеље у којима би радила уметничка школа коју је он жељео да отвори. У том смислу пише Општем одељењу Министарства просвете: „Опште је познато, колико је град Скопље као средиште Јужне Србије после светског рата напредовало културно и привредно. Посматрајући тај његов развитак непосредно, још од његовог ослобођења 1913. год. дошао сам на мисао да је већ време, да се низу културних установа које је Скопље досад добило, дода и једна сликарска школа са задатком првих прихватања даровитих индивидуалности и стварања публике за манифестије сликарских уметности у овим крајевима.

С тога молим Министарство да ми изволи издати дозволу за отварање једне такве школе, да бих на основи исте могао предузети припреме за њено отварање идуће школске године...²⁵

Веома брзо, током октобра месеца, стигло је од Министарства просвете одобрења да се школа отвори и уједно су прихваћена правила, план и програм „Приватне сликарске школе Христифора Џрниловића у Скопљу“ и Џрниловић (пошто му је пропао покушај да на тавану школе „Цар Душан“ добије атељеа неопходна за рад школе) пише

Суду општине града Скопља подужу молбу у којој, између осталог, каже: „У Скопљу нема подесне просторије за школу изузев атељеа на тавану новоподигнуте школе „Цар Душан“ где би за прво време могао почети рад. Али пошто је месни школски одбор стао на становиште да се овај не уступа у сврхе ради којих је и изграђен, то молим суд да ми уступи неку своју зграду коју бих евентуално могао преправити у атеље или неко земљиште на коме бих га могао подићи.“²⁶

²¹ Копија писма упућеног из Париза директору учитељске школе у Скопљу.

²² Писмо Јубе Ивановића.

носи оставку, коју му, међутим, одбијају.

²³ Писмо Симеона Роксандића Христифору Џрниловићу (архива З.Ц.).

²⁴ Пећа Милосављевић, „Човек за поштовање и дивљење“, Политика, 2, 12. 1978.

* Податке о делатности „Јефимије“ добио сам љубазношћу Зорице Мишковић дугогодишњег секретара овог друштва, на кому и овог пута захвалијам.

²⁵ Део из докумената који се односи на Џрниловићеву преписку Са Министарством просвете. Увид у преписку добијен је љубазношћу Зоре Џрниловић. Остале преписке која се односи на покушај заснивања сликарске школе приложена је на kraju студије.

²⁶ Цитирано према концепту молбе Суду општине града Скопља, концепт је у архиви З. Џрниловић.

И ова молба му је одбијена и он крајем 1933. објављује чланак у скопској штампи у коме износи разлоге због којих није у могућности да отвори школу.* И поред резигнираности која про-вејава у Црниловићевом напису, он ће и даље покушавати, премда са много мање иолета, да своју замисао претвори у дело. Последња молба је с краја четврте деценије. Стицајем околности он своју замисао није успео да оствари.

Током наредних година редовно излаже са „Ладом“, а критика се, редовно, врло неповољно односи према његовим делима: „Црниловић Христифор има две студије које не кажу много, управо које не кажу ништа.“²⁷ или: „Хр. Црниловић са Глишићем и М. Петровићем чак и за „Ладу“ значи једну нелагодност.“²⁸

Почетком 1939. ангажује се на припремама за изложбу „Ладе“ у Скопљу. Изложбу је на позив „Јефимије“ требало да отвори Богдан Поповић. Међутим до отварања изложбе није дошло. Нешто касније добија писмо од „Ладе“ којим га секретар обавештава да је ис-кључен из удружења због неплаћене чланарине. Члан 10. овог удружења предвиђа да: чланство, поред осталог, престаје „кад члан ни после две писмсне опомене од стране друштва, не пласти прописани годишњи улог.“²⁹

Етнографским изучавањем материјалне културе балканског етноса на југу (Македонија и Косово) Црниловић је почeo да се бави крајем двадесетих година овога века, а највећу ан-гажованост у том послу показује у пе-риоду од 1930—1941. године, управо у време свог повлачења из ликовног жи-вота Скопља и Београда. Та је деценија његовог живота испуњена грозничавим напорима на спасавању етнографског блага и писањем многоbroјних молби разним фондовима да му се додели но-вац за испитивања на терену. На жа-лост, новчану помоћ није добио тако да је готово сва етнографска истраживања и откупљивања етнолошке материјала финансирао од својих скромних профе-сорских примања. А резултат тог упор-ног рада и одрицања је изванредно о-бимна етнографска заоставштина која „поред 2600 етнографских предмета о-бухвата и 1600 негатив плича објеката на терену, преко 21000 листова рукопи-сне грађе и приручну библиотеку са 7000 књига.“³⁰

У међувремену свет је сваким да-ном бивао све ближи рату и коначно је точак ратне машине захватио и Ју-

гославију. Црниловић је као капетан прве класе постављен за „командира 3. чете 213-ог возарског батаљона у селу Вароши.³¹ Тај су батаљон ускоро раз-били моторизоване немачко-бугарске снаге. Црниловић са својом четом насу-мце полази према Призрену и заједно са војницима доноси одлуку о расфор-мирању јединице. У Скопље је стигао (набавивши успут цивилно одело) 21. априла, а одатле је током године, уз по-моћ својих бивших, успео да пребаци своју збирку у Власотинце. Одлуком тадашњег министра просвете распоре-ђен је за наставника цртања у Учи-тељској школи у Алексинцу, али је по завршетку школске године пен-зионисан и повукао се у Власотинце где је провео готово све време рата. Да би преживео ратне године, почео је да се бави пољопривредом, а ноћи је кори-стио за сређивање писане грађе о сво-јим етнографским проучавањима.

Ослобођење је дочекао у Београду, где је успео да стигне средином септембра. Одатле бива реактивиран и враћен у Алексинац, опет у Учитељску школу, за наставника цртања, а онда бива пен-зионисан као „неспособан за службу.“³²

Тих послератних година (док је живео у Београду) примају га у УЛУС, са којим излаже 1947, али га већ следеће године бришу из чланства са мотивацијом да је неактиван. У исто време Етно-графски институт САНУ ангажује га да изврши „проучавање народне ношње и орнамената у области Јужног Поморав-ља и јужног дела Великог Поморав-ља.“³³

Те послератне године његовог жи-вота испуњене су преданим радом на сређивању и допуни етнолошке грађе којом је располагао, а добрым делом су посвећене и реализацији његове зами-сли да се богата грађа коју поседује из-ложи на једном месту и дâ на увид по-сетиоцима и будућим научницима. Та

* чланак је приодат архиви на крају студије.

²⁷ Мих(ајло) С. Петров. Правда, 11. 4. 1935.

²⁸ Ж. Н. Грађански реализам и „Лада“. Политика, 9. 5. 1936.

²⁹ Правила друштва српских уметника „Лада“ од 5. октобра 1909. год.

Види каталог поводом седамдесет година постојања удружења 1904—1974. Народни му-зеј, Београд 1974.

³⁰ Изјава вишег кустоса Етнографског му-зеја у Београду Јасне Беладиновић цитирана у чланку Борка Поповића, „С катедре на ко-ња“, Новости, 24. 12. 1978. Београд.

³¹ З. Црниловић, наведени спис, стр. 202.

³² З. Црниловић, наведени спис, стр. 211.

³³ З. Црниловић, исто, стр. 113.

је његова жеља реализована тек 1966. године, а спомен-збирка је представљена јавности по завршетку реконструкције Манакове куће 1968. године.

Пред крај живота, измучен болешћу, учинио је последњи напор у жељи да у Београду приреди ретроспективну изложбу својих слика. Покушава, уз помоћ Аце Томашевића и Миодрага Јировца, да обезбеди галерију Дома ЈНА али га одбијају са мотивацијом: „Сала се даје само мајсторима сликарства, врхунским уметницима...“³⁴ Онда галерија Графичког колектива одобрава термин за излагање, али у међувремену бива затворена на неодређено време.

Уморан од ратова и људи, свестан сурове истине да је као сликар одгурнут на бочни колосек, и заборављен, у једном писму сестри, резигнирано каже: „Кад се тако много намучим као ово неколико дана, помислим што не умрем да се не мучим до kraja живота. Али ето, имам неки циљ пред собом, па се и поред тога удубим у то и заборавим. Да је неки малодушан човек на мом месту, одавно би извршио самоубиство, али ја то не могу, па да дође нешто још горе. Не долikuје то човеку који је седам година учествовао у најљућим ратовима. Кад сам у Брегалничкој бици на коти 635 учествовао са пешадијским трупама у јуришу који је решио судбину рата између нас и Бугара, морам да издржим до kraja и ово што ми је судбина доделила спокојно и мирно као Христос...“³⁵)

Можда би крај Црниловићевог живота био смиренiji и мање резигниран да му је пошло за руком да приреди ретроспективу својих слика. Та изложба сигурно не би код њега изазвала жељу за сликањем (био је превише болестан и иссрпљен да би могао шта озбиљније да ради) али би учинила да одагна сумњу да је, као сликар, заборављен.

Истина је, како то обично бива, много страшнија и суровија. Умро је 1963. године. Сам. Седећи на тераси загледан у зрела житна поља уздрхтала од летње жеге.

1964. године Аца Томашевић (који је поднео све трошкове око опремања радова и организације изложбе) уз помоћ неколико Црниловићевих некадашњих ученика успева да му у Галерији Графичког колектива отвори изложбу: „Ова комеморативна изложба, која је прво Црниловићево самостално излагање, треба да подсети на једног неуморног и несебичног радника: сликара, педагога и етнографа, који је уз велике

личне жртве и самоодрицања, скромно, без помпе уградио један камен у културну историју наших народа. Она та које најмлађим сликарским генерацијама треба да укаже како су учили учитељи њихових учитеља, како је пут културних прегалаца горак и трновит и са кавим достојанством треба да се пређе кад се већ њим упути.“

За прве савете и прва стечена знања и ликовне мистерије, за прву купљену палету, неколико његових бивших ученика сликара организовањем ове изложбе покушавају да му се одуже.³⁶

Зао удес пропратио је ову изложбу. Прошла је потпуно незапажено, као да није била ни отворена. У штампи нема никаквих помена о њој и не бисмо за њу ни знали да није каталога који је и сам на неки начин анониман. „Непознат“ је писац предговора, а нигде у каталогу не стоји ни у којој је галерији изложба отворена, ни кад је то било.*

Требало је да, од те прве изложбе, пробе више ће једне деценије па да по новна ретроспектива Црниловићевих радова да прилику за ревизију судова о његовом сликарству, да оно изненади и наведе на закључак да је реч о сликару који је пре свега изврстан цртач са великим моћи опсервације и рафиранијим сензибилитетом.

Да је у питању мајстор акта. „Осећао је лепоту и сјај коже. Разликовао је стакласти изглед глјеби од хладне сенке метала, топлину дрвета од умора једва сачуване мајолике. Умео је да слика једнослојним и чистим наносом боје преко брижљиво одабране равне или углачане површине. Све су то знаци сликара великог формата.“³⁷

Већ је било речи о томе да је сачувано веома мало Црниловићевих радова, и управо та чинjenica чини озбиљну сметњу при настојању да се његов развојни пут детаљније размотри и у његовом опусу уоче све оне танане различитости на основу којих се може говорити о променама у његовој ликовној концепцији.

Његову ликовну заоставштину чине углавном актови рађени пастелом.

Један од најранијих сачуваних радова је „Лежећи акт“ сл. 3 из 1920. године,

³⁴ З. Црниловић, наведени спис, стр. 268.
³⁵ З. Црниловић, исто, стр. 270.

³⁶ Аноним (по сведочењу З. Црниловић Аце Томашевић) предговор у каталогу изложбе Христифора Црниловића.

* По сведочењу сликареве сестре и Миодрага Нагорног изложба је одржана у галерији Графичког колектива 1964. године.

³⁷ Неба Милосављевић: Човек за поштовање и дивљење, Политика, 2. 12. 1978. године.

из времена његовог првог боравка у Паризу. У њему су, сасвим разумљиво, задржани минхенски рецидиви превасходно у ажбеовском расветљавању форме и пленеристичкој концепцији светлости. Слика у основној шеми, у вратопломном скраћењу, задржава строгу, чврсту организацију, уравнотеженост у наглашеним деловима. Примарна форма је, и поред извесне натегнутости, пушна и раскошна, спонтано уклопљена у концепт слике. Цела слика показује врло истанчано сликарско осећање, сензабилну употребу пигмента и атмосферу материјализовану осетљивом градацијом његових валерских вредности.

Из тог периода је и „Полуакт с леба“* (један од његових најбољих пастела), који показује извесно двоумљење превасходно у начину сликања. Потез кредом је оштар, форма је примарна, важнија од атмосфере. Расветљавање форме је, на жалост, минхенског порекла. Слика показује изврстан осећај за структуру акта, потенцирану косим потезима пастела уз сврсисходну употребу плавих сенки и беличастих акцената у осветљеним партијама рамена.

Иако у његовом делу има елемената који се сматрају типичним за импресионизам, Црниловићево схватање слике је омеђено пленеризмом који је његова визија. Он не слика светлост подређујући јој форму, дајући јој (светлости) живот, претварајући је у самосталну реалност. Код њега је светлост заробљена у функцији предмета. Форма и облик су основе слике и њима је, њиховој унутрашњој структури, све подређено. Чак и у „Маслинама“, насталим на Крфу, које су најближе импресионизму, Црниловић није имао снаге да до краја уђе у проблем који светлост нуди. Постлајбовско схватање слике било је толико јако да он није могао да га преизиђе следећи треперавост светлости и експанзију боја.

Фрагментарно и искидано, већим делом загубљено и уништено, дело Христифора Црниловића, тачније оно што је преостало од њега, указује на његову преокупирањост истраживањем односа између цртежа и боје и проблемом њиховог усклађивања. Он је цртач енгровске традиције, који боју прихвата као средство за продубљење и наглашавање линеарног ритма својих слика — избегавајући сваку дескриптивност. Управо због тога је толико и форсирао пастел, јер му је податност овога медијума понајбоље могла да омогући материјализацију светлости на епидерму ком-

пакних скулпторално организованих актова. Та особена нерватура обоених акорда, који по правилу увек долазе преко примарног, равномерно нанетог наноса пигмента, чини основу његове структуралне мале слике. Сплет обожејених паралелних потеза, који обавијају форму, има функцију везивања и усклађивања између површина и форми. Својом мрежом чувају њихово унутрашње јединство и усклађеност. Кратак и брз потез пастелом, код Црниловића, одраз је психолошког напона који делује испод помирљивог односа цртежа и боје, напона којим уз велике напоре успева да покрене ритмове у слици, да је учини вибраторантном.

Светлост код Црниловића увек долази са једне стране, најчешће искоса. То косо падање светлости, која се провлачи целом дужином слике, изазивајући потребу за појачаном акцентуацијом делова форме подвргнутих расветљавању, одређује дубине у којима мрежа линија има своју улогу по строгим правилима наученим у Минхену једном за увек.

Понекад Црниловић зна да изненади раздраженом нерватуром слике до које су га вероватно знали да доведу неки дубљи разлози пуни горчине и обрачуна са животом, да зарије светлост испод епидерма, да жељом да разбије форму, да поремети брижљиво изграђену нерватуру потеза, да слику усмири у другом правцу, да у себи, наталожи сазнања и садржаје подвргне друштвачијем третману, да раздвоји слојеве, поруши ограде постављене академским школовањем, да истражује. А онда се после таквих грозничавих трзаја и обрачуна враћао свом изграђеном начину сликања, и то што је време више одмицало и неспоразуми са људима бивали све чешћи, са све већом и дубљом резигнацијом.

Пленеристичком концепцијом свога сликарства Црниловић не представља усамљену појаву у нашем међуратном сликарству. Читав је низ сликара, углавном минхенских ћака, који су током међуратних година (дакле у време када се српска модерна окреће форми, Лоту, надреализму, боји, приближавајући се и понекад достижући Европу) остали индиферентни за све оно што се дешавало ван њиховог сликарства. Формирани по начелима Ажбеове школе, постлајбовског деформисаног импресионизма.

* Пастел је у власништву уметникове сестре. Стицајем околности фотографију овог дела нисмо могли да добијемо и приложимо уз текст.

низма, они су се временом удаљавали од свога извора претварајући своје сликарство у занатски сигурну уметност, опчињену предметом, академизовану у тој мери да није могла да изгради сложенију визију уметности и живота.

Премда и стилски и хронолошки припада другој генерацији српских уметника, који су минхенску концепцију умели да развију од умереног реализма до радикалне сецесије, Црниловић никада није дошао дотле да своје сликарство академизује и претвори у сладуњаве и срцепарателне ружичасте надувене актова и пејсаже. Остао је веран до краја свом пленистичком идеалу светlosti, њеној дифузној меланхолији. Пронашавши свој физички и морални идеал у границама својих сензација, он се одрекао даљег развоја имагинације трудећи се да реакцију својих перцепција доведе до идеала постављених још у младости.

Иако фрагментарно и, спрам токова у међуратној уметности, анахронично, дело Христифора Црниловића обезбеђује свом аутору врло угледно место међу ствараоцима друге генерације у српском сликарству.

АРХИВА

Учитељска школа
Бр. 1088
21 — 4 — 1932

Министарству просвете
Одељењу за средњу наставу

Част ми је доставити предњу молбу г. Црниловића Христифора, наставника ове школе с мишљењем да се може одобрити отварање школе о којој је реч под условом да се тај посао обавља у ваншколско време како настава не би била ометана.

Прилог: непоништена таксена марка од 20 — дин.

Директор,
Дим. С. Лазовић

Црниловић Христифор
сликар и наставник
учитељске школе
у Скопљу, моли за
дозволу за отварање
сликарске школе

Министарству просвете
(опште одељење)

Опште је познато, колико је град Скопље као средиште Јужне Србије после светског рата напредовало културно и привредно. Посматрајући тај његов развитак непосредно, још од његовог ослобођења 1913 год, дошао сам на ми-

сао да је већ време, да се низу културних установа које је Скопље до сад добило, дода и једна сликарска школа, са задатком првих прихваташа даровитих индивидуалности и стварања публике за манифестације сликарских уметности у овим крајевима.

С тога молим Министарство просвете да ми изволи издати дозволу за отварање једне такве школе, да бих на основи исте могао предузети припреме за њено отварање почетком идуће школске године

Документа о свршеним школама не прилажем, пошто податке о истима Министарство има у Одељењу за средњу наставу у мом службеничком листу, а мој сликарски рад мислим да је довољно познат.

Таксу у дин. 20 — прилажем.

22 априла 1932

Скопље

Христифор Црниловић
сликар
(наставник Учитељске школе)

Министарство просвете
одељење за средњу наставу
СН бр. 11953 Рег. бр. II. 192
30 април. 1932

Краљевској банској управи
(Просветно одељење)
Скопље

С молбом за мишљење по предњој преставци г. Црниловића Христифора.

По наређењу Министра просвете
Начелник Одељења за средњу наставу
К. Сретеновић

Банска управа
Просветно одељење
Примљено 10. 5. 1932
№ 14075

Предмет: Црниловић Христифор
сликар — наставник
Учитељске школе у Скопљу
моли за дозволу за отварање сликарске школе
мишљење

Министарству просвете
(Одељењу за средњу наставу)
Београд

Ван сваке је сумње, да су Скопљу ради интензивнијег подизања уметничке културе потребне и по једна солидна музичка и сликарска школа. Краљевска банска управа је на то помишила, па и сад мисли, али садање тешке финансијске прилике не дозвољавају јој да нешто више за то учини. Врло је мало

вероватно, да и овако усамљен потхват појединца може донети неке резултате. Прошле године је и г. Звонимир Лукиновић, професор цртања у Мушкој гимназији, поднео сличну молбу и предлагао отварање сликарске школе. Банска управа је и том приликом дала мишљење, да се на овај начин не може добити што се жели и у исто време предложила, да се за прве потребе при новој Занатској школи у Скопљу, отвори уметнички отсек, у ком би се неговала чиста и примењена уметност. Кад се за то пружи могућност наставници цртања при средњим школама у Скопљу моћи ће се употребити за тај посао. Г. Црниловић као наставник Уметничке школе, не би могао да једно овако озбиљно и тешко предузеће води поред рада у школи, па би га требало упутити као и Г. Лукиновића да своје услуге стави на расположење Управи Занатске школе, како би се при њој могао што пре отворити уметнички отсек.

По наредби Бана
начелник Просветног одељења
К. Дошен

Министарство Просвете
Опште одељење
10. јуна 1932
П. бр. 21533

Управи државне мешовите школе
Скопље

Г. Црниловић је даровит и солидан уметник, те би његов покушај могао доиста користити уметничком образовању омладине на југу и развоју уметности уопште. Чак и кад би се узели у обзир разлози Банске управе, намера г. Црниловића је у толико више за похвалу јер документује племенит напор у пословима који нису лаки и без разних препрека. Како је у пигању приватна школа, нека г. Црниловић поднесе правила, наставни план и програм, па ће се рад школе одобрити под условом да тај рад неће ометати Г. Црниловића у његовим дужностима према Учитељској школи.

По наређењу начелника
општег одељења
шef

Отсека за уметност и књижевност
М. Ј. Димовић

Правила
приватне сликарске школе Христифора
Црниловића у Скопљу*

Чл. 1

Христифор Црниловић, сликар, оснива сликарску школу у Скопљу са задатком да својим ученицима пружи прву графичку писменост и припреми их заступање на више уметничке школе, ако се одају уметности; односно да их оспособи за разумно гледање уметничких дела ако су аматери.

Чл. 2.

Ученици могу бити: редовни, који посећују школу за све време школског рада и радног времена, и ванредни, који школу посећују само у извесним својим слободним часовима.

Поред ученика, школу могу посећивати и сликари са завршним сликарским образовањем који би самостално изводили своје студије у школи.

Чл. 3

Школу могу посећивати лица оба пола, сваког доба старости и без обзира на претходно образовање.

Чл. 4

При упису ученици плаћају на име уписане 50 динара једном за свагда и 150 динара месечно и унапред на име школарине. Сиромашни ученици могу добити попуст, или бити сасвим ослобођени плаћања школарине, ако би школа уживала какву субвенцију од државе или самоуправних тела.

Чл. 5

Школска година се дели на зимски и летњи семестар. Зимски семестар почиње почетком септембра, а завршава се крајем јануара; летњи почиње почетком фебруара, а завршава се крајем јуна. Радно време је најмање шест часова дневно.

Чл. 6

Уверења о посећивању школе и успеху у појединим семестрима издају се само редовним ученицима.

Испита нема.

Чл. 7

Управа школе може искључити сваког ученика, ако нађе да нема способности,

* На полеђини се налази печат општег одељења Министарства просвете краљевине Југославије испод кога је текст откучан машином: „Овај наставни план и програм одобрен је одлуком Господина Министра просвете ПБр. 5472 од 22. фебруара 1933. године.“

Испод тога је, нечитак, потпис шефа одсека за уметност и књижевност.

или да његово владање и само присуство ремети правилан рад у школи.

Чл. 8

Управа школе врши администрацију под печатом који гласи:

„ПРИВАТНА СЛИКАРСКА ШКОЛА ХР. ЦРНИЛОВИЋА У СКОПЉУ“

Чл. 9

Надзор над школом врши Министарство просвете, Отсек за уметност и књижевност.

ПЛАН И ПРОГРАМ*

приватне сликарске школе Христифора Црниловића
— у Скопљу —

1.

Сви ученици уче прво запажање *облика и тона* (пртање) и кад ово потпуно савладају онда уче запажање *боје*** (малање).

И једно и друго разним материјалом.

2.

И пртање и малање се учи искључиво студирањем природе. У почетку по разним предметима и моделима од гипса, а затим по живим моделима.

3.

Трајање појединачних фаза учења није везано ни за време ни за објекте. Сваки појединачник учи, добија коректуру и упутства према својим личним способностима. Према томе настава није колективна већ индивидуална.

Према предњем част ми је приложити пројекат правила и наставног плана и програма,

Мој рад у приватној сликарској школи неће ни уколико бити на уштробе службене дужности пошто ће бити обављен у времену када по распореду немам часова у Учитељској школи. На исти начин је некад Риста Вукановић водио своју сликарску школу у Београду.

Постоји међутим и један распис којим се наставницима препоручује рад ван школе, како сам ја сликар то би за мене овакав рад ван школе био најприличнији.

Једино што би за успех у оваквом подухвату било неопходно то је, да ми се уз одређење за отварање праве школе обезбеди сталност службовања у

Скопљу, што такође не би било на штету саме службе***

24. октобра 1932

Скопље

Христифор Црниловић
сликар

Сликарска школа у Скопљу неће бити отворена.***

У једном од ранијих бројева „Вардар“ објављено је да ћу отворити Сликарску школу у Скопљу на основу одобрења које сам добио од Уметничког одељења Министарства просвете. Како до отварања ове школе још није дошло, то на учестана питања заинтересованих појединача изјављујем да сам дефинитивно одустао од своје намере.

Обраћајући се Министарству за дозволу, мислио сам да отварање овакве школе неће бити само моја лична ствар, већ општа, а нарочито сам веровао да ће школа бити још и културна тековина града Скопља, која би остала и после мене. Надао сам се да ће ме у томе потпомоћи бар просветни радници и Општина скопска. Десило се међутим обрнуто.

Кад сам се по првом и најважнијем питању, по питању локала обратио молбом Месном школском одбору и Општинском суду, да ми се за школу уступи једно одељење на тавану новоподигнуте школе „Цар Душан“, које је за сличну сврху и удешено, одбор ме је одбио с мотивацијом да је то одељење потребно школи као сала за ручни рад. Пошто се до овог одељења долази преко једног повећег броја дебелих греда и по мрачном простору, то сматрам да је овај разлог измишљен аналогно оном који је дао Београдски школски одбор, који прогони уметност из школе чак и са тавана, па сам према томе дошао до уверења да сам поранио са својом намером.

ХРИСТИФОР ЦРНИЛОВИЋ
сликар

* И на полеђини Плана и програма поред печата, којима се оверава, налази се текст, откјуцан на машини, исте садржине са истим, нечитким, потписом шефа Отсека за уметност и књижевност.

** Курзив Црниловићев.

*** Текст је објављен у листу „Вардар“ од 3. 10. 1933. године у Скопљу.

Srdan Marković

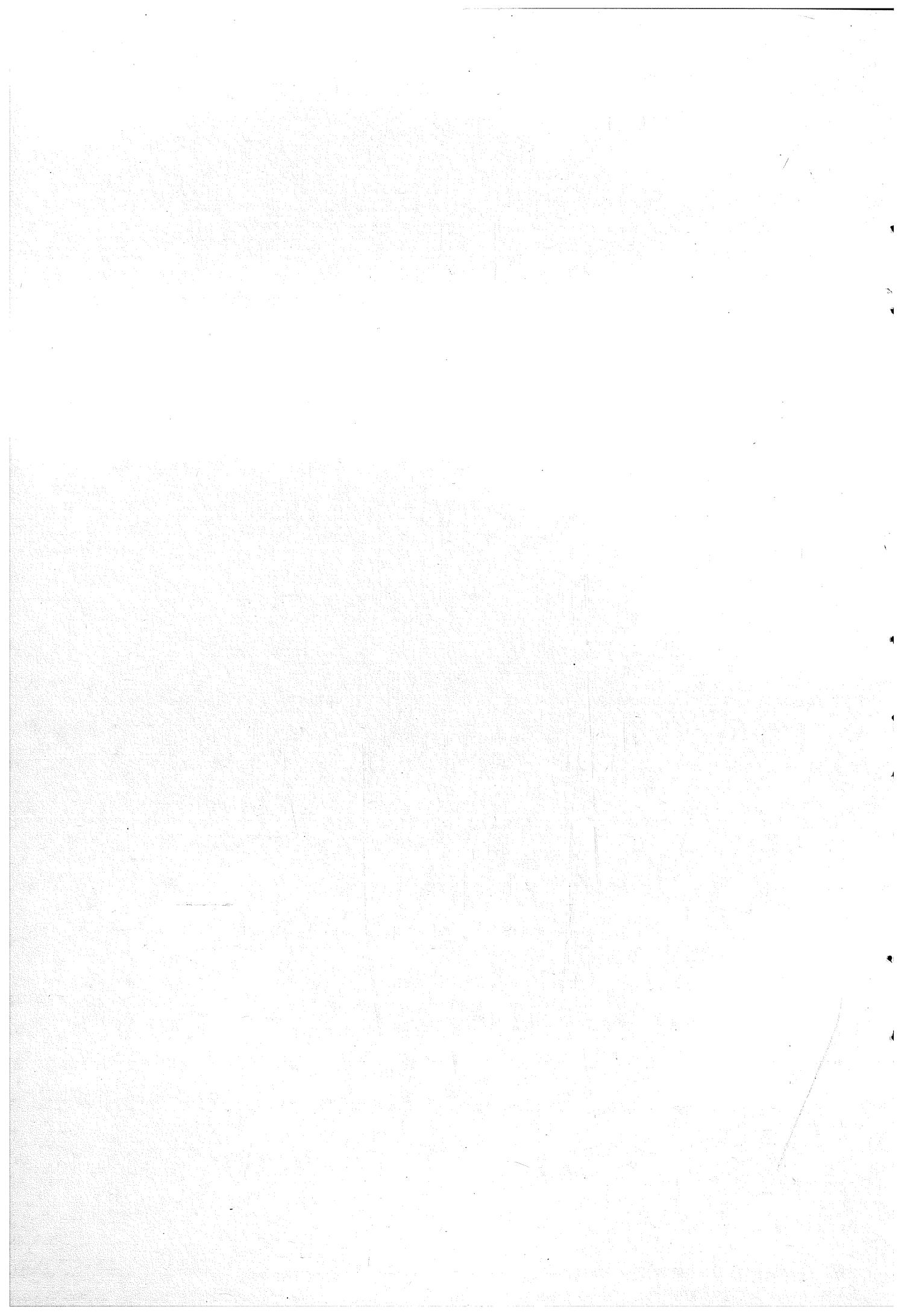
HRISTIFOR CRNILOVIĆ

Dans cette étude l'auteur évoque la vie et l'oeuvre d'un peintre peu connu, Hristifor Crnilović qui appartient à la deuxième génération des peintres serbes, instruits à Munich.

Au retour dans son pays Crnilović travaille à Skopje, participant activement aux expositions du pays/avec »Lada« et il expose aussi plusieurs fois à Paris.

En tant que peintre il est négligé et sa valeur est niée. Vers 1930 il se retire de la vie artistique en se consacrant à l'ethnologie étant, par conséquent, connu par le large public plutôt comme ethnologue.

C'est la première étude volumineuse traitant la vie et l'oeuvre de Hristifor Crnilović.

Драгољуб Трајковић

Др Јован Хаџи-Васиљевић

Његов живот и рад

УВОД

Има писаца, научника, који у току свога живота много ураде, и оставе за собом дела која други обилато користе а да често у својим списима и не спомињу изворе из којих су прели свакојаке податке, мисли, закључке итд. Један од таквих писаца који је још за живота не само коришћен него и нападан, сумњичен, омаловажаван, потискиван или игнорисан, а после смрти од многих и заборављен, иако су му дела и даље разноструко искоришћавана, јесте др Јован Хаџи-Васиљевић, први од школованих људи Јужног Поморавља са титулом доктора наука.

И пре рата у списатељском раду др Ј. Х. Васиљевића, који је био историчар, географ, етнограф и антропогеограф, истицано је често само оно што је са извесног гледишта умањивало вредност његових списка, а прећуткиванио све остало што је представљало њихову позитивну страну.¹ Међутим, у делу овог научног радника, поред једне одавно несумњиве заблуде — да су Македонци Срби, постоји и велико обиље занимљивих, тачних и важних података о животу Срба и Македонаца у тзв. Старој Србији и Македонији; мноштво тачних запажања о особинама и обичајима тих народа и других народности с којима су живели у истој заједници; мноштво тачних констатација, мисли и закључака о становништву чијом се свестраном историјом, етнографијом, етнологијом, антропогеографијом и уопште социологијом бавио, — тако да се многи од његових позитивних научних резултата и данас прихватају и користе, али често, као што смо рекли, и не помиње име његовог првог аутора.

Не слажући се ни раније са Васиљевићевим писањем уколико је у њему на-

стојао да македонским Словенима припише етничке особине српске нације, нисмо могли да одбацимо и извесне његове аргументе противу настојања наших источних суседа да се Македонцима да обележје бугарске народности. Васиљевић је, дакле, био у праву кад је сузбијао схватање да су Македонци Бугари, али није био у праву кад је при томе истицаша њихову припадност српском народу.² Иначе, и по оцу и по мајци пореклом из краја одмах иза северне границе СР Македоније, из Ослара, још од најраније младости упознат са приликама у Македонији, и потоњи њихов неуморни и свестрани истраживач, Васиљевић је био овлашћен и позван да са бугарским претендентима на Македонију укршта копља и води дуеле.

¹ Тако је у Енциклопедији Ст. Станојевића, у чланчићу о Ј. Х. Васиљевићу, речено да он у својим научним радовима „увек држи на уму да су наимењи националном, највише политичком просвећивању“, али таква оцена уопште није била на свом месту. У другој, пак, поратној београдској енциклопедији апострофирало је Васиљевићево секретарство у Друштву св. Саве (о чему ће накnadno бити речи), док у трећој, поратној затребачкој енциклопедији Васиљевић није добио ни своју посебну белешку, иако је на више места поменут као аутор употребљене литературе, а у далеко већем броју случајева, у којима су коришћена његова дела, није ни споменут.

² Своје противљење таквом схватању Ј. Х. Васиљевића и других, као и хегемонистичким тенденцијама балканских монархија и буржоазија, изнели смо у чланцима: „Из македонске прошлости“ (у часопису „Наше стварање“ за јануар 1955). „Балкански хегемонисти и Македонија“ (у часопису „Бранничево“, св. 1—2 за 1959) и у књижици „Живот и рад Михаила Јовановића — Мике Браде“ (Лесковац, 1970). Исто тако у чланку „Из предратне Македоније“ (у часопису „Наше стварање“, св. за јануар 1954).

Васиљевић је, као што смо већ навели, учињена и једна посебна замерка: у београдској „Малој енциклопедији“ истакнуто је да је он био „дугогодишњи секретар слободнозидарског Друштва св. Саве за пропагирање ширења српске државе.“ Међутим, иако се за поједине чланове управе тога Друштва не би могло рећи да се у своме раду нису руководили и тзв. великосрпским идејама, а за неке да нису били и слободни зидари, — не би се износила истина ако би се за Друштво св. Саве тврдило да је оно било слободнозидарска организација.³ Иако су често били са скватањима која су од напредног дела српског друштва одавно одбачена као заблуда, управљачи и чланови Друштва св. Саве, међу којима је било и врло угледних научних и јавних радника, искрено су веровали да оно, са Домом који је имао да буде „претеча лепше будућности српског народ“а, може „да заштити наш народ од терора бугарског егзархата“ и његових чета у јужним крајевима односно од аус~~у~~р-угарских органа у Босни и Херцеговини. Руководећи се девизом „Брат је мио које вере био“, ово Друштво је своје задатке извршавало издавањем и растурањем књига, у првом реду родољубиве садржине, потпомагањем и отварањем школа, а у Београду и оснивањем и издржавањем двеју школа кроз које је прошло преко 20.000 деце и младића из крајева Старе Србије и Македоније. Тај рад Друштва св. Саве, као и материјално помагање студената и ученика средњих школа са истог подручја, свакако је доносио углавном позитивне резултате. Сем тога, у „Братству“, гдешњаку овог Друштва, многи наши еминентни писци објавили су велики број ваљаних научних и књижевних прилога, које ми и данас користимо. Овом и осталом својом делатношћу то Друштво је, са целокупним српским народом, несумњиво дало и свој допринос за оне резултате које је и Лењин оценио као позитивне и прогресивне, тј. „за рушење средњовековних остатака у целој источној Европи.“

Васиљевић је до последњег даха остао будан за све што се око њега дешавало. Тако, кад сам га у пролеће 1945. г. посетио у његовом стану, учинило ми се да је особито био задовољан што је Македонија остала у границама Југославије. И отуда ми се чини да би он и доцније, да је дуже живео, сигурно прихватио све промене које су настале у животу Македонаца (које је он необично волео), а с тим и њихов наци-

онални препорођај, њихово рађање као нације различите и од српског и од бугарског народа. Кад би, другим речима, Васиљевић био и данас жив и видео шта су све Македонци постигли у новој Југославији, нимало му не би било криво што нису постали Срби, само кад нису постали Бугари.

У селедећим поглављима покушаћемо да, поред кратке биографије, што исцрпније прикажемо списатељски рад Ј. Х. Васиљевића, резултате његових истраживања током читавих пет деценија (1890—1940).

Неколико података из биографије

Јован Хаџи-Васиљевић рођен је у Врању 18. октобра 1866. године. Његов отац Василије потицао је из рода Погачаревића, а мајка Катерина била је ћерка Димитрија Младеновића, кумановског викарског епископа.

Први учитељ Јованов био је Приштевац Вићентије Јовановић. После његове смрти учио је најпре код двојице српских учитеља у Куманову, а по затварању српске школе приватно код једнога од тих учитеља и његове жене. Кад је Врање ослобођено, јануара 1878, Јован се вратио у место свога рођења и наставио школовање код Зарије Поповића. Још тада се истицао лепим декламовањем.

Први разред гимназије, Ј. Х. Васиљевић је полагао у Лесковцу, приватно, а потом, пошто је отворена гимназија у Врању, свршио је у њој четири разреда. Учио се врло добро и одлично, али како није било виших разреда, он је пуне три године провео помажући оцу у надгледавању имања и неким блиским сродницима у трговини. После је наставио школовање у Нишу, ту свршио још три разреда и матуру, са успехом као и у нижу гимназији. Од професора који су му предавали истицали су се Стеван Сремац, Спиро Калик и други. Јован је овде био председник

³ Колико нам је познато, у идеологији Друштва св. Саве није било никакве мистичке нити у његовом раду неког ритуала, тј. елемената карактеристичних за масонске организације. Уосталом, „забрањивали су и прогонили масонство нацисти и усташе“ (в. Енциклопедију Лексикографског завода, том 7, стр. 53/54). Отуда ие, свакако, и дошло до измене у другом издању „Мале енциклопедије“: да је историчар и књижевник Ј. Х. Васиљевић био „дугогодишњи секретар Друштва св. Саве за српску националну и културну пропаганду“.

ћачке дружине „Његош“, и почeo да објављује своje прве списе о народним обичајима врањског краја и разне белешке о кумановској и скопској околини.

На Великој школи у Београду Јован је завршио историјско-филозофски одсек. Предавали су му Јован Бошковић, Светислав Вуловић, Љубомир Недић и др. Био је члан „Побратимства“ и у истоименом часопису тога друштва штампао своје радове „Четири српска гроба у Бугарији“ и „Границе српства“. Као председник друштва „Даничић“ пригодним говором открио је Даничићеву бисту на Калемегдану. За време студија израдио је темат „Учешће српског народа у борби против Турака и преко Саве и Дунава“. Универзитетско школовање завршио је са одличним успехом. У то време често је одлазио Стојану Новаковићу.

Хаџи-Васиљевић се није задовољио оним што је стекао на Великој школи у Београду, већ је отишао у Беч и на крају треће године (1897), на тамошњем универзитету, положио докторат са тезом о Драгашу и Константину Дејановићу и њиховој држави. Свој докторски рад, о коме ћемо изнети доцније и ближе податке, објавио је 1902. године у Београду. У Бечу је најрадије слушао Константина Јиречека, а са В. Јагићем дошао је у сукоб због тога што (како наводи у својој аутобиографији) по његовом тражењу није издвојио македонизме у свом реферату о рукопису неког јеванђеља из XVIII века који је нашао у Тиквешу. За време школовања у Бечу другови су му били Станоје Станојевић и Јован Радонић, обојица по неколико година млађи од њега.

Средином 1898. по повратку у Србију, Јован подноси молбу за државну службу и одлази у Ниш, где су биле и Скупштина и влада, и министар просвете му обећава постављење, али до тога ипак не долази. Док је чекао у Нишу на декрет о служби, Тодор П. Станковић, бивши конзуљ у Скопљу и други саветовали су Хаџи-Васиљевићу да се обрати краљу Милану, који је био командант активне војске и тада боравио у граду на Нишави. Јован прихвати савет, пошто су га уверили да бивши суверен воли школовану омладину из нових крајева. После једне аудијенције код Милана, Хаџи-Васиљевић је у Официрском дому у Нишу, 18. новембра 1898. одржао официрима, у присуству оба Обреновића, Милана и краља Александра, предавање о путевима који из

Србије воде у сливове Пчиње, Кратовске и Крушевичке реке и у област горњег тока Биначке Мораве. Није прошло дugo од предавања, које је краљ Милан одсерио као успело, и Јован је постављен за писара у конзулату Србије у Битољу.

Полазећи у Македонију, Хаџи-Васиљевић је примио на себе и дужност да војној управи шаље поверљиве извештаје о кретању турске војске у рејону Битољског вилајета. У Битољу је др Ј. Х. Васиљевић приступио прикупљању материјала за своја историјска, етнографска и антрополошка проучавања. Одавде је више пута одлазио у Прилеп и околину и на терену вршио испитивања. Резултате ових настојања објавио је у радовима „Прилеп и његова околина“ (1902) и „Град Битољ“ (1911), које ћемо и ближе приказати.

Маја 1899. године Јован је премештен у наш конзулат у Скопљу, а после женидбе краља Александра Драгома Шанић добио је Београд, где је остао неко време у архиви и административном одељењу Министарства спољних послова. Кад су га одавде поставили за сунделента ваљевске гимназије, поднео је оставку на државну службу, па почeo да се бави новинарством и наставио своја историјска, етнографска и антропогеографска истраживања на подручју Старе Србије и Македоније. У међувремену је примљен за секретара Друштва св. Саве у Београду (од 1. септембра 1904), и на тој дужности остао је све до свога пензионисања (30. марта 1940).

Др Јован Хаџи-Васиљевић је, као војник обвезник, учествовао у свим најшим ратовима од 1912. до 1918. године.

Умро је у Београду 29. марта 1948. године.

Први Васиљевићеви списи

Своје прве списе, као што смо истакли, Хаџи-Васиљевић је почeo да објављује још као средњошколац. Године 1890. изишле су његове „Лазарице“, чланак у коме је описао „народни обичај у врањском округу“ какав је постојао и у другим српским крајевима: обичај да за време ускршњег поста, на Лазареву суботу и Цвети, „иду лазарице“ од куће до куће и певају разне песме (домаћину, домаћици, њиховој деци и кућни итд.). По мајци Жеглиговаци, Васиљевић је 1892. г. забележио и предање о граничним међама до којих се на

југу и југоистоку простирале српске земље. Исте године штампан му је чланак у коме оплакује четири врањска првака који су пали као жртве турске проскрипције због припремања устанка хришћана против Турака. Као студент, Васиљевић објављује и рад о српској митрополији у области Сера, затим разне белешке са путовања по горњем Повардарју (1893), а доцније и своје записи о остацима српских цркава у кумановској Кривој реци (1894), као и неколико прилога за историју књижевности (1895) и др.

Податке из скоро свих напред наведених састава Васиљевић ће доцније уносити у своја обимнија и главна дела.

Први већи рад, „Ка историји града Врања и његове околине“ (1896), Јован X. Васиљевић је дао док је студирао у Бечу.

У том спису Васиљевић, најпре, спровља о именима „Врање“ и „Врања“, а затим побија као погрешно мишљење да се Врање у раније време звало Голубиње, па прелази на утврђивање границе жупе Врања и одређује положај села односно града Врања. Писац, даље, оспорава и тачност мишљења да је у средњем веку било врањске епископије; износи од каквог је утицаја на развој града Врања, његове трговине и политичких прилика био његов географски положај, и у вези с тим закључује „да је Врању култура долазила највише с југа“.

У посебној глави писац говори о ратовима око Врања и његове околине, и то углавном у турским борбама са Скобаљићем (1454. г.)⁴ и о догађајима у време аустријско-турског рата у 1689/90. г.

Последњи одељак посвећен је Врању и околини у XIX в., и у њему се Васиљевић дотиче Стрелиног продора у Дервен (Грделичка клисура) 1809. г., а опширно излаже: (1) о доласку у Врање скадарског Мустафа-паше (Шкодра-паше) на његовом путу за Стамбол „да види да ли је (султан) Турчин или је, као што се чује, Хришћанин“; и (2) о буни Турака и Арнаута врањскога краја противу реформама султана Махмуда, тј. што се хришћанима „давају повластице у корист њихове народности и цркве.“

Може се сигурно рећи да овај рад Ј. X. Васиљевића већим делом представља спровљање о појединим питањима из историје Врања и околине, а знатно мањим њихову праву историју.

Истраживачку и списатељску делатност Васиљевић је наставио и пошто је положио докторат филозофије. Крајем 1898. године објавио је рад о сливу Пчиње, Кратовске криве реке и горњег тока Биничке Мораве; ово је, у ствари, његово предавање које смо већ поменули. Исте године изишле су му белешке са кртарења по кумановској и скопској околини, а 1900. повећи рад о св. Прохору Пчињском и о његовом манастиру и белешке о неким остацима старија у врањском округу. После тога Васиљевић објављује чланак о нагоричким црквама (1901) и већу спровјаву о питањима Старе Србије и скопског владичанства (1902).

Почетком овога века угледала су свет два значајнија дела др Јована Хаци-Васиљевића: његова докторска дисертација и обимније дело о Прилепу и околини.

Докторска дисертација Ј. X. Васиљевића

Докторску дисертацију „Драгаш и Константин Дејановићи и њихова држава“ Хаци-Васиљевић је најпре објавио у „Просветном гласнику“, а потом је иста „на по се штампана“ 1902. године.

Овај рад Ј. X. Васиљевића, иако по обиму мали, представља скоро једини прилог историји породице Дејановића чији су представници били господари јужних крајева српске државе у другој половини XIV века. Драгаш и Константин су били синови Дејана, чија жена Теодора је сестра цара Душана. Дејан је владао кумановском облашћу и после смрти свога шурака, а Драгаш и Константин, поред крајева око Струмице, Штипа, Кратова и Велбужда, добили су на управу и један део територије свога стрица деспота Оливера зв. Овче поље. Као вазал султанов, Константин је погинуо на Ровинама 1394. године. Његова ћерка Јелена била је удата за византијског цара Манојла. По Константину је и Велбужд променио своје име у Кустендил (Кјустендил). Драгаш (Јован) је умро пре 1389. године.

Држава Дејановића, као и друге српске државице тога времена, представљала је комад раздробљеног Душановог

⁴ О томе опширије у напечем чланку: Скобаљић код Кустендила 1454. године. Лесковац, 1955. г., стр. 2. и 3.

царства. „Држава се Дејановића, каже Хаци-Васиљевић, простираше између граница трију балканских држава и лежаше на раскрсници главних друмова који у средњим вековима преко Балканског полуострва врвљаху, а влада Дејановића пада баш у време оних значајних политичких преоброда на Балканском полуострву, кад почеше Турици и у северне пределе полуострва проридати, и кад наместо словенскога, наместо српскога и бугарскога господства и владавине, Турци своје основаше“. „У оно време сви погледи, и у држави и ван ње, беху обрнути на ову нову појаву на политичком хоризонту балканских хришћана; на опасност која запрешиши ширењем ислама на Балканском полуострву и његова господарства.“

Јован Хаци-Васиљевић се жали на оскудицу извора који су му стајали на располагању да обради тему коју је узео за предмет своје докторске дисертације. „Али ми, каже он, немамо ни с овим важним политичким појавама у XIV веку, ни издалека, потребна дата, те да бисмо могли насликати процес постанка и престанка државе Дејановића... Домаћи извори ћуте и о најважнијим догађајима онога времена, а страни уносе забуну и у питање које имамо намеру да третирамо у редовима који следују. Осим неколико непосредних помена о Дејановићима и њиховој држави и владавини, ми немамо, готово, никаквих више података, те нам не остаје ништа друго него да из познатих непознате чиниоце истражујемо и да из узгредних помена факта констатујемо.“ Пошто је напоменуо да „за критичко проучавање овога питања не стојимо боље ни са савременом историјском литературом“ и из ње издвојимо за коришћење само неколико дела, Васиљевић закључује: „Према изложеноме, задатак ће се ових редова састојати у томе да се ипак на основу критичких података, до којих се до данас дошло, и колико су они нама познати, тачно испита и укратко третира порекло Дејановића; да се одреде границе државе њихове и да се верно представи влада њихова.“

У посебној напомени Васиљевић каже: „Радњу ову пуштамо у јавност потпуно по рукопису који је у философском факултету бечког универзитета, маја 1897. године, по рефератима професора Др. Константина Ј. Јиречека и Др. Ватрослава Јагића, апробиран као наша дисертација за докторат философије на поменутом универзитету.“

Прилеп и његова околина

„Прилеп и његова околина“ (1902) је прво обимније дело Ј. Х. Васиљевића у коме су дата његова историјско-географска излагања о том крају и месту.

После кратког приступа и оширенјег прегледа онога што је дотле написано о Прилепу и његовој околини, у посебном одељку изнета је хоризонтална и висинска разгранича прилепских предела и путева који воде у Прилеп, а у наредном одељку дат је опис тога места и његове околине. За овим долазе посебна излагања о остатцима старија и знатнијим местима у прилепској области. У претпоследњем одељку писац нас упознаје са говором, обичајима и ношњом у прилепској околини, а у последњем одељку износи главне црте из историје Прилена.

У једној белешци испред приступа писац наводи да је 1897. г., као студент бечког универзитета, поред „осталих наших јужних крајева под Турцима“, посетио и Прилеп са његовом околином. После три године, као чиновник конзулате Србије у Битољу, писац се поново нашао у некадашњој престоници Краљевића Марка и прошао кроз прилепску околину, те упознао „и оне знаменитости које није дотле видeo“. Васиљевић, даље, каже да је у делу чији смо напис навели „укратко изложио све што је у поменутим приликама чуо и видео у Прилепу и његовој околини, а што је било вредно помена.“ За овим пише: „Колико ми је било могуће, тежио сам да материјал који сам у ову радњу унео мање-више критички изложим, а колико сам у томе успео, показаће се и у самој овој радњи..“ При крају ове белешке изражава захвалност неким Прилепчанима на братском пријему на који је у оба маха нашао“.

У „Приступу“ писац наводи:

„Између градова и центара у јужним пределима нашим под Турцима, Прилеп се истиче као први по важности својој. То се јасно види и у свој прошлости његовој у средњим и прошлим вековима, а у времену словенског живота на Балканском полуострву; у времену српскога и бугарскога државнога живота у оним странама, Прилеп је са својим пределима био врло важан политички и културни центар. У оно време Прилеп налазимо као великославни град; у њему налазимо чувени прилепски трг; налазимо и само га цара Стефана Душана са царицом Јеленом у њиховим царским дворови-

ма, и сина им, потоњега цара Стефана Уроша, а под владом краља Марка, најега народног јунака Краљевића Марка, име и слава града Прилепа пренети су на све четири стране Полуострва, и данас се, упоредо са Краљевићем Марком, пева и слави и његова престоница -- Прилеп."

Васиљевић, у истом одељку, пише даље:

"У излагању главних чинилаца и момената у историји Прилепа у XIX столећу, доћи ћемо, као и другде што смо учинили, до преобрађаја у народном и државном животу у Турском царству, до увођења Танзимат — и — Хајерије и Кримске војне, остављајући да о улози Прилепа у народном покрету после Кримске војне опширило говоримо на месту где ћемо покушати да испрено представимо целокупну радњу балканских Словена и утицаја у том погледу, и споља, и њене последице које се сваким даном све јаче осећају."

О улози Прилепа у народном покрету писац је, у „Приступу“, рекао и ово:

„Хоризонтална разграна предела прилепских дала је Прилепу сталну и, готово, и непроменљиву важност, услед чега је Прилеп и у овом столећу, у многостручном народном покрету, у борби народној за његово име и језик и за његов напредак, играо такође важну улогу. Између Велеса, Штипа и Охрида, Прилеп се први истакао у том погледу, и он и данас води прву реч у народним подuzeћима у оним странама, услед чега му и предстоји велика будућност, у којој ће се истаћи и развити као некада што је био.“

Најзад, у истом одељку, Васиљевић додаје:

„У редовима који следују, ми ћемо поменути неколико важних чинилаца и момената из прошлости и садашњости Прилепа и његових предела, и у том ћемо излагању, колико нам је могуће краће, изложити данашњу слику Прилепа и његових предела.“

У одељку „Колико је писано о Прилепу и његовој околини“, писац нарочито подvlaчи да „нарочитог дела, које би бар приближно исцрпно говорило о Прилепу и његовим крајевима, данас нема ни у чијој књижевности“. За овим наводи дела низа писаца у којима је понешто писано о овоме месту и његовој околини, па међу њима и књигу Бугарина В. К'ччова.

О овом делу Ј.Х. Васиљевића историчар Стanoјe Стanoјeviћ написао је врло неповољну оцену, на коју је Васиљевић дао опширан одговор у спису

„Мало објашњења поводом критике др-а Ст. Стanoјeviћa на моју књигу „Прилеп и његова околина“.

Разни стари рукописи и записи

Хаџи-Васиљевић је објавио и неке старе рукописе и записи: 1893. године „Два рукописа о Алексију божјем човеку“; 1898., „Маједонски зборник“; 1900., „Путопис Хаџи-Анте Калиманџа“ и „Учитељ-Тасине песме“; 1910., „Неколико записа новијег времена“ и „Бугарски зборник писан у манастиру Сланцима почетком XIX века“; и, 1935., „Тевтери нишке митрополије (1727—1737) год.“.

Од наведених докумената приказаћемо ближе само последња два.

Из реферата који је писао др Александар Белић види се да „Бугарски зборник“ „представља књигу патријотске садржине коју је њен писац наменио бугарском народу ради поуке и обавештења о догађајима који су се десили у времену које је непосредно претходило писању овог зборника.“ Писац овог дела означио је да га је написао 1824. године, али је та година сумњива“, каже Белић. „Интересантан је трећи одељак о плачкању Свете Горе. У њему се прича како је, силом прилика, и Св. Гора била натерана да учествује у грчком устанку, под предводништвом кнеза Менолакија“. У четвртом чланку говори се о насиљима која су починили Турци 1821. године, после грчког устанка, у Бугарској. „Поменућу овде и то, наставља аутор реферата, да међу варошима бугарским које су страдале од Турака, писац овога члanka помиње и Ниш и Пирот. То ће бити свакако према познатој навици, још и у то време, да се све што је било источно и југоисточно од кн. Милошеве Србије — назива Бугарском.“

О истом зборнику др Јов. Хаџи-Васиљевић пише: „У библиотеци манастира Рајиновца (сат и по јужно од Гроцке) налази се и једна рукописна књига из почетка прошлога века. Према белешци њезиних аутора, она је писана 1824. године; писана је у манастиру Сланцима, који је у то време још постојао, до данашњег села Сланца у врачарском срезу у београдском округу. Писали су је игуман тога манастира „Никифор и синод его Јероден јеромонах“, светогорски постриженци.“ „У целом овом рукопису језик је мешавина према руском црквеном језику са чистим народним (бугарским и срп-

ским) речима.“ „Према садржини и обради, овај рукопис спада у врсту рукописа који чине последњи изданак литературе те врсте из средњих и прошлих векова.“ „Аутори су излагали већину догађаја по чувењу; изгледа да су најбоље познавали оно што су писали о Светој Гори.“

„Тевтери нишке митрополије“ су за крајеве Јужног Поморавља много интересантнији. О њима, у уводној речи, др Ј. Х. Васиљевић даје следеће обавештење: „У Патријаршијској библиотеци у Карловцима налазе се два тевтера, који се воде под именом бележника Нишке митрополије. Оба су цепнога формата, само доста дуги. У њима су два нишка митрополита од 1727—1737. г., њихови писари, секретари и други митрополијски људи записивали приходе и расходе митрополије, о раду епархији итд.“ Највише је бележака из економије и администрације митрополита Јоаникија и Борбе Поповића. Белешке не теку редом, нити хронолошки, нити по титуларима Нишке епархије, нити по предметима. Писао је сваки где му се свидело, где је нашао празан лист или само празно место на страници.“ „Ове белешке могу послужити за ближе познавање оновремених топографских, црквених, политичких економских и трговинских прилика у Нишкој епархији, а донекле и у Карловачкој и Темишварској епархији прве половине XVIII века.“ Има бележака све до 1747. године, када је бивши нишки митрополит Борбе Поповић већ управљао Темишварском епархијом.

Васиљевићеве опште црте уз главно дело „Јужна Стара Србија“

Као неки увод у своја главна дела, др Ј. Х. Васиљевић је 1906. године штампао повећу студију „Стара Србија и Маједонија са гледишта географског, историјског и политичког“. У овом раду он најпре говори уопште о Старој Србији и Македонији и додирује нека питања о тим областима, а затим износи које су се области у оно време подразумевале под означеним именима и у чему лежи њихова важност; после тога даје политички преглед Старе Србије и Македоније од досељења Срба и Бугара на Балканско полуострво до XIX века; и, напослетку, описује споменике културе у тим областима, па народну поезију и остало. У завршном поглављу бави се судбином српског, бугарског и грчког народа са истог под-

ручја у прошлом и у првим годинама овог века.

Главно дело др Јована Хаци-Васиљевића представљају његова историјска, етнографска и културно-политичка истраживања и излагања на подручју три велике области: кумановске, прешевске и скопске. Објављено је у три књиге, од којих две имају наслов „Јужна Стара Србија“, а поднаслове „Кумановска област“ (прва књига) и „Прешевска област“ (друга књига), док се трећа књига појавила под насловом „Скопље и његова околина“.

Дело „Јужна Стара Србија“ има укупно 1127 страна великог формата, свака књига са велим бројем фотографија, са опширним регистром и са по једном картом или скицом.

Пре него што изнесемо шта све обухвата ово дело и осврнемо се на садржину неких одељака у појединим књигама, цитираћемо неколико интересантних места из предговора прве и треће књиге, да би се, поред осталога, видело у које време је аутор и под каквим условима прикупљао грађу за овај свој капитални опус.

У предговору прве књиге („Кумановска област“) Хаци-Васиљевић каже:

„Наша историјска, етнографска и политичка истраживања у моравско-вардарској долини односно у сливу Пчиње, Криве реке, деснога слива Брегалнице, горњег Вардара и једног дела Мораве поделили смо у пет књига. Овај, сразмерно доста просторан терен испитивања назвали смо **Јужном Старом Србијом**; тако смо га назвали стога што су области на томе терену, које у овим књигама описујемо, за време српскога државнога живота у средњим вековима сачињавале са околним областима језгром краљевине Србије и што их, има скоро читав век, српски народ најрадије и највише зове општим именом **Стара Србија**.“

У свима својим испитивањима држали смо се, колико су нам год прилике допуштале, утврђенога реда и метода у овој врсти истраживања...

Поред осталих послова ми смо се испитивањем ових области бавили више година. Ипак, најјаче наше испитивање пада у време од 1894. до 1900. године. Што се специјално Кумановске области тиче, ми смо, користећи се и својим пријатељским везама, тако рећи у њој и живели неко време. Кроз смо област у више мањих унакрс путовали и бавили се испитивањем.“ За овим Васиљевић наводи села у којима

је боравио безброј пута, као и места у којима је био по неколико пута. Године 1907. бавили смо се неколико дана у Куамнову ради проверавања неких статистичких и других података."

У предговору исте књиге Ј. Х. Васиљевић, даље, пише:

"При сређивању свога материјала главна нам је тежња била да читаоце ових књига проведемо кроз целу туширу област и да их, према непогодним приликама које, с малим изузетком, стално владају у овим областима колико више можемо тачно и прецизно упознамо са свима одликама објектата које обухватају оваква испитивања и излагања.

У томе послу задржали смо се мањом на констатовању факата, на верном фотографисању свега онога што је било достојно пажње и што је било могућно, негде за кратко време, опазити. Од тога смо одступали само у случајевима где смо, ради органске целине у коју смо желели посветити читаоце, поред констатација истраживали и излагали узроке и последице овога или онога факта..."

Друга књига овог дела („Прешевска област“) била је у питампии када је избио балкански рат; стога се она појавила 1913. године, и то без увода („реч уз књигу“).

Трећа књига, „Скопље и његова околина“, изашла је 1930. године. У њеном предговору, поред осталог, пише:

„Иако овај спис чини трећу књигу мого дела **Јужна Стара Србија**, ради њега сам највише и обрадио и поменуте ове области.

Моја испитивања Скопља и околине, за мене, воде давно своје порекло — још од 1889. г. Не рачунајући што су ме као дете доводили у Скопље и Скопску бању још 1877. г., као ученик VII разреда Нишке гимназије онда сам први пут обишао један део скопске околине. Па ипак, моје систематско испитивање овога краја почиње од 1890. и држи до 1900. г.; па и у том периоду, највише у годинама 1897, 98, 99. и 1900. г. — Годину дана, 1899. и 1900, био сам и са службом у нашем конзулату у Скопљу. Још 1899. г., у пратњи поп-Стевка Бошковића, неколико дана сам се бавио у Скопској црној гори и подгорини. То и јесте први крај околине Скопља који сам систематски испитивао. У самом излагању у овом спису ће се видети да сам и у самом граду затекао и онда доста старих и обавештених људи, од којих су многи били

и учествовали у народним пословима, и пратили догађаје и промене у Скопљу... Испитивање Скопља и околине вршио сам и после 1900. г., све до ослобођења Скопља од Турака, 1912. г. Стога моји подаци о Скопљу и околини и иду до тога времена..."

Занимљиве су и Васиљевићеве белешке о приликама у којима је вршио испитивања Скопља и околине. „И из саопштења других испитивања у Турској познате су тешкоће у овим пословима и опасност с којом су они вршени... Турци су били неповерљиви нарочито према испитивачима из Србије. Познати су случајеви какве су, при том послу, сметње правиле локалне турске власти и оним испитивачима који су имали допуштење и од високих турских надлежстава. А у каквом су тек положају били они који нису ни од кога имали допуштење. Сем турских власти, испитивању су чинили сметње и бугарски људи у Скопљу.“

Васиљевић, даље, износи како се до вијао када је испитивања морао да врши у присуству жандарма који су му одређени као пратња. Због тога се трудио да своје кретање по терену ослободи присуства турских државних организација. „Крећући се, тако, тајно, и белешке сам своје морао ревносно крити. Чим би се што у ком крају прибележило, дало би се коме од наших људи у селу, да ми однесе у Скопље и преда ономе коме се каже. Све те белешке, разне ствари, књиге и др. предавао сам конзулату. Одатле ми је то, или по куриру или званичном поштом, слато у Врање.“

Нешто података писац је прикупио за ову књигу и после ослобођења Скопља, а служио се и литературом која је у међувремену објављена.

Свака од ових трију књига о Јужној Србији има по седам одељака са истоветним или сличним насловима.

У првом одељку сваке књиге обраћени су: положај и границе области, њене физичке прилике, орографија, хидрографија и комуникације. Други одељак описује главно место у области, његове улице, цркве, памије, разне знаменитости, занате, трговину и особине и начин живота његовог становништва, културне установе итд. У трећем одељку су излагања која се тичу области (казе) или околине главног места и насеља у њој: административна подела; ствари, положај и величина села; имена села и других географских објектата у области; типови села; куће и остale

зграде; распоред имања; привредне прилике (све гране пољопривреде), занимање становништва; аграрно-правни односи и чифлици; разне дажбине (кулучења, даванија, харач); становништво по народности. У четвртом одељку сваке књиге дат је посебан опис за тридесет и пет села респективне области. У петом одељку су изнете етнографске особине области која се у књизи обрађује. Шести одељак сваке књиге износи остатке старина у области и народна предања о њима (камење са натписима и без натписа, побијено камење, гробља и могиле, тврђаве — градилишта и дворишта, стари мостови, подземни канали — лагуми и стари бунари; зидине — црепови; судови — ћупови и врчве, камена корита и др.; пазаришта, чаршије и др.; старе цркве и манастири; манастиришта). Последњи, седми одељак, обухвата главне црте из историје, као и црквено-школске и политичке прилике у области и њеном центру.

У даљим радовима осврнућемо се посебно на извесна места из све три књиге наведеног дела.

Кумановска област

У првој књизи писац каже да је „Куманово све до почетка XIX века било просто веће село, као што су до последњих српско-турских ратова била села Прешево и Бујановце.“ Све до по-масних ратова, „сви боли занати у Куманову били су у рукама странаца“, а „Кумановци су радили само грубље занате: ћурчијски, папуцијски, абаџијски, самарџијски, коларски, поткивачки, калаџијски и друге незнатне занате.“ Поред заната, Кумановци су се дosta бавили и земљорадњом, и то већином Турци. У граду је израђивано и сукно (клашње), од чега је живео велики број сиромашних породица. У погледу трговине Куманово је било испред свих околних градова, али су ово занимање углавном држали страници. „Свет је у Куманову доста весео и не-брзан. Кумановци врло много подржавају. Ко је од њих само неколико дана живео у Скопљу или Велесу, донео би у Куманово многе новине и разликовао би се од својих суграђана по манирима који су осталим Кумановцима неприродни и по фигурама у говору.“

Говорећи о Кумановској области, писац каже да она „спада у опште у плодне области у моравско-вардарској долини“, и да се „њезино становништво

одликује вредноћом и штедљивошћу као и оно у свим крајевима јужно од Ниша и Топлице.“ Три четвртине становништва ове области бавило се земљорадњом, а знатним процентом и сточарством.

Почетак прошлог века затекао је у Кумановској области три врсте села: мез'лска, рајетска и мез'лско-рајетска. У првима је „сва сеоска земља (цео атар и само село с кућама и зградама) припадала господарима, а хришћани или Арнаути, становници тих села, били су чифчије у господара села, у разним временима под разним условима“. Чифчије „су били заштићени од зулумћара и нису никакав кулук давали држави или ма коме другом сем господару“. У рајетским селима, којих је било свега седам, цео атар припадао је хришћанима или Арнаутима, становницима тих села, који су, иначе, били оптерећени кулуком на кратовским рудницима. Мез'лско-рајетска била су она села у којима је један део сеоског имања припадао господару, а други део становницима тих села.

Бавећи се опширење питањем аграрно-правних односа и чифлика у овој области, Васиљевић каже да је „ван сваке сумње да су потреси Турске царевине који су се догађали у половини XVII века на овамо и захватање појединих територија царевине другим државама изазвали њихову промену. Решење спахијскога питања и господарљука по одредбама Танзимат-и-хаирије у Нишком, Видинском, Софијском, Лесковачком, Врањском и Скопском пашалуку, измену 1840. и 1850. године, изазвало је у овим пашалуцима промену ових односа и у погледу чифчија и у погледу других радника земље, и најјачи покрети у Босни и Херцеговини за неколико десетина око средине прошлога века догађали су се због уређења ових односа.“

У овој области постојало је велико етничко шаренило становништва. Говорећи о хришћанима, Васиљевић каже да су планинци ћутљиви и лукавији, а пољци разговорнији и отворенији. „И једни и други су бистри; слабе су маште, али врло схватљиви. Најбистрији је свет у овој области на Овчем пољу па на Нагоричкој заравни и у карадачким селима; за најбистрије рачунају Челопечане. Имају јаку моћ за култивирање. Радо копирају новине и све лако примају, али слабе су сталности; воле промену. Говоре тихо и поглагано; планинци говоре јаче од поља-

ца. Уопште узвиши, свет је у овој области весео. Планинци радо певају, а слабо играју, али првенствено су весели Овчепољци. И једни и други доста су наивни, лакоми и лакомислени. Међу собом су дружељубиви и гостољубиви; то се види и по великим саборима који се држе по селима у овој области. До пре петнаестак година на њих није ни најмање утицала подела на патријархисте и ексархисте и они су се, иако их пропагатори тако цепају, сматрали као своји и дружили су се и помагали као и ранијих година. И према странцима су — сем према Турцима и Арнаутима из појмљивих разлога — веома гостољубиви; сматрају и за част и за срећу кад им гост дође у кућу. Само су према странцима неповерљиви; све се боје да их не купују и да их са тога неће како снаћи некаква беда.“

И пољци и планинци „пиште за слободом и најмилија им је тема да се разговарају о ослобођењу од Турака и Арнаута. Ми нисмо нашли на човека у овој области, с којим смо се где дуже разговарали, а да нас не пита да ли ће и њих ћадгод **огрејати** сунце.“

Васиљевић истиче да се у овој области народне песме певају „много више но у многим околним областима“, сем у Кривопаланачкој. Од разних песама најлепше су старе обредне и обичајне. „Оне су и најстарије и најоригиналније песме.“ „Епске се песме овде рецитују а и певају на глас.“ „До пре 30 година није било планинскога села у којем није барем по једне гусле.“ Но песме ове области, и лирске и епске, „немају ону изразитост и лепоту стихова као оне у другим, даљим, српским крајевима на северу и западу.“

У шестом одељку, у коме описује остатке старина, старе цркве и манастире, Васиљевић се љути на Стевана И. Верковића што је из једног манастира однео многе књиге „док је путовао по овим крајевима и бајаги скупљао старине за наш музеј“, па га сумњичи да је тако „преварио и многе Србе Вранаце“, међу којима и Харитона Микића, од кога је узео некакве сребрне гривне да их пошаље музеју у Београд па их вероватно „продao каквом другом музеју као „бугарске старине“.“

У последњем одељку прве књиге, дајући главне црте из историје и износићи црквено-школске и политичке прилике у овој области, писац се задржава и на учешћу хришћанског становништва у догађајима аустријско-турског рата у 1689/90. г. Превођено, Карпошем,

и то становништво се дигло на оружје, али је покрет убрзо ликвидиран, а његов вођ обешен пред мостом на Вардару у Скопљу.

Српски устанак у Београдском пашалуку изазивао је симпатије хришћана Кумановске области. Али, тада се и њихово стање знатно погоршало, „једно стога што су кроз њу врвеле многе турске војске и скупљали се Арнаути који су убијали, палили итд., а друго што су Турци јаче осетили једнакост осећања Срба у овој области с онима у Шумадији. Тада су Арнаути, под окриљем власти, најдубље прордли у српска насеља у овој области.“

За овим је било неколико покрета хришћана и Арнаута у овој области, покрета „који су готово наизменично избијали као последице и једних и других“. После покрета Арнаута у 1832. г., када ови опленише Карадаг, 1837. г. јавио се покрет хришћана, те многи беху посечени и у сургун послати, а за овим, 1842. г., нови покрет у коме је узео учешћа сав Арнаутлук. Он је био уперен против увођења реформа (Танзимат-и-хаирије). Подигавши се да сузбију „султановог пашу који је био пошао с регуларном војском да уведе низам“, Арнаути су „убијали и пљачкали хришћане своје суседе“, и „такво несносно стање за хришћане трајало је два пуне месеца.“

Најважнији од свих покрета хришћана „у овој области догодио се у 1878. години“, када је у овим крајевима „организован прави народни устанак“. Хришћани су „тражили да се оцепе од Турака и присаједине Србији. У том устанку узело је удела преко 1500 наоружаних људи из ове области. Установици су се успешни борили с Арнаутима и Турцима јерлијама“. Народ се молбама обраћао Берлинском конгресу и српском кнезу. „Као што је познато, уставници нису никаква следства добили од Берлинског конгреса и покрет је се овај свршио тиме што се је турска регуларна војска у августу месецу 1878. године сукобила са уставницима, потисла их у козјачке планине и натерала их од чести на предају, од чести да пређу границу Србије.“ (О овом устанку Васиљевић је писао опширније 1906. г. у Браству XI).

У посебном пододељку изнета је борба патријархиста и ексархиста око цркве и школе у овој области. Пошто су им турске власти ишли на руку после једног плебисцита већина се изјаснила за екзархисте. „Да су ту биле

ангажовани лични интереси, народно необавештење и завођење види се по томе што су се и рођена браћа од једнога оца и матере делила у парте. — Један је веровао да ће му ослобођење доћи од Патријаршије и Србије и жао се уз Патријаршију, а други је све то очекивао од Ексархије и Русије и држao се уз ову.“

Прешевска област

Прешевску област, која је обрађена у другој књизи, писац сматра најважнијом, са хидрографског гледишта, у читавој моравско-вардарској долини. У њој су се, у средњем веку и у турској доба, укрштали путеви који су са Јадрана водили на исток или са севера на југ. После 1878. г. у овој области, као њени центри, развила су се два места: Прешево као административни и Бујановце као трговински центар. Све што је било Прешевцу потребно „за свадбу, за младу и за себе, богатији Арнаути добављали су или из Куманова или из Скопља“, јер је у месту било само неколико старијских заната, док је у Бујановцу била „развијена само до маћа, мање више, примитивна индустрија“, „израда домаћих тканина којима се свет у овој области одева и застире своје станове.“ У овој области најстарији и најзаступљенији занат био је ужарство (прерада кудеље). У Бујановцу се трговина највише водила куповином и продајом ужади, коноопље, ситне и крупне стоке, као и жита. Но Бујановчани, староседеоци, нису били ни дућанџије, ни занатлије ни механиције, већ су та занимања препустили дошаљцима. Прешевско становништво највише се бавило ратарством, виноградарством и баштованљуком; староседеоци Бујановчани су такође земљоделци.

Територија коју обрађује друга књига др Јов. Х. Васиљевића од наших средњовековних земаља захвата један део жупе Врања, један део области Жеглигова и жупу Пчињу. Пратећи историју ове области од времена када су у њу прориле чете рашког жупана Вукана (1093. г.), писац помиње да ју је једним делом још Немања ослободио од Византије (1189. г.) и да је она тек средином XIII в. коначно присаједињена Србији. У XIV в. улазила је у баштину севастократора Дејана и његових синова Драгаша и Константина. Преко ове области прелазиле су и све турске војске које су ишли ка Новом

Брду и Косову, тако да је она била у удару и у годинама 1454. и 1455. када је и потпала под Турке. Крајем XVII века, за време аустријско-турског рата била је захваћена и ова област, нарочито Пчиња, из које је било и највише добровољаца под командом војводе Карпоша (1689/90. г.). Године 1878. већи део ове области заузела је српска војска и држала све до Берлинског конгреса.

Говорећи о привредним приликама писац наглашава да „становништво ове области по вредности својој ни у чем не уступа ономе у околним областима“, а да њена западна половина, Морава и Моравица, спадају, по плодности, у први ред, док источна, Пчиња до Рујна, у последњи ред. У Морави се људи највише баве земљорадњом, на планини сточарством, а у средини (Кршевици) занатима и другим градским пословима.

Васиљевић је испитивао аграрно-правне односе у овој области унатrag „до самог почетка XIX и половине XVIII века“ и нашао „да су и у овој области ти односи преуређени тек после сеобе Срба под патријархом Црнојевићем, а откако је се иселио један део српског становништва, и откако су се овде колонизирајем и продирајем, населили Арнаути“, што се десило „тек почетком XVIII века“. У овој области нису постојали сви облици аграрно-правних односа какве смо видели у Кумановској области. Писац их дели на чифлике и господарска села, а помиње и друге аграрно-правне односе, с тим да су досељеници у крај око села Кончула уживали извесне олакшице у дацијама и имали друге привилегије. Стога је тај крај прозван Ашанл'к, а његово становништво сем основног данка (десетка) није сносило никакве обавезе (терете) држави и феудном господару. Васиљевић наводи неколико господарских села у којима су људи „живели на господарском имању, а у својим зградама и на своме посетку, и сви су обраћивали господарско имање, али је сваки од времена имао своју господарску земљу.“ „Поред спахијскога, закочног, десетка, господар села, чифлик-сахибија, узимао је у почетку XIX века 1/3, а доцније 1/2 од свих прихода од земље и дават је господару велики параспур.“ Поред ових чифлика у господарским селима, било је и чифлика у негосподарским селима. „Од главних производа најпре би се издвојило спаиско па оно што остане делило би се између господара и чифчије, како у

које време. Почетком XIX века дават је господару кесим, од четрдесетих година у XIX веку трећина, а од шездесетих година на овамо половину". После 1848. г. десетак је даван у закуп, а не стајањем великих чифлика нестали су и параспури. Од разних дажбина најтеже су падала кулучења на кратовским рудницима и на господарлуцима за чије укидање је становништво водило упорну и крваву борбу.

Низ страна друге књиге садржи излагања о главним етничким особинама становништва. „При испитивању етничких особина хришћанског становништва највише смо, каже писац, обраћали пажњу на психичке особине. У том смо погледу улазили до најситнијих детаља и испитивали смо сваку породицу за себе, и о свакој од тих породица посебице. Но та детаљна испитивања са именима породица, из појмљивих узрока, не можемо овде саопштити.“

Васиљевић је запазио да је „друштво у становништву у овој области слабо развијено. Колико и има тога, друже се по селима и по ужим областима. Релативно, друштво је развијеније у Пчињи но у Морави и Моравици, при свем том што је предео Пчиња географски непогодан за такав живот. Али и Моравци и Пчињани су једни према другима искључиви, а Пчињани су искључиви од Мораваца“. Иначе, и код једних и код других „нема случаја да су се суседи до краја жртвовали за свога суседа, а има случајева — и то не ретких — да брат за брата, у обичној нужди, није хтео ни мрднути. Осветољубиви су и та слаба страна налази у овоме своје одушке. Штавише има пуно случајева да један другога налажу код Турака и Арнаута, или власти, па и издају, и са те слабости многа је корисна ствар у овој области пропала.“ Писац, нешто даље, каже и ово: „Што се тиче морала, у овој области владају две крајности. Док је морал у селима у Морави и Моравици, и све до села Шаинца и Трговишта у Пчињи, с малим изузетком, на доста високом, дотле је у горњим пчињским селима, с врло малим изузетком, на најнижем свом ступњу. Докле има случајева да се у једном крају ове области, у западним њеним странама, и то код оноликог арнаутског притиска, гиње за част породице, дотле се у горњим пчињским селима сматра као за неку срећу, благостање и почествовање, ако се какав ћелави Турчин или Арнаутин

увукао у породицу и сву женску чељад упропастио и деморалисао...“

Васиљевић сматра да хришћани ове области имају релативно „доста леп укус“, да се лепо носе и доста лепо певају, али да им „певање више личи на тужење и рецитовање.“ „Иако су, углавном, свајалице, прзнице, завидљивци и гаразије — воде пизму — међусобно поштовање је код њих још доста одржано. Уопште млађи старијега поштује и чини му чес.“

У прошлом веку хришћанско становништво ове области било је доста сложено када је требало подићи цркву или отворити школу. „Та слога хришћанског елемента у овој области донела је и напредак у сваком погледу. Отимањем народа од незнана и узајамним помагањем од немаштине, јавили су се у њему људи који су почели, све то више, радити на општем народном добру.“ Али, са појавом екзархије та слога је поремећена, и народ је поцепан „у две крваво завађене политичке партије, у патријархисте и ексархисте.“

Скопље и његова околина

Трећа књига главног Васиљевићевог дела, „Скопље и његова околина“ има исти распоред градива као и претходне две књиге, али је најопсежнија.

Околина Скопља заузима језгро централне области Балканског полуострва, и више је брдовита и планинска, богата текућом и стајаћом водом. На Скопље су, иако није увек било административни и привредни центар своје области, ударали путеви који су водили средином нашег полуострва.

До почетка прошлога века Скопље се углавном простирало на левој страни Вардара. „Нове и за Скопље повољне економске, индустриске и трговинске прилике, које су такорећи од половине XIX в. почеле владати у скопским странама, донеле су Скопљу напредак.“ „Сем неких зачетака фабричких производа у последње време, у самом Скопљу, сва индустрија спада у домаћу, примитивну, ручну индустрију. Из тога разлога, и по томе што је права трговина тек у развијку, индустрија се умногоме слила са трговином, да се не може разликовати једна од друге. Отуда је и дошло да се многи послови, чисто трговачки, морају узимати и као занатски, индустриски и обратно.“ За овим писац оширио говори о скопским занатима па прелази на трговину истичући да је „у Скопљу толики саобраћај и обрт пазарнога да-

на, да се закрче све улице од Каменога моста до Вилајетске куће, цело Тахтакале и све до Сераве, па и даље", али и закључујући како се „у Скопљу верује да се трговином у њему још увек користе само странци, а не и мештани.“

Много простора у књизи дато је и скопским знаменитостима (камени мост, тврђава, ханови, водовод, цркве, цамије, текије, хамами итд.). Писац, у пододељку о начину живота у Скопљу, цитира Евлију Челебију који је забележио „да становници Скопља љуббе весеље и задовољство, јер им је срце задахнуто љубављу и уживањем“ па каже како се „и за хришћане може рећи да готово нема Скопљанаца који не начини по неколико излета ван града, а и општи, обичајни излете најчешћи су у Скопљу.“ У даљем излагању реч је о тим прошеткама Скопљанаца, затим о њиховом моралу, о привржености цркви и вери, о гостољубљу, вредноћи.

Много простора исто тако заузима опис скопске области и села у њој са нагласком да и она спада у доста плодна подручја. Планинска села су сточарска, а пољска чифчијска (земљорадња се овде зове чифл'к). После жита највише се производи дуван, а има и виноградарства.

У пододељку о аграрно-правним и привредним односима писац каже да о томе „какве су прилике настале у Скопској области, по окупацији Скопља и околине, можемо судити по ономе што су цркве и манастири, ако не одмах биле уништене, а оно брзо биле потиснуте новим редом који је уводио ислам, и што се, место цркава и манастира, јављају у Скопљу многе цамије и текије са такође великим и пространим вакфијама.“ „Углавноме, и под Турцима је, пише даље Васиљевић, у аграрно-правним односима остало стање које је и дотле држало. Сва је земља и имовина била лична султанова својина. Султани су је делили богомольјама, државним великородостојницима, војницима и заслужним људима за ислам, и хришћанима који су примили ислам.“ „Земље које су муслиманима падле у руке по завојевању, плаћале су цару само десетак; а оне које су и по завојевању биле остављене на уживање завојеваним хришћанима, плаћале су цару харач, а спахији десетак.“ „А кад се узме да су на хришћане падали и други, познати у Турској, и тешки данци, може се лако схватити претешко стање хришћана у овом погледу.“ После аустријско-турског рата у 1689—

90. г. прилике су се и у овој области још више погоршале. „Безвлашће у турском царству, које је од поменутог рата све више узимало маха, довело је, у овом погледу, дотле да су се многи који су имања држали на лично уживање наметнули за муљк-сахибије па се, временом, и утврдили у том својству. На пример, становништво села Џидимирца је сам чифчија. Доскора је било старијих људи у селу који су памтили кад је цело село било рајетско, свој господар, па га Турци притисли и становнике преобратили у чифчије. То је могло бити још крајем XVIII века.“

Од XVI до XIX века створиле су се три категорије обраћивача или радника турских господарлука, тимара и зијамета; то су: чифчије, момци и аргати. Било да су становали у господарским зградама у чифлику било у својим зградама на господарском имању, чифчије су радили господарско имање напола, на исподицу. Момци (измећари) су обраћивали онај део зијратне земље који је господар сам експлоатисао, а вршићу на њему, прашење и копање обављали су аргати. По укидању наследних пашалика (1845. г.), десетак се и у Скопској области почeo продавати односно давати у закуп (закупци су узимали десети сноп).

У књизи су наведени и подаци о разним дажбинама (харач, беглик, ћумрук, вергија, кулучење на барутанама, даванија владици и пољаку, ангарија, јард'м и бакшиш).

Васиљевић сматра да је словенско становништво у Скопској области већ у X веку било у несразмерној надмоћности над првобитним грчко-романским становништвом. Такво стање затекла је и турска окупација, а за време аустријско-турског рата у 1689/90. г. словенско је становништво доста настрадало, док се Скопље скоро сасвим „расипало и баталило“. Но, „главни узорци миграције становништва Скопске области од себе нашега народа, за последња два века, били су аграрно-правни односи у овој области, надирање Арнаута и подизање града Скопља у XIX в.“ „Насељавање Скопске области вршено је са запада и југозапада, а исељавање готово само на север.“ Али, Арнаути нису ни покушали да прондиру тамо где су постојали јаки турски чифлици.

Скопска област нема своју специфичност у погледу занимања. „Они у пољу, Блату, и другим плодним крајевима области занимају се искључиво

земљорадњом; они у подгоринама земљорадњом и сточарством, а они у пла-
нинским местима искључиво сточар-
ством и грубим сеоским занатима.“ Пи-
сац помиње и друга занимања: рибо-
лов, пчеларство, воћарство, гајење ду-
вана (дуванцил'к тутунцил'к), каменар-
ство, дрводеље, гурбет (печалба) и воде-
ничарство, тј. израда свега што је по-
требно за воденицу.

После посебнога описа тридесет и
пет села ове области, писац у једном
одељку говори о етнографским особи-
нама становништва. „Ма како да су
шире масе и за време хришћанске —
српске — владавине у Скопској облас-
ти биле економски зависне, оне, про-
меном господара, не само да нису ни-
шта ни економски добиле, него су тек
онда осетиле: шта су имале и шта су
све изгубиле.“ „Ако је, у том времену,
још једини нада и утеха преостајала у
црквеној организацији и хијерархији, и
она је интензивно не само одржавала,
nego и будила национално осећање, по-
ред онога што су саме нове прилике
то натурале и ширим масама становни-
штва.“ После укидања српске црквене
управе, „радња дечанских калуђера у
Скопској области држала је и за време
грчке хијерархије и протеже се све до
почетка XIX века.“ Но, од овога је
много значајније што је и хришћанско
становништво Скопске области у Ка-
рађорђеву и Милошеву Србију гледало
као у обећану земљу и што је „кнеза
Михаила сматрало као од Бога послан-
тог да избави род свој од Турчина.“
Отуда је „општа вековна жеља балкан-
ских хришћана да се ослободе Турака
и у овој области дошла до јаког изра-
жаја за време српско-турских ратова,
1876—1878. године.

Што се тиче националне свести и осећања хришћанског становништва Скопске области, оно је „све до почетка XIX в. знало за христијански — ри-
сјански народ по вери, и све православне сматрало за браћу.“ Али, после срп-
ских устанака, да би направили разлику између побуњеног народа и остale лојалне раје, турски државни органи су за словенски живаљ ван Београдског нашалука почели употребљавати име „Бугарин“. Четрдесетих година прошлога века то име у Скопску област до-
нели су и агенти бугарског препорода.
Као и многи прваци српског народа из других крајева, и у Скопској области су, после погибије кнеза Михаила, поједини хришћански прваци пришли Бугарској егзархији, и „свој поступак

правдали смрћу кнеза Михајла: погину кнез Михаил и ми остасмо сами...“

О националној свести хришћанског становништва Скопске области Васиљевић износи интересантна објашњења. Он сматра да у време о коме говори у становништва те области „није била изражена виша свест о народности“ па каже: „Јасно се види да се та виша, ендогена национална свест није изразила из узрока по којима се није могла изразити ни у већини нашега народа до извесног времена, до већих и значајнијих догађаја у историји наше-
га народа. Јов. Цвијић је негирао на-
шем народу у јужним областима нацио-
налну свест, али ендогену националну
свест, која је последица индивидуалне
и опште слободе и економскога благо-
стања. А ендогена свест је резултат др-
жавне или црквене организације и пра-
вога, истинскога просвећења. Мало ли
је било и већих европских народа који
су не давно, по одсуству своје ендогене
националне свести, могли бити стављени
на исту ногу са нашим супародницима
у поменутим областима, који су, поред
тако дугог и тешког робовања Турцима,
трпели и многе друге стране утицаје.
Јер, у времену развитка нове, и све бо-
ље, ере у самој Турској, већ у првим
деценијама XIX в., кад је и у оним кра-
јевима почела да струји просвета, поред
Турака и Арнаута, место Грка дотле,
јавља се бугарска црквена организација
и почиње натурати свој утицај и своје
име.“

Пододељак „Главне етничке особине и навике становништва“ писац започи-
ње констатацијом да „као Скопска, рет-
ко која област у оним странама може показати толику разноликост становни-
штва у битним његовим психо-етноло-
ским особинама и у начину живота“; и
даље каже: „У погледу приступачности — предављивости, опажа се разлика из-
међу подгорца и Блаћана. Докле су, нарочито Црногорци, доста предављиви,
разговорљиви, те и приступачни, дотле су Блаћани мало приступачни, још ма-
ње предусретљиви; страшљиви су, а и
немтури и кантури. Исто тако подгора-
ни су и весели, добри игроорци и песно-
појци, а Блаћани су више у себе пову-
чени, замишљени и тужни.“ „По свему
тому, Блаћани пролазе као најназаднији
у овој области. То се доводи у везу и
са њиховим јединим занимањем земљо-
радњом и њиховим тешким социјалним
животом. Видели смо да су они, рела-
тивно доскора, сви били чифчије и мом-
ци.“ „Уопште, у овој области као од-

важни важе они у подгорини Црне Горе, док су они у Блатији, и у том погледу, инертни, повучени, конзервативни.“

„При свем том, закључује писац, били би их у целој области изразитијих, да се одабраније није исељавало у град; као свуда, и у овој области су се туђи елементи највише окомљавали на оне најбоље и најодважније.“

Пошто је дао извесне податке о побожности и сујеверју овог становништва, Васиљевић каже како су том свету „скучени појмови о свему апстрактном и пространом.“ Но, интересантнија су његова запажања у погледу морала. „Иако нема села у коме нема по 2—3 прокажене жене, морал је и сада и у блатским селима на достојној висини, поред свега онако тешкога социјалног стања (чифчије и момци с породицом у Турака), — иако су туда, релативно, доскора господарили ћехаје, јасакчије господара чифлика и пољаци. Видели смо да су Авзи пашиће (Акиф паша и његови синови и унуци) ћехаје чифличких села, све до ослобођења Скопља, од сваке чифлиске куће узимали по две-три лире за сваку девојку која се удаје, да допусте да се уда за свога изабраника као невина девојка.“ Али, „има, крајева у овој области у којима нема ни ћехаја ни самовољних пољака па је ипак морал незавидан. У једном крају, у јужној половини области, хришћанско се женскиње најрадије везује с Турцима и Арнаутима“, а „у селу Зеленикову, пред само ослобођење Скопске области од Турака, четири су српске девојке својевољно прешле у ислам, пошто се пре тога биле предале Турцима, заптијама и јасакчијама. Обрнуто овоме, у једном помешаном, српско-арнаутском селу у црногорској подгорини, већина арнаутских девојака је у вези са српским младићима. Ову врсту девојачких преступа приписују енергичности младића и жиности женскиња. Ово важи нарочито за планинска села. У чисто српском селу Кожљу, на пр., готово сваки момак има своју девојку. Где је стигне, на путу, у пољу, љуби је и грли јавно. Док су девојке, ранијих година, пропадале с Турцима и Талијанима, сад се држе са својим бећарима.“

Док се, у раније време, у неким селима није обраћала пажња на невиност девојке, у другима је она враћена родитељима ако није била невина. Што се тиче сродства, негде је крвно искључивано и до десетог степена, другде само до трећег и четвртог. „Врло им је омиљена песма: Убава мома род нема“.

Писац даје занимљиве податке и о солидарности сродника. „Иако је задружни живот доста одржан, и има братства у којима изгледа да би један за другога и изгинули, већина становништва ове области нема колективизму, штавише, већина се ненавиди између себе; сваћа се и туче и за ситнице. Ако је и било колективизма, убиле су га политичке, социјалне и економске прилике. Сваки ко се замери господару или властима, или Арнаутима, подносиће сам све са својом децом. Заузме ли се ко за свога, више ће и пре на себе наћи но онај ради кога се заузео. Иако врло ретки, такви су случајеви познати и из свих па и из наших времена. Отуда се јавила и равнодушност не само према свом сељаку који по нечemu пати на правди Бога, него и према рођеном брату. — Сваки своје гајле нака бере. — Сваки нака работи како знаје. — Свој леп(б) јади, туђо гајле не бери“. И писац закључује: „Отуда је настало душевно стање да ни о чему немају дубоко осећање; да се тешко одлучују; али кад се одлуче, не узмичу; да су врло опрезни да се не преваре и не затрче; да се, због тога, и не такмиче много итд.“

Васиљевић је запазио и многе друге особине истога становништва као последице тешкога стања у коме су живели под Турцима: „да су у кући више сурови но благи и кротки; да људи, мужеви, воде своје и жене своје разговоре; да не верују обећањима и да не очекују лепше стање, сем од ослобођења од Турчина, које су свако зими с пуно вере очекивали. Отуда и немају поверења један према другом; због тога су ретке позајмице било у новцу, или у натури или у радној снази и стоци. И сваћалице су и тужакају се лака срца. Због тога су и злопамтила — големи гаражи и пизмацији.“ Лако вређају и клеветају и много псују. Сем тога, „има нарочитих крајева у области где се свет много хвали и лаже. Знају се читава братства и читава села као изразите фалције и лажови. Читаве махале, у извесним селима, пролазе и као крадљивци и рђаве платиште.“ Али, „већина се одликује гостољубивошћу. Не само о слави, него и у другим приликама, отимљу се ко ће имати већи број гостију. Суревњиво прате ко ће како своје госте угостити.“

У овој области задруге су биле очуване све до средине прошлога века. „На одржање задружног живота у овој области утицале су, у првом реду, економске, па социјалне и политичке прилике“, негде и теренске. Памте се многе велике

задруге, нарочито код Црногораца и каршијачких планинаца. „Црногорци су се држали у задрузи од притиска Арнавута.“

Неколико страна посвећено је говору хришћанског становништва Скопске области, нешто више његовим песмама, историјским предањима и другим народним умотворинама, а још више народним обичајима. „Поред епских, у овој се области певају, може се рећи, и све друге врсте народних песама које су познате: митолошке, обредне, тужбалице, обичајне, женске песме итд.“ „Што се тиче порекла песама у овој области, као аутохтоне, домаће песме, могу се узети: обредне песме, тужбалице, затим оне од женских песама у којима се певају Турци: буљубаше, крсердари, гospодари (бегови), спахије, ћехаје и пољаци. То су једине песме које се могу с доста сигурности примити као домаће, њихове песме. То су им у већини области и најраспрострањеније и најомиљеније женске песме. У самој, опште омиљеној песми уз коју се и у граду Скопљу и у области, и по тексту и по арији, игра Скопско оро, она: **Ој Цвето, Цвето калушо,** пева се о пољаку и господару чифлика. Честе су песме и оне о потурчивању.“ Но, „при свем том, ван сваког је спора да су многе, не само епске него и женске песме, импортиране.“

У одељку „Остаци стариња и народна предања о њима“, који захватава више од једне десетине књиге, дати су углавном описи бројних старих цркава и манастира, а у последњем, још већем одељку, изложене су главне црте из историје Скопља и околине.

Васиљевић узима да је Јустинијан I на месту разореног дарданског града Скупи подигао своју Јустинијану Приму, али да су и ову убрзо разрушили Авари, да после пада Самуиловог царства постане центар свих темата који су образовани у границама бивше државе македонских Словена, па и центар словенског устанка под Дельјаном и Војтежом (1040. г.). Године 1093. у околини Скопља продро је жупан Вукан са својим четама, а већ 1180. г. ово место је освојио Немања и држао га кратко време. Од 1204. до 1240. г. држали су га Бугари, после поново Византинци, док га, 1283. г., од њих није узео краљ Милутин. Душан је Скопље начинио својом престоницом, у којој се, 1346. г., крунисао за цара Срба и Грка, а три године доцније у том граду је заседавао државни сабор и донео чувени Душанов законик, којим су ударени правни основи

државног и друштвеног уређења тадање Србије. После Душанове смрти Скопље је улазило у састав државе краља Вукашина, од 1371. г. у њему је неко време владао Вук Бранковић, па је град враћен турском вазалу краљу Марку који га је држао до 1392. г., када су му га Турци сасвим одузели.

Све до пада Цариграда (1453. г.) у Скопљу су „често боравили и султани и одатле руководили освајањима по западном делу Балканског полуострва.“ „Готово све до пада Босне и Београда, Скопље је било и главни гарнизон турске војске.“ У XVI и XVII в. оно је средиште истоименог санџака, у који су улазили Качаник, Тетово и Прилеп са Мориховом, а доцније и други крајеви.

Из једног записа види се да је Скопље 1594. г. изгорело заједно са Лесковцем. Али за Скопље и његову околину била је катастрофалнија 1689. г., када је Пиколомини издао наређење да се град спали. „Хришћанско становништво у врањском и кумановском крају, далеко пре доласка немачке војске у Ниш, било је организовано устанак против Турака. Вођ тих устаника био је војвода Карпа. Кад је Пиколомини дошао пред Скопље сазнао је да се скопско мусиманско становништво спрема да бежи и да су турска војничка одељења већ у растројству. У исто време је сазнао Пиколомини да у Скопљу коси и куга. Турци су одступали из Скопља. Главна њихова војска повукла се према Велесу.“ Мисли се да је аустријски командант издао ону наредбу о спаљивању Скопља због тога што је у њему владала куга. Већ у јануару наредне године Турци су се вратили у главни град Македоније и вероватно побили затечене хришћане, као што њиховом гневу нису измакли ни хришћани из околине, уколико нису пошли са аустријском војском.

Око средине XVIII в. Скопска област улазила је у границе Тетовског пашалука, у коме је господар је Реџ (Реџеп) Јок паша. У XIX в. се јавља и Скопски пашалук на челу са Авзи-пашом, који је имао велико имање у околини. Границе овог пашалука пружале су се до Кратова и Бистендила, Качаника, Дебра и Струмице. После обнародовања хатишерифа од 1839. г. избила је буна Арнаута и дошло до укидања дотадањег „наследног“ управника Скопског санџака.

Васиљевић се опширно бави и описивањем црквених прилика (митрополија и епархија), али су свакако занимљивија његова излагања о школским при-

никама до српско-турских ратова (1876—78. г.). Он ту говори о школама, најпре манастирским па сеоским, али и даље са манастирским методима наставе, па о школама у граду Скопљу, међу чијим учитељима је био и Јордан Хади-Константинов, који је учио децу из српских, бугарских, руских и црквено-словенских књига. Године 1874. први ексархијски митрополит у Скопљу, Доротеј, жалио се у једном писму бугарском војнику у Цариграду како се српска настава у скопским селима била толико укоренила да је тешко било искоренити је. У самом Скопљу српска се школа није могла дуже одржати.

Занимљиве су и стране у којима се износе културно-политичке прилике. „Неоспорно је, каже писац, да је бугарска организација три српска града изабрала за своје главне циљеве. То су били Ниш, Врање и Скопље. Сваки од та три града, са својим областима, имао је велики и нарочити значај за бугарско дело овога времена. Али Скопље је држало прво место.“ „Истиљамом, који су турске власти 1873. г. одржале уз помоћ Бугарске организације, и Скопска епархија је припадала Ексархату. Брзо се показало колико је овај корак био штетан за напредак скопског словенског становништва. Иако су се раније три странке — грчка, Стојанова (Костова) и Јорданова спиле у две: гркоманску и бугарашку, по истиљаму се тек код бугараша распламтела сваћа и међусобно клеветање. Турци су брзо почели да беру плодове свога добро смишљенога држана у црквеном питању.“

Српско-турски ратови од 1876—78. г. изазвали су јаче покрете у Скопљу и околини. „Многи су и из ове области узели удела у познатом оружаном покрету у Ст. Србији и Маједонији. Многи и од оних који су остали на својим огњиштима и пословима изразили су своју жељу за присаједињење Србији. Са тајних састанака у Скопљу упућене су онда неколике молбе српском кнезу, у којима су Скопљанци молили да се присаједиње Србији.“ Неколико од тих молби дошли су у руке турских органа, те су после Берлинског конгреса неки „велеиздајници“ изведени пред преки суд. У исто време јавио се и покрет Арбанаса (Арнаутска конгра), чији је центар био Призрен. „Онда је скопско хришћанско становништво поново било стављено у искушење: хоће ли под султановим или конгриним властима да живи.“ Егзархисти у Скопљу пристали су

уз Конгр. Почетком 1881. године и овај покрет је угашен, најпре у Скопљу.

Опширије о наведеним покретима Васиљевић је писао у својим делсима „Покрет Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова 1876, 1877. и 1878“. (Браство XII и XIII и посебно) и „Арнаутска лига (Арнаутска конгра) и српски народ у Турском царству (у „Ратнику“ за 1909. г. и посебно).

Васиљевић је, даље, изложио опширије историју Скопља и околине до краја XIX в., посматрајући догађаје, прилике и акције појединача и група са становишта политике коју је водила или, по његовом мишљењу, требало да води београдска влада. Ми ћемо овде цитирати само још једно место из књиге о Скопљу, оно које се односи на српску четничку акцију. То место гласи:

„Пошто су се Бугари, после пропалог Илинденског устанка, године 1903, поново прибрали, развили су своју четничку акцију и у Скопској области. Као свуда у том времену, и у овом крају су свирепије кажњавали оне наше сународнике који су били уз Ексархију па се, у ово доба, желели вратити под крило Патријаршије. Између осталога, познати су случајеви на Овчем пољу, у Прилепској области и др. На терор од стране Бугара, одговорила је српска четничка акција. И она је извршила своју организацију у Скопској области. Ова област, по географском положају и теренским погодним приликама, иначе је била канал српске акције за прековардарске крајеве. На тај начин, ова област, нарочито Скопска прна гора, постала је поприште ове две четничке акције.“

На последњим странама ове књиге, др Ј. Х. Васиљевић пише:

„Кад је проглашен Хуријет, и четничке војводе су сишли с планина и положаја; у Скопљу су се састали и помирили с властима... Користећи се релативним слободама које је донео Хуријет и намноженом интелигенцијом млађих нараштаја, у Скопљу је изведена и Организација српског народа у Турској; председник Централног одбора био је Богдан Раденковић. У Скопљу је, од 2. до 11. фебруара 1909. године, одржана Народна скупштина отоманских Срба. Отако је Скопље пао под Турке, од 1392. године, ово је била прва скупштина Срба у Скопљу. На овој званичној скупштини посланика српског народа под Турцима донето је неколико резолуција које се односе на политичке и црквено-школске прилике Срба под

Турцима. Брзо разочарање хришћана у Турској о истинској лозинки у Младотурака: **Јединство и напредак**; јасна тежња Младотурака за исламизирањем хришћана у царству и концепција европских сила **Споразума** уговором о Балканском савезу, учинило је да је остварено, једном, и **српско-бугарско братство**. Настала је званична трпељивост између српске националне организације и ексархских управних кругова; српске и бугарске чете су се мимоилазиле и тукле се само с турском жандармеријом и војском.“

И, најзад, при крају: „У Балканском рату, 1912. године, после победе српског оружја над Турцима код Куманова, делови Прве српске армије, 13. октобра, донели су, више од пет столећа жељену, слободу и некада славном царском Скопљу, престоници цара Душана.“

Просветне и политичке прилике у јужним областима

Међу веће списе др Ј. Х. Васиљевића долази и његова књига „Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в. (до српско-турских ратова 1876—1878)“, која је објављена 1928. године.

У предговору овог дела писац каже да су на политички и просветни развиг так наших јужних крајева утицала пре судно три догађаја: постанак Србије, Једренски мир (1829) и Кримски рат (1853—56), или да је најсудбоноснији био период седамдесетих година, када се јавила бугарска црквено-просветна организација.

Све до шездесетих година прошлога века у школама у Старој Србији и Македонији владао је манастирски метод наставе. По селима школе су биле у кошарама, амбарима, на чардацима итд., а по градовима у манастирским метосима или у црквеним портама. У почетку су учитељи били само калуђери и свештеници. Учило се „читање, колико је било најпотребније за обреде у цркви и иначе; црквено појање, врло мало писање још мање рачунање и нешто црквенога реда. У тим школама се, све до коначног њиховог трајања, учило све напамет, **папагајски**, без разумевања и најобичнијих текстова; све да научи да изговори **наус**, на изуст... Наставни језик у овим школама био је дотични **словенски говор**. Тако је било све до половине XIX в., док нису онамо прорвали спремнији учитељи из Србије (и Војводине).“ У манастирским школама ћаци се нису делили на разреде већ по пред-

метима: часловци, псалтирци, месецодловци и апостолци; завршни ред чинили су требникарци или еванђелијари.

У посебном одељку писац говори о томе како су се од тридесетих до шездесетих година јављале модерне српске школе, а од средине прошлог века и бугарске, и „како се развила борба између српске и бугарске наставе.“ Доследан свом гледању на етнички карактер словенског становништва Старе Србије и Македоније, др Ј. Х. Васиљевић је истакао ово: „Што се тиче рада на просветном и политичком пољу наших супародника у јужним областима, Бугари се тамо, са својом пропагандом, са својим учитељима и књигама, јављају тек после Кримскога рата... Уз борбу за оцепљење од Патријаршије, за свој Ексархат, Бугари су у нашим јужним областима водили борбу и против наше школе и књиге; против наше просвете, и против нашега народнога бића у оним странама.“

У наредном одељку „Нова настава и писменост у јужним областима од 1800 тридесетих до 1800 шездесетих година“, писац истиче да је „у готово свим градским школама у оним странама“ српска настава била заступљена још од четрдесетих година, да је још тих година било учитеља „који су предавали читаву српску модерну наставу.“ Већ четрдесетих година нови српски уџбеници употребљавани су не само у школама у Нишу, Лесковцу, Врању, Приштини и Призрену, већ и у Скопљу, Велесу, Тетову и Гостивару. У јужне крајеве су, у исто време, са школским уџбеницима продирале „и друге нове српске књиге.“ Одмах после Кримскога рата, у те крајеве нове уџбенике и друге књиге почињу доносити и бугарски учитељи заједно са модерним методом наставе. Али „бугарски учитељи су, каже др Ј. Х. Васиљевић, од реда, тражили учење напамет. А и морали су Бугари тражити учење напамет, како сами кажу **папагалски**, јер је деци у нашим јужним областима бугарски језик био неразумљив. Да су бугарски учитељи пустили да се деца изражавају **својим речима**, то не би било бугарски.“ У погледу бугарске књиге др Ј. Х. Васиљевић наводи и то да је она, „још од прве своје појаве, била практичне вредности и потребе за народ. Иако свуда у јужним областима многе од њих нису биле лако разумљиве, оне су, садржином својом, привлачиле интересовање и створиле себи читаоце... Поред лепо уређених календара разне врсте... поред занимљивих анегдота и хигијенских

поука итд., Бугари су, још од почетка, штампали велики број књига са обра-
сцима и разне писане саставе: за писма
разним лицима, за трговину, као: облига-
ције, рачуне, затим тестаменте, тапије,
уговоре; обрасце за обраћање судовима,
уџбенике за учење разних европских и
источних језика итд.“ Те књиге су „са-
држином својом све више придобијале
читаоце. Поред осталога, код све више
проскрибоване српске књиге у Турској,
наш народ је све више, иако је није
лако разумевао, прихватао сваку сло-
венску књигу.“ Бугарски утицај у на-
шим јужним крајевима вршили су учи-
тељи и попови. „Затим, својом егзальти-
раном садржином, велики су утицај вр-
шили и бугарски политички и књижев-
ни листови.“

У последња два одељка ове књиге
многе интересантне и документоване
стрене посвећене су напорима Бугара и
руске дипломатије за установљење бу-
гарског егзархата и даљем раду бугар-
ске црквено-просветне организације на
задобијању словенског живља наших
јужних крајева за бугарску ствар. У
исто време у књизи су изнети и многи
драгоценни подаци о новој српској на-
стави у школама тих крајева од жеде-
сетих година све до српско-турских ра-
това (1876—1878. г.). По установљењу
бугарског егзархата, који је поцепао не
само Грке и Бугаре већ и саме Словене,
за чим је Порта и тежила дајући одо-
брење за стварање самосталне бугарске
цркве, српска влада је, на иницијативу
тзв. Просветног одбора, али „још више
под притиском представника наших су-
народника из неослобођених области,
ипак, чинила кораке да се бугарска на-
вала у оним областима, ако не сасвим
отклони, а оно, барем, да се умањи и
ослаби. Почело се упућивањем све ве-
ћега броја учитеља и отварањем школа;
довођењем све већега броја дечака и
младића из неослобођених области у
Београд и друга места на школовање.“

Ј. Х. Васиљевић пише да је „о шко-
лама и учитељима у овим областима
владала велика збрка“, и да је „писаних
тачних података о томе било врло ма-
ло.“ „Код таквога стања ствари, главна
моја брига, каже писац, била је да утвр-
дим право стање ствари. Свако место,
сваку школу, испитивао сам најмарљи-
вије и најкритичније. Поред марљивога
прибирања писаних података, стигао
сам да, у току дужега времена, испитам
и старе људе у јужним областима.“
Што се тиче бугарске литературе за ис-
ту тему, он се слаже са П. Поповићем

који је рекао да „целу ту бугарску ли-
тературу треба избрисати потпуно и по-
чети испитивање изнова.“

Остали списи др Ј. Х. Васиљевића

Поред Врања, Прилепа, Куманова,
Прешева, Бујановца и Скопља, о којима
је напред било речи, Васиљевић је у
низу мањих или већих монографија опи-
сао и следеће градове или вароши и њи-
хове околине: Скадар, Битољ, Охрид,
Ресен, Острово, Костур, Дебар, Тетово,
Цариград, Босилград и др.

Васиљевић је, исто тако, о многим
предметима и личностима са подручја
Старе Србије и Македоније говорио и у
другим списима, чланцима и расправа-
ма. Тако он у тим радовима утврђује
трагове словенских насеља преко грани-
ца Југославије на југу и то по називима
места, по црквама и манастирима; или
баца летимичан поглед на нову карту
српских краљевина и суседних области;
или говори о нашим људима под Арба-
насима и Грцима; па о муслиманима на-
ше крви у Јужној Србији, као и о Ар-
наутима наше крви и Арнауташима. Он
држи и објављује једно предавање о бу-
гарској егзархији и њеном утицају на
балканске Словене, као што пише о па-
тријархистима и егзархистима у Скоп-
ској области, и о четничким акцијама
у Старој Србији и Македонији. Њега
интересују скопска индустрија и трго-
вина и скопски трговци у XIX веку,
као и схватље морала у области Пчи-
ње. Сем тога, Васиљевић даје и неколи-
ко биографија и портрета више или ма-
ње истакнутих појединача са југа, као
што су били: кумановски иконом Ди-
митрије, Иља-војвода малешки, мона-
хиња пчињска Теофанија, скопски ха-
ци-Трајко и Спира Големџијски, скоп-
ски митрополит Пајсије и охридски ар-
хиепископ Хоматијан.

Међу ранијим радовима др Ј. Х. Ва-
сиљевића налази се и један чланак о
неком претенденту на бугарски престо,
а међу најпознатијим његовим чланаком о Ру-
сији као заштитници православља, и о
њеним конзулатарним заступницима у на-
шим крајевима.

Од градова Јужног Поморавља Васиље-
вић је највећу пажњу обратио месту сво-
га рођења. Он је то показао не само у
она пomenутa два-три ћачка састава и
у већем раду „Ка историји града Врања
и његове околине“, затим у оном спису
о старинама у врањској околини, него
и доцније, у једној обимнијој књизи о
бугарским зверствима у Врању иoko-

лини, где је дао и сажет преглед историје тога места и краја и бугарских претензија на подручје коме припадају, па у чланцима: о депутатији Врањанаца у Цариграду против њихових исламских господара, о ладици Пајсију и о црквеном питању у Врању, о врањској градској ношњи ранијих година, о томе како је Врање ослобођено од Турака, о врањским трговцима ранијих година, итд. Он је дао читав низ биографија старијих Врањанаца или људи везаних за Врање, као што су били: Димитрије А. Христић, Тома Стјајић, Јања С. Владинац, Зарије Р. Поповић, Михаило Лукаревић, Хаци-Катарина врањска и др.

Један од најстаријих Васиљевићевих радова, као што смо навели, односи се на четворицу врањских првака који су оставили своје кости у далекој Бугаји, у Малој Азији. Ове жртве паде у борби за сношњивији положај српског народа под Турцима он не заборавља не само када у књизи о бугарским зверствима понавља историју Врања него ни у свом делу о Прешевској области. У овом другом он ће рећи како је после укланjanja Хусеин-паше са управе у Врањском пашалуку „увођењем реформа у смислу танзимат-и-хаирије-а, за српско становништво настало тешко стање“, и како је „увођење лажних реформа прогутало многе жртве у овој области.“ Наиме, иако се „хришћански елеменат почeo материјално подизати и, завараван реформама, почeo се и слободније кретати,“ „ власти су од времена на време проскрибовале прве људе у српског народа у овој области, а и иначе их таманиле. Између многих хришћанских жртава истичу се њих четворица. Године 1852. власти су турске пред сам Кримски рат, у циљу застрашивавања и обезглављивања хришћана, проскрибовале пет првака из Врања: Михаила Погачаревића, Николу Лукара, Мику Божића, Хаци-Јовчу и Косту Сарафа. Први се је од њих спасао бегством у Јерусалим, а остала четворица су била заточена“ (в. „Јужна Стара Србија“, књ. II, стр. 269/270). А у оном првом делу каже: „Још леже у далекој Бугаји у Малој Азији четири гроба Срба Врањанаца, који су државне власти проскрибовале и заточиле 1852. г. као српске капетане“ (в. „Бугарска зверства у Врању и окolini“, стр. 24).

Приказујући, у своје време, Васиљевићеву монографију „Врањска градска ношња ранијих година“, направили смо извесно поређење између Јована Цвијића и Јована Хаци-Васиљевића:

„Др Јован Цвијић је несумњиво научник великог калибра, јер широких концепција и доста солидног научног метода. Али управо због тога што је био такав, он није увек могао да уђе присније у предмет свога испитивања, у народни живот, а специјално у његову психу. Систематичан дух, Цвијић је само у најкрупнијим потезима дао психичку структуру балканског друштва, и због тога у више случајева био принуђен да многе области премошћује само à priori.

Др Јован Хаци-Васиљевић, који није онако широких концепција као Цвијић нити у примени доследан овог научног метода који је основа Цвијићевог учења о психи нашег народа, и, строго узев, није онако систематичан као Цвијић, — Васиљевић је, по нашем мишљењу, обраћујући уже подручје, много интимније улазио у живот оног живља кога је испитивао. **Пореклом из Врања**, које део оне етничке целине што чини предмет његових најважнијих проучавања, Васиљевић је за резултате свога истраживања увек налазио адекватне изразе, у стилу и речима, тако да га у том погледу још нико није превазишао. Јер једној речи коју би он запажао и употребио, била би често ухваћена читава психичка црта оног типа о коме је говорио; а у једној реченици, њему својственој, читав темпо оног живота кога је описивао.

Пошто је у питању један исти свет, при горњем поређењу намеће нам се и случај Боре Станковића, Васиљевићевог земљака, који је исто тако присно ушао у психу живља свога родног места, и у његову наравственост, и једном аналитичком минуциозношћу, која је у извесној мери патолошка, објаснило оно што је у њима, баш са гледишта те локалне наравствености, било нагрижено, те у опадању, у каквом је било и све материјално, оно око чега се мотало једно старо друштво у декаденцији. Рафинираност овог друштва, као кулмен једног социолошког и етнобиолошког процеса, који је делом спадао у патологију, дошла је као резултат једног привредног и друштвеног процеса: све чешћа појава читлук-сахибија, који су сузбијали старе спахије, и у свој реп почели примати и богате хришћане, мањим оне који су већ имали доминантан положај у једној привредној грани која се снажила: трговце. Уз личну својину на земљишту, а и без ње, нови сопственици односно нови богаташи примили су многе навике доскора јединих уживалаца и сопственика непокретног има-

ња, мусиманских спахија и читлук-сахибија, и у њих се, као последица про- мењеног економског и социјалног по- ложаја, почела формирати не само једна посебна психа него и једна етика чије се норме нису много разликовале од оних у моралу Турака. Економика је и овде учинила своје.“

У истом приказу смо, даље, напи- сали:

На овако малом простору немогућ је опширан приказ дела Ј.Х. Васиљевића: о томе би требало написати засебну студију. Горњим мислима дала је повода књижница „Врањска градска ношња ра- нијих година“, у којој нас за сада инте- ресује само оно што потврђује горње мисли. На ту књижницу ми ћемо се од- мах и осврнути.

Говорећи о ношњи старога Врања, „која је (женска врањска ношња) по лепоти и елеганцији држала прво место у низу ношњи свих градова на западу од Врања“, Васиљевић подвлачи „да хришћани у ово доба (око средине 19. века) не би у Врању присвојили турску ношњу, да се многи од њих нису знатно материјално и социјално подигли“, и, наводећи остале повољне услове, дода- је „да су врањски трговци Хришћани већ били узели у своје руке сву извозничку трговину ужетом, која је чинила 2/3 целокупног обрта у Врању.“

Васиљевић, такође, пише: „Хришћа- ни су турску ношњу присвојили за кратко време, али не и лако... Најпре су почели правити одело сасвим по тур- ском кроју, везене чакшире и везене чепкене, и тиме изазвали Турке против себе. Међутим и онда су се Турци бу- нили противу свилене и чојане материје и противу украшавања одела срмом, златом и свилом, противу златних пу- цади и свилених пучиља.“

Јак доказ нашим тезама налазимо и у чињеницама које ниже наводимо.

Кад је наследни господар Врањског пашалука, Хусеин-паша, женио свога сина, за његову свадбу, на којој је било „жена разних султанових драгавника и чиновника на Порти“, хришћанке (Вра- љанке) појавиле су се у папином ха- рему у својим скуплим, златом везеним костимима и с великим и скупим наки- том, све под ферецама и јуртијама. Уз- гред напомињем, каже Васиљевић, да су се хришћани и њихове жене појавили на коњима, такође с богатим рахтовима и такумима.“

Васиљевић зна да са присвајањем мусиманске женске ношње није ишл лако, али да су ипак, „и без отпор све добро ситуиране хришћанке прими-

ле фереце“, „да су га примиле у свом интересу, да под њим крију на улици своје скupo и забрањено им одело, везе- но срмом и златом, као и свој накит... Како тако, хришћанке су се у Врању до половине 19. в. у ношњи и украсима на њој и у накиту сасвим изједначиле с мусиманкама... Од половине 19. в. до ослобођења Врања мусиманке и хришћанке су, у погледу ношње, биле у сталном надметању.“

Васиљевић, најзад, констатује: „Око половине 19. в. хришћани у Врању нагло су узимали мања на свима линијама, па и у ношњи.“

Последњи став јашег приказа гласи:

У једној опширенји студији, коју смо већ углавном и припремили, ми ће- мо, службени се дијалектичком методом, проучити оно обиље материјала и за- пажања који се налазе у делима врло плодног истраживача и писца др Ј.Х. Васиљевића. Овом приликом ми само бележимо појаву његове монографије о врањској градској ношњи до 1878. године.

Не много обиман али сажето напи- сан, Васиљевићев рад „Српски народ и турске реформе 1852—1862“ углавном је везан за тадање прилике и догађаје у крајевима Јужног Поморавља. На ис- то подручје, знатним делом, односи се и његово дело „Просветне и политичке прилике“, као и његова публикација „Тефтери Нишке митрополије“, о који- ма је већ било речи. Почетком овог ве- ка Васиљевић је објавио „Учитељ-Таси- не песме“, а после првог светског рата и два члanka o црквеним и школским приликама у Нишу од 1827. до 1860. г. У свом последњем чланку „Је ли Зона Замфирова скопска или нишка?“ Васи- љевић побија тврђу Павла Поповића да је мотив о Зонином случају (лажна отмица) скопски, а не нишки.

Учесник у свим ратовима које је водила Србија од 1912. до 1918. г., Васиљевић је писао о српској војсци у првом светском рату, о повлачењу Моравске дивизије другог позива кроз Алба- нију, о пребацивању српске војске са Крфа на солунско бојиште, о бугарским зверствима у Србији (1915—1918), о немачким официрима и војницима у оку- пирanoј Србији под Бугарима.

Поред већ наведених биографија о личностима са подручја Старе Србије и Македоније, као и о некима из Вра- ља, Васиљевић нам је оставио биогра- фије и портрете следећих јавних радни- ка и писаца: Милоша С. Милојевића, Милојка В. Веселиновића, Петра Кости- ћа и Милована Б. Миловановића.

Као секретар Друштва св. Саве, Васиљевић је у његовом годишњаку „Браство“, чији је уредник био, објавио огроман број биографија о појединим значајнијим или мање познатим и мање важним личностима. Међу тим људима, члановима истог Друштва, налазе се и ови: Глигор Соколовић, Борбе Скопљанче, Андра Борђевић, Момчило Иванчић, Љубомир Ковачевић, Стојан Новаковић, Јован Бабунски, Светомир Николајевић, Стојан Рибарац, Тодор Станковић, Јован Цвијић, Срета Ј. Стојковић, Љука Беловић, Андра Стевановић, др Владан Борђевић, Сотир Аранђеловић, Стеван Ловчевић, Живан Живановић, др Војислав С. Вељковић, др Милан Шевић, др Станаје Станајевић, Стево Чутурило, Павле Поповић, др Драгослав Б. Јовановић и други.

За више од тридесет година док је био његов секретар, Васиљевић је о Друштву св. Саве написао само један чланчић о приликама под којима је настало то Друштво и још један мањег обима; поред тога приредио је „Поменик“ исте организације за 1935. г. и „Споменицу“ за период од 1886. до 1936. год.

Библиографија посебно објављених радова др Ј. Х. Васиљевића

Ова библиографија разликује се од оне коју је дао сам Ј. Х. Васиљевић при крају своје аутобиографије утолико што су у њој унете и неке јединице којих у Васиљевићевој нема, и што су подаци у њој потпунији и тачнији неголи они из „Аутобиографије“.

1. Лазарице, народни обичај у врањском округу (Браство, IV, 1890).
2. Границе српства према југостоку, по народном предању о Бакарном гумни и Побијеном камену (Побрратимство, III, 1892).
3. Четири српска гроба у Битаји (Побрратимство, I, 1892).
4. По кумановској и скопљанској околини (Браство, књ. V, 1892. и књ. VII, 1898).
5. Два рукописа о Алексију — Божјем човеку (Оглед, I, 1893).
6. Српска митрополија код Сера (Оглед, I, 1893).
7. Из горњег Повардарја (Оглед, I, 1893).
8. Говор при откривању споменика Бури Даничићу (Будућност, 1894).
9. Остаци стarih српских цркава у Кумановској Кривој Реци (ГНЧ, књ. XIV, 1894, стр. 351—359).
10. Прилоги за историју књижевности (Годишњица Николе Чупића, књ. XV, 1895, стр. 125—171).
11. Говор на Видовдан 1896. у седници Академског друштва „Зора“ у Бечу.
12. Ка историји града Врања и његове околине (ГНЧ, књ. XVI, 1896, стр. 265—338).

13. Слив Пчиње, Кратовске Криве Реке и горњег тока Бинач-Мораве (са једном мапом) Београд, 1898, стр. 19, 8°.

14. Маједонски зборник прошлога века (Споменик Срп. краљ. академије, књ. XXIX, 1898).

15. Путопис Хаџи-Анте Калиманца (Весник Српске цркве, 1900; и посебно, стр. 12, 8°). Саопштио Јов. Х. Васиљевић.

16. Свети Прохор пчињски и његов манастир (ГНЧ, књ. XX, 1900, стр. 57—116; и посебно, стр. 66+1, 8°).

17. Остаци старина у Врањском округу (Гласник Православне цркве, 1900; и посебно стр. 48, 8°).

18. Учитељ-Тасине песме (Градина, I, Ниш, 1900, и посебно).

19. Нагоричке цркве (Гласник Православне цркве, 1901; и посебно, стр. 16, 8°).

20. Питање Старе Србије и Скопљанско владичанско питање, Београд, 1902, стр. 111, 8°. (Објављено под псевдонимом Овчепољац).

21. Драгаш и Константин Дејановићи и њихова држава, историјска расправа, — Београд, 1902, стр. 5—47.

22. Прилеп и његова околина (историјско-географска излагања). Издање Чупићеве задужбине, књ. 50. Београд, 1902, стр. VIII+213, 8°.

23. Мало објашњења поводом критике г. др Ст. Станајевића на моју књигу „Прилеп и његова околина“ (в. Срп. књ. гласник, 16. фебруар, 1903. г.). Београд, 1903, стр. 57, 12°.

24. Арнаутски покрет у XIX веку. — Покрет Арнаута за време српско-турских ратова 1876. и 1877—1878, Београд, 1905, стр. 66, 8° („Ратник“ X—XII).

25. Устанак Срба у кумановској и палачкој кази у 1878. (Браство, XI, 1906; и посебно: исте године, стр. 58, 8°, а 1906. стр. 57, 8°).

26. Стара Србија и Маједонија (са гледишта географског, историјског и политичког), Браство, XI, 1906; и посебно, стр. 96, 8°.

27. Један претендент на бугарски престо 1845. године (Славјански глас, књ. IV, 1906).

28. Покрет Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова, 1876, 1877. и 1878. (Браство, XII и XIII; 1908; и посебно).

29. Арбанаска лига (Арнаутска контра) и српски народ у Турском царству (1878—1882), издање „Ратника“, Београд, 1909, стр. IV+127+II, 8°.

30. Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. I, Кумановска област. Београд, 1909. Издање задужбине И. М. Коларца, стр. VII—XI+1—558.

31. Неколико записа новијег времена (Споменик Срп. краљ. академије, књ. XLIX, 1910, стр. 96—98, 4°).

32. Бугарски зборник писан у манастиру Сланцима почетком XIX века (Споменик Срп. краљ. академије, XI, 1910, стр. 153—и сепарат).

33. Бугарска егзархија и њен утицај на балканске Словене, предавање. Београд, 1911, стр. 30, 8°.

34. Град Битољ (Браство, XIV, 1911, стр. 202—258), и посебно, 1911, стр. 68, 8°. (Из дела „Кроз Стару Србију и Маједонију“).

35. Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. II, Прешевска област. Београд, 1913, стр. 1—460.

36. Летимичан поглед на нову карту српских краљевина и суседних области. Београд, 1914, стр. 16, 8°.

37. Српска војска у европском рату 1914—1918, предавање. Н. Сад, 1919, стр. 32, 8°.

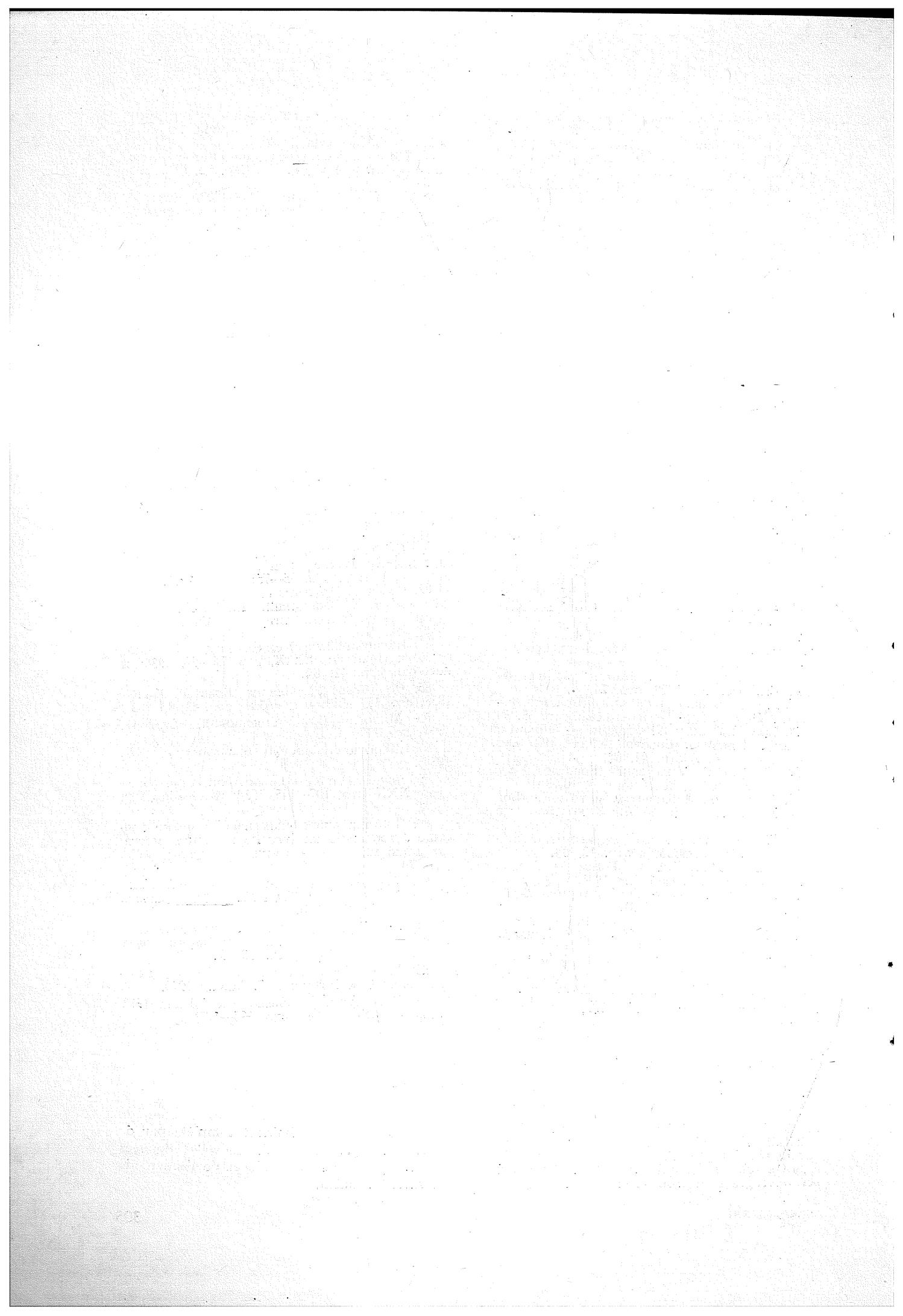
38. Бугарска зверства у Србији 1915—1918, предавање. Н. Сад, 1919, стр. 28, 8°.
39. Српски народ и турске реформе 1852—1862 (Браство, XV, 1921; и посебно, стр. 48, 8°).
40. Весељиновић В. Милојко, (Браство, књ. XV, 1921; и календар „Вардар“, Скопље, 1938).
41. Димитрије А. Христић (Браство, XV, 1921).
42. Бугарска зверства у Врању и околини (1915—1918), са две скице и 83 слике у тексту. Н. Сад, 1922, стр. III—VII+1—119.
43. Скадар (Браство, XVI, 1922; и посебно, стр. 22, 8°).
44. О црквеним и школским приликама у Нишу од 1828—1860 (ГНЧ, књ. XXXV, 1922, стр. 111—133).
45. Податки за школске и црквене прилике у Нишу 1827—1860. Белешке Петра Станковића. Београд, 1922, стр. 18, 8°. (Из Год. Н. Чупића, књ. XXXV).
46. Прилике под којима је постало Друштво Св. Саве и његов рад од постанка до сада. Београд, 1923, стр. 16, 8°.
47. Тома Станић (Браство, XVII, 1923).
48. Охрид (Браство, XVII, стр. 81—101, 1923; и посебно, стр. 32, 8°).
49. Цариград и Босиљград (Браство, књ. XVIII, 1923, стр. 32—46; и посебно, стр. 17, 8°).
50. Муслимани наше крви у Јужној Србији. Београд, 1924, стр. 79+1, 8°; два издања.
51. Друштво св. Саве (у алманаху „Скопље и Јужна Србија“ Београд, 1925, стр. 165—174).
52. Острово (Браство, XX, 1926, стр. 83—93).
53. Са Крфа на Солунско бојиште (Браство, XXI, 1927; и посебно, стр. 15, 8°).
54. Ресен и његова околина (Браство, XXI, 1927, стр. 44—55).
55. Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку. Београд, 1928, VII—XVI+1+457.
56. Четничке акције у Старој Србији и Македонији. Београд, 1928, стр. 24, 8°.
57. Костур и његова околина (Браство, књ. XXII, 1928, стр. 80—114; и посебно, стр. 35, 8°).
58. Кроз Албанију 1915. године — Моравска дивизија II позива. (Браство, XXII, 1929, стр. 10—49; и посебно, стр. 44, 8°).
59. Милош С. Милојевић (Браство, XXV, 1931, стр. 94—103, и посебно, стр. 10, 8°).
60. Наши под Арбанасима и Грчима (Браство, XXV, 1931, стр. 60—78; и посебно, стр. 19, 8°).
61. Кумановски иконом Димитрије (Јужни преглед, 1931; и посебно, стр. 12, 8°).
62. Како је ослобођено Врање од Турака. Врањске новине, 7. фебруар 1931.
63. Врањски трговци ранијих година. Врањске новине, 12. април 1931.
64. Владика Пајсије и црквено питање у Врању. Врањске новине, 25. јул и 1. август 1931.
65. Друга депутација Врањанаца у Цариграду против својих османских господара. Врањске новине, 25. јул и 1. август 1931.
66. Схваташе морала у околини Пчиње. Врањске новине, 7. октобар, 1931.
67. Врањанска градска ношња ранијих година (Гласник Етнографског музеја, књ. VII, 1932; и посебно, стр. 27, 8°).
68. Немачки официри и војници у окупиранији Србији под Бугарима. Скопље, 1932, стр. 13, 8°.
69. Јања С. Влајинац (1817—1902). Браство, књ. XXV, 1932, стр. 196—200; и посебно, стр. 15, 8°.
70. Скопска индустрија и трговина и скопски трговци у XIX веку (Трговински гласник, 1933; и посебно, стр. 34, 12°).
71. Теофанија. Пчињска монахиња (календар „Вардар“, 1933).
72. Скопски хади-Трајко (календар „Вардар“ за 1933; и посебно стр. 26, 12°).
73. Спиро Црне Големијојски, Скопље, 1933, стр. 8, 8°.
74. Зарија Р. Поповић (Браство, књ. XXVIII, 1934, стр. 193—209).
75. Поводом једног предавања о Врању. (Одговор Јов. Х. Васиљевића). Правда, 10. јуна и 27—29. јули 1934.
76. Скопски митрополит Пајсије (1868—1891). Срем. Карловци, 1935, стр. 32, 8°.
77. Петар Костић (Братство, XXVIII, 1935; и посебно, стр. 36, 8°).
78. Иља — војвода малешки (1805—1860). Скопље, 1935, стр. 48, 8°.
79. Тефтери Нишке митрополије (од 1727—1737). Скопско научно друштво — Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, књ. I, 1935, стр. 35—75; и посебно).
80. Поменик Друштва св. Саве за 1935 (приредио др Ј. Х. Васиљевић, стр. 14, 8°).
81. Споменица Друштва св. Саве (1886—1936), књ. 47.
82. Патријархисте и екзархисте у Скопској области (Браство, XXIX, стр. 26—64, 1938; и посебно, стр. 41, 8°).
83. По Тетовској области (Браство, XXIX, 1938, стр. 177—213; и посебно, стр. 42, 8°).
84. Милован Б. Миловановић, Београд, 1938, стр. 31, 8°.
85. Михаило Лукаревић (Браство, књ. XXX, 1939).
86. Арнаути наше крви и Арнауташи (Браство, XXX, стр. 107—145, 1939; и посебно, стр. 39, 8°).
87. Трагови словенских насеља преко границе Југославије на југу по називима места, по црквама и манастирима. Скопље, 1939, стр. 20, 8°.
88. Две наше националне раднице: Хади Катарина Пејићка и Хади Катарина Врањска (кал. „Вардар“, 1940).
89. Русија — заштитница православља и њени конзулатарни заступници у нашим крајевима. Београд, 1940, стр. 13, 8°.
90. Је ли Сремчева Зона Замфирова скопска или нишка? Правда, 7. јануар 1940.
91. Град Дебар у време ослобођења 1912, (Браство, XXXI 1940, стр. 125—183).

Dragoljub Trajković

JOVAN HADŽI VASILJEVIC SA VIE ET SON ŒUVRE

On n'a pas écrit de la personnalité compléxe de Jovan Hadži Vasiljević autant qu'il le méritait. Il a laissé un matériel assez riche sur la vie des gens du pays et a rendu service à notre science. Et qui plus est les défauts de ses ouvrages sont trop accentués et on a pas-

sé sous silence ses bonnes qualités. L'auteur de cet ouvrage savant éminent complète par de nouveaux jugements et de nouvelles données nos connaissances de la vie et de l'œuvre de ce savant éminent.

Станиша Војиновић

Ленка и Настас Крстић

(Прилог биографији)

Међу заборављеним лесковачким учитељима налазе се Настас и Ленка Крстић. Започели су свој учитељски позив још за време турске владавине а као вредни и значјни просветни радници остали су и после ослобођења ових крајева. У ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ за 1963. годину¹ поводом Јосифа Костића написао је Драгољуб Трајковић топле речи и о Настасу и Ленки Крстић. Том приликом поновио је Трајковић познате биографске податке наведећи и један докуменат из Архива СР Србије.² Ово последње писање Драгољуба Трајковића као и раније Јована Хаци Васиљевића и Клиmenta Џамбазовског³ нису у дољној мери осветили ни биографију наших учитеља а ни њихов значај за просвету Лесковца и околине.

Сматрајући да Ленка и Настас Крстић заслужују више пажње, од до сада указане, дајемо овде прилог њиховој биографији рађен према архивским подацима.

Настас Крстић је рођен 1842. године⁴ у Тетову где је учио основну школу код учитеља Јакова Саздановића. Средином 1857. године долази у Београд где се уписује у I разред гимназије. По завршетку првог разреда упутио је молбу Министарству просвете у којој тражи „благодејаније“. У молби од 17. септембра 1858. године наводи да нема родитеље и да је прву годину завршио радећи као послужитељ. На молби, потврђујући на воде Настаса Крстића, потписали су се грађани београдски Зарије А. Аврамовић, терзија и Василије Борђевић, родом из Тетова.⁵ На ову молбу, Министарство просвете је позитивно одговорило и одредило му месечну стипендију од 42 гроша чаршијска као питомцу из суседних провинција турског царства.

Према архивским подацима, Крстић је примао стипендију у периоду јануар

1859. — октобар 1861. године.⁶ У извештају о успеху Настаса Крстића у IV разреду гимназије од 30. марта 1861. године који је потписао директор Борђе Малетић, наведено је да именовани има слаб успех у латинском језику, рђав у математици а да часове „начертанија“ није посећивао.⁷ Овако одређену стипендију Крстић је примао до новембра месеца када му је по одлуци директора гимназије одузета зато што је фалсификовао своје белешке. Због учествовања у истом прекршају кажњени су Милутин Шћекић и Борђе Максимовић.⁸ Одузимање стипендије, погоршало је материјално стање и убрзalo повратак Настаса Крстића у Тетово. Пре повратка у Тетово, он је Министарству просвете упутио следеће писмо:

„Управи просвете

Познато је Управи Просвете, да сам ја долепотписан три године Благодејање од Просвете, као странац уживао. Но због погрешке коју је други неотиц, пишући моје белешке за Месец Ноћембра учинио, будем ја лишен благодејања, а после тога решили ми 2,5 талира, али под тим условом, ако се уучењу поправим које нисам се могао без благодејања и немајући послуживање нити квартира поправити. Тога ради будем приморан Школу оставити у невреме, зато препокорно долазим Управу Просвете молити, да би ми благоизвеле путни трошак за повратак у моје отчество дати.

У Београду 2. фебруара 1862. год.

Најпокорније молећи
јесам
Настас Крстић
ученик V раз. Беогр. Гимн.
родом из Старе Србије“.⁹

20. фебруара 1862. године Настас се исписује из гимназије, подиже своје сведочанство о успеху и враћа се у Тетово. Према дубликату сведочанства издатом 1880. године Крстић је имао следећи успех:

а) црквене историје и обреда добар	српског језика
а) теорије прозе и појезије добар	грчког језика
латинског језика добар	добр
француског језика добар	добр
немачког језика врло добар	историје
а) опште земљописа добар	
а) политичког математике слаб	
а) алгебре слаб	
циртања врло добар ¹⁰	

Према наводима Настаса Крстића,¹¹ он је после једне године коју је провео као учитељ у Тетову, на тражење Симе Игуманова, прешао у Призрен где је у тамошњој школи провео шест година, све до 15. октобра 1868. године.¹² Из Призрена је, поново на тражење Симе Игуманова, враћен у Тетово где је остао до 15. јуна 1872. године.¹³ За време учитељевања у Тетову примао је сталну шестомесечну помоћ од београдског комитета од 10 дуката.¹⁴ У исто време, бавећи се учитељским позивом, на захтев београдског комитета, радио је 8 месеци у Дебру, Кићеву, Гостивару и околини да се у тамошњим школама поставе српски учитељи.¹⁵ Нема података када се први пут оженио Настас Крстић. Према саопштењу Божидара Каписазовића прва жена се звала Мара и умрла је 21. јула 1870. године, на два до три сата после рађања Ђерке Катарине, доцније удаје за Сотира Каписазовића.¹⁶ Приликом посете Београду 1871. године, на препоруку комитета за школе у турским крајевима, а да би се и женске школе отварале, оженио се по други пут Јеленом-Ленком Васић, свршеном ученицом II разреда Више Женске школе.¹⁷ По доласку у Тетово Ленка Васић-Крстић отвара прву женску школу у овом месту. Комитет који се старао о школама у крајевима под Турцима, тражио је од учитеља да буду ожењени зато што су породични људи били мање сумњиви турским властима које су будно пратиле њихов просветни и политички рад у народу. Из цитираних докумената изгледа нетачна претпоставка да је Ленка Васић, удова тетовског учитеља Б. Лазаревића.¹⁸ Породица Крстић по

повратку из Београда није дugo остала у Тетову. Већ 7. јула 1872. године упутио је Настас Крстић молбу Министарству просвете да му одобри премештај у Лесковац. У напомени на ову молбу записано је да је Настас извршио премештај без питања и одобрења овог Министарства.¹⁹ Овај неодобрени премештај у Лесковац објашњава зашто је Настасу укинута помоћ од стране Министарства просвете.²⁰ Зашто је Настас тако брзо отишао из Тетова описано је сам у писму упућеном Министру просвете 1880. године:

„... Осим тога највећа је сметња долазак турака у школи osobito о рамазану њијовом и јатаганима растерију мене и све ћаке а кад сам се зато код њијове власти тужио гонили су ме, вешали крваве фишеке на мојој соби, гађали ме из пушке избише ме у сред вароши и напослетку запалише школу гасом и на срећу, да није спазио црквени пекар, изгорео би жив, и то ме је принудило, да то место оставим и у Лесковац пређем...“²¹ Није тачна ни претпоставка да су Ленка и Настас дошли одвојено у Лесковац. Они су према архивским подацима дошли заједно и Ленка Крстић је одмах приступила организовању наставе за женску децу, отварајући у Лесковцу прву женску основну школу. О тадањим школским приликама, Настас Крстић је у већ цитираном писму министру просвете написао и следеће:

„... Одговарамо Господину Министру, да прошли Господ. Министар Цукић а доцније постојећи одбори нису нас упућивали актом својим тамошњим општинама нити пак преко тамошњег кајмакана срезког капетана, но слали су нас као тајне агенте, да бугарске учитеље гонимо а њијова места заузимамо. А пошто су тамошње школе биле у свима потребама оскудни то радили смо по могућству, јер прво није било српских књига, но обраћао сам се молбом нашем Министарству²² а док су књиге преко границе шверцовани и на место дошли, прошло 2-3 месеца, друго општина није се старала за дрва но свако јутро сваки имућнији ћак доносио по комад дрвета од метра дужине, а почем фамулзуза није било, то ту дужност вршио је учитељ и учитељка, и поред све те неизгоде ипак морао је бити напредак ћака врло добар, јер противна страна једва изчекивала, да увати слаб напредак и нас протера а бугарског учитеља доведе“.²³

Тешко је са ове временске дистанце правилно оценити просветни рад Ленке

и Настаса Крстића у Лесковцу до ослобођења од Турака. Топле речи које је изрекао Глиша Костић о женској школи и онај велики број писмених у Лесковцу, према попису учињеном после ослобођења, речито говори о њиховом прегалаштву. Према писању Глише Костића²⁴ Настас и Ленка због сукоба са неким архимандритом напуштају Лесковац пре ослобођења од Турака и одлазе за Београд. О своме одласку из Лесковаца, Настас бележи следеће: „... За време првог Српско-Турског рата затекао сам се као учитељ српски а моја покојна жена као учитељица. Но у то време Турци погубише мога старијега брата у Тетову. Убице је власт уватила, но они из затвора побегли и почели и мени трагат, зато сам са породицом 20. априла 1877. године пребегао у Београд где сам до 20. децембра исте године живео као бегунац и тадашњи одбори давали су нам издржавање²⁵. Пре поласка из Лесковаца општина је Настасу и Ленки издала следеће уверење:

„Сведочанство

Г. Антанас Крстић и његова супруга Госп. Јелена Крстић рођена Васић, служили су у нашој Општини као народни учитељи обојега пола деце, четири године и девет месеци, и за цело то време трудили су се својски да одређеној им дужности достојно одговарају, за које им наша Общтина благодарна остаје. Но почем га собствене околности принуђавају, те од досадашње службе оставку даде, зато му давамо настојеће сведочанство ради његовог уверења у Лесковцу 5. Априла 1877. године.

Општина лесковачка

прото поп илиа урошевић
Хартофилак поп Таса
Бока Стојанов
Гиће Николић²⁶

Већ 23. децембра 1877, београдска полиција шаље Крстића на вршење административних војних дужности на којида остаје до 16. октобра 1878. године.²⁷ За време вршења војне дужности у Лесковцу, шаље молбу Министарству просвете, молећи да га постави за учитеља. У молби наводи шеонаестогодицњи самопрегорни рад под Турцима, сиротно стање и троје малолетне деце.²⁸ Актом министарства просвете од 16. септембра 1878. године постављен је за учитеља I и II разреда основне лесковачке школе, али се војне дужности ослобађа тек 16.

октобра када почиње уписивање ђака. Уписивање ученика траје до 10. новембра до када се пријавило 320, и то у I разреду 200 а у II 120 ученика. Како школа није била опремљена школским клупама (скамијама) за оволики број ученика а и због потребе за још једним учитељем, Настас Крстић самоиницијативно распушта први разред и почиње „практични рад“ са другим очекујући школска учила и књиге.²⁹ Тако је њему припада изузетна част, да буде први учитељ у ослобођеном Лесковцу од Турака, који је организовао наставу у основној школи.

Родитељи распуштених ђака шаљу молбу Министарству просвете у којој се жале да им деца одсуствују од школе, сматрајући да у новоослобођеним крајевима треба „највише просвета да се гаји“.³⁰ Већ 11. јануара, министар просвете тражи истрагу поводом овога дошађаја. Окружни начелник је узео изјаву у којој учитељ Крстић истиче да је ученике распустио због њиховог великог броја, недостатка клупа и учитеља. По пријему званичног изјашњења, министар просвете је на полећини изјаве написао, 24. јануара, решење: „Први бољи кандидат да се пошаље у Лесковац“.³¹ Убрзо је за другог учитеља постављен Јосиф Костић.

У исто време када је Настас постављен за учитеља, Ленка Крстић је постављена за учитељицу сва четири разреда основне женске лесковачке школе. После постављања за учитеља они су упутили министру просвете следеће писмо:

„Министру Просвете и Црквених Дела

Начелство ово саопштило нам је акту Г. Министра, којим се постављамо од 16. Септ. ове год. и то: ја за учитеља I и II разреда основ. а моја жена за сва IV разреда у Лесковцу са наградом по 120 тал. годишње.

Та мала награда, побудила нас је да се обратимо Г. Министру молбом, да би узео у виду досадашње наше године службе и патње, које сам ја 16—17 год. а моја жена 6 год. као први пропаганди по Старој Србији Кичеву, Дибри, Призрену, Лесковцу и околинама трудили се; побољшаје јер почем се нашим ђацима, које смо их учили и упутили, да II одељење Богословије сврше добију по 100 талира, а нама на милост по 120 талира.

Уздајући се у доброту и правичност Г. Министра, у надежди смо, да ће нашу молбу уважити с којим оставајемо

понизни
Настас Крстић учитељ
Ленка Крстић учитељка³²

30. Септември 1878. год.

У Лесковцу

Настава је почела у старој школи без намештаја и опреме, зато што је за време рата у њој била смештена болница тако да је школски инвентар био потпуно уништен. Први дани нове школе, по изјави њених првих учитеља,³³ били су сведени на окупљање ђака и „помало читању уколико су се књиге затекле биле“. Настава је била подељена на следећи начин: Настас је учитељ I и II, Јосиф Крстић III и IV, а Ленка Крстић I и II разреда женске школе.

10. септембра 1880. године долази до реорганизације школе и тада Настас Крстић бива постављен за учитеља девете класе у II разреду I одељења.³⁴

Недаће као да су се почеле надвијати над породицом Крстић. 23. октобра 1880. године, упутила је Ленка Крстић молбу министру просвете да јој због болести дозволи тромесечно одсуство. Уз молбу прилаже и лекарско уверење из кога се може видети да болује од „хроничне инфильтраце беле цигерице“. Министар је одобрио шест недеља ради поправљања здравља.³⁵ Од ове болести се није опоравила јер већ 22. априла 1882. године начелство округа нишког обавештава министра просвете да је „Ленка Крстић учитељка II разреда основне школе умрла 6. овог месеца (априла) и сахрањена 7. истог месеца“.³⁶ Одлуком министра просвете од исте године (22. септембра) кажњен је Настас Крстић петнаестодневном платом зато што је показао „слаб напредак у свом школском раду“.³⁷

После поновне женидбе са Јеленом презиме девојачко није познато), рођеном у Новом Саду 1871. а умрлом у Београду 3. јануара 1924. године,³⁸ живот учитеља Крстића постао је срећенији што се манифестије и успехом у школском раду. Тако је према оцени ревизора у 1882/3. имао оцену добар а у 1883/4. и 1884/5. школској години, одличну оцену.³⁹ Период релативно мирнога живота престаје 1886. године када 7. јула тражи премештај за Београд због болести жене и потреби школовања своје деце.⁴⁰ На ову молбу министар није одговорио али је 6. августа 1888. године преместио Н. Крстића, по казни, из Лесковаца у

Градњу (крај Врања). Незадовољан својим новим местом, Настас је већ 23. септембра исте године тражио премештај за Врање. Молбу сличне садржине упутио је и 20. октобра наводећи као разлог болест своје жене и жељу да омогући својој деци даље школовање. Уз молбу је приложио писмени пристанак Стевана В. Поповића, учитеља у Владичином Хану, да се замени са њим. Министар је 5. новембра одобрио Крстићу прелазак из Градње у Владичин Хан.⁴¹

Сматрајући да нису уважене његове заслуге за школство и просвету у Лесковцу, пише из Владичиног Хана министру:

„Господ. Министру просвете
и црквених дела

Ја сам прошле 1888. године услед оцене „добар“ премештен из Лесковаца у Владичин Хан. Овим премештајем учињена ми је велика неправда, а и штета, пошто имам дете, које учи гимназију.

Ја мислим да сам доста за српство жертвовао, што сам шеснаест година са женом по Старој Србији и Македонији провео, и борећи се с бугаризмом и незгодама турских власти, претрпео грдна зла, и за сав тај труд никаку награду нисам добио, до премештаја, да, ако сам ја изгубио своју будућност, да и децу овим премештајем унесрећим, јер са 1050 динара систематичне плате, немогу их школовати.

А пошто сам ове године добио оцену „одличан“ то држим, да ће се господин министар просвете смиловати на моју праведну молбу, и дати му у Нишу за учитеља, како би могао мој син да учи учителску школу учи, пошто је IV разред гимназије у Лесковцу свршио.

10. Јула 1889. године
Владичин Хан

Најпонизнији
Настас Крстић
учитељ I разреда-владичко
ханске школе⁴²

Настава Крстић је упутио нову молбу за премештај 8. јула 1892. године, која му је уважена и он прелази у Лесковац по решењу од 16. септембра исте године за учитеља 3 одељења IV разреда са годишњом платом од 1300 динара.⁴³ Већ 7. октобра исте године, премештен је за учитеља 3 одељења III разреда у истој школи. Настава је у лесковачкој школи учитељ све до пензионисања 4. октобра 1897. године, када је према решењу за укупно 33 године и 18 дана учитељске службе добио пензију од

1447,46 динара. По пријему решења о пензији, Крстић је новом молбом тражио да му се у сталне године службе признају и 22 месеца које је провео у војној служби за време српско-турског рата. Главни просветни савет је према реферату Л. Лазаревића усвојио и овај захтев одређујући нову пензију од 1495,80 динара годишње.⁴⁴

Настас Крстић се по пензионисању преселио у Београд где је и умро 24. маја 1918. године.⁴⁵

Од деце је поред већ поменуте Катарине са првом женом, имао још двоје Светозара и Персу са учитељицом Ленком.⁴⁶

На крају би са осећањем пријатне дужности посебно захвалио Божидару Каписазовићу, који ми је својим напоменама а и преписима умрлици и крштеница Настаса Крстића и чланова његове породице помогао да боље схватим и осветлим животни пут наших учитеља.

НАПОМЕНЕ:

1. Лесковачки зборник, III, 1963, стр. 180—183.

2. Архив СР Србије, Министарство просвете, РН 1211 од 28. априла 1878. год.

3. Јован Хади Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*. Београд, 1928. стр. 424—425; Климент Џамбазовски, *Културно-општественически врски на македонците со Србија во текот XIX век*. Скопје, 1960, стр. 24, 78, 115—116, 118—123.

4. Архив СР Србије, Министарство просвете, 1889, XXXVI, 168. У умрлици Настаса Крстића, коју ми је љубазно ставио на распологање Божидар Каписазовић, пише да је у тренутку смрти 1918. имао 80 година што претпоставља да је рођен 1838. године. Ми смо за годину рођења означили ону која се помиње у најстаријем документу.

5. Исто, 1858, I, 56.

6. Исто, 1861, IX, 1500; 1863, X, 1748.

7. Исто, 1861, IX, 1500.

8. Исто, 1863, X, 1748.

9. Исто, 1862, II, 204.

10. Исто, 1889, XXXIV, 168.

11. Исто, 1878, V, 373.

12. Исто, 1889, XXXIV, 168.

13. Исто, 1878, V, 373.

14. Исто, 1876, IV, 2.

15. Исто, 1878, IX, 298; 1889, XXXIV, 168.

16. Према саопштењу Божидара Каписазовића прва жена се звала Мара и умрла је 21. јула 1870. године у Тетову. У некрологу Катарине С. Каписазовић (Сретен Динић, *Народни будилник*. Лесковац, 1931, стр. 95) пише да је рођена у Тетову 1870. а да је умрла 13. јануара 1931. године. Између осталог Катарина је била „велики добротвор“ часописа Народни просветитељ. Уз некролог је приложена и њена слика.

17. Архив СР Србије, Министарство просвете, 1898, XII, 16.

18. Лесковачки зборник, III, 1963, стр. 183.

19. Министарство просвете, Протокол за 1872, бр. 3210. Писмо није сачувано.

20. Исто, 1889, XXXIV, 168. Према потврди коју је Настасу Крстићу издао Милош Милојевић, 26. септембра 1884. године у Лесковцу, одобрење за премештај издао је он лично.

21. Исто, 1880, VIII, 174.

22. И поред извршених истраживања у овом смислу, нисмо нашли ниједну молбу за упућивање књига из Београда. Много година пре Крстићевог доласка у Лесковац један број књига пренео је Коста Митровић. О томе је сачуван следећи докуменат:

„Инспекторат типографије

П. Н. 2822

21. Декември 1861.

у Београду

Епигрому лесковачке школе у Старој Србији Костију Митровићу нека инспекторат спреми и преда следећи број школских књига.

20 комада штица мали

20 „ Буквара српских

15 „ Ј-ви читанки

10 „ III-ћи читанки

10 „ собранија Молитви

10 „ Мал. Катихизиса

10 „ мал. св. историја

10 „ први знања

10 „ мали рачуница за III раз.

10 „ мали општи земљописа

10 „ мал. српски граматика

10 „ Историје срп. народа

10 „ писмени састава

10 „ Српскиј прегледници

10 „ Мал. земљ. Србије и Турске

под данашњим даном примио сам писмо под горњом нумером и даном од Управе просвете.

Коста Митровић из Лесковца“.

(Министарство просвете, 1861, X, 1720)

23. Исто, 1880, VIII, 274.

24. Глиша Костиј, *Ча-Митина школа*. Београд, 1898, стр. 97—98.

25. Министарство просвете, 1898, XII, 16.

26. Исто, 1878, III, 80.

27. Исто, 1898, XII, 16.

28. Исто, 1878, III, 80; 1878, III, 103.

29. Исто, 1878, I, 162.

30. Исто.

31. Исто.

32. Исто, 1878, IX, 298.

33. Исто, 1878, I, 149.

34. Исто, 1880, VII, 241.

35. Исто, 1880, IX, 286.

36. Исто, 1882, IX, 855.

37. Исто, 1882, XXIII, 2874.

38. Препис умрлице треће Настасове жене Јелене љубазно ми је ставио на распологање Божидар Каписазовић. Препис умрлице издаља је београдска општина Врачар према матичној књизи умрлих из 1924. године. Последња адреса Јелене Крстић била је Молерова бр. 96.

39. Министарство просвете, 1894, XLVII, 16.

40. Исто, 1886, XI, 223.

41. Исто, 1888, XV, 58; 1888, XVII, 149.

42. Исто, 1889, XVI, 12.

43. Исто, 1892, XXXVI, 2.

44. Исто, 1898, XII, 16.

45. Према препису умрлице Настас Крстић је умро у 7 часова увече. сахрањен је 26. маја у 2 сата после подне, на Новом гробљу у Београду. Последња адреса Молерова бр. 96. Књиге умрлих се чувају у општини Врачар.

46. Према препису умрлице учитељ Светозар Крстић је умро у Битољу 25. јуна 1920. године у 49 години живота. Према препису крштенице Персиде Крстић она је рођена 28. септембра 1877. године у Београду.

Staniša Vojinović

LENKA I NASTAS KRTIĆ

(annexe à la biographie)

Lenka et Nastas Krstić font partie de la génération des plus anciens maîtres de Leskovac. On en prend connaissance de plus en

plus. L'auteur met au jour de nouveaux documents de leur biographie complétant ainsi la littérature qui en existe.

Попис радова др Владимира Стојанчевића о првом српском устанку

Недавно је Народни музеј у Лесковцу објавио избор радова Србија у време првог српског устанка 1804—1813 др Владимира Стојанчевића, свог угледног и дугогодишњег сарадника. Владимир Стојанчевић, дописни члан Српске академије наука и уметности и научни саветник Историјског института у Београду, познати је стручњак за историју српског народа у XIX и XX веку. Писац је неколико књига* и бројних студија, расправа и чланака штампаних у најугледнијим нашим часописима, годишњацима, зборницима и листовима.

Овде доносимо попис свих штампаних радова др Стојанчевића из устаничке проблематике. Десетак расправа и чланака предатих или припремљених за штампу нисмо побележили.

Напомињемо да је био-библиографија др Владимира Стојанчевића штампана у „Годишњаку Српске академије наука и уметности“, књ. LXXXVI (за 1979), Београд, 1980, стр. 483—504.

1952.

1. *Prvi srpski ustanak*. Према казивањима и списима савременика. Сабрао и уредио Божидар Ковачевић, Београд 1951, стр. 150. — Историјски гласник, Београд, 1952, 1—4, стр. 162, 8° Белешка.

1954.

2. *Dahitska uprava u Srbiji*. — Политика, 17. I 1954, LI, 14716, стр. 6, фол.
3. *Prvi srpski ustanak i južnoslovenske zemlje*. — Историјски преглед, Београд, 1954, 1, стр. 7—17, 8°
4. *Prvi srpski ustanak i njegovo vreme*. — Међunarodna politika, Beograd, 16. III—1. IV 1954, V, 95(6), str. 19—21; 96(7), str. 20—21, 4°

Prevodi:

Der Erste Serbische Aufstand und seine Zeit. — Internationale Politik, Belgrad, 15. III—1. IV 1954, V, 95(6), pp. 21—24; 96(7), pp. 21—23, 4°

La Première insurrection serbe et son époque. — Revue de la politique mondiale, Beograd, 16. III—1. IV 1954, V, 95(6), pp. 20—23; 96(7), pp. 21—23, 4°

The First Serbian Rising and Its Time. — Review of International Affairs, Beograd, 16. III—1. IV 1954, V, 95(6), pp. 19—22; 97(7), pp. 18—20, 4°

5. *Prvi srpski ustanak prema Bugarskoj i Bugarima*. — Историјски гласник, Београд, 1954, 1—2, стр. 121—147, 8°. Рез. фр. јез.

6. *Prvi srpski ustanak prema Bugarskoj i Bugarima*. Посебан отисак из „Историјског гласника“ 1—2 за 1954. Београд, 1954. Стр. 27, 8°. Рез. фр. јез.
Вид. бр. 5.

7. Сергије Димитријевић, *Стрела — Лесковчани у Првом српском устанку (историја и предање)*. Лесковац 1954, стр. 75. — Историјски гласник, Београд, 1954, 4, стр. 183—187, 8°
Приказ.

1955.

8. *Geografski lik Srbije u doba Prvog ustanaka*. Посебна издања Српског географског друштва, Свеска 32. Београд 1954, стр. 102. — Историјски гласник, Београд, 1955, 2, стр. 150, 8°
Приказ.

9. *Становништво Србије за време Првог устанка*. — Историјски гласник, Београд, 1955, 3—4, стр. 41—58, 8°. Рез. енгл. јез.
И сепарат.

1956.

10. *Душан Пантелић* 28. октобра 1979 — 10. октобра 1955. — Историјски часопис, 1956, VI, стр. 261—267, 8°

* Кнез Милош и Источна Србија (1957); *Obaveštajna služba i Karadorđevoj i Miloševoj Srbiji* (1964); Његово доба (1966); Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мора 1829. до Париског конгреса 1856. године 1971), и др.

11. *Prilozi statističkom proučavanju Prvog srpskog ustanka (1804—1813 god.)* Izdanje Zavoda za statistiku NR Srbije. Prilozi 14, Beograd (juni) 1955, 93. — Историски гласник, Београд, 1956, 2, стр. 98—100, 8°. Приказ.
12. *Tursko становништво у Србији пред Први српски устанак.* — Зборник Матице српске — Серија друштвених наука, Нови Сад, 1956, 13—14, стр. 127—134, 8°. Рез. нем. јез. И сепарат.

1957.

13. *Борбе за ослобођење Београда 1804—1806. године.* — Годишњак Музеја града Београда, 1957, IV, стр. 111—142, 4°. Рез. фр. јез.
14. *Јужнословенски добровољци у борбама за ослобођење Београда.* — Политика, 29. VII 1957, LIV, 15882, стр. 5, фол.
15. *Turski izvori o Srpskoj revoluciji 1804.* Knjiga I, Spisi Carske kancelarije 1789—1804. Uredio i preveo Hazim Šabanović. Izdanje Istoriskog društva NR Srbije. Beograd 1956, XXX+334. — Arhivist, Beograd, 1957, VII, 3—4, str. 125—129, 8°

Приказ.

1958.

16. *Enciklopedija Jugoslavije*, [том] 3. Dip-Hid Zagreb, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda SFRJ, MCMLVIII, 4°: Đurić-Dimitrijević Janićije (стр. 212—213); Genevye Johann Georg (стр. 436); Hadži-Mustafa paša (Šinik Zade) (стр. 647—648).
17. *Откуда у Вишњићевој песми „Почетак буне против дахија“ пomen седамнаест нахија у Београдском пашалуку.* — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1958, књ. XXIV, св. 3—4, стр. 287—294, 8°

И сепарат.

1960.

18. *Italinskij Andrej.* — [У књизи]: Enciklopedija Jugoslavije, [том] 4. Hil-Jugos, Zagreb, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, MCMLX, стр. 400, 4°
19. *Posleratna istoriografija o Prvom srpskom ustanku.* Kratak pregled izdanja građe, studija, rasprava i priloga — Arhivski almanah, Beograd, 1960, 2—3, str. 285—295, 8°

1961.

20. *Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду првог српског устанка.* — Лесковачки зборник, 1961, I, стр. 6—12, 4°

1962.

21. *Građa iz Zemunskih arhiva*, knjiga II, 1809. Izdanje Istoriskog arhiva Beograda. — Адхивски алманах, Beograd, 1962, 4, стр. 251—255, 8°

Приказ

22. *Enciklopedija Jugoslavije*, [том] 5. Jugos Mak, Zagreb, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, MCMLXII, 4°. Knežina (стр. 265); Knežinska samouprava u Srbiji (стр. 265); Krdžalije (стр. 389); Mahmud II (стр. 596).

23. Milovan Ristić, *Mladen Milovanović*. Biblioteka portreti. Izdanje Nolita, Beograd 1962, (263). — Arhivski almanah, Beograd, 1962, 4, str. 256—258, 8°.

Prikaz

24. *Први српски устанак и лесковачки крај.* Лесковачки зборник, 1962, II, стр. 9—23, 4° И сепарат.

1964.

25. *Вукова знања о историјској географији, историјској етнографији и демографији Србије Првог и Другог српског устанка.* — Ковчежић, Прилози и граба о Доситеју и Вуку, Београд, 1964, VI, стр. 130—150, 8°

И сепарат.

26. *Obaveštajna služba u Srbiji za vreme prvog srpskog ustanka.* — [У књизи:] Dr Vladimir Stojančević, Obaveštajna služba u Karadordevoj i Miloševoj Srbiji, Beograd, Državni sekretarijat narodne odbrane — Uprava bezbednosti, 1964, str. 9—75, 8°. — Istorija grada, knjiga III.

1965.

27. *Enciklopedija Jugoslavije*, [том] 6. Maklji — Put, Zagreb, Izdanje i naklada Jugoslovenskog leksikografskog zavoda, MCMLXV, 4°: Mićić Jovan (97); Nahija (стр. 199); O-rurk, Josif Kornilijević (стр. 391); Pazvanoğlu Osman (стр. 448—449); Pantelić Dušan (стр. 423—424); Petrović Miloje (стр. 487); Petrović Milutin-Era (стр. 487); Prvi srpski ustanak. Političke i društvene promene. Ideja oslobođenja (стр. 640—642).

28. *Леополд Ранке и његова српска револуција.* — [Предговор књизи:] Леополд Ранке, Српска револуција, Beograd, Српска књижевна задруга, 1965, стр. 9—24, 8°

И сепарат.

29. *La Première insurrection serbe.* — [In:] Historiographie Yougoslave 1955—1965, Beograd, Fédération des sociétés historiques de Yougoslave, 1965, pp. 223—226, 8°.

30. *Школски историјски атлас.* (Приредили и предговор написали: Реља Новаковић, Гавро Шкриванић, Владимира Стојанчевић и Жељко Шкаламера), Beograd. Завод за издавање уџбеника, 1965. Стр. 64, 4° Остале издања: II — 1968; III — 1970; IV — 1972; V — 1973; VI — 1974; VII — 1975; VIII — 1977; IX — 1978; X — 1980, Вид. Београдски пашалук пред Први српски устанак (стр. 34); Народни устанци у нашим земљама у XIX веку (стр. 37); Развој Првог и Другог српског устанка (стр. 38).

1966.

31. *Први српски устанак и Милошево учешће у њему.* — [У књизи:] Владимира Стојанчевић, Милоша Обреновић и његово доба, Beograd, Просвета, 1966 стр. 25—44, 8°. Историјска библиотека, II коло, 2. књига.

1968

32. *Вук као историчар.* — [У књизи:] О Вуку Карапићу, Студије и есеји, Beograd, Просвета, 1968, стр. 197—212, 8°

33. *Enciklopedija Jugoslavije*, [том] 7. R-Srbiја, Zagreb, Izdanje i naklada Jugoslovenskog leksikografskog zavoda, MCMLXVIII, 4: Radojković Miletta (стр. 24); Riga od Fere (стр. 71).

34. Око учешћа Пироћанаца у првом српском устанку 1805. године. — Пиротски зборник, 1868, I, стр. 17—23, 8°. И сепарат.

1969.

35. Протини Мемоари у светлости историјских догађаја. — [У књизи:] Прота Матија Ненадовић, Мемоари, Нови Сад, Матица српска — Београд, Српска књижевна задруга, 1969, стр. 23—39, 8°. — Српска књижевност у сто књига — књига 15

1970.

36. О становништву и грађанима Шапца у време Првог устанка. — Годишњак Историјског архива, Шабац, 1970, VIII, стр. 347—370, 8°. И сепарат.
37. Политичке и културне везе Србије и Београда са југословенским и балканским земљама и народима у првој половини XIX века. — Годишњак града Београда, 1970, XV (за 1968), стр. 27—54, 4°. Рез. фр. јез.

1972.

38. Протокол избеглица из Србије у Земун 1813. године. — Зборник Историјског музеја Србије, Београд, 1972, 8—9, стр. 43—85, 8°. Рез. нем. јез. И сепарат.
39. Устанак 1804. — [У књизи:] Српски устанак 1804. Приручник за ученике основне и средњих школа, Београд, Историјски музеј Србије и Завод за уџбенике и наставна средства Србије, 1972, стр. 23—38, 8°.

1973.

40. Миграција Пироћанаца у Србији у време првог устанка 1804—1813. године. — Пиротски зборник, 1973, 3, стр. 31—37, 8°. И сепарат.
41. Око Вукове хронологије догађаја од опсаде Неготина до пада Пореча 1813. године. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1973, књ. XXXIX, св. 3—4, стр. 203—210, 8°. И сепарат.
42. Socijalni i ekonomski položaj srpskog naroda u Srbiji i procesi društvenog raslovanja u prvoj polovini XIX veka (1800—1840). — Jugoslovenski istorijski časopis, Београд, 1973, 3—4, стр. 103—120. И сепарат.

1974.

43. Земља и људи у Србији за време првог устанка (1804—1813). — Глобус, Београд, 1974, VI, 6, стр. 136—142, 8°.
44. Србијанске избеглице из 1813. године у карантинима и карантинским збоговима Баната и Срема. — [У књизи:] Зборник радова VI научног састанка Научног друштва за историју здравствене културе Југославије, Секција САП Војводине, Панчево, 11—12. маја 1974. Панчево, 1974, стр. 145—149, 8°. И сепарат.
45. Политички узроци променама становништва Београда и околине у време првог српског устанка. — Годишњак града Београда, 1975, XX (за 1973), стр. 89—105, 4°. Рез. фр. јез. И сепарат.

46. „Уредење“ суда за Шабац и шабачку нахију, од 12. јануара 1811. године. — Зборник Историјског музеја Србије, Београд, 1975, 11—12, стр. 61—65, 8°. Рез. рус. јез. И сепарат.

47. The First Serbian Uprising. — [У књизи:] The Historiography of Yugoslavia 1900—1975, Belgrade, The Association of Yugoslav Historical Societies, 1975, pp. 199—202, 8°.

1976.

48. „Второ сказаније о падежу Србске шумадије“ у делу Герасима Георгијевића — пеничко казивање и историја слома Србије 1813. године. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1976, књ. XLII, св. 1—4, стр. 256—261, 8°. И сепарат.

49. Схватања и проучавања Севузара Марковића друштвено-политичке проблематике првог српског устанка. — Историјски часопис, Београд, 1976, XXIII, стр. 155—115, 8°. Рез. фр. јез.

И сепарат.

1978.

50. Карађорђе Петровић, војвод Првог српског устанка 1804—1813. године. — Зборник за историју Матице српске, Нови Сад, 1978, 17, стр. 7—41, 8°. Рез. енг. јез.

И сепарат.

51. Лесковчани за време Првог устанка. — Наша реч, Лесковац, 14. I 1978.

1979.

52. Баталакина историја првог српског устанка. — [Поговор књизи:] Лазар Арсенијевић Баталака, Историја Српског устанка, Београд, Слово љубе, (фототипија издања из 1899), 1979, стр. III—LIII, 8°.

53. Први српски устанак и ослободилачки покрет у Турској 1804—1813. године. Узроци, догађаји, последице (значај). — Историјски гласник, Београд, 1979, 1—2, стр. 7—16, 8°. И сепарат.

54. Први српски устанак и ослободилачки рат у Турској 1804—1813. — [У књизи:] Први српски устанак, Републички одбор за обележавање 175. годишњице првог српског устанка и Историјски институт, 1979, стр. 33—64, 8°.

55. Spoljna politika ustaničke Srbije. — [У књизи:] Zbornik radova o sudstvu i zakonitosti u prvom srpskom ustanku, Beograd, Savez pravnika Socijalističke Republike Srbije, 1979, str. 57—69, 8°.

56. Улога планина у Првом српском устанку 1804—1813. године. — Глобус, Београд, 1979, XI, б. 11, стр. 201—207, 8°. И сепарат.

1980.

57. Der Erste serbische Aufstand. — Jugoslawische Revue, Belgrad, 1980, 3, pp. 38—40, 4°.

- Первое сербское восстание. Югославия, Београд, 1980, стр. 38—40, 4°. Le Premier soulèvement serbe. — Yougoslave Revue, Belgrade, 1980, 3, pp. 38—40, 4°.

- El Primer Alzamiento Serbio. — Revista Jugoslava, Belgrado, 1980, 3, pp. 38—40, 4°. The First Serbian Uprising. — Yugoslav Review, Belgrad, 1980, 3, pp. 38—40, 4°.

58. *Први српски устанак 1804—1813.* — Лесковачки зборник, 1980, XX, стр. 183—189, 4^о. Рез. нем. јез.
И сепарат.
59. *Резултати и значај Вуковог дела о првом српском устанку.* — Ковчежић, Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, Београд, 1980, XVIII (за 1979—1980), стр. 7—12, 8^о
И сепарат.
60. *Шабац и Шабачка нахија у првом устанку 1804—1813.* — [У књизи:] Шабац у прошлости, [књ. II, Шабац, Издавач РНИРО „Глас Подриња”, 1980, стр. 7—81, 8^о
И сепарат.
61. *Србија у време првог устанка 1804—1813.* Лесковац, Штампа „Напредак“. 1980. Стр. 292+[3], 8^о — Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књ. 28.

Садржај: Предговор (5—6). — Турско становништво у Србији пред први српски устанак (7—13). — Дахијска управа у Србији (14—16). — Откуда у Вишњићевој песми „Почетак буне против дахија“ помен седамнаест нахија у београдском пашалуку (17—23). — Борба за ослобођење Београда 1804—1806. године (24—56). — Јужнословенски добровољци у борбама за ослобођење Београда (57—59). — Око учешћа Пироћанаца у првом српском устанку 1805. године (60—66). — Први српски устанак и лесковачки крај (67—88).

— Први српски устанак и ослободилачки покрет у Турској 1804—1813. (89—109). — Први српски устанак према Бугарској и Бугарима (110—131). — Ово Вукове хронологије догађаја од опсаде Неготина до пада Порече 1813. године (132—140). — Социјални и економски положај српског народа у Србији и процеси друштвеног раслојавања за време првог устанка (141—152). — „Уређеније“ суда за Шабац и Шабачку нахију од 12. јануара 1811. године (153—156). — Караборећ Петровић, војд првог српског устанка (157—191). — Спољна политика устаничке Србије (192—204). — Земља и људи у Србији за време првог устанка (213—229). — О становништву и људима Шумадије у првом српском устанку (230—237). — Политички узроци променама становништва Београда и околине у време првог српског устанка (238—260). — Миграције Пироћанаца у Србији у време првог устанка 1804—1813. године (261—266). — Лесковчани за време првог српског устанка (267—168). — Вук као историјар (269—282). — Схватања и проучавања Светозара Марковића — друштвено-политичке проблематике првог српског устанка (283—292) — *La Serbie au temps de l'insurrection 1804—1813.* (293). — Прештампани радови бр. 2, 5, 9, 12, 13, 14, 17, 24, 32, 34, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 49, 50, 51, 54. и 55.

ХРОНИКА

Двадесетогодиšњица „Лесковачког зборника“

У организацији Народног музеја и Технолошког факултета, у Лесковцу је 10. октобра 1980. године одржан скуп сарадника Зборника, јавних и културних радника и представника друштвено-политичких организација Лесковца. На скупу је било речи о двадесетогодишњем излажењу „Лесковачког зборника“, о његовој физиономији, програму и нивоу прилога објављених у двадесет томова ове научне публикације. У широкoj и обухватној дискусији учествовало је више сарадника Зборника, научних радника из Лесковаца и других места, гостију и представника друштвено-политичких организација. Најпре је све присутне поздравио председник Скупштине лесковачке општине Милорад Вељковић а затим је о „Лесковачком зборнику“ говорио главни и одговорни уредник Хранислав Ракић. Добивши реч, декан Технолошког факултета у Лесковцу мр Живан Стојковић говорио је о иницијативи да се на првом факултету у Лесковцу покрене стручни часопис и замолио присутне да се изјасне о овој намери и о концепцији часописа коју је он широко обrazложио. Присутни су дали подршку идеји да се покрене стручни часопис Технолошког факултета.

На овом месту доносимо излагања на скупу оним редом како су изговорена. Сви учесници у дискусији ауторизовали су своја излагања. „Лесковачки зборник“ их доноси у искреном уверењу да ће она бити не само сведочанство о његовој егзистенцији и односу сарадника према овој публикацији и начину њеног уређивања, већ и подстрек и коректив за даље деловање редакције.

Милорад Вељковић

Посебна је част да, у иначе богатој културној баштини једног града, присуствујемо значајном слављу поводом две деценије постојања и редовног излажења Лесковачког зборника. Такође је велико задовољство да смо се тим поводом окупили на првој високошколској установи у нашем региону — Технолошком факултету у Лесковцу.

Ваш одзив показује колико сте привржени овој историјској и научној публикацији која је за ових двадесет година стекла велику репутацију, представљајући значајан извор и за друге научне раднике наше земље. Преко Лесковачког зборника многи истраживачи историјске про-

шлости НОР-а и револуције, упознали су научна достигнућа у овој области и значај овог подручја за историју наших народа и народности.

Са задовољством можемо констатовати да је наш Зборник окупио велики број научних кадрова из свих крајева наше земље. То је доказ да је Лесковачки зборник био привлачна научна публикација која је успела да и вас ангажује на овако значајном послу.

Друштвено-политичка заједница и СО Лесковаца чинили су до сада, а чиниће и убудуће, напоре да се дà пуна подршка Лесковачком зборнику како би наставио са досадашњим успешним радом. Ми смо задовољни квалитетом радова у Зборнику, уверени смо да је наша друштвена за-

једница имала значајне користи у обавештавању јавности о резултатима изучавања историје Лесковца и околине, а и југа Србије.

Овом приликом изражавамо захвалност пре свега Народном музеју, Редакцији и одговорном уреднику Храниславу Ракићу за успешан дугогодишњи рад.

Очекујемо да ћете својим прилозима у дискусији допринети да наш **Зборник** настави успешно научноистраживачки рад и још више допринесе афирмацији историјске прошлости нашега краја.

Користећи богато искуство у успешном издавању **Лесковачког зборника** и подржавајући иницијативу Технолошког факултета о покретању часописа који би се бавио проучавањем оних научних области које су у непосредној вези са развојем хемијске, текстилне, прехрамбене и др. грана индустрије, молимо вас да и о овом питању дате своје мишљење. Сматрамо да је иницијатива врло корисна и да је у складу са потребама удруженог рада.

Још једном вам захваљујемо на одзиву и желимо вам успешан рад и пријатан боравак у нашем граду.

Хранислав Ракић

Данас смо се састали да прославимо јубилеј поводом изласка двадесете свеске **Лесковачког зборника**, нашег заједничког дела, које смо у току ових двадесет година стварали. Можемо слободно рећи да се ради о колективном делу што потврђује и број сарадника који је достигао импозантну цифру од 113 научних радника, из различитих научних области, стручњака цењених у научним круговима. Ту су и млади истраживачи и почетници којима је **Лесковачки зборник** уступио своје странице и омогућио им да закораче у сферу науке и историје. На тој начин смо подстакли младе кадрове на истраживачки рад из различитих научних области. Можемо са поносом констатовати да је **Лесковачки зборник** утицао да се увећа научни кадар Лесковца и околине. Овај број износи 33. Очекујемо с правом да ће се овај број и повећати јер је интересовање све веће. Зар то не говори о великом утицају који је извршио **Лесковачки зборник**. Зато и имамо разлога да будемо задовољни што смо и на овај начин допринели да се активира интелектуални потенцијал који је дао и сигурно ће дати још већи допринос развоју јужноМоравског региона, а посебно Лесковца и околине.

О значају и вредности **Лесковачког зборника** говоре и подаци да се он нала-

зи у многим чувеним светским библиотекама и библиотекама широм наше земље. Око три стотине примерака сваког броја одлази у библиотеке широм наше земље. На тај начин историја овог краја постаје приступачна научним радницима и другима, који читају **Зборник**, да се упознају са оним што се овде догађало кроз векове, а посебно у НОР и револуцији. То је и најбољи начин да се презентира историјска истина о овом крају и да тако више будемо приступни у југословенској историографији. Оваквој вредности и интересу за **Зборник** допринели су и афирмисани научни радници, академици, доктори наука, познати стручњаци из појединачних научних области и историјских периода, други сарадници. Сви ми овде, као и они који нису могли да присуствују овом свечаном радном склопу, заслужни смо за научну вредност **Зборника** и његову популарност у научним круговима и међу историчарима. Тако је **Зборник** постао дело свих нас из многих градова Србије, Македоније и др. република и покрајина. Стога ово колективно дело је најбоља манифестација наше заједништва и научног програма који смо заједно остваривали дајући тако свој допринос развоју овог дела наше земље и тако утицали да се и други активније баве историјским истраживањима. Наше је мишљење да би без тог колективног рада наши резултати били веома скромни, а ми бисмо били мање уједињени око истог научног циља. Верујемо да ћемо наставити са овим заједничким радом и да ћемо проширивати број сарадника.

Нећемо претерати ако констатујемо очигледну чињеницу да је **Лесковачки зборник** из године у годину добијао у научној и историографској вредности. Радови који се објављују све су квалитетнији, а то је наша заједничка заслуга. Сама Редакција не би могла да побољша квалитет и научну вредност без научне одговорности сарадника који су одлучујући утицали да постигнемо овако добре научне и историографске резултате. Разуме се да је Редакција водила политику сталног успона **Лесковачког зборника** и у том циљу трагала за научним радницима који су својим радовима и испуњавали странице **Зборника**. Редакција је пружала подршку младим и неафирмисаним научним радницима и историчарима водећи при томе рачуна да се њихови радови налазе на одговарајућој научној вредности. Верујемо да се слажете са нама да смо у томе успели. Уверени смо да ће ова политика Редакције бити овде на склопу верификована као правилна, уз да-

вање савета и нових предлога за још бољи њен рад у будућности.

Лесковачки зборник доживео је бројне приказе који говоре о његовој вредности. На тај начин смо били са својим радовима присутни у јавности. Сигурно је да су прикази утицали и на повећање броја читалаца нашег Зборника. За нас је то највећа награда. Ови прикази су били афирмавативни, а њихови писци су научни радници и публицисти. Уверени смо да на овом плану мора још више да се уради. Имајући у виду научност Зборника критика би морала да буде још разгранатија како би се проширила број читалаца а то значи како би историјска истина била доступнија већем броју људи. У том погледу пред нама остаје задатак да својом активношћу допринесемо развоју научне критике и дамо подршку онима који желе да се њоме баве. Критичи ћемо убудуће дати више места у Зборнику.

Наш Зборник постао је извор за даља проучавања, научним радницима и историчарима за писање дела из прошлости и НОР-а и социјалистичке револуције. У одбрањеним докторским дисертацијама радови из Зборника су такође коришћени а то и значи да су научно верификовани као поузданни, а историјске и научне чињенице тачне. Ми смо имали случајева да нам се поједини научни радници непосредно обраћају пошто нису били у могућности да преко њима приступачних библиотека добу до Зборника. Ово може само да нас охрабри да са још већом научном одговорношћу пишемо и објављујемо радове. У Зборнику се налазе и нека дела која представљају синтезе поједињих историјских периода што је за похвалу јер говори о научној зрелости аутора и расту научне вредности нашег заједничког дела.

У Лесковачком зборнику објављени су материјали са више научних склопова на којима су били научни радници из многих градова тако да су своју научну реч дали о догађајима везаним за југ Србије. На овим склоповима било је могуће доћи и до нових сазнања и до упутстава за даља историографска истраживања. Ово је био још један облик окупљања научних радника. Са задовољством констатујемо да су се научни радници радо одазивали на наше позиве да присуствују научним склоповима. Надамо се да ће и у овој области наша сарадња бити настављена и прошириvana.

Редакција је настојала да покрије сва подручја историје Лесковца и околине. Морамо рећи да су и поред настојања остала нека подручја непокривена као што су: геоморфолошка и физичка, фауна и

флора, минерологија, праисторија, и још нека. Уз то нека историјска раздобља су само додирнута као шо су: средњи век, турско период, иако о овом имамо све више и веома добрих радова, послератни развој и др. Стога очекујемо од наших садашњих сарадника да у том правцу развијају научноистраживачки рад. Редакција ће настојати да за неистражене или недовољно обраћене области пронађе одговарајуће стручне кадрове и омогућити им да објаве своје радове.

Намера је била да се у Зборнику по времено прештампавају радови аутора који су стварали до 1918. године. У овим радовима има доста историјских података које треба на нови критички начин научно верификовати. Ради се о ауторима који су били детерминисани историјским амбијентом у коме су живели па је разумљиво што њихова дела nose печат тога времена. У овим радовима, када се ослободе наслага старог, могу се наћи велике историјске истине. Ово нисмо остварили пошто није било аутора који би их критички приказали. Надамо се да ће се ови узори наћи.

Наводимо неколико података који илуструју наш заједнички рад на издавању Лесковачког зборника. Објављено је до сада 485 текстова из различних научних области, који обухватају 6.235 страница двостубачног текста, који је написало 113 аутора-сарадника: из Лесковаца, Београда, Ниша, Скопља, Сарајева, Приштине, Новог Сада, Загреба и др. градова. Структура текстова по областима изгледа овако:

Историја (стари период) 91 текст
Историја (раднички покрет и НОБ), 158 текстова
Етнологија, 66 текстова
Археологија, 14 текстова
Историја уметности, 7 текстова
Антропогеографија, 22 текста
Географија, 49 текстова
Биографије, 22 текста
Нумизматика, 1 текст
Економска историја, 4 текста
Музикологија, 1 текст
Историја позоришта, 8 текстова
Лингвистика, 3 текста
Ботаника, 3 текста
Прикази, 8 текстова
Библиографија, 7 текстова
Неколико хроника о раду Народног музеја.

Захваљујући разумевању друштвено-политичке заједнице, Самоуправне интересне заједнице за културу, Основне заједнице за науку Јужноморавског региона, Републичке заједнице за науку и дру-

штвено-политичким организацијама који су материјално помагали, **Лесковачки зборник** је редовно излазио. Тиме је било омогућено издавање неких дела у посебним библиотекама Народног музеја Лесковца.

Користим прилику да се као уредник захвалим ранијој и садашњој редакцији на изузетном залагању и помоћи у редовном излажењу **Лесковачког зборника**. Желим да напоменем да се уређивачки рад обавља без било каквих материјалних накнада. Ово је редакција схватила као свој самоуправни, друштвени, научни и идејно-политички задатак. Верујем да се налазимо међу ретким зборницима који су имали тако добре сараднике по својој стручности и спремности за сарадњу чак и без ауторског хонорара. Многи од њих никада нису постављали питање висине ауторског хонорара, иако је он симболичан. Када се то има у виду мора се сарадницима одати признање јер су стварно суфинансирали излажење **Лесковачког зборника** прихватањем симболичног хонорара. Дакле, ми можемо бити поносни на дело које смо створили преузимајући истовремено обавезу да још активније наставимо да повећавамо научну и другу вредност нашег **Зборника**.

Још једном вам захваљујем на сарадњи и заједничком раду и доласку да увеличамо ово наше славље које, по нашем обичају, претварамо у радни скуп као што смо то увек и радили.

У досадашњем раду на издавању **Лесковачког зборника** било је извесних дилема и то: да ли **Лесковачки зборник** треба да промени формат; да ли да објављује радове са ширег региона; да ли да објављује радове Лесковчана који се баве историјском и другом проблематиком са аспекта Србије и Југославије итд., итд. Надамо се да ће данашња дискусија да разреши многа од тих питања.

Додуше ми смо многа постављена питања решавали са нашим другим библиотекама, јер смо издавали посебне публикације наших доктора и магистара друштвених наука. Надамо се да ћемо то и будуће чинити.

Уколико Технолошки факултет отпочне са издавањем часописа многи Лесковчани који се баве природним и другим друштвеним наукама, моћи ће да објављују своје радове.

Наша је дужност да се сетимо оних наших сарадника који нису данас међу нама и да им одамо дужну пошту и захвалност за научни допринос квалитету **Лесковачког зборника**. То су: Јован Алексић, др Иван Чина Глигоријевић, Славко

Грданички, Радивоје Љубинковић, др Милivoје Павловић, др Невенка Петровић, Зарије Поповић, Фреди Фазловски, др Миленко Филиповић, Бошко Крстић и Душан Узелац. Хвала им и слава!

Још једном вам захваљујем на сарадњи и заједничком раду и доласку на овај скуп који је нова прилика за договор о будућем нашем раду. Позивам вас да својим активним учешћем дате допринос побољшању квалитета **Лесковачког зборника**, како би добио још већу научну вредност.

Мр Живан Стојковић

Октобра прошле године почeo је са радом Технолошки факултет у Лесковцу, као девети факултет Универзитета у Нишу и прва високошколска организација у Јужноморавском региону. То је био резултат дугогодишњих припрема и темељних анализа о потребама удруженог рада, као и реализације исправне политике да високошколске организације треба отварати у оним срединама које ће им дати и типично обележје. То је у исто време и сазревање одређеног подручја, његове привредне свести и свести радника у удруженом раду да без високостручних кадрова и најнепосреднијег праћења научних достигнућа нема напретка индустријске производње.

И тако данас, са задовољством истичмо чињеницу да смо сведоци једног преображаја Лесковца и целог региона у коме већ годину дана живи, ради и развија се први факултет. Данас је он, заједно са Народним музејом, организатор овог уваженог скупа, а већ јуна 1981. године биће домаћин првог научног скупа о перспективама развоја текстилне индустрије Јужноморавског региона, када ће окупити истакнуте научнике, сараднике и представнике привреде, који ће саопштавати своја научна истраживања и помоћи да се што успешније даље развија ова традиционално карактеристична индустријска грана на овом подручју. На исти начин биће обрађивана и проблематика развоја хемијске, прехрамбене и других грана индустрије. Примена конкретних научних достигнућа била би и гаранција успешног развоја и оправдање нашег постојања.

Само за годину дана Лесковац је обогаћен присуством нових 715 редовних и ванредних студената на Технолошком факултету који се на биохемијском и текстилном одсеку припремају за производњу и који представљају потенцијал научно-истраживачког кадра. Исто тако Лесковац је до сада добио десет наставника Факул-

тета од којих у звању доцента седам, ванредна професора два и једног редовног професора, а такође и једанаест сарадника у звању асистента и асистента приправника. Без сумње да је то веома значајно за научноистраживачки рад и за усавршавање кадрова у удруженом раду. До краја следећег средњорочног плана развоја на овом факултету Лесковац треба да има 3.080 редовних и ванредних студената, 85 наставника и сарадника, а створиће и услове да садашњи прехрамбени смер прерасте у одсек, а затим и у самосталан агрондустријски факултет.

Проширење научноистраживачког рада је основна оријентација Факултета у циљу повезивања науке и удруженог рада. Овај Факултет је већ сада носилац једног научноистраживачког пројекта заједно са Лерцом у Лесковцу, а Основној заједници науке Јужноморавског региона предложио је још 13 научноистраживачких пројеката. Такву научну активност развијаће у сарадњи са већ постојећим институтом у Лесковцу и институтима универзитета у Нишу и Београду. Предвиђамо, у додгледно време, отварање и самосталних научних института за три основне гране привреде овог региона — текстилне, хемијске и прехрамбене. У складу са реформом високошколских организација и потребама удруженог рада, Факултет ће у сваком тренутку бити спреман да оствари услове за школовање оних кадрова који су потребни удруженом раду у складу са његовим развојем.

Драги гости, данас се налазимо у адаптираним просторијама, а већ је направљен програм изградње зграде високошколских организација са двадесет шест хиљада квадратних метара простора.

Другарице и другови,

Наш данашњи скуп, као што је то већ нагласио цењени проф. Христијан Ракић, има за циљ да дамо свој прилог постизању још већих резултата у подизању научности и историографске вредности **Лесковачког зборника**. Ми са своје стране користимо прилику да честитамо двадесетогодишњи јубилеј излажења **Лесковачког зборника**. У исто време од вас, као цењених научних радника, историчара и политичких радника желимо да чујемо мишљење о покретању новог часописа, који би третирао бројна научна питања. Очекујемо сугестије и подршку иницијативи о покретању часописа Факултета, који би био још једна могућност нашег даљег окупљања за остваривање заједничког циља у подизању научне свести, подстицају

научноистраживачког рада и афирмирању научних резултата.

Постоји мишљење да се део активности Факултета, претежно из области природних наука, одвија преко **Лесковачког зборника**. Ово би било веома корисно пошто се **Лесковачки зборник** већ афирмирао као научна и историографска публикација. Уз то дошло би и до јединства науке данашњице и историје наука, међу којима и историја саме историјске науке. Сигурно да би то значило и материјалне уштеде. Ако би се то остварило онда би се морала проширити садашња редакција **Зборника**. Променила би се и његова структура тиме што би посебан део заузимају науке којима се бавимо ми на Факултету. То би утицало на оригиналност и тачну научну омеђеност **Зборника**, који не би више био само публикација за историју него и за проблеме технолошких наука. Стога је наше мишљење да треба обогатити **Лесковачки зборник** објављивањем радова о историји науке и њиховој практичној примени, али за савремене научне резултате морао би постојати посебан часопис Факултета. На тај начин би се организовано окупили научни радници по својој научној определености око **Зборника** и новог часописа и могли би заједно покренути нове иницијативе.

Часопис је неопходан као место окупљања научних радника којима располаже југ Србије, а посебно Јужноморавски регион. Наши научни кадрови добили би могућност да објављују своје научне резултате, а тиме и мотивацију за даљи научноистраживачки рад. Сигурно да би часопис афирмирао постигнуте резултате и представљао подстрек постојећим и будућим научним радницима. Њихово окупљање само по себи би утицало на промену научних информација и мењању искуства, што је веома значајно за још квалитетнији научноистраживачки рад. Досадашња изолованост и парцијалност довела би до стварања целине и јединства научног потенцијала, који ће утицати на повећање квалитета. То би омогућило и друштвено-политичким заједницама југа Србије да сагледају каквим научним кадровима располажу, колико су продуктивни и на које може да се ослони у напорима да унапреди удруженни рад.

Нови часопис би представљао и неку врсту места за обучавање младих научних радника за научноистраживачки рад објављивањем питања о методу оваквог рада. Ту би били и искусији научни кадрови који би преносили своја стечена искуства, чинећи то тако да их не намећу и стварају неке шеме као једино важеће,

нега као један од могућих начина деловања. Разуме се да се ту ради и о студентима факултета који показују већи интерес да се баве науком. Њима би часопис помогао да полако али константно улазе у сферу науке и научноистраживачког рада. Поред тога студентима би часопис био и литература из које би могли да уче, а тиме би се подигао и ниво наставе. Отварала би се и нова перспектива младим научницима и студентима да сагледавају своје место у сferи науке и да виде колико напора треба да уложе на рационалан начин да би остварили неки научни резултат.

Путем објављивања написа студената и делова из дипломских радова часопис би их охрабривао да се баве научним радом још интензивније после завршетка студија. Разуме се, у томе би им помогли чланови редакције и стручни рецензенти.

По својој природи часопис би био и место критичког захвата у досадашње научне резултате и износио би критичке примедбе на објављене научне радове, како би се извршила њихова научна валоризација. Ова критичност би унапредила размишљања и трагања за новим доказима о валидности неких научних резултата. Из тога би се рађале нове идеје и нови продори у тајне природе друштва и човека.

Часопис не би био искључиво везан само за науке које се изучавају на факултету. Тешко је сада, без обзира на стално диференцирање раније целовитих наука на научне дисциплине, порећи чињеницу и јединства и испреплетеност наука. Њико-во налажење у једном часопису омогућило би да се научни радници користе и резултатима других научних дисциплина и да тако проширују сферу свог интересовања. Из тога би се сагледала целина приступа свету, човеку и друштву. То значи да би биле присутне и друштвене науке, без обзира што ће доминантно место имати природне. У часопису би се нашли и написи из деловања друштвено-политичких организација и самоуправних органа што би чинило и јединство између науке и друштва, науке и политike, науке и етике.

Простор у часопису био би доступан свим научним радницима, а не само онима са Јужноморавског региона или југа Србије. Ради се о слободи научних информација и њиховом протоку. Све је то усмерено ка афирмацији наука и њихово презентирање јавности како би биле примењиване у оноликој мери колико данас омогућавају привредни капацитети. Сигурно да би то утицало и на производну и интелектуалну делатност у будуће.

Без сумње да би доступност часописа омогућио јавности да процењује научни потенцијал, научне и педагошке резултате и успехе у развоју друштвено-економских и самоуправних односа на факултету. Ми смо за то заинтересовани и наша је жеља да се и на овај начин отворамо према друштвеној средини.

Часопис би био отворен према удруженом раду. То значи да би давали доста простора раду научних института по радним организацијама, а постојала би и могућност научних и производних радника да саопштавају своје резултате рада. На тај начин радници из удруженог рада, посебно привредних делатности, извукли би се из зачарености на шта их гура практичан рад и тежња за остваривањем плансних задатака. У ствари отварала би им се перспектива за проналажење нових могућности за подизање продуктивности рада. Затим, осећали би се и практичари и теоретичари. Тако би у себи сједињавали теорију и праксу у својој научној области, а што би било од интереса и за науку и за удруженни рад.

У часопису би били објављивани и материјали са научних скупова који ће се одржавати у организацији факултета или Народног музеја ако се ради о историји наука. Ови резултати би тако дошли до удруженог рада и могли би бити верификовани као могуће применљиви. Тако би била смањена или превазиђена граница између примењених и фундаменталних, теоријских наука.

Факултет се оријентише на научноистраживачке пројекте за потребе удруженог рада и друштвено-политичких јединица. На томе раде и неки институти који сада постоје у радним организацијама. И Факултет и ови институти би могли да обавештавају јавност докле су дошли у остваривању пројеката. Сигурно да би то имало значаја и са становишта неких корекција које би уследиле као резултат критичког приступа објављених резултата.

Веома значајно би било и остваривање марксистичке усмерености наука. Без обзира што имамо „чисте“ науке, оне својим резултатима задиру и у друштвене односе. Уосталом наука и има за циљ да омогући човеку да брже овлада природним и друштвеним законима да би се слободније кретао у односу на природу и ефикасније управљао друштвеним процесима. Поред тога, вршила би се марксистичка критика научних резултата из земље и иностранства. Ово је веома важно јер има појава да се ти резултати користе у антисociјалистичке циљеве, а посебно да би се дозвела у питање научна вредност и идеоло-

шка усмереност марксизма и идеологија Савеза комуниста.

Ето то су нека питања о којима би требало да разговарамо на овом скупу. Не сматрамо да смо дали исцрпну информацију о нашим циљевима при покретању овог часописа. Била нам је намера да поставимо неке дилеме и да вас подстакнемо на дискусију.

Др Јован Бирић

Уводним излагањима Хранислава Ракића и мр Живана Стојковића позвани смо на дискусију у вези с двадесетогодишњим излажењем **Лесковачког зборника** и покретањем новог часописа на Технолошком факултету.

Ја ћу се ограничiti на **Лесковачки зборник** и публицистику Лесковачког музеја.

Своје излагање почeo бих тиме што бих желео да нагласим своје нарочито задовољство што присуствујem овом скупу. Ово задовољство садржано је, пре свега, у томе што је створена могућност да се овде, данас, каже нешто о двадесетогодишњем раду Народног музеја у Лесковцу на пољу организовања научног стваралаштва у овом граду и крају, посебно о његовим публикацијама као што су **Лесковачки зборник** и десетине књига **Посебних издања**.

Лесковачки зборник са својих двадесет књига у двадесет година и остала издања Народног музеја у Лесковцу представљају свакако значајан друштвени и културни догађај. На то колики је то опус и колико вредан — не улазећи у близку анализу и оцену — указују већ и подаци у приступном излагању Хранислава Ракића. Од нас, учесника овог скупа, међутим, очекује се да, на основу познавања овог опуса, одредимо његове дomete и место, да дамо о њему оцену. С обзиром да се отварају широке могућности дискусији по овом питању, ја ћу се у разматрању двадесетогодишње појаве **Лесковачког зборника** и других научних и стручних издања објављених у публицистици Народног музеја, чије резултате и дomete, иначе, високо уважавам и ценим, ограничити на неколико запажања и оцена.

Сматрам, пре свега — премда говорим првенствено у своје име (али надам се да ће се и други учесници скупа као и научна јавност сложити са мном) — да је с појавом **Лесковачког зборника**, с његовим досадашњим резултатом и осталим издањима, на научном пољу и у стваралачкој репутацији добио не само Лесковац и овај

крај, већ и наша заједница у целини. Да-нас се већ **Лесковачки зборник** може сматрати тековином, а ова ће с даљим про-током времена бити све значајнија и већа.

Кад је **Лесковачки зборник**, као научна публикација за друштвена и историјска питања овог краја пре десет година кренуо у живот, било је и скепсе и не-поверења. Није недостајало сумњи, па и отпора. Покретачи ове едиције — међу којима се по мом мишљењу посебно издаваја фијутура овдашњег директора Народног музеја — и њени подржаваоци, осим снтузијазма и убеђења да се залажу за један друштвено оправдан и користан по-духват, морали су прећи и одређене тешкоће које се скоро нормално јављају на путу реализације оваквих замисли и иницијатива. Требало је у то време заиста бити и визионар и ентузијаста, имати висок морал, али и издржљивост и спремност да се истраје. Већ након излажења десетог броја **Зборника** и паралелних свезака **Посебних издања**, Лесковац је овај радни резултат и напор наградио годишњом наградом Ослобођења. Друштвена заједница града је тиме показала да зна и уме да валоризује горњи стваралачки и друштвени напор и да зна да га цени.

Шта бих још, укратко, могао рећи о **Лесковачком зборнику**? Мислим да бих, без колебања и резерве, могао рећи и то (премда сам тако мислио од почетка његовог излажења) да је **Зборник** с **Посебним издањима**, у сferi више науке и посебно у области историјске науке, извршио специфичну посленичку мисију, а затим да је обавио једну значајну пионирску и авантгардну улогу у домену научних, пре свега историјских, а затим и других сазнања о овом граду и крају. Развијајући се тако, **Зборник** је, после ових двадесет бројева, отклонио, поред осталог, бројне неверице и сумње, потврдио друштвени и научни углед, обезбедио потребан друштвени ауторитет и утро пут самопоуздању и сигурности за даљи рад на овом пољу. Оно што је, по мом мишљењу, посебно важно и што бих нарочито желео да истакнем то је да је с постојањем **Лесковачког зборника** и **Посебних издања** оптимално учињено да се многе чињенице и истине о овом граду, крају и делу Србије извјуку из историјске анонимности и презентирају друштву као одређено научно сазнање. Треба помислити каква би и колика била наша сазнања о овом делу наше земље без ових двадесет књига **Зборника** и остale публицистике Народног музеја. Овим истовремено желим да наглашим да смо се и ми истраживачи, писци и сарадници, као генерација, захваљујући

Зборнику и другим књигама и њиховим страницама које су нам биле отворене, колико-толико одужили овом крају и времену у којем живимо.

Оно што — на позитивној страни **Зборника** — даље, уочавам и што, мислим, да овде могу рећи то је: уредност излажења, константност спровођења основне концепцијске замисли да **Зборник** буде публикација која ће објављивати научне и стручне радове и прилоге разноврсног жанра или с основном историјском оријентацијом о овом крају, отвореност за све писце и ствараоце без обзира одакле су (одсуство сваке ускогрудости и локализма), као што бих могао рећи и то да је кроз досадашњих двадесет бројева **Зборник** успешно одржао један сталан и стабилан — можда и благоузлазан — научни квалитет и ниво без икаквих већих осцилација. Сасвим је разумљиво што је, због тога, публицистика лесковачког Народног музеја (**Лесковачки зборник** и **Посебна издања**) постала брзо запажена у нашој научној јавности и што су нарочито о **Зборнику** изречене, како у научним срединама тако и на страницама часописа и дневне штампе, бројне похвале о њој.

Мислим да би овде имало смисла указати на још једну специфичну позитивну страну **Лесковачког зборника**. Реч је о једној специфичној позитивној улози ове публикације. Постојање и присуство **Лесковачког зборника** у друштвеној стварности овог дела Србије и шире играло је, наиме, важну улогу и у том смислу што је објављивање ове публикације, завидног дometа и уредног излажења, олакшавало борбу против назадног духа и инертности у другим срединама — у Нишу, Пироту, Врању, Крушевцу, Зајечару итд. **Лесковачки зборник** и остало публицистика Народног музеја омогућавали су и олакшавали; наиме, борбу стваралаца и научних радника у другим крајевима да лакше убеђују и савладавају инерцију и локалне опоре у смислу и с призвуком: ако може у Лесковцу зашто не би могло и овде!

И, на крају, остављајући доста места и простора осталој дискусији, изјаснио бих се још о двема замислима:

Прво, сложио бих се и прихватио идеју да се, поред осталих рубрика у **Зборнику**, оствари и омогући повремено или стално објављивање (обнова) по неког од старих, ретких, помало заборављених али значајних текстова. Мислим на старе, врло ретке текстове, до којих је тешко или скоро немогуће доћи, а који имају значај и вредност важне историјске грађе и без којих се, често, не може сигурно и поуздано историјски радити, и

друго, поводом недовољно јасно изречене и образложене идеје о евентуалној могућности интеграције **Лесковачког зборника** и новог технолошког часописа, мислим, да такав спој не би био успешан и срећно решење. Тиме би, свакако, својом оријентацијом, концепцијом, својим досадашњим успехом и дometом **Лесковачки зборник** изгубио, а техничко-технолошки анекс (додатак **Зборнику**) не би ништа добио. Ради се, заиста, о хетерогеном споју. То, свакако, по мом мишљењу, не значи да у **Лесковачком зборнику** не може бити или да нема места за радове који говоре о историји лесковачке технике и привреде, о историјским аспектима рађања и развоја технологије итд.

Посебно бих, на крају, нагласио да ми је жао што се за овакве ретке, квалитетне и еминентне скупове не интересују у довољној мери политичке структуре, а затим не у довољној мери и на прави начин телевизија, штампа и друга гласила.

Слободанка Стојићић

И сама делим ласкаво мишљење о великом и успешном напору у припреми, састављању и штампању двадесет томова **Лесковачког зборника**. То је огроман посао који је Народни музеј успешно носио тако дugo, због чега радни људи овог колектива заиста могу бити поносни. Исто тако, сматрам да разлог њиховом задовољству првенствено мора да стоји у чињеници да ових двадесет књига **Зборника** представљају значајан допринос нашој историјској науци. Сакупило се ту много, грађе из скоро свих периода историје Лесковаца и околине, такође много историјске грађе из свих области друштвеног живота, што по значају и начину обраде и презентирања не само да прелази уско локалне оквире него превазилази и оквире регионалне историје.

Но ја бих, баш због тога што високо ценим досадашње напоре и резултате, дала и један предлог. Оваква квантитативна основа издавачког подухвата омогућава и диктира и нови квалитативни приступ укупној проблематици која се налази на страницама **Зборника**. Мислим да је време, и да за то постоје услови, да се пређе на тематске бројеве **Зборника**, на тематску обраду појединих значајних историјских догађаја и односа. За такав квалитативни приступ историјској проблематици има довољно основа у свему што досадашњи бројеви **Зборника** собом значе. По мени, мали ће резултати рада овога скупа бити, ако се наброје оне области ис-

торијских истраживања које су до сада мало или нимало биле присутне, што ће рећи да и њих треба на досадашњи начин обрадити. Мислим да свеобухватност тема и области истраживања не може да буде и остане једини циљ вредних посленика око **Зборника**, да заједно треба да допринесемо и његовом новом квалитету. **Лесковачки зборник** је давно превазишао почетничку фазу и дугује нашој научној и културној јавности те додатне напоре за квалитетно ново осмишљавање своје садржине.

Наравно, у случају кад би се овај предлог прихватио, да би могло да се размишља о формирању, поред једне сталне редакције каква и сада постоји, и једне привремене и повремене редакције, која би сталној редакцији помогла у припремању поједињих тематских бројева **Зборника** и која би увек, разумљиво, била различитог састава. У широком кругу сарадника **Зборника** не би било тешко такав избор учинити.

Мр Томислав Илић

У години када славимо двадесетогодишњицу излажења **Лесковачког зборника**, не можемо а да не кажемо да је **Зборник**, једини часопис, који је афирмативно исказивао оне вредности које се односе на правну проблематику, новог, социјалистичког друштва. Он је обелоданио чињеницу да су на јуту Србије, у лесковачком округу, већ у октобру 1941. године на слободној територији формирани први месни народнослободилачки одбори и први народни судови. Ти догађаји одигравали су се у револуционарном времену настанка и изградње нове државе, односно новог правног система.

Тако је **Зборник** у досадашњој програмској концепцији третирао:

1. Настанак и развој народне власти у лесковачком округу 1941. године. **Зборник** је сачувао од заборава историјске чињенице о формирању првих народнослободилачких одбора у току октобра 1941. године у овом крају, приказао њихову надлежност (безбедност, јавни ред и поредак, народна привреда, здравље људи, војна проблематика); чињенице о образовању првих народних судова већ у 1941. години који су на слободној територији вршили судску функцију (њихов састав, избор и надлежност).

2. Проблематику партизанског правосуђа која се односи на формирање војних судова при штабовима одреда и при командама места, који су судили цивилним лицима и свим издајницима.

3. Дао је податке о првом оснивању Среског НОО-е среза лесковачког, садржај рада, састав и његово функционисање у периоду од октобра 1943. када је одржан Први пленум среског НОО среза лесковачког у селу Горини, па до 28. октобра 1944. када се Одбор премешта у Лесковац.

Зборник је из области правне проблематике објавио пет наслова (Настанак и развој власти у лесковачком округу 1941. год. — I, 1961.; Партизанско правосуђе, II, 1962.; Развој народне власти у лесковачком крају, III, 1963.; О раду среског НОО среза лесковачког, V, 1965.; Друго одељење суда округа нишког са седиштем у Лесковцу, XIV, 1974.).

Тиме је омогућио да се сазнају историјске чињенице о првим органима нове власти, не само у лесковачком округу, него и у Србији и Југославији.

Упутство окружног НОО округа Лесковац, о начину рада народних судова претеча је новом уређењу судства. Оно је претходило Упутству Главног народнослободилачког одбора Србије од 6. октобра 1944. године и наређењу Националног комитета ослобођења Југославије од 19. маја 1944. године и Упутству о привременом уређењу народних судова за федералну Србију 23. марта 1945. године, а које је 3. априла 1945. године одобрено од стране министра правосуђа Демократске Федеративне Југославије.

Додуше расправе које су објављене у **Зборнику** више се баве организацијом органа, но њиховом суштином, али битно олакшавају закључивања о домаћају нових органа са данашње дистанце. Зато је несумњиво допринос **Зборнику** у овом погледу. Он даје грађу за научно изучавање поједињог периода и дела територије округа лесковачког.

Слободни смо, у овом свечаном тренутку, истаћи да су то догађаји који су значили полагање камена темељца једног новог друштвеног уређења и правног почетка, тако да је њихов суштински значај и њихов временски утицај далеко већи него што то у први мах изгледа. Задатак је историје државе и права и правне науке да посвети посебну пажњу оваквим догађајима, јер су они били у тесној вези са кретањем маса у претходном времену историјског развоја.

Захтев за законитошћу и правосуђем који је постављен на самом почетку социјалистичке револуције био је и остао стално присутан као прогресивна лозинка све до данашњих дана. То је израз захтева за заштиту личности човека и његових основних људских права, али и израз потребе изражавања социјалистичке државности

као израза националног бића. Мислимо да се ово не сме заборавити, јер је то једна од компонената друштвених односа друштва које се и данас развија.

Зато **Зборник** треба да задржи садашњу структуру у погледу проблематике коју третира. Сматрамо да нам наша социјалистичка стварност експлиците налаже да ту проблематику и надаље разматра, полазећи, пре свега, од нашег, социјалистичког човека, од свих његових врлина и недостатака, са циљем да право служи друштву, али истовремено и човеку и његовим интересима. **Зборник** те чињенице треба да учини трајним.

Брзи развој политичког и економског система у нас условили су да су се схватања људи и њихова традиција брзо мењали у новим условима живота и рада. Те промене чине увек актуелном ову проблематику, како са социолошког тако и политичког аспекта.

Немамо намеру, нити то желимо, да оцењујемо остварења **Зборника** на овом плану, али нам се неодоливо намеће чињеница да је у периоду од 1965. до 1980. године објављена само једна расправа, и то не строго из ове проблематике, а да нису обележени тако крупни догађаји социјалистичког развоја у социјалној структуре самоуправног друштва овога краја, као што је: увођење самоуправљања и формирање самоуправљања у лесковачком крају, у складу са општим друштвеним развојем; подруштвљавање судства и других органа народне власти у самоуправном друштву у периоду од 1950. до Устава из 1974. године; савремене тенденције у организовању судства (самоуправни судови, судови удруженог рада, мировна већа); развој изборног и делегатског система, изучавање конкретних достигнућа ових органа и других социолошких чинилаца, који треба да помогује каснијим генерацијама да виде све особености развоја самоуправног политичког система у нашој средини; указивање на велике тековине социјалистичке револуције у овој области, као што је остварење фактичке равноправности жена у друштву и у правном поретку итд. Можда су то нови садржаји који би могли наћи место у **Зборнику** у наредном периоду.

На крају, залажемо се за континуитет **Зборника**, с тим да се и послератни период у развоју нашег друштва континуирано изучава. То ће још више повећати данас не тако мали углед овог гласила. Сматрамо да је мали број правника, свега четворо, који су покушали да се баве овом проблематиком. Овај разговор о будућој програмској концепцији треба да

подстакне и друге правнике да се активише уврсте у рад сарадника **Зборника**, па ће тиме и садржај бити богатији и разноврснији.

Милан Обрадовић

У 20 објављених томова лесковачког **Зборника** добрым делом је заступљена тематика која обрађује народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију лесковачког краја (на око 490 страница штампаног текста објављених лесковачких зборника).

Обрада рада Партије, револуционарних организација и организација НОП-а на развијању обавештајно-самозаштитних функција снага револуције лесковачког краја кроз објављене лесковачке зборнике заступљено је кроз два приступа: прво, тематском обрадом овог аспекта револуционарне активности Партије и организација НОП (објављена три прилога који се искључиво односе на речену тему — у Зборницима бр. XIV/74, XVI/76 и XX/80, на 38 страница текста и са 128 наведених примарних извора из докумената из НОП-а као и докумената противничке стране); и друго, обрадом овог домена рада Партије и организација НОП-а у контексту других тема које третирају НОР и револуцију лесковачког региона, чија тематика обухвата простор на око 372 странице текста лесковачких зборника.

Рад Партије на организовању веза, канала, пунктора, јавки, мера будности конспирације, развијање свести и самозаштите обрађени су добрым делом нарочито кроз радове аутора Хранислава Ракића, Др Милана Миладиновића, Николе Илића, Бошка Крстића и кроз прилоге других аутора.

Треба истаћи да су веома темељито и свеобухватније обрађене и заступљене обавештајне функције органа револуционарне власти наоружаног народа лесковачког региона. Наиме, НОО-и свих степена у свом раду интегрисали су и обавештајно-самозаштитне функције а што је евидентно из сачуваних докумената и бројних примера у радовима аутора објављених у лесковачким зборницима који су се бавили проблемима истраживања и обликовања тема из рада органа револуционарне власти као што су радови: Бошка Крстића, Светозара Крстића, Стојана Николића, Николе Илића, др Милана Миладиновића, Драгољуба Мирчетића, Драгића Станковића и других аутора.

Значајна пажња посвећена је обради партизанског правосуђа на подручју лесковачког региона током НОР-а и револу-

ције, кроз прилог аутора Светозара Крстића. Из њега је евидентно да је праведна казна погађала непријатеље револуције, шпијуне, издајнике и петоколонаше. Таква казнена политика која је вођена од стране снага револуције предвођених Партијом — власнитно је деловала на партизанске борце и народ, на јачање свести о самозаштити. Овај домен револуционарне активности мање је до сада обраћиван у другим крајевима наше земље, па је то утолико значајније што ће чинити подстицај ауторима других крајева да се то обради и тако отме од заборава.

Место, улога и задаци оружаних снага револуције на јачању и развијању система безбедности НОП-а лесковачког краја нашло је места кроз бројне прилоге аутора у објављеним лесковачким зборницима, као што су радови: Хранислава Ракића, Стојана Николића, Милана Миладиновића и других. Нарочито је пажње посвећено обради јединица безбедности у систему безбедности НОП-а лесковачког краја, кроз прилоге аутора Николе Илића који је веома солидно обавио истраживање и обликовање овога комплекса.

Место, улога и задаци партизанских одреда Бабичког, Лесковачког и Јабланичког) у систему безбедности НОП-а, у контексту обраде борбених функција речених јединица, истакнута је и њихова улога и допринос на јачању самозаштите јединица и територије на којој су дејствовали у спречавању обавештајног продора бројних обавештајних служби бугарских и немачких окупатора и квислинга током НОР-а. Истакнута је улога наведених партизанских одреда у остваривању безбедности територије, вођењу борбе против непријатељске агентуре и пете колоне окупатора и квислинга, шпијуна, убачених група, у ликвидацији сарадника окупатора, примена лукавстава, прерушавања у униформе окупатора у циљу уласка у градове и упоришта под окупацијом у ликвидацији истакнутих руководилаца окупатора, обавештајних функционера, паљења архива, одбрана становништва од плачке, насиља непријатеља и др.

У објављеним лесковачким зборницима заступљена је проблематика која се односи на форме и облике рада Партије, Скоја и других организација НОП-а на развијању свести о безбедности и самозаштити и развијању безбедносне културе партизана и народа а нарочито омладине. У овоме су снаге револуције користиле драгоцену искуства комуниста црвеног Лесковца стечена у класној борби између два рата против полиције и других структуре власти монархофашистичке Југосла-

вије. У тој борби комунисти Лесковца стекли су богати арсенал самозаштитних мера и поступака изражених кроз јачање будности и конспирације као основног императива опстанка и успешног вођења класне борбе. Требало је познавати намере класног непријатеља и на темељу тих познавања избегавати ударе, градити политичку тактику и пропаганду и прелазити у противофанзиву. Све ове вредности су комунисти пренели на партизанске борце и народ па је то један од разлога што се НОП на југу Србије одржао упркос жестоких удара, притиска и офанзива удруженних окупатора и снага контрареволуције да војним и агентурно-обавештајним продорима униште НОП лесковачког краја — то им није пошло за руком, поред осталог и зато што је НОП лесковачког региона у свом раду и револуционарном деловању интегрисао и обавештајно-безбедносну функцију као интегративну функцију револуционарне борбе.

Међутим, треба истаћи да је мање заступљена обрада улоге Скоја и УСАОЈ-а, односно УСАОС-а у систему безбедности НОП-а а нарочито на развијању свести о самозаштити код младе генерације током НОР и револуције у јединицама НОВЈ и на терену. Мало је овај аспект рада Скоја заступљен кроз објављене радове у Лесковачком зборнику. То намеће потребу да се у наредним издањима више осветли овај домен револуционарне активности Скоја и омладине о чему постоје бројни извори и подаци како у архивским документима из НОР, тако и у документима противничке стране.

Обавештајна и самозаштитна активност осталих категорија становника лесковачког краја заступљена је у обради кроз прилоге у лесковачким зборницима, али не у оној мери колико је та активност била разграната и колико је допринела победи снага револуције. Улога пионира на плану самозаштите активности захваћена је у радовима др Милана Миладиновића и Хранислава Ракића, а рад организација АФЖ заступљена је једним радом аутора Стојана Николића, али само за 1943. годину, док за остале године постоји вакум у обради, што намеће потребу даљег истраживања и обликовања активности АФЖ и његове улуге на одржавању јавки, обављања курирских послова, одржавању веза и др.

Кроз обраду морално-етичких проблема у функцији самозаштите снага револуције посвећена је одговарајућа пажња у радовима др Милана Миладиновића.

Обрада места улоге и задатака војно-поздадинских органа у систему безбедности

НОП-а лесковачког краја дosta је захваћено, али није адекватно ономе доприносу који су војно-позадински органи у контексту својих задатака дали и на пољу самозаштите. Томе је посвећен прилог Хранислава Ракића и неких других аутора али парцијално и успутно, јер је познато да су војно-позадински органи лесковачког краја поред мобилизације и снабдевања јединица НОВЈ обављали и бројне безбедносне задатке: евидентија народних непријатеља и сумњивих лица, водили борбу против подривачке активности пете колоне, вршили контролу одласка у градове, контролу трговине и снабдевања окупатора и квислинга, организовали курирску службу, организовали службу везе и др. Требаће у будуће на томе радити више.

Облици и форме деловања обавештајно-полицијског апаратца окупатора и квислинга против НОП-а лесковачког краја у знатној мери нашло је простора у лесковачким зборницима кроз прилоге Николе Илића и Милана Обрадовића, али не и потпуно, већ само делимично. Обраћене су и обавештајне активности савезничких војних мисија у борби против НОП-а на јачању снага контрапреволуције — четника и тај комплекс је добро захваћен са свих аспектака.

* * *

И на крају моје дискусије истакао бих, да се, захваљујући залагању Редакционог одбора **Лесковачког зборника** а нарочито самопрегорном раду главног уредника, друга **Хранислава Ракића**, који је ангажовао бројну мрежу сарадника **Зборника** — може изрећи највећа похвала и признање — што су многе чињенице и догађаји из раније историје овога краја а нарочито из НОР и револуције отете од заборава и остављене генерацијама које долазе да се напајају патриотизмом, храброшћу борбе за слободу од бројних поробљивача. Управо је зато и **Лесковачки зборник** у доброј мери присутан у југословенској историографији. Колико ми је познато ни један регион наше земље није тако дубоко и широко заорao бразду на обради тематике НОР-а и револуције као лесковачки крај, чиме се може поносити. Желим и даље велике успехе у овом корисном и племенином раду Музеја Лесковац, редакцији и главном уреднику другу, **Храниславу Ракићу**.

Др Јован Трифуноски

Једном приликом, као ми данас овде, говорило се о раду Географског друштва

у Београду. Тада је познати загребачки професор Јосип Роглић рекао и објавио ово: „По својој издавачкој делатности Географско друштво у Београду треба називати Географском академијом наука“.

Ја бих данас, слично овоме што је напред речено, најпре истакнуо: да Народни музеј у Лесковцу сматрам не само музејом, већ и малом нашем академијом наука.

Велику вредност, у вези са издањима Музеја, представљала је жеља бројних сарадника да помогну. Њих има у овом граду и далеко од њега на северу, западу и југу. Сарадници су помагали музејским издањима, али и Музеј је пружио знатну могућност њима. Међу сарадницима било је и младих људи, који су данас зрели и старији.

За кратко време Народни музеј у Лесковцу издао је око 50 књига, неке од њих су веома обимне и разноврсне. На тај начин ова издања су богата ризница научне грађе и успелих научних закључака. Многа питања у науци убудуће неће се моћи даље обраћивати ако се не води рачуна о ономе што је већ објављено у музејским зборницима и посебним издањима.

За постигнути резултат мора се посебно нагласити заслуга музејских радника, као и велико разумевање надлежних власти. И у другим градовима има музеја и надлежних органа, али нигде таква пуна сарадња не постоји и нигде толиких успеха ове врсте нема. Значи, у Лесковцу је срећан избор људи у Музеју и у установама које прате његов рад.

Због свега тога желим Музеју да устрадаје у свом даљем раду. Музеј подиже велики споменик нашем научном раду, култури и времену у коме живимо. А шта може бити већа награда нама: до да смо сви, колико смо знали и могли, уградити по нешто у тај наш дивни споменик.

*

Ово је што могу опште рећи о досадашњем периоду. А шта да се чини од сада? Мишљења сам:

Прво, да у зборницима и посебним издањима се напита битно у садржини и изгледу не мења.

Друго, постепене и смишљење промене током времена долазиће саме по себи. Њих ће доносити материјални услови, сарадници и уређивачки одбори.

Треће, ја много наде полажем на добар избор будућих млађих радника и сарадника који су истински жељни музејског и уопште научног и стручног рада.

*
На крају мишљења сам: да би према оствареним резултатима Народни музеј у Лесковцу требало предложити за високу републичку или савезну награду и признање.

* * *

Поздрављам идеју да новоосновани Технолошки факултет у Лесковцу покрене издавање научног часописа. У њему би сарађивали и научни радници изван факултета. Излажење часописа требало би бити по могућству два пута годишње.

Међутим, за даљи успешан развитак наведене установе и њених научних радника требало би планирати и издавање зборника радова Технолошког факултета са излажењем једногодишње, као и посебних издања Технолошког факултета, која би се штампала повремено.

Др Милан М. Миладиновић

По својој научној вредности и сарадницима **Лесковачки зборник** превазишао је регионалне оквире и постао значајан извор без кога се не може озбиљно радити на дефинисању и научном обликовању историје народа и народности Србије и Југославије. Стога је и разумљиво што се налази у готово свим познатим нашим и светским библиотекама и веома је цењен у научним круговима.

Лесковачки зборник има велику улогу у афирмацији историјске истине о историјској прошлости Лесковца и околине и југа Србије. У њему научни радници прате историјски континуитет борбе за слободу, нове вредности и националну еманципацију и развитак. Бројни радови се баве и питањима настајања, развитка, борбе, организованости и активности радничког покрета и НОР и социјалистичке револуције. О томе је објављено 158 написа, студија, чланака. Ту се истиче и стална тежња народа овог краја за стварање одговарајућих друштвених односа и развоја хуманости. На тај начин се презентирају историјске вредности и подстиче активности људи да стално добрађују, развијају и тако уздижу своје друштвење односе остварујући општељудске циљеве садржане у револуционарном програму радничке класе. Истовремено то је и најбољи пут да се негирају нихилистички приступи створеним вредностима каквих је појава било.

Развој научне свести и раст научних и других сарадника **Зборника** може се

видети читањем онога што је до сада објављено. Таквим растом утицано је на раст научне свести читалаца и повећање интересовања за бављењем и праћењем историјске науке и њених дometа у сазнавању историјске истине. У **Зборнику** је учествовао бројни научни кадар. Чињеница да је до сада око њега окупљено 113 сарадника из свих готово наших република и покрајина и већи број научних дисциплина само по себи говори. Ово је значајно и за афирмацију историјске истине, праћење континуитета историјског развоја и давање целине о једном историјском раздобљу или целини историјског догађања. Сигурно да је то утицало и на веће интересовање научних кругова за праћење **Зборника** и за учешће у њему својим прилозима. Тако је историја Лесковца и околине преко научних радника улазила у историју народа и народности Србије и Југославије. Стога је неопходно и даље проширити мрежу сарадника тако да се покрију сва подручја историјске науке и сви делови наше земље.

Без сумње да **Лесковачки зборник** оставља велика историјска блага која су створена борбом, радом и животом људи овог поднебља. Ради се о људима који су увек били борци за слободу, радили и стварали материјална богатства и културна добра. Они се нису мирили са историјским условима у којима су били стављани него су их борбом и радом мењали. Баш тај активитет живота и борбе захтева да се искаже у радовима публикованим у **Зборнику**. На тај начин се **Зборник** јавља као незаменљив извор нових сазнања и представља основу за будућа истраживања.

Веома је битно да до сада а сигурно ће још више одсада **Лесковачки зборник** одржавати ниво раста друштвених односа у ранијим периодима историје а посебно у НОР и револуцији, послератној обнови и изградњи и социјалистичком самоуправљању. За сада је било мање радова из овог периода, али то не значи да није била тежња да се научним истраживањима покрије и ово раздобље и прате нови токови. Већ има неколико запажених радова из овог периода који обећавају да ће се у том правцу наставити и остварити циљ научног обликовања историјске истине друштвеног развоја после победе социјалистичке револуције.

Из броја у број **Зборник** је све више постајао место на коме су са становишта материјалистичког схватања историје давана нова сазнања о историјској прошлости лесковачког краја а у много чему и југа Србије

је у **Зборнику** готово да нема написа који би били проста дескрипција сазнатог него се ради о студијама у којима се презентирају верификовани закључци и историјске истине. У оригиналним радовима познатих историчара презентиране су сазнања која су понирала дубље у историјску прошлост. Ово је било веома значајно за свестранији научни приступ феномену испољавања човека у свим сферама друштва. Ради се о човеку који је стварао и жели да сазна историјску истину о себи и претходним генерацијама. То сматра неопходним како би могао на основу историјских искустава брже да развија своју савременост, да унапређује друштвени односе, да пронађе своје право место у револуционарном преображају класног у бескласно друштво.

Остварен је континуитет у научном и историографском успону **Зборника**, који је од „провинцијске“ публикације прерастао у непрекидно врело историјске истине, публикацију веома тражену у научним круговима и међу историчарима. Разуме се, да је то заслуга главног уредника проф. Христијановића Ракића и редакције у целини. Развој **Зборника** говори да је расла свест средине, захтеви за већу научност и говори о сазревању Редакције у свим областима историјске науке. Заједно с тим расли су и научни кадрови а повећавао се и број Лесковчана, који се баве истраживањем и презентирањем историјске истине овог краја. Тако је **Зборник** одиграо улогу и инспиратора да се све већи број људи бави изучавањем историјске прошлости и трагањем за историјском истином. Преко читања написа, дискусија и расправа о важним питањима оријентације у историјским истраживањима, о методологији и другим активностима — Редакција **Зборника** учинила је доста у оспособљавању кадрова, који се баве историјском прошлостью а посебно НОР и социјалистичком револуцијом.

У **Зборнику** је постигнут складан спој између националне и историје револуционарног покрета, НОР и револуције и социјалистичке обнове и изградње што је омогућило да се прате историјски токови и сагледа како се стварала и треба наставити да ствара историјска прошлост и садашњост. Из тога се сагледава како је борба за слободу и бољи живот добијала у интензитету и масовности, расла свест, усложавале су политичке борбе и доживљавао успон културни ниво становништва. Уз то било је присутно сазнање да је класна борба радничког покрета била и јесте логичан наставак борбе за опште-

људске вредности. Овим путем се сазнаје и дубина изворишта револуционарних стремљења радничког покрета. Заједно с тим могло се видети како се националне вредности даље афирмишу путем реализације револуционарно - ослободилачких циљева. Тако се и могло доћи до закључка да је радничка класа настала, деловала и борила се у континуитету историјског развоја а не мимо њега. Баш та повезаност и даје снагу радничкој класи, која се, такође, развија из нижег у виши квалитет да би у НОР и револуцији достигла висок степен класне свести и могла да окупи око свог програма све радне људе, родољубе и национално и социјално обесправљене. Овај квалитативни скок се наставља и после рата и данас у социјалистичком самоуправљању, што треба посебно истраживати али увек у континуитету историјског развоја. Тако радничка класа Лесковца и околине националне вредности сажима и богати претварајући их у вредности револуционарно-ослободилачких заноса и ангажованости људи да се остваре циљеви бољег живота. То најбоље говори да је радничка класа једини прави наследник и настављач свих позитивних националних вредности из прошлости. Ово сазнање је од значаја и данас за јединствено деловање да се развија социјалистичко самоуправљање.

Учешће научника из разних научних области води сазнавању целине историјске истине. Истовремено, научни радници су могли да и сами сагледавају: целину историјске прошлости и савремености, које области још треба истражити, како се историјској прошлости приступа са становишта других научних дисциплина а што води стицању и целине дела и мењању искустава и научних информација. Повремене консултације омогућавале су да се уоче и делови историјске прошлости који чекају своје истраживаче. Ту је могуће било да се дође до сазнања о потреби повезивања историјских периода како би се верификовала историјска целина јединствене историјске прошлости. Без сумње да је то утицало и да се виде подручја која још нису покривена научним радовима као што су: историја културе (делимично дата етнологија, културно стваралаштво, новинарство, сликарство, вајарство итд.), политичка историја (настанак и деловање политичких партија у прошлости а не само између два светска рата и у НОР и револуцији, политичке организације — структура и суштина, политичка власт итд.), моралне тековине (њихов значај, напори човека да многе своје односе са другима регулише обичајним и морал-

ним нормама, ток моралне свести и искуства, раст моралног сазнања, створенс моралне вредности у прошлости и деловањем радничког покрета и социјалистичке револуције), развој идеологије и идеолошке надградње као битне моменте у развоју и стварању историје, историја економских односа и њихов значај за развој друштвене средине Лесковца и околине (ово је до сада обрађивано у оквиру општег историјског приступа) итд. Дакле, остаје још много непокривених подручја из раније и савремене историје. Тако из НОР и револуције треба обрадити питања: историју штампе и културе, учешће жена, деловање антифашистичких организација, историју поједињих војних јединица и нека друга.

Треба нагласити да подједнако нису покривена истраживањима и обрадом нека подручја Лесковца и околине. Ова покрivenост је зависила углавном од постојећих научних кадрова и оних који су испољавали интересовање за историјску прошлост свог подручја где су рођени или водили борбу. Међутим, нужно је усмеравати научне кадрове и публицисте да се баве и другим подручјима која су богата историјским вредностима а нису до сада довољно обрађена. Стога што до сада није било написа о њима испада да им је улога била мања у НОР и револуцији а што често није тако када се пође од историјских чињеница.

Указује се потреба и за свестраном критиком онога што је до сада објављено у **Лесковачком зборнику** ради валоризације докле се стигло у **конституисању** вредности и историјске истине. Тиме би се остваривала научна верификација а истраживачи — научни радници и други би дошли до нових сазнања о томе шта треба надаље истраживати, на шта обратити пажњу у избору тематике и методологије истраживања, које изворе консултовати и слично. Овим би се превазишао монолог у изношењу историјске истине о једном периоду историјског развоја. Сигурно да би се развијала и критичка свест путем утврђивања чињеница и онога шта још треба доказати и научно обликовати.

Веома би било значајно да се дају и критички осврти на делу о НОР и револуцији која се односе на југ Србије а што значи и Лесковца и околине. Ова пракса је била присутна. Вођене су јавне и документовање, на историјским чињеницама засноване и идејно усмерене научне критике које су доприносиле афирмацији историјске истине. Међутим, до сада је, на жалост, објављено само осам так-

вих критика. Сигурно да треба наставити ангажовање за стварање одговарајуће атмосфере толеранције и спремности да се прихвати и критичка реч других ако је ослоњена на изворима. Веома је значајно да се поједињи не јављају као арбитри о томе шта је по њиховом субјективном мишљењу историјска истина а шта не без напора да се упознају са изворима које је писац користио у објављеном делу. Превазиђено је и време да неко мимо историјске истине и науке даје коначне судове о нечemu што довољно не познаје и исказује судове само на основу онога шта он мисли о неком догађају. Вођење конструктивне и научно одговорне полемике обавезује и учеснике и редакцију да буду на научном нивоу без намере да се утврђена историјска истина оповргне само зато што некоме то не одговара или наметну нека схватања мимо чињеница као историјске истине. Деловање у том правцу омогућило би да се види степен до кога се стигло у писању историје НОР и социјалистичке револуције. Истовремено, то би водило и давању прилога којим би се шире сазнавала истина а што је и најважније у садашњем периоду. Утврђивање неких истина биће могуће када се сакупе извори и историјске чињенице.

У Зборнику треба неговати и критику дела о НОР и револуцији која се бар делимично односе на Лесковац и околину. Наиме, већ се јављају дела у којима се пише о НОР и револуцији у Југославији и, разуме се, Србији. Потребна је критика да се види у ком обиму је заступљена и на који начин је презентирана читалачкој публици и научној јавности историја револуције овог краја. Истина, то је и до сада чињено али једино када су писане студије и расправе од наших аутора. То је рађено узгред а што није довољно.

Потребно је и надаље улагати напоре како би се у истраживању историје окунули млади историчари, политикови, правници, социологи, културологи, етнологи, естетичари и други. То је прави пут да се ствара научни подмладак да настави па и превазиђе научна дела која су достигла завидну висину. Утолико пре ове треба оријентисати да изучавају историју радничког покрета, НОР и револуцију и послератни развој. За сада имамо само једног научног радника, мр Живана Стојковића, који се систематски бави историјом послератног развоја — обновом и изградњом и социјалистичким самоуправљањем. Имајући у виду створене вредности непоходно је да се још неко заједно са њим бави овим периодом новије историје.

Може се рећи да је **Лесковачки зборник** у својих двадесет томова постао незаменива научна публикација за сазнавање историјске прошлости југа Србије а посебно Лесковца и околине. Баш његов углед и захтева да се настави са узлазном линијом у подизању квалитета и да се повећа број сарадника како би се покрила сва подручја историјске прошлости и сва подручја овог краја. На тај начин **Зборник** би био стварни репрезентант историјских вредности и истине, које су створили народи овог краја и који заслужују да заузму достојно место у историји Србије и Југославије.

Што се тиче часописа и зборника Технолошког факултета маслим да треба да буду одвојени од **Лесковачког зборника**. Да се у **Лесковачком зборнику** обрађује историја наука и развој технике из области текстила и биохемије. Часопис Технолошког факултета би се бавио савременим проблемима ових наука, а историјски развој би преuzeо **Зборник**. Уколико би били заједно онда се не би могли да разрађују савремени проблеми технологије — текстила и биохемије а што би сметало развоју научне свести и информисаности из ових научних области. Исто тако не би било могуће водити научне поглаваре из поједињих научних области а без чега нема ни развоја научне свести. Поред тога, **Зборник** излази једном годишње а часопис би могао бити објављиван најмање двомесечно, управо, шест бројева годишње. Часопис треба брже да реагује на нова научна сазнања како би утицао да се брже и примењују у научно-наставном процесу и у практичном производном раду.

Драгојла Цветковић

Дозволите ми да као један од заинтересованих читалаца који је редовно пратио излажење овог часописа, а повремено и кроз јавна гласила „Нашу реч“, „Наше стварање“ — честитам значајни јубилеј у излажењу **Лесковачког зборника**. Две деценије испуњене радом и прегалаштвом бројних сарадника, редакције и уредника, означавају крупан датум у историји културно-стваралачког делања и потврђивања у овој нашој средини. Двадесет година неумора, истрајавања, одолевања — несумњива су потврда виталности покретача ове публикације. Из године у годину, са сваким новим бројем овог часописа узрасла је и ова средина а сам часопис је добијао све више у квалитету и разноврсности прилога, окупљајући све већи број

реномираних научних имена. Током минуле две деценије часопис је у своме окриљу неговао, уздизао и афирмисао генерације научних посленика које већ испуњавају странице његових бројева и већ се потврђују са значајним научним остварењима. Својим доприносом овој средини и крупним прилозима развоју научне мисли часопис је постигао изузетно висок реноме у српским, југословенским, па и међународним релацијама.

Мало је оваквих публикација, поготову у домену локалне периодике, који су две пуне деценије стваралачки непрекидно и континуирано одолевале свим тешкоћама и неприликама, које иначе прате издавачки посао овакве врсте у једном стваралачком и плодотворном надрастању сопственог нивоа. Часопис је, и поред могућих мањкавости, пружио изванредну грађу и створио чврсту основу за даља изучавања поједињих тематских целина, и по томе доприносу биће незаобилазно извориште и непрекидно стваралачко надахнуће будућим генерацијама.

Овде треба истаћи да се дugo времена осећала потреба за једном овако стваралачки концепционом публикацијом која би студијски изучавала проблематику нашеј подручја, аналитички залазећи у бројна деликатна и раније занемаривана питања. Од педесетих година до појаве првих свезака **Лесковачког зборника** озбиљну празнину и недостатак публикације каква је **Зборник** попуњавала су посебна издања Народног музеја, али само делимично, обухватајући релативно узак круг тема, што је и разумљиво, поготову кад се зна да је у издању тих публикација суделовао мањи број списатеља, публициста и научних радника.

Међутим, **Лесковачки зборник** је већ својом првом свеском у великој мери успео да обједини напоре и студијска наставања широког круга људи заинтересованих за изучавање блиске и далеке прошлости нашег краја, што се наставило и у наредним бројевима. Окупљајући много-брожне сараднике разноврсних интересовања, **Зборник** је прихватио улогу инспиратора и покретача многих најразличитијих тематских разматрања којима није била посвећена потребна пажња, или се о њима чак уопште и није писало. У томе је, поред осталог, посебна вредност и значај једне овакве сталне публикације која тежи историјском изучавању у целовитим захватима, схватајући историју не као хронологију и редослед збивања и догађаја, већ као totalitet живљења, са свим многострум облицима и манифестацијама људског стваралаштва и delaња. Ова ком-

понента у истраживању ближе и даље прошлости, треба да буде присутна и у наредним бројевима. У прилазу свакој теми потребно је више него до сада да изразитије буде наглашена марксистичка компонента у сагледавању појединих друштвено-историјских процеса, како би се потиснуо призвук на моменте присутних грађанских схватања.

Осврнимо се овом приликом на поједине прилоге из првих, већ помало заборављених свезака **Лесковачког зборника** у смислу подсећања а и евентуалне конкретизације појединих претходних ставова.

Тако, на пример, један од првих написа у **Зборнику II** је „Први српски устанак и лесковачки крај“ у коме реномирали научник др Владимир Стојанчевић настоји да, после више аутора, обради историју Лесковца и околине у време првог српског устанка, одређујући његову улогу и значај у борби за ослобођење од Турака. Он је при том настојао да повеже посебно и опште; да борбе у лесковачком крају сагледа у склопу развоја првог српског устанка, без пренаглашавања појединих момената што је уобичајено код неких аутора, а темељећи своја запажања на изворним материјалима, додајући им нове појединости и аналитичка опажања. Оваквим прилозима стваралачки су допуњавана и превладавана претходна изучавања проблематике првог српског устанка од стране других аутора, а то је овакве текстове чинило драгоценним, што на известан начин обавезује и упућује на захтев да у концепцији будућих бројева имају право место управо овакви прилози.

Уз бројне мемоарски интонирани текстове, у ранијим свескама **Лесковачког зборника** посебно се истичу они прилози који су изванредно документовани, а фактографију добрађују аналитичким опсервацијама. У том смислу поменимо прилог Видосаве Николић који представља значајан допринос проучавању миграције становништва лесковачког краја. Она се, овом проблематиком континуирано бави кроз неколико свезака **Зборника**, и то кроз више табела о кретању становништва и са картама миграционих подручја.

Ту су и текстови Јована Трифуноског, који су у свакој прилици значили праву драгоценост у погледу методолошке презентације материјала. У једном од њих под насловом „Прилог познавању насеља Грделичке клисуре“ Трифуноски је из обимне антропо-географске грађе о овом крају издвојио и податке који се односе на постанак 14 најкарактеристичнијих насеља, одређујући њихов географски положај и додајући томе по неку легенду везану

за постанак насеља. Занимљиво је да и у **Зборнику III** он наставља свој студијски рад на проучавању Грделичке клисуре прилогом „Грделичка клисура. Природне лепоте и географске одлике“. — Овакво тематско изучавање у континуитету може бити узорно па зато предлажемо да се појединим ауторима омогући овакво тематско исцрпљивање, будући да су они уложили много напора у овладавању одређеном сфером изучавања.

Овде треба поменути врло значајне прилоге Радмиле Стојановић о стању и развоју занатства у Лесковцу. Она се скоро из броја у број, стручно, методолошки организовано и специјалистички обраћа занатима старог Лесковца од којих многи замирују, па ће то бити и једини писани трагови о њима, као грађа за проучавање стаја Лесковца.

У овој прилици тешко би било набрјати све овакве и њима сличне текстове што и није била наша намера. Али на поменуте прилоге смо указали као на узорне, уз инсистирање да у конципирању будућих бројева таква систематска изучавања имају приоритет.

Осврнимо се укратко и на неколико појединости везаних за изучавање новије историје уз евентуалне предлоге и сугестије.

Укратко обратила бих пажњу третму на који је имала историја Партије и Скоја у периоду између два рата на страницама овог занимљивог годишњака. Један општи поглед на дводесет изашлих бројева открива да је активност Партије и Скоја у поменутом периоду имала видно и изразито место у садржају досадашњих бројева, и то с обзиром на могућности, бројност и састав научних кадрова. Јер, при оваквој валоризацији треба пре свега имати у виду реалне могућности средине, које су доста скромне, али по оствареним резултатима веома значајне. Но, и поред све изразитости и важности који је поменута тематика имала, скоро је извесно да ће то будући историчари оцењивати као недовољно и жалити што није остављено још више стваралачке грађе о херојским данима предреволуционарног војевања радничке класе и партијских кадрова овога краја. И наше је мишљење да је упркос крупном доприносу и видном месту које Партија и Ској заузимају на страницама **Зборника** — могло и више места и простора да се да тој проблематици којој треба прићи из различитих углова, као што су на пример социо-психолошки, животно-антрополошки и слично.

Корисна је била пракса изучавања ове проблематике у оквиру научних скупова

које је успешно организовао Народни музеј у Лесковцу. На тим скуповима је и понајвише била разматрана поменута тематика, уз напомену да су они били истински подстицај многима да се позабаве и оним питањима која би без оваквих организованих облика научног рада остала недирнута. Зато предлажемо да се позитивна пракса одржавања скупова vezаних за теме из новије историје — прошири и на раније историјске епохе. Додајмо овде да иако су корисни скупови одржани у оквиру јубилеја, да би они могли да се припремају и остварују и мимо ових свечаних прилика у циљу настављања и продубљивања у проучавању одговарајућих тема. Посебно би било занимљиво организовати научни скуп који би се позабавио историјатом и развојем самоуправљања у нашој средини. И то утолико пре што се у доброј мери занемарује документација из ове области, а уочљиво је да у самоме **Зборнику** недостају овакви прилози, који би знатно употребили и дрогадили његову физиономију. Тек у последњим бројевима **Лесковачког зборника** појављују се студијски написи везани за историјски развој социјалистичке револуције на нашем подручју, али они су скоро егземпларни, па би организованим снагама требало много више учинити да се већи број историчара из млађе генерације позабави историјским забивањима у периоду после победе социјалистичке револуције.

Нагласимо на крају да ово стваралачко настојање организатора да један јубиларни скуп претвори у радни као и да у разматрање физиономије и даље концепције овог веома уваженог годишњака укључи и најширу јавност, заслужује пуну похвалу и признање.

Драгутин М. Борђевић

Слажем се са свима онима који оцењују високом оценом **Лесковачки зборник**, нашу реномирану научну публикацију, чији сам један од оснивача и кумова. За двадесет година излажења, ова позната публикација је донела на свет велики број радова који се односе на историју славне Дубочице, овог дела јужне Србије који је иначе занимљив за науку уопште. Срећно је бродио **Лесковачки зборник** по лавиринтима нашег — лесковачког завичаја, без застоја, без прекида, схваћен од надлежних веома озбиљно. Кад је изашао први број овог музејског годишњака, проф. Миленко С. Филиповић је казао: „Никада овај зборник неће добићи у ситуацију да буде укинут. **Лесковачки зборник** је једна

велика тековина“. Окупљено је доста сарадника који су својим прилозима пунили ступче нашег **Зборника** и давали голем допринос за историју овог места и лесковачке ближе и даље околине. Моја намера није да дајем детаљнији суд о богатој грађи и расправама које су у **Лесковачком зборнику** угледале свет, али могу сигурно да потврдим мишљење да је сва грађа у **Лесковачком зборнику** допринос за историју Лесковца и околине, која се припрема и која ће доћи на свет.

Не упуштам се ни у то из које се области дало више из које мање, да ли би могло, да је обраћена пажња некој грани која није довољно наглашена, да се и тамо што уради, нити концепцијски имам што ново да додам, јер се за двадесет година радио управо онако како је већ у предговору првог тома речено. Све је то на своме месту, тако се радио, тако поступало па није било таквом раду и неке озбиљније критике или каквог приговора. Редакциони одбор, бар за оно подуже времена кад сам и ја био у њему, а на челу с предузимљивим уредником Храниславом Ракићем, који је увек био за колективан рад на уређењу годишњака и није никада испољавао склоност ка узурнацији па је у уређивању све ишло глатко, без натезања, без неких посебних мишљења и издвајања. Ово сам само хтео да изнесем пред овај скуп да се зна колико заслуга за успех **Зборника** има и сама редакција са уредником Храниславом Ракићем који није гледао аутора, ко је он и какве је боје или спреме, него његов рад: одговара ли или не концепцију и лицу **Зборника**. У томе он заслужује епитете непристрасног и ненаметљивог уредника једне научне публикације какав је **Л. зборник**.

Као што је већ познато, ја сам сарадник од првог до последњег броја **Л. зборника** и да су моји радови више етнографског и фолклорног карактера, реће сам по нешто дао из других области. Могу, међутим, да констатујем, да сам ја једини који је објављивао грађу из нашег народног стваралаштва иако је апеловано да се на овом значајном пољу јави још ко или која група.

Оно што овом приликом хоћу углавном да кажем, односи се на једну врсту грађе која није код нас досад довољно коришћена — то је летописачка грађа која је расута по црквеним летописима, црквеним књигама и архивама. А ми знамо шта су за нашу историју и колико значили ти драгоценни историјски документи. У летописима и на маргинама црквених књига, на слободним просторима, на иконама, фрескама, летописци су остављали драго-

цене податке хроничарским стилом. Подаци су се односили на догађаје, збивања, ратовања, буне, на гладне године, поморе у стоци, на епидемије, „чуме“ и „колере“, на историјске личности, на ауторе уметничког стваралаштва, иконописце и фрескописце и др. Стари летописац који је хронику бележио уз чкиљаву светлост гушћјим пером одиграо је посебну и веома значајну улогу у очувању историјског континуитета. Он је био преокупиран тиме да учини што више у приказу савременог збивања и догађаја. Он обично и почиње: „Да се зна“, да је било то и то, да се десило то и то. И то се радио с лубављу и стрпљењем. Летописац Маринковог октоиха пише: „Спиши и поспјеши деснаа руко слаткаа и добраа словеса дондеже те не постигнет с'мртни кон'ц“. Колико су летописи као документи важна историјска грађа — подсетимо се на летописе које је објавио Љуба Стојановић, као на пример: сечанички, подгорски, студенички, цетињски, саандопорски и др.

Истина, у нашем крају нема старих црквених летописа јер су их унишили зуб времена и људи, али су ту и тамо устројени нови, па се и они могу користити. Сем тога, у црквама су сачуване црквене и богослужбене књиге у којима има података који могу и данас да нам послуже у обради наше завичајне историје. Неки историчари рецимо мисле да је лесковачка стара црква подигнута 1837. године а у пентикостару исте цркве, пећки калуђер, Лесковчанин, пише 1815. године да је ту књигу поклонио, дао је „на дар у лесковачку цркву храма славим ест рождеством: престија богородици“. Или ово да је у једној црквеној књизи у Прекопчелици, казначеј тимочке дивизије која је изводила ратне операције на терену Пусте Реке и Јабланице 1877/8. сав ток рата описао и датирао.

Овим хоћу да нагласим да је и летописачка грађа важна, да су наше цркве мањом културно-историјски споменици и као такви од значаја за историју завичаја и за историју уопште. Знамо из историје шта су за овај крај значили јашуњски манастири (они су и у последњем отаџбинском рату одиграли значајну улогу), бошњачка црква, црква у Чукљенику, бабичка, турковачка, рударска и др. цркве лесковачког краја па би било добро и веома корисно да се убудуће посвети пажња и њима; да се летописи и грађа објављују у Зборнику.

Драгољуб Ж. Мирчетић

Када пред себе ставимо ових двадесет великих томова Лесковачког зборника

— говорићу само о радовима на теме из радничког покрета и народноослободилачке борбе Југославије — онда видимо постојање једног огромног (и по количини и по квалитету) историографског блага, један заиста огромни и вредни допринос историји не само Лесковца, његове околине и Јужног поморавља, већ и многих других подручја Србије. Лесковачки зборник представљао је и представљаће веома значајну комуникацију за објављивање резултата дугогодишњег рада многих истраживача и то је његова друга значајна вредност, јер је његова редакција, а пре свега његов уредник професор Хранислав Ракић, успела да у Зборнику окупи велики број сарадника, како реномираних научних радника, тако и многих публициста, па и оних који се историографским истраживањем баве из ентузијазма и развојног осећања потребе да се на том плану до-принесе нашем самоуправном, социјалистичком друштву.

Мислим да је и програмска концепција Зборника веома добра, планска и са-држajна. Ако поћемо од оног — код нас у Србији можда већ уобичајеног клишеа о неколико области из историје радничког покрета и НОБ: историја Партије, историја Скоја, партизанска и војна дејствја и партизански одреди и јединице НОВЈ, народна власт и масовне организације и непријатељске формације и злочиначка активност окупатора и њихових домаћих по-магача, видимо да је Зборник мање — више равномерно испуњен, с тим да се ипак попазило и од значаја поједињих, од наведених области.

Међутим, при том се мора рећи да у неким од тих области треба убудуће учи-нити додатне напоре и објавити више ра-дова из њих. То су пре свега историјати, ако хоћете и мање монографије партизан-ских одреда и бригада НОВЈ, односно њи-хова значајнија војна дејствја (борбе, опе-рације и битке) у току целог рата, борбе за ослобођење поједињих већих градова и насеља на овој просторији, али и завршне операције за ослобођење Југославије у ко-јима су учествовале крупне јединице НОВЈ формиране на овом подручју и од људства са ове просторије, као и поједиње значајније непријатељске офанзиве на овој просторији.

Мислим да би исто тако требало ви-ше радова о делатности народноослобо-дилачког покрета у градовима, у услови-ма дубоке илегалности. Када се ради о партизанским јединицама и јединицама НОВЈ мислим да ће требати више радова о идеолошкој изградњи, марксистичком образовању и културно-просветном раду

у истима, радова такве врсте је веома мало.

Требало би више радова — биографија поједињих истакнутих партијских и скојевских секретара и функционера, народних хероја и истакнутих војних и политичких руководилаца из нашег рата. Кроз ову форму рада захвате се великим делом и историја радничког покрета и НОБ, с тим да у **Зборнику** треба избегавати романисране биографије или оне са литеарним претензијама и са често измишљеним дијалозима, не суве историографске радове, али ипак биографије претежно историјског, стручног карактера. Мислим да би као један од узора — уколико се о узорима уопште може говорити, могла да послужи недавно објављена књига Хранислава Ракића „Младост у вихору револуције“.

Правилна је оријентација **Зборника**, коју сви морамо да поздравимо, морамо је и похвалити, да ауторе не ограничавају бројем табака, или чак и ауторских страница. Мислим да је редакција ту имала веома добар став, да величина рада зависи од значаја и важности теме и броја догађаја који се у истој обрађују и да смо због тога у **Зборнику** имали велики број целовитих студија и расправа — у ствари мањих књига и брошура. Задржавајући и надаље такав став, који се — искрено речено — не налази код већине часописа овакве врсте, мислим да ће се још више увећати стручна и употребна вредност ове, свима нама драге, публикације и да ће тиме бити иницирани и многи други такви радови. С тим у вези посебну захвалност треба одати Редакцији на испоруци технички добро опремљених сепарата, ауторима.

Када се ради о програмској оријентацији **Зборника**, желео бих да иницирам дискусију још о једном питању, проблему прикупљања, односно боље речено наручбе чланака и радова уопште. Правилна је оријентација Редакције да издаје тематске бројеве после тематских научних скупова, као што је, на пример, био број XII на тему о злочиначкој активности окупатора и његових домаћих помагача, или онај број XIV на тему о АВНОЈ-у и о народној власти и са таквом праксом треба обавезно наставити. Међутим, требало би и надаље неговати, делимично и праксу тзв. поштанског сандучета и омогућавања појединим ауторима да и сами предају радове чије су теме сами изабрали, јер данас, и поред великог броја часописа овакве врсте, могућности за објављивање радова у овом крају Србије

још увек нису ни велике, а још мање доље.

Да ми се не замери да само хвалим **Зборник** и његову редакцију, мада су све похвале оправдане, морам нешто и да замерим, боље речено да иницирам. Требало би мало више критичких приказа књига и публикација које се појављују у овим регионима Србије, па и шире, а у вези са тим и редовне библиографије, коју су тако педантно гајили сви часописи у овом крају Србије који су излазили чак и у прошлом веку. Редовна библиографија има велику историографску вредност и о томе не треба никога убеђивати, па би јој требало дати мало више места. У вези са критичким приказима књига и објављеним радовима, морала би се мало више иницирати и формирати полемика, које до сада није било много.

Да завршим речима Драгољуба Трајковића из прошлог броја **Зборника**, јер је он рекао оно што ми сви, сарадници **Зборника** мислим: „Велика заслуга што је овај годишњак досада редовно излазио несумњиво припада његовом уреднику Храниславу Ракићу и онима који су за издавање ове публикације обезбеђивали дољно финансијских средстава“.

Др Гојко Миљанић

Пре свега се захваљујем организаторима на иницијативи да се после 20 година упорног рада, овим скупом обележи излажење ове значајне публикације. Исто времено слављеницима честитам на постигнутим резултатима и желим им још плодотворније успехе у раду.

Питање изучавања регионалних историја и обраде многих опет специфичних микрореона је данас у центру пажње савремене науке. Ми смо непосредно иза рата у жељи да народноослободилачку борбу представимо свијету из разлога што смо морали свету доказивати о свом доприносу у другом светском рату, јер они нису признавали оно што смо крвљу стекли, и зато смо издали прве публикације југословенског карактера. Наука би требала имати други прилаз тј. да се прво обраде регионалне и националне па тек онда југословенске историје. Пошто није било могућности да се тако ради то смо нешто касније у многим крајевима пришли обради регионалних историја. Зајављујући ентузијасти, главном уреднику Ракићу, овај **Зборник** је остао константан пуних 20 година и све богатији како по квалитету и тиражу тако и по садржају. У њему има велики број радова студијског и ана-

литичког карактера. Нема сумње да организаторима (редакцији) треба одати пуно признање. Исто тако признање заслужују и друштвено-политичке заједнице пре свега општинска и међупрштинска скупштина које су подржавале иницијативу организатора и пружале им материјалну помоћ.

Када је реч о регионалној обради историје, онда је сигурно да је **Лесковачки зборник** за период од 20 година дао значајан допринос у томе, што ће писање историје СК Србије и Југославије бити најзначајније извориште. **Зборник** пружа шансу да ова регија нађе адекватно место у националној и југословенској историји. По свом обиму, садржају, квалитету, научном нивоу и ангажовању научних кадрова из разних средина не само Србије него и Југославије **Зборнику** могу позавидети многи југословенски часописи иза којих чак стоје звучна имена института и научних радника. Отуда овај пример може као искуство позитивно послужити и другим крајевима који се несигурно упуштају у оквакве подухвате. Ако још имамо у виду да је то дело ентузијаста, пре свега који раде у Музеју и чији основни задатак није био овај, онда су резултати за сва па и највиша друштвена признања онима који су тај терет носили.

Организација научних скупова је једно од значајних активности. **Зборник** и Музеј су успевали да окуне и у расправа-ма и да непосредно сучељавају савременике па и актере догађаја у циљу што објективнијег и што студиознијег изучавања и уопштавања чињеница. Од таквог облика рада имали су обострану корист и једни и други.

Друго, овде је интересантно питање покретања новог часописа од стране Технолошког факултета. Без сумње од великог значаја за афирмацију факултета и за размену искустава из праксе и онога што наука презентира као своје сазнање. Сматрам да то не би могао бити део постојећег **Зборника** с обзиром на потпуно различиту научну и стручну проблематику. **Зборник** треба да остане какав јесте, а Технолошки факултет да приступи објављивању посебног часописа. Према томе ја желим плодан и успешан рад за оба часописа као и њиховим организаторима.

Мр Живан Стојковић

Веома је значајно истаћи потребу изучавања најновије историјске прошлости. Особина је људи да боље памте и више цене оно што је од њих доста удаљено.

Тако се дешава да мало пажње посвећујемо веома бурном периоду наше послератне историје. Ми смо у овом периоду остваривали суштину револуције, а то је експропријација експропријатора и стварали социјалистичко друштво. У овом периоду контратреволуција се није мирила са губитком власти. Борба против оружане контратреволуције вођена је чак и до 1950. године. Ту је настављен револуционарни процес и учвршење и развијање тековина НОР и социјалистичке револуције. Истовремено успостављени су нови друштвено-економски односи који су задирали у имовинске односе поражене буржоазије и богатих сељака. Без сумње да се у овоме јавља и проблем преобрађаја људи, посебно у подручјима недовољно развијеним и тамо где је контратреволуција имала упоришта и за време социјалистичке револуције. Требало је и учврстити нову власт, а истовремено се борити и против њене бирократизације. Партија се нашла у веома деликатној ситуацији. Она је постала Партија на власти, дошло је до промене њене улоге, изменењени су и задаци. Сада је требало градити, а не рушити оно што је служило непријатељу. Дошло је и до радног херојизма омладинских, фронтовских, пионирских и других радних акција. Лесковац и околина били су у рату разорени. Из тог непријатељевог рушilaштва требало је градити ново.

Из периода обнове и изградње треба посебно истаћи борбу за самосталност и независност наше револуције и социјализма од стаљинизма. Истина, то је одређено на нивоу Југославије и Србије, али не и на микрорејонима што је веома битно. Овде су се дешавале драме у односу на убацивање диверзаната, остварено је велико јединство народа и Партије, дошло је до изражавања висока револуционарна и патриотска свест. Све су то чињенице које, на жалост, нису обраћиване а чине веома значајан период у развитку наше револуције и социјалистичке заједнице.

Није потребно посебно наглашавати и време сељачких радних задруга, аграрне реформе и откупна. Дошло је до стагнације пољопривреде. Тада период треба сачувати за историју, да се види да није само ствар у обарању буржоазије него да је веома тешко изграђивати и социјализам у мирном периоду, ако се овај период тако може назвати.

Преласком на период самоуправљања дошло је до наглог скока продуктивности рада и раста социјалистичке свести. Зар те велике постигнуте успехе треба омаловажавати, заборављати и остављати за неке будуће историчаре када дође до веће

временске дистанце, а нема довољно сачуване грађе. И уз најповољније услове, ипак, будући историчари неће моћи јединствено да схвате друштвену атмосферу која је била створена у овом и у периоду развоја самоуправљања. Наша је дужност да им то оставимо, а на њима ће бити велика научна одговорност да ослобођени непосредног учешћа у стварању социјалистичког дела објективније и не-пристрасније оцењују оно што смо створили. Они ће успети да то остваре само ако смо им оставили довољно материјала за рад.

Ја овде нисам поменуо како је радила КПЈ односно СКЈ, СКОЈ, и друге друштвено-политичке организације. У неким својим радовима само сам начео овај проблем и то посебно везан за деловање СКОЈ-а. Остале подручја остала су необрађена, а веома су значајна за историју Партије, друштвено-политичких организација, политикологију, социологију, терорију државе и права, идеологију итд. Ми, на пример, заборављамо и на питање повезивања партије и народа, радничке класе и сељаштва у послератном развоју. Мислимо да је то небитно, а заборављамо да без тога нећемо имати целовиту историју социјалистичке револуције. Морам да нагласим да кад се пише о овом периоду, као да нема довољно простора за њега у публикацијама, јер може мало да се причека, па се и оно што је урађено приказује врло кратко.

Ми доста говоримо о периоду револуционарног етатизма. Наши противници користе грешке које смо у том периоду правили и настоје да се никилистички односимо према створеним вредностима. Чак нам нуде да овај „мрачни“ период што пре заборавимо. Међутим, у овом периоду ми смо одбрањили револуцију, изградили смо бројне путеве и велике индустријске објекте, развили и остварили јединство нација и националности, створили темеље за настанак и развој самоуправљања. Стога треба указивати на ове вредности, али то не значи да нисмо правили и грешке учећи се да управљамо друштвеним токовима. Оне су делом настале и као резултат некритичког односа према искуствима других социјалистичких земаља, а делом нужношћу потребе да се оствари чврста власт да би се тако убрзао процес економског развоја. У том периоду долази и до неких деформација у схватањима и понашањима личности. Ово је takoђe неопходно обраћивати како би млада генерација имала праву слику онога што се у том периоду дешавало.

Развој самоуправљања поставља пред нас одговорне научноистраживачке задатке. Прошло је већ тридесет година од увођења самоуправљања, а ми осим написа у публикацијама поводом разних јубилеја немамо целовиту историју овог периода. Овде мислимо само на Лесковац и околини и не претендујемо да дајемо оцене о написима у другим крајевима о томе.

Друго, такође важно, јесте однос према историјској грађи послератног периода. Уверен сам да ћу вас изненадити чињеницом да имамо из многих области више сачуване грађе из НОР и револуције него из послератне обнове и изградње земље. Приступајући изучавању овог периода био сам изненађен стањем да ова грађа и колико је има није на једном месту и није срећена, без обзира на упорно настојање нашег Историјског архива. Велики део грађе налази се у архивама друштвено-политичких организација и смештена је у неадекватним просторијама, неструčно чувања и срећена па тиме изложена пропадању. Ту се не поштују ни законске норме односа према историјској грађи. Да не говоримо какво је још жалосније стање у радним организацијама. Са правом смо инсистирали и инсистирамо да се сакупља мемоарска грађа из ранијих периода, међутим о овом се и не брине. Јер то није ни рат ни револуција него мир па нису ни потребна сећања. Зар се у нама, који смо били на радним акцијама, није задржало много чињеница које ниједан извештај из тог периода није могао да обухвати. Богатство живота бригадира може само да буде обухваћено и сећањима посилација те активности. Ово се односи и на друге догађаје из овог периода. Чиними се да не схватамо довољно тешкоће на које ће наилазити будући истраживачи послератног периода. Поред тога, некако се немарно односимо према овој грађи. Многа документа су остала код актера догађаја који их чувају као драгу успомену, а не схватавају да се ради о драгоценним изворима за историју послератног развоја.

Ако осмотримо радове који су презентирани јавности преко страница **Лесковачког зборника** из послератног периода видећемо да ту имамо више културолога, који су дали написе о историји позоришта, културно-просветне и образовне делатности, спорта итд. За похвалу је њихов рад, али морамо их обавезати да нам дају једну целину у својим радовима. У последњим бројевима **Зборника** немамо написе о овој проблематици. Можда истраживачи мисле да су све битно рекли. Међутим, где је историја аматеризма у културној области. Немамо развој музичке уметно-

сти. Не обрађује се проблем ликовне уметности која продире и у нашу средину. Ту су и друга подручја културе: историја урбанизације, начин и промена живљења под утицајем научно-технолошке револуције, продор радија и телевизије итд. Код нас је одржано и више сабора народног стваралаштва, Југословенска смотра филма сутрашњице и др. Све то заслужује да се истражује, јер се ради о Лесковцу као афирмисаном културном центру у Србији са многим значајним признањима за постигнуте изванредне резултате. Са историјом културе нешто више је писано о занатству. Прати се његов послератни развој и изумирање неких раније доминирајућих заната. Мислим да је ту доста постигнуто, али ни у овој области сва подручја нису подједнако покривена. Имамо покушај да се објављују радови и из етнологије и етнопсихологије. Разуме се, то су само почеви који охрабрују, а на истраживачима је да наставе. Уверен сам да ће странице **Лесковачког зборника** и њима бити отворене ако докажу да су постигли одговарајући научни ниво.

Мене посебно забрињава чињеница да смо мало пажње посветили изучавању партијско-политичког рада, пропаганде, идеологије и слично у послератном периоду. Из почетних изучавања овог периода дошао сам до закључка да се ту крије богатство вредности које немају само историјску него и актуелну вредност.

Др Владимир Стојанчевић

Године 1980. изашао је из штампе двадесети број **Лесковачког зборника**, у његовом уобичајеном кварт формату и двостубачном тексту, на преко 480 страна. Он је у ствари у неку руку јубиларни број, са прилозима 26 сарадника, млађих и старијих и од којих су неки ветерани још од првих свезака. Када се баци поглед на све до сада изашле свеске, њих двадесет равно, заинтересовани читалац, а поготову обавештени научни радник, долази у ситуацију да се, стварно и озбиљно, запита, и да констатује неколико ствари: (1) како се могло догодити да у једном од провинцијских центара, на југоистоку Србије, изађе двадесет волуминозних, веома садржајних, и са великим листом сарадника **Лесковачког зборника**; (2) да овај **Лесковачки зборник** излази тачно на време, са разноликим врстама научних прилога и других стручних написа; (3) да својим укупним, збирним, садржајем и квалитетном публикованим радова остане запажен у нашој широј јавности и у

научној историографији. Најзад, да овај Зборник са југа Србије, за протеклих двадесет година, сабере и обелодани толико много културно-историјске, етнографске и етно-социолошке грађе да је постао **незаобилазан** за изучавање не само јужноморавског подручја — иначе једног од најзанимљивијих и са веома богатом и необично динамичном прошлочију краја Србије — већ и за укупну националну и културну историју српског народа у целини. Једна подробнија анализа могла би указати на потребу да се о **Лесковачком зборнику**, његовом садржају и сарадницима и уређивачком колегију чак напише и једна обимнија студија. Јер, практички значај и друштвена, културна и историографска вредност појаве и дводеценијског излажења **Лесковачког зборника** несумњиво високо стоје у читавој нашој послератној издавачкој, информативној и научној делатности.

Када се, пре двадесет година, 1961. године, појавио први број **Лесковачког зборника**, видело се, по његовом садржају, општој оријентацији и сарадницима — да то неће бити не само локална публикација, ни са уско третираном проблематиком везана за практичне проблеме свог подручја и времена. Напротив, као да је већ тада то била најава једног солидног гласила које ће подручје лесковачког краја пратити у свим манифестацијама народног живота, његове историје и културе од најстаријих времена па до савремених дана. Широко отварање према свему што је било од значаја да се, везано за шире подручје лесковачког краја и јужноморавског региона, проучи и саопшти, било је у основи оне концепције **Лесковачког зборника** коју ће он спроводити за пуне две деценије до данас. Још тада, **Лесковачки зборник** определио се за друштвени и културно-историјски смер као главном правцу и обележју свога излажења, не занемарујући никако ни друге области стваралачког рада, чега се држао из броја у број. При томе одбацивши, у принципу публицистички начин писања, **Лесковачки зборник**, преко својих сарадника, настојаје да, својим прилозима, прати научни или стручни тон писања, држећи се фактуграфије, критичности и објективног посматрања и писања, у чему је свакако успео и то скоро без изузетака. Скоро из броја у број сви прилози — било да су то озбиљне научне расправе, студије, чланци, или мањи прилози, грађа, саопштења, или бројни написи разне садржине, писани су — без обзира да ли су у питању сарадници научни радници са факултета и института или само стручњаци за поједине ст-

руке изван горње категорије професионалних научних радника — документовано, трезвено, достојанствено са једном тежњом да се, у њима (и у мањој или већој мери) изнесе — колико је могуће — материјална чињеница, податак, докуменат, казивање, традиционална легенда или лично сазнање о ономе што је било у намени рада а то се, опет, односило на завичајну историју, културу и народни живот Лесковца, његовог гравитационог подручја, па и суседних крајева. Већ то, само за себе, подигло је (са своје стране) углед **Лесковачког зборника**, тако да чак и при најстрожијем критерију оцењивања, његови радови — осим оних радова који су рађени несумњиво методом научног истраживања — имају карактер корисних и драгоцених саопштења и, несумњиво, историјску документарност. А ово само по себи већ је значило високу оцену, какве се иначе ретко и тешко дају када је у питању гласило — у овом случају **Зборник**, изван метрополе и других универзитетских центара. Отуда не мали број је оних сарадника, житеља града Лесковаца, који су због својих написа (различите садржине или обима), на посредан или непосредан начин, ушли у оквире наше историографије макар и због тога када су саопштили само један податак којим се — изван регионалног оквира завичајне прошлости — могла тумачити и укупна прошлост српског народа — политичка, друштвена, културна, или јдео и учешће људи јужноморавског подручја у национално-ослободилачкој револуцији Срба у 19. веку и у напорима за друштвени прогрес и вишег облике материјалне културе, цивилизације и образованости. Отуда, **Лесковачки зборник** стоји као солидан споменик културе и рада, љубави и труда, о једном крају Србије који је имао шта да каже и о својој садашњности. А тај споменик превазилази обележје локалног или регионалног значаја и, може се рећи, улази и у културно-историјску ризницу целог српског народа. А да је то тако изашло заслуга је не мала и редакције **Зборникова** и њеног главног и одговорног уредника друга Хранислава Ракића коме треба одати највише признање и највећу похвалу за његов трудољубиви, постојани и зналачки посао. И ако је слободно да се каже да је **Лесковачки зборник** постао и научно гласило, свакако за сада најпознатије у унутрашњости Србије, то треба захвалити исто толико неуморном раду, љубазној предузретљивости и зналачкој комуникативности управо редакције и уредника **Лесковачког зборника**, који су хтели, умели и знали да овај реномирани **Зборник**

анимирају, придобију и устале велики број сарадника међу којима и већи број научних радника из Београда, Ниша, Скопља, Сарајева.

Лесковачки зборник је на прату треће деценије свог излажења. Треба му пожелети успеха и среће. Добро пређени пут кроз протеклих двадесет година јемствује да ће се и у будуће добро оријентисати. Са своје стране, држим, неће изостајати сарадња и досадашњих сарадника, или, пак, већине њих, а нових ће свакако бити, можда баш и због добра традиције и досадашњег примера **Лесковачког зборника**. Пожелети је да и трећа деценија у будућем излажењу **Лесковачког зборника** буде успешна и срећна. Њиме ће добијати, и добити, не само Лесковац као центар веома активне и запажене друштвено-политичке, привредне и културне активности на подручју југоисточне Србије, већ и цела наша друштвена заједница, национална култура и посебно српска историографија.

Mr Никола Цветковић

Са преласком у Београд, и после прекида сарадње са „Нашом речи“, С. Димитријевић релативно мало и доста ретко објављује своје прилоге у лесковачкој периодици. Али, то не значи да студијски није радио на лесковачкој проблематици. Напротив, у тих првих десетак поратних година, сарадњујући са Народним музејом у Лесковцу, објављује већи број књига, студија и брошура, што се може видети из његове обимне библиографије. По мишљењу једног броја студијских радника који су пратили научну активност овог аутора, он се можда предуго и више него што је било неопходно задржао на локалној проблематици и то онда када је могао дати још крупнији и значајнији прилог српској и југословенској историји радничког покрета, економској историји, нумизматици и сл. Наше је мишљење да је управо врло драгоцен његов допринос у научном заснивању локалне историографије, да је при том на нове основе поставио монографско-споменичку обраду појединих периода новије историје, што takođe представља незаobilazan прилог развоју и усавршавању историјске науке. А уз то, подуже бављење локалном историјом, било је раздобље његовог пуног стваралачког зрења и развоја, усавршавања и разраде особене научне методологије и изградње својеврсног система приступа преко библиографског праћења и увида у расположиву периодику, потом прикуп-
у

љања и организовања материјала, проучавања, информисања и упознавања, што је било нужно.

Када је реч о Димитријевићевој сарадњи у локалној периодици у поратном периоду може се уочити да је она најбројнија управо **Лесковачком зборнику** где је, уз ауторизовано учешће у расправи о **Историји Лесковца**, објавио и три прилога значајна по доприносу у расветљавању појединих кључних историјских монумента, потом занимљива по методолошком приступу и начину излагања, као и по карактеру обраде. Поред неколико краћих чланака у билтенима и другим публикацијама објавио је и три прилога у часопису **Наше стварање**, те у једном пише о национализму лесковачке буржоазије¹, док други представља само нешто ширу верзију студијско-мемоарског текста. „Рад на стварању интернационалних бригада у шпанском рату и одлазак Југословена преко Париза“², а трећи пак о дубровачкој трговини у Лесковцу и околини³.

Од прилога објављених у **Лесковачком зборнику** посебну пажњу ћемо обратити првоме „Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931—1934“⁴, а последњем „Развој СКОЈ-а лесковачке Гимназије од 1932—1941 год.“⁵, у некој другој прилици. Док ћемо стручју „О радничком покрету Лесковца и околине 1918—1920“, која представља поглавље књиге „Историја Лесковца и лесковачког краја 1918—1941“⁶, разматрати у контексту целине поменуте књиге, уз осврт на веома занимљиво излагање С. Димитријевића о концепцији рада на **Историји Лесковца**, што једним делом кореспондира са наведеном студијом и будућом књигом као целином.

У средиште наших разматрања, када је реч о напред поменутој студији, ставићемо питање континуитета партијског и скојевског рада и деловања на овом подручју, уз истицање значајних пратећих историјских монумента, забивања и догађаја, кроз одговарајуће коментаре; затим ћемо се са методолошког становишта позабавити његовим мемоарско студијским третманом и занимљивим преплитањем архивско-документаристичког са аутобиографским материјалом.

С. Димитријевић је међу првима одговарајућом научном документацијом показао да је после шестојануарске диктатуре, када је дошло до уништења партијског руководства за Србију и распадања појединих организација — лесковачка партијска организација продужила са политичким радом и деловањем; она је у тим тешким условима диктатуре и полицијских прогона успела да задржи чланство

на окупу, као и да сачува своје руководство. Ако се пре тога у појединим саопштењима и политичким рефератима, а можда и у неким чланцима, указивало на не прекидност партијско-политичког деловања лесковачке партијске организације, онда је он први, користећи се првотворацним историјским изворима, као што су писани извештаји, научно и аргументовано то потврдио. У извештају Б. Паровића од 15. јула 1934. године, пронађеном у Архиву радничког покрета Југославије, према Димитријевићевом наводу стоји записано: „После 6. јануара 1929. године, низ партијских организација уопште није био захваћен нити разбијен крупним провалама (Лесковац, Крушевац, Краљево, Чачак, Ужице, Ваљево, Шабац и остали)“⁷ Лесковац се, ту као што видимо, истиче на првом месту, што није ни мало случајно, већ је и то својеврсна потврда континуитетности деловања лесковачке партијске организације у периоду снажног полицијског терора. Уз то, из наведених докумената се види да још у неким срединама где је раднички покрет био развијенији и са дужом традицијом, није дошло до разбијања партијских организација, као што је случај са Ужицом, Ваљевом и Шапцем, на пример.

Посебно је значајно што је месна партијска организација у периоду од 1930. до 1933. деловала потпуно самостално на основу изворних и класно-политичких определења која је стваралачки спроводила и оваплоћивала у непосредној пракси. Одсуство партијских директива из центра није деловало негативно и дезоријентишуће већ је, напротив, учинило да се у тим новим околностима још чврше збију редови и активност усмери на актуелне животне појаве и проблеме у одређеној средини, за које се тражило најбоље и самосвојно решење. Указујући на природу и карактер деловања месне партијске организације у том раздобљу, С. Димитријевић

¹ С. Димитријевић, **О национализму лесковачке буржоазије. Сепарат из Нашег стварања**, Лесковац, 1955.

² **Наше стварање**, 1975, 1—3, XXII, стр. 37—47.

³ С. Димитријевић, **Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу. Наше стварање**, Лесковац, 1955, 2—3 III, стр. 31—82.

⁴ **Лесковачки зборник**, 1969, IX, стр. 21—44.

⁵ **Лесковачки зборник**, 1980, XX, стр. 19—38.

⁶ **Лесковачки зборник**, 1979, XIX, стр. 17—42.

⁷ АРПЈ, фонд КИ, 1934/146, стр. 10 руског текста.

јевић истиче да је „њен партијски комитет сопственим снагама и знањем руководио партијском организацијом и њеном активношћу“, потом да је то руководство на основу одређених личних процена и повратних политичких информација, сазнаваних посредним путем, самосвојно приступало појединим политичким проблемима, усмеравајући политику партијске организације.

Не улазећи у питање односа месног партијског руководства са Окружним партијским комитетом што, после нових изучавања може евентуално и другачије да буде постављено, нама се чини да је врло карактеристично за Димитријевићеву концепцију историје и научно-историјски третман то што он у средиште ових својих изучавања, уз друштвено-економске условљености, ставља људе као носиоце, инспираторе и покретаче одређених активности, па и читавих токова и процеса у деловању и историји радничког покрета лесковачког краја. Задржавајући се, до душе, на појединцима из најужег партијског руководства, истиче да су три стара и искусна комуниста Благоје Николић, Влада Борђевић и Коста Стаменковић били главни носиоци лесковачког радничког покрета. Указујући на њихову богату партијску прошлост и велико политичко искуство посебно подвлачи њихове карактерне одлике и њихове позитивне индивидуалне црте као што су озбиљност и разумност у постављању и прилажењу најразличитијим питањима, што им је омогућило велики углед, утицај, поштовање и престиж код лесковачког радништва и шире код осталог грађанства Лесковаца, па чак и код класног противника. У том смислу Димитријевић пише у једној напомени: „Довољно је подсетити да је Косту Стаменковића веома ценио и сам Стојиљковић, власник млина код кога је он радио, и да га је, упркос тога што је познавао његово комунистичко определење, штитио од полицијских прогона, одбијајући захтеве да га отпustи са посла“⁸.

Тај лични углед и утицај што су га стекла три напред поменута радничка борца учинио је да су они били од стране радништва Лесковаца признати као руководиоци радничког покрета, те су, према Димитријевићевом писању, били стално консултовани од радника о сваком важнијем потезу или настојању; за сваку акцију коју су предузимали радници су писали и саветовали се бар са једним од њих. Та су три радника, закључује аутор студије, „била стожер читавог лесковачког радничког покрета комунистичке оријентације“.

Поменимо да у даљем излагању Димитријевић посебно издваја Благоја Николића као секретара партијског руководства указујући да је био учесник у октобарској револуцији, потом да је учествовао на више партијских конференција и конгреса, као и да је био изабран за члана ЦК КПЈ. Овим указивањем није хтео само да истакне важне партијско-политичке функције овог корифеја радничке класе, већ да подвуче да је његова политичка изграђеност произилазила „не из некаквог књијшког познавања марксизма, већ из дубоког познавања револуционарног радничког покрета, његових проблема и политике“ (подвукao Н. Ц.). А у том и таквом познавању суштине револуционарног радничког покрета и истинској и дубокој класној опредељености произилази, поред осталог, и једно од аргументованих објашњења чињенице што је лесковачка партијска организација наставила своју континуирану стваралачку активност и деловање и у тешким условима шестојануарске диктатуре када је уништено партијско руководство за Србију. Поменимо овде још једном да је веома драгоцен то што С. Димитријевић у концепцији својих друштвено-историјских сагледања — људски фактор — који је доиста био врло битан у позитивним процесима борбе радничке класе Лесковаца, не претпоставља неком чисто форумском, организационом и другим сличним моментима, него му даје оно видно место које истински и заслужује. Истицањем, макар и посредно, важности људске јединке и човекове делатне снаге у сложеним историјским процесима, по готову што су оне понекад једнострano занемариване у име организационих и других форми деловања и неког помало апстрактног колективизма, обликује једну свестрано хуманистичку концепцију партијско-политичке историје, ослобођењу призвука дорматизма. Зато је и разумљиво што он, имајући у виду повезаност друштвено-економских условљености, људских снага и енергија, организованост деловања и богато проживљеног револуционарно-партијског искуства активисте као што је Б. Николић — сагледава стваралачки континуитет у развојности лесковачке партијске организације, заснивајући га приликом научног третмана на извornoј документацији и аутентичним личним вибењима.

Одмах после констатације о непрекидном политичком раду и деловању лесковачке партијске организације у првим,

⁸ С. Димитријевић, Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931—1934, стр. 14.

најтежим годинама после шестојануарске диктатуре, Димитријевић критички упозорава да неки историчари Лесковца превиђају тај значајан моменат континуитета, или га разматрају у сасвим погрешном виду и искривљеном светлу. Разлог за тај неадекватни третман он види у томе што се онда радило илегално, потом што су сва три руководиоца ове организације погинула у НОБ-у, као и у недостатку сачуваних писаних докумената из тог периода. Упадљиво је да аутор, уз критичку опаску, све ове разлоге износи у главном делу текста, док у опширој напомени број 3 која га прати, илустративно — полемички наводи имена тих историчара и њихове неприхватљиве и неодрживе текстове. Из овог распореда и организације материјала је очигледно да није хтео да оптерећује основни део текста критичким разматрањем погрешних ставова, али ни да их заобиђе, поготову што су га они, како пише у другом делу исте напомене, поред осталог, навели да се посебно позабави тим периодом историје лесковачког радничког покрета. — Пре него што се задржимо на том критичком садржају првог дела напомене додајмо да је за методолошки прилаз С. Димитријевића, за његове погледе и третман карактеристична управо оваква полемично-критичко излагање материјала, пре и више у оквиру напомене, како би се у главном делу текста основна мисао развијала несметано, стварајући праву представу о целовитости појединих развојних токова. (Вредно би било овој методолошкој особености обратити евентуално одређену пажњу и у контексту неких других сличних примера).

Према првом делу текста напомене бр. 3 Димитрије Кулић и Миливоје Перовић су историчари којима је измакло из видокруга постојање и деловање лесковачке партијске организације у раздобљу од 1930—1934. године. Своју критичку опаску о виђењу Д. Кулића наш аутор започиње једном мало непрецизном формулацијом о негирању „овог периода и времена које му је непосредно следило...“ на крају надовезује следећи цитат: „И лесковачка партијска организација у ранијем периоду осећала је сву тежину издајства Горкића који се од 1932—1937. године налазио на челу КПЈ. Његова политика је неминовно морала имати одраза и на рад лесковачке партијске организације. Партијска организација била је дезорганизована. СКОЈ је био распуштен, а неколико старијих чланова дуго одвојени од било каквог партијског руководства“.

Из овог иначе уводног пасуса за одељак „Партија новог типа“ у коме се доста

неодређено говори о лесковачкој партијској организацији „у ранијем периоду“, па се онда све везује за тежину издајства Горкића „који се од 1932—1937. године налазио на челу КПЈ“, види се да је више реч о негирању организованог деловања партијске организације и СКОЈ-а и руководећег кадра, што је уосталом и суштина Димитријевићеве примедбе, него ли да је реч о негирању „овог периода и времена“, како пише С. Димитријевић. Међутим, по нашем мишљењу, у овом „негативном“ пасажу, да се послужимо изразом из самог текста, упадљиво је поједностављено и механицистичко повезивање Горкићеве издајничке политике са радом лесковачке партијске организације, и то чак у императивном смислу: да је она „неминовно морала имати одраза и на рад“ поменуте организације, што је пука логистичка конструкција која не кореспондира са стварним стањем односа, како то аргументовано и аналитички показује Димитријевић. Јер, као што из Димитријевићевог излагања и докумената на које се позива видимо лесковачка партијска организација не само да није била „дезорганизована“, већ је и даље постојала упркос полицијском терору монархо-фашистичке диктатуре, као и да је „сачувала своје руководство и чланство и наставила са политичким радом и деловањем“.

Миливоје Перовић је други историчар који, по Димитријевићевој оцени, „погрешно и неправилно користи добијене податке и информације о том периоду“. Даље се указује како поменuti историчар у књизи „Лесковац у рату и револуцији“ на своју руку мења садржај и смисао појдатака добијених од Т. Вујасиновића и С. Димитријевића, посредним путем преко Д. Аранђеловића. Изостављајући корекцију појединости важних за партијско-политичку биографију Димитријевића, једног од најстаријих живих чланова Партије са овог подручја (примљен је у КПЈ у прољеће 1933. године, а не 1934, од стране Б. Николића, како иначе тврди Перовић) — позабавићемо се неким исправкама описантијег карактера.

М. Перовић у поменutoј књизи пише: „Лесковачка партијска организација је 1935. године формирала ћелију у Вучју, где је деловао Светозар Крстић“¹⁰. Међутим, С. Димитријевић доста убедљиво показује да је ова партијска организација створена 1934, прецизирајући у даљем тексту студије начин њеног формирања, сас-

⁹ Димитрије Кулић, *Како смо то учинили*. Радник, Београд, 1958, стр. 40.

¹⁰ Др Миливоје Перовић, *Лесковац у рату и револуцији*. Београд, 1968, стр. 25.

тав и садржја рада¹¹. Уз то, Димитријевић, пре бисмо рекли коригује мемоарски податак Лазара Лилића о „повезивању организација и група у унутрашњости Србије“, који М. Перовић некритички преузима и преноси, везујући га за 1934. годину. Димитријевић аргументовано, до у детаље, показује да су везе Лесковца са Покрајинским комитетом успостављене не 1934. него 1933. године. — На ове две појединости посебно скрећемо пажњу јер су од важности за посвештовање континуитета у раду лесковачке партијске организације, па и за прецизније датирање успостављања покрајинског руководства. Јер, није свеједно да ли је прва сеоска партијска организација после шестојануарске диктатуре у нашем крају створена 1934, како доказује Димитријевић, или касније, у 1935. како пише Перовић, поготову ако те зна да су ове организације у Вучју и Чукљенику биле врло ретке и изузетне, а можда чак и једине у Србији, уз ону у селу „Х“ код Пожеге коју С. Димитријевић идентификује на основу архивских извора¹². Исто тако, са становишта континуитета у раду лесковачке партијске организације, је битно да се она уистини повезала са Покрајинским руководством годину дана раније, но што то пише Л. Лилић, односно преузима М. Перовић. Ова два наизглед невелика хронолошка померања су управо драгоцен доказ о постојању, политичком раду и деловању партијских организација на нашем подручју у изузетно тешким условима, када је другде прекинут континуитет у партијском раду, и није било организованих облика деловања.

Друга група података општијег значаја које Димитријевић исправља односи се на питање евентуалног Паровићевог доласка у Лесковац и на избор Трајка Стаменковића за секретара Покрајинског комитета, где је и сам начинио известан превид у односу на Стаменковића. — М. Перовић, позивајући се на казивање Т. Вујасиновића, у књизи „Лесковац у рату и револуцији“ пише да је Паровић „1934. године лично долазио у Лесковац и одржавао партијски контакт са Костом Стаменковићем“¹³. С. Димитријевић одлучно негира тај податак наглашавајући да је нетачан, па обраћајући се и сам Т. Вујасиновићу, у наредном пасусу дословце наводи његов децидирани исказ: „Ја не знам да ли је Паровић долазио у Лесковац“, и то из писане изјаве од 1. октобра 1969. године¹⁴. Чудно делују ова два дијаметрално супротна става, утолико више што су оба из истог мемоарског извора, с том разликом што Димитријевић дослов-

но наводи Вујасиновићев исказ, позивајући се на прецизно датирану изјаву из своје архивске збирке.

Кад је реч о избору Трајка Стаменковића за секретара Покрајинског комитета, чини се да је С. Димитријевић направио омашку у ишчитавању Перовићевог текста, па у критичарској захукталости доказује углавном исто оно што и аутор оспораваног текста тврди. Управо због тога навешћемо Перовићев став у целини како би Димитријевићев превид био очигледнији: „На IV партијској конференцији у Београду за секретара ПК изабран је Трајко Стаменковић, из лесковачке партијске организације и то на предлог Благоја Паровића, који је тада дошао из Беча као делегат Централног комитета“¹⁵. Полазећи од овога Димитријевић замера Перовићу да „мења садржај и смисао података“, а у случају напред наведеног текста зачудо то и сам чини. Наиме, он тврди да је **нетачно** „да је Трајко Стаменковић изабран за секретара ПК на предлог лесковачке партијске организације“, што Перовић, ако пажљиво прочитамо наведени текст, ни једном речју не казује, осим што, мислећи на Стаменковићево место рођења, помиње да је „из лесковачке партијске организације“, па му тако приписује и замера и оно чега у истини и нема у критикованим тексту. И да би Димитријевић још дубље потврдио свој превид, у наредном пасусу у коме, као што смо већ напред видели, износи доказни материјал и наводи: „Трајко је биран у ПК на Паровићев предлог“¹⁵. — Дакле, ту он, „куцајући на отворена врата“, доказује исто што и Перовић пишући за Т. Стаменковића да је изабран „и то на предлог Благоја Паровића...“. Као што из овог примера видимо, ни С. Димитријевић коме је непрекидно проверавање и стално преиспитивање једно од трајних методолошких начела— није имун од грешака и пропуста.

Из свега напред изложеног у вези са ставовима М. Перовића може се уочити да упркос хронолошким померањима и погрешкама, ни једног момента не доводи

¹¹ С. Димитријевић, **Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931—1934**. Лесковачки зборник, 1969, IX, стр. 33.

¹² АРПЈ, фонд КИ, 1934/159.

¹³ М. Перовић, **Лесковац у рату и револуцији**, стр. 25.

¹⁴ С. Димитријевић, **Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931—1934**, стр. 13.

¹⁵ М. Перовић, **Лесковац у рату и револуцији**, стр. 25.

¹⁶ С. Димитријевић, **Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931—1934**.

у питање континуираност рада лесковачке партијске организације. Из бројних појединости на које скреће пажњу и њима се бави у оквиру разматрања међуратног периода укључујући ту и помињање антагажовања Косте Стаменковића, Благоја Николића и Трајка Стаменковића, на пример, као и до тог времена најпотпуније писање о мало познатој партијско-политичкој активности самог Сергија Димитријевића — управо се може власпоставити представа о активном постојању лесковачке партијске организације и у периоду који се оспорава. Подаци које износи довољна су основа за не само имплицитно већ и за сасвим непосредно закључивање о делатном радијусу те партијско-политичке активности, уз такође присутно погрешно датирање. Ту пре свега мислимо на стварање нових партијских организација, на пријем и укључивање нових људи у борбени покрет, упркос све дубљој илегалности, као и на повезивање са Покрајинским комитетом и организацијама у Македонији.

Уколико се и пажљивије прочита целина текста М. Перовића који С. Димитријевић критички ревидира, уносећи и неке значајније исправке, видиће се да први од два поменута историчара, у контексту обраде међуратног периода, позивајући се на тврђење Т. Вујасиновића, чак дословце пише: „да је лесковачка партијска организација била једина у Србији која није била разбијена у време 6-то јануарске диктатуре“¹⁷. А за ово у ствари и најбитније концепцијско становиште, у коме може мало да засмета искључивост („била једини“), Перовић даје и доста аргумента, што је такође врло важно. Међутим, С. Димитријевић, који свему томе приступа са више обавештености и после бројних нових трагалачких преиспитивања, а уз то и са знањем непосредног учесника, актера и иницијатора, разумљиво је, доноси неупоредиво више нових материјала, података и опажања, подробније испитујући тај проблем од свих досадашњих историчара.

Завршне акценте о самосталном раду лесковачке партијске организације у периоду партијских веза чине Димитријевићеви наводи из писања и оцена Т. Вујасиновића, који је 1934. године био организациони секретар Покрајинског комитета, па према томе представља и веродостојан историјски извор. Уз помињање крагујевачке партијске организације, Вујасиновић подвлачи да је и лесковачка партијска организација „дugo невезано и самоиницијативно радила пре него што смо је ми успели да повежемо“. И даље,

одајући пуно признање њеном руководству и члановима, додаје да је управо лесковачка партијска организација била „једна од ретких у земљи коју диктатура није разбила и која је непрекидно радила без обзира што је остала без везе све док је нисмо ми повезали“¹⁸ (подвукao Н. Ц.). И ово, додуше мемоарско писање, али из пера једног од најкомпетентнијих чланова ужег Покрајинског руководства, недвосмислено потврђује чињеницу о континуираном раду и деловању партијске организације у радничком и револуционарном Лесковцу и то у најтежим условима монархија-фашистичке диктатуре. А кад се имају у виду њена акциона прегнућа кроз тај дужи период **самоиницијативног рада**: редовно састава и договарање, потом окупљање нових чланова и формирање нових организација, група и актива са разрађеним садржајем и програмом рада, онда се с правом може закључити да је та активност била и у великој мери животворна и стваралачка.

Вредно је пажње настојање С. Димитријевића да се у разматрању уже, по-каљне проблематике, истовремено осврне и на неке општије моменте и кретања, износећи при том драгоцене податке који могу бити занимљиви за извесна упоредна испитивања, па чак и посредна закључивања. Тако, на пример, уз навођење Вујасиновићевих ставова о непрекидном раду лесковачке партијске организације, даје напомену у којој, поред једне важне аутобиографске индикације, тежи да прецизира укупан број чланова КП Југославије, крајем 1931. године, имајући у виду званичне партијске податке. У то време је, по њему, било 300—500 чланова КПЈ. (До тога је дошао на основу документа „Организациони састав КПЈ“ из половине 1935. у коме је присутан податак да је почетком 1932. године било 300—500 чланова)¹⁹. Ако се има у виду поменути, релативно мали, број чланова КПЈ онда тек бива јасно колико је била сложена и деликатна ситуација и одговорност у којој су се нашли активисти лесковачке партијске организације и њени симпатизери, који су у тим крајње неповољним условима остваривали основна партијско-политичка опредељења. Из тих бројчаних података се донекле може закључивати пред каквим су се задацима, испитом и провером спо-

¹⁷ М. Перовић, Лесковац у рату и револуцији, стр. 25.

¹⁸ Т. Вујасиновић, Мучне године, стр. 58—59.

¹⁹ АРПЈ, фонд КИ 1935/64. — према С. Димитријевићу, Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931—1934, стр. 16.

собности приликом сваке конкретне акције и иницијативе, налазили чланови ове партијске организације.

Не залазећи детаљније у питање кратког постојања везе између групе С. Марковића, тј. Љ. Радовановића из Лесковца у 1931. год. у начин и носиоце њеног успостављања, пошто се иначе ради о не-прецизним мемоарским изворима, задржано се на евентуалним одјецима тог ефемерног контакта и брзог, радикалног кидања као и на однос према проблему фракционаштва, и то само онолико уколико додирује аспекте континуираниности.

После извornог присећања на информацију Б. Николића о успостављању везе „Са некаквим назови партијским руководством у Београду“, у 1931. години, Димитријевић одлучно констатује: „Чим су приметили да то није права партијска веза, већ веза са групом С. Марковића, одмах су је прекинули и читаве две године остали без икакве везе“²⁰. У даљем разматрању истиче да је то кидање веза са фракционашком групом С. Марковића имало знатног политичког утицаја на развијатак лесковачке партијске и скојевске организације јер је одлучност и радикализам у раскидању иначе танких и краткотрајних веза са групом С. Марковића, односно Љ. Радовановића и учинио да у раздобљу од 1933—1934. године у нашој средини није било присталица ове партијски осуђене и одбачене оријентације. У то доба, а ни пре ни касније, колико нам је познато, није било појава фракционаштва у редовима лесковачког партијског чланства. Комунисти су без икаквог колебања прихватили одлуке партијског руководства по искључивању С. Марковића и оцене о његовом делању. Исто тако у врло дугој историји лесковачке партијске организације није било унутар партијских сукоба, размирица и застрањивања. Између искусног руководства и бројног чланства постојало је акционо јединство.

Ако пажљивије загледамо начин разматрања крајње ефемерне везе са групом С. Марковића, уочићемо да С. Димитријевић, у намери да избегне придавање важности Вујасиновићевом писању о контактима лесковачке партијске организације са поменутом фракционашком групом, опаске и наводе из његовог текста, овога пута, ситуиран негде при kraју напомене бр. 7. Ту у уводном делу пасажа Димитријевић најпре инсистира на краткотрајности тог контакта, а онда питање везе помера од С. Марковића на Љубу Радовановића (његовог присталицу): „...изгледа да је у питању била веза са групом око Љубе Радовановића“. У наставку, позива-

јући се на Т. Вујасиновића, пише да је та група успоставила везе и са Крагујевцем и Ваљевом. А тек у контакту Вујасиновићевог објашњења и Марковићевог настојања да се повеже са партијским организацијама у Србији и измири са Партијом, прецизније наводи оно што се односи на Крагујевац и Лесковац²¹. — После анализе ових појединости, мишљења смо да је њиховим смештањем и ситуирањем у напомени, потом донекле ублажавајући „померање“ питања тежишта везе од С. Марковића на Љубу Радовановића, као и указивање на сличне везе са другим градовима, уз придавање објашњења, С. Димитријевић је очигледно хтео да на прави начин валоризује проблем могућег фракционашког деловања у нашој средини, које је доиста било крајње маргинално. Осим тога, он, као што смо видели у неколико махова, у основном делу текста, наглашава радикалност укидања краткотрајног контакта са групом С. Марковића, односно Љ. Радовановића. Додајмо да, с разлогом, посебно подвлачи како је то радикално кидање веза „извршено под руководством Б. Николића“, како на ову светлу личност у историји радничког покрета Лесковца не би пала ни најмања сенка.

На основу једног нецеловитог увида у историографску литературу која се најчешће узгрядно, у оквиру других већих целина бавила партијско-политичком историјом у периоду између два рата, а објављеној после штампања „Партије и СКОЈ-а у Лесковцу од 1931—1934“ (1969), може се запазити да већина аутора, имајући у виду Димитријевићев студијско-мемоарски текст, а делом и његове критичке интервенције-инсистира на пуном континуитету у раду и деловању лесковачке партијске и скојевске организације у поменутом раздобљу. У једном делу уже хронолошке литературе, пак, занемарују се и они подаци из наведене студије који нису мемоарског карактера, већ произилазе из архивских докумената, па тако не дају праву представу о континуитету. — Наша је намера да се у једној другој прилици посебно позабавимо третманом континуитета рада лесковачке партијске и скојевске организације у широј историографској литератури, укључујући ту период пре и после објављивања Димитријевићеве студије.

Обратимо укратко пажњу начину разматрања делатности лесковачке партијске организације после шестојануарске

²⁰ Ибид., стр. 15.

²¹ Ибид., стр. 16.

диктатуре до половине тридесетих година у оквиру студије Хранислава Ракића под насловом „Активност партијске организације КПЈ Лесковца од оснивања до 1941. год.“, објављене на уводном mestу 20. **Лесковачког зборника**.

Овом, без сумње најделикатнијем периоду у раду лесковачке партијске организације, Ракић с правом посвећује посебан одељак²² на чијем самим почетку пише прегледно о изузетно тешким условима и околностима у којима су деловале партијске и скојевске организације у земљи, истичући прогоне, провале, бели терор и друге репресалије на које су комунисти одговорили организованим акцијама. По његовој прецизној оцени то је „најтежки период партијског рада у Лесковцу“. Али, одмах потом додаје да се поред великог терора ова партијска организација „и у том периоду омасовљавала и организационо учврстила“. Аргументујући своје ставове и оцене истиче да је у Лесковцу, уз деловање искусних револуционара Благоја Николића, Косте Стаменковића, Владе Борђевића и других „за члана КПЈ примљен 1933. године, Сергије Димитријевића, који касније као још некомпромитован формира партијску организацију у Вучју и Чукљенику“. По нашем мишљењу, посебно је значајно што Х. Ракић у овом контексту објашњава и истиче зашто је баш С. Димитријевић управо формирао партијску организацију у Вучју и Чукљенику, јер је доиста био још некомпромитован, те као такав није скретао пажњу на себе.

У даљем делу текста Ракић преноси опшире наводе из Вујасиновићеве књиге „Мучне године“, па закључује да податак да је на територији Лесковца било 25 чланова „говори да је партијска организација у лесковачком крају континуирано радила и да стварно није била дезорганизована“. Из овога се види да Хранислав Ракић, пратећи историјски развој лесковачке партијске организације, после аналитичких испитивања, такође подвлачи и доказује континуираност у њеном раду и у најнеповољнијим условима.

Међутим, када је реч о првом делу његових разматрања имамо извесних недоумица око формулатије да партијска организација у Лесковцу која „иако се скоро обнављала, стварала је јак утицај у подружницама...“²³. Чини се да је формулатија о скромом обнављању, неадекватно употребљена будући да је та организација у ствари већ постојала са својим руководством, провереним и икусним партијским чланством чије су језгро чинила три напред помињана револуционара, као

и са одговарајућим садржајима и облицима рада. Исто тако, формулатија која иде уз податак о 25 чланова: „да је у Лесковцу морало постојати неко руководство које је обједињавало рад ових чланова партије, а то је вероватно ОК Лесковац“ (подвукao H. Ц.)²⁴ — не одговара стварном стању утврђених чињеница о истинском и делатном постојању партијског руководства у овој средини. Но, ове недоумице око формулатија ниуком случају не могу да засенче видан допринос Хранислава Ракића у правилној и аргументованој генералној оцени о континуираном раду и деловању лесковачке партијске организације у периоду после шестојануарске диктатуре.

Др Вићентије Борђевић

Појава **Лесковачког зборника** — чију ддвадесетогодишњицу редовног излажења обележавамо ове године — наишла је на интересовање шире јавности, тим веће што тако рећи није било публикације која би објављивала радове из историје овог краја, а и шире.

Самом појавом, **Зборник** је изазвао пажњу ширег круга читалаца, па и моју, и ја ову публикацију пратим са посебном пажњом од симпозијума у Бојнику који ји одржан фебруара 1972. године.

Учесници у расправи поводом садржаја **Зборника** указали су на добре стране ове публикације, али и на пропусте у њеном ходу и развоју што је и нормално.

У опширној, живој и садржаној расправи осветљена су многа важна питања, и дате многобројне сугестије методолошког карактера са тежњом да садржај ове публикације буде још бољи и садржајнији.

Национална историја и историја радничког покрета и КПЈ—СКЈ су специјалистичке научне дисциплине којима се, као што вам је познато, осим кадрова у институцијама, баве и поједини научни радници на факултетима наших универзитета, архивима, музејима, као и другим установама. Научни резултати из ових области већ су постигли одређени ниво али, на жалост, још увек се осећа одсуство научне обраде историје Србије, посебно између два рата. Сасвим је необраћено и подручје друштвено-економских односа. Нема конкретних приказа и анализа развоја Србије два рата

²² Лесковачка партијска организација после шестојануарске диктатуре, Лесковачки зборник, 1980, XX, стр 11—14.

²³ Ибид., стр. 12.

²⁴ Ибид., стр. 13.

(о привреди, саобраћају, стандарду, школству, пољопривреди о положају сељаштва и политици КПЈ према селу). Немамо још ни студију о положају радног човека у Србији између два рата и његовој борби против друштвеног и државног уређења у монархистичкој Југославији. А без те борбе незамисливо је разумевање наше социјалистичке револуције и њеног победоносног хода.

Обрада синтезе историје народнослободилачке борбе и социјалистичке револуције у Србији дата је у књизи: „Народнослободилачки рат и револуција у Србији 1941—1945“, али прилично неравномерно. Прикупљање и сређивање историјске грађе, као и сећања учесника у народнослободилачком покрету, захтевају свестрано сагледавање и утврђивање поједињих чињеница везаних за развој народнослободилачке борбе у појединим крајевима. На овом послу ангажовани су појединци и институције. Међутим, тај посао није доведен до краја да бисмо писали нову синтетизовану историју народнослободилачког рата и социјалистичке револуције у Србији и Југославији. Иако је о нашој револуцији доста писано, још има поједињих крајева чији допринос нашој народнослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији још није довољно исказан.

Многи истраживачи везују се у свом раду за један уски проблем, а потребна су, међутим, шира истраживања времена и простора и шире сагледавање поједињих тема у склопу општих проблема. Поједини истраживачи прецењују аспект тематике или подручја којим се баве што води не потпуним и једностраним резултатима. Уз то, недостаје и научна критика и способност вођења дијалога и са другим истраживачима. Није у питању само преосетљивост, лични односи и хијерархијски дух, већ и оскудна знања и преуски видокруг за остварено оцењивање и критику било чега што је изван једне уске области. Код нас је мало људи који критикују поједине написе, истраживачке пројекте, књиге, публикације, стање архивске грађе итд. иако све то у великој мери утиче на садашње стање историјске науке.

У читавом склопу сагледавања проблематике којом се баве поједине публикације, па и **Лесковачки зборник**, на скупу је више било речи о ономе што је учињено, а мање о ономе што није. А без сагледавања свих аспеката развоја нашег друштва, односно читавог послератног периода до данашњих дана, тешко је писати историјску синтезу. Међутим, наш је задатак да пишемо синтезу историје народа и народности Југославије и синтезу историје Са-

веза комуниста Србије и Савеза комуниста Југославије.

На скупу је изнето да је **Зборник** изванредан подстрек за даљи научноистраживачки рад на подручју националне историје и историје радничког покрета народа и народности Србије. Он значи велики допринос сагледавању догађаја и личности у Јужноморавском региону које је потребно још темељније и свестраније и зучавати.

Готово сви учесници у дискусији су истицали да је ниво **Зборника** израз стања у нашој савременој публицистици и историографији и да је на горњој лествици гласила исте садржине и намене. По својим одређеним квалитетима, **Зборник** одскоче и од гласила неких средина која имају већу културну традицију у издавачкој делатности. Но и поред тога, још има доста да се уради како би садржај овог гласила био још бољи. Потребно је још шире, садржајније и обухватније писати о извесним периодима и догађајима значајним за сваку фазу развитка историје радничког покрета и КПЈ—СКЈ. Главни проблем је како ускладити метод дијалектичког материјализма у историјским истраживањима које гласило објављује са аналитичком, критичком методом при утврђивању чињеница код проучавања историјских догађаја и појава у нашој прошлости. Зато, убудуће, и сама редакција и сарадници морају чинити још веће напоре на усавршавању метода истраживања који захтева много дубље познавање ствари него што се мисли. Такав начин рада користиће нашој науци у целини која мора марксистички тумачити нашу прошлост обогаћујући и ширећи нашу мисао и сазнања.

На крају, ми имамо повољну околност што је из ове средине израстао један број научних радника и културних посленика који су се — захваљујући **Зборнику** — афирмисали и уздигли, стекли своја научна искуства управо на изучавању најновије историје наших народа и народности, посебно историје револуционарног радничког покрета — Савеза комуниста Србије и Савеза комуниста Југославије. То је неоспорна гаранција да ћемо и убудуће давати још боље прилоге за **Зборник** који има своје место и улогу у нашој историографији и на одређени начин доприноси писању историје КПЈ—СКЈ. По питању покретања часописа који би издавао Технолошки факултет ја са своје стране поздрављам ову идеју и залажем се да то буде посебан часопис који ће третирати одређена питања која су везана за науку, живот и рад по менутог факултета.

Радош Требежанин

Поводом свечаног јубилеја двадесетогодишњице излажења **Лесковачког зборника**, као његов стални сарадник и искрени поштовалац, честитам успехе високих домаћа ЛЗ и његовом редакционом колегијуму.

Иако сматрам да је погодан тренутак да се о досадашњем раду редакционог колегијума и о трајној вредности ЛЗ по разговара ипак то, признајем, не могу учинити. Поред осталог још и зато што је, мислим, потребна и пуна година дана да се ЛЗ прелиста и у њему сагледа све што је веће или мање вредности и на основу тога извуче закључак шта, колико и у чemu треба у наредним годинама чинити или чега се одређи а тога има у сваком људском раду без обзира на све људске моћи и жеље, напоре и могућности.

С обзиром да ЛЗ стоји у првим редовима србијанских провинцијских зборника ове врсте, које добро познајем јер сам и њихов сарадник, ЛЗ требало би да изађе из локалних оквира и прерасте у едицију Јужноморавског региона ако не и шире читаве југоисточне Србије. То он може прихватити јер је својим досадашњим радом показао квалитете више од републичког домаћа.

Захваљујући без ласкања активности уредника ЛЗ до сада су увек за ЛЗ обезбеђивана материјална средства. То није мала ствар, то је чак и битни услов сваке радње ове врсте. Заслуга је уредника и окупљање броја сарадника осведочених реномеа. Имена као што су др Миленко Филиповић, др Владимир Стојанчевић, др Радмила Тричковић, др Олга Зиројевић, др Милан Васић, др Јован Трифуноски, др Милорад Васовић и др. чине част ЛЗ. Када је овде реч о сарадницима није на одмет рећи да би требало некако подизати и млађе сарадничке снаге, месне, у првом реду, јер Лесковац, на пример, има изванредне раднике из области економских наука и социологије, уопште. Супротно овоме Лесковац има велики број историчара који, нека ми се опрости, нису довољно ангажовани сарадници у **Лесковачком зборнику**.

ЛЗ је највише дао простора историји радничког покрета и НОБ-е. Чак се може рећи да су у прилогима из те области понеки проблеми скоро исцрпљени. Ово мислим када имам на уму и бројне засебне едиције са садржајима историографских истраживања из области наше најновије историје, које овде не треба да наводим јер су познати.

Прошлости лесковачке регије посвећен је знатан број прилога. Мислим да је то мало ако се узме у обзир да ова прошлост још није довољно сагледана и марксистично-историјски третирана. Чак и неке прилоге ове врсте требало би подвргнути новим научним преиспитивањима. У овај комплекс тема спадају и теме из области етнологије, трговине, економије, социологије, културе, просвете, науке, археологије, филологије, литературе и слично,

Превише се, чини ми се, дало простора етнографским белешкама. Из области етнографије би се очекивали приложи у првом реду о народном грађевинарству, дунђерству, печалбарству, народним мерама и мерилима, народним задругама, аграрним односима, производним снагама, итд.

Фолклорне прилоге објављују сви провинцијски зборници, али у томе они ипак имају једну меру и један строг критеријум. Јер научни третман фолклора захтева озбиљне анализе и савремене аспекте, а не враћање на старо, идеализирање оног давнашњег, митског, сујеверног, везаног за преживеле табуе, културе, магијске обреде и слично.

Мислим да би у ЛЗ требало да буде и прилог из топомастике лесковачке регије. Постоје о томе писани или необјављени рукописни материјали. Треба их искористити бар у једном именику ваљане стручне обраде. Олга Зиројевић ми се жалила да при свом убицирању локалитета и насеља у лесковачкој регији није нашла потребне изворе. Најновија географско-антрополошка испитивања што их је ЛЗ објавио о том питању могу помоћи.

Приложи у ЛЗ морају бити оригинални допринос науци. У живој сарадњи са сарадницима могла би се одстранити и бројна понављања.

Композицији ЛЗ не би се могло шта значајније посаветовати. Ипак би требало издвојити у посебна поглавља студије од прилога свих врста.

Лесковачки зборник би морао имати и рубрику приказа научно-критичког карактера. Уз то би могла доћи и рубрика прегледа библиографије радова о лесковачкој регији.

Др Александар Апостолов

Необично ми је драго што ми је пружена прилика да присуствујем овом јубилеју којим се обележава двадесетогодишњица излажења **Лесковачког зборника**, научног часописа са разноврсном темати-

ком и за науку интересантном садржином. Моје задовољство, овом приликом, тим је веће што на челу редакције овог цењеног научног гласила стоји већ дуго година друг Христијан Ракић који је студирао и завршио студије историјске научне дисциплине на Филозофском факултету у Скопју у коме се и ја налазим као наставник.

Лесковачки зборник нисам пратио од првих бројева, али сам га зато последњих година са великим интересовањем и очекивао и задовољавао свој научни интерес особито оним садржинама које су близке историјском периоду којим се и ја бавим.

Када се прелистају бројеви **Лесковачког зборника** са задовољством се констатује да он, као научно гласило, игра веома важну улогу у афирмирању овога краја.

Својом садржином, својом научном акрибијом, својим новим резултатима и бројним научним дисциплинама које су заступљене на његовим страницама, ово научно гласило прелази оквире подручја на коме се **Зборник** штампа. **Лесковачки зборник** је окупљао као своје сараднике та корећи све своје земљаке-зnanstvenike а међу њима и позната имена у науци, па били они његови суграђани или становници ван овог подручја, али њему увек одани.

За нас, пријатеље **Зборника** из СР Македоније, његово постојање и његово излашење има велику важност. Та важност је одређена природном комуникацијом — Моравско-вардарском долином. Она је имала у прошлости, има је сада, а надајмо се, имаће још већу важност, особито за генерације које долазе, када овај ваш „Југословенски Манчестер“ постане и једно од најглавнијих пристаништа на пловној саобраћајници-каналу који ће повезивати Дунав са Јадранским морем. Ова природна артерија повезује Македонију и ваш регион и условљава живе контакте и размену материјалних и културних добара.

Заједничка судбина наших народа до 1878. године, у склопу истога ејалета, а повремено и истога санджака под „агарјанској“ влашћу, зближавала их је у својим напорима за опстанак, као и у борби за ослобођење. Прве оружане форме отпора у хайдучији биле су заједничке. Ти исти народи војевали су против тог петвековног поробљивача у Балканском рату, да би га, у савезу са другим балканским народима, потиснули на његове исходне позиције одакле је започињао своје освајачке походе на Европу.

Стварањем заједничке државе Краљевине СХС, створена је и радничка партија југословенских народа, предводник своје

класе у борби за социјално ослобођење, националну равноправност и политичку слободу. Сарадња прогресивних снага овог подручја са таквим снагама ондашње Македоније била је у више мање и на разноврсним релацијама. Поменућемо овде само неке форме те сарадње, а о којима није до сада било исцрпније речи. Познати комунистички првак, Лесковчанин Душан Џекић, још пре балканских ратова преселио се у Скопје и у наредним годинама развио је плодну активност у партијским социјалистичким организацијама Македоније. У међуратном периоду биран је и на општинским и на парламентарним изборима за народног депутата на листи КПЈ. Победом комуниста на општинским изборима у Скопју и стварањем „Првене комуне“ у овом граду, створени су услови за конкретнију и интензивнију сарадњу између „Првеног Скопја“ и исто тако „Првеног Лесковаца“. У оскудици живежних намирница у Скопју, његова комунаша Милана Марковића, кмета у „Првеној скопској комуни“, иначе родом Врањанаца, у Лесковац да са тамошњим друговима уговори испоруку прехранбених производа. Испоручени вагони брашна ублажили су акутну глад која је претила скопској спротињи.

Основањем лесковачких прехранбених предузећа у Скопљу и циркулација капитаља и људи у ондашњем периоду, опет су својевидна веза ових двају центара својих хитерланда (Јужна Србија за Лесковац, а Вардарска Македонија за Скопје). После 1929. године, када је територија Југославије подељена на бановине, Лесковац је ушао у састав Вардарске бановине. У том заједничком, са Македонијом, административно-територијалном подручју и сарадња напредних снага била је, иако нелегална, интензивнија. Школовање ученика и студената овога краја у Скопју, доприносило је узајамном упознавању и зближавању са омладином Македоније и њиховом раду на заједничком задатку напредне омладине Југославије. Познати политички збор у Лесковцу у 1939. години, организован од стране Земљорадничке левице са Драгољубом Јовановићем на челу, привукао је и неке од вођа социјалистичког покрета Македоније, па су својим присуством означили заједнички интерес у борби за боље економске и друштвене односе.

Сарадња за време народноослободилачког рата и социјалистичке револуције која је била и проливеном крвљу означена добила је почасно место у вашем Зборнику.

Послератна сарадња у обнови земље и у изградњи социјалистичког друштва, као и школовање кадрова на средњим, вишим и високим школама, требало би, с обзиром на ширину те сарадње, да нађу адекватног простора у овом „дванадесетгодишњаку“ чији јубилеј данас обележавамо.

Ови контакти између ових граничних области, као и проблеми који чекају на своју обраду, могли би да побуде интерес о садашњој и будућој сарадњи између овдашњих научних преглалаца, као и наших из СР Македоније у **Лесковачком зборнику**, за чију улогу и резултате у науци чули смо овде и компетентна мишљења и ласкаве изјаве.

На крају, дозволите ми, другарице и другови, да изразим своје жеље за даљи још плоднији научни рад редакцији и сарадницима **Лесковачког зборника** пригодном латинском крилатицом: »**VIVAT, CRESKAT ET FLOREAT**« — Лесковачки зборник!

Завршна реч уредника **Лесковачког зборника**

Показало се оправданим и корисним што смо организовали разговор поводом дванадесетогодишњице **Лесковачког зборника**. Ово није био само јубиларни скуп наших истакнутих сарадника, научних радника и стваралаца из разних научних области, удруженог рада и друштвено-политичког живота, него и место где смо оценили наш заједнички досадашњи рад, наше дело и сагледали домете до којих смо дошли и себи поставили нове обавезе за будући рад. Радни карактер овог скupa и квалитет дискусија које су вођене показује да свим својим обавезама приступамо као ствараоци вредности којим развијамо научну мисао, афирмишемо вредности историјске прошлости и указујемо на наше будуће задатке како би извршили свој људски, научни и самоуправљачки дуг и показали на делу своју марксистичку определеност и идејну усмереност на програму Савеза комуниста Југославије.

Похвале које су овде изречене обавезују нас да и даље улажемо напоре како би вредности **Зборника** подигли на још виши степен. Стога нам предстоји да свестраним ангажовањем даље продирнемо у историјске чињенице које ће нам омогућити да научно дефинишемо нове историјске истине и учинимо их присутним у стварности, као сагледавање континуитета у развitetku борбе за слободу и бољи живот, која је нарочито дошла до изражaja у НОР и социјалистичкој револуцији, а која данас добија све више у свом знача-

ју. Та жеља се испољила код свих дискутаната. То говори да, без обзира што се бавимо разним периодима историјске прошлости, имамо заједнички циљ и полазимо са истих идејних и научних позиција које воде ка стварању целине сазнања каква је и историјска стварност била. Овде се јасно уочило да прави ствараоци налазе заједнички језик и када стварају и када се договарају о новим правцима научноистраживачког рада.

Захваљујем се дискутантима који су истицали мој допринос уређивању и квалитету **Зборника**; али, сасвим је јасно да ни ја ни редакција у томе не би успели да нисмо имали свестрану подршку, да нисте ви настојали да преко својих научних радова подигнете и вредности **Зборника**, да нисте бринули и настојали да ово наше заједничко дело достигне дванадесет томова, да заједнички напишемо 485 текстова, монографских обрада, чланака, расправа на 6.235 страница двостубачног текста. Ово наше дело говори како може да се ствара када се колективно ради и одговорно приступа историјској науци.

Овај наш скуп истакао је и неке проблеме који стоје пред нама у будућем раду. Указивање и на будуће задатке као да говори да се овде радио, размишљало, мењало искуства, критички указивало на оно што је пропуштено и истовремено истичано шта треба и како треба да се то превaziђе. Тачно је да нека подручја још нису покривена или нису довољно обраћена. Из тога може да следи само наш заједнички став да радимо на окупљању и других који се баве научним областима које нису биле присутне у **Зборнику**. На тај начин окупљање нових аутора нека буде наша заједничка брига. Сваки квалиитетни рад, који има одговарајућу научноистраживачку и идејну специфичну тежину наћи ће место у **Зборнику**. Странице **Зборника** су отворене за све вредне радове којим се доприноси увећање наших сазнања о историјској прошлости и о ономе шта представља Лесковац и околина. На тај начин ћемо проширити тематику **Зборника**, окупити нове сараднике, истражити нове области и дати нова сазнања, а то ми сви желимо. У уводном излагању истакли смо да је нужно више радова дати из ових научних области: археологије, ботанике, историје културе, уметности, штампе, политичких односа из послератног развитка социјалистичке Југославије итд.

Сложили смо се да наставимо са радијим радом око објављивања приказа дела која се односе на историјску прошлост овог краја, са намером да упознајемо наше читаоце са оним шта се пише и

на који начин се третира историјска прошлост Лесковца и околине. Уз то, ту ће долазити до изражaja и верификација неких историјских истина или демантси онога што је криво схваћено и лоше написано. Тако ћемо развијати критичку свест која је потребна, а истовремено ћемо остављати будућим историчаримаовољно материјала да сами могу долазити до сазнања шта је стварно историјска чињеница а шта конструкција аутора неке књиге, брошуре, монографије, студије, чланка, написа итд. Разуме се да ћемо водитирачна да прикази и полемике које се буду водиле о објављеним делима имају научни, интелектуални, морални, културни и идејни ниво.

Овде је био дат предлог да се објављују и тематски бројеви **Зборника**. То свакако треба прихватити. Јер, за то се већ указује потреба. Међутим, то од нас свих захтева да учинимо све како би окупили научне раднике који са разних становишта приступају једном периоду историјског развоја или једној јединственој теми. На тај начин би изношење бројних чињеница о истом историјском догађају дало целину историјске истине, а то је наша давнашања текња. Стога је наше мишљење да је неопходно учинити додатне напоре на објављивању и тематског **Зборника**.

Време је да се пређе и на синтетичке радове. Прошло је двадесет година од по-

четка излажења **Зборника**, порасла је научна свест и оспособљен је већи број научних радника који би могли прећи на синтезе онога шта смо до сада урадили и оног новог што се подразумева у научној активности.

Што се тиче дискусије око часописа Технолошког факултета и сарадње са **Лесковачким зборником**, мислим да је то у вашим дискусијама правилно постављено. Технолошки факултет треба да издаје зборник радова својих наставника и других научних радника а **Лесковачки зборник** би наставио своју научну традицију, с тим што би више пажње посветио историји текстилне и хемијске индустрије и историји развоја научне мисли из области текстила и биохемије. На тај начин би истовремено излазила два зборника, која би се допуњавала и остала као трајни докуменат у историји културе Лесковца и околине.

Мени и Редакцији **Зборника** чини част што смо имали задовољство да са нама сарађују, и на овај скуп дођу, дописни члан САНУ др Владимир Стојанчевић, професори универзитета: др Јован Трифуновски, др Јован Бирић, др Александар Апостолов, др Слободанка Стојићић, др Гојко Мильанић, пуковник-публициста Милан Обрадовић, др Вићентије Борђевић и други.

Рад Народног музеја у Лесковцу од 1976—1980. године

Рад Народног музеја у Лесковцу од 1976. до 1980. године одвијао се углавном по предвиђеном плану и програму.

Свако одељење развијало је активност у оквиру својих могућности, како у Музеју тако и на терену.

Археолошко одељење

Од 1976. до 1980. године рад овог одељења одвијао се углавном по предвиђеном плану како на терену тако и унутар Музеја.

1976. године Народни музеј у Лесковцу, у сарадњи са Археолошким институтом у Београду, започео је са систематским рекогносцирањем археолошких локалитета шире околине Лесковца са посебним освртом на археолошке локалитете средњовековног обележја. До сада, овим радовима били су обухваћени поједињи археолошки локалитети у пределу долина реке Власине, Пусте реке, Јабланице, Ветернице и Јужне Мораве.

Како су финансијска средства била ограничена то су се и радови изводили у веома скромним оквирима, а и временски су били краткотрајни. Констатован је већи број археолошких локалитета, до сада непознатих, средњовековног, античког и другог карактера. Прикупљено је доста података који ће користити у даљем истраживању на терену.

Упоредо са истраживањем, односно рекогносцирањем терена вршено је и сондирање на поједињим значајнијим локалитетима, као што су локалитети у Горњем Бријању, Конопници, Мрвешу и Газдару.

Како су извештаји, о рекогносцирању археолошких локалитета, штампани у **Лесковачком зборнику** почев од 1976. до 1980. године, то се посебно нећемо задржавати на овоме.

У циљу прикупљања обавештења и података, као и набавке материјала за сталну поставку Музеја у Власотинцу, вршен је обиласак поједињих локалитета у опши-

тини Власотинце. За потребе истог Музеја направљен је избор археолошког материјала, и урађене уводне и предметне легенде за сталну поставку.

Рад у самом музеју одвијао се углавном на инвентаризацији и реинвентаризацији археолошких предмета, сређивању документације, изради картотеке и др. текућим пословима у свакодневном раду Музеја.

Извршена је допуна документације материјала са Царичиног Града са ранијих ископавања. Прегледани су сви дневници и инвентари са ископавања од 1953. до 1968. године у циљу употребљавања инвентара и картотеке за Царичин Град. До сада је урађена картотека за 1256 предмета са Царичиног Града. Исти број предмета је уведен у књигу инвентара (инвентарисање и реинвентарисање).

У вези са Царичиним Градом поменућемо и изложбу која је била организована у сарадњи са Народним музејом из Београда, Археолошким институтом из Београда, Заводом за заштиту споменика културе у Нишу и Народним музејом у Лесковцу. Изложба је била отворена најпре у Београду, затим у Нишу и Лесковцу. Целокупна ова изложба биће постављена у адаптираној старој музејској згради као стална поставка Царичиног Града.

Припремљени су и снимљени археолошки предмети за публикацију „Историја Лесковца и околине“.

Направљен је одлив извесног броја предмета из античког периода који се чувају у Народном музеју у Лесковцу.

Набављено је више предмета из праисторије, антике и средњег века. Међу овим предметима има и веома значајних, као што је бронзанодопски налаз из Петриља (наруквице, торквеси, фибуле, апликације и др.), антички из Лесковца и Јелашнице (скелептуре, недорадене у природној величини, накит, новац), неолитски из Јарсенова, Винарца и Карађорђевца.

У овом временском периоду започела је и реинвентаризација археолошких предмета. До сада је у нову књигу инвентара уведено 2.500 предмета. Рад на реинвентарисању је прилично отежан због недостатка документације. За већину предмета се зна само место налаза, а често ни оно.

1979. године отпочео је рад на увођењу археолошких предмета као основно средство. У исто време врши се и њихова процена како би се рачуноводству доставила потребна документација.

Остали послови у Музеју (рад са странкама, предавања, вођење кроз сталну музејску поставку и др.) одвијали су се уобичајеним током.

Етнолошко одељење

Активност Етнолошког одељења од 1976—1980. године одвијала се у два правца: рад у самом Музеју и на терену.

Основни задатак је био обрада музејске грађе, која се сводила на инвентарисање, реинвентарисање и обраду картона. Целокупна етнолошка збирка се реинвентарише ради усаглашавања рада свих музеја Србије и обраде грађе по савременим музеолошким принципима. Реинвентарисано је 2200 предмета.

Упоредо се вршила и заштита материјала, конзервирањем експоната, запршивирањем и редовним проветравањем.

Ради употребљавања етнолошке збирке и очувања народног блага са терена, експонати су набављани: откупом, поклоном и теренским истраживањем.

У том смислу збирка текстила је обогаћена вредним примерцима народних ношњи како из града, тако и са села: делови српске грађанске ношње, кошуље, чарапе, пешкири, чаршави, појасеви, капе и др.

Комплетирани су узорци старог накита и то: оглице, прстење, наруквице, појасеви-кујунџијске израде и други примерци.

Збирка народне грнчарије употпуњена је примерцима разних кондира, тестија, тенцера, свећњака и другог земљаног посуђа.

Предмети покућства су заступљени са многим дрвеним предметима свакодневне употребе: софре, тронишке, ковчези, лампе и свећњаци, а набављен је већи број примерака бакарног и дрвеног посуђа.

Од стarih лесковачких породица откупљене су две комплетне собе ради уређења ентеријера „градске куће“ у Лесковцу.

Збирка преслица употпуњена је врло старим примерцима, које смо добили пу-

тем размене са Етнолошким музејом из Скопља, а које су припадале професору Игору Павлову који их је сакупио боравећи на лесковачком терену око 1928—1929. године.

Вршена је и набавка интересантних експоната у вези са привредом (дрвени плуг, сака за превоз, кола, српови, косири и др.).

Од Општинског јавног тужилаштва у Лесковцу добијено је више примерака расходованог оружја, а откупљено је у циљу попуњавања збирке оружја (јатаган, сабља, арбија, ножеви).

У циљу детаљне обраде занатства, сакупљени су бројни занатски производи и алат. Употпуњена је ужарска радионица са многим предметима везаним за тај затнат.

За уређење ужарске радионице у кући Косте Стаменковића, добијени су на поклон од ужарске задруге „Будућност“ у Лесковцу алат и производи ужара.

Откупљена је комплетна оштрачка радионица, затим алат дрводеља, комплетан алат столара и колара.

Обогаћена је збирка музичких инструмената са два комада старијег типа гајди, троје гусала (једне из 1912. године), тамбуром, дарабуком и више разних свирала.

Бројни предмети из различитих области добијени су на поклон од многих стarih лесковачких породица: Добривоја Поп-Ценића, Башка Каписазовића, Зорице Митић, Љубиће Јорѓићевић, Миомира Нешића, Бранка Бокића, Синише Берића, као и ученика Горана Џавнића, Милуна Илића, Дејана Стаменковића и Градимира Јорѓићевића.

Током минулих година усpostављена је и значајна сарадња са многим породицама из околних села, које су дале на поклон бројне предмете. Из тих породица треба поменути: Даничу Костић и Славку Здравковић из Јащуње, Пејчу Башковића из Грделице, Бранка Петровића из Брзе, Драгића Станковића из Мирошевца, Мирка Шакића из Тулара, Лазара Милошевића из Црковнице, Пејчу Митровића из Вујанова, Стојанку Станојевић из Печењевца, Крсту Младеновића из Грајевца, Стојана Јовановића из Грабовнице, Живојина Пешића и Љубомира Борђевића из Накривња, Славишу Пешића из Горњег Буниброда, Александра Станковића из Ладовице, Живадина Марјановића из Бабичког, као и Роску Анђелковић и Дарку Михајловић из Брзе.

У сарадњи са Етнографским институтом Београда вршена су истраживања лесковачког краја у оквиру пројекта „Стал-

но праћење промена у народној култури (1970—1980)."

Екипа етнолога континуирано је радила пет година у етапама, годишње по осам дана. Том приликом детаљно су испитана и обрађена приградска насеља: Печењевце, Винарце, Брза и Мирошевце где се највише запажају брзи процеси у развоју културе. Близина града и индустријски центри утичу на нагли преображај ових села, а нарочито у погледу културе становаша и обичаја.

Обрађена су и удаљенија села: Гајтан, Бабичко и Косанчић. У овим селима се примећује нешто спорији и скромнији пораст у свим доменима материјалне културе нашег села.

У току протеклих година рађено је и на обради прикупљеног материјала са тетрена.

У вези с обрадом занатства у Лесковцу настављено је сакупљање података. Чињеница је да је дрводељство у свим његовим облицима било одвајкада видно заступљено у нашем крају. У вези са овим сакупљена је грађа о дрводељама Вучја и околине. Када је реч о овоме занату, који је карактеристичан за област Поречја, снимљен је комплетан процес рада ради употребљавања фототеке о занатству.

Ова грађа је сређена и објављена у **Лесковачком зборнику**, XIX.

На основу овог рада припремљена је и изложба 1979. године под насловом „Дрво у народној обради“ са циљем да се презентују бројни предмети од дрвета производи мајстора-дрводеља. Изложба је била презентирана ширем аудиторијуму у време Сабора народног стваралаштва Србије у просторијама Народног музеја. Због интересовања, ова изложба је приказана у музејима Ниша и Прокупља.

Вршено је сакупљање грађе о чипкарству Лесковца и околних села у вези са процесом рада и применом ове вештине у домаћој радиности. Богатство чипке уследило је и организовање тематске изложбе „Чипке Лесковца и околине“ 1977. године.

У циљу очувања стarih музичких инструмената, припремљена је 1976. године изложба: „Гусле као народни музички инструмент“, где је презентовано око 40 гусала из разних крајева Југославије. Помоћ у експонатима пружили су Етнографски музеј у Београду и Факултет музичке академије у Београду, као и музеји Ниша и Прокупља. Овом приликом дошло је до сарадње са поменутим установама.

У оквиру отварања изложбе одржано је и гусларско посело, на коме су учествовали бројни гуслари из нашег краја (Јаб-

ланице и Пусте Реке) као и из других градова Србије и Црне Горе. Ова манифестација је организована у оквиру Сабора народног стваралаштва Србије у Лесковцу.

Рад са гусларима омогућио је обраду гусала и гусларства нашег краја. Грађа је објављена у **„Лесковачком зборнику“**, XX.

Током прославе 100. годишњице ослобођења југа Србије од Турака Музеј је учествовао у организацији значајне изложбе која је одржана не само у Лесковцу, већ и у Нишу, Врању, Прокупљу, Пироту и Београду. Значајно је да је велики део материјала етнолошког одељења нашао своје место и био заступник на овој изложби (народне ношње, занатски произвођачи и алат, макете разних типова кућа, фотоси и други експонати).

Организована је и посебна тематска изложба у Музеју, у оквиру исте прославе, са темом: „Лесковац у прошлости“. Фотосима народне архитектуре, народном ношњом и предметима покућства приказан је Лесковац у време Турaka.

У сарадњи са Републичким заводом за заштиту споменика културе Београда, вршено је систематско истраживање народног градитељства у општинама: Лесковац, Власотинце, Медвеђа, Лебане и Бојник. Том приликом евидентиране су вредне најdbe куће, амбари, кошеви, плевње, воденице, гробља и цркве. Обрађено је 95 села при чему је констатовано да је од посебног значаја 21 објект захваљујући својим споменичким вредностима. Као целине од изузетног значаја обухваћена су села: Дадинце, Горњи Дејан и Чукљеник и група воденица Чукљеника и Накривња.

Ово је била значајна акција која је трајала 20 дана, а у којој су узели учешћа и етнолози из Београда, Крагујевца, Краљева и Ниша.

За прикупљање података и материјала за отварање Музеја у Власотинцу вршен је обилазак поједињих села у тој општини. Поред тога рађено је на концепцији, синопсису и поставци тог Музеја.

Током година континуирано је употребљена фототека Музеја снимањем значајних објеката који су предвиђени урбанистичким планом за рушење. На овом пољу снимани су и многи објекти сеоске архитектуре који временом нестају. Снимане су и бројне народне ношње, изворне фолклорне групе, као и неки народни обичаји.

У самом музеју снимљено је 1100 експоната за картотеку.

Етнографско одељење је пружало помоћ многим ОУР како у граду, тако и у другим местима) Народној библиотеци, Центру за економику и домаћинство у Лесковцу, текстилној фабрици „Летекс“, ус-

тупајући експонате за многе културне манифестације у граду, као и војном гарнизону, приликом припремања вечери извornog фолклора.

Такође је пружена помоћ Музеју револуције из Београда при откупу алата за натлија, Музеју примењене уметности из Београда уступањем експоната за изложбу: „Одевање у Србији“, Народном музеју Ниша уступањем експоната за изложбу: „Музички инструменти југа Србије“, итд.

Успешна сарадња је успостављена са многим школама у граду, пружањем помоћи при обради тема из области историјског развоја лесковачког краја.

Историјско одељење

Од 1976—1980. године рад Историјског одељења текао је по предвиђеном плану и програму.

Унутар Музеја рађено је на инвентарисању новонабављених предмета, ревентарисању и сакупљању грађе из радничког покрета, народноослободилачке борбе и социјалистичке изградње.

Ради очувања депонованих предмета, вршена је стална заштита и конзервација оружја, као и осталог музејског материјала.

Вршено је фотокопирање и ксерографисање докумената.

Обилажени су архиви, институти и друге установе у циљу прикупљања грађе која се односи на подручје Лесковаца и његову околину.

Историјско одељење је обогаћено већим бројем докумената и оригиналне архивске грађе из НОП-а.. а добар део материјала је набављен и од приватних лица и откупом. Ова оригинална грађа омогућава да се тачно утврђују догађаји, као и други неопходни подаци за разматрање догађаја и стварање историјских синтеза.

Набављено је 70 фотографија непријатељских јединица. Извршено је фотокопирање 310 страна грађе за историју школства Лесковаца, а Музеј је укључен и у издавање монографије о стогодишњици лесковачке Гимназије.

Фотокопирани су и 42 фотографије за књигу Бошка Крстића: „Пуста Река и Јабланица“, које се односе на 1934—1944. годину.

О дејствима и активностима 12. српске бригаде набављено је 40 докумената и 60 фотографија.

Направљено је 150 ксерокса за социјалистичку изградњу, а 100 ксерокса за грађу из НОБ-е.

Вршен је откуп и ксерографисање материјала из Београда. Ксерографисана је архивска грађа Окружног и Среског комитета СКОЈ-а и УСАОЈ-а. Укупан број ксерографисаних докумената је 2224.

У овом периоду за ово Одељење набављено је више примерака тродимензионалних предмета и то: пиштола, машинтевера, бомби (од Секретаријата за унутрашње послове), затим од другарице пок. Гојка Зечевића аутомат енглеске производње са оквирима и мецима, од Петра Стамболића — трофејни пиштол, од Миливоја Башковића из Медвеђе санитетска торбица и војнички нож, од СО Медвеђа војничка пушка, два револвера и разне чауре, од СУБНОР-а у Лебану пет револвера, пиштол и две ловачке пушке, од судије за прекршаје из Ђојника — два бугарска шлема, један бајонет, три пиштола и један револвер.

Што се тиче научноистраживачког рада у оквиру Одељења, истраживан је рад СКОЈ-а и УСАОС од 1941—1945. године. Прегледан је фонд ПК СКОЈ-а за Србију и пронађен веома интересантан материјал о раду у лесковачком ратном округу.

Одељење је било ангажовано на успостављању контакта са ауторима Историје Лесковаца. Одељење је сарађивало у прављењу програма за научни скуп „Антифашистичке организације на територији Окружног јединственог народноослободилачког фронта Лесковац“.

Припремљен је албум фотоса изтихулих бораца за сталну поставку у Музеју.

Рађено је на организовану манифестија поводом 100-годишњице ослобођења ових крајева од Турака (изложба, научни скуп).

Рађено је на истраживању и прикупљању историјских докумената и другог материјала за поставку Музеја у Власотинцу.

Увеличан је већи број фотографија из радничког покрета и револуције. Затим је направљен избор фотографија и других предмета за сталну поставку, уређене су предметне и уводне легенде.

Организован је научни скуп у Лесковцу поводом прославе „60 година КПЈ, СКОЈ-а и револуционарних синдиката“. Скуп је одржан 8. и 9. фебруара 1980. године. Узели су учешће научни радници из Београда, Приштине и Лесковаца.

Поводом научног скупа: „60 година комунистичких општина у Србији“, који је одржан у Нишу, Историјско одељење је учествовало у припремању изложбе.

Припремљен је први том Зборника докумената који обухвата период 1903—1914. године. Из Радничких новина је пре-

куцано преко 1000 написа из рада партијских и синдикалних организација у лесковачком крају.

Историјско одељење је успостављало сарадњу са друштвено-политичким организацијама Скупштине општине Лесковац и Јужноморавског региона у циљу организовања многих састанака и разних манифестација у граду.

Пружана је помоћ међупартијском одбору СУБНОР-а на изради хронологије радничког и НО покрета 1903—1945. за Јужноморавски регион.

Веома је успешна сарадња овога Музеја и са припадницима ЈНА и касарнама „Јужноморавске бригаде“ и „Коста Стаменковић“, посебно у виду предавања за припаднике ових касарни.

Пружана је помоћ многим сарадницима који су користили архивску грађу из овог Одељења (документе, фотографије и др. писани материјал).

Реновирана је и адаптирана кућа народног хероја Косте Стаменковића. Направљена је нова стална поставка, употребљена новим фотографијама и архивским материјалом, а припремљена је и нова уводна легенда о лицу Косте Стаменковића и његовом раду.

Галерија

У протеклом петогодишњем периоду у Народном музеју одржано је 58 изложби различитих по тематици. Од тог броја ликовних изложби је било 44 историјских 6 археолошких 1 етнолошких 4 и других 3

Ове изложбе видело је 75.405 посетилаца што сведочи о интересовању које су изложбе изазвале. Током њиховог трајања одржан је велики број предавања из области које су изложбом биле заступљене.

Делатност Народног музеја није се завршавала само на приказивању изложби унутар Музеја већ су неке од њих организоване и у радним организацијама, месним заједницама, околним општинама (Власотинцу и Лебану) а велико интересовање је изазвала и изложба „Откуп“ којом је грађанима Ниша представљен фонд слика којим располаже Галерија Народног музеја.

О томе да је током протеклих пет година у Галерији организован велики број квалитетних изложби сведочи и светски реноме појединих излагача пре свега Владимира Величковића, Леонида Шејке, Милене Барили, Надежде Петровић, Соње Лап-

мут, Милице Стевановић и других. Ово, наравно, обавезује стручну службу да задржи ниво изложби. Са ових изложби извршен је (сходно врло скромним финансијским могућностима) откуп извесног броја слика, а део је добијен и поклоном, тако да је фонд Галерија обогаћен са 61 уметничким делом.

За добар рад и успешну сарадњу са многим појединцима, СИЗ културе је наградила Галерију Народног музеја 1976. године са 5.000 динара. Тај новац је приодат фонду за откуп уметничких дела и употребљен је за њихову набавку.

Наведени подаци недвосмислено указују на то да се у Музеју ради врло озбиљно а и обавезују на континуиран рад у току наредних година.

Библиотека Народног музеја

У саставу Народног музеја налази се стручна библиотека која свој рад базира на потреби обогаћивања библиотечког фонда који користе многобројни сарадници, ученици, наставници, професори и студенти. Библиотеку користе и многе институције у граду за потребе јавног информисања и у друге друштвено-корисне сврхе.

Библиотека се употребљава разменом са музејима, академијама, архивама, институтима и другим научним установама из земље и ван ње (Мађарска, Пољска, СССР, и др.), са којима има већ постигнуте договоре о сарадњи и размени. Куповина публикација врши се из музејских средстава и углавном се набављају оне књиге које се односе на археологију, етнологију, историју уметности, историју између два рата, радничког покрета, народноослободилачког покрета и народне револуције, а која ће служити за даља научна истраживања из ове области на лесковачком тлу. Поред ових публикација библиотека добија и књиге на име поклона од разних људи, сарадника и пријатеља Музеја и оне су разне садржине.

Од 1976—1980. године библиотека је добила публикације: разменом 842, куповином 314 и поклоном 675. Укупно 1831 наслов.

С обзиром на велики потенцијал издавачке делатности Народног музеја (дешавало се да у току једне године објави 2—3 публикације), библиотека је у овом периоду својим многобројним сарадницима и институцијама у земљи и ван ње, послала 8.687 примерака музејских издања.

У циљу обраде појединих тема и до-гађаја (од праисторије до данашњих дана),

књиге библиотеке користило је: 148 ученика 200 књига, 100 студената 473 књиге, 29 професора 123 књиге, 27 наставника 105 књига и 189 сарадника (углавном они који сарађују у Лесковачком зборнику и другим музејским публикацијама) 581 књигу. Укупно 493 сарадника користило 1.482 књиге.

У току овог периода служба библиотеке дала је 715 усмених информација корисницима библиотеке, а информације су се углавном односиле на публикације за које су они били заинтересовани.

Културно-просветна делатност

Културно-просветна делатност у прошлom временском периоду настављена је са многим културно-просветним установама како у Лесковцу тако и другим градовима.

Ова сарадња огледала се у пружању помоћи око организовања разних културних манифестација, позајмица музејских експоната, предавања и припрема разних изложби.

У сарадњи са привредним организацијама у Лесковцу, а са жељом да приближимо радне организације Музеју и омогућимо им бољи увид у музејски фонд, организована је тематска изложба слика 1976. године „Лесковац на уметничким сликама“.

Изложба је обишла следеће организације: „Летекс“, „Тома Костић“, „Зеле Вељковић“, „Србијанка“ и „Невена“.

Музеј је имао и успешну сарадњу са другим музејима Србије и то са нишким, прокупачким и београдским (Народни музеј, Етнографски, Природњачки, Историјски музеј Србије, Музеј примењене уметности, Музеј револуције). Та сарадња се огледала у виду обостране позајмице експоната за разне тематске изложбе, као и разних стручних договора ради што успешнијег рада Музеја.

1977. године Народни музеј учествовао је у организацији научног скупа по 'водом ослобођења југоисточне Србије 1877—1977.

На овом научном скупу реферате су поднели познати научни радници из Београда, Скопља, Врања, Ниша и Лесковца.

Музеј је учествовао у заједничкој акцији музеја и архива југа Србије (Лесковца, Ниша, Врања, Прокупља и Пирота и Завода за заштиту споменика културе у Нишу) на организовању изложбе „Револуционарна делатност и ослободилачке акције народа југоистичне Србије против Турака у XIX веку, поводом прославе стогодишњице ослобођења (1877—1978).

У сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Нишу извршена је адаптација старе музејске зграде и куће народног хероја Косте Стаменковића.

Са Заводом за унапређење, васпитање и образовање организованы су у Музеју састанци са просветним саветницима за историју из Србије ван покрајина, на коме се дискутовало о настави историје и коришћењу архивске грађе и музеја у процесу васпитања и образовања.

У току ових година успостављена је и успешна сарадња са школом за основно музичко образовање „Станислав Бинички“ у Лесковцу. Сарадња се огледала у организовању концерата у Музеју. Ученици су наступали приликом отварања нових изложби и прославе Дана Музеја.

Повољнији услови у новој згради Музеја пружили су и могућност за плоднију сарадњу ове установе са школама. Поред сталне поставке у новој згради Музеја и боље могућности презентирања експоната, омогућен је ученицима и бољи увид у музејски материјал.

Приликом посете ученика лесковачких и других школа, кустоси Музеја држали су предавања о историји града и његове околине.

Највећи број посетилаца Музеја били су ученици и војници, а бројне су посете ученика и из других градова, као и многих делегација које посећују град.

Музеј су посетили и стручњаци из музеја наших република који су се интересовали за савремену поставку музејског материјала.

У вези са сталном поставком Народног музеја у Лесковцу одржан је и стручни састанак музејских радника Србије на коме је вођен разговор о новој поставци музеја и уопште о савременим поставкама, уређењу ентеријера музеја и стручном раду у музејима.

Запажања и утисци свих посетилаца су врло похвални и позитивни у сваком погледу.

Сваке године 10. мај прославља се као Дан Музеја, у присуству већег броја сарадника, пријатеља, грађана и представника друштвено-политичких организација. Том приликом одржава се и свечана седница Програмског савета на којој се гости и сарадници упознају са једногодишњим радом и резултатима рада.

1978. године прослављена је и тридесетогодишњица постојања и рада Народног музеја у Лесковцу. Тада је Хранислав Ракић, директор Музеја, поднео реферат који гласи:

Другог маја 1978. године навршило се тридесет година од оснивања Народног

музеја у Лесковцу, поводом чега и одржавамо ову свечаност.

После тридесет година може се с пуним правом и са задовољством констатовати да је Музеј оправдао своје постојање и да је постао једна од најактивнијих организација удруженог рада у култури, не само у граду но и шире.

Интересовање за оснивање Музеја постојало је код лесковачких интелектуалаца и много раније, али материјални услови или, пак, разумевање за овакву врсту установа није постојало, тако да је тек у послератном периоду, тј. после завршетка народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, а у периоду изградње и обнове наше земље, Министарство просвете Н. Р. Србије, одељење за културу и уметност, сагледавајући културну перспективу нашег развоја, дало је иницијативу за оснивање Музеја у Лесковцу и 27. новембра 1946. године одржан је и први састанак иницијативног одбора.

На том састанку др Миленко Филиповић истакао је важност музеја, указавши на то да лесковачка ближа и даља околина има пуно материјалних споменика који до сада нису проучени, те би ова установа омотућила стручњацима да се баве испитивањем историје града и његове околине. На овом првом састанку одређен је и делокруг рада иницијативног одбора и покренуто је питање просторија за смештај Музеја. За проналажење зграде као и за скупљање материјала за будући музеј, поверио је Велимир Ивановићу, учитељу, тадашњем референту за народно простирање ОНО-е.

Но, треба истаћи да се полетном иницијативном одбору одмах наметнуло читав низ проблема које је требало савладати да би се са идеје прешло на дело. Као прво, одмах се испречило питање зграде за смештај прикупљених предмета.

У свим овим пословима невероватну упорност и сналаžљивост испољио је Велимир Ивановић, први управник Музеја, који после извесног времена узима у закуп зграду Боре Димитријевића Пиксле и ствара минималне услове за почетак рада. Ангажује архитекту Ивана Здравковића, истакнутог нашег конзерватора, под чијим руководством се зграда адаптира и рестаурира.

У току априла 1948. године, уз сарадњу др Милутина Гараšанина, садашњег секретара Српске академије наука и уметности, Ивана Здравковића и Добриле Милојевић, направљена је прва музејска поставка комплексног музеја у Лесковцу и отворена 2. маја 1948. године.

Овом приликом треба истаћи да заслугу за отварање музеја имају др Срђије

Димитријевић и др Димитрије Кулић, који су дали подршку музеју и омогућили да савлада прве тешкоће.

Схватајући да развој Музеја није могућ замислити без експоната (историјских, археолошких и етнографских) Велимир Ивановић као први управник посветио је готово десет година сакупљању експоната који представљају праву музејску вредност. Од прикупљеног материјала, 29. новембра 1948. године отворен је Музеј НОБ-е а 1953. године музеј радничког покрета. Од касније прикупљених материјала отворен је 1959. године Музеј текстилне индустрије у Стројковцу и Сломен кућа Косте Стаменковића 1959. године.

То је време када су у Лесковцу нишли музеји без стручњака и основних услова за рад. Зграде у којима су излагани експонати нису одговарале музеолошким потребама, континуитет историјског развоја од праисторије до завршетка народноослободилачког рата и социјалистичке револуције био је расцепкан и онемогућавао посетиоцу да се упозна са историјском прошлочићу овога краја.

Иако је Народни музеј био ограничен новчаним средствима он је непосредно по оснивању развио интензивну делатност. Отпочео је са рекогносцирањем терена у циљу проналажења нових археолошких локалитета. Рекогносциран је терен Пусте Реке, закључно са Бргевином, а радови су изведени под руководством Милутина Гараšанина.

Године 1949. Народни музеј први пут учествује у археолошким радовима на Царичином Граду. Са Археолошким институтом учествује и у ископавањима на некрополи у Малој Копашици итд.

Рекогносцирањем терена и ископавањем на Царичином Граду археолошко одељење се стално богати са врло интересантним предметима.

У циљу проучавања ближе и даље прошлости Лесковца и околине од 1952. до 1957. године вршена су даља рекогносцирања на територији Пусте Реке, Јабланице и Поморавља.

Поред Археолошког одељења за које је постојало веће интересовање до 1959. године, Народни музеј у свом саставу имао је Етнографско и Историјско, а потом и нумизматичку и уметничку збирку.

Етнографско одељење се у почетку доста споро развијало. Разлог томе је недостатак материјалних средстава за откуп експоната.

Са постављањем етнолога одељење се прилично брзо развија и за релативно кратко време набављен је велики број експоната, рекогносцира се терен и ус-

поставља сарадња са многобројним организацијама у области културе.

Треба истаћи да је 1959. година преломна у развоју Народног музеја у Лесковцу. Тада су дошли у Музеј стручни људи и то: археолог, етнолог и професор историје. Овим се не умањују заслуге Веље Ивановића у току десетогодишњег руковођења када је створен основ за бржи развој Народног музеја, и Љубомира Балића, професора географије, за његов готово двадесетогодишњи рад у Народном музеју.

Историјско одељење које обрађује националноослободилачке ратове, раднички покрет и народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију, обогаћено је оригиналним документима, фотографијама и тродимензијоналним предметима, а има највише експоната из наше најближе револуционарне прошлости.

Поред ова три одељења Музеј поседује богату нумизматичку збирку са ретким примерцима хеленистичког, римског и византијског новца, затим уметничку збирку радова наших уметника, а посебна је вредност те збирке део стваралаштва југословенског истакнутог уметника Јована Бијелића.

Музеј је проширио своју делатност за време прославе 75-годишњице зачетка текстилне индустрије јер је направио посебну поставку од експоната из те области али је та поставка превазиђена. Међутим, нерешен статус финансирања онемогућава одржавање и те поставке, јер зграде пропадају, иако Народни музеј поседује елаборат за њихову санацију и покреће сваке године иницијативу да се обезбеде средства, али без жељеног успеха.

У периоду од 1971. до 1974. године посебна пажња је посвећена довршењу нове зграде Музеја, припремама и обради материјала за сталну музејску поставку. На сталној поставци радили су кустоси Народног музеја из Лесковца и Историјског музеја из Београда. 1971. године коначно је усвојена концепција, а после тога и синопсис сталне музејске поставке.

У вези са новом поставком обављена је конзервација и снимање целокупног материјала за излагање, извршена је реконструкција, фотокопирање архивског материјала, направљене су карте, легенде, графикони, табеле, мулажи, фотографије, макете и др.

Пројекат за адаптацију зграде и сталну музејску поставку радио је инж. арх. Александар Радојевић, доцент Архитектонског факултета из Београда. Стална музејска поставка рађена је у сарадњи са Историјским музејом Србије, а целокуп-

ним радом је руководио директор Народног музеја у Лесковцу.

10. маја 1974. године отворена је нова музејска зграда са веома модерном и комплексном сталном поставком од праисторије до завршетка народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. Музеј је отворио, у присуству великог броја грађана, Драгослав Марковић, председник Председништва СР Србије.

Нова музејска поставка изазвала је велико интересовање не само грађана, већ и еминентних стручњака из земље и иностранства, као и политичких и јавних радника.

У вези са новом поставком Музеја одржана је и скупштина Музејског друштва СР Србије са представницима музеја Војводине и Косова. Читав дан је био посвећен разговору и дискусији о концепцији сталне поставке Народног музеја у Лесковцу.

Ево неколико утисака о новој поставци Народног музеја у Лесковцу: Дивал, помоћник директора Лувра у Паризу и професор универзитета: „Са професионалне тачке много ценимо значај реализације, интерес збирки, елеганцију и јасноћу презентације“. Петар Стамболић: „Од неолита до револуције богата историја лесковачког краја обрађена је у Музеју на нов, савремен начин у новој згради. Убедљив и импозантан је део наше револуције“. Живан Васиљевић: „Музејска поставка са драгоценим и ретким експонатима заслужује свако признање и похвалу. Веријем да ће стално омладина и радни људи посвршивати ову установу и учити на искуствима прошлости и историје“. Професори универзитета др Милорад Васовић, др Раденко Лазаревић и др Петар Влаховић: „Срећни смо што смо посетили и разгледали најуређенији музеј у Србији, Музеј својим богатством показује континуитет дугог живота од праисторије до НОБ-е, он нам открива пионирску улогу овога града у привредном животу Србије, па и у борби за слободу током читаве историје, а посебно у првом и другом светском рату. Као научни радници срећни смо што је Музеј постављен на овако широкој и комплетној основи, поготову што је развио научни рад достојан поштовања“. Колектив цетињских музеја: „Намерно смо дошли да посетимо овај музеј јер смо о њему чули доста похвала. Срећни смо што су колеге успеле да направе један савршен музеј са интересантном и привлачном концепцијом изложбе, која веома успело приказује развој и историјат овог краја. Сви они који су учествовали у реализацији овог пројекта могу

бити задовољни што су породицу југословенских музеја обогатили за једно веома успело стручно решење". Колектив музеја града Новог Сада: „У дугогодишњим ишчекивањима, велико је задовољство, видети нов, савремен приступ музеолошкој експозицији. У Лесковцу смо сви ми добили, не европски музеј, али Европа има шта да види. Има се шта научити".

Изложбе и културно-просветни рад

Поред рада на заштити и обради музејских експоната Музеј је од свог оснивања па све до данас развијао и неговао сарадњу са организацијама удруженог рада у привреди, организацијама удруженог рада ван привреде (школе) и Југословенском народном армијом.

Такође је успостављена сарадња са многим лесковачким установама у области културе: Народним позориштем, Народном библиотеком, Центром за унапређење економике и домаћинства, Историјским архивом и Центром за културу, као и са музејима Ниша, Београда, Прокупља, Скопља и др.

Поменутим установама пружена је помоћ у организовању разних културних манифестација, у виду заједничких изложби и др.

У току припреме сталне музејске поставке успостављена је значајна сарадња са свим привредним гранама у Лесковцу и том приликом уступљен је Музеју велики број фотографија и др. експоната.

Музеј учествује у свим прославама наших значајних датума из историје наших народа на тај начин, што за ту прилику припрема тематску изложбу. Изложбе посећује велики број ученика, војника и грађана. Музеј је приредио велики број самосталних и заједничких изложби као: Пут јужноморавских бригада, Развој народне власти, Лесковац у прошлости и садашњости, Из наших атељеа, Борбени пут Прве и Друге јужноморавске бригаде, 30 година слободног Лесковца итд.

Најразвијенија сарадња је са школском омладином и припадницима ЈНА. Та сарадња се огледа у колективним посетама Музеја, одржавању часова итд. Кустоси музеја радо су слушани у школама, војном гарнизону и привредним организацијама. Уз покретне изложбе одржавају се и пригодна предавања која су веома добро примана у свим срединама.

Са отварањем нове музејске зграде, услови за културно просветни рад су много бољи. Бољи услови рада у Музеју до-

принели су да се у периоду од 1974. до 1978. године организује 40 изложби са најразноврснијом проблематиком. Град је видео веома ретка, уметничка оригинална дела наших старијих и млађих мајстора: Српско сликарство XIX века, Скулптуре Ивана Мештровића, Слике Милене Бариле и Надежде Петровић, Портрет детета у српском сликарству XIX века, Народна уметност тимочке Кајине, Слике Леонида Шејке, Миодрага Нагорног, Соње Ламут, Владимира Величковића, Савремени дизајн примењених уметности итд.

Поред домаћих посетилаца бројни су посетиоци из Београда, Соко Бање, Параћина, Скопља, Титограда и др. Музеј су посетили колективи музеја из Панчева, Краљева, Чачка, Прокупља, Ниша, Новог Сада, Крагујевца, Београда, Тополе, Бора, Скопља, Куманова, Вршца, Џетиња, Зрењанина итд. Само у 1975. години Музеј и његове изложбе видела су 34.384 посетиоца.

Научни рад и издавачка делатност

Наш крај са својим привредним, културним и административно-управним центром Лесковцем, несумњиво значајан део Јужног поморавља, до сада је недовољно научно проучен и приказан. Бурна историја овога краја, духовна и материјална култура становништва, честе промене под утицајем разноврсних околности, прегнућа овог становништва, његова виталност, борба за националну слободу, социјална права и економски напредак, културно наслеђе и стваралаштво, особито у области народне књижевности и уметности, као и цео низ других интересантних и значајних проблема, дакле читаво једно подручје са свим својим особеностима и богатом историјом, чека да буде научно испитано. Ако је на томе послу нешто и урађено пре другог светског рата, а после њега објављени и озбиљни научни радови, који могу служити на част и ауторима и крају у коме су поникли, ипак све то није доволно да би се могло рећи да је овај предео који нам је толико драг, свету приказан онако како то он по свом значају заслужује.

Због тога је Народни музеј покренуо издавачку делатност од 1951. године и у Библиотеци Народног музеја издао 25 књига. Поред ове библиотеке покренута је и библиотека „Раднички покрет и социјалистичка револуција“ у којој су објављена два наслова и то: „Коста“ од др

Димитрија Кулића и „Лесковачки НОР одред“ од мр Стојана Николића.

Ускоро је, тачније речено 1961. године, почeo да излази годишњак **Лесковачки зборник**, у чијем је првом уводном тексту изнет цео програм рада Народног музеја који је од тих дана све одлучније и са све већим успехом постајао и научна установа, центар из кога су се развијале све иницијативе за научно и комплексно проучавање лесковачког краја.

Лесковачки зборник је изашао у 18 свезака са 359 чланака, расправа и грађе, на 635 штампарских табака и 5.080 страна, формата А-4 двостубачког текста и са 106 сарадника. Већи део радова је из народноослободилачког рата и социјалистичке револуције.

Лесковачки зборник као годишњак дао је могућност свима онима који се баве проучавањем лесковачког краја да у њему штампају своје радове и допринесу разјашњавању многих питања из политичке историје, етнографије, културне историје, језика, антропогеографије итд.

Лесковачки зборник нашао је на леп пријем у научном свету, о њему има позитивних критика у стручној литератури и штампи. Подсећамо, на пр. на часопис „Народно стваралаштво“ свеска (бр. 11 из 1964), где се каже: „Лесковачки културни радници улажу изванредне напоре да свој крај проуче и да о томе обавесте оне који се занимају различитим питањима материјалне и духовне културе овога краја. Лесковац са својом околином не само да има занимљивих елемената за проучавање него — што је од особитог значаја — има раднике који не само могу радити него и који умеју да заинтересују и да окупе сараднике различитих дисциплина и научних области, који се баве питањима у којима им ова област пружа толико могућности. Јер треба знати, не вреде много ни услови што има питања и материјала за проучавање, не вреде много ни материјална средства ако се не уме њима управљати, ако их не умеју искоришћавати како је најбоље, најправилније, најуспешније, а самом послу најкорисније. Лесковчани лепо показују овим књигама да они имају све услове и све околности. То јасно показује, вредност и марљивост сарадника и сама разноврсност материјала. Као што се види из овог садржаја лако је запазити и разноврсност проблема и занимљивост. Каткад са сасвим новим материјалом, најчешће потпуно новим гледањем на ствари, ови прилози ће бити од значаја за различите гране науке и без њега се неће моћи давати потпун и поуздан преглед или анализа и оцена материја.

јалне и духовне делатности овог занимљивог краја“.

„Просветни преглед“ (бр. 41 и 42) доneo је приказ **Лесковачког зборника** у коме каже: „Иако **Лесковачки зборник** као врста публикације у нашој публицистици, а посебно у периодици, није осамљен јер има карактер годишњака, овакав какав је он је ипак редак пример, и то пример који је вишештруко и користан, и поучан и значајан. И то не само по броју области које захвата, по разноврсности актуелности и студиозности прилога које одређује већ и по томе како је настало и како излази. Он говори и пружа пример шта могу да ураде на унапређењу наше науке — а посебно на научној обради многих крајева и области који нису обрађени — бројни наши градови и подручја, само ако се нађе заједнички језик, носилац оваквих акција и ако се има разумевање за њих. У Лесковцу је иницијатор и носилац такве акције био Народни музеј. То могу бити и многе културне и просветне установе у сваком већем месту: Историјски архиви, Народне библиотеке, раднички и народни универзитети и др. Пример и искуство Лесковца у овом подухвату говори да он није неостварљив ни онда када се нема много материјалних средстава, али када се има љубави за овакав подухват за свој крај за његов живот и његове проблеме... и даље „Оваква акција и напор Народног музеја у Лесковцу и свих сарадника Зборника обавезује на већу и свестранiju помоћ све заинтересоване факторе, органе и организације“.

Лесковачки зборник су приказивали „Наша реч“, „Борба“, „Наше стварање“, Прилози за КЈИФ и тд.

Библиотека Народног музеја сарађује и шаље у размену своје публикације многим сродним установама како у земљи тако и ван ње, а нарочито је корисна сарадња са социјалистичким земљама.

Сем **Лесковачког зборника** и посебних научних публикација Народни музеј у циљу проучавања лесковачког краја и околине организује и повремене научне скupове и симпозијуме, као и јавна предавања, а таквих скупова је било поводом 90. годишњице ослобођења од Турака 1967. године, поводом 20-годишњице Музеја — из области археологије и етнологије — 1968; 50 година КПЈ и СКОЈ-а 1969. године, 30 година АВНОЈ-а, Јужна Србија за време Другог заседања АВНОЈ-а 1973. године, „Феномен злочина у току НОР-а и револуције“ у сарадњи са СО Београд, 1972. године, док је 1975. године у сарадњи са Редакционим одбором за издавачку делатност из НОР-а организован симпозијум са

темом „Рад КПЈ и СКОЈ-а на територији ОК Лесковац 1941—1945. године; најзад, одржан је скуп са темом „Ослобођење југоисточне Србије од Турака“ поводом сто годишњице — 1977. године итд.

Направљен је пројекат за писање **Историје Лесковца и околине** поводом прославе 100-годишњице ослобођења од Турака. Поводом тога одржана су два састанка издавачког савета за писање **Историје Лесковца и околине** и два састанка са ауторима који су ангажовани на писању **Историје**.

Програм савета Народног музеја

Самоуправни друштвени односи у духу социјалистичке демократије започели су у Народном музеју 7. II 1955. године када је изабран први савет са председником Драгићем Станковићем.

Савет Народног музеја одмах се укључио у рад на побољшању и организационом учвршењу Музеја. Савет је одржао шире саветовање 22. априла 1956. године на коме је донет закључак да се Музеј радничког покрета и Музеј НОБ-е обједине са Археолошким и Етнографским музејом у Народни музеј.

Најзначајнија питања и проблеми у протеклом периоду о којима је савет на својим састанцима дискутовао су: изложење и физиономија **Лесковачког зборника**, издавање посебних публикација Народног музеја, проучавање лесковачког краја, усвајање програма и извештаја рада Музеја, усвајање завршног рачуна, разматрање и усвајање статута, одржавање научних скупова итд.

Поред редовних седница, програмски савет Народног музеја организовао је више заједничких састанака са редакционим одбором **Лесковачког зборника**, као и са сарадницима и пријатељима Музеја.

Састанцима савета увек је присуствовао довољан број чланова и не памти се да је и један састанак одложен због недостатака кворума. Све одлуке, после свестране дискусије, прихватане су акламијом.

Народни музеј је увек и на време усаглашавао своја нормативна акта како са Уставом тако и многобројним законима који су проистекли из њега.

Треба истаћи да је рад савета Народног музеја био успешан у првом реду што су делегирани прави људи које интересује проблематика овакве врсте.

Заштита споменика културе

Народни музеј у Лесковцу је, до формирања Регионалног завода за заштиту

споменика културе у Нишу, вршио заштиту покретних и непокретних споменика културе на територији Лесковца и околине.

Основни Завод за заштиту у Нишу преузео је заштиту непокретних споменика културе. На плану заштите Завод је уз нашу сарадњу извршио конзервацију Старе цркве у Лесковцу, интервенисао у циљу проучавања и заштите Јашуњских манастира, Цркве и Конака у Рудару, направио је неколико елaborата у циљу заштите Шоп-Бокићеве куће, старе музејске зграде, Текстилног музеја у Стројковцу и др. објекта.

Највећи захват Завод је учинио на конзервацији откопаних објеката на Царичином Граду.

Народни музеј у Лесковцу, пошто не поседује конзерваторску радионицу, штити покретне споменике приручним средствима, а неке експонате шаље у конзерваторске радионице Београда, Новог Сада и Ниша.

Народни музеј данас поседује 12.500 музејских експоната (археолошких 3.000, етнолошких 2.500, историјских 5.000, негатива 2.000, уметничких слика 144 и већи број фотографија и архивских докумената).

Износећи укратко рад Народног музеја од оснивања до данас можемо констатовати да је Музеј имао веома интензивну и разноврсну активност.

Но без обзира на успехе које је Народни музеј постигао од 1948. до 1978. године, и даље остају веома значајни задаци на проучавању лесковачког краја, завршавању пројекта **Историје Лесковца и околине**, на проширивању сарадње са организацијама удруженог рада у привреди, како Музеј у још већој мери постао и учионица у којој се обавља настава за упознавање историјске прошлости итд., итд.

* * *

У оквиру прославе Дана Музеја одржавају се музички концерти, изложбе и пригодна предавања.

Др Владимир Стојанчевић одржао је 10. маја 1978. године предавање поводом стогодишњице ослобођења Лесковца од Турака са темом: „Историја ослобођења Лесковца и југоисточне Србије 1877/78. године“.

1979. године у оквиру исте прославе др Владимир Стојанчевић је одржао предавање: „Први српски устанак и питање ослобођења југоисточне Србије“. Ово предавање је организовано и у вези са прославом 175-годишњице првог српског устанка.

Народни музеј од 1976. до 1980. године посетило је највише ученика, војника и грађана.

1976. године Народни музеј у Лесковцу посетила су 30.753 посетиоца.

Кућу Народног хероја Косте Стаменковића посетило је 635 ученика.

Царичин Град, наш највећи локалитет, посетило је 2.250 посетилаца.

1977. Музеј је посетило 28.800 посетилаца, кућу Косте Стаменковића 1.500, а Царичин Град 3.100 посетилаца.

1978. године Музеј је посетило 16.291, Спомен кућу Косте Стаменковића 1.200, а Царичин Град 3.500 посетилаца.

У 1979. години посета Музеја је била 27.141, кући Косте Стаменковића 650, а Царичином Граду 3.750.

Током 1980. године Народни музеј је посетило 21.170, кућу Косте Стаменковића 650 људи, Царичин Град 2.500.

Издавачка делатност и рад редакционог одбора

У оквиру издавачке делатности Народни музеј има више својих издања и то:

Лесковачки зборник је годишњак. У овом периоду изашли су из штампе XVI, XVII, XVIII, XIX и XX **Лесковачког зборника**.

У „Библиотеци Народног музеја“ изашла су издања:

„Крватни фебруар“ Николе Илића као 23. књига.

„Лесковачки говор“ Јоце Михајловића, као 24. књига.

„Из прошлости Лесковца“ Драгољуба Трајковића, као 25. књига.

„Основне моралне вредности социјалистичке револуције у Југославији 1941—1945. године др Милана Миладиновића, као 27. књига.

„Уставни развитак Србије између најстаријег устава и устава од 1888. године (1869—1888)“ др Слободанке Стојичић као 26. књига.

„Из историје првог српског устанка“ др Владимира Стојанчевића, као 28. књига.

„Јужно Поморавље у гласу народних посланика 1903—1918“ Драгољуба Трајковића, као 29. књига.

У Библиотеци радничког покрета и социјалистичке револуције“ изашле су:

„Револуционарни омладински покрет лесковачког краја (1941—1944)“ Хранислав Ракића, као 4. књига.

„Српска социјалистичка демократија и македонско национално питање“, од мр Живана Стојковића, као 3. књига.

У заједничком издању Народног музеја Лесковца и Народног музеја Београда 1979. године изашла је публикација „Царичин Град“ професора Борђа Мано-Зисија.

О издавачкој делатности при Народном музеју стара се Редакциони одбор у чијем саставу су: Хранислав Ракић, уредник, Милан Миладиновић, Живан Стојковић, Радмила Стојановић и Десанка Костић.

Редакциони одбор је редовно одржавао своје састанке на којима се расправљало о многим питањима везаним за издавање наведених публикација, о приспелим рукописима и припремама за њихово штампање.

Поводом двадесет година излажења **Лесковачког зборника**, Народни музеј у Лесковцу и Технолошки факултет организовали су октобра 1980. године научни скуп, коме су присуствовали сарадници **Лесковачког зборника**, представници друштвено-политичких организација и културнији јавни радници града.

Циљ овог научног скupa је био да се сагледа и оцени досадашњи и будући рад, као и физиономија **Лесковачког зборника**.

Програмски савет Народног музеја

Као орган управљања Народног музеја у Лесковцу постоји Програмски савет чији мандат траје две године.

Од 1975. године до 1978. године Програмски савет сачињавали су: председник Градимир Пешић, чланови: Љуба Стојановић, Бока Јовић, Радмила Живковић, Бора Илић и Вандел Бадули, као делегирани чланови, затим сви радници Музеја: Хранислав Ракић, Десанка Костић, Драган Борђевић, Радмила Стојановић, Јосиф Стефановић, Ковилька Стојановић, Добрена Томић и Надица Станковић.

Од 1978. године именован је нови Програмски савет чији је мандат трајао до 1980. године, а у чијем саставу су ушли: председник Десанка Костић, чланови: Роза Натић, Видоје Јовановић, Живан Стојковић, Миливоје Љубисављевић и Борђе Живковић, као делегирани чланови, и сви радници Музеја у претходном саставу.

Крајем 1980. године именован је нови Програмски савет у чијем саставу су ушли: Срђан Марковић, председник, чланови: Драгић Станковић, Живан Стојковић, Роза Натић, Миша Цветановић, Жика Стојильковић, као делегирани чланови, и сви радници Музеја у претходном саставу.

Програмски савет редовно је одржавао своје састанке. На овим састанцима

је распраљано о програмима рада, извештајима о раду Музеја, завршним рачуњима, питањима издавачке делатности, инвестицијама и многим питањима везаним за рад Музеја.

Рад правне службе био је усмерен на припрему и израду нормативних аката и њихово усклађивање са Законом о удруженом раду.

Урађени су и усвојени правилаџници — о попису и инвентарисању средстава и извора средстава, о радним односима, о заштити на раду, о пријему и кретању странаца и других лица у Музеју и др. Углавном сви правилаџници усаглађени су са Законом о удруженом раду. Усвојен је и Статут Народног музеја.

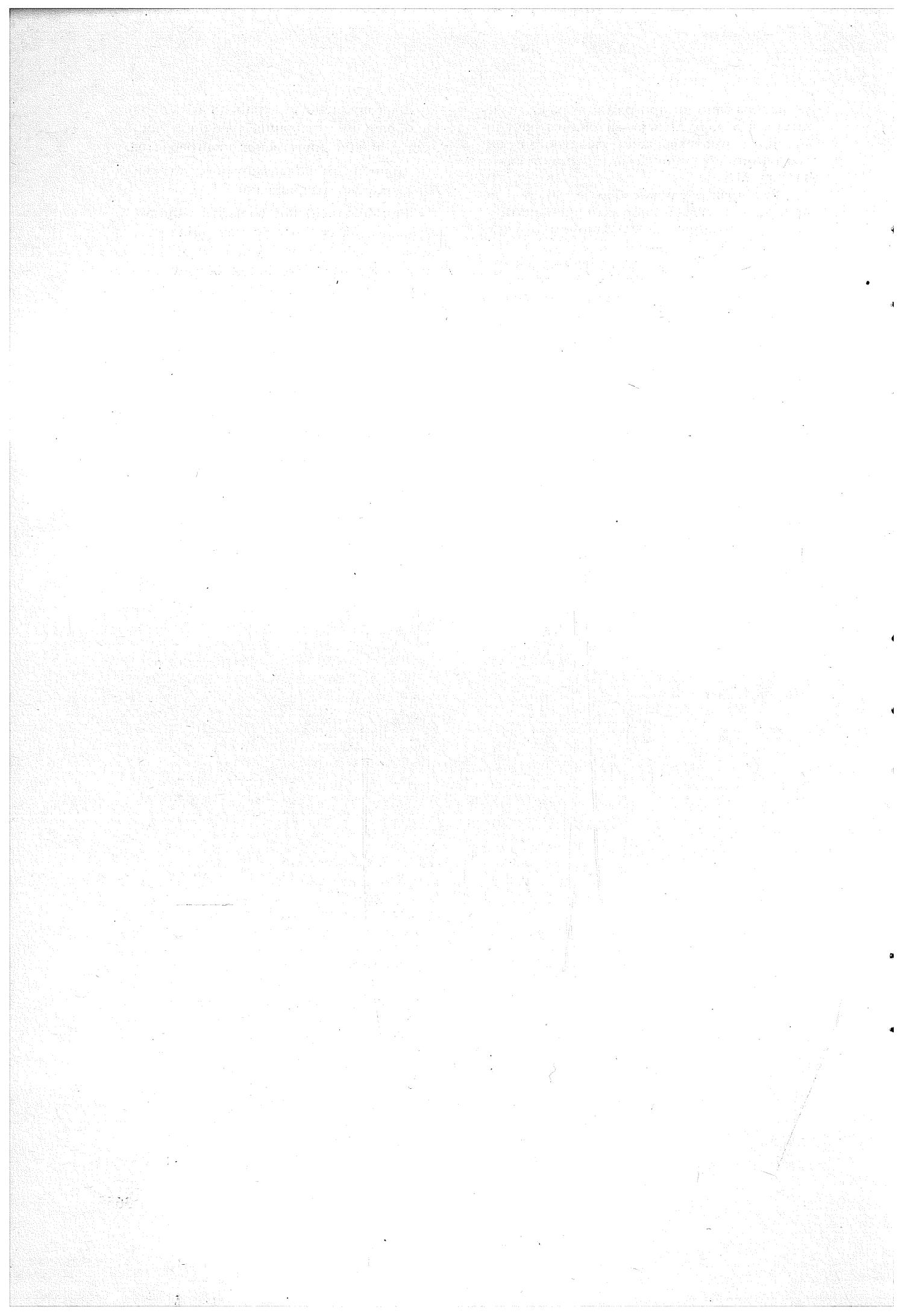
Извршена је регистрација Музеја код Окружног привредног суда у Лесковцу, и усклађена остала нормативна акта.

Благовремено су урађени и периодични обрачуни и завршни рачуни и достављени Служби друштвеног књиговодства.

Пописи имовине Народног музеја су благовремено извршавани.

Рад финансијског одељења одвијао се, углавном, на сређивању материјалног стања у Музеју и то: изради завршних рачуна, изради периодичних обрачуна, усаглашавању пописаних елабората са стањем исказаним на финансијским картицама.

Радило се на усаглашавању односа између купца и достављача, као и на усаглашавању међусобних контаката и усаглашавања извора средстава у раду на припремању пописа за одређене године.

Преобрајај приградских насеља у Србији — на примеру Лесковца

Етнографски институт САНУ и Народни музеј у Лесковцу (1976—1980)

Стално праћење промена у народној култури на селу основно је поље научноистраживачког рада Етнографског института Српске академије наука и уметности. У времену од 1971—1975. године сарадници Института обавили су веома обиман задатак испитујући, односно пратећи промене у народном животу у 26 насеља Србије. Резултати ових истраживања делимично су саопштени на међународном симпозијуму на тему „Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури“ који је, 1974. године, организовао овај Институт. Исте године објављени су радови са симпозијума у Посебном издању Етнографског института књ. 15. Коначна, тематска обрада грађе из оквира ових истраживања тренутно је у штампи (Зборник радова ЕИ, књ. 10).

У новом, средњорочном плану (1976—1980). Институт је, имајући у виду врло бурне промене у свим видовима народне културе, а такође и интересовање широке научне и друштвено-политичке јавности за ове процесе, одлучио да овај пројекат задржи као сталну и основну проблематику проширујући је истовремено на проучавање једне нове категорије села — на тзв. приградска села.

Поредећи резултате географских, етнолошких, социолошких и других истраживања у приградским зонама поједињих градова широм наше земље од пре једне или две деценије са савременим стањем, дошло се до закључка да су процеси преобрајаја много интензивнији и у сталном порасту. Ови преобрајаји су резултат наглог развоја поједињих градова у значаји индустријске, административне и културне центре, а свакако и последица прилива етнички и културно различитог становништва у приградске зоне.

Друштвени, регионално-просторни и привредни развитак нашег села, праћен урбанизацијом и вишним животним стандардом, изазвао је појаву диференцијације сеоских насеља сходно функцијама које врше једна села према другима. После другог светског рата, откако је почела да се развија индустријализација земље и да израстају вароши са сталном потребом за новом радном снагом — у њиховој околини се стварајош једна рурална категорија — „приградско село“ које се може дефинисати као „село у близини значајнијег урбног центра које под утицајем истог центра доживљава интензивну трансформацију од примарног, традиционалног насеља пољопривредних производа у насеље радника који станују у селу, а раде у урбаним центрима и чији број доминира у структури запослености становништва дотичног села“ (Бранислав Којић, Приградска села, САНУ, Глас ССХСИВ, Београд 1975, с. 284). У вези с тим јасно је изражена и тенденција опадања броја становништва по селима Србије као резултат многих компонената, а нарочито механизације пољопривредне производње, која ослобађа радну снагу пољопривредних производа. Један део ове радне снаге одлази дефинитивно у градове, али велики део остаје да живи у селу, а само као дневни мигрант одлази на рад у оближњи урбани центар. На тај начин врши се постепена трансформација традиционалних сеоских насеља чистих пољопривредних производа у насеља урбano-руралног типа, што се запажа у многим приградским селима.

Етнолошка испитивања насеља у приградским зонама у Србији нису вршена у значајнијем обиму. Недостају систематска истраживања која би одворила на нека врло значајна, суштин-

ска питања: у којој су сфери свеукупног живота приградског становништва настале најбитније промене; да ли промене у материјалној култури, где су промене много изразитије и видније, прате промене у духовној култури, затим, у којим видовима се одржавају етничке карактеристике новодосељеног и староседелачког становништва и, најзад, да ли се на овај начин ствара нови етно-културни квалитет као последица интензивног мешања становништва у приградским зонама градских центара.

У вези са овим и још многим другим питањима, Етнографски институт је организовао истраживања у сеоским и приградским насељима Београда, Крушевца, Лесковца, Новог Пазара и Пирота, с циљем да кроз петогодишње праћење промена у животу и раду становништва констатује и проучи узроке и последице свих збивања која се дешавају под дејством утицаја урбане средине, односно економског, друштвеног и привредно-културног развоја.

Код избора градских пунккова војило се рачуна да буду застушљени центри са дужом индустријском традицијом као и они у којима се индустрија тек развија и који, као такви, представљају културно-административне центре.

С обзиром на чињеницу да је Лесковац још пре другог светског рата био један од развијенијих индустријских центара Србије као и на послератни развитак индустрије у њему, међу пет поменутих центара одабран је и Лесковац, односно седам насеља око њега.

У избору насеља пошло се од следећих критеријума:

- удаљеност од града
- географски положај и саобраћај на повезаност са урбаним центром
- етнички састав и прилив становништва
- мешовито насеље (однос броја запослених у пољопривредним и непољопривредним занимањима)
- степен урбанизације насеља.

Избор насеља извршен је у договору и уз помоћ друга Хранислава Ракића, директора Народног музеја у Лесковцу и кустосом, етнологом, другарицом Радмилом Стојановић, сарадником на овом пројекту. Према њиховом предлогу, ранији критеријуми допуњени су још једним: да кроз одабрана насеља буду обухваћене уже географске области Лесковачка котлина, Морава, Поречје, Јабланица и Пуста Река како због етничког састава становни-

штва тако и због привредно-географског положаја.

За реализацију пројекта, а према поменутим критеријумима, одабрано је седам насеља: **Винаре, Печењевце, Мирошевце, Брза, Косанчић, Гајтан и Бабичко.** Становништво ових насеља у целини је нехомогено. Овде се пре свега мисли на Гајтан који је насељен Црногорцима и на Косанчић који по свом положају представља равничарско-банатско село, чије је становништво током 19. века колонизовано из Баната и Срема. Разлика између ова два села је у томе што је Гајтан до данас углавном сачувао непромењену етничку слику, док је Косанчић претрпео приличне измене у погледу становништва, тако да Војвођана данас има у мањем броју него других досељеника. Остало села насељена су становништвом из југоисточних крајева Србије.

Теренска истраживања спроведена су у оквиру неколико група суштинских питања која чине окосницу целокупног живота, а одговори који су добијени пружају доста целовиту слику збивања, односно превирања на селу, у првом реду у приградским селима.

Одабрана су следећа питања и истраживачи:

1. **Антропogeографске и етнодемографске карактеристике**, које представљају полазну тачку и главни ослонац у тумачењу веома различитих проблема, — Витомир Маринковић, географ (Лесковац),

2. **Култура становљања** — Радмила Стојановић, етнолог (Лесковац),

3. **Брак, породица, сродство и сроднички односи** М. Јовановић, етнолог (Београд),

4. **Обичајни живот** — Марија Бокић, етнолог (Београд).

У циљу ефикаснијег и једнообразнијег рада на терену, истраживачи су примили и врсту подсетника са више потпитања. Поред стручне и приручне литературе, од помоћи су свакако били и подаци добијени у месној администрацији, матичној служби и архивама, као и љубазни појединци у одговарајућим установама и домаћинствима.

Петогодишња теренска истраживања завршена су новембра 1980. године. Прикупљена је веома обимна грађа, која ће, када се обради, свакако пружити тражене, мање или више, очекиване резултате. Међутим, у овом тренутку, могло би се рећи, да су промене у свим истраживаним насељима и у сваком погледу веома видне — разлике су понегде само у темпу када су у

питању удаљенија, планинска села. Оне се огледају у материјалном јачању села, у бољој опремљености домаћинства пољопривредном механизацијом, у подизању модерних зграда, стамбених и економских. Тенденција је, не само приградских, већ и оних удаљенијих села, да се што више приближе градском начину живота, што потврђује, између остalogа, све већи број запослених у граду. Утицај запослених на привременом раду у иностранству, такође је од значаја и у материјалном и у културном погледу.

Савремену породицу овде најчешће представља индивидуална породична заједница, док се много ређе среће прошиrena сродничка заједница, очинска или братимска. Социјално-економска структура је углавном мешовита, затим пољопривредна а најређе непољопривредна. Матералне проблеме домаћинства решавају на различите начине: поред избора рентабилније производње за себе и тржиште, из готово сваког домаћинства изван куће је запослен бајрем један члан.

Међу проблеме који муче савремену породицу у испитиваним насељима треба свакако убројати чување и вaspitaње деце чији су један или оба родитеља на раду у иностранству, затим чување и неговање старих и болесних и, најзад, однос младих према породици и селу (одлазак у урбане центре), мада је веома изражена жеља за школовањем деце.

Обичајна традиција, рекло би се, још увек је прилично очувана, разуме се у зависности од етничког састава становништва, образовања, политичког опредељења и слично. Коначна обрада грађе, свакако ће пружити и објашњења узроцима промена или чак губљења појединих обичаја (на пример, обичаја везаних за рођење, јер се већина жена данас порађа у болницима), а такође настанка неких нових појава као што су прослава рођендана деце — што у селу раније није био обичај, или испраћај регрутата уз веома обимне припреме и гошћење званица.

Др Милка Јовановић
Радмила Стојановић

RBC

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Др Слободанка Стојичић

**МЕЂУНАРОДНИ, ЕКОНОМСКИ, ПОЛИТИЧКИ И ПРАВНИ АСПЕКТ
АГРАРНОГ ПИТАЊА У НОВООСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА
СРБИЈЕ ПОСЛЕ СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА**

— ДОКУМЕНТА —

II део

Лесковац, 1981.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

*

Одговорни уредник Хранислав Ракић

*

Штампа „Напредак“ — Лесковац

У II делу приказа међународног, економског, политичког и правног аспекта аграрног питања у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова, кроз документа, више ће се поштовати хронолошки критеријум, али само у домуни правног регулисања аграрних односа. Овај део би садржајно био састављен најпре из приказа правног регулисања аграрних односа по хронолошком редоследу доношења поједињих прописа, реаговања на њихову садржину и дискусију која се у Народној скупштини водила приликом њиховог доношења, а затим из докумената, већ познатог профила преко I дела презентиране грађе (Зборник, XX), који су резултат увођења тих прописа у живот, односно њихова реализација.

Овакав приступ се наметнуо преко чињенице испреплетености правног регулисања аграрних односа са праксом њиховог спровођења, из њихове условљености, у смислу да су богатство аграрних односа и тешкоће у њиховом разрешавању наметали потребу допуна и измена постојећих прописа о аграрним односима, па и доношење нових прописа, са циљем коначног разрешавања овог најтежег проблема ових крајева за други низ година после њиховог ослобођења.

Праћење управо ових наглашених момената изискује одговарајући кратак уводни текст.

— . —

Берлински уговор је проглашен у Берлину 14. јула 1878. године. У томе циљу већ 14. јула 1878. године Народна скупштина у Крагујевцу до-

носи Закон којим се узимају на знање чланци Берлинског уговора тичући се Србије (Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији књ. XXXIII, Бд, 1879, стр. 62—71). Овај Закон имао је да ступи на снагу „кад књаз проглаши својом независност Србије и њено земљиште увећање обнародује“ (чл. III), а уколико би делови Уговора потребовали законодавни или уставотворни поступак, законом је предвиђено њихово спровођење (чл. II). Чланак XXXIX Берлинског уговора, који је Србији прописао обавезу обештећења турских сопственика у новоослобођеним крајевима Србије, поставио је тиме и основу за разрешење аграрних односа у новим крајевима, дајући истовремено и правни основ имовинских права Муслимана у новим крајевима.

Преузимајући на овај начин обавезе наметнуте Берлинским уговором, Србија је ускоро морала да приступи њиховој реализацији. Није више постојала могућност да се најтежи проблем нових крајева реши једним природним и друштвено оправданим и припремљеним научном — револуционарном заменом дотадашњих власника земље онима који су земљу држали и радили, него се морало приступити стварању правних и политичких услова за реформистички начин њиховог разрешавања.

Обавеза заштите имовинских права муслиманских поседника значила је да Србија мора да изврши њихово обештећење, путем откупа. У конкретним спољним и унутрашњим политичким приликама, у условима тешке финансијске ситуације после исцрпујућих ратова, то је даље значило да Србија као држава на себе не може да преузме ту обавезу и да ће морати да је испуни преко једног законски прописаног начина откупа земље од турских поседника, који ће имати да плате се-

љаци у новоослобођеним крајевима који су земљу држали и радили.

Међутим, најтеже је било управо прописати начин откупа који би био правичан за обе стране у тим односима: и за сељаке који су земљу држали и радили и очекивали да постану и економски слободни и за турске поседнике чија имовинска права штити Берлински уговор. Најтеже, из више разлога.

Најпре, због богатства, разноврсности аграрних односа, које треба унифицирати, што законска техника диктира. У овим пограничним крајевима Србије с Турском до српско-турских ратова неоспорно да се широј утицај нових капиталистичких економских односа преко младе буржоаске Србије на већ преживеле феудалне односе у Турској. Више се није радило о чистим феудалним односима, они су били економским развитком превазиђени и на њиховом укидању се у самој Турској радио путем политичких и економских реформи. Али, с друге стране тешко се државним реформама могао укинути феудализам и санкционисати приватна својина. Владајући феудални слој је пружио отпор и реформе изигравао стварањем нових облика експлоатације феудалног типа: господарлука, насељених и ненасељених чифлучких земаља и издавањем лажних гапија. То је све на овом подручју довело и пре српско-турских ратова до врло разноврсних и разуђених аграрних односа, и по субјектима и по начину постанка и трајања.

Српски сељак, у ситуацији неподударности правног и фактичког стања, био је у последње време изложен пре-комерној феудалној експлоатацији и политичком притиску. Због тога је он све сиромашнији. С друге стране, захваљујући продирању нових економских односа, испод феудалне експлоатације се извлачи мали број богатијих сељака, па се на селу све више земље концентрише у њиховим рукама. У немирним годинама пред ратове, од отварања тзв. Источног питања, уплашени Турци почињу да продају земљу трговцима, чорбацијама из вароши или им у закуп дају убирање дажбина, чиме се још више осложавају аграрни односи, које сада треба расправити. Положај сељака се овом заменом власника богатијим сељанима и варошанима није побољшао него му је под „српским спахијама“ још и теже. Када је сада требало преко откупа земље да постане дефини-

тивно сопственик своје земље, он није имао чиме да је плати, иако је добијао неке олакшице и право првенственог откупа. Све више као беземљаш постаје сеоска сиротиња и јевтина радна снага на селу, а са преласком у град и градска сиротиња.

Како земљишни односи нису одмах правно регулисани, јер је њихова сложеност изискивала испитивање и изучавање, дошло је до једног процеса њиховог фактичког регулисања и развлашћења турских поседника. Влади као да се није журило, као да је одобравала ово фактичко стање, али је истовремено то још више осложило аграрне односе у погледу и њихових сујбеката и њихове форме. У томе процесу није само турски сопственик остајао без земље, него и сељак. Сељак је био небудан у свом уверењу да ће најзад постати и правни сопственик земље, те није реаговао на један процес откупа који је текао после формирања српских власти на овом подручју. Земља за коју су сељаци тврдили да је њихова и да ју је Турчин силом заузeo, постепено је правно, уговором прелазила у руке имућнијих Срба не само из новоослобођених крајева него и из старих граница Србије. Неизвесну фактичку ситуацију користе они који су у могућности да од Турака у бесцење покупују имања, да би их касније сељацима продајали по вишим ценама. Када су сељаци увидели да ће земљу ипак морати да плате, уместо са Турцима, који су одбегли или се спремају за исељење, или са њиховим заступницима, имали да се погађају са чиновничким или трговачким слојем из дотад Србије или са трговцима и богатим чорбацијама са овог подручја. Сељаци који су успешно оспоравали правни основ постојања и господарске и читлук-сахијске својине, проглашавајући је феудалном и угњетачком, имали су мање изгледа да оспоре правне основе нових сопственика — уговоре о купопродаји имања.

Притиснута обавезом заштите имовинских права Муслимана из Берлинског уговора, која је у ствари значила обавезу законског регулисања откупа земље и обештећења мусиманских поседника, либерална влада Јована Ристића је морала најпре, због укратко назначене сложености аграрних односа у новим крајевима, да приступа њиховом детаљнијем испитивању и проучавању. Први корак који је влада предузела на реализацији те обавезе, после „узима-

ња на знање" одговарајућих одредби Берлинског уговора у јулу 1878. године, било је доношење Закона за одређење комисија које ће испитивати имовне односе у ослобођеним пределима 19. јануара 1879. године (Зборник, књ. XXXIV, стр. 147). Према овом закону, а на основу указа од 22. марта 1879. године формиране су две комисије са задатком да испитају и проуче „односе између оних, који у тим пределима неке земље држе и раде и оних, који с тих земаља траже извесне користи и услуге под различитим називом, као и односе у случајевима где једном припада земља а другом зграда“ (чл. 1 Закона). Комисије су имале да се састану после пола године рада на терену, да заједно прегледају рад обе комисије и да за Народну скупштину спреме предлог о коначном уређењу имовинских односа у новоослобођеним крајевима (АС, ПО 51, писмо

К 7

51

Јована Ристића, председника Министарског савета и министра иностраних дела. Државном савету у коме га извештава о владиној одлуци о формирању заједничке комисије и њеном задатку).

Закон о уређењу аграрних одношаја у новоослобођеним крајевима (Зборник XXXV, стр. 183—197) донешен је 3. фебруара 1880. године. Предлог Закона скупштина је разматрала најпре у начелу, 2. фебруара 1880., а затим у појединостима 3. фебруара 1880. и истог дана и усвојила. Дотадашњим већ тромесечним радом испрљена Скупштина имала је за два дана да реши ово тако важно питање. Зато је у дискусији у начелу и у појединостима радикално-напредњачка опозиција упорно тражила његово одлагање, истичући не само потребу студиознијег разматрања ове сложене проблематике, него још више незадовољство садржином поднетог предлога, са циљем да се настоји на предлогу и решењу које ће мање оптерећивати сељаке. Радикали су у томе нарочито предњачили. Њима су у нападу на либералну владу што је тако дуго одлагала подношење овог предлога, да би се са њим појавила уочи разлаза скупштине помагали посланици из нових крајева, који су конкретним описом начина постанка господарлукса и читлук-сахибијских односа и других облика насиљног заузимања земље оспоравали уопште право на накнаду за бесправно заузете земље и бесправно

извлачење дажбина. Влада је као најјачи аргумент често истицала обавезу коју је Србија имала према Берлинском уговору, најављујући заинтересованост других држава за решавање овог питања, па чак и могућност туђег мешања у случају одлагања решења. Дискусија вођена поводом доношења Закона о аграрним односима, како у начелу тако и у појединостима, биће у нешто ширим изводима такође приказана (Стенографске белешке Народне скупштине 1879/80. године, стр. 2337—2387).

Ради потпуног сагледавања проблема аграрних односа у новим крајевима већ на почетку њиховог законског регулисања (1880—1883) биће приказани ставови свих учесника у аграрној реформи и њеном законском регулисању и спровођењу (Примедбе велепоседника из ослобођених крајева упућене Народној скупштини 31. јануара 1880. године, фонд Народна скупштина — 1879; Питање групе посланика министру правде о подношењу аграрног закона, Фонд Народне скупштине — 1879; Предлог групе посланика Народној скупштини о уређењу аграрних односа у новим крајевима од 4. децембра 1878. године — Фонд Народне скупштине — 1878; Предлог групе посланика Народној скупштини о изменама Закона о аграрним односима, Стенографске белешке Народне скупштине 1880/81, стр. 1091—1093; Интерpellација о раду аграрних комисија, Стенографске белешке 1880/81, стр. 126. и друго).

Исто тако, већ у овом делу не могу се мимоћи ни други законски акти, њихове измене и допуне, као и расписи доношени у материји аграрних односа новоослобођених крајева. Једно због намере да се потпуније прикаже узајамна условљеност правног регулисања ове материје и праксе њиховог спровођења, која је диктирала доношење нових прописа и измена и допуна постојећих, а друго, због потребе сагледавања укупности односа које је требало разрешавати и начина на који ће и када ће бити разрешени. Ти нови прописи који су у једном дужем периоду доношени су (коначно разрешење аграрних односа на овом подручју премаша временске оквире XIX века):

1. ЗАКОН О АГРАРНОМ ЗАЈМУ, Зборник закона и уредаба, књ. XXXVII, стр. 136—140.
2. ДОПУНА ЧЛ. 25. ЗАКОНА О УРЕЂЕЊУ АГРАРНИХ ОДНОШАЈА, Зборник закона и уредаба, књ. XXXIX, стр. 288—290.

3. РАСПИС МИНИСТРА ПРАВДЕ И МИНИСТРА ФИНАНСИЈЕ судовима округа пиротског, врањског, топличког и нишког о поновљењу расправа по аграрном закону, Зборник закона и уредаба, књ. XL, стр. 554—556.
4. РАСПИС МИНИСТРА ПРАВДЕ И МИНИСТРА ФИНАНСИЈЕ, којим се допуњује чл. 36. аграрног закона да против решења нижих судова у тим предметима има места жалби Касационом суду, Зборник зак. и уредаба књ. XLIII, 90—91.
5. ЗАКОН О ИЗМЕНАМА И ДОПУНАМА У ЗАКОНУ О „АГРАРНОМ ЗАЈМУ“ ОД 22. ЈУНА 1882. ГОДИНЕ, Зборник закона и уредаба, књ. XLVI, стр. 211—212.

Овом приликом неће се приказати и скупштинске дебате вођене приликом доношења појединих закона из ове материје, због њиховог великог обима. Дебате су нарочито илustrативне, поред економског, и за политички аспект аграрног питања и биће и крајим изводима, колико је нужно приказане у наредним деловима рада. За одвојено приказивање ових прописа од конкретних друштвено-политичких прилика у којима су доношени, о чему дебата и даје преглед, пресудна је била потреба за појединим законским текстовима, ради лакшег праћења докумената из практике разрешавања аграрних односа, углавном применом тих законских прописа.

Од скупштинских материјала у овом делу рада биће приказана још само једна дебата, врло значајна због обиља података о економском аспекту аграрних односа у новим крајевима, или прецизније речено, о деловању економских законитости у разрешавању аграрних односа, и поред настојања да се на то делује политичким и правним средствима. Та је дебата вођена поводом предлога посланика Алексе Николића и другова о помоћи досељеницима у прокупачком срезу (Стенографске белешке Народне скупштине 1880/81, стр. 401), која се иначе уклапа у хронолошки приказ поступка разрешавања аграрних односа. Нарочито је значајна што најављује, као могуће решење за помоћ сељацима у откупу њихових имања, државну интервенцију у виду једног аграрног зајма, о чему ће се 1882. године донети закон. Ова дебата се такође даје у крајим изводима (Стенографске белешке Народне скупштине 1880/81, стр. 828—841).

МИЛАН М. ОБРЕНОВИЋ IV.
по милости божијој и вољи народа

Књаз Српски

Проглашавамо и објављујемо свима и свакоме, да је Народна скупштина решила и да смо ми потврдили и потврђујемо:

Члан I

„Народна Скупштина узима на знање следеће чланке Уговора Берлинског од 1/13 Јула 1878 односне на Србију, који овако гласе:

ЧЛАНАК XXXIV.

Високе уговарајуће стране признају Кнежевини Србији независност везујући је за услове, који су изложени у следећем чланку.

ЧЛАНАК XXXV.

У Србији, неће се моћи никоме разлика у вери и вероисповеди противставити као узорак да буде искључен, или да је неспособан за уживање грађанских и политичких права, да не буде примљен у јавне службе, звања и части, или да не врши разне занате и индустрије ма у ком месту то било.

Слобода и јавно вршење црквених обреда биће ујамчени свима српским грађанима, као и странцима, и никаква сметња неће се моћи чинити хијерархијском уређењу разних вероисповести, нити односима њиховим са црквеним старешинама својим.

ЧЛАНАК XXXVI.

Србија добија земљиште, које обележавају следеће границе:

Нова граница Србије иде садашњом пругом, коритом Дрине, од утока ове реке у Саву, остављајући Србији Мали Зворник и Сакар, па даље старом граници Србије све до Копаоника, од кога се одваја на врху Канилуга.

Одатле она иде најпре западном међом Нишког Санџака преко јужне стрмени Копаоника гребеном Марице и Мрдар-Планине, који образују вододелницу између долине Ибра и Ситнице са једне, и Топлице са друге стране, остављајући Преполац Турској.

Затим граница скреће на југ вододелницом између Брвенице и Медвеђе, остављајући целу долину Медвеђе Србији, иде даље гребеном Гољак-Планине, (која дели воде Криве реке с једне стране, а Пољанице, Ветернице и Мораве с друге стране,

не) — све до врха Польанице. За тим нова граница иде стрменом Карпинске Планине до утока Којинске у Мораву, прелази Мораву, па се пење уз вододелницу између потока Којинског и потока што утиче у Мораву близу села Нерадовца, те се више Трговишта састаје с планином св. Илије. Од ове тачке иде гребеном Св. Илије до брега Кључа, па прелазећи преко тачака, које су на карти означене бројевима 1516 и 1547 и преко Бабине Горе свршује се код Црног Врха.

Од Црног Врха нова је граница Србије она иста која и Бугарске, т. ј. она иде вододелницом између Струме и Мораве, преко врхова Стрешера, Вилоглава и Мешид-Планине, састаје се преко Гачине, Црне Траве, Дарковске, Драјнице-Планине и Дешченског кладенца с вододелницом високе Сукове и Мораве те иде право к Столу; са Стола се нова граница спушта, те на 1000 метара северо-западно од села Сегуште пресеца Софијско-Пиротски друм. Отуд се пење правцем на Видлић планину, а одовуд на Радочину, уланцу Коца-Балкана, остављајући Србији село Дојкинце а Бугарској село Сенокос.

Са врха Радочине граница иде северо-западно гребеном Балкана, преко Кипровачког Балкана и Старе-Планине до старе источне границе Кнежевине Србије, близу карауле Смиљеве Чуке, а отуда старом граници све до Дунава, где се свршује код Раковице.

ЧЛАНАК XXXVII.

До закључења нових погодаба ништа у Србији неће бити промењено у садашњим условима трговачких односа Кнежевине са страним државама.

За еспап, који буде пролазио кроз Србију, неће се наплаћивати никаква транситна (превозна) такса.

Права и повластице страних поданика, као и право консулске јурисдикције и заштите, као што данас постоје, остаће у пуној снази све док се не измене узајамним договором између Кнежевине и интересованих Сила.

ЧЛАНАК XXXVIII.

На Кнежевину Србију прелазе у колико се ње тичу, обавезе, које је Висока Порта уговорила, како са Аустро-Угарском, тако и са дружином (компанијом) за експлоатацију жељезница у Европској Турској, односно довршетка, везе и експлоатације гвоздених пруга, које имају да подигну на земљишту, које је сада Кнежевина задобила.

Потребне конвенције за уређење ових питања, биће закључене одмах по потпису овог уговора, између Аустро-Угарске, Порте, Србије и Бугарске, уколико ова буде за то надлежна.

ЧЛАНАК XXXIX.

Муслимани, који имају имања на земљишту Србији присаједињеном, а желели би да се настане изван Кнежевине, моћи ће своја непокретна имања у Србији да задрже, дајући их под закуп или другима на управљање.

Турско-српска комисија имаће задатак да у року од три године дана уреди све што се односи на начин отуђења, експлоатације или на употребу за рачун В. Порте, свију државних и вакупских добара, као и питања односне на приватне интересе, који би ту могли бити умешани.

ЧЛАНАК XL.

До закључења уговора између Србије и Турске, поступаће се с поданицима српским, који путују или станују у Отоманској Царевини, по општим начелима међународног права.

ЧЛАНАК XLI.

Српска војска биће дужна у року од петнаест дана, рачунајући од дана кад се изменају ратификације овога уговора, да напусти сво земљиште, које није обухваћено у новим границама Кнежевине Србије.

Турска војска у истом року од петнаест дана, напустиће земљиште, које је уступљено Србији. Само што ће се турској војсци продужити рок са толико исто дана, како да напусти тврђаве и из њих извуче храну и материјал, тако и да попише сва оруђа и друге предмете, које не би могла одмах собом понети.

ЧЛАНАК XXLII.

Пошто Србија има да прими на себе један део турског државног дуга за ново земљиште, које јој се сада њим Трактатом уступа, Представници у Цариграду одредиће његову количину у сагласности с В. Портом, а на правичној основи.

Верно оригиналу
Радовиц с. р.

Члан II.

Овај народном Скупштином узети на знање део Берлинског Уговора од 1/13 јула ове 1878. године у колико се тиче

Србије, обнародоваће се у своје време (ставивши пред чланке дотичне бројеве уговора) као закон, по коме ће поступати; а настаће се да се поједине одредбе као о консулској јурисдикцији, и т.д. друкчије и сагласно с независношћу определе.

У колико би за поједина закључења уговора потребовао даљи законодавни или уставотворни поступак, и тај ће се имати у своје време испунити.

Члан III.

Овај закон ступа у живот кад књаз прокламацијом својом независност Србије и њено земљиштно увећање обнародује.

Препоручујемо Нашем Министарском Савету да овај закон обнародује и о извршењу се његовом стара, властима пак заповедамо, да по њему поступају, а свима и свакоме да му се покоравају.

У Крагујевцу 1878.

14. Јула (М. П.)

М. М. Обреновић, с. р.

Видио и ставио државни печат,

чувар државног печата,
министар правде,

Јеврем Грујић, с. р.

Заступник

Председника министарског савета
министар иностраних дела,

Јов. Ристић, с. р.

Министар правде,

Јеврем Грујић, с. р.

Министар унутрашњих дела,

Рад. Милојковић, с. р.

Министар просвете и црквених дела,

А. Васиљевић, с. р.

Министар финансије,

В. Јовановић, с. р.

Заступник министра грађевина,

Министар финансија

В. Јовановић, с. р.

Министар војни,

артиљеријски пуковник,

С. Грујић, с. р.

ЗАКОН

за одређење комисија, која ће испитивати имовне односе у ослобођеним пределима

Члан 1.

Овлашћује се влада Његовог Височанства, да одреди у ослобођеним пределима окружне комисије, које ће испитати и

проучити односе између оних, који у тим пределима неке земље раде и држе, и оних, који с тех земаља траже извесне користи и услуге под разним називима, као и односе у случајевима, где једном припада земља а другом зграда.

Члан 2.

Чланови ових комисија, који буду државни чиновници, добијају из државне благајне подвозне и попутне трошкове по одредбама СС 2 и 3 „Закона о накнади подвозних, попутних и селидбених трошкова државних чиновника и служитеља“, од 20 августа 1863 год. (Збор. XVI, стр. 46); а они који буду избрани из народа добијају накнаду какву добијају и народни посланици по одредби члана 2 „Закона о путном и дневном трошку посланика на Народној Скупштини“ од 12 октобра 1870 год. (Збор. XXIII, стр. 115).

Члан 3.

Министар финансије прописаће правила за извршење овог закона.

Члан 4.

Закон овај важи од дана кад га Књаз потпише.

Препоручујемо свима Нашим министрима, да овај закон обнародују и о извршењу се његовом старају, а свима и свакоме, да му се покоравају.

19. Јануара 1879.

у Нишу

(М. П.)

М. М. Обреновић, с. р.

Видио и ставио државни печат,

чувар државног печата,

министар правде,

Д. Матић, с. р.

Председник министарског савета,
министар иностраних дела,

Јован Ристић, с. р.

Министар унутрашњих дела,

Рад. Милојковић, с. р.

Министар правде,

Д. Матић, с. р.

Министар грађевина,

Р. Алиmpiћ, с. р.

Заступник министра просвете
и црквених дела

Министар правде,

Д. Матић, с. р.

Министар финансије,

В. Јовановић, с. р.

Министар војни

почасни ађутант Његовог

Височанства, Књаза,

генерал-штабни потпуковник,

Јов. Мишковић, с. р.

ЗАКОН О УРЕЂЕЊУ АГРАРНИХ ОДНОШАЈА У НОВО-ОСЛОБОЂЕНИМ ПРЕДЕЛИМА

Члан 1.

Закон овај прописује правила, по којима се имају расправити они имовни одношави, који су за време владавине турске постојали код тако званих господарских и насељених чифличких земаља у новоослобођеним пределима, између господара или чифлик-сајбија, који су од таквих земаља вукли извесне какве користи, и између оних, који су те земље држали и радили.

Члан 2.

За господарске (агалучке) земље сматрају се оне, код којих су они, који земљу држе и раде, давали за то господарима неку дажбину, било у новцу, маслу, сиру или плодовима земље одсеком (годишњину), или девети део у плодовима земље (деветак); но код којих земаља господар није имао права, да земљу издаје другоме на обрађивање, или да врсту дажбине мења, пошто су такве земље сматране као баштина оних, који их држе и раде.

Члан 3.

Под чифликом у правном смислу ове речи разуме се зиратна земља, која се обрађује и са ње плод збира сваке године.

Величина је чифлика код земље прве каквоће од 70—80; код земље друге каквоће од 100, и код земље, друге каквоће од 130 дулума. Дулум има у дужини и ширини по 40 обичних корачаји, или 1.600 квадратних аршина.

Но обично под чифликом разуме се земља заједно са зградама, које су на њој подигнуте, као и стока, кошеви, алати за обделавање и друге принадлежности, потребне за обрађивање (експлоатацију) закупљеног добра.

Члан 4.

Насељене чифличке земље оне су, које су насељеници (закупци) држали и радили непрекидно 10 година пре него што је настала српска власт у новоослобођеним пределима, и за то давали другима (чифлик-сајбијама) два деветка, петину, трећину и до половине плодова земље или известан број раденика.

Ове земље сматране су као својина чифлик-сајбија, и ови су их могли коме су их хтели на обрађивање давати, па и врсту дажбине мењати.

Члан 5.

Сваки онај, који је на годину дана пре, него што је у новоослобођеним пределима настала српска власт, држао и радио господарску земљу, под каквом дажбином, по самом овом закону ослобађава се ове дажбине и сматра се за сопственика исте земље, но под условом, да господару, који је неку корист од такве земље вукао, да за ово накнаду.

Члан 6.

Код чифличких земаља само они, који су те земље без прекида десет година држали и радили под каквом дажбином, по самом овом закону, ослобађавају се те дажбине, и постају сопственици тих земаља, но под условом, да чифлик-сајбијама, који су неку корист од тих земаља вукли, даду за ово накнаду.

Члан 7.

Оним чифличким кућама, које су чифличку земљу обрађивале мање од 10 година пре него што је настала српска власт у новоослобођеним пределима, дужни ће бити по овом закону чифлик-сајбије по местној ценi уступити од земље, коју су исте куће обрађивале, поред куће и окућнице и по пет дана орања (1600 квадратних хвати дан орања) на сваку главу пореску.

Члан 8.

Осим господарских и насељених чифличких земаља, о којима је реч у чл. 2 и 4 овога закона, са свима другим неоспореним земљама, као и са оним насељеним чифличким земљама, које чифличке куће не пристану да откупе по претходећем чл. 7. господари или чифлик-сајбије моћи ће располагати као са чистом својином. Но само у случају, ако те земље у року од 5. година, рачунајући од дана, кад овај закон почне да важи, хтедну продати, дужни ће их бити претходно понудити становницима места, у којима се те земље налазе; па ако ови не би пристали да их по равну цену откупе, моћи ће их другоме продати. По истеку пак овога рока од 5 година продаја не подлежи никаквом ограничењу.

Члан 9.

Накнада господарима и чифлик-сајбијама за земље, које по чл. 5 и 7 овог закона прелазе у својину оних који су их обрађивали, одређиваће се према количини годишњег прихода, који су господари односно чифлик-сајбије имали од земаља,

за које им се право примања разних дажбина, не спори од стране оних који те земље држе и раде.

Члан 10.

Све сталне дажбине везане за господарску или чифличку насељену земљу било да су у новцу или натури, било ма какве врсте, могу се откупити.

Члан 11.

Сваки, који по овом закону постаје неограничени сопственик господарске земље, може једном за свагда исплатити сталне приходе и дажбине од своје земље како на поједином комаду тако и на више, ако такви терети постоје. Но у случају, ако више њих држе заједно такву земљу и заједнички су плаћали дажбине, откуп се не може појединце извршити, но укупно по договору самих оних који су те дажбине заједнички давали.

Члан 12.

Само с пристанком господара могу сопственици и поједине комаде земље од терета откупљивати и на рокове исплаћавати. Но и поједини од њих може примити на се целокупну исплату и у том случају он има према осталим учесницима право на накнаду онога, што је за сваког од њих дао. А сваки од ових може свој део засебно исплатити.

Члан 13.

Сопственици таквих земаља моћи ће се са господарима, који имају права на те дажбине, сами за откупну цену погодити. И уговори који би се овако погодбом између пунолетника закључили, неће се моти кварити, било да је цена откупа виша или нижа од оне, каква се одређује у чл. 9 овог закона.

Члан 14.

Стараоци малолетних и других под старатељством стојећих господара моћи ће без процене комисије или вештака добровољним споразумом уговорити начин исплате дажбина, које припадају лицима којима су они стараоци. Но у свим овим случајевима дужни ће бити да саслушају мишљење у земљи живећих сродника оних лица којима они управљају, ако их има.

Члан 15.

Кад се дотичне стране не могу да пододе о цени откупа, онда ће се ствар правити према члану 26 овог закона.

Члан 16.

По доле означеног основи оцењиваће се годишњи приход оних дажбина, које нису одређене у новцу, него су се имале плаћати у натури (жито, пасуљ, и т. п.).

Члан 17.

Што се тиче оваквих прихода и дажбина, које се састоје у извесном делу рода, који се сваке године од земље збира, учиниће се погодба преко званичне комисије, и односно суд учиниће оцену преко вештака према ономе, што та земља може обично годишње да доноси (види чл. 26.).

Члан 18.

У свима случајима, када се одређивање годишњег прихода мора чинити преко комисије или вештака, и ако се откуп има свршити између страна, које имају право слободно погађати се, то онај који земљу држи и ради, може пре тога приватно учинити господару понуду сумом исплате; и у случају ако се понуда не прими, трошкове комисијске односно вештачке подносиће једна или друга страна, према томе, како се буде нашло, да је цена по-нуђена довољна или не.

Члан 19.

У случају кад би таква добра поред означеных терета (право на откуп) била посебно оптерећена приватним или државним теретима (интабулацијама и т. п.) онда ће се цене откупа полагати код надлежне власти, која ће по измирењу интабулисаних поверилаца издати остатак откупне суме прећашњем господару дажбина.

Члан 20.

Све, што је у чл. 11—19 овог закона закључно речено за господарске земље, вреди и за насељене чифличке земље.

Члан 21.

Средњи годишњи приход (види чл. 9 овог закона) одређује се по исказима и једне и друге интересоване стране, о којима спора нема. Према томе, оне интересоване стране, које нису комисијама одређеним указом Књажевским од 22 марта 1879. а на основу закона од 19. јануара исте године, своје претставке поднеле, дужне ће бити да поднесу своје пријаве окружним комисијама, које ће се на основу овог закона одредити, и то у времену од дана, кад комисије почну радити, па за једну годину. Не учине ли то у ово-

ме року, вредиће искази друге пријављене стране.

Члан 22.

Окружне комисије одредиће се Књажевским указом и биће састављене из једног председника и два члана.

Члан 23.

Задатак ових окружних комисија биће, да примају пријаве и тражбине односно земаља, у колико исте већ нису (чл. 21) комисијама поднесене; да према исказима обадвеју страна изводе за сваки поједини случај средњи годишњи приход, да према томе одређују накнаде господарима и откупне цене за земље, које се сељацима уступају, као и рокове исплата тих сума.

Решења комисијска по свима овим предметима извршна су и противу њих нема места жалби.

Члан 24.

Где год се искази интересованих страна о имовном одношају какве земље не слажу, где би на пр. они, који земљу раде, наводили, да је земља била под деветком, док би имаоци тапија тврдили, да је земља њихова чиста својина, да је била под трећином и т. п., онда ће комисије покушати, да обе стране наравна, и тако спор о својини земље отклони. Не успе ли у томе, она ће стране решењем својим упутити надлежном окружном суду, да суд спор о својини пресуди.

Члан 25.

Ако се подаци интересованих страна односно прихода од оних земаља, о којима нема спора, или је суд предходно спор расправио, (чл. 24), јако разилазе, и комисија не успе, да те несугласице изравна и средњу цифру изнађе, она ће позвати дотичне странке, да свака са своје стране избере по два лица, која не смеју бити ни у колико у ствари интересована, и ова четири овако изабрана лица пријућиће се комисији као чланови, у којој ће при расправљању ствари и одређивању средње цифре имати глас као и остали чланови комисије.

Сваки члан комисије, ако није државни званичник, дужан ће бити на захтев дотичне странке а према § 259 законика о поступку судском у грађанским парничама претходно да положи заклетву.

Члан 26.

Цифре средњег годишњег прихода од свију земаља, око којих спора нема, ко-

мисија ће сабрати; и у случају, ако је дажбина била у новцу, помножиће са седам, а иначе, ако се састојала у натури, помножиће са 8. Производ, који се на тај начин добије, претстављаће накнаду, коју су нови сопственици дужни платити онима, који су девето, трећину или неки приход у новцу и т. п. од тих земаља примали. Но ако би онај, који по овом закону има примати накнаду у натури, хтео накнаду ову да замени новчано, то ће се средња цена оваквих дажбина у натури за последњих осам година, пре него што је српска власт у новоослобођеним пределима настала, помножити са 7 и производ ће претстављати новчану накнаду.

Одређена накнада исплатиће се најдаље у року од три месеца после решења комисијског.

Члан 27.

Ко не би био у стању дати одређену накнаду ни у новцу ни у натури у року одређеном у претходећем члану 26, за тога ће комисија односно суд решити, да ту накнаду положи у годишњим ратама и то најдаље у течају за пет година од решења комисијског, и да са сваком ратом дужан буде платити и закони интерес (§ 602 грађ. зак.) било у новцу било у натури, рачунајући интерес од дана, кад истиче рок од три месеца, одређен поме нутим чланом 26. овога закона.

Ове рате на рокове, комисије односно судови одређиваће према имовном стању појединих села или лица.

Члан 28.

Но ако би код насељених чифличких земаља чифлик-сајбије хтели и даље такве земље да задрже, они ће моћи то учинити; но само ће у том случају дужни бити од тих земаља уступити чифличким кућама поред куће и окућнице још и по пет дана орања (види чл. 7) на сваку пореску главу.

Земљу ову чифличке куће платиће чифлик-сајбијама, и то код земље прве каквоће дан орања по 20 динара, код земље друге каквоће по 10 динара и код земље треће каквоће по 6 динара рачунајући. Исплата овако уступљене земље има се извршити у року одређеном у претходећем члану 27.

Члан 29.

Сви они, којима се накнада по овом закону досуди, докле год им се иста не исплати, имају закону залогу на оне земље, од којих су вукли какве користи и

које земље по овом закону постају својина оних, који су их држали и радили.

Члан 30.

Новице за исплату комисијом одређене накнаде прикупљаће од појединих државне власти, и стараће се, да се поједине рате исплате господарима на време комисијом одређено.

А накнаду у натури прикупљаће од појединих општинске власти, а државне власти водиће над тим надзор и стараће се, да се у присуству њиховом поједине рате са припадајућим законим интересом исплате господарима на време одређено.

Члан 31.

Ако обе интересоване стране у року чл. 21 одређеном не поднесу своје пријаве комисији, она ће своје решење изрећи према исказима пријављене стране, поступивши у томе по овоме закону.

Оdređenu naknadu, dok se gospodar ne prijaviti, naplaćivaće državne vlasti, i čuvaće je kao depozit za pet godina, od dana kad ovaj zakon почne da важи; i ako se do tog roka onaj kome je naknada određena, ne prijaviti, pripašće državnoj kasi.

Члан 32.

У случајима, где би било спора о својини или приходу (користима) од земља, на које се овај закон односи, па комисија према чл. 2 овог закона не успе, да спор отклони, дужни су они, који сада те земље не држе, а право својине на њих полажу, а тако и они, који извесне користи од земља траже, но ове им споре они, који земље обрађују, да поднесу надлежном окружном суду своје тужбе најдаље за две године дана по истеку рока, одређеног чл. 21 овога закона за подношај пријава окружним комисијама.

По истеку горњег роканичија се тражбина код суда више примити неће. Они, који земљу држе, постаће сопственици тих земља без накнаде; а земље, које се налазе на руковању код државних власти и које су издате под закуп и т. п. на обрађивање, припаšће држави.

Члан 33.

Док не истече рок одређен чл. 21 овог закона за подношење пријава комисијама, судови неће примати тужбе односно земља, на које се овај закон односи, где би било спора о својини или приходу од земље, осим оних тужаба, које им буду од комисије упућене (чл. 24).

Члан 34.

Они господари и чифлик-сајбије, који су услед прошлог рата оставили или напустили користи, које су вукли од господарских или чифличких земаља, моће ће ове користи у приход тражити само од оног времена па у напред, кад затраже, и докажу саму својину на напуштено и ратом непоништено добро и на остављено и напуштено право.

Члан 35.

У оцењивању доказа у споровима, који на основу овог закона пред суд дођу, судови ће се управљати по досадашњем правном обичају у ново-ослобођеним пределима, а у колико не би било обичаја у појединим приликама, управљаће се по прописима законика о поступку судском у грађанским парница ма од 20 фебруара 1865 године.

Члан 36.

Пошто судови расправе спорове о имовним одношajima земаља, који пред њих дођу, они ће са својим решењем повратити парничаре комисији, да она количину накнаде, односно цену откупа одреди. Но ако комисија међу тим престала буде дејствовати, судови ће сами пресудити питање о накнади односно откупу, држећи се прописа овог закона.

Члан 37.

Оношajи, о којима је реч у другом одељку члanka XXXIX берлинског уговора од 1/13 јула 1878 (збор. 33, стр. 62), не спадају под наређења овог закона. Те односе према истом члankу имаје да реши српско-турска комисија.

Члан 38.

Под наређења овог закона не спада ни приход од планина, шума и утрине, пошто по турским законима господари и чифлик-сајбије нису могли добити тапије на утрине и шуме сеоске, нити на планине, удаљене од села, већ је свако село и чифлик могло имати само онолико шуме и утрине, колико је за сеоску стоку потребно, те према томе ни господари и чифлик-сајбије нису могли с правом отгуда никаквог одвојеног прихода имати.

Члан 39.

Исто тако наређења овог закона не односе се на ненасељене чифличке земље као ни на осталу непокретна имања у ново-ослобођеним пределима, са којима господари могу по својој вољи располагати. (Види чл. I закона о суђењу и о за-

конима, по којима ће се судити у присаједињеним пределима, од 31. децембра 1878. збор. 34, стр. 71).

Члан 40.

До времена, када је српска власт у новоослобођеним пределима настала, основани приватно-правни одношави у тим пределима, за случајеве, где једном лицу припада земља а другом зграда, расправљаће се према чл. I закона од 31. децембра 1878 о суђењу и о законима по којима ће се судити у присаједињеним пределима (збор. 34. стр. 71), по досадашњем у тим пределима правном обичају, а у колико тај обичај не би био известан, саобраћаваће се начелима нашег грађанског законника.

Члан 41.

Чланови окружних комисија и вештачи, који по овом закону буду радили, имаће на дан у име дијурне по 6. динара, а чиновници добиће још подвоз по закону о чиновницима. Дијурну ову као и подвоз чиновника, изузимајући случајеве, предвиђене чланом 18. овога закона, у којима иста дијурна пада на терет једне или друге интересоване стране, платиће општине, у којима се налази имање, за које се накнада по овом закону буде одређивала.

Члан 42.

Ближа правила за извршење овог закона прописаће министри правде и финансија. Они се у исто време овлашћују, да недостатке, који би се у овом закону појавили, допуне и нејасности објасне.

Члан 43.

Овај закон почеће важити од 1. априла 1880. године.

Препоручујемо...

3. фебруара 1880

у Нишу

СКУПШТИНСКА ДЕБАТА О ЗАКОНУ О АГРАРНИМ ОДНОСИМА

A. Начелна дебата

На LXX скупштинском састанку 2. фебруара 1880. године на дневном реду је био предлог Закона о уређењу аграрних односа у новоослобођеним крајевима. По већ, на бази Устава од 1869. године и Закона о пословном реду у Народној скуп-

шини од 1870. године, устаљеној пракси, тај предлог је најпре дат законодавном скупштинском одбору на разматрање и мишљење. Предлог одбору су заједно поднели министар правде и министар финансије, јер је Закон спадао у надлежност и једног и другог министарства. Одбор је Скупштини предложио да се предлог Закона у начелу и у појединостима у целини прими (измене одбора су незнатне, код чл. 25). Затим је отворена начелна дебата.

Први је, после одборског известиоца Бабовића, говорио председник министарског савета и министар иностраних дела Јован Ристић (стр. 2337):

„Овај начин који се предлаже, један је од најправничијих и по интересе оних, који су нешто примали са тих земаља, и по интересе оних, који су нешто давали. Ми знамо како су по другим земљама та питања расправљена, и упуштајући се у овај начин решења, налазимо, да је овај најправилнији и односно најмањи терет за оне, који остају сопственици тих земаља.

Има, господо, још земаља, у којима су се јавни политички односи земаљски променили, као што је н. пр. у Бугарској, па тамо постоје још као и под владом турском: и трећина и деветак и десетак и т.д. То код нас не постоји већ од две године. Баш из тог узрока наши су се људи и навикли, да сматрају то стање као коначно решење; али то није коначно решење; него је само последица рата, па зато се та ствар законодавним путем сада и регулише.

Кад једна војска улази у туђу земљу, она улази да осваја јавна права, а не и приватна права. Ми смо не давно видели како је једна сила далеко у туђу земљу прорла, па нисмо чули да је и један приватни кош или стају узела. Ни ми то не можемо учинити, у толико мање, што смо уговором берлинским везани да држимо рачуна о сопствености.

Ја вас молим, да приступите решењу, а не да га одлажете, јер је крајње време да се ови односи регулишу.

Што неки замерају, да је предлог доцне изнешен, имам да приметим; да је овај предлог, због своје заплетености, изискивао много и времена и радне снаге, па се једва доспело да се изнесе“.

Од посланика први је говорио, одмах после Ристића, Милош Милојевић (стр. 2337—2340). Најпре је направио преглед решавања феудалних односа у више европских земаља, да би тиме подкрепио основну мисао коју је изнео: тешкоће и дужину временског периода у њиховом

коначном разрешавању. Затим је прешао на излагање разрешавања ових односа у Шумадији, после I и II српског устанка, када је државно ослобођење значило и економско, имовно ослобођење од турског ропства, подвлачећи начин на који је српска држава те односе са Турском регулисала, да би направио разлику са начином који се предлаже аграрним законом, а под притиском одлуке Берлинског конгреса. Так онда је прешао на излагање рѣвних страна изнетог Закона и своје предлоге:

„Рѣва му је основица... што се није држao турских установа основаних на корану и прошлости ових земаља. Господо, по корану сам је Султан сопственик, а остали су само уживаоци. На основу томе, однак су ове земље потпале под турке... па док Султан Махмуд не унишити спахије, овај је наш народ давао тим спахијама десети део од пшенице и кукуруза и ништа више... Али од кад је Султан Махмуд уништио Јаничаре и завео низам, овај отпочео издржавати, од тога доба, а то је пре неких 50 непуних година, одузео је ово уживање спахији и то је прешло на цара. Дакле цару се је давао тај десетак. Но поједине бивше спахије, остав без овог уживања, а царске власти слабе, отпочеле су и сами, а и поједини Турци, јер је овде било колико Турака, толико и царева, харати, убијати, злостављати и сваким мукама мучити рају. Ови да би се овог зла оправстили, морали су долазити под заштиту појединих знатнијих и силнијих Турака. Ови су их заштићивали, а они су им зато у име похвала давали по коју оку масла и другог чега. Као што видите и по корану и самом стању ствари са Султана прелази овај царски десетак на садањег владаоца ове земље и народа, на нашег Књаза; за ово дакле нема се шта давати; нити то треба давати, с тога и јесте махна овом предлогу што је и господарско уврстio у неку дажбину.

Од одласка тако званог садразама... од то доба одпочела су се јављати као бајаги господари земаља и градити многе силне тапије на поједине комадиће земље, које су само сведоцима утврђивали, и одмах их продавали један другоме, само да добију силу законску. Али ја тврдим... да ни један нема уредне и пуноправне тапије. Тако исто на основу истинитог знања тврдим и наводим вам да побегли одавде Турци у Цариграду, Битољу, Скопљу итд. непрестано граде лажне тапије, које им се потврђују бајаги да стоје у њиховим девтердарима. (Вичу: тако ли је?)

Што се пак тиче чифлик сајбије, ови су такође постали силом и преваром. Па који је Турчин окрњио рукама рајним који мали простор земље, увукао се у какво село после и сво ово захватио и својим насиљима приморао сељаке Србе да га признају за свога чифлик сајбију, а он њих за чивчије. Овде се сада нема куда, и ако су ове тапије добили насиљима и обманама, они је не могу уништити, и стога сам за овај део ових односа да се овако узакони: сваки чифлик сајбија мора дати свакој пореској глави по 8 дана ораће земље и два дана за подкућницу, и шума општинских, шума и утрина и остало, и није никад била чифлик сајбијска, па и сада не може бити, него остаје државна и општинска земља. Што претеће родне земље, ливада и винограда од по 10 дана на сваку пореску главу, тој земљи остаје господар чифлик сајбија, па волја му је да је сам ради, волја да је даде под кирију, волја да прода. ... А да ово овако треба узаконити, тврди још и то, што сви бегови спахије у Босни и Херцеговини, као што поуздано знам и имам отуда вести, дају својим бившим чивчијама по оволовико дана земаља, а остало да остане њихово. (Одобравање).“

Министар правде је на излагање посланика Милојевића ставио примедбе (2340—2341), што је искористио да истакне две предности законског предлога:

„Из говора г. предговорника видео сам, да он није потпуно схватио мисао овог законског предлога, којим се уређују аграрни односи у новоослобођеним пределима. Овим предлогом не расправљају се питања о праву својине на земљу чифлику, или о праву на извесне дажбине код земаља „господарских“, јер та се питања решавају по са свим другим законима. По овом закону само неоспорено право својине на земље, или право на дажбине може се расправљати; а који не би у стању да своје право законитим начином прибављања докажу пред надлежним судом, где би им се с противне стране оспорило, тима се нема шта ни по овом закону накнађивати или исплаћивати.

Допустите ми да вам прочитам неколико наређења турских закона, из којих ће се и они, који те законе немају при руци уверити, да се питања о својини не решавају само по корану, већ и по извесним положним законима турским.

По закону турском од 7. Рамазана 1274. год., т. ј. 9. Априла 1858. год., подељена је земља у Турској на пет следећих категорија:

1. Земљу миљк. т. ј. искључну приватну својину.

2. Земљу миријску, т. ј. државну својину.
3. Земљу мевкуфску, т. ј. имање мртвих руку (добротворних завода).
4. Земљу метруке, т. ј. земља остављена на општу употребу; и
5. Земљу меватску, т. ј. празна пуста места.

Земље миљк деле се на 4 врсте. Овде ћу вам навести само последње две врсте тога миљка или својине. То су тако зване земље под десетком (ушурије), т. ј. оне, које су у време завојевања подељене између освајача и дате им у искључиву својину; и земље карацијске, које су у исто доба остављене староседеоцима, у притјажању којих су ови утврђени. (Овде се не разуму и мусломани). Карацијске су земље од две врсте:

Карац мукасем — намет по сразмерици — који се према количини плодова земаљских може повећати од десетка до половине (жетве); и

Карац мұвацар — стални намет, — одређен одсеком на земљу.

Што г. Милојевић тражи, да се код чифличких земаља чивчијама да на сваку чифличку кућу по 10 дана ораће земље, имам приметити, да то већ стоји у предлогу, само што им предлог даје поред куће и окућнице не 10, већ 5 дана орања (1600 квадратних хвати дан орања) и то не на кућу чифличку, већ на сваку пореску главу, што у извесним приликама, где у једној чифличкој кући има више пореских глава, може изаћи више и од 10 дана орања. (Одобравање).

Излагање посланика Милана Бурића, које следи, садржи као основну идеју да аге и спахије немају права ни на каква потраживања, да су то политичка права државе и да их је Србија у рату потрла (2341—2342):

„Заиста ни један предлог по својој садржини и по својим последицама огромнији по сву Србију није изнешен пред скupштину на решење. Овакав озбиљан предлог изнешен је баш последњих дана скupштинских седница... Ја сам по дужности посланичкој проучио овај пројект закона, који обухвата 42 члана; и тамо сам нашао чланова законских, који налажу, да браћа наша у ново-ослобођеним крајевима плате кроз пет година земље спахијама и агама турским, и шта више, на одређену процену још и интерес. То ме је као посланика и Србина изненадило... Народ српски, руковођен стално правдом, поштовао је до сад, а поштоваће и од сада, свачија права својине. Али овде, где се говори о спахилуцима и агалуцима, овде су она политичка права др-

жавна, која је наш народ одушевљен правом идејом српском, скупим жртвама својих најмилијих синова одкупио... Србија је пошла за слободу, својим оружјем потрла је политичка права турске државе, сљедователно спахија и ага; друго је својина силом наметнута нашој браћи јарам ропски.“

Саветник Владислав Вујовић, председник комисије која је испитивала имовне односе у новим крајевима и која је влади помагала у изради предлога, у својој речи говори о раду комисије (2342—2344). Његово излагање обилује конкретним подацима:

„Комисија, испитујући ове односе, нашла је да постоје три категорије земаља у ослобођеним пределима, и то: једна категорија, која се зове господарећа; друга чифлик-сајбије, и трећа што чифлик-сајбије раде са слугама. Господарлуци су она села, која су давала за турске владавине десету оку цару, девету газди; а чифлуци су она села, која су давала десету оку цару, а половину, трећину, четвртину и петину давала су чифлук-сајбији. Земље, које су са слугама рађене, давале су 10 ока цару, а чифлук-сајбији половину или трећину.

Осим овога, села која су давала десетину, морала је свака кућа своме господару посејати 20 ока пшенице, и то зову: парастур. Ово су морали за то посејати, све урадити и чисту храну предати своме господару за кућевне плацеve.

Господарлуцима нису свуда једнаке дажбине даване, а чифлуци су се давали различито.

Комисија је сва села испитала и неколико господара и чифлик-сајбија, какве су приходе господари, какве чифлук-сајбије од својих села добијали. Тако исто испитала је села. И према сазнању једне и друге стране, узела је у рачун три године, најплоднију, средњу и најпоследњу. Средњу је примила као меродавну и срачунала је сви приход годишњи у новцу, и цифра која је онда израчуната, износи осам пута више, него што је то казано у члану 26. овог законског пројекта. Овако прорачунато потпуно излази, да господари чифлук-сајбије од добивених новаца могу вући интерес онолики, као што су храну у натури примали.

Осим овога, комисија је имала турске тапије пред собом и из њих преко свога тумача сазнала, да у њима као званичном и јавном акту нема никакве тачности. Све се каже од прилике, а то у званичном и вредећем акту не сме бити.

Пошто се комисија из тапија и казивања сељака уверила, да велика диферен-

ција постоји у правном рачуну земљишта једнога села, предложила је влади Његовог Височанства, да се неколика земљишта са инжињером премери; влада је ово одобрила, и пошто се премерило дознало се да нити је онако, као што у тапијама стоји нити онако, као што су сељаци казали, већ је испало нешто треће. Има тапија у којима стоји да је купио 30 дулума забрана за 200 гроша, а граница означује 1000 дулума.

Више грађана нишских жалили се комисији, како им је турска власт пре неколико година одузела тапије да замени другим, а друге им нису дали, и тако њихова земља дошла је у друге руке. Ово су казивање потврдили први нишки грађани, а и наш друг Адамушевић и г. Сотираћи.

Има једна законска наредба што ју је издао велики везир у 1860. години, кад је овде долазио, у којој је најстрожије препоручио господарима и чифлук-сајбјама, да они не могу никако излазити у села и водити фамилију, ако тамо своје куће немају. То је све на против рађено. Закон је турски добар, али су се они одуписали њему. На жалост, није имао ко да га извршије.

Сем тога, господо, влада Његовог Височанства дознала је да су постојали неки фондови у Нишу, Лесковцу и Пироту. Постојао је чесменски фонд у Нишу, постојао је фонд Беледија, т. ј. штедионица или општинска каса, и постојао је фонд „Итам“, т. ј. масални новац. За то је влада препоручила комисији да и те фондове испита, и ми овде у Нишу нашли смо неколико тапија од фонда чесменског и дали смо да се те тапије преведу. Овим другим фондовима руководили су Турци, и тако је новац из истих понајвише издат Турсцима.

Што смо год могли сазнати, то смо доставили влади Његовог Височанства, а ова ће у своје време учинити шта треба. (Министар председник: учинила је). После тога ја мислим, пошто по берлинском уговору има да се да накнада онима, који су сопственици земља, то не треба нико да се боји, да ће се дати накнада свакоме без разлике; јер ко год нема тапије, која по закону вреди као што треба, и где год се спор појави, ту ће, као што је г. известилац казао, судови решавати.“

Овај говор саветника Вујовића, у којима су изложене тешкоће у раду и начин рада комисије, као да није нашао на разумевање које се очекивало, већ је имао супротан ефекат. За реч се јавио посланик Милош Глишић, који је више него претходни учесници у дебати иста-

као потребу да се овај законски предлог не решава на крају скупштинске сесије, него или да се одложи да би се боље размислило или да се реши да Скупштина продужи рад за 5 дана, да би се свестрано размотрито. Изјављујући сажаљење „зашто је био тако срећан или несрећан овај предлог да изађе сад пред скупштину после 90 дана нашега рада, кад смо у нестриљењу да час пре пођемо, и кад смо већ и кола капарисали да путујемо кући“ и истичући важност законског предлога, тражио је одлагање због последица које би усвајање закона имало (2334—2345):

„... ово није закон, кога ћемо данас да напишемо а сутра унуштимо или изменимо, него ово је пресуда над 200000 душа, којој неће битиapelate... овим законом можемо да створимо 200.000 економских робова. То је врло тешко и претешко; јер политички осуђеник или роб може бити у тамници, а може и умакнути из тамнице, али економски роб, он остаје роб и никад се ропства не избавља.“

Његов предлог није одмах стављен на гласање, на захтев потпредседника Скупштине настављена је дебата у начелу. У дебати сада претежно учествују посланици из нових крајева, са подацима и историјатом настанка господарских и читлук-сахијских односа.

Миладин Брадић из Гргура, посланик за зрез прокупачки (2345):

„Како су Турци придобили ове земље и на њих тапије, ја ћу у неколико речи да објасним. Прво, морамо вас уверити, како су наши дедови сами седели на овом земљишту; а то ћу вас најбоље уверити по овим старим црквама, које и данас као споменици стоје. Њих има у свакоме селу, на пример у топличком срезу и једна црква у Јошаници; друга у срезу косаничком селу Купини, и то су све наши дедови сазидали... Ја у мојим могу рећи још младим годинама, јер немам више од 40 год., могу казати, како су нека села одузимали; прво село Кнежево, Бело поље, Бозољин, Блашево, Градац и т. д., а то су све силом учинили.“

А како су то одузели? Ево како, Хаџи Зарас из Пазара скупи Арбанас... па отиду у село, увате људе, свежу, па узму ћуле у пешкиру, туку, муче и принуде јаднике те им издаду тапије“.

Јеремија Панић из Балта-Бериловице, посланик за срез нишавски (2345—2347):

„Ja истина за даљне крајеве не знам шта да кажем, односно ових господарљука, али за пиротски крај знам по мало, јер сам много патио од њих. Ти што се кажу да су господари, и што хоћеју да одузму наша права, које нису могли да

одузму ни у Турској, ја ћу да кажем колико знам какви су и како су се назвали „господари“. У оно време, кад смо ми робовали Турцима, као што смо били за 500 година, једне године, само ја не знам историју које године, турског цара напали су јаничари. То како су га напали и хтели да га убију исписао је у Цариграду у једној сали, као ова што је, и тај до-гађај, који је изображен у тој сали у Цариграду, ја сам видео — дао сам грош, па сам ушао унутра и видео како су јаничари ишли да убију свога цара. Па кад је у то време цар видео те јаничаре да против њега устају и хоће да га убију, он је позвао паше, аге и спахије, који је год био богат, да о свом трошку оде цару у помоћ, да га одбрани од тих јаничара. И те паше, аге и спахије, који су о свом трошку отишли цару у помоћ, тамо се били за њега и надбили јаничаре, и отели свога цара, а после кад су то свршили, цар их је питao: шта ће да им учини. Кад је видео да су му они помогли, казао им је: ви, који сте ме курталисали, узмите те земље за труд што сте ме курталисали, па их држите за толико и толико година. Тада је одређено било за колико година... да они узимају приход... Но, кад је истекао тај рок, онда су људи тражили да се ослободе, и цар је казао на спахије: сваки да иде на своју кућу и своје имање; да не дира више у селско, него ми да останемо као што смо били, пре него што је цар дао њима то право, за то што су га ослободили од јаничара. Тако је цар казао, они да иду на своје имање, а ми да останемо царска раја, као што смо дотле били. И онда, кад је то било, кад је цар тако заповедио, онда неки спахије, који су били добри и послушни, они су отишли, а неки нису, него су остали силом. Зашто? што нису хтели да оставе своје добре приходе од села, и онда, кад је који имао своје рођаке, он је казао, узми ти ово, а ја ово, да се не терамо. Тако су многи спахије отишли, а многи се задржали. Кад је то било, онда се наши христијани дигли у суд, и који су тако учинили, они су добили, а који нису смели да иду на суд, они су пристали те су мало давали спахији, и тако су њине спахије остале. Кад је умро тај спахија, који је тако на силу остало, а није хтео да иде на своје имање по царевој наредби, онда су наши христијани опет ишли на суд и тражили да њихови синови, даду њима земље, а они да иду. Но синови спахијски казали су: јок, дајте нама то; они су казали: не да-мо. Зашто? За то што је то мени остало од башта — оца. Они су говорили тако:

ми смо то наследили све што је код вас И тако онда суд каже: па давајте им по мало, да живе с вас. Они су пристали. Тако је било. Доцније ти спахије назвали су се господари, па су узели све што је наше. Онда ми смо се дигли на тужбу, а и они су се дигли на тужбу, да се то одреди код садразма. И садразам узме оне доказе да види шта је. Потражи спискове и види да они немају право и да немају никваких спискова или тапије, у којима би се казало да су они господари. Него садразам каже, онда помирите се ако можете. Тако, они су хтели да нас помире. Али тада у исто време Турци училе кабарет да је један христијанин нешто крив, и обесе га, јер је то наредио садразам. Обесили су га у вароши. И онда кажу: ето, ако се нећете да мирите, видите како се христијани бесе. Онда се христијани уплаше и помире, и каже се тако: давајте по мало на ове спахије, које пиле, по које јагње, мало масла и т. д. Кад је то било, онда ови спахије, који су се сами прозвали господари, нису ни један имали тапије, и зато цар после изда наредбу да сваки, који је господар извади тапију. Кад дође та наредба, онда ови спахије зађу у села па викну: дај печат да ударимо на тапију како је ово моје. Кмет не да печат. Он каже: како смеш да не даш царски печат, метне га одма у апсус, туку га, муче га, па кад га изведе из апса, он онда да печат и тако су наши печати отишли код цара силом, и они су силом постали господари, кад су на такав насиљни начин покупили печате на оно писмо, којим су као господари признавани. Тако је било. Кад погледамо царски закон о овоме, у том закону пише да дође онај који је узео паре за земљу од спахије, па кад то потврди код суда онда да се изда на спахију тапија и онда буде господар. Тако је писало. али није по закону рађено. Христијани су казали: ми нисмо продали земљу, нисмо узели ни паре; али он опет узео је тапију, пошто је силом узео печат, и у тапију је ставио толико дулума да плате христијани. Питам ја њих могу ли они да поднесу и једну тапију као што има у Србији, па ако такву тапију има цаба му сва земља.

Тако је било што се тиче господарских земаља. А они који имају сопствене тапије, као што треба да су тапије, и ми нисмо противни; сопствену тапију који има нека добије, а такве тапије имају само Турци на имања по варошима.“

Његов предлог да се доношење закона одложи устајањем је потпомогло 12 посланика 2347).

После овако разложног излагања посланика Панића о насиљном начину формирања господарских односа на земљи, известилац Бабовић је још једном подвукao „праву намеру овог закона“ (2347—2348):

„Она се састоји искључиво у томе: да дегулише овим законом између господара, ага и чифличких сајбија и становника њихових земаља она неоспорна и мовна права, која између тих и ових поседника земаља постоје. Сва она права, која се ма чиме оспоре, не долазе у обим овог закона. Она се расправљају на редовним судовима. Прво има да се констатује право оваквог господара према онима поседницима, и кад се то констатује редовним путем, онда се односи њихови овим законом има да регулишу. Дакле нема места томе што се г. г. предговорници боје од тога да ће овај закон обухватити и оне спорне случајеве, који се имају засебно да расправе на суду.

Међутим, имао бих на говор г. г. предговорника и то да кажем, да ми, ако потражимо између господара и чифлик сајбија и поседника односа законских, ми их нећемо наћи. Ово је стање створио или обичај или сила. Али пошто застарелост по нашим законима, и по законима свију модерних држава игра важну улогу за прибављање права, онда се мора и у овим случајевима често пута са ове тачке да побеђе. На пример, по закону турском и сада чифлик је она насељена земља, где сајбија те земље има поред саме земље и све зграде на њој, а они, који су на тој земљи насељени, уносе или улажу само своју снагу на обделовање и за то што живе ту дају чифлик сајбији неке дажбине. У овим пределима створено је овакво стање без сумње, на основу силе, а не на основу права. Сво то стање основано је на начелима феудалне система, по којима је могло да буде спахија и господарлук. Али по нашим законима то не може да буде.“

Аранђел Маринковић из Дедине Баре, посланик за срез лесковачки (2347—2351):

„... дозволите ми да наведем један пример за једно село. Село Грделица, у коме је био спахија. Господар није никада био, а тај спахија био је у Грделици, па је ту умро и оставио после себе два женска детета. Та деца узимала су као и остale спахије приход од тог села Грделице једну годину. Цар им одузeo после спахилук. Кад је дошао царски мемур да тражи десетак царски, удвица овог умрлог спахије обратила се њима и тражила од села накнаду за децу. Мемур сазвао

је кметове селске и заповедио им да се изравнају са удвицом, и да јој сељани даду на име накнаде за село што год. Кметови су у договору са сељанима рекли: да немају права они што траже, јер, у место што њему треба да дајемо, сад дајемо цару, и за то, она нема права што тражи накнаду. Тај мемур присили кметове да јој даду накнаду колико толико, и ови су јој после неколико година давали по 90 ока жита. После тога, кад је дошао други мемур да вади десетак на цара, удвица се опет обратила њему, да јој сељаци даду већу накнаду годишњу. Он је сазвао кметове и сељане и наредио да јој дају по 200 оке жита док се деца удају, па онда да престанете да не дајете ништа. И тако су сељани давали по 200 ока жита донде док се женска деца удала. Кад се ова удала, дошли су њихни мужеви и тражили од кметова десетак од тог села, јер веле, њихов је деда био спахија на то село. Кметови су одговорили да сељани су давали неке време по 90 ока на децу и удвицу, доцније опет то је повишено на 200 ока, па је и тो село давало, док су се деца удала, а кад су се она удала, престала је свака обавеза на сељане, и они сад немају ништа да дају. Зетови ови турци викну на кметове: хајд сиктер бре немају Турци да хране своју децу, него ће да их хране каури, па потегну на кметове из пиштоль да пущају, а кмет са све чакшире улети у Мораву и побегне у кошничку шуму. За то има много села да посведоче. Сељани су се разбегали, а остале су само жене и деца, а они као рисијурили по село и чинили чуда, те извадили десетак. Сељани су требали да иду да се суде, но у Лесковцу нису могли да пресуде, него су морали да иду у Ниш, па из Ниша у Рушчук, а из Рушччука у Стамбол, да виде у Бутук да ли има господар на то село. Сељани нису били у стању да иду чак тамо, па су чекали на Садразама, који је имао доћи по парници Станка бојације из Власотинце, који је водио парницу за 20 села. Кад је дошао Садразам у Ниш, сељани су отишли у Ниш и правили рзвале да поднесу Садразаму да одклоне су насилицу на себе. Кад су видели Турци да ће да изгубе свој господарлук на селу, и да падну под кривицу, они се досете једном плану, те опадну Власотинчане да су они ишли у Србију и преносили оружје, муницију, барут, писма и друго, и да су уговорили са Србима да устану на оружје против Турске. Одмах су на ову клевету дотерали Власотинчане у Ниш везане и повешали су их све same патријоте и који су тако рећи

били најпатритичнији за Србију. Кад су видели сељани да је владика обричио попа и метнуо га на вешала, они се поплашиле, па се разбегну и оставе парницу, нико ништа није смео да писне, него су само враћајући се кућама викали: дај боже да дође Србин да нас ослободи, и тако би само могли да се спасемо овог белаја, а никако другче. Видите каквим начином Турици долазе до својих права, прво су имали 90 ока, после су добили 200 ока, па сад на послетку чак и тапије извадили на та села, за које тапије казаћу вам какве су. Што се тиче тапија господарских ја бих све њих покупио и метнуо у фуруну да изгору, а ево за што. Има једно село „Новосело“ у срезу власотиначком, у коме је Турчин Хусеин Дурић имао мајдан и поред њега једну велику ливаду. Кад је видео да сви Турци окрећу своја села на господарлук, и он је окренуо да је господар на „Новосело“. Сељани тога села нису му хтели признати да је господар, нити су хтели давати му дажбину господарлук; а он кад је дошао Садразам у Ниш, отишао је њему и тужио село. Он позове сељане и осуди им по 19 гроша на сваку кућу да му годишње дају сељани. Неколико година по садразамско време примао је Хусеин Дурић по 19 гроша годишње од куће, но кад је видео да сви Турци воде тапије на села, и он је окренуо да води тапије, али село му није хтело да призна. Он је покупио тапицију, пољаци, субаше, дулумцију из Лесковца па је отишао у село. Сељани се разбегли, нигде никог није било осим жена. Сами Турци вукли су конопац, мерили и тапиција писао. Тада су двојица од сељана ишли чак у Призрен код валије на тужбу, он им дао наредбу да носе паши нишевачком. Кад су дошли у Ниш они су дали паши, али паши није хето да изда наредбу тапицији да не потврђује тапије, него је мету ту валијску наредбу под постелју и тапиција лесковачки потврди Хусеину Дурићу тапије на „Новосело“.

Кад је било 1876. год. рат у Србији, Хусеин Дурић узео је башибозуке и над њима постао бимбашаја, па је отишао на Шуматовац да се бије са Србима. Но ту га Срби ране и њега и његовог брата, па га донесу у болницу у Ниш, те се ту излечи. Кад се излечио паши нишки дао му је право да иде у „Новосело“ да води десетак на свој господарлук. Он отиде у Власотинце, узме од Стојиљка Борнодолчевића једног коња па га узјаши и скупи налбанте, кантарције, пољаке, субаше и друге Турке, па отиде у село Ломницу и Шишаву, те скупи 60 јарма волова, 60 коља и 60 људи да пође да иде у „Новосело“

да води десетак. Ми чувши како Хусеин иде са војском да „Новосело“ попали, ми смо изашли да сачувамо наше куће да не би Хусеин упалио, јер је Новосело било близу нашег села.

А сад дозволите ми да пређем на крштење спахије. Колико сам противан на турске господаре, толико сам још два пута више противан овим крштеним господарима. А ево зашто. Док нису наши почели од Турака да купују села, дотле су наши и којекако могли да помину са Турцима, но кад су они угодили са Турцима да купују села, одонда Турци нису дозвољавали Србима да саде винограде, него кад који посади њему га одмах изваде. То је њихова побуда. Друго, док нису почели ови крштени господари да купују села, дотле Турци нису бранили сељанима да секу дрва по шумама, јер те су биле селске, али чим су они почели да купују, одмах су Турци забранили сељанима да секу шуме, само за то, да морају од њих да купују или да иду у друго село господарско да купу дрво. Треће, док нису крштени господари почели да купују села, дотле су могли сељани да сеју параспур; господар да семе, сељани посеју, па колико му се роди. А ови су се договорили са Турцима да сељани дају параспур одсеком, а не да сеју. Господари онда навале на сељане и траже одсеком параспур, али сељани не пристану на то, већ кажу: хоћемо да ти сејемо као и што смо досад сејали; али господар онда каже хоћу две њиве Ранђелове, две њиве Благојеве, две њиве Станкове на томе и томе месту; кад то виду сељани, да им Турчин узима најбоље њиве њихове, у којима су по 200 кола ћубрета метали, онда они викну: аман за Бога, шта радите с нама, зар и то да нам узмете. Па су тако и тим начином господари натерали сељане те су ови морали погабати се одсеком: који 300 који 500 ока да даје на име параспур.“

Стојиљко Борнодолчевић из Власотинца, посланик за срез власински (2352—2353):

„Што се тиче наших господара, ови су били некад спахије над свим селима и узимали по 50 пара и оку масла на главу, и по неколико работника. Од ових спахија, који су били щерети, кад су опазили да ће цар да укине спахилуке, ови оду у села и рекну: немојте да ме зовете више спахија, него господару.“ Кад је прошло неко време, цар укину те спахилуке, а њима плаћа годишње од сандука (из касе). Који су били поштени, они рекну: збогом рајо, цар одузе наше спахилуке. Они пак,

који су били тирјани, обрнули спахилук у насиљни господарлук. Која су села била снажна, н. пр. Власотинци, и око њега 20 села, заведу парницу и први Бојација са 30 људи оде у Стамбол и суде се и нађу на ћутуку да нема господарлука, но су спахији, и цар им рекне: вама плаћам из сандука, а ја ћу да узимам десетак. Ви нисте више ни спахије, па ни господари. Власотинце је платило своме спахији Латиф-бегу једну кулу и један амбар, једну воденицу и две бачве. Бојација донесе ферман у Власотинце. Ово се није допало лесковачким спахијама и беглерима, бацише клевету на Власотинце, да ће да се буње противу цара. Тури нишки паша Бојацију у апс. Дође Омер паша из Босне у Ниш и дотера 10 Власотинаца и три Лесковчанина, окова у гвожђе и испрати са табором војске у Цариград. У једренском пољу један од жеђи цркне. Насилни господари лесковачки забоше по селима и рекоше: рајо, ко неће господарлук, видите како носи гвожђе у Стамбол.

Пошто се у Цариграду уверише да су људи невини, пуштише их и они по боше кућама. Остало села насељена опуно моћише Цветка Кусулиног из Власотинца и Хаци-Анђелка из Рупје, испратише их у Стамбол; потајно су у Турну извадили тескере. Кад су отишли у Стамбол, дали су арзовал цару и цар прати Садразама Крбачлију и Павлаћи-бега и Гаврила-бега. Дођоше у Ниш и заседоше и народ дође да се тужи на насиљне господаре, а садразам поче давати правицу селима, а ово се не посвиди беглерима лесковачким и набацише клевету на Власотинчане и рекоше: они мешају са Европом. Садразам посла 20 у Анадол и тамо поскапаше, а шестину обеси на шест пијаца у Нишу. Лелујају се Власотинчани на конопцима. Кад ово виде народ остави парницу на чивији пред Садразамом и побеже сваки својој кући. Насилни господари забоше по селима и рекоше: Видиш рајо, да ко год не ће господарлук, видите, како се вијају на конопцима. Народ умуче, а они почеше да ваде криве тапије.

Што се тиче ових Срба господара, они су знали да су сва села на парници и нису имали право да их купују... Зато не мају право да траже од владе та купљено-крадена добра. Они су овако мислили: док су паше, аге, кајмаками членови, који су седели у суду и судили, па док је њино царство и наше ће бити. Сада, кад је пало њино царство, пали су и ови крадено-купљени господарлуци."

Најупорнији у захтеву да се доношење закона о аграрним односима одложи

био је радикал Ранко Тајсић. Свој предлог је аргументовао врло јаким разлогима и формалне и материјалне природе, који ће бити дати у краћим изводима из његове опширне речи (2354—2357):

„Господо, као год што су и сви остали важнији предлози свакад од владе изношени на крају скупштинског рада, када је скупштина већ заморена, то сад видимо и код овог предлога... Овај предлог дат је нама пре 3—4 дана. Још велим нисмо га могли сви ни прочитати. Ни господа још са овим нису на чисто, а камо ли ми народни посланици. Одкуд ми за ово кратко време можемо знати одношаје досадање између раје и господарства, који су били у присаједињеним крајевима. Предлогом овим који је састављен, види се да су господарствима и спахијама дате скоро веће повластице, него што им је и сам њихов султан могао дати... молим... да будете пажљиви, два три члана једног турског закона да вам прочитам, који је егзистирао и важио за становнике и рају и господаре, тако зване спахије. Закон је тај издат 27. Зилхида 1275. године на турском, а по српском 12. Октобра 1860. године и у лесковачком округу био је издат. Првим се чланом најстрожије забрањује кулук и ако би се тај ухватио, који тражи кулук, да се најстрожије казни. Је ли то упражњавано кад су такав закон имали. То су доказали посланици из ових крајева. Трећи став тога закона каже: „строго је забрањено господарима узимати, или другом, другог сељака баштину или част од једне њиве или браника, који су у његовој баштини, тако и господар не може да ради или да даде другом да ради за његов рачун оне њиве, које је сељак чивчија очистио и за орање приуотовио, или да даде од ливаде, коју је сељак направио у својој баштини. Члан трећи не само да му је укинуо господарење, него је у својину дао султан раји. Четврти члан јамчи ту својину и то је земљоделничко право не само једног сељака, него чак и његовој породици, сину или ћерки, и т. д. и ако ови не могу да раде, онда њихова фамилија, и тако спахија опет није могао да узме. Чланом 8. забрањено је било пљачкање и ношење хране, кад они изилазе у господарство, па још колико је чак терино, да кад господар нема теферич-кулу он не може ни да изађе, а ако изађе мора да плати што год у сељања узме за храну. Ако се узме у сравњење ово како су до сад господари спахије били, а како су у овоме закону радили, одмах се види да су и тапије са буџама и нацацима онако ка-

ко су оружјем насиљно задобијали од је, и разуме се такве тапије не могу ни у колико важити ни пред правдом ни пред познатим нашим законима, па решимо да се подведу овако насиљно узете тапије и под њихов закон, који је егзистирао у оно време и кога сам у оригиналу читao, опет би им и њихов султан поништио.

Одкуда је овај предлог овако могао бити начињен? Може да се помисли да су дosta утицали чифчије и господари, тако названи чорбације, који су крштени. Они су гледали пошто по то да своја права одрже и да их умноже при саставу оваквог члана. Имали су на уму и на нове спахије, као што је и један наш саветник на 200 дана земље купио, дакле то је нови крштени спахија.

О предлогу се каже да се не може никако оставити, него сад да се реши, а не пита се што није раније поднешен. Председник министарства каже, да није могло пре, што је требало више штудирања. Може ли се такви изговори у скupштини поднети и помињати кад се зна извесно да има мноштво овде, који не знају писати, а доста их има, који врло мало знају писати. Могу ли они за неколико сати цео овај закон проштудирати. Комисија, која је састављена од господе и писмених, где су им били и турски закони на расположењу, она је једва за читаву годину саставила овај закон, а скupштина хоће да за један два сахрана на поплаку реши, и ако они — министри — признају да је ствар врло заплетена.“

Ранку Тајсићу су одговорили министар правде и саветник Владислав Вујовић (2357) Министар правде је поново већ више пута наглашено чињеницу да овај законски предлог неће решавати спорове о својини, него само неоспорена својинска права бивших мусиманских поседника, а да ће све спорове о својини који се буду појавили претходно расправљати судови. Владислав Вујовић је рекао:

„Г предговорник Ранко Тајсић каже да је неки саветник узео неку земљу. То је истина. Ја мислим да је свакоме слободно купити. Он је купио неку арнаутску земљу, и пошто је г. Спасић председник друштва земљоделске привреде, он ће тамо да настане да се ради, и тај народ имаће велике вајде од њега.“

Пошто је на питање потпредседника Скупштина гласањем одговорила да је дољно обавештена (2357), дебата у начелу о предлогу Закона о аграрним односима је закључена. У сагласности са скupштинским пословником узео је реч председ-

ник министарског савета и министар иностраних дела Јован Ристић (2358):

„Кад би било питање, господо, да ли ова ствар да се по срцу реши, ја сам уверен, да би смо ми сви у глас повикали: „ми смо ослободили нашу браћу, нека је то њихово!“. Али ми не смејмо да решавамо по срцу, руке су нам везане.

Исто тако, кад би смо имали да решавамо по постанку ових господарлука и чифлука, ми бисмо се сагласили да осудимо тај поступак и да кажемо: „то је све основано на неправди“, јер и господарлуци и чифлуци постали су онако исто као што је постало у средњем веку феудално стање у опште. Но законодавства су признала овакову својину, и ми морамо поштовати све што је добило карактер правнога стања. Дакле не можемо како хоћемо да решавамо, него морамо да држимо рачуна од онога што смо затекли. (Чује се: па што смо војевали). Војевали смо да ослободимо земљу и браћу нашу, и ослободили смо их. Плаћали су десетак, деветак, трећину, петину и т. д. То је, што су по закону морали Турцима плаћати, а што су после мимо закона плаћали, томе и нема рачуна, а сада су слободни од свега тога, па само плаћају један порез.

Речено је овде, да ће се они иселити Куда ће? У Бугарској још постоје Чифлуци и господарлуци. Хоће ли у Турску? Тамо је горе. Какво упечатљење овај закон чини на господаре и чифлик-сајбије може се знати отуда, што, како су добили у руке овај пројекат, они су одмах подигли протестације на све стране. Будите уверени, да ће све горе бити за наше људе што даље ово стање остане неуређено. Нисмо ми један острв на мору, где нема додира са сувом земљом, него смо у свези са другим светом и потчињени уговорима, које признаје сва Европа, т. ј. стојимо у заједници међународној. Немамо силе ни снаге да се можемо испод ње ишчупати, и кад би смо хтели то учинити. И оне силе, које имају другачију снагу, не прибегавају сили без велике нужде; све поштују приватна права и кад су победоносне

Будите уверени, да ко год гласао буде да се овај закон прими у начелу, тај ће само добро учинити нашим људима. (Одобравање). Ако би овај закон пао или се одложио, чему се ја не надам, свакојако би по њих горе било. Сад су га правиле српске руке, а после нисмо сигурни да се не умешају туђе руке, а туђа је рука свакда тежа од своје рођене.“

Затим се приступило гласању о прихватању Закона у начелу. Како је предлог

посланика Глишића и другова да се доношење Закона одложи био потпомогнут од 12 посланика, што је по процедуре било потребно да би се неки предлог ставио на гласање, прво се гласало о томе предлогу; али, од резултата тога гласања зависило је и гласање о владином предлогу и мишљењу одбора да се Закон прихвати у начелу. Како се код првог гласања резултат није могао због жагора утврдити, потпредседник Скупштине је предлог поновио. Ни тада резултат није био утврђен. Тада је Никола Пашић предложио поименично гласање, што је 12 посланика устајањем помогло. Потпредседник Скупштине није прихватио поименично гласање, већ је поновио питање. Потом је, оцењујући да је већина седела, а мањина устала, прогласио да је предлог у начелу усвојен. (2360).

На LXXI скупштинском састанку, 3. фебруара 1880. године водила се ДЕБАТА О ПОЈЕДИНОСТИМА о Закону о аграрним односима

Б. Дебата у појединостима

Први је, опет према пословнику о скупштинском раду, према коме влада има право да у Скупштини о свом законском предлогу говори прва и последња, у дебати о појединостима говорио министар правде. Овај његов говор је начелне природе и представља резиме владиних напора на доношењу Закона и ставова на којима се базирала садржина Закона (2360—2362):

„Ја се потпуно слажем са једним г. послаником, који јуче рече, да је ово уређење аграрних односа у новоослобођеним крајевима једно од најважнијих питања, које је ослобођење и присаједиње ових крајева и влади Његовог Височанства и народном представништву ставило у задатак за решење.

Ово уређење доиста је врло тешка ствар. При расправљању овога питања вљало је проучити не само постојеће стање ствари, него и изворе, одакле ћемо црпти начела, по којима се мисли уредити ови одношаји.

По Корану Бог се сматра не само као господар војске, него и целог земљишта. Султан, као заступник Божији на земљи, има права да ту земљу раздаје.

После пропasti наше државе, и пошто је властела српска изгинула, или се у стране државе иселила, почели су султани земље српске раздавати појединцима, земље, на којима су живели наши праде-

дови. Они су те земље дали својим заслужним људима, који су за ове награде султану обвезани били извесном војном службом; а с друге стране добијали на земљу и на становнике њене извесна земљишта и лична права или дажбине у разним формама. Ови поданици мало по мало постали су према својим спахијама права раја, или у неку руку лични и имовни робови, који су и од приплода земље давали грдне дажбине, а и лично морали вршити извесне теже или лакше службе.

Те спахије временом толико су се осилиле, да су почели постјати опасни и самоме султану, те је онај на послетку, да би у неколико олакшао јадно стање раји, а у интересу сигурности царства, напао за добро укинути спахилуке.

Но те реформе изазвале су код спахија велико нездовољство, које је на неким местима прешло и у саму крваву борбу. Так законом од 7. Рамазана 1274. т. ј. 9. Априла 1858. год, из кога сам вам јуче нека места читao, уређени су ови чифлички одношаји какве смо ми затекли, и који су у самој ствари заменили старе спахилуке.

Берлински конгрес затекао је ово турско законодавство, берлински конгрес наређује, да се морају поштовати приватна права, која су на том законодавству основана.

У народној скупштини чули су се јуче с неких страна гласови, да се просто пониште ти одношаји, и да се не да никаква накнада; но ту се заборавља, да би се тиме повредило не само приватно право, које је старије од државног, него би се повредио и овај међународни уговор берлински, који је признао нашу независност.

Ето, сада имате пред собом с једне стране приватно право, које се у сваком случају мора поштовати, а с друге стране берлински уговор, кога су потписале све европске велике сile, и који то право у заштиту узима. То је један извор, из кога смо црпели начела за овај закон.

Други је извор наше државно и грађанско право. У границама тог берлинског уговора, тог међународног акта, ми морамо сад удешавати ове одношаје према нашем државном и грађанском праву.

Наше законодавство не признаје феудалне одношаје, који по турском закону постоје. И наша држава као суверена и наше законодавство као суверено потпуно је властно да те одношаје уреди онако, како за најбоље нађе, но под условом да поштује приватну својину, и то онако ис-

то као што је најновијим законом, кога сте пре неки дан решили, наређено, да се да накнада и онима, чије ће се земљиште узети за жељезницу. (Одобравање)... Према томе, законодавство српско има задатак да изнађе и најбољи и најправичнији основ за решење овог питања, те се морамо старати, да с једне стране задовољимо праведне захтеве оних, који имају права на том земљишту; с друге стране, треба да се бринемо, да накнада буде таква, да заиста људи могу тај терет поднети, а да опет свој и своје породице опстанак не изложе пропasti. То је главно на шта се морамо овде обазирати."

У дебати у појединостима, мада је било више интервенција, неке битније измене нису постигнуте, већи број предложенih чланова је усвојен према владином предлогу. Указаће се на значајније интервенције, аргументацију при томе употребљену, као и извршене измене.

Члан 7.

,Оним чифлијским кућама, које су чифлијску земљу обраћивале мање од 10 година, пре него што је настала српска власт у новоослобођеним пределима, дужни ће бити по овом закону чифлик-сајбије по месној цени уступити земљу коју су исте куће обраћивале, или им од друге своје земље одвојити према околностима до 4 хектара на сваку кућу.“ (2364—2365)

Милош Милојевић (2365):

,Пошто је већ одступљено од основног права и узето је пет дана, а овим је повређено у неколико право спахијско и чифлик-сајбијско, о којем се говори да је не-прикосновено, па опет је узет горњи број дана за пореску главу, онда зашто као бајаги да од 5 не повисимо на 10 дана ораће земље. Ко може некоме узети 5 дана, може узети и 10. Ја знам да ће ми се навести, да смо тако у закону узели за наше сељаке. Али то су две са свим различите ствари. Ми смо нашим распикућама од неколико стотина дана презадуженог имања задржали по 5 дана да им се не продаје, а овде од неколико стотина дана обраћivanе земље бившим робљем турским и не распикућама имамо и права и дужности да одузмемо од њихових не-праведних и лажних господара бар по 10 дана ораћа на сваку мушку — главу од 16 година на више.“

Када се известилац Бабовић позвао на чл. 39 Берлинског уговора, посланик Милојевић му је одговорио да одбор „по том уговору нема права да да ни оних пет дана ораће земље“, да га „не само 12, него скоро пола скупштине“ потпомаже и да његов предлог треба да се узакони. (2365)

На предлог министра правде дата је прецизација редакција овога члана. Изостављена је реченица „или им од друге своје земље одвојити“, а после речи обраћивала стављена је нова: „поред куће и окућнице и по пет дана ораћа (1600 хвати дан ораћа) на сваку пореску главу“. (Чује се: вро добро).“

Скупштина је усвојила чл. 7 са предложеном изменом.

Члан 8.

,Осим господарских и насељених чифлијских земаља, о којима је реч у чл. 2. и 4. овог закона са свима другим неоспорним земљама, као и са оним чифлијским земљама, које чифлијске куће не пристану да откупе по претходећем чл. 7., господари или чифлик-сајбије моћи ће располагати као са чистом својином. Но само у случају ако те земље у року од 5 година, рачунајући од дана кад овај закон почне важити, хтедну продати, дужни ће бити претходно понудити становницима места, у којима се те земље налазе; па ако ови не би пристали да их по равну цену откупе, моћи ће их другоме продати. По истеку пак овога рока од 5 година продаја не подлежи никаквом ограничењу.“

Илија Стојановић (2366—2367):

,Ви знаете да је чланом 42. берлинског уговора овако наређено: Србија ће поднети један део јавнога дуга царства отоманског према заузетом пределу... Према горњем члану залога је за дуг отоманског царства непокретност, и кад се сада спахије, чифлуци и господарства накнађују, онда ја мислим да ми требамо 8. члану ово додати: „Но у колико сајбија или господар имања своју имовину прода, а жели отићи из земље, задржаће му се у државну касу онолика сума новца, колико дуга припада на то земљиште према члану 42. берлинског уговора“.

Јер није право да ми откупимо то имање готовим новцем, па после опет терет постојећи на овим пределима да сносимо.

Зна се да је право и да је по нашим законима законито, да онај плаћа дуг, на чије је имање интабулација постојала. Дакле Енглеска је за дуг турске на ова добра интабулацију ставила и има права да се наплати, па и дужник не сме отуђити добро док дуг не плати, или ако га отуђује да се знаду терети, те ако би који купио да се зна какви терети постоје и према томе цену да даје.

Зато тражим да скупштина ово у претрес узме, ако има 12 посланика да ме потпомажу. (Устају више од 30 посланика).“

Ово већ раније покретано питање је више пута влада заобилазила, не упуштајући се уопште у расправу са посланицима о износу тога дуга, његовој оправданости, роковима за исплату. Сада у једној конкретној ситуацији показала се права суштина чл. 42. берлинског уговора. Министар правде је одмах реаговао на предлог посланика Стојановића (2367):

„Да устане ма колико посланика, па и цела скупштина, овај се предлог г. Стојановића не може и не сме да усвоји... Друга је ствар, кад приватна личност дугује, а друга је ствар кад дугује држава као правно или морално лице. Поједине физичке личности, из којих се састоји правна личност или држава, нису носиоци дотичних правних одношаја, него правно лице јавља се као одвојена од њих личност, као правни субјект... И ко год има неког права да тражи од општине или државе, он не може и нема права да то тражи од појединих људи, нити имање појединачца може одговарати за дугове државе или општинске на начин, како то г. Илија замишља.“

На чл. 8 имао је примедбу и посланик Панта Срећковић (2367):

„Чифлук сашиба, није могао да отера сељаке са земље, коју је радио, и тај сељак чифчија имаје право да ради ту земљу докле год он хоће. То је једно, а друго, овај свет за време трогодишњег рата прошло је, изгореле су му куће; имање му је растурено и упропашћено, и ја вам кажем, рок је 5 година врло мален. Шта може урадити за пет година, кад му ваља подизати куће, отплаћивати свој и дуг државни, и кад му ваља све остале терете сносити; него ја мислим, како је по нашем закону за општинске земље, које се дају за 15 година, па да се убаштине, тако и овде да буде, јер ће бити таман умерено 15 год. да оставимо рока докле мора исплатити.“

Члан 8. усвојен је према владином предлогу.

Члан 26.

„Цифре средњег годишњег прихода од свију земаља, око којих спора нема, комисија ће сабрати; и у случају, ако је дажбина била у новцу, помножиће са 7, а иначе ако се састојала у натури, помножиће са 8. Производ, који се на тај начин добије, представљаће накнаду, коју су нови сопственици дужни платити онима, који су девето, трећину или неки приход у новцу и т. п. од тих земаља примали. Но ако би онај, који је по овом закону дужан дати накнаду, у натури, хтешо накнаду ову да замени новчано, то ће се средња

цена оваквих дажбина у натури за последњих осам година пре него што је српска власт у ново-ослобођеним пределима настала, помножити са 7, а производ ће представљати новчану накнаду.

Одређена накнада исплатиће се најдаље у року од три месеца после решења комисијског.“ (2371—2372)

Милош Милојевић (2372):

„Ја ћу овде код овога чл. 26 да спустим ову цифру, и то за ону средњу вредност давану у новцу са 7 на 6, а за ону давану у производима са 8 на 4, и онда ћемо овај члан усвојити без даљег говора, а за ово такође имам њих више од 12 (устаје их много више) да ме потпомогну... За ову последњу цифру, што се је давало у новцу, да се множи са 7 пута, разумем, да се тиме хоће за седам година да капиталише главна цифра и тиме исплати вредност имања, јер се сваки капитал за 7 година умножи још једном колики је био. Али са ових осам зашто се тако скупо накнада ова множи, не разумем, а држим да ово није ни одбор разумео, а још мање г. известилац, ком је прочитан чл. 39 берлинског уговора, јер да је знао да ће овим она села, која су у овим производима давала својим господарима, одплатити се скупље и по десет и више пута, него они, који су у новцу давали своје дажбине. Ако се овако узме и остане, биће као што рекох 10 пута више оптерећени они сељаци који су плаћали у натури, него они што су плаћали у новцу; а да је тако ја... се позивам на господу из ових крајева, па нека вам они кажу да је тако (вичу сви из нових крајева: тако је, тако).“

Предлог су подржали и у истом смислу образложили посланици: Аранђел Маринковић (2372), Милан Бурић (2372—2773), Јеремија Панић (2373), Петар Илић (2373), Марко Петровић (2374) и Коста Алковић (2373 и 2375—2376). Зато је министар правде више пута морао да објашњава како се дошло до назначених цифара са којима се израчунава средњи годишњи приход и износ целокупне накнаде (2373—2376):

„Но што се тиче онога што неки кажу, да би требало свести ову цифру на четири од сто, ја мислим да је то мало. Комисија је радила на томе, па је нашла да треба помножити са осам. А што неки не могу да схвате за што је постављена разлика између 7 и 8 годишњег прихода у новцу или у натури, то је учињено за то, што новац, чим се прими, може се издати под интерес и за седам година главница дата под интерес са 12% као што се овде новац давао, за седам година дуплира. У натури пак се плаћа, та на-

тура не може одмах да се претвори у новац, то је с тога учињена и разлика. Но ако хоће који да исплати у новцу, онда ће се множити са седам.“ (2373) И даље:

„Многи господари и чифлик-сајбије долазили су ми и молили да се годишњи приход са 12 помножки, а ви хоћете са четири. А влада је узела средину, и та ће средина бити најправничнија и најбоља. Дакле, цифром, коју је влада предложила, најбоље се правда постиже и тако треба да остане.“ (2376)

Посланик Милош Милојевић је поднео и писмени предлог о изменама овог члана (2376—2377), али је ипак чл. 26 усвојен према владином предлогу.

Члан 27.

„Ко не би био у стању дати одређену накнаду ни у новцу ни у натури у року одређеном у претходећем члану 26., за тога ће комисија, односно суд решити, да ту накнаду положи у годишњим ратама, и то најдуже у течају за пет година од решења комисијског, и да са сваком ратом дужан буде платити и закони интерес (§ 602. грађ. зак.) било у новцу, било у натури, рачунећи интерес од дана кад истиче рок од три месеца, одређен поменутим чл. 26. овог закона.

Ове рате на рокове комисије односно судови одређиваће према имовном стању појединих села или лица.“ (2376)

Ранко Тајсић (2376):

„Ја мислим да је овим чланом врло кратак рок за исплату одређен. Казато је да се плати за 5 година; а ако се не може, да се плати интерес. Такав приход спахије и господари нису имали ни за време њиховог господарења и спахиског доба... По овом чл. 27. њима се осигурава не само приход, него и интерес. Дакле, за сиротињу ће сасвим тешко бити ако се овако усвоји, а може да се породи сумња, да су спахије имали споразум са комисијом, која је ово овако урадила. (Жагор). Јер, господо, овим се њима осигурава, што им по њиховом закону у турско време није осигурано било. Зато сам мишљења да се овај рок од 5 година продужи на 10, и да се никакав интерес не наплаћује.“

Министар правде (2376):

„Ја сматрам за дужност да оградим комисију од пребацивања, које је учинио г. Тајсић. Г. Тајсић је казао да је комисија ово може бити у договору са спахијама овако уредила. То не стоји. Шта више комисија и није ставила ово наређење, него ја. Рок је истина предложен од комисије, али интерес сам ја ставио, зато, што сам држао, да би било неправедно да

немају никаквог интереса на ово, што им је у року требало исплатити. (Чује се: та-ко је. Да се реши).

Поп Милан Бурић (2376—2377):

„Кад би примили овај члан, као што је предложен, онда би заиста после пет година имали нове спахије у нашој земљи. А ево зашто. Ко год познаје стање нашег народа у овим крајевима, где је махом земља рђава, где нема шуме, тај ће знати да се у овом року не ће моћи тај народ да одкупи. То не значи друго, него да би те земље остале спахијама, што је противно духу и намери самог овог закона, а противно је и самој нашој уставности, јер по уставу спахија у Србији не може бити. Све ове земље људи, који их не би могли одкупити продавали би нашим имућним људима, они би их закупили, а ми би добили нове спахије.“

Поглавити још имам да кажем, да овај интерес не треба никако да се даје. Ови људи из ослобођених предела за време Турака били су ослобођени војне дужности, а зато су давали неке намете; а сада, кад смо ми пренели војну обавезу и на њих, зар опет да их обвежемо да плаћају интерес.

Ја дакле држим да би право било да се овај рок од 5 година продужи на 10 година, а интерес да се не плаћа. (Чује се: да се реши).“

Председник министарства, министар иностраних дела (2377—2378):

„Г. Ранко Тајсић казао је, да ће стање ових људи сада бити горе, но што је за време Турака било, и да они тада нису толико плаћали.“

То, господо, неће тврдити нико, који год зна што су ови људи за време Турака и њихове владавине имали да плаћају.

Ево шта су они плаћали (чита):

Ови терети постали су и у нашим новоослобођеним пределима под владавином турском, а и данас постоје у Бугарској:

Данак на непокретно имање, које износи 0,4% или 4 од хиљаде процењене вредности имања.

Данак на кирију и аренду, која износи 3% вредности предмета.

Данак на радње (трговину, капитал, занат и остало покретно и непокретно имање, које не спада у кирије и аренде); овај данак износи 3% од укупног прихода.

Данак на летину или десетак. Ова дажбина узима се од свега, што земља произведе и што служи као предмет људске потребе и трговине.

Данак на стоку или беглук од прилике износи око 5 гр. чарш. од грла говеда, оваца, коња итд.; изузимају се од њега

свиње и крупна стока, која се за рад употребљава.

Данак на устројство фабрике на производње пива: ракије, кувања пива и осталог вештачког пива из жита и на фабрикацију тих пива; у то име плаћа се патентарина на ракијнице 400 динара, на пиваре и остале пивне фабрике 200 динара; на прављење рума, коњака, ликера итд. плаћа се патентарина према величини места 40—150 динара.

Данак на израђено пиво или акцис износи 10% пивачне вредности производа.

Данак на радњу с пивом износи за радње на велико (које продају у једном месту на количине од 50 ока виште) 100—300 динара према важности места; на радње на ситно (кафане, механе итд.) 20—200 динара; за торбарење по земљи 350 динара; на трговину са страним пивом 2½—80 динара према важности места; на право точења пива по вашарима ½—2 динара дневно; на право точења при случају, театрима, станицама итд. по 10—15 динара годишње.

Акцис на неизрађени дуван домаћи износи по 75 дин. паре од оке, на неизрађени дуван унесен са стране даје се акциза по 1 динар од оке.

Акцис на израђени дуван износи око 20% продајне вредности пакета, у то име плаћају фабрике у Софији и Рушчку свака по 25.000 динара, фабрике у осталим губернијским вароштима у Бугарској свака по 15.000 динара, у свима осталим местима у Бугарској свака по 10.000 динара.

Патентарина на фабрикацију дувана износи за фабрику у Софији и Рушчу по 500 динара, у губернијским вароштима бугарским по 300 динара; у осталим местима бугарским по 200 динара.

Патентарина на дуванџијску радњу износи код трговина на велико (који продају на количине од 50 ока и виште) 20—60 дин.; код трговина на ситно 12—40 дин., за продавање с табле на улици 15 дин., на торбарење с израђеним дуваном 20 дин., на торбарење са неизрађеним дуваном (али само на велико) 100 динара.

Дуван се не сме сејати само за своју приватну потребу; ко посеје више од два дана орања, томе се оставља 12 ока дувана без акциза за личну потребу, иначе му се оставља само 2 оке. У приватним кућама не смеју се држати сечива за крижање дувана. Још овамо долази: данак на радње у опште (као: дућанску, магацијску, марвену, кантарију итд.), данак на клање стоке, данак на свилоделство, данак на ношење оружја, данак на слободни лов.

Споменути ваља и живовину (белеговину или штемпларину), као и таксе судске и таксе за потврђења од стране власти.

За годишњи пасош плаћа се 20 динара, за полугодишњи 10 динара, за објаву 1 динар.

За експедицију новина плаћа се 6% за недељна издања; по 8% за дневна издања.

Све ово они су морали да плаћају, а данас као што је познато, од свега тога они имају да плате данка по 30 динара с главе на главу годишње. Данак тај од 30 динара, и ако који од њих служи у војци, то је све. Дакле, велика је разлика између оног стања њиховог, какво им је било под Турцима, и овога, у коме су данас. По томе ја мислим да ово, што је сасвим безразложно поменуо г. Тајсић, никако не може бити разлог да се ово наређење, које је предложено, промени. Шта више, ја држим, кад би се овај рок од 5 година продужио на 10 година, онда се не би учинила велика услуга овим људима. Зашто? Пре свега они ће непрестано морати да плаћају интерес на главни дуг, а затим, кад човек има што да плати, па то плаћање има да изврши у дужем року, он ће сваки пут моћи да дође на мисао: „па плати ћу, има још времена“. То одувлачење од сутра за прекосутра итд. за десет година може да учини код многих да се занемаре па да доцније не буду у стању одговорити обавези. И због тога ја мислим да је овај рок од 5 година доволјан. (Чује се: врло добро. Само интерес да отпадне).“

Марко Петровић (2378—2379):

„Нама је врло добро познато, какве су политичке и грађанске прилике биле свију ових становника у овим крајевима од пропasti наше на Косову до данашњег доба, и да нису имали никаквих услова, да су се могли материјално развити и осигурати себи неки сталан капитал, са којим би могли да исплате толико земљишта по овако одређеној цени, и опет се могу издржати себе, породицу и подмирити све терете државне... како могу да наступе и горе године, него што је лајска, онда је могућност да овај одкуп не ће моћи за много дуже време да се изврши. Једино створили би ту могућност, да људи остану без имања, или да га после рока продају другима, и да тим путем створени буду нови спахију.“

Дебата о овом члану завршила се препирком између саветника Владислава Вујовића и посланика Ранка Тајсића, у коју се умешао и председник министарског савета.

Влад. Вујовић (2379):

„...г. Ранко Тајсић, кад год је данас говорио, морао је додати у свом говору по неку реч неистиниту. Тако је мало пре учинио, кад је казао да је комисија, која је уређивала и испитивала аграрне одношења у ново-ослобођеним пределима, имала неки споразум са господарима тих земаља... то је највећа неистина и ја одбијам такво подметање од целе те комисије, којој сам ја био председник. Ја сам отпочео моју службу државну као солдат и ево данас сам саветник, и за своје време моје службе нисам се дао навести на не-поштени пут. Изаби г. Тајсићу на јавност и докажи, ако што имаш против мојих дела. А каква су твоја дела кметовска по Драгачеву, скоро ће на јавност изићи. (Жагор. Чује се: да се реши).“

Р. Тајсић (2379):

„Да вичете ваздан, не можете ми зарадити да му не одговорим. Ја хоћу само једно мало објашњење да учиним са г. Вујовићем. ... Овде могу да кажем то, да је г. Спасић друг г. Вујовића, као члан комисије покуповао толико земаља, да је постао спахија. Казивао је Турцима, од којих је куповао буд за што, дајте ви мени ту земљу, јер не ћете по закону добити ништа. Ја такав рад сматрам за обману. То вам ја кажем као сељак, који живим од мотике, а не храним се из државне касе. Мојих дела не бојим се; а чиновници често због крађе налазе се у суду. (Жагор)“.

Председник министарства, министар иностраних дела је окончао препирку тврђњом да и „међу кметовима има доста који су за своје злоупотребе, за разне крађе осуђивани и на више година робије“. Затражио је од Ранка Тајсића да изнесе доказе за своје тврђење да је било споразума између сопственика земаља и комисије која је испитивала аграрне односе. Све то није више било много у вези са чланом Закона о коме се управо водила дебата, па је на тражење потпредседника Скупштине и тај члан усвојен према владином предлогу. (2380)

Члан 28.

„Но ако би код насељених чифлијских земаља чифлик сајбије хтели такве земље да задрже, они ће моћи то учинити, но само ће у том случају дужни бити од тих земаља уступити чифлијским кућама поред куће и окућнице још и по пет дана орања (види члан 7.) на сваку пореску главу.“

Земљу ову чифлијске куће платиће чифлик-сајбијама и то код земље прве как-

које дан орања по 30 динара; код земље друге каквоје 20 динара, и код треће каквоје дан орања по 10 динара рачунећи. Исплата овако уступљене земље има се извршити у року одређеном у предходећем члану 27.“

Захваљујући интервенцији посланика у овом члану дошло је смањења цене земљи коју су чивчијске куће имале платити читлук-сајбијама. Највећу заслугу има посланик Милош Милојевић, који је и писао предлог о томе поднео (2380—2382):

„...ја знам у овим крајевима било је спахија, који су својим чифчијама дан ораће земље продавали по три динара; но они, који су живели на њиховим земљама, нису хтели да купе ни по ту цену, држећи да ће бадава добити. Зашто сад не би ову цифру смањили.“

Треба да поделимо земљу по каквоћи, па земља прве каквоће да се плати 20, друге 12 а треће каквоће 6 динара од дана орања. ... Кад узмете да је у овим пределима у опште, осим долине моравске и нешто нишавске, сва врлетна, и кад узмете да становници овога краја, нарочито из среза власотиначког и лужничког, разилазе се по другим државама да зараде себи леб, радећи на надницу, онда зашто би подизали цену овим земљама, коју оне немају, нити ће је икада имати по овом законском предлогу и увиђавном одобрењу одборовом.“

Цене земље у овим крајевима наведене у дискусијама појединих посланика биле су знатно ниже од цена које су биле предвиђене чл. 28 законског предлога, а по којима су чивчије имале да плате читлук-сајбијама. То је навело министра правде да у име владе, пристане на предложену измену у смислу смањења предвиђених цена за поједине категорије земље. Према писменом предлогу посланика Милојевића други став чл. 28. је добио дову редакцију.

„Чивчије да дужне буду платити чифлик-сајбијама и то: за дан орања најбоље земље 20 динара; за дан орања средње земље 10 динара; а за дан орања слабе земље 6 динара.“

У даљој дебати у појединостима од значаја су биле још три интервенције. Једна се састоји у питању и обавештењу, друге две у кратким допунама код два члана, више формалне природе.

Код чл. 38. по коме се шуме и утрине изузимају од могућности одкупа, јер падине, шуме и утрине нису биле ни у својини господара и чифлик-сајбија нити су они од њих могли имати прихода, посла-

ник Аранђел Маринковић је тражио обавештење за случај да Турици имају тапије и од шума и утрина, добијене такође на незаконити начин као и за зиратне земље. Одговорио је министар правде (2385):

„Ја сам вама и јуче казао, да је то комисија на основу турског закона ставила. Ево шта каже закон турски (чита чл. 91., 92., 97. и 102.). У том закону дакле изрично се каже, да се никаквом тапијом не може уступити шума (bałtağı) и пашњаци од старине (ab antiquo) остављени селу или вароши на уживање. После тога, у турској шумској уредби каже се, да те шуме од појединих нико други уживавати не може, осим дотична општина. Затим, се строго забрањује, да поједини узимају од општине, или општина да може појединцима штогод уступити од тих шума. Даље се каже у тој истој шумској уредби, а то је чл. 24, да се овако имање ни застарелошћу добити не може. Члан 102. не допушта застарелост у опште код земаља званих метруге. Ту долазе шуме, пашњаци, итд. Дакле, ако је ко тапију од такозваних метрушких земаља добио, та му неће пред судом важити. (Чује се: врло добро).“

Допуне су извршене код чл. 35. и 42.

Према члану 35. у оцењивању доказа у споровима судови су се имали управљати према прописима Законика о поступку судском у грађанским парницима од 20. фебруара 1865. године. На предлог Живка Недића и Алексе Поповића, судови су били дужни да се у оцењивању доказа управљају најпре према досадањем обичају у новоослобођеним пределима, па тек уколико не би било обичаја у појединим приликама, према Законику о поступку судском у грађанским парницима. (2384).

Према члану 42 предлога било је предвиђено да ближа правила за извршење овога закона пропишу министри правде и финансије. Опет на предлог Живка Недића и Алексе Поповића члан 42. је допуњен, у смислу да се ова двојица министара истовремено овласти „да недостатке, који би се у овом закону појавили, допуне и нејасноће објасне“. Предлог је образложен потребом да се евентуално текст закона употреби нечим што је било тешко предвидети или нечим што је пропуштено. (2386—2387) И ове две допуне као да су доказ о потреби интервенција у случају пропуштеног, јер њихова садржина и предлагачи као да потврђују да су оне резултат владиног учавања пропуштеног код састављања ова два, допуњена, члана.

Народна скупштина — 1879. год.
1880, јануара 31 — Ниш

Велепоседници из ослобођених крајева — Народној скупштини: стављају примедбе на Закон о уређењу аграрних односа у ослобођеним пределима

НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

Европа и цео свет знаје да постоји држава Турска у Европској Турској под именом Турско царство.

Ова држава као и све остale у Европи имала је и има и данас законе и законска правила по којима су се сви њени држављани владали и њима покоравали и по којима су све њене власти поступиле.

По смислу ових закона, у Турској држави притежавали су и притежавају поједини њени грађани без разлике вере и народности непокретна имања у мањим и већим просторима.

Имања ова махом су половине једног и читавог једног па и више села од чији житеља узимао је цар десети, а ми као прави господари девети, седми и трећи део, а кад смо наше семе давали, онда смо и половину плода узимали.

Сваки господар оваквог једног права био је властин и продати га другом, јер је закони сајбија истог, по праву наследства од праједова доведеног, и још прави собственик истог по уредним тапијама царском влашћу потврђени.

Још у турском царству био је и тај закон, по коме сваки онај који какву земљу држи 10 година и на ову прима корист, или какав приход прави је собственик исте ма и немао тапије на њу.

Тако исто био је и тај закон за време турске владе у овим освојеним пределима по коме је сваки господар могао сваког оног сељака отерати са своје земље, ако је овај за две године не ради, и дати је другом или је сам зиратити.

Сад се нама каже да су ови и оваки господарлици противни нашим српским законима и видимо, да се за њи прави сада нарочити Закон под именом, Закон о уређивању аграрних одношаја у ново ослобођеним пределима.

Пројект овог закона ми смо проучили и морамо донети искрену исповест Народној скупштини, да се њиме јако креће наша права која смо стекли у турској држави у време кад смо њени држављани били, на основу турског закона који су нам нато давали права и који су нас заштићавали у токовима на свима турским судовима; па зато молимо Скупштину да она буде добра донети Закон по ком ће мо ми

и за убудуће остати прави собственици они села и земаља, којима смо господарили до уласка српске војске у ослобођене пределе, и да нам се плате приходи на те наше земље за две године што их нисмо уживали, по праведној оцени пошто ни по каквом закону неће бити право да други то наше имање без платежно за толико дуго време ужива а ми да се мучимо који отплаћујући дуг за куповину овог имања учињени, а који опет не имајући другог каквог додатка пали смо на ново у дуг издржавајући себе и породишу, а неки опет од нас остали смо и без најнужнијег покупљанства, продавајући ово за издржавање наше за ове две године од кад нам је имање одузето.

Ако је жеља Скупштине и правдольубиве Владе Његовог Височанства Књаза, да ослободи сељаке у овим крајевима досадашњег начина држања наших земаља, и направити их собственицима ових, онда молимо и Владу и Скупшину да и нас не заборави, па да учине тако како ће и нас задовољити истом правдом којом желе заштитити и наше кираџије, пошто правда са законодавних места увек се пружа сваком подједнако, те да тако задовољи све оне за које се закони и праве. Но да би се то постигло, ми ће мо се ево постарати да олакшамо то и Високој влади и Скупшини овим нашим актом у коме изјављујемо да је мали приход пројектом одређен, и да тек средњи приход нашим чифлукским земљама 12. годишње, на који тек неки ће од нас пристати, да се ти приходи помноже са дванајес и производ који се на тај начин добије, и који представља накнаду коју да неким од нас даду нови господари и то у року од 1. до 3. године са 12% годишњег интересом, под јемством државе; а неки опет пристаћемо да дамо на сваку кућу у сваком нашем селу по 20. дулума у који да уђу кућни плацеви, виногради и земља зиратна подједнако од сва три квалитета, и ту земљу да нам плате по процени каква је која земља, а сва остале земље да остане наша собственост на нашем слободном расположењу.

Ми смо имали и парастурни приход за кућевне плацеве, који се састоји у томе што нам је свака кућа по 20. ока семена засејавала, израђивала и у амбар доносила, а кад нису могли постићи да то ураде, давали су нам свако за себе по 100, 120 до 150 ока жита како је у ком селу било угођено; па како не видимо да је Пројектом Закона ухваћен и овај приход тако молимо, да се и он има у виду при доношењу Закона за наше имање, пошто и њега узимамо и горњи проценат.

У нас који смо овде подписани имаде 60. чифлука у којима имамо и испаше и горе забрана — такође по тапијама на које имање по овима имали смо и право својине у којој такође молимо да се утврдимо и останемо и притежању ових или у праву за накнаду и на ово наше имање.

Закључително обраћамо пажњу и скупшине и мудре Владе Његовог Височанства Књаза да и у округу Подринском, Шабачком и Ваљевском и ако су они одамно ослобођени има и данас земаља, које се на исти начин под кирију издају као што смо и ми наше земље давали, јер су и већи простори од наших и издају се онако исто под кирију са кућама као и наше, и да с обзиром на то не укидају наша права свима законским путевима задобивене, но нас у овима утврде по примеру оном, који у горњим местима у Србији и дан данашњи постоји.

Надајући се праведном уделотворењу јесмо

31. Јануара 1880. год.
У Нишу

Народна скупштина — 1879/80

ПИТАЊЕ

На Г. Министра Правде

У Престоној беседи казато је, да ће влада овогодишњој скупшини поднети предлог о уређењу аграрних односа у присајиђењима крајевима. Пошто је такав предлог не само важан, него и сасвим нов за народне представнике, и пошто је због тога потребно посланицима да га дуже времена имају у своим рукама ради проучавања;

Зато питамо Г. Министра правде да нам каже:

јели вољан да нам тај предлог што скорије поднесе?

2. Децембра 1879. год.
У Нишу

Интерpellanti:

Сава Обрадовић
Адам Богосављевић
Иван М. Дамњановић
Иван Милановић
Арса Дреновац

Н. Скупштина — 1878. године

4. децембра 1878. год. — Предлог Николе Рашића и још деветнаест за установе разне у 21 тачци

НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

Прилози:

Доле подписаны посланици предложемо ово:

1. Да се Уредба о свештеничкој такси распостре и објави народу у новоослобођеним предлозима.

2. Да се поставе школе по свима општинама, а и већим селима. Како ће за ово требати плаћати учитељима, свака пореска да плаћа годишње по шест пр. пар.

3. У многим црквама нема књига црквених, а неке цркве несу ни освећене зато што владике траже велику суму новаца да их освете. Молимо да се даду књиге у све цркве и да владике освете цркве онако како се по целој Србији ради.

4. Што се тиче тапија турских добара, ми сви знамо да има примера, где је турчин купио два дана орања, а отео двајест дана или има сасвим лажних тапија, зато предложемо да се састави комисија, а у ову комисију да уђе:

- 1) један чиновник који зна турски;
- 2) срески старешина;
- 3) два человека, које изабере срез или варош.

Ова комисија треба да прегледа све тапије, па које несу по закону написане са одређењем граница и подписа комисија, оне су лажне.

Које тапије ова комисија огласи за лажне, на основу закона и доказа, оне да падну, а које буду истините, оне да остану у снази.

5. Што се тиче спахилука, они су пали, изгубили своја права по тамзимату, а цар је постао спахија и узимао десето. Зна се да су спахије имале спахилуке, што су били коњаници — војници. Кад је цар забео низам, он је и уништио спахилуке. Зато предложемо, као што је у уређено, да спахилук нема места, као што и нема.

Што се тиче господарлука, он је овако постао: Спахије изгубевши спахилуке насиљем и неправдом су од спахилука направили господарлук. Поштене спахије су рекле: „Цар и наше спахилуке узе. Сада збогом рајо!“ А непоштене спахије са насиљем осталоше да господаре. Која су села била јака и имала свестни људи она су ишла у Цариград и избавила се од насиљника. Која села нису била у стању ићи у

Цариград она су остала да и даље трпе насиље до ослобођења.

Зато предложемо:

Да се ови насиљни остаци спахилука или господарлука онако униште како су као спахије већ били уништени.

6. У вароши има много кућа, или других зграда (или и у селима), на које су Турци поједини наплаћивали некакву кирију без икаквога права. Ово је опет насиље. Зато предложемо, да ови Турци, који су узимали кирију покажу тапије из онога времена, кад су први пут наплатили кирију, јесу ли биле њине земље или несу. Ако су биле њине земље, онда да им се исплате по ондашњој цене; ако ли несу биле њине земље; онда да врате добивену кирију и да оставе бивше насиљне меријаше на миру.

7. Кад су били спахилуци, онда су нека села имала своје планине. Кад су уништene спахије, онда се села ослободила а цар је задржао планине као државне савате (сувате). Зато предложемо, да се ова исправда исправи и селима њине планине поврате.

8. Који год је човек побегао од зулума Турске или од кога је Турчина отео на силу њиву, ливаду или ма какво непокретно добро, ти се сада људи вратили, да им се поврате њина добра.

8. У новоослобођеним пределима, да се по селима и по путевима не дижу дућани, нити механе. Што се затекло механа да се не поправља, но када падне да се нова не диге. Дућани никако да се не подижу по селима.

9. Да се у невреме не регулишу вароши. Када се мисли то радити, нека се ради у споразуму са дотичном општином.

10. Да се забрани увоз из Турске отровних пића. У исто доба да се на увоз вина и ракије дигне регал.

11. Да се наплаћује у пограничним варошима од тога и сваке друге стоке тарифа за оправљање калдрме.

12. У новоослобођеним крајевима што има цркве и манастири, нека дотичне општине рукују са истим капиталом.

13. Наследство по варошима да иде оним редом како је било и досад, до друкчијег законодавног наређења.

По селима наследство да иде по закону, како то бива у старим српским грањицама.

14. Код сваког судије да имају два човека које у срезовима бира срез, а у варошима варошани па да заједно са судијом изричу пресуду и да суде.

15. У новоослобођеним пределима да се поставе најбољи лично познати мини-

стру, чиновници зато што овај народ има највећу потребу у свим обзирима у добром, свестним, поштеним и мудрим чиновницима свију струка.

16. Ситне крађе да се дупло казне.

17. Да се казне они који руше оно, што је свето свакоме Србину, као и опасни лопови.

18. У новоослобођеним пределима да се бира кмет онако, као и у старим грањицама.

19. У овим ослобођеним пределима да нема никако адвоката.

Суд и полиција да примају устмене тужбе.

20. Власт да не верује трчилаџама и улицицама, него нека ствар испита па да суди.

21. Да се уништи неваљалство и блудне куће: блуднице да се истерају а пезе да се казне као разбојништво, јер оне упропашћују невину децу и то женску у блудству а мушку у крађи.

3. Деп.

1878 год.

Н и ш

Посланици:

Никола Рашић
Миладин Манчевић
Пејчи Вељковић
Цена Крстић
Петар Илиjiћ
Спасоје Костић
Давид Павловић
Тома Михајловић
Станко Борић
Тома Стојић
Симон Стојиловић
Милан Станковић
Јеремија Панић
Лазар Ненчић
Штефан Поповић
Наћа Трајковић
Јован Николић
Раденко Јовановић
Ранђел Маринковић
Стаменко Стојковић

Народна скупштина — 1880/81

Предлог групе посланика о измени Закона о уређењу аграрних одношава

Народној Скупштини

Мислимо да нема ни једне живе душе овде у скупштини, којој не би било врло

добро познато, како су се наша браћа у ослобођеним пределима злопатила од сипецлука турског, као што нема ни једне живе душе, којој не би било познато, како су наша браћа у ослобођеним пределима грдно страдала још и више у другом. Све им је до голе душеузето.

Па ни то није све, но кад су наша браћа у ослобођеним пределима замишљала да је зулумима и сваком тлачењу дошао крај, да је дакле дошло време да и нашој браћи у ослобођеним пределима сине сунце историјске слободе и ослобођења, кад су дакле наша браћа све то замишљала, онда су се на један пут изненадила законом о уређењу аграрних одношава у новоослобођеним пределима, који је закон ступио у живот 1. Априла 1880. год., а којим законом бачени су житељи у ослобођеним пределима у немило стање. Ево зашто. Чланом 5. или 26. тога закона прописано је шта се и како се има дати Турцима за тако назване агалучке земље.

Истим прописима речено је да Турцима припада седмострука или осмострука накнада од земље, колико је те накнаде вукао Турчин у времену док још наша браћа нису била ослобођена од Турака.

Па мисли ли когод да се од садање комисије и досуђује накнада Турцима у напред означеном смислу?

Ако то ико мисли, тај греши, јер одређене комисије не узимају ствар тако, већ сматрају да су Турци господари целог земљишта, а да притажиоци земљишта, наша злеуда браћа, немају на то земљиште никаква права, и ако су Турци добијали само девети део прихода, од стрмног жита, а од конопљишта, ливаде, шуме и од кукурузишта већином нису имали никаквог доходка.

Дакле по схваташају аграрних комисија наша су браћа без сваког права, а Турци место деветка само од стрмнине, добијају цело земљиште и продају га као да наша браћа никакво право на исто немају.

Ово је зло да горе бити не може, и држимо да то тако није прописано наметнутим аграрним законом, но да аграрне комисије наопачке разуму смисао чл. 5. закона којим је једино прописано то: да Турци добијају 7 или 8 пута онолику корист, колико су од наше браће пре ослобођења примали.

А да је то сувише много да се Турцима даје, јасно је већ и по томе, што по злеудом берлинском уговору српска држава мора да плати на новоослобођене пределе припадајући део турског дуга, који не мање износи, до колико целокупно то земљиште вреди; мора да плати дакле

интабулиране повериоце тога земљишта, па и кад их плати опет тиме ништа да се не користи; јер дуг тај се плаћа, а Турци то плаћање ни у какав рачун не узимају, као што не узимају аграрне комисије у рачун: да Турци имају права само на девети део прихода од стрмих жита, но и то по одбитку припадајућег дуга, који на тај део припада.

Па и каквом се стању наша браћа налазе сада у новоослобођеним пределима јасно је свакоме, у далекој горем стању, но кад би се тек доселили из какве далеке друге државе.

Па кад се наша браћа у таквом стању наледе, онда може наступити да ће многи морати напустити своју постојбину и бегати ма на коју страну, другу. Онда народна представништво може ли се и сме ли се оглушити, а да не учини од своје стране све могуће што и правда и човечност захтева, те да не остане ослобођено земљиште празно и проливена крв за ослобођење да се ни у какав рачун не узме.

То према свима наводима предлажемо народној скупштини да изволи учинити измене и допуне у закону аграрном у овом смислу.

Пошто су Турци до сада имали право само да узимају девето од стрмног жита и кукуруза, а од осталих производа нису ништа, то предлажемо да се закон о аграрним односима у новоослобођеним пределима измени у смислу правде:

Да Турци могу само девети део земље, од које су деветак узимали, добити, или ако то не хтедну да им се врати она сумма новца, коју су при куповини дали.

11. Фебруара 1881. године
у Београду

Предлагачи:

Аврам Станимировић, Илија Станковић, Аранђел Маринковић, Раша Милошевић, П. Ј. Вуковић, П. Ј. Дробњак, Никола Пашић, Марко К. Милојковић, Величко Цветановић, Цветко Борђевић, Алекса Николић, Аранђел Цветановић, Алекса Поповић, Трајко Живковић, Тома Станић, Спира Д. Марковић, Јакуб Мустафић, Миљко Кирић, Вујица Тодосијевић, Филип Милојевић, Новица Ковачевић, Атanasije Срндацковић.

Предлог је упућен законодавном одбору Скупштине.

ПРЕДЛОГ

Народној Скупштини

У 1877. и 1878. години, када је српска власт наступила у новоослобођеним пределима и ослободила нас од турског тиранства, где смо цвилели као прв у рани 500 година.

Пошто је постало редовно стање, онда српска власт изађе по општинама да саопштава кметовима: наређење је од веће власти, да се попише турско имање, све што има.

Сад питам кмета да ми каже, шта има турско имања у твојој општини.

Кмет пита власт: какво имање турско писујете. Власт одговори овако: било виноград, било њиве, све што има турско имање.

Онда кметови кажу, н. пр. у мојој општини Турчин је орао сам са својим плугом две њиве, или н. пр. у неко село 3, итд. Власт каже, ја вама кажем, што год је лајске године Турчин орао, било с његовим плугом, било кулуком, то мора да се пише.

Кметови кажу: господине, како је то, кад су Турци од 1875. год. па на овамо они су одузели пола њива од појединих људи и наморали су сељане да их ору кулуком, па зар сада све да их упишемо у државу. Власт каже: морате, јер је тако наредила већа власт.

И тако су кметови исказали оне њиве, које су одузете, као што рекох горе, од 1875. па на овамо. Сад ево већ скоро три године како полицијска власт узима трећину од тих њива. Сељаци иду код полиције па се туже за те њиве, зашто да им се узима трећина од њихове својине.

Полиција каже: идите, браћо, код комисије, она је за то надлежна, па се тужите. Сељаци иду код комисије и туже се. Комисија каже: земља је турска, докле год не платите Турчину морате да дјете трећину.

Сељаци кажу: господине, ми знамо да су они били наши господари, и знамо да по закону о аграрним односима морамо неку накнаду да им платимо, а не морамо да дајемо на наше сопствене њиве трећину.

Комисија каже: опет морате да дјете, и тако сељаци и дан данас дају трећину на своје сопствене њиве.

Мислимо, да није право да поједини сељаци дају од своје земље држави трећину, кад они сносе државне терете и остало.

Зато предлажемо доле потписати по сланици, да се све трећине које су до

сада одузете од појединих сељана у срезу лесковачком и власотиначком врате од кога су одузете, и да им се од сада не узима трећина у државу, пошто је њина сопственост та земља.

А што се тиче за господарлуке, закон стоји пред нама и ми по закону морамо да платимо.

31. Јануара 1881. године
у Београду

Посланци:
Аранђел Маринковић
Трајко Живковић

Предлог је упућен законодавном одбору.*)

И Н Т Е Р П Е Л А Ц И ЈА на г. министра правде

Пре, него што ће доћи аграрна комисија у окр. пиротском, г Аранђел Станојевић, члан округа у Пироту тада, купио је од Ахмета Сулејмановића из Пирота до 400 рала земље, 50 коша ливада, три бранника од 200 рала и 200 мотика винограда. Све ово имање лежи у селу Врањићу.

Према закону од 3. Фебруара, Турици су дужни при продaji свога имања, прво да понуде сељане, који су на томе имању као чивчије радили, па кад ови не би хтели у року од 5 година купити речено имање, тек онда би могао сопственик продати другоме.

Сељани истог села били су у почетку погодили са сопствеником горње имање за 120.000 гроша, али кад су чули да долази комисија, покварили су уговор и чекали су код комисија не дође. За то време г. Аранђел Станојевић купи исто имање за исту суму, а са свим незаконитим путем добије тапије, а помоћу ове изради му се, те преко реда добије новац из „Управе Фондова“.

Аграрна комисија за окр. пиротски, намерна је била да реши овај спор у корист сељана, али Ранђел пише своме патрону г. Ристићу, и овај преко министра правде изда распис на аграрне комисије, којим растумачи аграрни закон у корист Ранђелову, и сељани изгубе у овом спору, аграрна комисија упути их на редовну парницу, јер су сељани доказивали, да је земља Ахметова, до 1848. год. била њихова својина.

Према свему овоме, питамо г. министра правде:

1. Може ли распис да замени вољу за кона, кад закон тачно одређује односе између спахија и његових чивчија.

2. Сматра ли г. министар да је у овом случају погажен закон? и

3. Мисли ли предузети какве мере, да сељанима из Врањишта врати њихову земљу, на коју они имају права, и да се куповина и остале земље њима прво понуди, па у случају кад они не би купили, да се иста земља може понудити другоима.

18. Маја 1881. год.
у Београду

Интерпеланти:
Раша Милошевић
Мита Петровић
Никола Пашић
Димитрије Ристић
Глигорије Поповић

Интерпелација је упућена одбору за молбе и жалбе.

П И Т А Ђ Е

на г. министра правде

Члановима 21., 23., 24. и 25. закона о уређењу аграрних одношаја у новоослобођеним пределима, одређује се да комисија по саслушању интересованих страна одреди средњи годишњи приход, и да се према том одреди накнада господарима и откупне цене за земље које се сељанима уступају.

Комисија, која је радила у округу нишком, а имено по селима Чечина, Ум и Комрен, под председништвом Живка Недића, није се обазирала на горње прописе закона, него је г. Живко сам без саслушања интересованих страна, одредио и годишњи средњи приход и откупну цену, тако, да је све испало у тројином више но што је у ствари. С тим је и онако сиромашан народ веома оптерећен, те не може да све исплати колико је та комисија одредила.

О овоме су се и сељани горњих села тужили, и тужба је извесно сада пред г. министром.

*) Стенографске белешке Народне скупштине 1880/81, стр. 577—578.

Зато питамо г. министра правде:

1. Је ли му познато да је ова комисија на горњи начин вршила свој посао?

2. И ако му је познато, мисли ли да изашље нову комисију, која ће ову ствар правилно и праведно релегисати?

3. Хоће ли постићи чланове ове комисије за незаконито вршење дужности заслужена казна?

14. Маја 1881. године
у Београду

Интерпеланти:

Аврам Станимировић и
Илија Стојиљковић
посланици за срез нишки

Питање је упућено одбору за молбе и жалбе.

ЗАКОН О АГРАРНОМ ЗАЈМУ

Члан 1.

Новчане суме које народ у новоприсаједињеним крајевима, по решењима аграрних комисија или по поравњању које су аграрне комисије одредиле, дугује на име накнаде за земље које је по закону аграрном од 3. фебруара 1880. год. у својини добио, исплатиће државна каса.

Члан 2.

Држава, исплативши накнаде, о којима је у првом члану реч, постаје за те суме поверилац оних приватних лица, за које је исплату учинила, и ступа у сва права која су поменутим законом од 3. фебруара 1880. год. повериоцима дата, у колико она овим законом изменјена нису.

Члан 3.

По изузетку од одредаба чл. 27. закона од 3. фебруара 1880. г. држава ће учинити распоред такав, да јој дужници ону суму, коју је за њих платила, исплате у годишњим отплатама кроз најмање 15 а највише 25 год.

Колики ће рок тај управо бити и колико се на име интереса а колико на име отплате годишње или полугодишње наплаћивати има, одредиће министар финансије.

Но министар финансије неће моћи наплаћивати већи интерес него колико је онај, за који је држава новац ради те исплате сама набавила.

Члан 4.

За осигурање државе као повериоца ставиће се интабулација на земље, за које се накнада од стране државе исплати.

Члан 5.

Наплату интереса и отплате вршиће државна власт. Према онима који тачно на утврђене рокове неплате интерес и отплату, поступиће се као према неуређеним дужницима управе фондова.

Члан 6.

Да би државна каса могла у најскоријем року исплатити накнаду, о којима је у овом закону реч, министар финансије овлашћује се, да може учинити зајам било у земљи, било на страни, издавши за њу „државне обавезнице аграрног зајма“.

Ових се обавезница не може издати више него колико треба да се добије потребан новац за потпуну исплату досуђених или иначе решених накнада и интереса, који се по чл. 27. закона од 3. фебруара 1880. г. на њих буде дуговао.

Члан 7.

Зајам овај министар финансије може издати било у форми обичних облигационих и заложница, било у форми обавезница које носе добитке са или без интереса, како за најцелисходније нађе.

Члан 8.

На обвезницама аграрним има се ставити изјава, да држава српска јамчи за редовно и потпuno плаћање интереса и отплате (или и добитка, ако се зајам у обвезницама с добитцима изда), као и да ће исплате те вршити државна каса.

Члан 9.

За веће јемство редовног и потпуног плаћања интереса и отплате овога зајма, може се у првој линiji ставити надинтабулација на земље за које се исплата чини.

Члан 10.

У Управи Српског Народног Зајма, која ће се бавити рачуноводством и администрацијом овога зајма, установиће се нарочита каса аграрног зајма.

У њу ће се прибирати наплата од дужника државних по овом аграрном дугу.

Ако би се десило, да се од туда не приbere довољно новаца, да се на рок исплати интерес и отплата аграрних обавезница, министар финансије наредиће да се из главне државне касе учини каси аграрног зајма потребна позајмица.

Члан 11.

Кад се егзекутивном продајом имања од неуредних дужника наплати сума коју је то имање дуговало, та ће се сума узети у касу аграрног зајма и употребити на откуп и уништење одговарајућег броја обvezница аграрних.

Члан 12.

Ако се неби могао у најскоријем времену закључити аграрни зајам под повољним условима а на дужи број година у границама чл. 3., министар финансије се овлашћује да може учинити и привремени зајам, којим да предузме одмах, чим га прими, исплату накнада о којима је у овом закону реч.

Закон овај ступа у живот кад га Краљ потпише.

Препоручујемо Нашем министру финансије, да овај закон обнародује и о извршењу се његовом стара; властима пак заповедамо да по њему поступају а свима и свакоме да му се покоравају.

22. јуна 1882. год.
у Београду

ДОПУНА

члана 25. закона о уређењу аграрних одношаја

По пропису члана 25. закона о уређењу аграрних одношаја у новоослобођеним пределима, од 3. фебруара 1880. године, имају у извесним приликама да се употребе вештаци за оцену прихода од земаља. По томе пропису странке треба свака са своје стране да изберу по два лица, која не смеју бити ни у колико у ствари интересована, и ова четри, овако изабрана лица, имају да се придруже комисији, која расправља имовне односе, као чланови, и да при расправљању ствари и одређивању средње цифре дају глас као и остали чланови комисије.

Но један од судова, који су по истом закону предузељи да доврше несвршене предмете у место аграрних комисија, на име суд округа топличког, доставио је министру правде, да при расправи ових предмета праве велике сметње и неприлике вештаци, који се са стране Турака бирају. Те су неприлике, као што се из судског извештаја види, такве природе, да просто спречавају расправу. Тако, кад се у расправљању каквог предмета дође на оцену

средњег годишњег прихода и одређивање откупне цене, турски вештаци, који су махом Турци не само неће да дају своје мишљење и свој глас него устају са својег места и напуштају посао, а суд мора да прекине рад. У неким предметима суд је позивао дотичну странку, да избере друге вештаке, али она бира опет оне ситне личности, те тако опет се квари посао кад се дође до гласања. На тај начин прави сметња и задаје сувишан посао суду, који и сам има доста свога посла; а ствара и неприлика парничарима, који морају да дангубе и троше више него што треба. Па како у законима није могао наћи излаза, те да доскочи овим поступцима вештака, којима се иде намерно на изигравање закона, суд је молио за сходну допуну закона, те да би могао посвршавати предмете ове врсте, којих има прилично на броју.

Потписани министри размислили су о овој ствари и уверили се, да доиста у законима нема довољне мере, која би давала ослонца да се оваквим поступцима доскочи. Има у грађанској поступцији прописа за случај, кад парнична странка неће да избере вештаке, и кад се вештаци у мијењу тако поцепају, да нема ни на једној страни већине; има најзад прописа и у казненом законику за случај, кад вештак буде позван, па под лажним изговором не дође на посао; али нема нигде прописа, како да се поступи, у случају, кад вештак, дошаоши на посао у каквом грађанској предмету, неће овај да изврши.

Пробати да се овоме доскочи каквим казненим мерама, не изгледа да би било целисходно, прво, што ове сметње, како се види, праве само турски вештаци у намери да својим санародницима помогну, а међутим дужност вештачења у грађанским споровима није по закону обавезна; и друго што нашим властима и противној парничној странци није стало толико до тога, хоће ли вештак за своје југунство бити кажњен или не — колико до тога, да се једном сврши расправа аграрних предмета, који толико време за расправом чекају, и у којима су заложени интереси и наших грађана и Турака.

Но најприродније је, да последице од овакве радње, или боље рећи нерадње вештаке, сноси она странка, која је те вештаке избрала. Јер вештаци по закону нису ништа друго до једно доказно средство; а то средство у грађанском процесу стоји на расположењу самих парничних странака. Ако се једна ма која парнична странка, при избору вештака, не постара да избере за вештаке људе, који ће бриж-

љиво и савесно поверили им посао да сврше, ако, дакле, она не пази да то њено средство буде поуздано, онда је сасвим у свом реду, да она сама сноси последице своје непажње, а не да за то трпи неприлику и противна странка а и сам суд. Међутим, председнику суда може се оставити право само дисциплинарне казне.

И тако потписани министри налазе да у томе смислу ваља попунити овај недостатак, који се у закону појавио; па овлашћени чл. 42. закона о уређењу аграрних одношаја у новоослобођеним пределима, одлучују, да се члану 25. истог закона после првог одељка дода као други одељак ово:

„Ако се вештаци у мињеју не сложе, или ако који од њих не хтедне дати мињеје, онда вреди оно, што већина чланова каже. А оног вештака, који, позван да гласа не хтедне никако гласати, казниће председник суда новчано од 5 до 50 дин. у корист државне касе; против чега може се поднети жалба министру правде.“

H.4145.

ЗН. 4245

10 новембра 1883.
у Београду

Министар правде,
А. Х. СПАСИЋ
Министар финансије,
А. Н. СПАСИЋ

П р и м е д б а :

Пре овога под 3 декембра 1880 год.
Н. 3945 мин. правде

— овај је 25-ти члан до
АН. 13953 мин. фин.
пуњен овако:

„Но ако која странка за овај случај не хтедне изабрати два лица, онда ће их полиција сама или преко полицијске власти сходно чл. 248 и 251 законика о поступању судском у грађ. парница ма изабрати и заклети.“

Р А С П И С

министара правде и финансије судовима
окр. пиротског, врањског, топличког и
нишког

Претписом министара правде и финансије, од 9. марта 1882 год. Бр. 963 и ЗБр. 3502, објашњено је аграрним комисијама и судовима, који, уместо аграрних комисија, расправљају по аграрном закону имо-

вне односе између пређашњих господара и чифлик-сајбија и сељана у ново ослобођеним пределима, како имају да поступају у оним случајевима где једна страна није могла да се упусти у расправу због тога, што јој документи о праву, или пуномоћства због нагомиланог послана нису могла да се преведу или овере у нашем министарству спољних послова.

У том објашњењу казано је: да комисије или судови, онде, где је решење изречено на противном схватању горњега расписа, поново ствар извиде и пресуде.

Но како је бивало случајева, да се судови, који су предузели да доврше по аграрном закону расправу аграрних односа, нису држали овога објашњења, но су одбијали бивше господаре и чифлик-сајбије од траженога поновљења и онда, кад су ови то тражили, на основу томе, што им пуномоћства нису била у време распраје од министарства спољних послова преведена или оверена; те једно с тога, а друго с погледом и на то, што у аграрном закону и нема никаквог наређења о поновљењу аграрних спорова, потписани министри, који су по чл. 42. аграрног закона овлашћени да све непотпуности у истом допуне и објасне, горњи распис као допуну објашњењу овим што иде:

I. Поновљење спора за расправу аграрних одношаја између господара и сељана може се тражити свагда, кад тражећа страна, која се јавила било прво или другој комисији или на одређено рочиште код комисије за расправу није дошла, те због тога се са сељанима ни лично ни преко пуномоћника ни судила није, докаже уверењем министарства спољних послова, да јој је у време расправе пуномоћство или докуменат о праву био у министарству иностраних дела на преводу или оверењу.

II. Поновљење ово може тражити и она страна, која и ако се није лично јавила ни једној ни другој комисији, али се за њу пријави ко други као пуномоћник, па било да није имао уредног, било да није имао никаквога пуномоћја, само ако је у време пријаве пуномоћства њено било у министарству иностраних дела на преводу, и ако она то уверењем истога министарства докаже.

III. По што се у оба ова случаја узима да је изоставша од рочишта или уредно не пријавивша се страна била без своје кривице спречена несавладљивом за њу препреком да буде заступљена и брањена, то се по себи разуме да и они, којима је било решењем комисије продужавано рочиште или остављан рок за подношај уредног пуномоћја па они то учинили нису,

ако докажу да у то време још њихове до-
кументе или пуномоћија нису били доби-
ли од министарства иностраних дела, могу
такође тражити поновљење спора.

IV. Поновљењу нема места код оних
спорова који су поравњањем свршени,
или господари и чифлик-сајбије, по реше-
њу комисије већ примили досуђену им од
 комисије или суда накнаду.

V. Поновљење спорова у тач. I. II и
III. може се тражити само један пут, у то-
ку од године дана рачунајући од дана
када овај распис у „Српским Новинама“
буде обзnaњен. Тражење поновљења после
овога рока, као и тражење по други пут,
одбациће се по званичној дужности.

VI. Решење о поновљењу одмах је из-
вршио и не подлежи даљем расматрању,
по што судови у аграрним споровима ра-
де по аграрном закону као и комисије, а
решења комисијска по аграрним предме-
тима су по истом аграрном закону извр-
шила.

Ово се саопштава томе суду ради зна-
ња и управљања (за нишки: с тим, да је-
дан препис овога акта преда свом другом
одељењу у Лесковцу).

Мин. правде. Бр. 3098.
Мин. финансије ПБр. 1246.
4. августа 1884. год.
у Београду

Министар правде,
Дим. Маринковић
Министар финансије,
Бор. Павловић

Рађено на лицу места у
Д. Синковцу 30. Августа
1884. године

У спору

Челебије Хануме Асан бегове кћери а же-
не Јашара Ак-Агиног из Лесковца, коју
заступа г. Вучко Грудић адвокат из Ниша

противу

Сељана села Д. Синковца имено: Косте
Лазаревића и Вула Стојановића као пуномоћника села Д. Синковца

За расправу господарлукा

Извиђали су:

Судије:
Свет. Јањић
Љубомир Симић
Судећи секретар,
Виђентије Петровић — правник
Деловоћа писар,
Коста Ж.Бурђевић

Кад је аграрна Комисија приступила
раду према наредби № 3070. на лицу ме-
ста, онда су обе парничне стране преста-
ла са изјавом: да су се поравнали овако:
Да све земље што су четири куће и то:
Цветка Стевановића, Николе Анђелковића,
Станислава Станковића и Коце Митрови-
ћа, држали и радиле и то: како земље ко-
је су под деветком биле, тако и оне које
је господар за његову својину оглашавао,
остану у искључиву својину ових поме-
нутих кућа, а сељани да им дужни буду
у име одкупне цене за све ове земље пла-
тити Четири стотине и Педесет — 450 —
дуката цесарских или Пет хиљада и чети-
ри стотине — 5400 — динара, и то о ро-
ковима који су одређени аграрним зако-
ном. Но тако да ову суму исплате од да-
нас па за три месеца, у противном случају
ако сељани неби могли откупну цену у
овом року положити, да су дужни пла-
ћати 6% интереса на целу суму, од дана
прошлог рока па до исплате.

Ово је поравнење прочитано обојим
парничним странама, и траже по један
екзаплар обе стране у препису.

Ово откупљено имене, граничи се: ва-
роши Лесковца, г. Стопање, Түрековца, Г.
Синковце и Шипинце.

Према овом поравнењу и откупне
цене, господарка Челебија нема никаква
више права у овом селу.

В. Д. Грудић
адв.

+ Коста Лазаревић
+ Вула Стојановић

прочитано и признато

т в р д е

Судије:
Св. Јањић
Љуб. Симић
секретар,
К. Ж. Бурђевић
В. Петровић

Истог дана дошла је и господарка
Челебија, па преко тумача Мамет-ага Имер
Агића, изјави да она у свemu усваја ово
поравнање које је закључио г. Вучко
Грудић, адвокат, са сељацима села Доњ.
Синковца и њенога мужа Јашара Ак-Аги-
ћа.

Челебија
познају Челебију:
(турски потпис)
т. ј. Осман Дурић
(турски потпис)
т. ј. Осман Ефендија Медризовић

тумач
(турски потпис)
т. ј. Мамут ага Имер Агић

прочитано и признато
т в р д е

Писар,
К. Ж. Бурђевић

Данас 11. Септембра т. год. дођоше Суду по кратком позиву Цветко Стевановић, Никола Анђелковић, Станислав Станковић и Коца Митровић из Д. Синковца, па изјавише: да и они са своје стране, као сопственици овог имања, усвајају у свему ово поравнење учињено за њих од стране пуномоћника сељана села Д. Синковца.

+ Цветко Стевановић
+ Никола Анђелковић
+ Станислав Станковић
+ Коца Митровић

прочитано и признато
т в р д е

Писар, за судију секретар
К. Ж. Бурђевић В. Петровић

На полећини

№ 10 085

На основу члана 12. и 13. аграрног Закона Суд

РЕШАВА:

Да се уважи ово поравнање да се исто изда у изводу странама.

11. Септембра 1884. год.
Лесковац

Судије:
Св. Јањић
Љуб. Симић
за судију секретар
В. Петровић

Да је овај препис веран своме оригиналу Суд окр. Нишког II одељења тврди.

№ 10 085
11. Септембра 1884. године
Лесковац

Судија,
Св. Јањић

Министарство Финансија
ЗБр. 1129
26. Јануара 1885. год.
Београд

Сељани села Доњег Синковца урезу Лесковачком окр. Нишком, по поравнању учињеном пред II одељењем суда окр. Нишког под 30. Августом п. г. № 10 085 обавезни су да плате својој господарици Хануми Асан Беговој кћери а жени Јашара Ак-Агиног из Лесковца на име одкупа од господарлука пет хиљада и четири стотина динара под условима у решењу изложеним.

По извешћу суда окр. Нишког од 22. о. м. № 575 на овом господарлуку нема никакових терета ни забрана.

По извешћу начелника среза Лесковачког од 26. о. м. № 410, на овом господарлуку нема никакових забрана, нити су сељани дали што на име одплате својој господарци.

По извешћу II одељења суда окр. Нишког у Лесковцу од 16. о. м. № 191 на овом господарлуку стоји забрана за рачун Вучка Грудића и Чеде Мариновића адвоката из Ниша за шест стотина динара са 6% интереса од 21. Новембра п. г. до наплате.

По пуномоћију потврђеном код начелника среза Лесковачког под 10. Јануаром тек. год. № 171 заступник је господарке Асан Бег Муста Беговић.

Предајући каси аграрног зајма у прилогу под ./. решење, у прилогу под .//. пуномоћије, препоручујем јој, да досуђују суму господарци по одбитку забрањене суме исплати њеном заступнику под условима прописаним за исплате овог рода и са исплаћеном сумом задужи сељане села Д. Синковца за рачун аграрне касе.

Председник Министарског Савета
Министар Иностраних дела и Финансије
МГарашанин

Главни	5 400
Интер. од 11/12	
пр. до 26/II 85.	66.60
	_____
св. 5 466.60	
задржати и то:	
за вишак инт.	17.20
„ трошкове	82.10
	_____
	99.30

C. Степановић

РАСПИС МИНИСТРА ПРАВДЕ И МИНИСТРА ФИНАНЦИЈЕ КОЈИМ СЕ ДОПУЊУЈЕ ЧЛАН 36. АГРАРНОГ ЗАКОНА ДА ПРОТИВ РЕШЕЊА НИЖИХ СУДОВА У ТИМ ПРЕДМЕТИМА ИМА МЕСТА ЖАЛБИ КАСАЦИОНОМ СУДУ

I. Судовима округа: нишког I-ог и II-ог одељења, пиротског топличког и врањског.

II. Касационом суду. За све.

Од како су, по члану 36-ом аграрног закона почели судови у ослобођеним пределима, у место бивших аграрних комисија, да расправљају аграрне предмете, приметило се, да они истоветне случајеве разнообразно решавају. То је давало и даје једнако поводе жалбама, и од стране наших људи и од стране Турака. Жалиоци су тражили и траже помоћи од министара правде и финансије, позивајући се на чл. 42-ги аграрног закона; али њихове жалбе нису се могле задовољити с тога, што министри правде и финансије, и ако су овлашћени истим чланом, да недостатке, који би се у овоме закону појавили, допуне и нејасности објасне, опет нису власни, да судска решења, у појединим аграрним предметима изречена, расматрају и уништавају.

Али, при свем том, потписани министри држе, да је правично и целисходно, да се даде којој вишеју власти право контроле над решењима нижих судова у аграрним предметима, нарочито због тога, што се између тих судова појављује разнообразно поступање и решавање. Па како је касациони суд, по своме устојству, та власт, која мотри, да се у земљи како формални, тако и материјални закони и прописи у предметима грађанским, спорним и неспорним, као и у кривичним, употребљавају у оном смислу, како гласе и једнообразно, — тако потписани министри налазе за сходно допунити и, на основу овлашћења, датог им чланом 42-им

аграрног закона, допуњују чл. 36-и истога закона овим:

„Против решења нижих судова у овим предметима има места жалби касационо-ме суду, по прописима грађанског судског поступка.

Овим се замењују дојакошња објашњења, која су противна овој допуни.“

Ово се саопштава томе суду ради знања и управљања.

Бр. 4371. Пбр. 1520.

16 септембра 1887. године, у Београду

ЗАКОН О ИЗМЕНАМА И ДОПУНАМА У ЗАКОНУ О „АГРАРНОМ ЗАЈМУ“ ОД 22 ЈУНА 1882. ГОДИНЕ

На крају члана 1. да се дода:

А рок за поднашање таквих решења и пријава на исплату, одређује се до 1. Маја 1890. године, после ког дана неће се примати више никакве пријаве.

На крају члана 5. да се дода:

Ради лакше наплате интереса и отплате од оних општина и села, за које је из касе аграрног зајма исплаћена сума откупна укупно, може се целокупна сума дуга поделити на поједине сељане по сразмери земље, која им је у својину припада.

Ова подела извршиће се свуда онде, где сами сељани или сваки појединац сам то за себе захтева, а и где се и иначе за то покаже потреба.

На крају члана 12. да се дода:

Ако сума зајма, закљученог у овом циљу и на основу овог закона, не достигне на измирење свију пријава, поднесених у року одређеном у члану 1., онда ће се држаоци имања (аграрни дужници) обраћати Управи Фондова, која ће им првенствено одобравати зајам. А ако од самога зајма, по извршењу свих исплат, претекне која сума новаца, она ће се употребити на одужење овога зајма.

Ове измене и допуне ступају у живот од дана, кад их Краљ потпише.

Препоручујемо...

9 марта 1890. године

у Београду

ПРЕДЛОГ

НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

По берлинском уговору ибарски срез топличког округа, који је и у првом и у

другом рату био савезник наше војске, отпао је од наше државе. По решењу берлинског конгреса Турци су заузели ибарски срез и људи су пребегли у срез Прокупачки, и ту су им наше власти раздале турско добро.

Сад пак Арнаути долазе на своја стара седишта и продају своја имања, а досељенике, усташе, терају са земље, које им је влада у прво време дала. Досељеници немају пару да земљу одкупе, а вратити се у свој стари завичај не смеју, — па им је положај веома тежак. Враћати се не смеју, остати на заузетом земљишту не могу, па им ништа друго не остаје: него или да остану чивчије; измеђари нових газда, или да се постарају да нађу гдегод новаца да земљу одкупе.

Држава је дужна да помаже своје грађане, нарочито кад је она узрок њихове несреће. С тога имам част предложити народној скupштини, да држава даде тим људима новаца на зајам да откупе земљиште, на коме су, а имање да је залога, или да сама држава одкупи имање, па да га да на исплату истим досељеницима.

24. Јануара 1881. год.
у Београду

Предлагачи:

Алекса Николић, Раша Милошевић, Милан Б. Бурић, К. С. Таушановић, Павле Вуковић, Станко Петровић, Глигорије Поповић, Ранко Тасић, Р. Поповић, Никола Крупежевић.

Предлог је упућен финансијском одбору.

СКУПШТИНСКА ДЕБАТА О ПОСЛАНИЧКОМ ПРЕДЛОГУ ДА СЕ ПРУЖИ ПОМОЋ ДОСЕЉЕНИЦИМА У ПРОКУПАЧКОМ СРЕЗУ, Стенографске белешке Народне скупштине 1880/81, стр. 828-841

Подпредседник (828):

„Изволите саслушати извештај одбора финансијског по предлогу посланика Алексе Николића и другова да се притече у помоћ досељеницима.“

Изв. К. Таушановић чита:

„Одбор финансијски размотрio је предлог г. Алексе Николића и другова, којим траже да се притече у помоћ новчано или купиовином имовине из државне касе свима досељеницима у срезу про-

купачком и мњења је: да се овај предлог упути влади да размисли о извршењу истога. На ово је пристао и г. министар.“

Алекса Николић (828—829):

„Мене, је, господо, побудило да поднесем овај предлог то, што ми грдне жалбе долазе из мојих крајева. Тамо је, господо, таква сиротиња да се не може описати. Кад су ови усташа ратовали, они су били мили Србији и Србија их примала, те су они њој учинили велику задужбину. Кад је било ратовање они су одузели од непријатеља своје земље, али доцније кад се подписивао берлински уговор, њих срећа није послужила да им остану ове њихове земље овамо под Србијом, него остале под непријатељем. Као усташа они нису могли да седе под непријатељем, јер би их овај све исклао, него су морали да беже амо. Сад влада им дала неке Арнаутске земље и они су ту радили и насељили се... Сад пак показују се господари на те земље и исте продају. Трговци, чорбације долазе и купују, а они јадни скапавају од глади, а трговци их шта више терају са земље и истерују из кућа... једне спахије одјурисмо а друге на леђа добисмо.“

Министар спољних послова, заступник министра финансија (829):

„...Мислим да ми сви колико нас има и у влади, и скupштини, а и ван ње, ценимо једнако храброст ових људи, њихове патње и жртве, које су учинили у корист наше опште ствари... ми још нико можда сасвим и онако како треба дали доказа тим нашим осећајима признања према тој браћи, који су заиста голи и сироти, који су били принуђени да оставе своје завичаје и отињишта, и да се данас у најгорим приликама на слободној земљи наше отаџбине потуцају и муче... Та ће ствар бити предмет нашег озбиљног разматрања, но цела је ствар у томе, како да нађемо начина и средства да им помогнемо. Ја не могу данас ништа друго да поновим оно, што сам и у одбору казао, и да вас уверим: да ће и даље влади брига бити да нађемо начина како да им помогнемо. Много зависи од тога, да ли ће наша државна каса ускоро бити таква да располаже већим сумама, па ако будемо у таквом стању, онда нема сумње да ће предлог кога влада поднесе скupштини наћи одобрења.“

Ја мислим да и г. посланик предлагач, а и ми сви треба да будемо задовољни са овим стањем ствари, које сам сада разложио.“

Поп Милан Бурић (829—830):

„...чини ми се да је тежина овог питања у колико сам из говора поштова-

ног посланика прокупачког могао видети, у томе, што долазе сада капиталисте те одкупљују ону земљу, где су се настанили та наша браћа ратници, који су остављали своје завичаје и отињишта и морали испод мача непријатељског умаћи и доћи код своје браће. Сад велим долазе богаташи и одкупљују имања, те постају господари овој нашој браћи.

То је оно, што би желео поштовани посланик да се спречи... да поједини о туђем зноју и заслужи постају милионари, а српски синови, који су своју крв прољевали и остали без куће и кућишта, да подлегну овима и постану жртве себичности богаташког интереса."

Раша Милошевић (830—831):

„Одиста дешава се у тим ослобођеним крајевима да места турских спахија заузели су Срби спахије. Онај закон о уређењу аграрних односа, што је лане у склопштини усвојен, он чини грудне несрће по тамошњем народу. Сељаци, који су преће били турски спахијски робови, они остају без кућа и кућишта. Истина тај закон унеколико задовољава сељаке, што им даје првенствено право на одкуп земље, али сељаци без новца дошли су до тог стања да ни на који начин не могу да одкупе своје земље, него их купују поједини богаташи, а овим су остављени просто на „Бог и душу“ оних, који су спахије, или који сада постају спахије. Има примера, где поједини купују читава села од спахија. Земља, која вреди 10 хиљада дуката, купују ови богаташи по хиљаду и две хиљаде дуката, па после ће то продавати по дуплу цену. Камо среће да је држава била у стању да откупи ове земље, па после сељацима да их да, а ови за неколико година да исплаћују.

У кратко, овај закон створио је такво стање ствари да они људи, који су до јуче били економни робови Турака, постају сада економни робови хришћана. Они нашим ослобођењем ништа добили нису; политички су постали слободни, али у економском погледу остало је оно исто стање, које је и пре било.

Ја потпуно разумем г. министра што каже, да смо ми у таквим новчаним приликама, да не можемо помоћи том народу, и ако то желимо. Ми осећамо да је његов положај тежак, осећамо да су га притисли дугови. Ту скоро дошли су неки сељаци из округа топличког, па су поднели жалбу, да трговци плаћају аренде за једно рало динар или два, док међу тим од истих сељака траже по два дуката. То је жалосно,

у место да се помогне сељацима, помаже се богатијим људима.

Дакле, тај аграрни закон учинио је те су ти људи остали без крова... прека је потреба да се нађе начина да се тим људима не поклони, но учини олакшица да могу купити ту земљу.

Г. министар истина напоменуо је, да се има у виду народна банка, да ће се тамо ставити један параграф, по коме ће се моћи на земљу новац узимати. Свакојако, има изгледа по речима г. министра да ће се моћи том народу да помогне.“

Трифун Јеремић (831):

„...мој поштовани друг Алекса кад је изнео овај предлог, изнео га је баш из срца онога народа. Заиста, нико не може њихово стање приближније да зна, но ми. То нису људи староседеоци, који би могли господари штогод да плате, па да се нареде, но су то људи, који су за један срез одцепљени од нас, и који су прешли овамо да им држава да земљу. Међутим, држава је узела што је најбоље: најлепше њиве, виногради и ливаде прешли су у руке богаташа. Народу је дато што је најгоре и зато народ плаћа скupo и прескупо. Нека и то буде, али шта ћемо сад. Сопственици долазе, хоће своју земљу да продају, имају и право. Народ нема новаца да одкупи ту земљу, држава се није за њих ништа постала, и њима не остаје ништа друго, но да пређу у спахијске руке.

Неки чувени поп Ваче купио је нека грудна добра и постао је спахија. Даље што је било добрих њива, ливада и винограда, то су све чиновници покуповали. Тако неко, коме је држава дијурне плаћала да промотри то земљиште и стање тога народа, кад је дошао тамо, он у место да помогне народу, он је читав спахилук купио, и људи на тој земљи за читаве три године радили су му као робови, а данас кад је дошао господар од те земље, он је узео свој новац и вратио земљу човеку. О народу се дакле не води рачун, и ако се неке мере не предузму што скорије, после ће бадава бити, јер ће они онда прећи у спахијске руке. Но ако је влада и склопштина вольна да помогнемо томе народу, онда нека се нареди да се томе народу, од кога ће држава да има користи, даје новац из управе фондова на отплату за 20 година, у место што се даје Београђанима да зидају дућане и трокатнице. Ако се ово не учини, они ће за 3 месеца прећи у спахијске руке, а једна трећина већ је прешла. Тај народ нема ни соли, ни хлеба, ни опанака, а тражи се од њега да плаћа данак.“

Љуба Диђић (831—832):

„Ко год је био на прошлјој скупштини, знаће да је питање аграрно решено на послетку када је скупштина била тако уморна, а није у почетку имала штампане предлоге да о томе размисли, па ипак је ондашића опозиција опомињала посланике из новоослобођених крајева, преклињала је и молила их, „Браћо, не дајте да се преко колена решава ово питање, немојте браћо, ако Бога знate.“ Шта више Ранко Таясић беће се ухвати у поштац и са саветницима, само да би се одложило то питање. Посланици из новоослобођених крајева говораху добро, али ће влада да падне, па шта ћемо онда.

Кад је тако, нека се реши на вашу главу.

Још онда, господо, видело се да ће се ово питање решити у корист имаоца спахилука.

Разуме се, берлински конгрес није могоа да отме имање од Турака, али ми смо мислили да одложимо то питање, како би људи могли да откупе то имање што јевтиње. Одмах се видело да ће се то питање решити на штету новоослобођених крајева, и с правом смо могли казати: биће новозаровљени крајеви.

Данас влада не може ништа да учини, само толико би могла, кад би имала новача да покупује те земље и да даде на одплату тим људима за неко време, до пошто нема средстава, не остаје ништа друго, но да они, који имају пару, покупују земљу, а они који немају, остаће и даље панчиности.“

Дина Јотић (832):

„...ја имам да објасним како је у нашем крају. Мени је самом познато, а и народ, који ме је испратио за посланика, поручио ми је да вам кажем, како у нашем крају има доста сиротиње, која је под Турцима 500 година робовала.

Ми смо се борили за ослобођење заједно с вами, и непријатеље смо отерали, па кад је наша војска одступила, влада је наш народ, који се ту застао, сместила по турским кућама, и дала му земље да ради на трећину, и народ је радио годину две дана. После, кад је берлинским уговором одобрено да се Турци опет врате или да своје имање продаду, онда су Турци опуњомоћили и послали Јусуфа Речеповића, Турчина, да та њихова имања испродаје, и народ је хтео да купи у колико може, но у то су се умешали најпре капетан, а после и писар и пандур Благоје, па кажу народу да нико не сме да купи, него ће они да купују, па зато народ не може ништа да купи, кад они забрањују; а у на-

шем крају није само наша сиротиња, него је и она сиротиња, која је пребегла из овога краја чинијског среза, који је под Турском остало;

Зато молим владу и скупштину да забрани тим чинијским, да не сметају народу и да се оне не мешају у куповину, па ће онда народ и сиротиња како тако купити земље од Турака, а врло лако може и сиротиња од Турака узети на почео, па после колико може исплаћивати.“

Алекса Николић (832—833):

„Ја молим целу скупштину да нађе начина како да се томе народу помогне, јер код нас је било доста злоупотреба. Неки Анта Милошевић купио је од Мујка Арнаутина земљу. Продао је и волове и овце, па је отишао код капетана да плати и потврди тапију. Капетан му каже: хајде бре будало, одкуд можеш да купиш државно добро, иди кући, јер ћу те сад ухапсити. А он сам купи ту земљу.“

Зар је то власт, зар је то правда. Јованче Петровић и Стева Јовановић купили су од Асада Садиковића земљу, па су отишли код капетана да плате и потврде тапију. Он и њима каже: хајдете будале, одкуд можете да купите државну земљу, сад ћу вас ухапсити. Они оду кући, а он позове Асана и сам купи ту земљу, а они и данас узимају земљу под аренду. То ли је правда?

Стева Коцић — Кривокапац — купио је од сина Крљана Арнаутина неку земљу и воденице за 400 дуката. Он је погодио дакле за 400 дуката, а сељацима каже за 800 дуката, само да они не би могли купити ту земљу; сељани викну Турчину: како то ономад нама даваше за 400 дуката, а овоме си дао за 800 дуката, па подигну колац и окупе и продавца и купца, а окружни суд их затвори и лежали су у хапсу читав месец дана.

Оваквих злоупотреба има много, и зато бих ја молио владу и скупштину да нађе начина да се томе народу помогне.

Таса Костић ((833):

„Капетан Хаци-Арсић купио је у Мршелу толике куће, па у Бресници воденице и земље, па у Тополници, па и у Кончићу. Тако исто Милован Спасић покуповао је толико земље. Спасић је дошао ове године па је продао 7000 ока шенице, па 6000 ока јечма, па има толико кукуруза и све то покуповали су трговци, чиновници и начелник. Чиновници су покуповали баште, искуповали турске зграде. Начелник Пујић разградио черкеске куће, па заградио Топлицу да му не иде уз башту; наредио је да се ћубре носи код његове баш-

те; око његове куће заградио и сместио и свиње, и овце, и говеда, а кад друга стока оде у башту, он шиље ту стоку у општину те општина наплаћује таксу.

Све је зло од појединих чиновника. Да није њих, не би било толико несрећа на нашој сиротињи.“

Вељко Јаковљевић (833):

„Овде се види добра жеља да се тим људима помогне. Сви посланици изјављују добру жељу и намеру, а и влада је на то пристала; али треба изнаћи начина, како да се помогне том народу. Ја не бих знао други начин сем овог. Пошто је родољубива бивша влада војевала за ослобођење тога народа и пошто су чиновници и богаташи, који су покуповали те земље, људи из родољубиве владе, то ће они из родољубиве намере бити тако добри да те земље уступе тамошњим штетељима по цени, по којој су и купили. Зато бих ја желео: да влада у том смислу поднесе предлог, а држим да ће га скупштина усвојити.“

Ранко Тајсић (833—834):

„Лањске године, кад је питање аграрно изнето на решење, ми посланици — који смо били у оној опозицији добијали смо разна писма да се тамо ради злоупотреба, као што је то потпuno доказано, и зна се да је сваки чиновник, који је тамо отишао, или земље заузeo или паре донео. Њима је, што но каже народ, пропевала кока.“

Сељаци из свију тамошњих крајева, знајући какве слабе снаге имају у скupштини из својих крајева, или скоро никакву, молили су нас да их заступимо, и између осталог ја сам добио један закон, који нисам могао разумети јер је написан бугарски. Они су ме молили да га кријем, и ја сам га крио, јер сам знао да влада, чим дозна да ко год има нешто, да се она добро спреми са јаким разлозима и изврне то као да није истинито.

Ја сам нашао једног Бигарима, који ми је тај закон првео на српски.

Аграрно је питање решавано на поласку, тада смо сви искали реч и ја кад сам добио реч, ја сам тај закон раскрилио као покровац, и тада сви су се упрепостили. Ја сам почeo цитирати извесне тачке, којима је цар ујамчио — нећу рећи као наша земља, али бар толико — сва наслеђа на сина, синовца, итд. У опште ја сам рећао злоупотребе, које чине власти, што и стенографске белешке тврде, и казао сам, да је ондашња влада, разуме се и они чиновници, који су уређивали аграрни закон, дала већу снагу и силу Турсцима, но што им је и сам Султан дао.

Ja не знам какво је стање народа, који се сад прогони и који тамо стално живи, али Сеничани, које смо ми Драгачеву кулуком спровели, прошли су са великим пртљазима и богатим товарима и стоком. Они су већином у равницама — у дилу — избрали место, и кроз годину, годину и по дана долазе Арнаути и гоне их. Полицијска власт гура их по шумама, и они нису хтели ићи, но се враћају гољи... Прошли су без стоке, без богатих својих терета.

Она гарантија коју је дао г. министар финансија, она је врло слаба, она је шарена варка за децу. Добро ће бити само онда, ако може убрзо да се помогне. По закону, који сам ја изнео, и којим је раји царем турским ујемчена имовина, утрине нису биле ничије, но онога, ко их окрчи и засади. За утрине нису ништа давали Турцима, а сад је дато Турцима да могу пет пута наплаћивати ту земљу... Све ово што је мој поштовани друг Алекса изнео, све је то јад и невоља. Г. Министар, што је казао да ће им помоћи, ја у то сумњам, јер надам се да ће се појавити какав други Матија Бан или повишење чиновничких плати. (Граја).“

Министар иностраних дела, заступник министра финансија (834):

„Мени је жао, господо, што морам да почнем мој садашњи говор са оградом против изјаве г. Ранка Тајсића. Ja не знам да је икад која српска влада постојала, која је могла хотимице нешто казати у очевидној намери да то буде само варка. Ако је икад било такве владе, ја мислим да се то не може применити на ову владу... Ја сам мало пре рекао, да ми заиста налазимо да треба из човечности, из дужности и из поштовања према жртвама тих људи, да помогнемо том крају. Сад могу да додам да морамо гледати да се учини нешто у смислу овом, морамо се старati баш зато, што из стања које тамо постоји, прети друштвена опасност.“

Немојте мислити да ви само имате срца за народ, да само ви имате зебије од нагомиланог капитала. Тако исто и ми увиђамо опасност од тога, само може бити ладније сматрамо то, јер нам је дужност да будемо праведни према свима редовним друштвима, како према ономе који је богат, тако и према ономе, који је сиромах.

Ми смо заиста одушевљени да помогнемо том народу. Ми ћемо се трудити, размишљаћемо о томе, а и ви нам помогните. Ја сматрам ту ствар као хитну и она ће се изнети на дневни ред одмах чим се сврши железничко питање, пошто видимо

да ли има могућности, да Србија може наћи новац. За вас све као и за мене јасно је, да се не може помоћи, ако паре нема. Не би могло бити ни онако, као што г. Вељко каже, но би требало гледати да се кредит наше државе убрзо поправи, да српска држава у скоро наће зајам, јевтињо и под добрым условима, па да држава сама купи те земље и да их да тим људима, па да они постепено одплаћују. То је једино што је могуће учинити."

Аранђел Маринковић (835—836):

„Ја нисам хтео ни да га говорим о овом предлогу, пошто сам чуо одборско мишљење да се ова ствар упути влади на оцену, али само ми је жао на неколико речи, које исказа г. предговорник Дидић, да је лајске године закон о аграрним одношајима решен као преко ноду. То је за цело истина. Нама тај предлог није дат да га прочитамо раније, него нам је поднет пред сами полазак скупштине, и тако нити смо могли да га сами прочитамо, нити пак да се о њему споразумемо са посланицима, који су боље познавали ту ствар.

Истина је и то; да је г. Ранко Тасић говорио да се предлог одложи до идуће скупштине, али ми нисмо разумели да би влада пала, ако се тај предлог не би решио још на овој скупштини, на којој је и поднет, нити нам је то когод био објаснио, те да смо из љубави да одржимо владу гласали да се предлог прими. Но ми смо сами мислили: како ћемо да одложимо овај закон, кад не знамо шта да радимо без њега. Кад који оде код кмета он му каже да нема закона, кад оде код начелника срског и он вели да нема закона.

То је нас принудило те смо ми казали: господо и браћо посланици, молимо вас да проучите тај закон и да га решите и нас да поучите како ће бити боље.

Што неки кажу, да посланици из новоослобођених предела тако раде и ове године на скупштини, и да само подржавају владу, ја то никако не примам да је то тако; јер смо и ми дошли да колико можемо и колико разумемо радимо на добро овога народа. С тога, браћо, ако смо вам тешки, а ви нам то кажите, па да идемо кући. То је казао Арса Дреновац и ја сам то чуо.

Што се тиче ових јадника у новоослобођеним пределима, за цело је велика несрећа код њих. Има једно село урезу јабланичком округа топличког, које се зове Кацабаћ. То је село био узео један човек, а они остали били су му чипчије. Па кад је дошло да се то село даје под аренду, онда је изашло 3390 дуката, а то све са ујдурмама оних, који су тиме др-

жали лицитацију; људи су се жалили, али им није ништа помогло. Док се урезу јабланичком плаћало по 4 гроша на ланац земље, дотле ми морамо да плаћамо толико грдну суму од 3390 динара; то нам је било чудно, али шта ћемо кад нам је то добро учинила срсска власт, која чини више богаташима по вољи него сиротињи.

Тамо је код нас у комисији г. Живко Недић као председник, а са њим неки Светозар Тутуновић, адвокат, па као Бели Мемед запали у то место и чине чуда. Ми смо се жалили министру правде и молили га да се укоре ти људи, јер народ пропаде од те велике несреће. Чујем да је г. министар одредио другога, али тај још није тамо дошао, и ако би било нужно док народ не пропаде; јер господо, то је несрећа, кад се једном селу подигне цена 15. 10 и 5000 дуката, и народ мора да пропадне ако то тако остане.

С тога молим браћу посланике да расмотре овај закон, па ако ми не разумемо са свим, онда нека нас и они обавесте како би се овај закон поправио и удесио, те да народ не пропадне.“

Поп Марко Петровић (836—837):

„Сва тежина овога питања, које је сад на претресу, посљедица је онога закона о аграрним одношајима, који је онако неразмишљено примљен од препрошле скупштине. Даје се више пажње обраћало при прављењу тога закона на његове ове тешке посљедице, данас би се мање суза пропливало од стране те сиротиње. И ако се чим год може помоћи томе ојађеном и отољелом народу, то би му се помогло с исправком тога неправеднога закона. Но мени се чини да ово није ни први ни последњи плод нашег законодавства, који се има окупати у судама сиротиње.

У колико сам ја пратио ту ствар, мени се чини да им ни сама та исправка неће помоћи. Што год је било лепших имања, то је већ прешло у руке појединих господара, и ми ту њихову својину морамо поштовати код наших постојећих, писаних закона, код постојећих права на својину. Није то једини случај само у ослобођеним пределима да имање сиротиње прелази у руке богаташа; то је стање и та неприлика и код нас, у старим границама почело се јако одомаћивати, особито после ратних неприлика, и имање нагло гомилати се у руке појединача, што нас мора озбиљно забринuti како да се стане на пут овоме злу.

Основна је мисао законска: да се својина мора поштовати. На куповини приватној и јавној, ко да пару више, његово

је прече право. Против тога ратовати да-
нас је врло тешка ствар. Тешкоћа је ова
у толико већа, што наше законе и пишу-
и извршују само они, којима је у интересу
да се одржи и продужи постојеће ста-
ње. Једини је спас, који са запада и се-
вера Европе, где су се ове неправде нај-
већима одомаћиле, провирује као нека по-
моћ, једна општа идеја, која ће рашич-
тити ову голему друштвену неправду, и
ко буде срећан да је доживи, тај ће бити
у стању и да ужива ту друштвену благо-
дат и правду, која ће се тада остварити,
на срећу угњетаваног и намученог чове-
чанства. А дотле, господо, слабе ће вајде
бити од свеколиког упирања појединаца
да спасу своја човечанска права од не-
правде и тираније грамзљивог друштва.
Ми можемо овде јадиковати и пролевати
сузе против те друштвене неправде, али
ми се не ћемо тиме ништа користити. Вла-
да истина нешто обећава, али обећава оно
што није кадра да испуни. Земља је дис-
кредитована и нема поверења каквог би
требала да има па да у оваким тешким
приликама нађе себи јевтино светског ка-
питала у помоћ, до жељених бољих при-
лика, те да спаси од пропasti своје др-
жављане, а то су, господо, посљедице гре-
ха, који су пали на ову земљу због суви-
шног веровања онима, који су били негда
на власти и који би нам требали да по-
служе као школа за будућност.

Све што можемо овде да учинимо, то
је: да се школујемо овим тешким искуст-
вом те да се не уљујујемо шареним на-
дама, које нам дају они, који су на власти,
неко да радимо онако, како сами на-
лазимо да интереси нашег народа захте-
вају.

То је по моме мишљењу једина корист
коју можемо поцрпети из овог случаја;
иначе овим бедницима ништа помоћи не
можемо кад и ми сами помоћи требамо.“

Дина Љотић (837):

„У нашем срезу било је доста спахија,
па и сад долазе. С тога ја молим владу и
браће посланике да се постарају како да
се хлебом рани, а не овако да се пати и
пропада док по неки постају спахије. Јер
тај народ, који се тамо доселио, он нема
где више да се враћа преко границе.“

Јован Рајичић (837—838):

„...наша браћа из ново-ослобођених
крајева... веле да су место некрштених
спахија добили крштене. Ја јако жалим
зашто да ти људи пате сад толико, колико
нису ни пре патили под Турцима. Ја бих
молио владу да узме у призрење све ове
разлоге и тужбе, па да те људе који чине
зла позове на одговор и осуди, и да их

примора да уступе те земље, пошто су их
купили.“

Ја сам чуо од Милована Спасића да је
имао и приподевао људима да једу шашу.
Ја сам га питao може ли он да једе ша-
шу, и кад ми је рекао да не може, ја сам
му рекао: па зашто ви казујете овим љу-
дима да се тим помажу, кад знаете да то
није добро? Ја се управо не могу да научу-
дим, како су могле да се чују оваке речи
од оваквог человека и чиновника, који је
још и саветник? С тога бих молио владу
да се постара о начину како да се тим
људима помогне, макар ми мало и притр-
пели, само да ти људи немају узрока да
се жале, да им је од наше власти горе
нега под Турцима.“

Поп Бока Милетић (838):

„... Но, господо, мени се чини да је
све узалуд и оно што је влада изјавила
и оно што посланици желе залуду је за-
то, што смо ми овде осуђени од највишег
европског суда, од берлинског конгреса,
и ми ту осуду морамо сносити... Осуда
та од берлинског конгреса повукла је за
собом као посљедицу и закон о аграрним
одношајима у ослобођеним пределима.“

Миља Миловановић (839):

„Предлогом овим, који је поднет, у
главном се иде на то, како да се тим
људима у ослобођеним крајевима помогне
те да одкупе имања, која се сад тамо
продају од Турака.“

За мене то врло чудно изгледа каква
имања Турци могу имати на продају?!
Комисија, која је сакупљена била на бер-
линском конгресу, решила је да се тур-
ски дуг исплати, у колико га падне на
новоослобођене крајеве.

Сад питам ја: ко ће платити турски
дуг, да ли Србија и старим границама мо-
ра да исплаћује тај турски дуг, на доби-
вено земљиште, без обзира на то што она
није ништа дужна? По моме мишљењу
тај турски дуг ваља да исплати земљиште,
које смо ми присаједили.

Ја никад не бих дозволио да се Тур-
цима плаћа дуг и од старе Србије, него
од новоослобођених предела. Дакле, они
који имају имање у новоослобођеним кра-
јевима, па и Турци, који нису сад у Ср-
бији, они су дужни да најпре исплате дуг,
који сразмерно на њих пада, па тек онда
да добију право да имање своје могу
продавати, а пре не.“

Илија Стојиљковић (840):

„Молим да вам докажем како се про-
дају та имања. То је продаја грозна. Које
је имање коштало 1000 дуката, сада се
продаје 10.000 дуката, а које је коштало
500 дуката, то се сад продаје 5000. Лајске

скупштине узакоњено је, да Турци имају права да за 7 година у новац и за 8 година ух рану наплаћују. Тада закон наш народ нема, али се говори да га има у Недића, но он га народу не објашњује. Тада г. Недић узме те спахије, и по 4—5 партије грађана на интове па понесу по један аков пива, по један аков вина, понесу још по 3—4 ћурке, па оду у село и по неколико дана пробаве, а не изиђу да ошашују земљу, да објасне народу шта вреди земља, нити то шта треба по закону да се плаћа, а шта не треба. А треба да се каже народу, да се мора девета част плаћати, а не цело; јер су Турци узимали само девету част. То г. Недић не објашњава народу. Комисија каже, а и Недић каже: дете, шта ћемо, ајдемо да проценимо земљу. Па сељаци муче се, не знају шта да раде, а они кажу: хајде, дајте му 3000 дуката. Турчин пак ише 7 и 8000 дук. цес. Они онда навале, а има по 30 и по 40 душа, па навале на народ те се тако после плати по 5 и 6000 дук. цес. имање, које не вреди ни 1000 дуката.

Тако је било и у Дражевцу. Седели су тамо три дана, па ту позву сељане из Бели брег, те навале на њих, па држ овамо, држ онамо, еле за 15 кућа погодили за 2000 дук. цес. а не вреди ни 200 дуката. Оданде отиду у Крупац и ту продаду земљу за 2600 дук. Браћо, тамо је све сама гола сиротиња у Бога, па те њиве не вреде ни 500 дук. цес., а продато је за 2600 дуката. Отидну после у Берчинце, тамо има само 10 до 12 кућа, и то се продаје 1200 дук. цес., а не вреди ни 200 дук. цес. Тако једног дана комисија позве у Топоницу неколико села: Комренчане, Чамурличане и друге, па цео тада народ три дана држи. За Комрен Турчин иште 10.000 дук. цес. Они су дали 1000 дук. цес., па 2000 дук. цес., а Недић узео па навалио на сељане да му даду 5.000 дук. цес., па 6000 дуката.

Тако исто учинили су са селом Врелом. Њега су погодили за 105 хиљада гроша, а свега има 17 кућа што не вреди ни 15 хиљада гроша, јер је пре 10 година то село купљено за 14 хиљада гроша.“

Марко Милојковић (840):

„Овде се чуло доста напомена, да је комисија у раду чинила злоупотребе; зато бих ја предложио да се одреди једна комисија, која ће злоупотребе да испита. (Жагор).“

Потпредседник (840—841):

„Стављам на гласање одборско мишљење да се да влади да она размисли о извршењу овог предлога. Ко је за ово ми-

шљење, тад нека седи; а ко је противан, нека устане. (Сви седе). Оглашујем да је скупштина примила одборско мишљење.“

РЕШЕЊЕ

Суда Округа Нишког I Одељења, надлежног у спору

Хабибе, кћери Рашид бега, коју заступа Хусејин Бегташевић, Челебије, кћери Рушид бега а жене Хусејин бега Азис Беговића коју заступа Мамут Ага Имер Агић, Емине кћери Рушид бега коју заступа Асан бег Мустаф беговић и Аруфе ануме Хуршид Агића а жена Паша Агинчета, коју заступа Емин Паша Агић, сви из Лесковца, као наследника пок. Рушид бега Али Пашића, б. из Лесковца

Противу

Сељана села Горње Лакошице, које заступају пуномоћници:

Крста Влајић и Борђе Ракић онд.

Решавали су:

Председник

А. Б. Грујић

За Одкуп од господарлука

Судије:

Р. Ј. Сарановац

Љ. Симић

Изабрани чланови

Али Ага Амет Лалић

од стране господара

Мустафа Сулејмановић

Пејча Митић

од стране Сељана

Стојко Цветковић

Деловоћа писар,

К. Ж. Бурђевић

По свршеном извиђању, а по размотрењу акта

Суд је нашао:

1. Да је овај господарлук једном био расправљен решењем Аграр. комисије од 14 Септ. 1881 год. № 619, но без ових господара, и ако су они пријаве своје благовремено поднели били Аграр. комисији, или без пуномоћија које им је било на преводу код Министарства Спољних послова, те њихови пуномоћници без своје крвице нису могли комисији представити и пуноважно их заступати; сем Белебије која је законо заступљена и њој одкупна цена горњим решењем Аграрне комисије одсечена у 4 900 гр. чар. и која овде представља свога брата Али бега као пријам-

ника права његовог примања од свог господарлука.

2. Да је Суд, према оваквом стању ствари, а на захтев пуномоћника господара № 10176 10237 10481 и 11772, с ходно објаснењу Г. Г. Министра Правде и Финансије од 9 Марта 1883 год. № 963

АН 3502
и објаснењу истих Г. Г Министара од 4
3098

Августа 1884 год. № 1246 решењем својим

од 14 Јуна 1885 год. № 10 481, дозволио овим господарима нову оцену њихова господарлука у селу Г. Локошници сем Челебије која је од тога одбијена решењем од 14 Марта 1884 год. № 3702.

3. Да су пуномоћници господара у акту № 10105/84 год. а на основу чл. 15 аграр. зак. изабрали од своје стране Асан бега Мустаф беговића и Мустафу Х. Јашаревића, а пуномоћници туженог села Стојка Цветковића и Пејчу Митића из Бабичке, који ће као чланови Комисије заједно са Судијама овога суда решавати о изнадаску средњег годишњег прихода.

4. По овоме да би Суд правилно могао оценити средњи годишњи приход овог господарлука, изашао је у ово село на дан 30 Августа 1885 год. (види акт № 1082), које постоји између атара села Бабичке, Разгојне, Д. Лакошнице, Дрљевца и Црковнице, па пошто је размотрio цео простор и квалитет зиратних земаља, уверио се је да је простор према броју кућа до вољан а земље да су по квалитету слабе.

5. На рочишту које је за расправу овога господарлука одређено било пуномоћници господара у акту № 3815 представили су да су у овом селу биле 14 кућа под господаром Рушид бегом, који је умро оставивши сина Али бега и кћери Челебију, Хабибу, Арифу и Емину, да Челебија има право да две петине овог господарлука јер је једна петина куповином од брата јој Али бега прешла на њу, а остале три сестре да имају по једну петину и тако цео овај господарлук има се веле поделити на пет части и на све наследнике Рушид бегове равномерно поделити даље, да су њихови властодавци од сваке куће годишње имали прихода:

од Параспуре	200	ока
Белога жита	1100	—
Кукуруза	350	—
Сламе	3000	—
Дулумско	3 ½	гроша чар.

Па су тражили да им се ова накнада у новцу одреди, означујући, да је цена хра-

ни била, и то: белом житу 0,10 дин. од оке, и слами 0,2 дин, и да им се средњи годишњи приход досуди од конца Априла 1881 год. као дана поднете пријаве.

6. Да су пуномоћници сеоски, изјавили да су за време турске владавине у њиховом селу биле свега 14 кућа под господарском ових господара, и да је свака кућа могла дати годишње прихода господарима и то:

од параспуре одсеком од		
свих 14 кућа	550	ока
Белог жита	1100	—
Сламе	800	—
дулумско	30	гр. чарш.

7. Да је суд према овако неједнако представљеном средњем годишњем приходу, приступио саветовању са члановима интересованих страна о изналаску средњег годишњег прихода при коме саветовању, чланови од господара изабрани и то: Али Аге Амет Лалића и Мустафе Сулејмановића, које су пуномоћници господара на место Асана и Јашаревића, који нису овде, изабрали, показали су да ови господари од сваке куће имали годишње приходе и то:

параспуре	180	ока
Белога жита	900	—
Кукуруза	250	—
сламе	1200	—
дулумско	42	гроша чар.

А Пејча Митић и Стојко Цветковић, нашли су: да су ови господари у средњу руку могли имати прихода од једне куће и то:

Параспуре	40	ока
Белога жита	100	—
Кукуруза	11	—
сламе	100	—
дулумско	42	гр. чар.

8. Да суд према овако неједнаком мишљењу изабраних лица о изналаску Средњег годишњег прихода није могао усвојити ни једно ни друго мишљење, већ је по своме сопственом убеђењу које је прибавио приликом увиђаја деветарских земаља на лицу места нашао да би ови господари могли имати у средњу руку годишњег прихода и то:

Параспуре	80	ока
Белога жита	200	—
Кукуруза	50	—
сламе	300	—
дулумско	42	гроша чар.

од сваке куће и кад се ова количина пло-
дова претвори у новац по цени напред оз-

наченој, онда излази да су господари од сваке куће добијали у новцу годишње по 47.40 динара која сума кад се према чл. 26 аграр. зак. помножи са (7) седам онда производ овај у 331.80 дин. представљаје целокупни одкуп једне куће.

Но како су ови господари поднели пријаве своје за овај господарлук још у Априлу 1881 год. па при овој новој расправи тражили да им се и неуживани приход за 1881 1882 1883 1884 и 1885 годину досуди, — то им се и овај према чл. 34 аграр. зак. досудити има, који приход по 47.40 динара рачунећи на годину износи 237 која сума кад се дода оној суми од 331.80 дин. онда износи цео одкуп овог господарлuka на једну кућу 568.80 динара коју ће им накнаду тужени сељани дужни бити исплатити према чл. 27 аграр. закона.

А земље коју су сви сељани као своју баштину радили и од њих деветак и остале дажбине овим господарима давали, имају остати у искључиву својину ових сељана по чл. 2 и 5 аграр. зак. као и право на винограде које су страни сељани а у њиховом атару радили.

Са наведених разлога, а на основу другог става чл. 36 аграр. зак. и са призрењем на чланове 18.29 и 41 истог закона, суд

РЕШАВА

Да све земље у атару села Горње Лакошице постојеће, које су ови сељани под деветак радили и као своју баштину држали остану и даље у њихову искључиву својину, и то како ове тако и оне које су господари за своју својину оглашавали, а они да дужни буду платити својим господарима седам хиљада девет стотина шесет три динара и двадесет пара динарских.

Ову одкупну суму дужни су сељани да положе господарима од данас па за три месеца. Но ако они у овоме року неби у стању били да ову суму исплате, онда да дужни буду исплатити је од данас па за пет .5. година и то сваке године О Митровудану по једну петину од одређене накнаде починући са првом петином од Митрова дана 1886 год. но са 6% год. интересом који ће се рачунати по истеку горња три месеца а то је од 7 Августа ове год. па у напред, и то на ону суму коју не би сељани на одређено време положили, па док је неположе.

Свака страна да плати својим вештачима по 6. динара дневно на име дијурне, и то пуномоћници господара: Али Аги Амет Лалићу и Мустафи Сулејмановићу

из Лесковца по шест динара за по три дана, а сељани Пејчи Митићу и Стојку Цветковићу, из Бабичке, оба у срезу заплањском, такође, по шест динара за по три дана.

Од горе именоване досуђене суме у 7963 динара и двадесет паре дин. господаркама Емини, Арифи и Хабиби има припасти по једна петина а Челебији остале две петине дела за се и као пријемници права брата свога Али бега.

Решење ово које је по чл. 23 Аграр. зак. одмах извршно издати у препису пуномоћницима обеју по један извод а полицијској власти писано је за наплату вештачке дијурне а одсечена одкупна цена за овај господарлук по решењу аграр. комисије од 14 Септембра 1881 год. № 619 неувреди јер улази у нову суму данашњим решењем одсечену. Тако решено у Суду Округа Нишког I. Одељења 16 Маја 1886 године № 3815 у Нишу

деловоћа писар, Председник Суда,
Коста Ж. Бурђевић АБГрујић

Краљ. срп. министарство
финансија
Збр. 3301

10. Декембра 1886
Београд

Сељани села Гор. Локошице у Срезу Заплањском Окр. Нишком, по решењу Суда Окр. Нишког од 6 Маја ове год. № 3815 имају да плате на име одкупа од господарлuka својим господарима: Хабиби, Челеби и Емини кћерима Рушид беговим и Арифи Ануими Рушид Агића и жени Паша Аганчeta седам хиљада девет стотина шесет три динара и 20 паре под условима у решењу изложеним.

По извешћу Суда округа Нишког од 1 и 4 ов.мца № 9504 и 9797 на делу Еминином, Арифином и Хабибином нема никаквих терета и забрана.

По извешћу Начелника Среза Заплањског од 3 и 25 ов.мца № 3392 и 3581 на делу Еминином, Арифином и Хабибином нема никаквих забрана нити су сељани дали што на име одплате.

По пуномоћију преведеном и потврђеном код нашег Министарства иностр. дела под 7 Мајем 1883 год. № 5030 заступник је Хабибин Хусејин Бакташевић.

По пуномоћијима потврђеним код нашег Министарства иностраних дела под 29 Августом пр. год. № 9116 и 8 Августа пр. год. № 6976 а последњем пуномоћију и по преносу потврђеном код Нашалника Ср. Лесковачког под 29 Септембром ове год.

№ 9277 заступник је Арифин и Еминин Асан Бег Мустаф Беговић.

По приложеном решењу Хабиби, Арифи и Емини припада по једна петина 1/5 од целокупно досуђене суме за цео господарлук.

Предајући каси аграрног зајма у прилогу под ./. решење о расправи овог господарлука у прилогу под .//. два пуномоћија, препоручујем јој да по приложеном решењу досуђене суме Хабиби, Емини и Арифи исплати њиховим заступницима под условима прописаним за исплате овога рода и са исплаћеном сумом задужи сељане села Г. Локошице за рачун аграрне касе.

Министар финансије,
Чедмијатовић

Хабиби главни 1592.65

Инт. од 7 Авг. до
10/XII 886 г. по

6% 32.65

св. 1625.30

за вишак инт. 9.90

за трошкове 24.40 34.30

издати 1591.60

Арифи и Емини гл. 3185.30

Инт. од горњег дана 65.30

3250.60

За вишак инт. 19.50

за трошкове 48.75 68.25

издати 3181.35

Ст. Степановић

ПРИЗНАНЦА

На четрнаест хиљада и четрдесет динара, коју суму новаца доле подписаним признајем, да сам примио из касе аграрног зајма, као рест припадајуће ми суме за продато имаће сељанима села Мачковца у срезу Косаничком окр. топличком на основу решења Господина Министра Финансија од 29. Септембра т.г. ЗБр. 2353.

Монета:
702 нап. по 20—14.040.д.

1. Октобра 1886 год. (турски потпис)
У Београду то јест:

Мехмед Агушевић
из Приштине
потписао,
М. Магазиновић

УГОВОР

Који се данас закључује између Мехмеда Агушевића из Мачковца и сељана села Мачковца, а имено: Јеврема Симића, Милована Косовца, Милована Пећанца, Радојка Чарапића, Васе Бутића, Милосава Радивојевића, Петра и Младена Чакића, Мијаила Милуновића, Милентија Радојичића, Глише Савића, Пауна Младеновића, Петра Тошића, Нике Илијића, Павла Тосића, Данче Веселиновића, Игњата Миленковића, Видосава, Јанка, Огњана и Младина Милисављевића, Милована Јаковљевића, Гвоздена Лукића, Дије Мильковића, Вуја Јовића, Васе Ракића, Тимотија Симића, Илије Нешовића, Деспота Нешовића, Нићифора Нешовића, Глише Станчића, Кара Младеновића, Милентија Мутавчића, Мила Станичића, Тодора Станичића, Радивоја Мишовића, Миливоја Недељковића, Радоја Станисављевића, Богомира Милићевића, Ристе Стевановића, Борисава Луковића, Милутина Челића, Милосава Шуловића, Војина Шуловића, Паја Радисављевића, Радојце Гмитровића, Вукоја Савића, Петра Недељковића, Николе Пендића, Јевремија Милисављевића и Пауна Јаковљевића сви из Мачковца, који се закључује на следећи начин:

Иво Ја Мехмед Агушевић продадог своје Село и мојих задругара кога имамо у селу Мачковцу а уживамо по тапији потврђеној код суда округа Топличког 11. Октобра 1884 год. № 8.480 напредименованим сељанима за (2000) две хиљаде дуката или (24.000) двадесет и четири хиљаде динара. С том погодбом да ли су ми сад одмах (1000) једну хиљаду дуката или (12.000) дванаест хиљада динара а овогуку суму од једну хиљаду дуката да ми даду о Бурђеву-дне 188шесте године. тако да ако ми не плате на време да ми плате интерес од данас па до наплате дванаест од сто годишње и све трошкове и обезбеде око ове наплате; ако ми о Бурђеву-дне 188шесте године положе сва новац нећу им интерес наплатити но ћу им пренети тапију и њих убаштинити.

Ако би онији спремили новац да ми даду у року а ја се ту неби десијо одобравам да новац положе суду и сами себе убаштине.

Иго Ми Јеврем Симић, Милован Косовић, Милован Пећанец, Радојко Чарапић и сви остали напред подписать пристајемо на све услове напред поменуте у првој тачци овога уговора Мемеда Агушевића, стим: Да ћемо му сви један за свијех и сви за једног горњи дуг платити и од наше стране између нас овлашћујемо Борисава Луковића, Стојка Чарапића, Нику

Илијића и Пауна Младеновића да они исплате сав овај дуг у обе рате и при последњој исплати да од Мемет-аге приметапију у место себе и у место нас.

Оваква два равногласна уговора потврдићемо код власти, један ће бити код Мемет-аге а други код Борисава Луковића, Стојка Чарапића, Нике Илијића и Пауна Младеновића.

22. Априла 1885. г.
у Куршумлији

Уговорачи
(турски потпис)

Мехмед Агушевић
Борисав Луковић
Стојко Чарапић
Ника Илијић
Паун Младеновић
Огњан Милисављевић
Милован Косовац
Милован Пеђанац
Радојко Чарапић,
Обрад Чарапић
Васа Бутић
Милосав Радивојевић
Петар Чакић
Младен Чакић
Мијаило Милуновић
Милентије Радоичић
Глиша Савић
Петар Тошић
Павле Тошић
Данче Велимировић
Игњат Миленковић
Видосав Милисављевић
Јанко Милисављевић
Миладин Милисављевић
Милован Јаковљевић
Гвозден Лукић
Дила Мильковић
Вуја Јокић
Васа Ракић
Тимотије Симић
Илија Нешовић
Деспот Нешовић
Нићифор Нешовић
Глиша Станичић
Каро Младеновић
Милентије Мутавџић
Мила Станичић
Тодор Станичић
Радивоје Мишовић
Милутин Челић
Милосав Шуловић
Војин Шуловић
Паја Радисављевић
Радојца Гмитровић
Вукоје Савић
Петар Недељковић
Никола Пендић
Јевђеније Пендић
подп. Мил. Секулић

Да су Мехмед Агушевић Арнаутин из Мачковца, с једне и Борисав Луковић, Стојко Чарапић, Ника Илијић, Паун ММладеновић са још њих четрдесет и осам сељана села Мачковца, који су у овом уговору подписали и који их подписать лично познаје с друге стране, личним предстанком пред ово-српском влашћу уговор овај у свему за свој признали и међусобно овако уговорили; Начелник среза Косаничког тврди с тим: да је прописана такса у 46.20 динара у маркама наплаћена и на акту под бр. 2782 утиснута.

№ 2782
30. Маја 1885. год.
Куршумлија

М. П.

по наредби
Начелник Српског
Писар,
(потпис нечитак)

РЕШЕЊЕ

Суда округа нишког I. одељења, одређеног
у спору

Ибраима Алиовића, турског чиновника из Прилепа, кога заступа Мамут Хусејин Спајић, трг. из Ниша, Хатице — Катице, ж. Рецепа Барјамовића из Битоља, коју заступа муж јој Реџеп, и Косиде удове Рустема Абдуловића, такође из Битоља, коју заступа Абдурахман Х.Мустафић дув. из Ниша, а овога опет Мамут Х.Спајић. Све пак ове заступа г. Свет.Арсеновић адв. из Ниша.

Против

Сељана села Јелашнице, које заступа г. Владимир Миленковић адв. из Ниша

За расправу господарлuka
Решавали судије:
Светозар Јањић
Љубомир Симић
судећи спркетар,
Вићентије Петровић (правн.)
деловоћа писар,
К. Ж. Бурђевић

Налазећи да је овај предмет потпуно извиђен, суд узима у вид:

I. Да су тужиоци (бив. господари) пре-
судом Апелац. суда од 3. Септембра 1884
год. № 2149, која је и решењем Касацио-
ног суда од 5. Новембра пр.г. № 3887. за

снажну оглашена, доказали да поравнење од 25. Јануара 1882. № 167. које је Новак Јовановић у име њихово са сељанима села Јелашнице закључио пред аграрном Комисијом о откупу господарлука, не вреди. И да су према оваком стању ствари тужиоци тражили да се поменути господарлук расправи по аграрном закону представљајући тражбу своју на рочишту под № 1723. да су могли добити од господарлука на име прихода од деветка и то од свију 60 кућа (Од којих је Ибраим имао 36 кућа, Катица 20, а Касида 4 куће) годишње а на име:

1. Од стрмног жита (пшенице, јечма, овса и ражи)	23 300	ока
2. од кукуруза	24 550	"
3. од сламе рачунајући по једну оку жита три оке сламе	69 900	"
4. од параспуре на кућу по 200	12 000	"
5. од винограда на годишњег прихода тражили су	1200	гр. чар.

Накнаду за овај господарлук тражили су да им се одреди у новцу, признајући да је цена храни била и то: пшеници, јечму, ражи и овсу по 10 пафа дин. од кое и слами од две паре дин. од оке. Тражећи и приход од дана пријаве овога господарлука, и заступник тужилачке стране представљао је да су господари у овоме селу имали и својине, али и ову ставља под деветак односно Ибрахима и Касиде, а земље које су биле својина бив. господарке Катице држе и раде деветарске куће Османмана Деличића, за то ће од њих и да тражи ову својину а од тужених не тражи.

Атар овога господарлука лежи између атара села: Бање, главног друма, реке Нишаве, села Рајтова, Чукљеника, Бончарева, Куновице и Просека, а по нахочењу суда приликом увиђаја деветарског земљишта ово је средњег квалитета, јер оно по висовима средњег је квалитета, док оно поред Нишаве и у равници доброг је квалитета земља.

II. Да је пуномоћник тужених сељана села Јелашнице признао да су тужиоци као бивши господари сељана узимали од ових приход од деветка и то:

Од белог жита и кукуруза, као и од сламе, а на име параспуре да су им сељани давали по 20 ока жита. Није признао да су господари имали право на приход и од винограда, нити им признаје количину коју траже од сламе, јер је претерана.

Са своје стране одређује годишњи приход који су бивши господари на 60 кућа могли имати у 840 динара; јер је земљиште вели пријављено пописној комисији велико у 9307 дулума рачунајући ове виногrade и утрине од којих господари нису имали нити узимали приход, као и кућне плацеве, воденице и воденичишта. Према овоме зиратне земље било би само на 6000 дулума са које су имали право на приход, а то је мали простор за 60 кућа. И тако да су господари могли добити од деветарских земаља годишње од разне хране свега 8000 ока.

Признао је да тужиоци Ибраим, Касида и Катица имају право на половину господарлука у Јелашници а то је на 60 кућа као и вредност — цену — храни, коју је тужилачка страна одредила.

III. Да је према овоме што се парничне стране не слажу о средњем годишњем приходу суд узео реч од вештака обе стране па вештаци господара: Ибиш Мамутовић и Борђе Пржий изјавише: да су господари могли добити прихода на име деветка од једне куће годишње и то:

1. Од пшенице, ражи, јечма и овса свега	700	ока
2. од кукуруза	400	"
3. од сламе и плеве	1400	"
4. од параспуре	120	"

А вештаци сеоски Гроздан Митровић и Рајко Богдановић изјавише: да би господари на име деветка могли добити годишњег прихода од једне куће и то:

1. Од пшенице, ражи, јечма и овса	150	ока
2. од кукуруза	120	"
3. од сламе и плеве	150	"
4. од параспуре	50	"

Према овоме а пошто се вештаци обеју парничних страна не слажу у мишљењу односно изналаска средњег годишњег прихода; то се ни суд није могао придржити мишљењу вештака ни једне парничне стране; већ је по своме убеђењу које је добио приликом увиђаја како простора тако и каквоће деветарског земљишта напуштао:

Да би господари могли добити на име средњег годишњег прихода од једне куће у име деветка и то:

1. Белог жита (пшенице, јечма, овса и ражи)	220	ока
2. кукуруза	150	"
3. параспуре	80	"
4. сламе и плеве	600	"

Па пошто су тужиоци тражили да им тужени исплате откупну цену у новцу, то се изнајени средњи годишњи приход у храни има да претвори у новац, по цени о којој су се парничне стране сложиле. На тај начин излази да би господари могли добити на име прихода од деветка од једне куће годишње у новцу 57 динара, а на 60 кућа 3420 динара.

IV. Да по члановима 2 и 3 аграрног закона све зиратне земље које су тужени сељаци у турско време под деветком радили, имају да остану њима у својину, но да су дужни за то дати бив. господарима накнаду која се има одредити по чл. 9 и 26 аграрног закона.

Тако исто тужени су дужни да накнаде бив. господарима и приход за време од кад су се за своја права пријавили аграрним комисијама по чл. 34 аграрног закона; а то је за године 1881, 1882, 1883 и 1884 год.

Према томе откупна цена бив. господарима изналази се, кад се пронађени годишњи приход који је у новцу помножи (7) седам и томе дода приход још за четири године, на које бивши господари имају права. Дакле кад се поменути годишњи приход помножи са бројем година (11) једанаест (н.пр. 3420x11) онда ће тај производ који износи 37.620 динара представљати целокупни откуп који су тужени дужни да исплате бив. господарима у року одређеном чл. 26 аграрног закона за три месеца или по чл. 27 истог закона за пет година по 6% годишњим интересом.

Како тужена страна није признала тужилачкој страни у дажбину као приход од винограда, то се тужиоци имају по чл. 24 аграрног закона за ову тражбу упутити да то особеном грађанском парницим траже, ако мисле да ће успети у томе.

V. Да су интересоване стране одговорне свака својим вештацима за дијурну по чл. 41 аграрног закона.

Из ових разлога и погледом још и на чл. 23 агр. зак. и претпис г. Министра Правде 26. Јуна 1884 год. № 2674; суд окр. нишког I одељења који овде представља аграрни Комисију

РЕШАВА:

Да сељани села Јелашнице и то: Милош Коцић, Коца Радосављевић, Риста Радосављевић, Вуја Голубовић, Стојанко Патрапановић, Кита Патрапановић, Милош Магдић, Мита Џивџановић, Китан Митић, Ранђел Цветковић, Коца Копилаш, Петко Коцић, Станко Копилаш, Стеван Коцић, Тодор Чупић, Милош Шошић, Гроздан Шо-

шић, Ћветан Шошић, Станко Шошић, Ђеветан Терзија, Недељко Кованџија, Живко Деда Јанковић, Таса Ранчић, Ранђел Ранчић, Станко Ранчић, Јованча Цветковић, Младен Пасторак, Јован Пардоа, Петар Паунковић, Станко Велић, Петар Велић, Станко Богдановић, Стојанко Богдановић, Џветко Јованчић, Милько Ратковић, Величко Ратковић — који су били под господарлуком Ибраима Алијовића, плате на име откупне цене помен Ибраиму за земље које су под деветком радили једн пут за свагда двадесет и две иљаде пет стотина седамдесет и два (22 572) динара.

Сељаци који су били под господарлуком Касиде жене пок. Рустема Абдулића, и то: Станко Каракачевић, Недељко Чупић, Јован Куртић и Јован биров, да плате бив. господарки Касиди на име целог откупна за земље, које су држали и радили под деветком једном за свагда, две хиљаде пет стотина и осам (2 508) динара; и

Сељани истог села који су били под господарлуком Хатице жене Рецепа Барјамовића, и то: Милија Стојановић, Јованча Лазаревић, Јованча Коцић, Крста Микић, Милорад Микић, Живко Микић, Недељко Цветковић, Борђе Тасић, Живан Радосављевић, Станоје Радосављевић, Милојко Куртић, Младен Стаменковић, Раденко Тасић, Станоје Колић, Дина Стојловић, Јованча Милојковић и Стеван Џветковић, да плате бившој господарки Хатици на име откупне цене за земље које су под деветком радили једанпут за свагда, дванаест хиљада пет стотина четрдесет (12.540) динара, па да им онда остану земље у искључиву својину.

Ову откупну цену дужни су сељани да исплате реченим господарима од данас па за три месеца.

Но ако не би били у стању да исплате овај откуп у горњем року за три месеца, онда ће дужни бити да је исплате најдаље у року за пет година у равномерним ратама и са интересом 6% годишњим, рачунајући овај од дана кад протеку горња три месеца, а то је од 13. Маја 1885 године, па до коначне исплате; и да бивши господари имају на земљи закону зајлогу, док им се откупна цена не исплати.

Рате су ове:

I. За Ибраима Алијовића

4514.40 динара 13. Маја 1886 године,
4514.40 динара 13. Маја 1887 год.
4514.40 динара 13. Маја 1888 год.
4514.40 динара 13. Маја 1889 год.
4514.40 динара 13. Маја 1890 год.

II. За Касиду

501.60 динара 13. Маја 1886. године
501.60 динара 13. Маја 1887. године
501.60 динара 13. Маја 1888. године
501.60 динара 13. Маја 1889. године
501.60 динара 13. Маја 1890. год.

III. За Хатицу

2508 динара 13. Маја 1886. године
2508 динара 13. Маја 1887. године
2508 динара 13. Маја 1888. године
2508 динара 13. Маја 1889. године
2508 динара 13. Маја 1890. године

Обе стране да плате свако својим вештацима дијурну и то, тужиоци: Ибишу Мамутовићу и Борђу Пржићу кафесији из Ниша, а сељани: Гроздану Митровићу и Рајку Богдановићу из Куновице, свакоме по 18 динара, за по три дана.

Тужиоци, Ибрајим, Хатица и Касида, упућују се на грађанску парнишу да доказују да су од својих кућа примали приход и од винограда, ако држе да ће у томе успети. Ово ће учинити од пријема овог решења па за два месеца, иначе узеће се да они нису имали приход и од винограда.

Решење ово које је одмах извршно по чл. 23 аграрног закона, да се по једно преда странама, а за наплату вештачке дијурне писано је полицијској власти.

Решено у суду округа нишког I. одељења 13. Фебруара 1885. год. № 1723. у Нишу

М. П.

писар,
Коста Ж. Ђурђевић

судија,
Свет. Јањић

превод с турског

П У Н О М О Б Ј Е

Пре неколико месеци овластила сам била Халил Ефендију Х. Исмаиловића, да прими управу над једном мојом кућом у вароши Нишу, над забранима и њивама у грбовачком потоку поднетим под имањем Делиоглин кованлук, над мојим делом у јелашичком чифлуку и поделом у чукљеничком кованлуку, па пошто он није до сада ништа у тој ствари радио; ја му овим одузимам дату му власт и преносим је на мага мужа Рецеп-агу Бехрамовића из вар. Ниша с тим, да је он властан да то имање прода ако се купац нађе, на овога пренос да учини, да ме у свима односима заступа и да према потреби може ову власт и на другога пренети на шта сам му и ово

јенерално мојим печатом утврђено пуномоћије издала.

7 Августа 1884 год. у Битољу
Властодавка
МП. Хатиџе Абдулаховићка

Да је Хатиџе Абдуловићка исељеница из вар. Ниша овластила свога мужа Рецеп-агу Бехрамовића да прода њено имање у Нишу и да јој новац достави сведоче,

7 Августа 1884. г. у Битољу
МП. Цемаледин лесков. исељеник
МП. Бехрам нишки исељеник
МП. Алишан врањски исељеник

Министарство Финансија

З№ 2062

17 марта 1885. год.

Београд

Сељани села Јелашнице у срезу и округу Нишком по решењу суда окр. Нишког од 13. Фебруара ове год. № 1723 обавезни су да плате на име одкупна од господарлука својим господарима Ибраиму Алијовићу Двадесет и две хиљаде пет стотина седамдесет и два динара; Хатиџи-Катиџи жени Рецепа Барјамовића, Дванаест хиљада пет стотина четрдесет динара; Касиди удови Рустема Абдуловића Две хиљаде пет стотина и осам динара, под условима у решењу изложеним.

По извешћу суда округа Нишког од 11. о.м. № 2696 на овом господарлуку нема никаквих терета ни забрана на примању.

По извешћу начелника среза Нишког од 16. о.м. № 1260. на овом господарлуку нема никаквих забрана, а на примању Ибраима Алијовића постоји забрана Исмаила Ибраимовића за Две хиљаде шест стотина осамдесет и осам динара, са интересом 12% од 23. Априла 1884. прве год. до наплате.

По потврђеном преносу пуномоћија код начелства окр. Нишког под 3. Декемвријем п.н. № 15 890. заступник је Касидин Мамут Усеин Спахић из Ниша.

По преведеном и овереном пуномоћију код нашег Министарства Иностраних дела под 23. Мартом 1883. год. № 3217 заступник је Ибрахимов исти Мамут Усеин Спахић.

По потврђеном преносу пуномоћија код начелства окр. Нишког под 9. Мартом о.год. № 2982 заступник је Хатиџе-Катиџе-секретар овд. турског посланства Мавро Кордато.

Предајући каси аграрног зајма у прилогу под / судско решење у прилогу под

//. три пуномоћија, препоручујем мӯ, да досуђене суме по приложеном решењу поменутим господарима исплати њиховим заступницима, под условима прописаним за исплате овог рода и са исплаћеном сумом задужи сељане села Јелашнице за рачун аграрне касе.

Председник
Министарског Савета
Министар Иностраних Дела
и Финансија
МГарашанин

Ибраим Алиовић	22 572
Катици Барјамовић	12 540
Касиди Абдулов.	2 508
св.	37 620 д.

По посљедној рати:	
за вишак инт.	165.45 д.
за трошкове	564.30 д.

задржати	179.75 д.
за повериоца	
Исмаила глав	2 688 д.
инт. до 17/III	1 247 д.
	3 935 д.

Ст. Степановић

ПРИЗНАНЦА

На дванаест хиљаде и једну стотину динара и 10 пар. дин.

Коју суму новца признајем да сам примио из Касе Управе народног зајма као пуномоћник Емире Ајше Хануме Абдурмановићке из Ниша, у име исплате господарлукса села Белије у срезу запљанском округу Нишком, а према решењу Г. Министра Финансије од 17. Децембра 1884 год. № 3719.

Монета:

605. нап. по 20	12.100
бакра	10
св. . . .	12.100,10 дин.

4 марта 1885 год.
Београд

(турски потпис)
т. ј. Емин Пашић
из Лесковца

видио
Ст. Степановић

РЕШЕЊЕ

Суда Нишког округа II. одељења, одређеног у спору

Емире Ајше Хануме Абдурмановићке, коју заступа Мустафа Х. Афузовић, тур. из Ниша, а овога Емин Пашић Агић овд. и г. Вучко Грудић, адвокат из Београда

против

Сељана села Белије, у срезу Запљанском, које заступају пуномоћници Стојан Цветковић и Тодор Милошевић, онд.

За откуп господарлукса

Решавали су судије:

Св. Јањић
Љуб. Симић
за судију секретар,
В. Петровић — правник
Деловоћа писар,
Коста Бурђевић

Пошто је извиђај по овоме предмету исцрпљен, суд приступајући решавању налази:

1. Да је овај господарлук једном био расправљен решењем аграрне комисије од 21. Августа 1882. год. № 957. Но да је ова расправа учињена без господарке, и ако је она на време пријаву поднела аграрној комисији. Да господарка није била на дану одређеног рочишта, нити је био њен пуномоћник, с тога што му је пуномоћија било на преводу у Министарству Спољних Послова, те без своје кривице није могао представити комисији на одређени дан за расправу.

Да је према оваквом стању ствари на захтев господарке под № 5907. и према објашњењу Г. Г. Министра Правде и Финансије од 9 марта 1883. год. № 963 и А№ 3502, суд који овде представља аграрну комисију дозволио господарки нову оцену горњег господарлукса решењем својим од 30. Августа 1883. год. № 10.086.

2. Да је пуномоћник тужилачке стране према акту № 10.070. изабрао за вештаке: Мамута Усејин-Спахића и Ибиша Мамутовића. А пуномоћници сељана изабрали за вештаке: Петра Богдановића из Чагровца и Вучка Филиповића из Ниша, за рад изналaska средњег годишњег прихода, што су сељани на име деветка давали господарки, јер се интересоване стране нису могле на то сложити.

Да су према овоме судије заједно са вештацима и парничним странама изашли на лице спорног Господарлукса, за рад оцене, па су вештаци господарке показали: да би господарка могла добити на име

деветка на својих 35 кућа годишњег прихода 11.200 ока жита у храни. И да је средња пијачна цена храни била у турско време по 10 пари динарски на оку. А вештаци сељана показали су: да би господарка могла добити на име деветка од свих 35 кућа годишње прихода, 10.920 ока жита рачунајући оку по 10. пари динарски. Дакле по 312 ока на кућу.

Према овоме је суд — пошто се вештаци господара са вештацима селским неслажу у изналаску средњег годишњег прихода, нашао: да је земља коју су сељани под деветком радили у турско време, — слабе каквоће, и да је недовољна према броју кућа. Стога је узео да је цена (— средњигодишњи приход —) коју су сеоски вештаци одредили довољна; па зато се вештацима сеоским и придржио:

3. Да се према напред наведеноме имају сматрати земље, које су сељани радили и држали у турско време, за господарске по чл. 1. и 2. аграрног закона и да су исте земље сматране за баштине тужених сељана.

4. Да се тужени сељани имају сматрати за сопственике исте земље, но да су дужни дати господарки накнаду једном за свагда, на име дажбина које су јој пређе давали по чл. 5. 9. и 11. аграрног закона.

5. Да се ова накнада има одредити према изнађеном средњем годишњем приходу по чл. 26. аграрног закона, а тај је 312. ока хране годишње на кућу рачунајући оку по 10. пари дин. што чини 31.20 динара. И тако на 35. кућа средњи годишњи приход износи 1092. динара.

Кад се овај средњи годишњи приход помножи са бр. 7. по горњем чл. 26. (1092x7.), па томе дода приход за последње године од дана пријаве, што је господарка тражила и то за 1881. 1882. 1883. и 1884. годину — што јој по чл. 34. аграрног закона припада — када ће тај производ бити 12.012 динара, који има да представи нову откупну цену, у коју улази и цена осечена решењем аграрне комисије под № 957.

6. Да су сељани дужни господарки да исплате ову откупну цену у одређеном року члановима 26. и 27. аграрног закона, а за то време да јој служи за закону залогу земља са које је користи вукла — чл. 29. аграрног закона.

На основу наведених разлога са погледом на чл. 30. и 41. аграрног закона и претрес г. Министра Правде од 26. Јуна 1884. године № 2674., Суд

Решава:

Да тужени сељани села Белије, среза заплањског од 35. кућа, плате бившој господарки њиховој Емири Дванаест хиљада и дванаест (12.012) динара на име целог откупа, па да им сва земља коју је господарка у њихову селу имала, како она коју је господарка за својину оглашавала тако и она, коју су сељани под деветком радили, остане у искључиву својину. Земља ова постоји између ових атара: села Миљковца, Дуге-Пољане, Чагровца, Суве Планине и Горњег Душника.

Откупну цену дужни су сељани да исплате од данас па за три месеца.

Но ако у овом року сељани неби могли господарки да исплате ову откупну цену, онда ће дужни бити да је исплате у ратама, и то најдаље за пет година од дана овога решења, и да са сваком ратом дужни буду платити 6% годишњим интересом, који ће се рачунати од истека горњих три месеца.

Свака страна да плати својим вештацима, свакоме по 6 динара у име дијурне, и то господарка: Мамут-Усејин Спахићу и Ибишу Мамутовићу — Лесковчанину — из Ниша, а сељани, Петру Богдановићу из Чагровца и Вучку Филиповићу из Ниша.

Ово решење, које је извршио по чл. 23. аграрног закона дати у препису пуномоћницима парничних страна. А писано је одмах полицијској власти за наплату вештачких дијурни.

Решено у Суду Нишког Округа II одељења, 21. Септембра 1884. год. № 10.269 у Лесковцу.

писар,
Коста Ж. Бурђевић

М. П.

Судија,
Св. Јањић

превод с турског

Шеријско овлашћење

Поради потребног саслушања отписани отишао је заједно са Мола Алијом Асановићем и осталим муслиманима чија су имена у протоколу заведена у кућу Емире Ајше Хануме Хади Абдурмановићке која станује у вароши Паланки у Бајрам-Пашиној махали и која је родом из Ниша и пошто је тамо био образован шеријски суд, предстала му је иста Емира Ајша Ханума па је следећу изјаву учинила:

Мустафа Али Хади Хафузовићу ниши становнику дала сам неограничену власт да прикупи све приходе са мојих чифлуч-

ких земаља, који ја на основу тапија у селу Белији окр. Нишком притежава, да исто имање коме су границе познате про- да ако се купац нађе, нове да прими, пренос на купца код месне власти да из- врши, да се са оним који би на моје има- ње насрну суди и парничи, да може другога уместо себе да одреди, ако би то за потребно нашао, примљене новце мени да достави и да ме у свима мојим односи- ма пуноправно заступа; но да би он то могао да изврши ја молим Св. Шерију да му она са своје стране потребан акт овлашћења изда. Шерија уважавајући го- ре изложену молбу Емире Ајше Хануме, издала је овај акт овлашћења поменуто- ме Мустафа Али Хаци Афузовићу с тим да га сваки за њеног генералног пуномоћ- никова сматра. Написано и издато у Пала- начкој Мешћеми другог дана месеца Ра- мазана 1299—1882. године у Паланки.

М. П. Паланачки кадија

На полеђини: Данљено и у протокол заведено под бр. 72. (М. П.) Мехмед, про- токолиста. Да се наплати 25. гр. таксе 6. Јула 1882. г. Горња такса наплаћена и у касу унесена 6. Јула 1882. г. у Паланки.

М. П. Паланачки првостепени суд, Печат Паланачког првостепеног суда Овера- ва 14. Августа 1882. год. М. П. Турско по- сланство у Београду.

За верност превода и истинитост пе- чата тур. овд. посланство јамчи.

М. П. Секретар мин. ин. дела

№ 13 076
4 Децембра 1884. год.
у Београду

Право по овом пуномоћству у целом простанству и дату им власт по истом преносимо на Емина Паша Агића из Лесковца

4 Децембра 1884. г.
Београд

властодавац,
Мустафа Х. Афузовић
из Ниша

Да је Мустафа Х. Афузовић из Ниша, кога потписани лично познаје, заиста усту- пио право овог шеријског овлашћења Емину Паша Агићу из Лесковца, и у све- му га пред начелством овим личним пред- станком признао, потписати тврди с тим да је такса у један динар плаћена.

№ 16 047
7 Децембра 1884. год.
писар,
Ив. Милосављевић

М. П. По наредби начел. окружног
благајник,
Р. Димитријевић

Да је препис овај веран своме ориби- налу који се налази у рукама Емина Па- ша Агића из Лесковца тврди кварт ва- рошки; с тим да је такса у 1.20 дин. на- плаћена

№ 187
19 Јануара 1885. г.
Београд

По наредби члана
кв. варошког
писар,
Ник. С. Павловић

Министарство Финансија:
Збр. 3719
17 Децембра 1884. г.
Београд

Сељани села Белије у ср. Заплањског окр. Нишког по аграрном решењу суда окр. Нишког од 21 Септ. 1884 г. № 10.269 које је поднето у оригиналу, дужни су да плате на име откупне цене од господар- лука Емири Ајши Хануми Абдурамановић- ки из Ниша Дванајес хиљада и дванаест динара под условима, који су изложени у аграрном решењу.

По извешћу Начелника ср. Заплањ- ског од 7. Децембра ов. г. № 2625 нема никаквих забрана на примању овог гос- подарлука ни других законских сметњи.

По извешћу суда окр. Нишког од 13 Децембра ов. год. № 16 145 нема никак- вих терета ни забрана.

По пуномоћију потврђеном од нашег Мин. Иностр. Дела 4 Фебруара 1884 г. № 13076 Емирин је пуномоћ Мустафа Ага Хаци Афузовић из Ниша, који је ово пуномоћије пренео на Емина Пашу Агића из Лесковца и који је пренос потврђен од Начелства окр. Нишког 7 Децембра 1884 г. № 16047.

Предајући каси аграрног закма у при- логу под / аграрно решење и у прилогу под /2 пуномоћије, препоручујем јој да дуг сељана села Белије исплати Емину Паша Агићу са припадајућим интересом, онако како је у решењу изложено, а под условима прописаним за исплате овог ро- да, па да са исплаћеном сумом задужи сељане за рачун аграрне касе.

Председник Министарског Савета
Министар Иностраних дела и Финансија
М. Гарашанин

Главни	12 012
Инт. од 21/12 пр. до	
1/3 1885. год	88.10
	свега 12 100.10
За вишак инт	48.40
за трошкове	181.30
	задрж. 229.90 дин.

Ст. Степановић

ПРИЗНАНИЦА

На Осам хиљада седам стотина седамдесет два динара и 50 пр. које прими из Касе Управе Народног зајма као пуномоћник Хусеина Зајма и Сали Зајимовића и Атиће жене Сали Зајма, а према решењу Министра Финансије од 26 Јануара ове године ЗБр. 1410 а за рачун исплате господарлука по поравњању учињеном пред II Одељењем суда окр. Нишког од 30. Септембра пр. г. № 10372 сељанима села Д. Слатине у спр. Заплањском окр. Нишком

Монета		
438 нап. по	20 — 8 760	
сребра	12.50	
св. 8 772.50		

13 Марта 1885.

Београд
видио,

Ст. Степановић

(турски потпис)
т. ј. Хасан бег Мустав Беговић
из Лесковца

Рађено 30 Септембра 1885. год.
на лицу места у Д. Слатини

БЕЛЕШКА

у спору

Хусеина Зајма-Сали Зајимовића и Атиће жене Сали Зајмове, б. овд., које заступа Асан-бег Мустаф Беговић из Лесковца, а овога опет г. Светозар Арсеновић, адв. из Ниша

против

Сељана села Д. Слатине, које заступају Стаменко Јовић, Мира Живановић и Станко Стојановић

Извиђали су
Судије:

За откуп господарлука

Свет. Јањић
Љуб. Симић
судећи секретар,
Вић. Петровић-правник
Деловоћа, писар,
К. Ж. Бурђевић

Кад је суд према наредби својој № 10260 1/2 изашао у ово село, за рад расправе господарлука, по тражењу Асан-бega Муста Беговића пуномоћника Усејна Зајма Сали Зајимовића, онда су представили суду пуномоћник Асан-бег, који приведе г. Светозара Арсеновића, адв. из Ниша, да га у овој ствари до краја заступа, чега се овај и прими, а дошли су и сеоски пуномоћници, Стаменко Јовановић, Мира Живановић и Џака Стојановић, па кад је суд приступио мерењу земљишта, онда је пуномоћник б. господара изјавио, да су сељани, по налогу власти, пре неки дан премерили све зиратне земље.

Овај премер извршио је дулумција Илија Танић из Лесковца и према томе премеру, моли се суд да донесе даљу своју одлуку.

За овим је добављен дулумција Илија, који каза да је списак премера код Мике Стојановића.

После овога, узет је преко спрског старешине списак овога премера и из истог је суд увидео, да ради земљу:

1. Илија Пешић, 46,1/2 дулума;
2. Коста Здравковић, који ради земљу Тасе Митровића, 20 дулума;
3. Стојко Станковић — Павловић, 30 дулума и 2 греја;
4. Џаке Стојановића маса, 12,1/4 дулума;
5. Никола Станковић 14,1/4 дулума и 2 греја;
6. Миче (нечитка реч) масе Стојиљка Станојевића 17,1/2 дулума и 2 греја;
7. Илија Станојевића 23 дулума и 3 греја;
8. Сава Рашић, 19,1/4 дулума и 1 греј;
9. Мича Димитријевић — Митић 26 дулума и 3 греја;
10. Стаменко Јовић, 45,3/4 дулума и 3 греја;
11. Илија Илијић — Пешић — призетко 14,3/4 дулума и 2 греја.

Дулумција изјави, да је овај премер извршио лесковачким дулумом, који има 60 аршина, и према томе квадратни дулум има 3600 квадратних аршина.

Илија Танић

На захтев пуномоћника б. господара, дулумција изјави и показа суду на увиђај списак овог премера, из кога се види да има 70 дулума ливада.

- + Стаменко Јовић
- + Станко Стојановић
- + Мира Живановић

Свет. Арсеновић
турски потпис
т. ј. Асан-бег Муста-беговић

Питани вештаци господара изјавише да би на вишак данас изнађеног земљишта од 120 дуuluma могao господар годишње добити прихода на име деветка: од жита, кукуруза и остале ране, рачунајући сву ову храну у житу т. ј. кад би му се деветак давао у житу 10.000 ока жита, рачунајући оку жита 0.10 динара.

турски потпис
т. ј. Емин Паша-Агић
турски потпис
т. ј. Хусејин Бехташевић

Вештаци сељана изјавише да би господар на горе показаном вишку земљишта могao добити на име деветка од свију кућа 2.200 ока жита рачунајући оку жита 0.10 динара, према томе добио би 1.100 гроша чарши.

+ Здравко Јовановић
+ Милета Стојановић

За овим се парничари поравнаше тако: да сва земља у атару овог села и то: како оне које су биле под деветком тако и оне које је господар за својину означавао па под деветак ставио и ливаде и браник, остану у својину напред именованим сељанима, а они да плате господару на име откупа, рачунајући ту и сав дојакошни приход свега осам хиљада и седам стотина динара, па да господари у овом селу више никаква права немају.

У горњу суму улази и она цена која је господару била досуђена решењем аграрне комисије од 14. Септембра 1881. год. № 621, а такође и право које би Амет Сајитовић имао на три куће у овом селу и чији је пуномоћник такође Асан-бег Мустаф Беговић, по пуномоћству под ./.

Горња сума има да се исплати од данас па за три месеца, и господари су дужни тражити из аграрног зајма, а ако се у овом року не исплати, плаћа ће 6% интерес од прошлог рока до наплате.

Земље које су овим поравњањем одкупљене, леже у атару Слатинском, а граниче се атарима села: Рајног поља, Грађинице, Мораве и Биљанице и атара Мајловачког.

Поравњање ово траже обе стране у препису, а за сељане да се да Стаменку.

Свет. Арсеновић
турски потпис
т. ј. Асан-бег Муста-беговић

+ Стаменко Јовић
+ Мира Живановић
+ Станко Стојановић

Прочитано и признато
оверавају
Деловоћа писар,
К. Ж. Бурђевић

Судије:
Свет. Јањић
Љубомир Симић
за судију секретар,
В. Петровић
на полећини
№ 10372

Да се ово поравњање на основу § 145. грађ. пост. и чл. 13. аграрног закона уважи, по један комад истог обема странама изда, и то за тужене сељане изда пуномоћнику њиховом Стаменку Јовићу из Слатине, а за тужиоца опет његовом пуномоћнику г. Свет. Арсеновићу, адвокату из Ниша.

По том акта ова као свршена оставити у архиву, пошто се такса по аграрним стварима неће исплаћивати.

5. Октобра 1884. год. Лесковац

Судије:
Св. Јањић
Љуб. Симић
за судије секретар,
В. Петровић

Да је овај препис веран своме оригиналу суд окр. Нишког II одељења тврди
№ 10372

5. Октобра 1884. год.
Лесковац

Судија,
Св. Јањић

превод с' турског

П У Н О М О Б И Ј Е

Подписати оставили смо у вароши Лесковцу, подврчкој махали једну кућу, у округу Лесковачком Чифтлук Слатину, а у округу Врањском Чифтлук Арманицу, што је све наша заједничка својина. Пре једне и по године ми смо овластили били Сулејман-агу, да прикупи све приходе са нашега имања, и да исто може и продати, но пошто је он пренебегао да врши поверију му дужност и пошто смо и за неке његове злоупотребе сазнали, ми смо му дату власт одузели и ову преносимо сада на Хасан бега Мустафа Беговића Лесковчанина с тим да он одузме од Сулејман-аге наших 86 ком. тапија, хуџете, пресуде и све званичне хартије, све досадање приходе да тражи, да наше горње имање прода и новце прими, да се парниччи и равња, да може ову власт ако би за нуж-

но нашао на другога пренети, и да нас у свима нашим односима пуноправно заступа на шта смо му и издали ово ћенерално пуномоћије.

16. Августа 1882. год. у Солуну

Властодавци:

(М. П.) Хусејин Заим Салих Зајимовић притељкаоц кубе и Чифтлука Слатинског М. П. Атића Салих Зајимова жена и притељка слатинског Чифтлука М. П. Рабија Нуредин Алићка притељка Чифтлука Арменице М. П. Умићулеума Нурединовићка притељка Чифтлука Арманице

Да су Хусејин Заим, мати му Атића ханума, Рабија ханума и Умићулеума ханума у место Сулејман аге Хасан бега Мустафа Беговића за свога ћенералнога пуномоћника одредили с овлашћењем, да приходе са њиховог горепоменутог имања потражи и да исто и прода сведоче, 16. Августа 1882. г. у Солуну М. П. Мехмед син пок. Есад бега бив. из Лесковца, М. П. Мехмед Емин син Хаци Мустафин из Лесковца, М. П. Сулејман Хасановић

Да су именована лица лесковачки изсељеници тврди 16. Августа 1882. године у Солуну М. П. Комисија за изсељене Турке. Предњеименована лица признали су горије печате за своје што се овим тврди, 16. Августа 1882. год. у Солуну М. П. Солун Администр. меџлис Печат солун. Администр. меџлиса тврди 17. Августа 1882. год. у Солуну М. П. Гувернер солун. вилајета. Печат Солун. Гувернера тврди 7. Октобра 1882. год. у Београду М. П. Тур. посланство у Београду

За верност превода и истинитост печата тур. овд. посланства јамчи

Секретар Мин. ин. дела,
М. П. Алекса Пашић

№ 10330

28. Октобра 1882. год.
У Београду

(9 динара у маркама)

Да је препис овај веран своме оригиналу Кварт варошки тврди с'тим да је такса за потврду у 1.20 динара наплаћена

№ 219

21. Јануара 1885. год.
У Београду

По наредби члана
Кварт варошког
писар,
М. П. Ник. С. Павловић

Да је препис овај веран оригиналу, који се код Асан бег Мустаф Беговића налази, и који он оригиналом именује, Кварт варошки тврди с'тим да је такса за потврду у 1.20 динара наплаћена.

№ 235

22. Јануара 1885. год.
У Београду

По наредби члана
Кварт варошког
писар,
Ник. С. Павловић

Министарство Финансија

Збр. 1410

26. Јануара 1885. год.
Београд

Сељани села Д. Слатине у срезу Запланском окр. Нишком, по поравњању учињеном пред II одељењем суда окр. Нишког од 30. Септембра п. г. № 10372, обавезни су да плате својим господарима Хусеину Зајму и Сали Зајмовићу и Атићи жени Сали Зајма на име откупа од господарлука **Осам хиљада и седам стотина динара**, под условима у решењу означеним.

По извешћу начелника среза Запланског од 20. о. м. № 124 на овом господарлуку постоје ове забране:

1. Тодора Наумовића из Лесковца на двеста седамдесет динара

2. Саве Рашића из Слатине за двеста осамдесет и седам динара

3. Илије Рашића из Слатине за триста четрдесет и шест динара

4. На име дангубе неких сведока и браниоцу осамдесет четири динара

Сељани нису ништа положили на име одплате.

По извешћу суда окр. Нишког од 26. о. м. № 675 на овом господарлуку и примању нема никаквих терета ни забрана.

Од овог примања има се задржати на име заступничке зараде за Уроша Кнежевића, шест хиљада и девет стотина гроша чаршијских.

По пуномоћију овереном код нашег Министра Иностраних дела под 28. Октобром 1882. године, № 10320, заступник је именованих господара Хасан Бег Мустаф Беговић Лесковчанин.

Предајући каси аграрног зајма у прилогу под ./. решење, у прилогу под // пуномоћије, препоручујем јој да досуђену суму господарима по одбитку забрањених суми исплати њиховом заступнику, под условима прописаним за исплате овог ро-

да и са исплаћеном сумом задужи сељане села Д. Слатине.

Председник Министарског Савета
Министар Иностраних дела и Финансије
МГарашанин

Главни	8 700
Инт. од 5/I до 26/II 85	72.50
	св. 8 772.50
задржати:	
за Тодора Наумовића	270
„ Саву Рашића	287
„ Илију „	346
за дангубу сведока	84
	987
за вишак инт.	34.80
„ трошкове	131.60
	166.40
13/III 85. Ст. Степановић	

ПРИЗНАНИЦА

На две хиљаде пет стотина двадесет динара, коју суму новаца признајем да сам примо из касе управе народног и аграрног зајма у име исплате господарлука села Бадинце, као пријемник права Чеде Мариновића адвоката из Ниша а на основу решења Г. Министра финансија од 15. Фебруара т. г. З№ 1133.

Монета:

125. нап. по 20 — 2500	
сребра — 20	
	св. 2520

18 Фебруара 1885. год.

Београд

Никола Наумовић
Лесковчанин

видео,
Ст. Степановић

ПУНОМОЋИЈЕ

Потписата овластила сам Османа Ефендију Дурића из Ниша, да ме може код своју земаљских судова пуноправно заступати, вештаке бирати, на изборне судове пристајати, клетве нудити и примати, интабулације скидати дизати, обvezителна средства стављати, тапије купцима из-

давати, новце примати и у име моје полагати, имање у селу Бадинце продати, једном речју што год буде речени Осман учинио, сматрају као да сам и сама све собом учинила, нашто сам му и ово пуномоћије од стране моје влашћу потврђено издала.

Ово пуномоћије по потреби може и на другога пренети.

10. Септембра 1884. год.
у Лесковцу

властодавка,
Зулбенде Ханума
жена Хасан Гушлина

Да је Зулбенде Ханума жена Хасан Гушлина овдашњег, коју подписать преко познатих му Османа Медризовића и Арслана Османовића познаје, ово пуномоћије издала Осману Дурићу из Ниша (нечитак део текста), у свему за своју признала, тврдим, с тим, да је један динар и двадесет пара динарских таксе у маркама наплаћено и на препис овог пуномоћија утиснута

№ 8082
10. Септембра 1884.
у Лесковцу

по наредби Начелника,
писар,
А. Тодорић

Право наплате по овом решењу у две стотине и десет дуката, пошто сам рат од сељана непосредно примио, као пуномоћник Зулбенде Хануме жене Хасан Гушлина овд. по пуномоћију потврђеном код Начел. Среза Лесковачког 10. Септембра 1884. год. № 8082 уступам у свему г. Чедомиљу Мариновићу адвокату живећи у Нишу. с' тим да он — Чеда — наплату овог решења тражи од Министарства у своју корист, јер сам ја за Зулбенду суму горњу потпуно примио од Чеде, а за сигурност Чедину предао сам му у руке и оритинално Зулбендино пуномоћије

Лесковац
21. Децембар 1884.

(турски потпис)
т. ј. Осман Дурић
из Лесковца

Да је Осман Дурић овд. кога потписати лично познаје, горњи пренос овог решења пред ово ср. влашћу за свој признао и таково издао г. Чеди Марино-

вићу адв. тврди с'тим да је такса 5.40 дин. у марк. наплаћена

Бр. 11313
21. Дец. 1884 г.
Лесковац

Заступник,
Начел. сп. писар
ДРистић

Право наплате по овом решењу преносим носим у свом пространству његову на г. Николу Наумовића механију из Лесковца с тим да он овај новац из касе Министарства финансије прими а без икакве своје одговорности

4. Фебруара 1886.
у Београду |

Чед. Маринковић
адвокат

Да је Г. Чедомиљ Маринковић, адвокат кога потписати познаје, пренос овај у свему за свој признао, кварт варошки тврди с'тим да је такса по вредности и потврду у 5.40 динара наплаћена.

№ 404
4. Фебруара 1885. године
у Београду

Члан кварта варошког,
Р. И. Поповић

5. Октобра 1884. год.
Лесковац

Б Е Л Е Ш К А

у спору

Зилбенде, жене Асана Гушље, а кћери Амета Арслановића, која је била пређе удата за Сефедина Сајдовића, коју заступа Осам Дурић, овд.

П р о т и в

Косте Милисављевића, Јована Коцића, Томе Стевановића и Коце Стевановића из Бадинца

За понову оцену Господарлукा
Извиђали су:
Судије
Св. Јањић
Љуб. Симић
Судећи секретар,
Вићентије Петровић — правник
Деловођа писар,
К. Ж. Бурђевић

На данашње рочиште дошао је пуномоћник тужитељке Дурић, па приведе г.

Чед. Маринковић адв. из Ниша, да га до краја овог спора заступа, чега се овај и прими, а дошли су и тужени. Непоравнаше се. Прочитана су акта.

Пуномоћник г. Чеда изјави, да остаје тражењу под № 10329, с'тим да пристаје да се реши цена само на ове четири куће, а за пету кућу гледаће да се наравна са туженима.

Тужени изјавише, да суд ради у овој ствари по закону, а ми нисмо ништа дали господарки, на име одкупне цене по решењу агр. под № 701, јер је откупна цена одсечена у храни.

За овим су позване стране да изберу вештаке, на случај ако суд нађе да има места овом тражењу, па тужителна страна изабра за вештаке: Хусејина Бехташевића и Османа Медеризовића, а њима за замењенике: Асан бега Муста Беговића и Емина Паша Агића, а тужени изабраше за вештаке оне исте који су у белешци под № 10346, а и заменике.

Чед. Маринковић
(турски потпис)
т. ј. Осман Дурић

+ Коста Милосављевић
+ Јован Коцић
+ Тома Стевановић
+ Коца Стевановић

Т в р д е:

К. Ж. Бурђевић
писар,

судија,
Св. Јањић

Истог дана дошли су: пуномоћници тужитељке, Осман Дурић и г. Маринковић, а и тужени, па изјавише, да су се поравнали тако: да тужени Коста Милосављевић, Јован Коцић, Тома Стевановић и Коца Стевановић, плате тужитељки Зибенди — 3600 динара — Три хиљаде и шест стотина, динара, па да све имање, које су радили ова четворица, остане њима у искуљчиву својину, тако, да тужитељка сем откупне цене и једне њиве од двадесет и два дулума и по (22,1/2 дулума) која се граничи од истока до пута, од севера до атара села Мрштана, а од Запада и Југа до Симона Ивановића — нема више ништа да тражи од њи ни по каквом основу.

Ову откупну цену платиће тужени и то: 600 динара од данас за десет дана; сто двадесет и пет дуката о Бурђеву дне 1885. године, а остатак у сто двадесет и пет дуката (125. // цесар.) о Митрову дану 1885. год.

Ако тужени не плате ову откупну цену на уречене рокове, онда ће плаћати ту-

житељки 6% год. интер. од дана прошлог рока до наплате.

У ову откупну цену улази и она која је осечена решењем аграрне Комисије № 701. од 22. Октобра 1881. год. у Четири хиљаде и осам стотина ока белог жита, кукуруза 1600. ока 48. ока конопље и пасуља 24. ока.

Поравнење ово траже обе стране, а за сељане да се да Томи.

Чед. Мариновић,
(турски потпис)
+ Коста Милосављевић
+ Јован Коцић
+ Тома Стевановић
+ Коца Стевановић

Прочитано и признато

оверавају:

Судије:
Св. Јањић
Љуб. Симић
за судију секретар,
В. Петровић

писар,
К. Ж. Бурђевић

Данас 6. Октобра т. год. дође Суду и Зилбенда ж. Асана Гушље, па изјави да и она у свemu усваја поравнење ово, које је њен пуномоћник Осман Дурић учинио са Костом Милисављевићем, Јованом Коцићем, Томом Стевановићем и Коцом Стевановићем односно њеног имања у селу Бадинце.

Зилбенда жена Асана Гушље

Зилбенду познају: Осман Алијовић и Арслан Османовић, а ове познаваоце познају оверачи

(турски потпис)
т. ј. Арслан Османовић
Осман Алијовић
тврде:

Судије:
Свет. Јањић
Љуб. Симић
за судију секретар,
В. Петровић

писар,
К. Ж. Бурђевић

На полећини
№ 10 428

Да се ово поравнење на основу § 145. грађ. посл. и чл. 13. и 23. зак. аграр. уважи по један комад обема парничним странама изда и то за тужитељку г. Чеди Мариновићу адвокату а за тужене сељане Томи.

Такса се по аграрним предметима не наплаћује.

Кад се сврши и за осталу потраживања по акту № 10346 онда ће ова акта бити свршена.

Судије:
Св. Јањић
Љуб. Симић
за судију секретар,
В. Петровић

Министарство Финансије
Збр. 1133

15. Фебруара 1885. г.
Београд

Сељани села Бадинца у срезу Лесковачком ок. Нишком, по поравнању учињеном пред II одељењем Суда окр. Нишког под 5. Октобром п.г. № 10428 имају да плате својој господарки Зилбенди жени Асана Гушље а кћери Амета Арслановића, која је преће уodata била за Середима Сајдовића, на име откупа од господарлука Три хиљаде и шест стотина динара, под условима у поравнању изложеним.

По извешћу суда окр. Нишког од 14. о.м. № 1419 и другог одељења истог суда од 7. о.м. № 537, на овом господарлуку нема никаквих терета и забрана.

По извешћу Начелника среза лесковачког од 9. о.м. № 1033 на овом господарлуку нема никаквих забрана а сељани су дали на име одплате господаркином заступнику деведесет дуката цесарски.

Од овог примања има се задржати за рачун Уроша Кнежевића на име заступничке награде седам стотина гроша чараш.

По пуномоћију потврђеном код Начел. ср. Лесковачког под 10. Септем. пр. г. № 8082, заступник је господарке Осман Ефендија Дурић по потврђеном преносу решења — на основу пуномоћија, потврђеног код Начелника ср. Лесковачког под 21. Декембром пр.г. № 11313, пријемник је права господарке за наплату Чеда Мариновића адв. из Ниша, а по потврђеном преносу истога решења код управе вароши Београда под 4. о.м. № 404, пријемник је права Чединог Никола Наумовић из Лесковца.

Предајући каси аграрног зајма у прилогу под /. решење, у прилогу под //. једно пуномоћије препоручујем јој, да рест примања господаркиног по приложеном решењу а по одбитку приложене и забрањене суме исплати њеном пријемнику права Николи Наумовићу, под условима прописаним за исплате овог рода и са испла-

ћеном сумом задужи сељане села Бадинца за рачун аграрне касе.

Председник Министарског Савета
Министар Иностраних дела и Финансија
МГарашанин

Остатак дуга . . .	2 520
Задржати:	
за вишак интер.	8.50
„ трошкове	37.80
д.	46.30
за г. Уроша 700 гр. чар.	138.60
Ст. Степановић	

ПРИЗНАНИЦА

На седам хиљада девет стотина осамдесет четири динара, коју сам суму примио из касе Управе нар. зајма као пуномоћник Елмасе Селим Беговићке из Лесковца према решењу Министра Финансије од 6 Јуна ов.г. Збр. 3495 а на име исплате господарлука села Лугара ср. Јабланичког округа Топличког према решењу суда окр. Топличког од 10. Маја пр.год. № 4363.

Монета

395 наполеона по 20 . . .	7 900
сребра	84
8 Јуна 1885	свега 7 984

Београд

РЕШЕЊЕ

Суда топличког округа представљајућег аграрну Комисију надлежног у расправи господарлука између

Елмасе Селим Беговићке из Лесковаца коју заступа г.г. Вучко Грудић и Чед. Маринковић адв. из Београда

и

Сељана села Лугара имено: Стевана Цветановића, Милоша Младеновића, Петка Манојловића, Косте Златановића, Трајана Тошића, Мите Ничића, Боке Николића, Здравка Златановића, Јанића Ничића, Станоја Митића, Јање Митића, Мите Топшића, Цветана Борђевића, Тоше Степановића и Живка Митровића

Решавали су чланови Комисије
Председник Суда

А. Прокић

Судије: А.С.Милисављевић
М.А.Николић

Пуномоћници тужилачке стране тражили су да суд представљајући аграр. Комисију по закону аграрноме расправи гospодарски однос њихових властодаваца са туженима односно свеколике зиратне земље које су тужени држали и радили и гospодару давали девето од хране и то:

шенице параспуре . . .	6000 ока
шенице деветка	12000 "
кукуруза	20000 "
јечма	12000 "
ражи	12000 "
овса	10000 "
конопље	1500 "
сламе и плеве	40000 " вредности 4.000 гроша чар.

А поред овога тражили су да се тужилачкој странки досуди и приход по закону.

Тужени сељани изјавили су да су сво ме господару од прилике сви годишње давали девето и то

шенице параспуре од сваке куће по	40 ока
шенице деветка	100 "
кукуруза	150 "
јечма	100 "
ражи	180 "
овса	50 "
конопље	30 "

а колико је господар примао сламе и плеве нису знали да покажу.

За вештаке избрали су Николу Денића из Пертата и Младена Марјановића из В. Војловица.

Према овоме, пошто се парничне странке нису могле саме сложити о откупној ценама чланови аграрне Комисије изашли су у село Лугаре са вештацима ради прегледа о каквоћи и количини зиратне земље па је затим нађено, да је тужилачка странка у средњу руку могла имати годишњега прихода од свих тужених и то:

а. параспуре шенице . .	1500 ока
б. шенице деветка	800 "
в. кукуруза	1500 "
г. јечма	800 "
д. ражи	1500 "
ж. овса	700 "
з. конопље	40 динара

а цена овим артиклима да је и то

а. шеници	12. пара дин. — дванаест — пар. дин.
б. кукурузу 10	— десет — пара дин.
в. јечму	8 — осам — пара дин.
в. овсу	7 — седам — пара дин.
ж. конопљи 50	— педесет — пара дин.
з. ражи	9 — девет — пара дин.

што све израчунато излази да су сељани давали тужилачкој страни годишње у новвцу 749 — седам стотина четрдесет и девет — динара, што кад се према чл. 26. аграрног закона помножи са 7. онда излази откупна цена за онолико година 5243 — пет хиљада двеста четрдесет и три динара, а опет према чл. 34. аграр. закона кад се помножи са три, јер тужилачка странка има право и на приход трогодишињи, јер се аграрној Комисији пријавила 1881. год. а нема право на приход и за ову годину јер се сада откупна цена расправља и ове године сељаци постају сопственици зиратне земље, онда излази да су сељани дужни да плате 7490. — седам хиљада четири стотине десет динара, којој кад дода и трогодишињи приход од сламе и плеве 120. динара, онда излази свеколика откупна цена коју господарска странка има да прими у 7610. — седам хиљада шест стотина десет — динара.

Да су обе странке дужне да сносе терет положене дијурне за чланове Комисије и вештаке пошто се ни из далека нису могле сложити саме о откупној суми новаца; а тужилачка странка одговорна је још државној каси за одговор државнога првобраниоца на тужбу; и како она тако и тужена страна за трошак вештацима.

Зато Суд топличког округа представљајући аграрну Комисију на основу изложеног и чл. 18.25.27.29 и 30. аграр. зак.

РЕШАВА:

Да тужени сељани у заглављу овога решења именовани плате тужилачкој странки 7610. — седам хиљада шест стотина десет динара, као откупну цену за све оне земље које су држали и радили, са 6% год. инт. од данас, и то у пет рокова за пет година, рачунећи на истеку сваке год. а то је 10. Маја, по 1522. — хиљаду пет стотина двадесет и два динара; и кад по-следњи рок исплате онда ће тужилачка странка бити дужна да тужене сељане на зиратну земљу убаштини; што ако не учини онда да се тужени сами на основу овога решења могу убаштнинити.

Тужилачка странка да плати државној каси 50 динара за одговор државнога правобораниоца и прикупљања потребних зато доказа.

Како тужилачка странка тако и тужена да плате вештацима Амету Јашаревићу Амет бегу Ибрајим Селевићу из Лесковца, Николи Денчићу из Пертата и Младену Марјановићу из В.Војловца, свакоме по 12. динара у име трошкова.

Са овим је расправљен господарски однос између ових парничара тако да туженичка странка нема ништа више од сељана тражити а сва земља без изузетка својина је сељана јер се је господарска странка одрекла сваке својине у овоме селу.

Зиратна земља коју сељани држе и раде, ова је:

1.	Њива у „Винјаги“ шир.	140.	дуж.	148. м.
2.	„ Селишту“	„ 200.	“	190. „
3.	„ у истом месту	„ 200.	“	383. „
4.	„ у папрдини	„ 110.	“	60. „
5.	„ ”	„ 45.	“	100. „
6.	Њива у „Оскорушу“	„ 39.	“	420. „
7.	„ „Г. ливаде“	„ 75.	“	80. „
8.	„ до ливаде	„ 90.	“	600. „
9.	„ у ледини	„ 270.	“	510. „
10.	једна група њива	„ 350.	“	450. „
11.	друга група „	„ 170.	“	275. „
12.	трета група „	„ 38.	“	871/2. „

Решено у суду топличког округа 10.
Маја 1884. год. у Прокуљу.Бр.4363.

Члан и деловоћ.

Судија.

Судија,
М.А.Николић

Председник суда,
АПрокић

Министарство Финансија

3 № 3495

6. Јуна 1885. год.

Београд

Сељани села Лугара у срезу Јабланичком окр. Топличком по решењу суда окр. топличког од 10. Маја пр. год. № 4363, обvezни су да плате, на име одкупна од господарлука својој господарици Јелмас Селим Беговићки из Лесковца седам хиљада шест стотина десет динара под условима у решењу изложеним,

По извешћу суда окр. топличког од 8. Априла о.г. № 2795 и 28.пр. мца % 4853, на овом господарљку нема никакови терета ни забрана, а од овог примања има се одбити педесет динара за државну касу и четрдесет осам динара за вештаке.

По извешћу начелника Среза Јабланичког од 15. Априла о.год. № 1826, и 5. о.м. № 2985, на овом господарљуку нема никакових забрана, нити су сељани дали што на име одплате.

По пуномоћију потврђеном код начелства Окр. нишког под 12. Мартом о.г. № 2166 заступник је господарке Г.Мавро Кордато секретар овдашњег турског посланства.

Предајући каси аграрног зајма у прилогу од /. решење, у прилогу под //. пун

номоћије, препоручујем јој, да досуђену суму Елмаси исплати њеном заступнику Г. Мавро Кордату под условима прописаним за исплате овог рода, и са исплаћеном сумом задужи сељане села Лугара за рачун аграрне касе.

Министар Финансија,
Вук Петровић

Главни	7610
Интерес од 10 Авг. 84.	374
до 6. овнца по 6%	374
Свега	7984. дин.

Задржати:

за вишак интереса	56
" трошкове	119.90
	175.80
за државну канц.	50.
за вештаке	48./98
	укупно
	Контролор,
	Ст. Степановић

РЕШЕЊЕ

Суда Округа Нишког I. одељења
у спору

Хабибе, кћери Рушид-бегове и Али бега Рушид-беговића, које заступа Хусејин Бехтешвић, Емине, кћери Рушид-бегове, коју заступа Асан бег Муста беговић и Арифе ануме Хуршид агића а жене Паша-алинчета, коју заступа Емин Паша Агић, сви из Лесковца

Противу

Сељана села Црковнице, које заступају пуномоћници, Јован Стојановић, Станко Лазаревић и Живко Аранђеловић, онд. Решавали су:

Председник, За откуп од господарлука А.Б.Грујић

Судије:
Р.Ј.Сарановац
Љ.Симић

Избрани чланови:
Али Ага Амет Лалић
Мустафа Сулејмановић о стране господара
Пејча Митић од стране сељана
Стојко Цветковић
Деловоћа писар,
К.Ж.Бурђевић

По свршеном извиђању, а по расмотрењу акта, суд је нашао:

1. Да је овај господарлук једном био расправљен решењем аграрне Комисије од 17. Октобра 1881. год. № 670, но без ових господара, и ако су они пријаве своје благовремено поднели били аграрној Комисији, али без пуномоћија, које им је било на преводу код министарства спољних послова, те њихови пуномоћници без своје кривице нису могли Комисији предстати и пуноважно их заступати, сем Челебије, кћери Рушид-бегове и пете сестре, која је зајконо заступљена и њој откупна цена горњим решењем аграрне Комисије одсечена у 21.000 гр. чарш.

2. Да је суд према оваквом стању ствари а на захтев пуномоћника господара у акту № 10.197., 10.238, 10.414 и 10.494 сходно објашњењу г.г. Министара Правде и Финансије од 9. марта 1883. год. № 963. А№ 3502. и објасњењу истих г.г. Министара од 4. Августа 1884. г. № 3098. ЗБр. 1246. решењем својим од 14. Јуна 1885.г. № 1622 дозволио овим господарима нову оцену њихова господарлuka у селу Црковници, сем Челебије која је од тога одбијена истим решењем судским.

3. Да су пуномоћници господара у акту № 10415, а на основу чл. 25. агр. зак. изабрали од своје стране: Асан-бега Муста Беговића и Османа Дурића; а пуномоћници туженог села нису хтели од своје стране изабрати два лица, та с тога је суд на основу објаснења г.г. Министара правде и финансије од 3. Децембра 1880. год. № 3945 изabrao им: Пејчу Митићу из Бабичке и Стојка Цветковића, онд. који ће као чланови комисије заједно са судијама овог суда решавати о изналаску средњег годишњег прихода.

4. По овоме суд, да би правилно могао оценити средњи годишњи приход овога господарлuka, изашао је у ово село на дан 30. Августа 1885. год. /види акт № 7469./ које постоји између атара села: г. Лакошице, Бабичке, Гара, Сопотнице, Арсенова, Јашуње и Дрћевачког Чифлuka, па пошто је расмотрio цео простор, и квалитет зиратних земаља, уверио се је, да је простор према броју кућа довољан а земље да су по квалитету слабе.

5. На рочишту, које је за расправу овога господарлuka одређено било, пуномоћници господара у акту № 3814, представили су: да су у овом селу биле 63 куће под господарлуком Хуршид бега Али Пашића, који је умро оставивши: сина Али-бega и кћери: Челебију, Хабибу, Арифу и Емину, да сва четири ова именована наследника, сем пете Челебије, имају пра-

ва на по једну четвртину, и тако цео овај господарлук има се, веле, поделити на четири части равномерно:

Даље, да су њихови властодавци од сваке куће годишње имали прихода:

Од параспуре	200	ока
„ Пшенице	150	„
„ Јечма	200	„
„ Ражи	200	„
„ Овса	250	„
„ Кукуруза	300	„
„ Пасуља	10	„
„ Сламе	2000	„
дулумско по	5	гр. чар.

Па су тражили, да им се ова накнада у новцу одреди, означујући да је цена храна била и то: Белом житу 0.10 дин. од оке, пасуљу 0.20 и слами 0.2 дин. и да им се средњи годишњи приход досуди од конца априла 1881. год. као дана поднете пријаве.

6. Да су пуномоћници сеоски изјавили, да су за време турске владавине у њиховом селу биле свега 63 куће под господарлуком ових господара, а односно количине прихода што су давали овим господарима нису хтели ништа да кажу, јер, веле, да је то једном аграрна Комисија оценила и одредила им накнаду колико треба да плате својим господарима, па с'тога нису хтели ни да се упуштају ни у какву погодбу и расправу, а суд нека чини своје по закону.

7. Да је суд према овоме, приступио саветовању са члановима интересованих страна о изналаску средњег годишњег прихода, при коме саветовању, чланови од господара изабрани, и то: Али Ага Амет Лалић и Мустафа Сулејмановић, које су пуномоћници господара изабрали на место Асана и Дурића, од којих Дурић није овде, а Асан је пуномоћник господарке Емине, — показали су, да су ови господари од сваке куће имали годишње прихода и то:

Од Параспуре	150	ока
„ Белог жита	700	„
„ Кукуруза	2500	„
„ Пасуља	5	„
„ Сламе	1500	„
дулумско по	5	гр. чар.

А Пејча Митић и Стојко Цветковић нашли су, да су ови господари у средњу руку могли имати прихода од једне куће и то:

параспуре	40	ока
Белог жита	70	„
Кукуруза	40	„
Пасуља	1	„
Сламе	40	„
Дулумско по	11/2	гр. чарш.

8. Да суд према овако неједнаком мишљењу изабраних лица о изналаску средњег годишњег прихода, није могао усвојити ни једно ни друго мишљење већ је по првоме сопственом убеђењу, које је прибавио приликом увиђаја деветарских земаља на лицу места, нашао: да би ови господари могли имати у средњу руку годишњег прихода и то

од Параспуре	70	ока
„ Белог жита	130	„
„ Пасуља	2	„
„ Сламе	260	„
од Кукуруза	90	„
Дулумско по	2	гр. чарш. од сваке куће.

И кад се ова количина плодова претвори у новац по цени напред означеног, онда излази да су господари од сваке куће добијали у новцу годишње по . . . 35. динара, која сума кад се према чл. 26. агр. закона помножи са (7) седам онда производ овај . . . 245. динара представља ће целикунни откуп једне куће.

Но како су ови господари поднели пријаве своје за овај господарлук још у Априлу 1881. год., па при овој новој расправи тражили да им се неуживани приход за 1881, 1882, 1883, 1884. и 1885. год. пресуди, — то им се овај према чл. 34. агр. зак. досудити има, који приход по 35. динара рачунају на годину, износи . . . 175. динара, која сума кад се дода оној суми од 245. дин., онда излази цео откуп овог господарлuka на једну кућу . . . 420. дин., коју ће им накнаду тужени сељани дужни бити наплатити према чл. 27. агр. зак.

А земље коју су сви сељани као своју баштину радили и од њих деветак и остале дажбине овим господарима давали, имају остати у искључиву својину ових сељана по чл. 2. и 5. агр. зак., као и право на винограде које су страни сељани а у њиховом атару радили.

Са наведених разлога, а на основу другог става чл. 36. агр. зак. и са призрењем на чланове 18.29. и 41. истог закона, Суд

РЕШАВА:

Да све земље у атару села Црковнице постојеће, које су ови сељани под деветак радили и као своју баштину држали, осстану и даље у њихову искључиву својину, и то како ове, тако и оне, које су господари за своју својину оглашавали, а они да дужни буду платити овим господарима, имено: Хабиби, Али бегу, Емини и Арифи, двадесет шест хиљада четири стотине шесет (26.460) динара, која се сума досуђује

свима — четворици господара — по једна четвртина равномерно, но по одбитку 21.000. гр. чарш. или 4.200. динара, колико је досуђено Челебији решењем агр. Комисије № 670/81.

Ову откупну цену дужни су сељани да положе господарима од данас па за три месеца. Но ако они у овоме року не би у стању били да ову суму исплате, онда да дужни буду исплатити је од данас па за (5) година, и то сваке године о Митровдану по једну четвртину од одређене накнаде, почињући са првом четвртином од Митровдана 1886. године но са 6% год. интересом, који ће им се рачунати по истеку горња три месеца, а то је од 7. Августа ове године па унапред, и то на ону суму коју не би сељани на одређено време положили, па док је не положе.

Свака страна да плати својим вештачима по 6 шест — динара дневно на име дјурне, и то: пуномоћници господара Али Аги Амет Лалићу и Мустафи Сулејмановићу из Лесковца по шест — 6 — динара за по три дана, а сељани Пејчи Митићу и Стојку Цветковићу из Бабичке, оба у срезу запљанском, такође по шест — 6 — динара за по три дана.

Решење ово које је по чл. 23. агр. зак. одмах извршио, издати у препису пуномоћницима обеју страна по један извод, а полицијској власти писано је за наплату вештачке дјурне.

А одсечена одкупна цена за овај господарлук по решењу аграрне Комисије до 17. Октобра 1881. № 670 и то односно Алије, Хабибе, Емине и Арифе у 11.382 гроша чаршиска не вреди, јер улази у ову суму данашњим решењем одсечену.

Од Суда Округа Нишког I одељења 6. Маја 1886. год. № 3814. у Нишу

Писар,
Кост.Ж.Бурђевић

Председник,
АБГрујић

Министарство финансије
Збр. 3300

10. Децембра 1886. год
у Београду

Сељани села Црковнице у срезу запљанском окр. Нишком по решењу суда окр. нишког од 6. Маја 1886. г. № 3814. имају да плате на име одкупа од господарлuka својим господарима: Хабиби кћери Рушид Беговој и Али бегу Рушид Беговићу једанаест хиљада сто тридесет динара под условима у решењу изложеним.

По извешћу суда округа Нишког под 1.о.м. № 9501 на овом господарлуку нема никаквих терета ни забрана.

По извешћу Начелника ср. запљанског од 18.о.м. № 3540 на овом господарлуку нема никаквих забрана, а сељани су на име отплате положили 1276.40 динара, која је сума актом истог Начелника од 26. Маја 1883г. № 539. предата аграрној каси.

По пуномоћијама преведеним и потврђеним код нашег Министарства иностраних дела под 7. Мајем 1883. год. № 5030 заступник је именованих господара Ху сеин Бектешевић.

Предајући каси аграрног зајма у прилогу под ./. решење, у прилогу под .//. два пуномоћија, препоручујем јој, да по приложеном решењу досуђену суму исплати њиховом заступнику Бектешевићу, под условима прописаним за исплате овог рода и са исплаћеном сумом задужи сељане сеље Црковнице за рачун аграрне касе.

Министар финансија,
Чедмијатовић

Главни	11 130
Плаћени	1 276.40
остало	9 853.60

Инт. од 7. Авг. до 7/XII 886 год. по 6%	197
свега	10 050.60

задржати и то:	
за вишак инт.	54.75
за трошкове	150.75
укупно	205.50
издати	9 845.10

Контролор,
Ст. Степановић

ПРИЗНАЦА

На две хиљаде три стотине педесет два динара и 70 парара. што као пуномоћник Мустафе Спахића и овога синова: Арслана и Алије примих од касе Управе Народног Зајма као исплату господарлuka села Стројковца Ср. Лесковачког Окр. Нишког по решењу аграрне Комисије од 16. Октобра 1881. год. № 667 и реферату Министра Финансије З№ 967.

Монета:	
117 Наполеона по 20	2340
Сребра и бакра	12.70
Свега	2352.70

28. марта 1884г. Х.Мустафа Карабаџак
Београд из Ниша
видио,
Ст. Степановић

Поред именованих кућа, Господар је имао и кућу Марка Бокића; но ова није имала баштине, од које би му деветак давала, већ му је на кућу у којој је седила давала, на име кирије пет радника годишње, коју даждбину процењују у ... 10 гроша чарши.

Од својине, господар није имао ништа.

IV Мустава Спаић, имао је ове куће:

1. Јована Станковића, 2. Аранђела Станковића, 3. Крсте Вељковића, 4. Јована Стојановића, 5. Јована Денића.

Ове су куће радиле од прилике 40 дулума зиратне земље, и отуда су давале Господару у средњу годину деветка:

белог жита	350	ока
кукуруза	400	"
конопље	25	"

Параспурा који је свака кућа одсеком по 50 ока давала 250 "

Сем ових дажбина друго ништа нису давале.

Од својине, Господару нису ништа признати.

V Емин ага Софијанац имао је ове куће:

1. Цветка Николића, 2. Глигорија Миленковића, 3. Стевана Здравковића, 4. Костића Илића

Ове су куће радиле од прилике 32 дулума зиратне земље, и отуда су давале Господару у средњу годину деветка:

белог жита	280	ока
кукуруза	320	"
конопље	20	"

Параспурा који је свака кућа одсеком по 50 ока давала 200 "

Сем ових дажбина друго ништа нису давале.

Од својине, Господару нису ништа признати.

VI Арслан Добрун имао је ове куће:

1. Стевана Маринковића, 2. Саве Костића

Ове су куће радиле од прилике 12 дулума зиратне земље, и отуда су давале господару у средњу годину деветка:

белог жита	140	ока
кукуруза	160	"
конопље	10	"

Параспурा који је свака кућа одсеком по 50 ока давала 100 "

Сем ових дажбина друго ништа нису давале.

Од својине, Господару нису ништа признати.

VII Амет ефендија имао је ове куће:

1. Димитрија Здравковића, 2. Борђа Стојиљковића, 3. Наће Митића, 4. Стевана Илића, 5. Стојана Илића

Ове су куће радиле од прилике 40 дулума зиратне земље и отуда су давале Господару у средњу годину деветка:

белог жита	350	ока
кукуруза	400	"
конопље	25	"

Параспурा који је свака кућа одсеком по 50 ока давала 250 "

Сем ових дажбина друго ништа нису давали.

Од својине, Господару нису ништа признати.

VIII Маса умрлог Глигорија, имала је куће:

1. Крсте Пешића, — коју је умрли Глигорије насељио пре 17 година, — као чифлукчу кућу

Ова је кућа радила од прилике 15 дулума зиратне земље, и отуда је давала Господару у средњу годину, трећину:

белог жита	50	ока
кукуруза	50	"

За параспур, давала је Господару годишње 7 ратеника, коју баштину

процењују 14 гроша

Сем ових дажбина друго ништа није давала.

Од својине, Господар је имао: Пет лијава у 40 дулума, једну ћерамидну кућу са два дулума, 1 Хан са 1/2 дулума плаца и једну воденицу са три камена.

Поред именоване куће овај Господар имао још и ове:

2. Лазе Златановића, 3. Стевана Милића, 4. Петка Цветковића, 5. Младена Стојковића, 6. Николе Станковића, — но ове куће нису имале земље од које би Господару трећину или друге дажбине давале, већ су му плаћале кирију на куће, у којима су седиле.

IX Жишко Костић имао је ове чифлукчке куће: 1. Доде Наумовића, 2. Тоше Додића, — које су насељене пре 20 година.

Ове су куће радиле од прилике 30 дулума зиратне земље, и отуда су давале Чифлук-сајбији у средњу годину трећину:

белог жита	250	ока
кукуруза	200	"
конопље	20	"

За параспур слушале су га бесплатно, кад ли се потреба указала.

Сем ових дажбина, друго ништа нису давале.

Од својине, господару су признали само једну воденицу.

Према овако представљеном средњем годишњем приходу, — тражили су да комисија одреди накнаду, како деветарским тако и трећарским кућама, коју су оне по закону дужне дати, па да им све земље, које су радиле остану у својину.

За вештаке су изабрали: Трајка Јањића из Д. Јаине и Јању Спасића из Лесковца.

Од именованих Господара нико се сам за своје право није јавио, већ је г. Урош Кнежевић из Лесковца поднео писмену пријаву за ове Господаре: Алију, Арслана и остale Мустаф-Спаиће; Хаци Јашареву жену Шербет Хануму и њена два сина: Мехмеда, Мустафу и шћер Хурмузу; Ахмет ефендију Ахмед агу Рашид агића, Емин агу Софијанлију и Исмаил Уста Рамину жену, а Махмуд Спаину шћер; но пуномоћије је поднео само од господара: Алије и Арслан Мустав Спасића, Хаци Јашареве Шербет Хануме и њених синова: Ахмеда и Муставе и шћери Хурмузе и Емин аге Софијанца. У пријави је представио да у овом селу куће његових властодаваца раде 1600 плуга зиратне земље и отуда, да су ови могли у средњу годину добити деветка:

белог жита и кукуруза	88.888	ока
конопље	8.000	"
плеве и сламе	16.000	"
параспера	1.500	гроша

Од својине да су имали: зиратних земља и ливада 500 плуга и забрана 2.000 дулума.

Тражио је, да се његовим властодавцима досуди накнада у 679.828 гр. чар. приход за прошле три године, и да им се означена својина уступи.

На одређеним рочиштима, за извиђај и решавање Господарлuka, — г. Кнежевић није хтео дати ни вештаке бирати, нити је Пуномоћије од осталих властодаваца поднео; а из рецеписа се види да је писмене наредбе за све ово на време примио. Зато је Комисија, на основу Акта Г.Г. Министра Правде и Финансије од 3. Децембра 1880.г. № 3945 одредила пријављеним Господарима за вештаке: Нику Миленковића кафецију и Проку Мазнића трг. из Лесковца.

По овоме, Комисија, да би правилно могла изнаћи средњи годишњи приход овог Господарлuka, изашла је у ово село и расмотрila цео атар истог, као и све

зиратне земље па се је уверила, да ово село постоји међу атарима ових села: Накривља, Белог Потока, Радољицу, Паликућа и Шајновца; Да простор зиратних земаља према броју кућа није велики, а ове да су по квалитету средње.

На одређеном рочишту ради решавања овог Господарлuka, Комисија је приступила саветовању са вештацима обеју страна, о изналаску средњег годишњег прихода; при коме су сеоски вештаци нашли: да су пријављени Господари могли добити у средњу годину од своју дажбину, узимајући као да би све ове у рани биле, и то: наследници X. Јашареви — Шербет Ханума, Ахмет, Мустафа и Хурмуза 4.745, Мустафа Спаић и овога синова: Арслан и Алија 1.500 и Емин ага Софијанац 1.200 ока ране; вештаци Господара нашли су да су именовани Господари могли добити и то: Насљедници X. Јашареви 10.745, Мустафа Спаић и овога синова 3.500 и Емин ага 2.800 ока ране, а чланови Комисије који нису могли прићи мишљењу ниједних вештака, нашли су, да су наследници X. Јашареви: Шербет Ханума, Ахмет, Мустафа и Хурмуза могли добити 9.245, Мустава Спаић и овога синова Арслан и Алија 3.000, и Емин ага 2.400 ока ране; но пошто пуномоћник ових господара у поднесеној писменој пријави тражи накнаду у новцу, онда рачунајући рану по 20 паре, као средњој пијачној ценi; — да средњи годишњи приход у новцу износи и то: за наследника X. Јашареве: Шербет Хануму, Ахмета, Муставу и Хурмузу 4.622½, Муставу Спаића и овога синова: Арслана и Алију 1.500 и Емин агу 1.200 гр. чарш.

Разлог Комисије:

1. Да по чл. 2, 5, и 6. агр. Закона, све зиратне земље постојеће у Атару овог села, које су сељани под деветком радили, а тако исто и оне које су три чифлуке куће насељеника умрлог Глигорија и Жишке Костића на трећину радиле, имају остати сељанима у њихову својину, а они, да су према чл. 9 ист. зак. дужни дати Господарима и Чивлик сајбијама накнаду и то пријављеним наследницима X. Јашаревим: Шербет Хануми, Ахмету, Мустафи и Хурмузи, Мустафи Спаићу и овога синовима: Арслану и Алији и Емин аги Софијанлији, по изнађеном средњем годишњем приходу, а осталима који се за своје право нису јавили, по чл. 31. агр. Закона, т. ј. по исказу сеоских пуномоћника, што се има однети и за Господаре Ахмет Ефендију, Ахмед агу Рашид Агића, Исмаил Уста Рамину жену и Махмуд Спахину

шћер, за које је поднео пријаву г. Кнежевић; с'тога, што г. Кнежевић са пријавом није поднео пуномоћије, па ни онда кад је Комисија после три месеца и 24 дана, од дана поднесене пријаве писменом наредбом од 24. Августа ове г. № 596 позвала, да за 20 дана пуномоћије поднесе, заказав му, да ће поднесену пријаву за ове господаре сматрати као и да не постоји.

2. Да је Комисија према чл. 25 агр. зак. у споразуму са вештацима нашла да су пријављени господари у средњу годину могли добити прихода и то: наследници Х. Јашареви: 4.622/2, Мустафа Спахић и овога синови: 1500 и Емин ага 1200 гр. чар; а за непријављене господаре, да средњи годишњи приход износи по исказу сеоских пуномоћника, онолико колико је то у реверату овог решења представљено, које суме кад се према чл. 26. агр. зак. и то за Господаре: наследнике Х. Јашареве, Муставу Спахић и овога синове, и Емин агу са 7, а за остале господаре, дажбине које су у натури са 8, а које су у новцу са 7 помножене; онда, добивени резултати и то: за наследнике Х. Јашареве у 32.357 гр. Мустафу Спахић и овога синове у 10.500 и Емин агу у 8.400 грош. чарш; Ису Раминог: белог жита 11.520, кукуруза 7.680, конопље 480 ока и надница 140 гр; Амета Рашитовића: белог жита 4.800, кукуруза 3.200, конопље 200 ока и надница 70 гр; Арслана Добруна: белог жита 1.920, кукуруза 1.280 и конопље 80 ока; Амета Ефендију: белог жита 4.800, кукуруза 3.200 и конопље 200 ока; маси умрлог Глигорија: белог жита 400, кукуруза 400 ока и параспуре 98. гр. и Жишака Костића: белог жита 2000, кукуруза 1.600 и конопље 160 ока; — представљаће накнаду коју су сељани дужни Господарима платити, од дана овог решења за два месеца, а у противном случају према чл. 27 агр. зак. на рате и са интересом.

3. Да се пријављени Господари од тра жења прихода за прошле три године имају према чл. 34 агр. зак. одбити, с'тога што су се за своје право јавили у овој години, када им се накнада има дати;

4. Да све земље које су сељани Господарима и Чифлук сајбијама као њихову својину признали имају им и уступити; а остале земље, које им не признају, има према чл. 32. агр. зак., остати у њиховој државини; као што су и до сада биле; за коју се господари имају упутити надлежном суду, да код овога права својине на исте докажу; и

5. Да однос осталих пет кућа које постоје у Чифлуку маси пок. Глигорија; према овој маси Комисија по чл. 5 и 23 агр.

зак. није надлежна расправљати, нити решавати; с'тога, што ове куће маси умрлог Глигорија нису никакве земље обраћивали и дажбине давали; сем што су му кирију на куће овога, у којима су седили, — плаћали; већ они, овај однос имају и убудуће сами регулисати, како за добро нађу.

Са наведених разлога и закона, као и чл. 18. и 41. агр. зак., аграрна Комисија за Нишки округ

РЕШАВА:

Да све земље у Атару села Стројковца постојеће, које су сељани под деветком радили, а тако исто и оне које су чивчијске куће масе умрлог Глигорија и Жишака Костића на трећину радиле, — имају остати овим сељанима у њихову искључиву својину, а они су дужни Господарима платити накнаду и то: наследницима Х. Јашаревим: Шербет Ханумом, Ахмету, Мустафи и Хурмузи 32.357 1/2; Мустафи Спахићу и овога синовима: Арслану и Алији 10.500 и Емин Аги Софијанлији 8.400 гр. чарш. Иси Рамином: белог жита 11.500, кукуруза 7.680, конопља 480 ока и надница 140 гр. чарш. Амету Рашитовићу: белог жита 4.800, кукуруза 3.200, конопље 200 ока и надница 70 гр. чарш. Арслану Добруну: белог жита 1.920, кукуруза 1.280 и конопље 80 ока, Амету Ефендији: белог жита 4.800, кукуруза 3.200 и конопље 200 ока, маси умрлог Глигорија: белог жита 400, кукуруза 400 ока и параспуре 98 гр. чарш. и Жишаки Костићу: белог жита 2000, кукуруза 1.600 и конопље 160 ока; од данас, па за два месеца, но ако не би могли за ово време да плате, онда да плате са 6% интр; кад прођу горића два месеца, на ове рате: Шестнаестог децембра ове године — наследницима Х. Јашаревим 6.471 1/2, Мустави Спахићу и овога синовима 2.100 и Емин аги 1.680 гр. чарш. Иси Рамином: белог жита 2.300, кукуруза 1.536, конопље 96 ока и надницу 28 гр., Амету Рашитовићу белог жита 960, кукуруза 640, конопље 40 ока и надница 14 гр. чарш., Арслану Добруну: белог жита 384, кукуруза 256 и конопље 16 ока, Амету Ефендији: белог жита 960, кукуруза 640 и конопље 40 ока, маси умр. Глигорија: белог жита 80, кукуруза 80 ока и параспуре 19 гр. и 24 пара, и Жишаки Костићу: белог жита 400, кукуруза 320 и конопље 32 оке; па затим, о сваком Митровдану, почев од Митровдана 1882, по оволику суму, до дана исплате целокупне суме накнаде.

Насљедници умр. Х. Јашара, Мустафа Спаић и Емин ага, одбијају се од тражења прихода за прошле три године.

Сељани да буду дужни господарима и Чивлук сајбјама уступити сву признату им својину остале земље које им нису признали, да остану у државину њихову, за које се господари упућују надлежном окружном суду да код овога право своји не на исте докажу.

Осталих пет кућа, које седе у Чивлуку масе умрлог Глигорија, а у кућама ове масе упућују се, да са масом умрлог Глигорија у будуће регулишу своје односе, како знају, јер за расправу овога аграрна Комисија није надлежна.

Господари, наследници умрлог Х. Јашара, Мустафа Спаић и овога синова и Емин ага, да положе каси начел. Лесковачком срезу 54.73 динара, као суму, која је из ове издата члановима Комисије, на име подвозног трошка, за њихов излазак у ово село ради извиђања; а сељани да плате канцеларијске и остале трошкове.

Обе стране, да плате вештацима по 6 динара на име дијурне и то сељани: Јањи Спаић из Лесковца и Трајку Јањић из Д. Јаине а господари: наследници умр. Х. Јашара, Мустава Спаић и овога синова и Емин ага: Мики Миљковић кавеџији и Проки Мазнић тргов. из Лесковца.

Решење ово је према чл. 23 агр. Закона извршно, предати странама, а за непријављене господаре: Ису Уста Рамињог, Амета Рашитовића, Арслана Добруна, Амет Ефендију, масу умрлог Глигорија и Жишку Костића, начелнику Лесковачког среза, који ће са истим у свему поступити по чл. 31 агр. зак.

Решено у судници аграрне Комисије за Нишки округ 16. Октобра 1881. г. № 667 Лесковац

Чланови:
РадСарановац
ИлМојсиловић
Да господари плате таксусу
по закону о таксама
РадСарановић

Председ. Комисије
ДКаракостић

Да је овај препис своме оријиналу веран, суд округа нишки тврди

№ 3002
29. Фебруара 1884. г.
Ниши

Судија,
(потпис нечитак)

Министарство Финансија

28. III. 1884

З№ 967

Сељани села Стројковца у срезу Лесковачком окр. Нишког обавезни су по решењу аграрне Комисије од 16. Октобра 1881. год. № 667, да плате својим господарима Мустафа Спаићу и овога синовима Арслану и Алији десет хиљада пет стотина гроша (10.500) за све њихове земље које су сељани под деветком радили, и то од дана решења па за два месеца, а ако не би могли за то време да плате, са 6% интереса по истеку горња два месеца на ове рате:

Шеснаестог Децембра 1881. године 2.100 гроша, па затим о сваком Митровидне, почев од Митрова дана 1882 године по оволику суму, до коначне исплате.

По извешћу суда окр. Нишког од 24. ов. месеца № 4161 на овом господарству нема интабулације ни прибелешке.

По извешћу начелника ср. Лесковачког од 26. ов. мца № 2526 на овом господарству нема никакових забрана нити су сељани дали што на име одплате.

По пуномоћију које је оверено код нашег Министарства иностраних дела под 21. Септембром пр. год. № 10165, заступник је ових господара Х. Мустафа Карабаџак.

Предајући каси Управе Народног Зајма у прилогу под ./. решење аграрне Комисије, у прилогу под //. пуномоћије, препоручујем јој, да горњи дуг именованим сељана заједно са припадајућим интересом исплате Х. Мустафа Карабаџаку, под условима прописаним за исплате овог рода, и са исплаћеном сумом задужи сељане села Стројковца, за рачун аграрне касе.

Министар Финансија,
Бор. Павловић

Главни	10 500	гр. чарш.
Инт. од 16. I. 82 до		
27. III. 1884 по 6%	1 382.20	

Свега 11	882.20	гр.
задржати:		
за вишак инт. . . .	12	
" трошкове	35.25	

Свега 47.25

Ст. Степановић

К В И Т А

На шест хиљада две стотине тридесет један динар и 65 паре што као пунолjetни наследник масе мога оца Глигори-

ја Коцића примих из касе Управе Народ. Зајма, као припадајући ми део од господарлука оца ми Глигорија од села **Накривња** у селу Лесковачком окр. Нишком, према решењу аграрне Комисије од 3. Августа 1881 год. № 571 и реферату Министра Финансије З№ 961.

Монета:

311 Наполеона по 20	6 220
Сребра и Бакра	11.65
Свега 6 231.65	

27. Марта 1884 г.

Београд

Никола Глигоријевић
из Лесковца

видио,

Ст. Степановић

РЕШЕЊЕ

Комисије за уређење аграрних односа у Нишком округу као надлежне

УСПОРУ

Сељана села Накривња у лесковачком срезу, које по пуномоћију заступају: Цветко Митровић, Тодор Стојиљковић, Мита Стевановић, Тоша Митровић и Стојан Стевановић, онд.

са

Њиховим Господарима: масом умрлог Глигорија Коцића, коју заступа стараоц пунолетни наследник Никола Глигоријевић и масом умрл Јорѓа Костића коју заступа стараоц Коча Стојановић, сви из Лесковца.

за одкуп Господарлука

Решавали су:

председник ком. Д. Каракостић

Чланови:

Р. Сарановац

Ил. Мојсиловић

Пуномоћници сељана села Накривња навели су да је у њиховом селу, пред српску власт било 69 кућа, које су Господарима маси умрлог Глигорија и маси умрлог Јорѓа Костића деветак и остале дажбине давале. Куће су између господара биле подељене тако:

I. Маса умрлог Глигорија имала је ове куће:

1. Николе Стојановића
2. Марјана Тошића
3. Стојана Стевановића
4. Атанаса Маринковића

5. Петра Маринковића
6. Цветка Митровића
7. Николе Митровића
8. Петра Марића
9. Стојана Марића
10. Борђа Јањића
11. Јовања Јањића
12. Младена Савића
13. Анђелка Стевановића
14. Маринка Ристића
15. Марка Аранђеловића
16. Борђа Стевановића
17. Стојана Пешића
18. Станка Пешића
19. Стојана Коцића
20. Станка Стојковића
21. Стојана Станковића
22. Мите Стевановића
23. Младена Стевановића
24. Живка Лазаревића
25. Ристе Стојиљковића
26. Јована Лазаревића
27. Величка Стојковића
28. Младена Коцића
29. Цветана Коцића
30. Цветка Маринковића
31. Милоша Маринковића
32. Миљка Нешића

Сем ових има још четири куће: Живка Спаића, Стојана Крстића, Стевана Ристића и Ранђела Јовића, које немају никакве баштине, и пета кућа Мијајла Вучковића, која и данас у селу механише.

Ове побројане 32 куће радиле су овом Господару 300 селских плута земље, и отуда је Господар могао добити у име деветка:

стрмног жита	3 000 ока
кукуруза	2 000 „
конопље	30 „
Дулумско на винограде	375 гр. чарш.

Параспур је свака кућа сејала по 20 ока и отуда је Господар добијао у средњу годину на све куће 1960 ока.

Сем побројаних дажбина друго ништа нису овом Господару давали.

Од својине овај је Господар имао један виноград од 3 дулума који пристају да му уступе, тако исто и грађу са куће под ћерамидом, и једну механу са плацем иза ове од једног дулума.

II. Маса умрлог Јорѓа имала је ова кућа:

1. Николе Стевановића
2. Тоше Митровића
3. Станка Митровића
4. Цветка Стевановића

5. Саве Стојиљковића
6. Димитрије Петковића
7. Стојана Анђелковића
8. Пеше Миленковића
9. Пејчина Миленковића
10. Николе Анђелковића
11. Стевана Анђелковића
12. Борђа Коцића
13. Цветана Стојиљковића
14. Младена Јовића
15. Борђа Калаџије
16. Николе Пешића
17. Николе Стојановића-бежанца
18. Петра Стојановића
19. Тодора Стојиљковића
20. Мите Минића
21. Миленка Стојковића
22. Јове Стојковића
23. Јована Стојковића
24. Трајка Недељковића
25. Николе Џветковића
26. Ранђела Стојковића
27. Мите Стојковића
28. Николе Станишића
29. Борђа Станишевића
30. Николе Краљића
31. Стевана Станковића
32. Мите Нешића
33. Јове Маринковића
34. Мише Нешића
35. Саве Здравковића
36. Јове Нешића
37. Тодора Маринковића

Ове су куће радиле овом Господару као и првом око 300 селских плуга и отуда је господар могао добити у средњу годину у име деветка и то:

стрмног жита	3 000 ока
кукуруза	2 000 "
конопље	30 "
дулумско на винограде	375 гр. чарш.

Параспур је свака кућа сејала по 20 ока и отуд је овај Господар могао добити у средњу годину 2 200 ока.

Сем побројаних дажбина друго ништа овом Господару нису давали.

Од својине овај је Господар имао: један плац у каменој огради, на коме постоји једна кула, штала и две куће, а поред овог и један воћњак изван ограде до саме куле од прилике 4 дулума земље, једну механу, на коју полаже право Милјалко Вучковић, и један виноград у „Голом Риту“ од прилике од пет дулума земље, коју му пристају да уступе и друго ништа непризнају му.

За цену рани навели су да је ова у турско време била у средњу годину 20 паре ока а конопљи 2 1/2 гр. чарш.

Према овако представљеном средњем годишњем приходу, — тражили су да Ко-

мисија одреди одкупну цену за оба Господара.

За вештаке су изабрали: Станка Славковића из Вучја, Стевана Коцића из Строжковца.

Стараоц масе умрлог Глигорија Митко Живковић и пунолjetни наслеђник Никола Глигоријевић, у својој писменој пријави, а и на протоколу код Комисије, навели су, да је маса умрлог Глигора пред српску власт имала у овом селу сем побројаних 32 куће још две куће: Јове Стојковића и Боке Савића (за ове куће пуномоћници сељана показали су да су пред српску власт биле у задрузи са својом браћом, и то Јова са Станком Стојковићем а Бока са Младеном Савићем), које су све куће радиле до 1 500 дулума земље, и отуда је маса умрлог Глигора могла добити у средњу годину у име деветка, од белог жита, кукуруза, конопље, дулумског и параспуре 36.000 ока ране, рачунајући све ове дажбине да би у рани биле.

Од својине маса је имала једну кућу у огради и 2 дулума места под кућом, један хан и под овим 1 дулум места, једну сламну кућу, једну плевну са гумном од 2 дулума, ливаду 20 дулума, њиву од 100 дулума, винограда 8, браника до 650 и 4.000 дулума планине, но кад сељани ове земље маси не признају сем једно винограда од 3 дулума, грађе од куће под ћерамидом и механе са плацем иза ове од једног дулума, то стављају ову под деветак, с тим да Комисија ово при оцени средњег годишњег прихода на уму има.

Стараоц масе умрлог Јорѓа, Коча X. Стојановић, у својој писменој пријави и на протоколу Комисије навео је да је маса у овом селу имала 37 кућа, као што су пуномоћници сељана показали, које су радиле зиратне земље до 1 500 дулума, и отуда је маса могла добити прихода у средњу годину, у име деветка од белог жита, кукуруза, конопље, дулумско на винограде и параспуре 37.000 ока, узимајући ко да би све ове дажбине у рани биле.

Од својине имала је ова маса 125 дулума ораће земље, браника 6.500 и винограда 700 дулума, но кад јој сељани ову земљу не признају, то исту ставља под деветак, а тражи да му се уступе оне земље и зграде које су сељани маси признате.

Стараоци обе ове масе тражили су да Комисија одреди одкупну цену према овако представљеном средњем годишњем приходу.

За средњу цену рани навели су да је била у турско време 20 паре ока, а конопљи 2 1/2 гр. чарш.

За вештаке изабрали су Х. Васиљка Младеновића и Николу Наумовића, оба из Лесковца.

Према овако разногласном исказу о средњем годишњем приходу обеју страна Комисија, ради праведније оцене овога изашла је у ово село и расмотрила све зиратне земље, па се је уверила да су земље на источној страни изнад села и на јужној изнад равнице под планином, брдовите и према томе доста слабе каквоће и плодности; а земље које се пружају поред реке испод брда, које постоји на јужној страни, па иду на западну страну у равници су и према свему види се да су добре каквоће и плодне, што сведоче усеви на истој земљи.

Простор свију зиратних земаља и цео сеоски атар, уколико се провидити могао, довољно је велики, а стање становника уколико се приметити могло доста је добро.

По овом је Комисија са вештацима обеју страна приступила саветовању и изналаску средњег годишњег прихода овог Господарлука, па не могући се придружити мишљењу ниједних ни других вештака, нашла је према свему што је увиђајем лицу места сазнала, а по својој савести и убеђењу, да је Господар маса умрлог Јоргана могла добити приход у средњу годину од свију дажбина као деветка од своју показаних плодова, параспуре и дулумског, имајући на уму и стављену својину под деветак 27.600 ока ране, а толико исто и маса умрлог Глигорија, дакле обе масе 55.200 ока, рачунајући рану по 20 паре а конопљу по 2 1/2 гр. чарш. оку, као средњој пијачној цене, што у новцу износи средњи годишњи приход за оба Господара као да би све дажбине у рани биле 27.600 гр. чарш.

Вештаци сеоски нашли су, да је маса умрлог Јоргана могла добити 6.800 ока ране, а толико исто и маса умрлог Глигора, а вештаци Господара да су обе масе добити могли по 40.800 ока, свега 81.600 ока.

Разлог Комисије

I. Да по чл. 2, 5. и 9. агр. зак. све земље које су сељани под деветак радили, а тако исто и оне, које су Господари за своју имовину оглашавали, па потом под деветак ставили, имају остати у својину сељанима овог села; но с тим, да они буду дужни платити Господарима одкупну цену према изнађеном средњем годишњем приходу.

II. Да је према чл. 25. агр. зак. Комисија нашла: да су Господари у средњу го-

дину могли добити од свију прихода и то Господар маса умрлог Јоргана, 13.800 гр. чарш. и толико исто и маса умрлог Глигора, које суме кад се према чл. 26. пом. зак. са 7 помноже онда одкупна цена овим Господарима износи по 96.600 гр. чарш., које су суме сељани овог села према најведеном, а по чл. 27 дужни платити сваки своме Господару на рокове и са интересом, и

3. Да све земље и зграде које су сељани Господарима као њихову својину признали, имају се овима и уступити.

Решава:

Да све земље у селу Накривњу, које су сељани под деветком радили, као и оне које су господари за своју имовину оглашавали, па потом под деветак ставили, имају остати сељанима овог села у својину; но они да буду дужни платити сваки своме Господару одкупну цену, и то маси умрлог Глигора и маси умрлог Јоргана по 96.600 гр. чарш., свега 193.200 гр. чарш., за пет година са 6% интересом, после три месеца од дана овог решења и на ове рате: сад о Митровдану ове године 38.640 гр. чарш., па затим о сваком Митровдану по оволику суму до дана исплате.

Од признате својине Господарима и то: маси умрлог Глигора један виноград од 3 дулума, грађа са куће под ћерамидом и једна механа са плацем иза ове од једног дулума; а масу умрлог Јоргана један плац у каменој огради на коме постоји једна кула, штала и две куће а поред овог један воћњак изван ограде од прилике 4 дулума и један виноград у „Голом Риту“ од прилике до 5 дулума; земље имају сељани одма уступити овим Господарима у својину; за механу на коју по лаже право Мијалко Вучковић да Господар маса умрлог Јоргана парничним путем код надлежног суда доказује право својине, према оном који му ово право оспорава.

Сељани да плате својим вештацима: Станку Славковићу из Вучја и Стевану Коцићу из Стројковца, за по 1 дан по 6 динара на име дангубе.

Решење ово је према чл. 23. агр. закона извршио, предати обема странама, ради њиховог управљања, по коме ће се извршила власт старати, да сељани одређене суме на време Господарима исплаћују.

Решено у седници аграрне Комисије,
3. Августа 1881. год. — Лесковац № 571

Председник Комисије
Д. Каракостић

Чланови
Р. Сарановац
Ил. Мојсиловић

Да је овај препис веран својем ори-
џиналу, Аграрна Комисија за Нишки ок-
руг, тврди

Председник Комисије
Д. Каракостић

№ 571
31. Августа 1881
Лесковац

Господину Министру финансије,

Као што ће изволети Господин Мини-
стар увидети из овога ./ приложућег се
решења Аграрне Комисије, има да плаћа
село „НАКРИВЊА“ по истоме решењу
као за откуп господарлука 193.200 гр.
чарш., са интересом 6% од прошлог рока
маси умрлог Глигорија Коцића и маси
умрлог Јорѓа Костића из в. Лесковца.

Па пошто је ово плаћање дужних села
примила држава да одужи и већ отпое-
ла новац издавати, то се и ми са пошиља-
њем горњег решења усуђујемо замолити
Господина Министра, да нам по овом ре-
шењу изволи горњу суму новаца преко
надлежне власти послати, или ако то не
може овим путом, бити, молимо Га, да нас
извести, да у Београд дођемо и новац при-
мимо.

7. Маја 1883. г.
у Лесковцу

Понизни:

За масу умрлог Глигорија Коцића
пунојетни наслеђник,
Никола Глигоровић
За масу умрлог Јорѓа Костића
стараоц масени
Коча Х. Стојановић
из в. Лесковца

№ 2200

Начелнику ср. лесковачког,

Да јави, колико су сељани до сада
отплатили на име накнаде о којој је реч
у решењу Аграрне Комисије, кад су новац
положили и да на остатку примања нема
каквих законих забрана.

Даље, да молиоце извести, да им се
новац не може шиљати тамо, већ да је
потребно да пошљу пуномоћника у Бео-
град, но овај да се не креће док му о то-
ме не буде одавде јављено, пошто за сада
нема новаца.

За тим да ова акта пошље суду окр.
Нишког, који да изволи јавити има ли
интабулације или прибелешке на овоме
господарлуку или иначе забране на при-
мању; и

Напослетку, да се по свршеноме пос-
лју, сва ова акта врате амо.

1. Јула 1883 год. у Београду

Заступник
Министра финанц.
Министар просвете и црк. дела
Ст. Новаковић

Начелник ср. лесковачког

№ 5650
6/7. 883г. Лесковац

Господину Министру Финансије,

Част ми је по предњем претпису од-
говорити, да сељани села Накривња нису
до сада ни шта дали у име отплате својим
бившим господарима: маси пок. Глигора
Коцића и маси пок. Јорѓа Костића, бив.
обв. по приложеном под ./ решењу аграр-
не Комисије, а међутим на овоме примању
речених маса, постоје по извршним пресу-
дама судским сљедеће тражбе и то:

I. Из масе пок. Глигора,

1. Тодора Стојиљковића из Накривња
деведесет и четири динара и трдидесет па-
ра дин. (94.30) дин.

2. Јелене жене Глигорија Борђевића
овд. две стотине динара, са шест — 6%
инт. од 4. Маја 1881 г. до наплате.

II. Из масе пок. Јорѓа

1. Наће М. Андрејевића овд. двадесет
и шест динара и шест пара дин.

2. Настасије удове пок. Мила Андре-
јевића б. овд. осамдесет и један динар.

3. Лазара Јовановића овд. две стотине
осамдесет и три дин. и двадесет пара дин.
са шест — 6% — инт. од 1. Децембра
1877г. до наплате.

4. Наће Крстића, овд. четири стотине
и шест динара са шест — 6% — инт. од
26. Октобра 1877г. до наплате.

5. Јанаћа Поповића овд. једну стотину
осамдесет и три дин. и тридесет пара дин.
са шест — 6% — инт. од 26. Октобра
1877г. до наплате.

Приликом исплате овог господарлука
реченим масама моли се Господин Мини-
стар Финансије да изволи означене ове
цифре задржати и мени рад извршења

пресуда судских послати, те да повериоце измишим.

Начелник ср. лесковачког
Н. Антоновић

Суду округа нишког,

С'млбом на даљи поступак према горњем наређењу Господина Министра Финансија.

Односно тога оће ли се слати пуномоћници масени у Београд, да приме новац, који буде јављено, да за исплату има новаца, или ће се новац имати да пошаље старатељском судији, — то треба речени судија да каже.

№ 5650
12. Новем. 1883.г.
Лесковац

Начелник срески,
Н. Антоновић

Примљ. 16. Нов. 883г.
№15 281

Има 1 забране?

23/11 1883г.

Под именом Кире Јорѓајевића бив. овд. тргов., стављена је забрана на његово и његовог оца примање Јорѓаја Коцића, бив. овд. за 6.250 гр. чар. са 6% год. од 30. Новембра 1877. год. до наплате код Министарства Финансије, а за рачун Шећир-аге Баба-Алина из Лесковца.

26/11. 1883.г
Ниш

Архивар,
Драгољуб Ж.Марковић

23/11 1883.

Има 1 терета?

Под именом Глигорије Коцића и Јорѓаја Коцића, б. из Лесковца на имању у селу Накривњу до данас није било терета. Двадесетрећег Новембра 1883г.

(потпис нечитак)

Новац за исплату господарлука обе маса, не-треба издавати стараоцима већ ово-окружном суду послати, пошто масе још нису расправљене, а има и малолетника.

26. Новембра 1883г. Старатељски судија,
Ниш (потпис нечитак)

Господину Министру Финансије

У одговору на зактев Господина Министра Финансије № 2200 суд округа Нишког учтиво извештава, да према зактеву старатељског судије за обе масе не треба

давати стараоцима масеним, већ непосредно послати суду. На имању обојих маса у селу Накривњу нема терета, само на примању Кире Јорѓајевића и овом оца Јорѓаја Коцића овд. има забрана код Министарства Финансије, за рачун Шећир-аге Баба-Агија из Лесковца у суми шест хиљада двеста педесет гроша чаршијски са 6% интерес. од 30 Новембра 1877 године до наплате.

28-ог Новембра 1883
у Нишу
З№ 4.499

Судија,
Љуб. Симић

Министарство Финансије

26. III. 1884
З№ 961

Сељани села Накривња у срезу Лесковачком окр. Нишком обавезни су по решењу аграрне Комисије од 3. Августа 1881. год. № 571, да плате своме господару маси умрлог Глигорија Коцића, које су наследници пунолетни син Никола и кћи Лепа, а малолетни: син Мијајло и кћери: Зорица и Каћа, деведесет шест хиљада шест стотина гроша чаршијских (96.600), за све земље именованог господара у селу Накривњу, које су сељани под деветак држали, као и оне које су господари за своје оглашавали, па по том деветак ставили, и то: у року времена од пет година под овим условом: О Митрову дне 1881 год. да плате 19.320 гроша, а затим сваког Митрова дана идућих година по толику суму до коначне исплате, заједно са 6% год. интересом.

По извешћу суда окр. Нишког од 24. ов.мца. Бр. 4337, на овом господарлуку нема интабулације ни забране.

По извештају Начелника Среза Лесковачког од 24. ов.мца № 2626 и извештају од 7. јула пр.год. № 5650 на овом господарлуку и примању постоје забране:

1. За рачун Тодора Стојиљковића из Накривња за деведесет четири динара и 30 парा

2. За рачун Јелене жене Глигорија Борђевића за 200 — две стотине динара са 6% интересом на ову суму од 4. Маја 1881. год. до исплате

По истом извешћу сељани нису дали ништа на име одплате горње суме.

По распоредном решењу старатељског судије Округа Нишког од 15. Октобра бр. год. № 14.019, пунолетни син Глигорија Коцића, Никола Глигоровић, има да прими из досуђене суме маси за село Накривањ 2/7 части (две седме):

Предајући каси Управе народнога зајма у прилогу под ./. решење аграрне Комисије и прилогу под ./2 распоредно решење старатељског судије, препоручујем јој да исплати Николи Глигоровићу 2/7 дела (два седма дела) од досуђене суме маши, и да од исте одбије 2/7 (два седма) дела дуга масеног, под условима прописаним за исплате овог рода и са исплаћеном сумом нека задужи сељане села Накривња а за рачун аграрне касе.

Министар Финансије,
Бор. Павловић

2/7 — Главни	27.600
Инт. од 3. нов. 81.	
до 26. III. 84. г. . . .	3.873
свега	31.473

гр. чарш.

дин — 6.231.65

15/11—	
за вишак инт	27.50
„ трошкове	93.50
свега	121.00

за дугове:

за дуг Тодора Стојиљковића 2/7	26.95
„ „ „ Јелене ж. Глигор. Борђев.	37.10

дин. 64.5

26/3 84

Ст. Степановић

ПРИЗНАНИЦА

На двадесет хиљада осам стотина тридесет осам (:20.838,60) динара и 60 парара, коју суму новаца долепотписани признајем да сам примио из Касе аграрног зајма у исплату господарлука Махмуд бега Али-беговића и његове сестре Шукрије Хануме, постојећег у селу Д. Матејевцу, као заступник именованих господара по пуномоћију овереном код нашег Министарства иностраних дела под 9. пр.м. № 8356, а на основу решења Г. Министра финансија од 5. Новембра т.г. ЗБр. 2912.

Монета:

1040 нап. по 20 . . .	20.800
сребрна	38.60
	20.838,60

5. Новембра 1886.г
у Београду

АМарцариан

РЕШЕЊЕ

Суда окр. Нишког II одељења као одређеног за расправу аграр. односа Сељана села Д. Матејевца које заступају Мика Јанковић, Тодор Маринковић, Тодор Митић и Јован Вукић, сви из Д. Матејевца

против

Њихових господара масе пок. Расима Ефендије коју заступа њен старател X. Атлак Мустава Абдурамановић и Махмуд Бега Ага Беговића његове сестре Шукрије Хануме које заступа Халил Исламовић а овога г. Светозар Арсеновић, адв. овд.

За одкуп госпо
дарлука

Решавали су судије:

Рад. Сарановац
С. Јањић
За судију секретар
В. Петровић
писар,
К.Бурђевић

Пуномоћници сеоски показали су код аграрне Комисије, а и на протоколу код суда следеће:

У њиховом селу било је пред србску власт 44 куће које су имале два господара и деветак им давале и то 22 куће биле су под господаром X. Расимом а 22 под Махмуд Агићем, које су они међу собом поделили. Земље што су ове куће у време турско држали и радиле као своју баштину, а које и данас држе и раде има на 400 плуга или око 1200 дулума. Сем тога имају ове куће око 20 плуга или 60 дулума ливада на које нису господарима девето давале. Ове куће имају и винограда у селу Матејевцу али на ове винограде они имају тапије јер је то њихова својина и на ову земљу нису давали господарима деветак.

Господар X. Расим имао је у њиховом селу кулу са салашем, амбаром и шталом, но које све порушено за време рата. Под кулом имао је 2 дулума земље. Прво параспурште имао је у дубрави око 15 плуга или 40 дулума велико, но пошто је ово било мршаво земљиште продао га горњим Матев. па заузeo баштине неких њихових сељана на 15 плуга или 40 дулума и од овога начинио ново параспурште. Но и то параспурште продао је пре 15 година попу Благоју из њиховог села за 17.500 гр. чарш.

Но да неби исти господар приграбио опет њихову баштину, куће су пристале

да му дају параспу одсеком годишње по 100 ока чисте пшенице.

Сем тога господар X. Расим давао је на трећину сељанима истог села 8 парчета њива што чини 16 плуга или 50 дулума, но и те њиве је одузeo од баштина поједињих кућа у турско време и ове куће сада опет држе свих 8 парчади њива.

Поред овога исти господар је одузeo од баштина сеоских још 10 њива око 50 плугова или 150 дулума и продао их за 45.555 гр. чар.

Други господар Махмуд Агић имао је у њиховом селу једно параспuriште око 4 плуга или 12 дулума велико. Куће су му сејале параспу пшенице на тој земљи и на земљи њиховој у атару градском а најпосле су и њему давале одсеком по 100 ока жита годишње свака кућа. И овај господар је одузeo од баштина заједних селских кућа 6 парчади њива, ливада и башча, што чини 10 плуга или 30 дулума и продао их за 12.100 гр. чар.

Даље су казали да господар X. Расим има 4 дулума винограда и 2 дулума иста на коме је била кула, а толико исто имао под виноградом и госп. Махмуд Агић.

Господари нису имали забрана ни пашњака а тако исто и куће њихових села немају својих забрана.

Њихово село има око 250 дулума утрине, а сем тога село је имало пашњака са ситном шумом у простору око 200 дулума, но сав тај простор продао је госп. Расим сељанима Г. и Д. Матејевца за 25.000 гр. чар, а тапије им није издао. Ова утрина била је селска својина, но они су били приморани да је плате само да не остану без испуста.

Куће које припадају X. Расиму давале су средње годишње истом господару од белога жита 2.500 ока, од кукуруза 1.100 ока, и од параспura с куће на кућу могао је имати око 50 ока ако је свака кућа сејала, и тако средње годишње добијао господар у храни свега 4.700 ока жита.

Толико исто могао је имати и госп. Махмуд Агић на своје 22 куће а друго ништа.

Сем показанога господ. нису имали више никакве своје својине, јер оне земље што су имали испрдавали су у турском времену.

Средња пијачна цена била је у турском времену по 20 пара чар. на оку.

Тражили су да се господ. досуди накнада за ону земљу што они држе и раде у новцу а не у храни.

Куће које су подпадале под X. Расима ове су: 1. Вите Динића, 2. Ристе Динића, 3. Тане Вулића, 4. Тасе Мирковића, 5.

Петра Берића, 6. Петра Крстића, 7. Ранђела Мичића, 8. Дине Стевановића, 9. Жике Антића, 15. Раще Антића, 11. Ваџе Вукића, 12. Косте Живића, 13. Кола Пекића, 14. Тане Рашића, 15. Мите Јанковића, 16. Видена Станковића, 17. Стојана Крстића, 18. Жике Вукића, 19. Раše Јанковића, 20. Тодора Мирковића, 21. Мите Пекића и 22. Ристе Дичића.

А куће које су подпадале под Махмуда Агића ове су: 1. Јована Бурића, 2. Вучка Петковића, 3. Ранђела Павловића, 4. Кола Цветковића, 5. Ранђела Стојановића, 6. Кола Пауновића, 7. Цветка Милошевића, 8. Петра Радојковића, 9. Стојанке Цветковића, 10. Лиле Нешића, 11. Јована Вукића, 12. Тане Филиповића, 13. Жике Јанковића, 14. Вучка Благојевића, 15. Кола Динића, 16. Џеке Динића, 17. Стевана Митића, 18. Петра Денића, 19. Кола Видановића, 20. Стевана Денића, 21. Крсте Мильковића и 22. Цветка Тошића.

За овим је заступник господ. Махмуд Бега Али Беговић и његове сестре Шукрије Хануме пријавио своју тражбу 31. Маја 1879г. на овај начин:

У селу Д. Матејевцу сп. Нишког његови властодавци — господ. имали су 26 кућа које су им давале на земљу што ради и сејалеим параспур или им исти давале одсеком год. у житу:

У истом селу они имају ових земаља:
по 8 тапија 27 дулума кућних плацева
по једној тапији 4 дулума свог винограда

по 30 тапија 2.200 дулума њихова; и
по једној тапији 3 дулума ливада, — свега по 40 тапија 2234. дулума земље.

Сем овога има 4 дулума винограда и 40 дулума земље што су ови господари сами радили кад се на овој земљи параспур није радио. А осталу земљу, радиле су ових 26 кућа. Нису признали горњим сељанима што од земље одузели и продали. Од земље коју су горње куће сеоске радиле могао је имати у средњу руку, од деветка на 9000 гр. чарш. од кукуруза на 4000 гр. од својих винограда и земље коју сами раде 1500, свега 14.500 гр. чар.

За сву горе именовану земљу, коју су сељани радили на девето, као и за својину коју такође стављају под девето, тражили су да им сељани плате 2300 # ц, па да им иста земља у својину остане. Обећали су да ће поднети од горњих кућа списак као и тапије од земље на дану равлења са сељанима но то нису учинили.

(Заступник) старалац масе пок. X. Расима X. Мустава Абдурамановић пријављујући тражбу 18 априла 1881. г. за малолjetnika X. Расимовог Мусу показао је:

Село д. Матејевац има 22 куће које су припадале господару Х. Расиму. Земље што су ове куће радиле на девето ове су: 3000 дулума или 1000 плугова њива, 25 плуга ливада, 2500 дулума винограда.

У истом селу имао је Х. Расим своје својине и то: њива на 1800 дулума или 600 плугова, винограда 20 дулума и Ковачка плацева 10 дулума, које земље је такође ставио под деветак актом под № 11917.

Од земље коју сељани на деветак раде могао је имати господар Х. Расим средњег год. прихода 27.000 ока хране а од параспуре 4400 ока — свега 31.400 ока. Кад се цела сума по обичној цене прода на оку по 30 паре чар. онда износи 23.550 гр. чар.

Према овоме тражио је да маси Х. Расимовој плате сељани гор. 22 куће како на земљу што су радили на девето тако и на ону његову својину коју ставља под девета свега 3500 # ц.

По овоме пошто интер. стране нису могле на рочишту да се изравнају, то су изабрале вештаке за изналазак средњег год. прихода и то: заступници горњег господара избраше: Османа Дурића и Х. Агит Бега Х. Асан Беговића а пуномоћници сеоски избраше Јанка Милићевића и Аврама Станимировића, који се такође јако размилоилазе у оцени.

РАЗЛОГ СУДА:

Суд узимајући у вид налази:

Да се по чл. 2. агр. зак. земље које су сељани Д. Матејевца од 44 куће радили у турско време на деветак сматрају као господарске и да се ови сељани имају по чл. 5 агр. зак. сматрати за сопственике истих земаља, но да су дужни за ове земље дати господарима накнаду једанпут за свагда.

2. Да се ова накнада има одредити по чл. 9. и 15. агр. зак. према средњем годишњем приходу, које су господари на исте земље имали и да иста има бити у новцу према пристанку интересованих страна.

3. Даље да је суд са вештацима расмотро и прегледао 27. Октобра 1883. године простор зиратних земаља овога села и нашао да су земље средње каквоће а простор земљишта да није довољан према броју кућа, па је средњи годишњи приход определен према чл. 17. агр. зак. у 30.800 ока у храни рачунајући оку према садашњачкој цене по 10 пар. д. што чини 3080 д. год. и то како на земље што су сељани радили на деветак, тако и оне које су го-

сподари под деветак ставили; међу тим вештаци господара оценили су да су господари могли имати 72.000 ока год. прихода, а вештаци села 8.800 ока, но господари имају право и на користи као приход на земље које се сељанима за накнаду уступају од дана од кад су своје тражбе пријавили по чл. 34. агр. зак.

И тако господару Махмуд Бегу Агићу и његовој сестри Шукрији Хануми припада овај приход од 31. Маја 1879. године, па до дана решења, дакле за 5 година. И кад се гор. приход који на горњег господара Махмуда и његову сестру Шукрију припада, у 1540 динара год. помножи са 7 имајући у виду и приход за 5 година, дакле кад се помножи са 12 и тај производ има да представља одкупну цену (154x12) која ће износити свега 18840 динара по чл. 26. агр. зак. и који се има исплатити господарима према чл. 26. и 27. пом. зак.; а маса господара Расима има права на користи као приход од дела кад се њен старапац пријавио за ову тражбу а то је од 18. Априла 1881. год. дакле за три год, и кад се средњи годишњи приход од 1540 динара помножи са 7 имајући у виду и приход за три год. дакле кад се помножи са 10 година (1540x10), који ће износити 15.400 динара, онда ће овај производ представљати одкупну цену за масу Х. Расима коју, су дужни сељани исплатити у року прописаном чл. 26. и 27. агр. зак.

4. Да господари имају по чл. 29. агр. зак. залогу за земље које сељанима уступају, докле год им одкупну цену неисплате.

На основу наведеног разлога а с по гледом и на чл. 36. и 41. агр. зак. и на § 304. и 405. гр. суд. пост. СУД

РЕШАВА:

Да куће сељана Д. Матејевца које су биле под господаром Х. Расимом и то: Ристе Динића, Вите Динића, Тане Вулића, Тасе Мирковића, Петка Берића, Петра Крстића, Ранђела Мичића, Дине Стевановића, Жике Антића, Раше Антића, Ваце Вукића, Косте Живића, Кола Пекића, Тане Рашића, Мите Јанковића, Видена Станковића, Стојана Крстића, Жике Вукића, Раше Јанковића, Тодора Мирковића, Мите Пекића и Ристе Дичића плате солидарно маси пок. Расима петнаест хиљада четири стотине динара у име откупне цене за земље које су под деветком држале и радиле као и оне што је господар под деветак ставио, па да им иста земља остане у искључиву својину. Ову откупну цену да исплате горње куће у року од три месеца

од данас, а то је од 14. Јула па до 14. Септембра ове 1884. године.

А куће сељана Д. Матејевца које су биле под господарем Махмудом Бегом Агићем и његовом сестром Шукријом и то ове: Јована Бурића, Вучка Петковића, Ранђела Павловића, Кола Џветковића, Ранђела Стојановића, Кола Пауновића, Џветка Милошевића, Петра Радојковића, Стојанке Џветковића, Лиле Нешчића, Јована Вукића, Тане Филиповића, Жике Јанковића, Вучка Благојевића, Кола Динића, Џеке Динића, Стевана Митића, Петра Динића, Кола Видановића, Стевана Денића, Крсте Мильковића и Џветка Тошића плате истом господару Махмуду и његовој сестри Шукрији Хануми осамнаест хиљада четири стотине и осамдесет динара у име откупне цене за земље које су држале и радиле под деветком, као што су господари под деветак ставили, па да им иста земља остане у искључиву својину.

Ову откупну цену дужне су куће да исплате од данас па за три месеца, а то је од 14. Јула до 14. Септембра ове 1884. године.

На случај ако напред именоване куће одсечену откупну цену господарима у року од три месеца неби биле у стању да исплате, то су дужне исту цену да исплате у годишњим ратама и то најдаље у течају за пет година од овога решења и да са сваком ратом дужни буду платити и закони интер. 6% § 607 гр. зак., рачунајући овај од дана кад истече рок од три месеца.

Господари да плате својим вештацима: Осману Дурићу и Халиту Бегу Х. Асановићу за четири дана, а сељани опет својим Јанку Милићевићу из Кравља и Авраму Станимировићу из Малошишта за четири дана свакоме по шест динара у име дијурне.

Ово је решење одмах извршно по чл. 23. агр. зак. и писано је полицијској власти за наплату вештачке дијурне.

По једно решење издати сеоским пуномоћницима, а по једно господарима.

Решено у Суду окр. Нишког 14. Јула 1884. № 8220 у Нишу

Писар, Судија,
Коста Бурђевић М.П. Св. Јањић

Министарство финансија
ЗБр. 2912

5. Новембра 1886. год.
у Београду

Сељани села Д. Матејевца у срезу и окр. нишком по решењу суда округа нишког

од 14. Јула 1884. г. № 8220, имају, да плате на име откупа од господарлука својим господарима: Махмуд бегу али Беговићу и његовој сестри Шукрији Хануми: осамнаест хиљада четири стотине и осамдесет динара, под условима у решењу изложеним.

По извешћу Начелника ср. нишког од 15. пр. месецу № 6462 на делу Махмудовом постоји забрана Таска Булизибарића за седам стотина двадесет динара; а сељани нису дали ништа на отплату овог господарлука.

По извешћу суда округа нишког од 16. пр. м. № 10252 на овом господарлуку нема никаквих терета ни забрана.

Од целог примања за овај господарлук има се одбити седамдесет пет дуката на име заступничке награде г. Светозару Тутуновићу бив. адвокату из Ниша, која се сума њему има издати.

По извешћу суда округа нишког од 4.о.м. № 11367 од примања Махмудовог има се одбити по забрани Мустафе Карабаџака осам десет турских лира.

По пуномоћију овереном код нашег Министарства иностраних дела под 9. пр. м. № 8356, заступник је именованих господара Маркаријан ефендија секретар овд. турског посланства.

Предајући Каси аграрног зајма у прилог пон. /./. решење, у прилогу под //./. пуномоћије препоручујем јој да по приложеном решењу досуђену суму господарима, а по одбитку забрањених сума исплати њиховом заступнику, а под условима прописаним за исплате овог рода и са исплаћеном сумом задужи сељане села Д. Матејевца за рачун аграрне касе.

Министар финансија,
Чедмијатовић

Главни . . .	18 480.д.
Инт. од 14/9 84.	
до 1/11 86 . .	2 358.60
свега	20 838.60
задржати и то:	
за вишак инт. . .	86.80
за трошкове . . .	312.60
	399.40
	20 439.20

за повериоце:	
Таска Булизиб.	720
Мустафу Карабаџ.	1926.15
	2 646.15
	17 793.05
за Тутуновића . . .	900
остаје	16 893.05

Ст. Степановић

ПРИЗНАИЦА

На дванаест хиљада четири стотине осамдесет и четири динара коју сам суму новаца као пуномоћник Дејима сина Адуле Ефендића и Абиде жене Јусуф Ефендије из Ниша примио из Касе Управе Народног зајма у име исплате господарлuka села Доњег Барбеша постојећег у срезу Заплањском окр. Нишког, а према решењу Г. Министра Финансије од 12. Јануара 1884. год № 133.

Монета:

450 Наполеона по 20 . . .	9.000 дин.
у сребру	3.484 "
свега	12.484 дин.

28. Јануара 1884. г. ВДГрудић
у Београду адвокат

Рађено 29. Априла 1883. год.
у Суду Округа Нишког

БЕЛЕШКА
У СПОРУ

Сељана Села Доњег Барбеша у Срезу Заплањском Окр. Нишког, које заступају њихови пуномоћници Стеван Џакић—Станковић, Павле Станковић и Станко Нешић из истог Села

са њиховим Господарима

Дејимом сином Абдула Ефендије који је своје примање пренео на Османа сина Мустафе Карабаџака, по пуномоћију потврђеном код Начства Окр. Нишког 2. Фебруара 1883. № 1360 а овога опет заступа његов отац Мустафа Карабаџак по пуномоћију од 11. марта 1881. г. бр. 2398. потврђеном код Начства окр. Нишког која под ./ и // овде прилаже и Абиде жене Јусуф Ефендије а матере Асан Ефендије, које је од оца у наслеђе остало и које заступа Мустафа X. Афузовић овд. по пуномоћију преведеном код Начства окр. Нишког 26. Новембра 1881. г. № 13842

За одкуп господарлuka у истоме Селу Присутни су били:

Председник,
АБГрујић
РСарановац

Судије

Т. Радичевић
Деловођа,
Лука Радосављевић

Представише данас пуномоћници обеју страна парничних, па пуномоћници Господара изјавише да су они решењем Аграрне Комисије од 9. Априла 1882. г. № 844 упућени да редовном парницом докажу право своје код суда, како на приходе и дажбине своје које су они код Комисије представили, тако и на имовину коју су они за своју својину у овом Селу означавали. Услед овога они су се са Сељанима овог Села ван суда поравнали тако:

Да све земље у атру овога Села постоје како оне које су сељани под деветак радили тако и оне које су Господари за своју својину означавали постану искључива својина Сељана Села Доњег Барбеша с тим, да Господари немају ништа више у овоме Селу тражити, а они — Сељани — да дужни буду у накнаду за ово дати именованим Господарима Дванаест хиљада динара као откупну цену за овај господарлук. Ову суму дужни ће бити сељани положити Господарима од данас за пет година у пет равномерних рата са 6% годиш. интересом од данас рачунајући до наплате на сваку неисплаћену суму. Господари по исплати ове суме са интересом ништа више немају тражити од Сељана, ни у име досадашњих прихода ни у име деветка, само задржавају право на шуму које ће ду особеним путем од државе тражити, пошто ова сада право на ову положе, а тако исто и на пашњаке које такође држава оспорава.

Представши пуномоћници селски признаоше да су се они доиста овако поравнали, са напред именованим пуномоћницима бивших њихових господара и обавезују се да ће се овога поравњања односно исплате уговорене суме тачно придржавати.

Обе парничне стране — да им се ово поравнење изда у изводу.

Х. Мустафа Карабаџак
Мустафа X. Афузовић
+ Стеван Џакић—Станковић
+ Павле Станковић
+ Станко Нешић

Прочитано и признато
Потврђују

Деловођа паркет.
Лука Радосављевић
Председник,
АБГрујић
судије,

РСарановац
ТРадичевић.

На полећини:

№ 5498
РН 5409

Пошто су се интересоване стране сходно члану 13. и 24. Агр. Зак. поравнале,

то суд округа Нишког на основу § 145 пост. судског

РЕШАВА:

На се поднето поравнење Судски утврди, па од истога по један комад у овереном препису странама изда, по наплати таксе за потврђење.

17. Мая 1883. год. у Нишу

Председник,
АБГрујић

Судије
РБСарановац
ТРадичевић

Да је овај препис веран своме оригиналу тврди Суд округа Нишког

№ 5498 Председник Суда
Р№ 5409 (М. П.). АБГрујић с. р.
17. Мая 1883. год.
у Нишу

Да је ова копија белешке — поравнења оријиналу своме верна, Иство окр. Нишког тврди по сравнењу свом

№ 15921 за Начелника
27. Децембра 1883. год. окр.
у Нишу секретар,
писар, (потпис нечитак)
Ник. Стојановић

ОВЛАШЋЕЊЕ

На основу овлашћења датог ми од мого сина Османа Мустафића Карабаџака, које је потврђено код Начелника окр. Нишког

2398

под 11. марта 1881. г. № ____ овим овлашћењем г. Вучка Д. Грудића, адвоката из Београда, да може у место мене примити пет стотина дуката цесар. као откупну цену за село Доњи Барбеш, нашта сам ја по горњем овлашћењу опуномоћен, на каси Министарства Финансије

Хади Мустафа Карабаџак
из Ниша

28. Децембра 1883. год.
у Нишу

Да је Хади Мустафа Карабаџак овдашњи кога потписати лично познаје ово овлашћење зајиста издао г. Вучку Грудићу овдашњем адвокату и за своје га пред вла-

шћу лично признао Иство округа Нишког тврди

№ 15964

По наредби
Начелник округа Нишк.
Помоћник,
МОстојић

28. Децембра 1883. год.
у Нишу
писар,
Ник. Стојановић

З№ 133
12. Јануара 1884. год.
у Београду

Сељани села Доњег Барбеша у Срезу Запланском округа Нишког обвезали су се по поравнењу пред Судом Нишког од 17. Мая 1883. год. № 5498 = Р№ 5409, које се овде у копији под .1 прилаже која је потврђена код Начелства Окр. Нишког 24. Децембра 1883. № 15.921 да плате све господару Дејиму сину Адули Ефендија и Абиди жени Јусуф Ефендије дванаест хиљада (12.000) динара са 6% интереса од дана решења т.ј. 17. Мая 1883. год.

По извештају Начелника среза запланског окр. Нишког од 12. јануара 1884. год. № 111 сељани села Д. Барбеша нису ништа отплатили својим господарима, но постоји на овом примању забрана од 120 дуката цесар. (сто двадесет дуката цесар.) за рачун Димитрија Калофернија из Ниша, по решењу окружног Суда од 22. Јануара 1882. год. № 1165

Сходно извештају овом и извештају суда округа Нишког од 10/I т.г. № 324 на имању и господарљку овом нема ни прибелешке ни интабулације нити на примању друге забране сем напред поменуте.

Пуномоћник ових Турака је г. Вучко Грудић адвокат из Београда по копији пуномоћија под .2 потврђеној код Иства окр. Нишког 28. Децембра 1883. год. № 15959. и по оригиналном решењу под .3 потврђеног код Иства округа Нишког од 28/XII. 1883. г. № 15964

Предајући горња документа под .1 — .3 каси Управе Зајма препоручујем јој:

Да г. Вучку Грудићу пуномоћнику исплати дуг сељана села Доњег Барбеша под условима који су за исплате овог рода приписаны и да са целокупном исплаћеном сумом задужи сељане села Доњег Барбеша за рачун аграрне касе.

Министар Финансије,
АСпасић

Главни . . .	12.000. дин.
Интер. од 17. Мая	
83. до 20. I. 84.	
по 6%	484. дин.
	свега 12.484. дин.
задржати:	
за вишак интер . . .	78.80
„ трошкове	187.30
	дин. 266.10
Ст. Степановић	

ПРИЗНАНИЦА

На једну хиљаду седам стотина седам десет осам динара и 65. пара, коју сам суму новаца као пуномоћник Шукрије Хануме Селим Бегове из Ниша примио из касе Управе Народног зајма у име исплате господарлuka села Миљковца постојећег у срезу заплањском Округа Нишког, а према решењу Г. Министра Финансије од 2. тек. мес. и године З№ 17.

Монета:	
у сребру	1778.00
у бакру	0.65
	свега 1778.65 дин.
(турски потпис)	
т.ј. Шериф Исмајловић	
из Ниша	

11. Јануара 1884. год.
у Београду

видио,
Ст. Степановић

Збр. 17
2. Јануара 1884. год.
у Београду

Сељани села Миљковца и Марјан Јовановић из Белија обавезали су се да исплате својој господарици Шукрији Хануми Селим беговића из Ниша за уступљени им господарлук у селу Миљковцу среза заплањског окр. Нишког суму од шеснаест хиљада триста осамдесет 16.380 гроша чаршијски од дана пресуде аграрне комисије за окр. Нишки, која се овде под ./. прилаже т.ј. од 17. Априла 1882. Бр. 858 па за три месеца, у противном случају да исплате исту суму са 6% год. интересом по истеку ова три месеца на ове рате:

О Митрову-дне 1882. г. 3276 гр. чарш. и затим сваког идућег Митровадна по исту суму.

По извештају суда окр. Нишког ./2 од 28. Децембра 1883 № 16743 на овом имању нема нити прибелешке нити интабулације, а по извештају Начелника ср. заплањског који се овде под ./3 прилаже № 2325 од 24 Децембра 1883 положили су сељани села Миљковца у име отплате пуномоћнику њихове господарке 17 Децембра 1883 год. суму од 1740 дин. Осим ове плаћене суме ни код те власти нема никакве забране на примању.

Пуномоћник Шукри Хануме Селимбоговића је Шериф Исмајловић турчин из Ниша, његово пуномоћије се овде у копији под ./4 прилаже.

Оригинал је овог пуномоћија потврђен од начелства окр. Нишког 12 Новембра 1883 № 14130, а копија оверена од управника Народ. зајма 3 Јануара 1884 Збр. 18.

Предајући горња документа од ./ — ./4 каси управе Народ. зајма препоручујем јој:

Да пуномоћнику Шерифу Исмајловићу исплати сав дуг гореименованих сељана села Миљковца ср. заплањског окр. Нишког и Марјана Ивановића из Белије, пошто одбије исплаћену суму.

Ову исплату извршиће под условима који су за исплате овога рода прописани, са целокупном одговарајућом сумом задужиће сељане села Миљковца и реченог Марјана за рачун аграрне касе.

Министар Финансије,
АСПАСИЋ

Главни	16 380 гр. чар.
Инт. од 17. Јула 82.	
до 24. Декембра 83 по 6%	1 391 „ „
	свега 17 771 „ „
Или у дин	3 518.65
плаћено 24. XII 83.	1 740
	стр. 1 778,65 дин.

по последњој рати	
за вишак инт.	3.70
„ трошкове	26.70
	задржати дин. 30.40

Ст. Степановић

Господину Министру Финансије
1. Новембра 1885 године
у Београду

По наредби г. Министра од 2. Септембра ове године З№ 5443 ја сам ишао у Београду Паланку и Ново Село окр. Пиротског,

ради извиђаја и расправе питања о законитости продаје Чифлика Есме жене Алила Усеиновића из Пирота, и по прибављеним датама нашао сам ово:

Чифлик Новог Села настао је од пре 90 година. Њега је засновао Спахија Бећир из Пирота који је умро пре 30 година.

По смрти његовој исти Чифлик дошао је у својину његовом сину Осману Бећир спахином, који је пре 18 година погинуо у рату против Црне Горе а после овога остало је у наслеђе његовој ћери Есми жени Алила Усеиновића из Пирота.

Дедови ових садањих поседника овог Чифлика насељили су се на исти одма кад је постао а то је пре 90 година, и са истога до данас нису одлазили. На њему су им се изродили синови и унуци садањи поседници.

На томе Чифлуку они су још у почетку сами начинили себи куће, појате и друге зграде, и то није никад била својина Чифлук сајбије но њихна.

У име свију дажбина по закону и обичају турском они су Чифлик сајбији давали од плодова трећину и раднике.

Тако је било до 22. јануара 1878. год. Од тога дана настала је српска власт, и ови исти Чифличани — поседници — давали су са тога Чифлика трећину српској власти.

Кад је у години 1879-0ј одпочела рад Аграрна Комисија у Белој Паланци ови Чифличани представио истој Комисији 7. августа 1879. год са тражењем да им земље чифличке остану у својину по основу дужевремене државине, и да они ништа у име дажбина неплаћају јер су сироти.

Муж и пуномоћник Есмин Алил на ову тражбу изјавио је пред Аграрном Комисијом: Да је то заиста Чифлик, који је Есми остало од Деда и Оца јој; Да су се Чифличани на истом изродили, да су њихови дедови на истом насељени пре 60 година и да куће и остала зграде на Чифлику нису својина Есмина но Чифличана. Али да он за Есму непристаје да без накнаде Чифлик уступи Чифличанима.

На основу оваквог извиђаја Аграрна Комисија 14. Маја 1880. год. № 12 донесе решење: „да Чифличани немају права, да им се од Есми земље бесплатно што даде“.

Кад Комисија донесе овако решење, поседници у несхватању свога права, ступе са Есмом у погодбу да исти Чифлик од ње одкупе; но сада буду од ње обманути овако: њен муж Алил представи им, да је за продају и пренос нужно, да се Чифличке земље премере и у уредни тапију ставе,

па онда да их он на њи Чифличане пренесе; и они држећи да је то истина учине му на руку те он Есму на земље Чифличке убаштини по тапији од 19. Декембра 1881. год. № 7456.

Но Алил како извади тапију на Есму, он исти Чифлик прода Кости Јовановићу из Ниша, који се сад појављује као господар истога.

Чим је ова продаја између Есме и Кости Јовановића закључена, поседници подигну код Пиротског суда парницу против Есме као продавца и Кости Јовановића и осталих као купаца за прече право одкупна, но на Апелационом суду буду од тога одбијени, што је и Касациони суд одобрио.

После тога Коста Јовановић по уговору од 26. јуна 1885 год. продаде тај Чифлик истим Чифличанима за 2250 ~~ц~~ ц. Али тај уговор досад није извршен ниуколико.

Чифличани сад изјављују да су све ово досад радили у незнанују свога права; да сад нити могу са Чифлика да се селе, нити им је нужно да га од кога купују као своје имање. А Коста напротив тражи да се Чифличани или изселе или да му се Чифлик плати, и тако стање данас постоји, које има да се расправи.

На основу ових прибраних доказа ја налазим'

Да су поседници овог Чифлука од 22. Јануара 1878. год. кад је настала Српска власт, постали сопственици истог Чифлика по чл. 6 Закона о уређењу аграрних одношаја у ново ослобођеним пределима сајмим тим стањем: што су они и њихови очеви и дедови исти без прекида држали и радили око 90 година но са теретом да Есми односно, Кости Јовановићу, као Чифлик Сајбији за користи, које је отуда вукао, даду накнаду по закону.

Да им то прибављено право својине није поречено ни напред споменутим решењем Аграрне Комисије од 14. Маја 1880 год. № 12 но да су истим решењем одбијени од захтева да неплате Чифлик Сајбији користи, које је дотле са Чифлика вукао у плодовима, и да је то питање остало и до данас нерасправљено.

Да је бив. Чифлик Сајбија Есма изгубила право својине на тај Чифлик по чл. 6 Аграрног законика, још 22. Јануара 1878 г., чим је настала Српска власт.

Да по томе а према § 29. грађ. Закона Есма тај Чифлик није доцније (19. Декембра 1881. год.) ни могла продати Кости Јовановићу, јер тада исти није био њена својина но поседника. Те због тога ни она тапија коју је Есма издала Кости нема према чифличанима законске вредности,

јер нико не може туђе имање другом дати по реченом § 29 грађ. зак.

Прибављено право својне поседницима није поништено ни тиме: што су они довољно несвесни овога Законског свога права, доцније исто имање као своје куповали од Косте Јовановића, јер су они то чинили преварени тиме што их је Аграрна Комисија одбила од тражења да неплате дажбине, јер о својини њиховој Аграрна Комисија није ништа ни решавала. § 28. грађ. зак.

Њиховом праву својине не смета ни то: што су они водили парницу против Есме и Косте због пречег права куповине, па од тога одбијени, јер ово је питање споредно, са коим нити се регулише нити се мења њихово раније (даљи текст документа недостаје, али се због значаја података објављује и овако не-потпун).

ПРИЗНАНИЦА

На двадесет и једну хиљаду четир стотине шесет осам динара и 20. пр. (21.468.20) коју суму новаца признајемо да смо примили из касе аграрног зајма као пуномоћници Саита и Азиса браће Зајмовића и њихове братанице Арифе кћери умр. Алије, у исплату њиховог господарлуку у селу Разгојну срез лесковачки, окр. нишки; а према наредби Министра финансија од 29. Фебруара т.г. З№ 529.

Монета:

Сребро 21.468.20. дин.

3. марта 1888. год.

у Београду

(турски потпис)

т.ј. Асан бег Мустаф Беговић

(турски потпис)

т.ј. Емин Абди Зајмовић

РЕШЕЊЕ

Суда округа Нишког I одељења, надлежног у Спору

Саита и Азиса, браће Зајмовића и њихове братанице Арифе, кћери умрлог им брата Алије, од којих Саита и Азиса заступа Асан бег Мустаф Беговић турчин из Лесковца, а Арифу њен муж Емин, Заим Абдић

противу

Сељана села Разгојне, које заступају: Стојан Бокић, Станоје Стевановић и Сава Мицић тежак из Разгојне

Пресудили су:

Судије:

Р.Ј.Сарановац

Љ. Симић

За судију Секретар

Р.М.Симић

Изабрани вештаци:

Горча Стојановић из Д. Лакошице

Стојиљко Стамбулија из Топонице

Емин Паша Агић турчин из Лесковца

Махмуд Омер Агић из Лесковца

Деловоћа писар,

П. Вукићевић

По свршеном извиђају овог предмета и по расмотрењу акта суд је нашао:

I. Да је овај господарлук решењем аграрне комисије од 15. Октобра 1881. год. № 659. био једном већ расправљен но без ових господара и ако су Г. Урош Кнежевић и Сулејман Зумберовић, као њихови пуномоћници аграрној комисији пријаве благовремено поднели но без пуномоћија, које им је по гласу поднетог уверења било на преводу у Министарству иностраних дела, те их без своје крвице на рочишту нису могли пуноважно заступати ни комисији престати за своје властодавце.

II. Да је Суд решењем својим од 12. Јуна 1885. г. № 5539 на основу захтева тужилачке стране а сходно објасњењу Г. Г. Министара Правде и Финансије од 4 Августа 3089

ста 1884. г. № — дозволио овим господарима нову оцену господарлuka у помен. селу Разгојни.

III. Да је господар Азис у акту № 5768 а на основу чл. 25. аграр. зак. изабрао за вештаке: Емина Паша Агића и Махмуда Омер Афића, турке из Лесковца, а тужени сељани преко својих пуномоћника, Горчу Стојановића из Д. Лакошице и Стојиљка Стамбулију, тежака из Топонице, који су чланови Комисије заједно са судијама решавали о изналаску средњег годишњег прихода.

IV. Према оваком стању ствари, Суд да би могао правилно оценити средњи годишњи приход овога господарлuka, изашао је у ово село на дан 31. Маја ове године (види акта № 7501) и нашао:

Да се атар овог села граничи са атаром села Доње и Горње Лакошице, Грданице и Брејановца у срезу Лесковачком, па по том пошто је расмотрio цео простор и квалитет зиратних земаља, уверио се је, да је простор према броју кућа довољан а земље да су по квалитету добре.

V. Да су пуномоћници реч. господара на данашњем рочишту одређеном за расправу овог господарлукса представили: да су њихови властодавци имали у овоме селу двадесет и осам кућа, које се спомињу у аграрном решењу од 15. Октобра 1881. год. № 659. а од сваке куће да су имали годишње прихода и то:

Од пшенице	400 ока
„ Јечма	350 „
„ ражи	250 „
„ овса	150 „
„ кукуруза	500 „
„ конопље	15 „
„ пасуља	10 „
„ конопљеног семена	5 „
„ папrike	5 „

и на 70 дулума винограда што свих 28 кућа држе рачунају по 1 грош дулумско, на један дулум, долази ја једну кућу 0.50 дин. а на име параспуре 20 ока, па су тражили да се њиховим властодавцима ова накнада у новцу одреди, означујући да је цена храни била и то: пшеници, јечму, ражу, овсу и

кукурузу по	0.10 дин. од оке
конопљу	0.50 „ „ „
конопљином семену . .	0.10 „ „ „
пасуљу	0.10 „ „ „
Слами	0.20 „ „ „
паприци	0.25 „ „ „
виноградима за дулумско	0.20 „ „ „

Накнаду ову тражили су за тринаест година.

VI. Да су пуномоћници сеоски изјавили да су куће ових сељана: Мике Живковића, Крсте Стојановића, Стојана Јовића Михаила Здравковића, Радисава Јовановића, Михаила Цветковића, Јање Цветановића, Стојиљка Станковића, Јованче Лазића, Саве Мицића, Џоке Марковића, Стојиљка Коцића, Алексе Николића, Стојиће Цветановића, Јована Николића, Стевана Николића, Косте Петровића, Живка Крстића, Косте Стојановића, Илије Николића, Николе Ивановића, Џаке Марковића, Милоша Станковића, Стојана Милошевића, Стојка Крстића, Борђа Крстића, Јованче Стојковића и Станоја Стојановића, давали овим господарима девети део од горенаведених плодова, али не само у оној количини као што су пуномоћници господара, већ много мање, за то нису пристали да одреде средњи годишњи приход, који су господари могли имати од сваке куће, већ су то оставили суду да он с члановима Комисије одреди цифру средњег годишњег прихода. А што се тиче броја година за који пуномоћници траже накнаду изјавили су да пуномоћници гос-

подара неумесно траже приход за тринаест година, за то неодобравају да им се за толико време исти одређује.

Даље су признали да су горе пом. двадесет и осам кућа радиле 70 дулума винограда, а пуномоћници господара изјавили су и то: да они сву својину, коју су њихови (Господари) властодавци имали у овоме селу, сем неких парчади њива и ливада, стављају под деветак и уступају сељанима.

VII. Према овоме приступљено је саветовању са изабраним вештацима о изналаску средњег годишњег прихода према чл. 25 агр. зак., па вештаци господара рекоше: да су господари у средњу руку могли имати прихода и то на једну кућу годишње рачунећи:

Од параспуре	200 ока
„ ситног жита и кукуруза .	1200 „
„ сламе	2000 „
„ конопља	12 „
„ пасуља	4 „
„ конопљеног семена	2 „
„ папrike	4 „

и дулумског 1 грош чаршијски, што по напред означену цену износи 187 динара.

А вештаци сеоски Горча Стојановић и Станко Стамболија нашли су да се ови у средњу руку могли имати прихода годишње од једне куће и то:

Од параспуре	50 ока
„ ситног жита с кукурузом	120 „
„ Сламе	100 „
„ Конопља	3 „
„ Пасуља	2 „
„ Семена Конопљаног	1 „
„ папrike	1 „

и дулумско 1 грош чар., што по утврђеној цени износи 21.10 динара.

VIII. Да суд према овако разногласном мишљењу изабраних вештака, није усвојио ни једно ни друго, већ је према сопственом убеђењу, које је црпео из увиђаја на лицу места, нашао да би ови господари могли имати у средњу руку годишњег прихода од једне куће и то:

Од параспуре	120 ока
„ Ситног жита и кукуруза	400 „
„ Сламе	200 „
„ Конопља	3 „
„ Пасуља	2 „
„ Семена Конопљаног	1 „

и дулумско 1 грош чар. и од паприка 10 пар. чар.

Кад се ова количина плодова претвори у новац по ценама напред означеном онда

излази да су господари од сваке куће добијали у новцу по 48.05 динара, која сума кад се према чл. 26 агр. зак. помножи са седам (7) онда производ овај у 406.35 дин. представљаће целокупни откуп једне куће.

Но како су ови господари поднели пријаве своје за овај господарлук још Априла месеца 1881. г. па при овој новој расправи тражили да им се неуважени приход за 1881., 1882., 1883., 1884., 1885. и 1886. годину досуди, — то им се и овај приход према чл. 34 агр. зак. досудити има, који рачунећи годишње по 58.05 динара износи 348.30 дин. која сума кад се дода онај од 406.35 дин. онда излази цео откуп овог господарлука на једну кућу 754.65 дин.

И како су према напред наведеноме господари имали у овом селу 28. кућа под господарлуком, онда према овако означеном откупној цене једне куће од господарлука износи 21.130.20 дин.

На основу чл. 2, 5, 18, 29, 40, а сприрењем и на други став Чл. 36 аграр. закона, Суд окр. Нишког I одељења

РЕШАВА:

Да све земље у атару села Разгојне, које су ови сељани под деветак овим господарима радили и као своју баштину држали, остану и даље у њихову искључиву својину и то како ове тако и оне које су господари за своју својину оглашавали, а они да буду дужни платити својим господарима двадесет и једну хиљаду сто тридесет динара и двадесет пара дин. (21.130.20) динара. и то од данас па за три месеца; но ако у овом року не би били у стању да ову суму исплате, онда да дужни буду исплатити је до данас па за пет година и то сваке године о Митрову дну по једну петину од одређене накнаде починући са првом петином од Митрова дана 1887. год. но са 6% интереса од 23. Новембра ове 1887. год.

Свака страна да плати својим вештачима дијурну за два дана по 6 дин. дневно.

Решење ово, које је по чл. 23. зак. агр. извршно, одмах дати пуномоћницима обеђу страна, а полицијској власти писати за наплату вештачке дијурне.

Од Суда Округа Нишког I одељења у Нишу 22 Августа 1887. г. № 10 7088.

Писар,
П. Вукићевић
Ср. Аранматић

Судија,
(М.П.) Р. Ј. Сарановац
Извршно је ово решење.
16/II 888. г.

Ниш

Пријавник суда
окр. Нишког I одељ.
Кост. М. Бурђевић

На полећини:

Предао Другог Октобра 188 седме год.
Д. Поповић

Емину Зајим Абдићу
турчину
Лесковац

ПРЕВОД С ТУРСКОГ

ПУНОМОЋСТВО

Дајем правну власт моме мужу Емину Зајим Абдићу из Лесковца, који сада живи у Бурилији (Велесу) да он може моје непокретно имање: зграде и земље, т. ј. све што ми је остало у вароши Лесковцу и околини у своје руке узети и управљати како за сходно нађе, досадање кирије и приход од земља прикупити, ако се купац нађе пристојном ценом продати, у случају каквог спора да ме у свима мојим парницима код српских судова заступати, на што му ово пуномоћство издајем, у исто време разрешавам овим мог пређашњег пуномоћника Сулејман агу, због његове небрижљивости у дужностима као мој заступник, да ме више заступати не може.

19. Фебруара 1887. год.

(М. П.)

Арифа Ханума
Али Зајмова кћерка,
бив. из Лесковца, а сада
у Велесу у Теке мали
живећа

Да је горњи печат доиста Арифе, Али Зајмове кћери, сведочимо, јер је она у присуству нашем овај горњи печат свој ставила

(М. П.) Али Риза из Лесковца
(М. П.) Мустафа Нури чиновник
из Велеса
(М. П.) Тевфик Ефендија Хафиз
Ахметовић бив. из Лесковца,
а сада Командант жандармерије у Велесу

Да је у пуномоћству стављени печат доиста Арифе Хануме, и да је она свога

мужа Емина Адби Зајмовића од своје стране овластила тврди

19 Фебруара 1887 год.

(М. П.) шеријска власт
Велеска

Заванични печат шеријске власти Велеске оверава Турско посланство у Београду

3 Априла 1887

у Београду (М. П.) Махмуд Недин
№ 161 први секретар посланства

За верност превода и истинитост званичног печата овдашњег Турског посланства јамчи од стране Министарства Иностраних Дела

3 Априла 1887 год.
у Београду
№ 2954

секретар
МБожковић

ПУНОМОЋИЈЕ

Којим опуномоћавамо Асан бега Муста беговића турчина из Лесковаца, да нас у свима нашим односима пуноважно заступа, да може нашу једну кућу постојећу у Мурџај мали у овој вароши продати новице примити и нама доставити, купцу тапију издати, да прими управу у његовој руци на наше село Разгојно, и сва наша пријема у место нас да прими, да се са парничарима парничи, поравнења да чини, заклетве прима и ове нуди, ову власт моти ће и на другога пренети ако то за сходно нађе.

Једном речју дајемо неограничену власт нашем пуномоћнику Асан бегу, и све што он буде учинио са нашим примањем и имањем сматраће се као да смо и сами исто учинили.

На шта му данас и издајемо ово ћенерално пуномоћије.

19. Јуна 1887. год.
Лесковац

Властодавци
Сајит Зајим и Азис Зајим
браћа Меметовићи

Да су Сајит Зајим и Азис Зајим, браћа Меметовићи овд., који су суду лично познати, ово пуномоћије издали Асан бегу Мустафу Беговићу турч. овд. и пред судом га за своје признали, — суд окр. нишког II-ог одељења тврди с тим, да је такса у 1.20 динара у маркама плаћена.

№ 3.904
22. Јуна 1887. год.
Лесковац

Дежурни судија,
Вел. Т. Живковић
(М. П.)

Да је овај препис веран своме оригиналу као и то да је такса у један динар наплаћена за потврду тврди

По наредби
Министра Финансија,
Управник Зајмова
Р. Предић

К3 № 504
27 Фебруара 1888. год.
Београд

Г. Министру Финансије За Управу аграрног зајма

Од Саита и Азиса браће Зајмовића и њихове братанице Арифе по пресуди избраног суда имам да примим 3.200 дин.

Јављам да су именованы властодавци исплатили мени сву горњу суму и да им Финансија може исплатити све потпуно одма.

Ову исплату учинили су раније продајом куће своје мени која постоји у Лесковцу и која је у мојој државини од пре 7 година.

Молим само да пуномоћник властодавца изјави овдј да ми се изда одматпија од исте куће, која је код суда окр. Нишког на потврди.

1 Март 1888 год. УКнежевић
Београд бив. начел. окр. топлич.

Одобравамо да се тапија г. Урош Кнешевић изда, јер смо се у име наших властодавца на овај начин изравнали.

1. марта 1888. год.
Београд

(турски потпис)
Асан Бег Муста Беговић
(турски потпис)
Емин Адби Зајмовић

З № 549

Г. Државном правоборниоцу на мишљење: да ли је и у колико оправдано ово тврђење г. Кнешевића, кад у пресуди избраног суда о томе нема спомена и кад је и он сам у молби и списку Збр. 3499. навео: да треба наплатити ову суму од господара села Разгојне.

При овоме имаће г. правоборилац на уму и то, да је Каса аграрн. зајма већ радије издала г. Кнешевићу извесну суму новаца а конто ових награда и да ту суму има сад да накнади.

2/III 88г
Београд

Мин. Финанц.
Др Михајловић

Примање г. Уроша Кнешевића, по поднетој пресуди истина стоји, али примање дужних турака из Касе Аграрног зајма,

није узето у попис за извршење досуде г. Урошу онако, како прописује наређење о томе у глави XVIII. грађан. судског пост.

Према овоме нема законом оправданог извршења пресуде из ове суме; но и да није тако, већ да је ово примање турака узето у попис за рачун примања г. Урошевог, опет овај, као поверилац, може и има право да дозволи оно, што је овде учинио.

У овом делу има још једне ствари. Има однос државе према г. Урошу као дужнику, и држава хоће регрес из примања г. Урошевог за свој рачун.

Држава ово не може да учини, јер јој радња није законска по томе, што она своје примање није обезбедила, према Турцима, као дужницима г. Урошевим, онако, како то закон опредељује, — те да би сада могла огласити радњу г. Урошеву као не закону и на штету његовог повериоца, — државе.

Са ових разлога ја мислим: да држава треба да исплати господарлук без обзира на тражбу г. Урошеву, кад овај од ње одустаје.

3. Март 1888 Државни правобран.
Београд Арс. В. Јовановић

Да се поступи по мишљењу државног правобранција и да се ништа незадржава за рачун г. Уроша Кнежевића, као што је то у наредби мојој од 29 пр. месеца З№ 529 наређено.

3/3 888 Министар Финан.
Београд Др МихВујић

Краљевско-српско
Министарство Финансије
Збр. 529

29. Фебруара 1888. год.
У Београду

Сељани села Разгојне у срезу Лесков. окр. Нишк. имају да плате својим бив. господарима Сајиту и Азису браћи Зајимовића и њиховој братаници Арифи кћери умр. им брата Алије по решењу Суда окр. Ниш. I одељ. од 22. Августа пр. год. № 10708 двадесет једну хиљаду сто тридесет динара и 20 пр. (21.130.20) за откуп господарлука у њиховом селу, а под условима у решењу изложеним.

По извештају начелника среза лесков. од 20 Окт. пр. год. № 11316 на примању за овај господарлук постоји попис пилиц. власти за наплату 62.30 дин. таксе судске и данубе сведока.

Осем тога из овог примања има да се наплати на име заступничке награде г.

Урошу Кнежевићу према пресуди избра- ног Суда од 20 Авг. пр. год.— три хиљаде и две стотине (3 200) динара.

Сељани нису ништа положили у отпла- ту овог господарлука.

За наплату овог господарлука прија- вили су се: Хасан бег Мустаф Беговић као пуномоћник Сајита и Азиса браће Зајимо- вића, по пуномоћију потврђеном код Суда окр. Нишк. II одељења под 22. Јулом пр. год. № 3904 и Емин Зајим Абдић као пуномоћник своје жене Арифе по пуномоћију потврђеном у преводу код Мин. Иностр. дела под 3. Апр. пр. г. № 2954.

Наређујем да Каса аграр. зајма испла-ти Асану и Емину овај господарлук под условима, под којима се исплате овог ро-да врше; па с'исплаћеном сумом да заду-жи сељане села Разгојне за рачун Касе аграр. зајма.

Прилаже се решење и пуномоћије.

Министар Финансије,
Др МихВујић

Главни	21130.20
Инт. по реш.	338.
свега	21468.20
задржати и то:	
за виш. инт.	64.50 д.
за трошкове	322.05
	368.55
за таксе судске . . .	62.30
за г. Уроша Кн. . . .	62.30

Ст. Степановић
контролор

за г. Уроша Кнежевића незадржати
видети наредбу З№ 549/88

ПРИЗНАНИЦА

На три хиљаде сто шесдесет и један динар и 25 пр. које прими из касе Управе Народ. Зајма према решењу аграрне Ко- мисије од 15 Октобра 1881 год. № 659 и према решењу Министра Финансије од 16 Јануара ове год. Збр. 399 а за рачун ис-плате господарлука за село Разгојну као пријемник права Каданџик ануме жене Јусуп Бега.

Монета:

158 Нап. по 20 . . .	3 160
Сребра	1.25
свега	3 161.25

17 Јануара 1885 г. Х. Мијаила Х. Пешић
Београд трговац из Ниша

видио
Ст. Степановић

РЕШЕНИЕ

Комисије за уређење имовних односа у
у Нишком Округу као надлежне
у спору

Сељана Села Разгојне и чифлука Разгојнског које по пуномоћију заступају: Стојан Бокић, Станоје Стојановић, Сава Мицић, Јованча Цветановић и Цветко Станковић онд. са њиховим господарима

Стојанчом Младеновићем трг. из Лесковца, кога по пуномоћију заступа његов син Х. Васиљко Младеновић, Кајидом Зајимовићем, Јачом Каракашевићем и овога браћом, Дудијом женом Усејина Дурића и Кадинџик Анумом женом Јусуф Бега из Лесковца

Решавали су: За одкуп гospодарлукa
Председ. Комисије
Димитрије Каракостић

Чланови:
Радомир Сарановац
Илија Мојсиловић

Пуномоћници сељана Села Разгојне и чифлукца Разгојнског на протоколу код ове Комисије показали, да су у селу Разгојни са чифлуком, при наступању Српске власти, били ови господари:

1. Стојанча Младеновић, трг. из Лесковца
 2. Саид Зајимов
 3. Јача Каракашев и овога браћа
 4. Дудија жена Усејина Дурића и Кадунџик жена Бега

Ови господари у обе махале имали су 92 куће, које су им деветак и остале даждбине давале. Куће су између господара биле подељене тако:

I. Господар Стојанча Младеновић имао је ове куће

1. Неше Стојковића
 2. Лазара Стојковића
 3. Марјана Голубовића
 4. Стојана Павловића
 5. Станка Стевановића
 6. Миљка Игнатовића
 7. Спасе Тричковића
 8. Стојана Здравковића
 9. Станка Борђевића
 10. Стојана Пешића
 11. Станка Радосављевића

12. Богдана Јовића
 13. Стојана Бокића
 14. Цеке Стевановића
 15. Милена Стојановића
 16. Илије Стојановића
 17. Станоја Стојановића
 18. Стаменка Стојановића
 19. Ранђела Живковића
 20. Цеке Цветановића
 21. Мите Савића
 22. Младена Николића
 23. Раще Цветковића
 24. Мите Живковића
 25. Станка Стевановића
 26. Стојљка Младеновића
 27. Јованче Младеновића
 28. Јанка Цветковића
 29. Станка Цветковића
 30. Борђа Цветковића
 31. Ранђела Динића
 32. Танасија Цветковића
 33. Јање Веселиновића
 34. Борђа Цветановића
 35. Станка Панића
 36. Коце Цветановића
 37. Јованче Цветановића
 38. Цветка Стојилковића
 39. Марјана Цветановића
 40. Петра Цветановића
 41. Цветка Станковића
 42. Стојљка Џакића
 43. Борка Џакића
 44. Стојка Стојановића
 45. Павла Здравковића
 46. Цветка Лазића

Ове куће радиле су од прилике 1200 дулума зиратне земље и отуда су овом господару давали у средњу годину деветка:

Белог жита и күкүрзә	6920	ока
Коноплье	50	"
Паприке	200	"

Параспур је свака кућа сејала по 20 ока и отуда је господар могао добити у средњу годину хране 4300 ока.

Дулумско на винограде плаћали су по 1 гр. од дулума, дакле на 100 дулума . . . 100 гр. чарш. Сем ових дажбина друго ништа нису давале. Од својине овај је господар имао: једну кућу, амбар, салаш, шталу, Кованулску кућу, воћњак и плац над овим зградама и још један воћњак од три дулума, једну ливаду у Лештару, од два дулума, један виноград у „Широкој страни“ од 6 дулума, један виноград у „Миливо“ од 1 дулума и једну ливаду у „Пољани“ од 1 дулума. Све ове зграде признају и уступају а друго ништа.

II. Господар Саид Зајимов имао је ове куће:

1. Мике Живковића
2. Крсте Стојановића
3. Стојана Јовића
4. Мијајла Здравковића
5. Радисава Јовановића
6. Мијајла Цветковића
7. Јање Цветановића
8. Стојка Стојиљковића
9. Јованче Лазића
10. Саве Мицића
11. Џеке Марковића
12. Стојиљка Коцића
13. Алексе Николића
14. Стојиће Стевановића
15. Јована Николића
16. Стевана Николића
17. Косте Петровића
18. Косте Стојановића
20. Илије Николића
21. Николе Ивановића
22. Џаке Марковића
23. Милана Станковића
24. Стојана Милошевића
25. Стојка Крстића
26. Борба Крстића
27. Јованче Стојковића
28. Стanoјa Стојановићa.

Куће ове радиле су од прилике 500 дулума зиратних земље и отуда је овај господар у средњу годину имао добити прихода у име деветка:

Белог жита	1200	ока
Кукуруза	600	"
Конопље	30	"
Папrike	15	"

Параспур је свака кућа сејала по 20 ока и отуда је овај господар могао добити 1000 ока хране.

Дулумско на винограде плаћали су по 1 грош од дулума, што на 70 дулума износи 70 гр. чаршиских. Сем ових дажбина други му ништа нису давале.

Од својине овај господар имао је кулу, но ова је продата, а плац под кулом отео је од сеоске утрине, с тога му исти плац неуступају. Даље, имао је једну њиву у Лазиној бари од два дулума и један виноград у Кијевцу од 5 дулума и ову му својину уступају.

III. Господар Јача Каракашев имао је ове куће:

1. Цветана Мијајловића
2. Илије Мијајловића
3. Станка Милчића
4. Марјана Станковића
5. Мите Мијајловића
7. Јованче Цветановића

Ове су куће радиле од прилике 50 дулума зиратне земље, и отуда је овај господар могао добити у средњу годину прихода од деветка:

Белог жита	150	ока
Кукуруза	100	"
Конопље	3	"
Папrike	1	"

Параспур је свака кућа сејала по 20 ока и отуда је овај господар могао добити у средњу годину 200 ока хране.

На 20 дулума винограда плаћали су по 1 гр. од дулума што чини 20 гроша чарш.; Сем ових дажбина, друго му ништа нису давале, а од својине овај господар није ништа имао:

IV. Господар Дудија Ж. Усејина Дурића и Кадунџика жена Јусуф Бега имале су ове куће:

1. Живка Петковића
2. Благоја Џекића
3. Марјана Станковића
4. Станоја Николића
5. Стојана Петковића
6. Марјана Џекића
7. Станоја Ивковића
8. Димитрија Џекића
9. Коце Џекића
10. Миленка Станковића
11. Јованче Станковића

Ове куће радиле су од прилике 150 дулума зиратне земље, и отуда су ове же-не могле добити у средњу годину прихода у име деветка:

Белог жита	150	ока
Кукуруза	150	"
Конопље	5	"
Папrike	5	"

Параспур је свака кућа давала одсеком по 60 ока, што на све куће износи 660 ока хране. Дулумско на винограде плаћали су по 1 грош од дулума, што на 30 дулума чини 30 гроша чаршиских. Сем ових дажбина, друго ништа нису давале, а од својине им ништа нису признали.

Према овако претстављеном средњем годишњем приходу, тражили су да Комисија накнаду одреди коју су они по закону дужни дати.

За вештаке изабрали су Цветана Борђевића из Брестовца и Стојана Станковића из Богојевца.

Стојанча Младеновић у пријави својој коју је јошт првој Комисији поднео представио је да је имао које у селу Разгојни које у чифлуку истог имена по гласу 565 камада тапија:

Њива	2148	дулума
Ливада	30	"
Башта	279	"
Винограда	282	"
Браника	1041	"
Пашњака	436	"

свега 4224 дулума,

од чега је у средњу годину имао прихода:

од деветога	12100	гроша
" параспуре	5000	"
" винограда сеоских .	250	"
" винограда што су сељани из других села радили	450	"
" земаља што је давао на трећину	3500	"
" земље и винограда што је сам радио . .	1000	"
" кирије за механски плац	100	"
" браника	500	"

22900 грoша

чаршијских, од које суме долазе пет осмина на село Разгојну, а три осмине на чифлук Разгојнски.

Од својине имао је једну кућу, једну Кованулујску кућу, две штале, један подрум, једну казаницу, један салаш, један амбар, једну плевну, поседак испред ових зграда заједно са две баште, све у огради од 8 дулума, четири браника у Церовцу, Минијеву и Широкој страни скупа од 300 дулума, и један механски плац од једног дулума; па је тражио да му сељани за све овде набројано имање плате 6000 # ц., но ако му означену својину уступе, онда за господарлук да му плате 5000 # ц у течају три године.

За вештаке изабрао је Љубисава Стојановића и Ристу Тодоровића оба из Лесковца.

За Дудију и Кадунцик Хануму, Јачу, Омера и Хусеина Каракашевића и њихову сестру Фатиму, даље за Саита, Зајима и Аиза поднео је писмене пријаве г. Урош Кнежевић, као њихов посредни пуномоћник по пуномоћију од Саита, Зајима и Аизаније поднео. У пријави за Дудију и Кадунцик представио је да су оне имале 11 кућа, које су им радиле 220 плуга ораће земље, отуда су оне добијале у средњу годину деветка:

од белог жита и кукуруза .	12 222	ока
" параспуре	2 200	"
" конопља	100	"
" плеве и сламе	150	гроша
" 10 дулума винограда . . .	100	гроша

па је тражио да му сељани ових кућа плате у име одкупна за господарлук 84 782

гр. чарш., као и приход за прошле 3 године; а својине 25 плуга ораће и косаће земље да му се уступе.

За Јачу, Омера и Хусеина бр. Каракашевића и њихову сестру Фатиму г. Кнежевић представио је да су ови у овоме селу имали 8 кућа, које су под деветком радиле 160 плуга ораће земље, од чега су његови властодавци имали прихода од деветка:

од белог жита и кукуруза .	8 888	ока
" параспуре	1 600	"
" Конопље	50	"
" Сламе и плеве	100	гроша
80 дулума винограда	80	гроша

па је тражио да сељани у име одкупна за господарлук плате његовим властодавцима 66 188 гр. чарш. и трогодишњи приход; и да им се својина 10 дулума њива уступи.

На ове пријаве пуномоћници сеоски одговорили су да су ове неистинито представљене, но да је онако у ствари као што су они показали.

На рочиште, које је за излазак у село ради извиђања одређено било дошао је од господара само Х. Васиљко С. Младеновић, па је изјавио да остаје на поднесеној пријави код прве Комисије с, том само изменом, што сада све непризнате му земље ставља под деветак, сем једне њиве у „Бари“ од 6 дулума, а признату својину тражио је да му се уступи.

По овоме је Комисија размотрила цео атар овога села као и све зиратне земље, па се уверила да ово село постоји међу атарима ових села: Доње и Горње Лакочнице, Грделице и Брејановца, и да су земље на десној обали Мораве, брдње, по квалитету средње, а оне земље на левој обали Мораве у равници, да су доброг квалитета. Простор пак свију земаља према броју кућа доволjan је.

г. Урош Кнежевић, као пуномоћник Дудије и Кадунцик Хануме, Јаче, Омера и Хусеина браће Каракашевића и сестре њихове Фатиме није хтео ни на једно рочиште Комисији представити, нити вештаке бирати а позиве је по гласу рецеписа примио на време. Зато му је Комисија према акту гг. Министара Правде и Финансије од 3 Декембра 1880 год. № 3945 одредила она иста лица за вештаке, које је први господар Стојанча изабрао. Међутим, пошто је г. Урош није с'пријавом у пуномоћство поднео од Саита, Аиза и Зајима, Комисија је решењем својим од 24. Августа ове год. № 596 положила, да и од ових лица уредно пуномоћије, иначе сматраће се да пријава за ове господаре и непосто-

ји, па г. Кнежевић то ни до данас учинио није.

Према изложеном и пошто је предмет овај подпуно извиђен, Комисија је са вештацима обеју страна приступила саветовању о изналаску средњег годишњег прихода за господаре који су се пријавили, при коме саветовању сеоски вештаци, по својој савести и убеђењу нашли су, да су пријављени господари од свију дужбина могли добити у средњу годину прихода, и то: Господар Стојан Младеновић 12 400 ока хране; Јача Каракашевић 1050 ока, а Дудија и Кадунцик 1650 ока хране.

А вештаци господара нашли су да су пријављени господари од свију прихода могли у средњу годину добити и то: Стојанча Младеновић 55 200 ока, Јача Каракашев 5 600 ока, а Дудија и Кадунцик 8 800 ока хране, узимајући, као да би све дужбине у храни биле.

Чланови Комисије, немогући се, пре- ма овако разногласном исказу придружи- ти мишљењу ни једних ни других вештака, по својој савести и убеђењу, а пре- ма ономе што су увиђајем својим на ли- цу места сазнати могли, — нашли су да су пријављени господари у средњу годину могли добити прихода од свију дужбина, као да би све ове у храни биле, и то: Стојанча Младеновић 32 200 ока, Јача Ка- ракашев 4 900 ока, а Дудија и Кадунцик 7 700 ока хране, која храна кад се по 20 паре чарш. оку рачунаји као средњој пла- јачној цени у новац претвори, онда сред- њи годишњи приход у новац износи: за Стојанчу Младеновића 16 100 гр., Јачу Ка- ракашевог 2450 гр. и Дудију и Кадунцик 3850 гр. чарш.

РАЗЛОГ КОМИСИЈЕ:

1. Да по чл. 2. и 5. аграрног закона све земље у атару села Разгојне и чифлуку Разгојском постојеће које су сељани под господарима: Стојанчом Младеновићем, Јачом Каракашевићем, и овога бра- ћом, Дудијом Кадунциком Ханумом, као и под Саидом Зајимовићем на девето ра- дили, као и оне које је Стојанча за своју имовину означио, па их по том под деве- так ставио, имају остати у искључиву сво- јину њихову, а они, да дужни ће бити по чл. 9. истог закона дати господарима нак- наду према изнађеном средњем годиш- њем приходу и то пријављеним господарима по оцени вештачкој, а непријављеним по исказу пуномоћника сеоских.

2. Да изнађени средњи годишњи при- ход по оцени вештачкој по чл. 25. аграр-

ног закона за пријављене господаре из- носи и то: за Стојанчу Младеновића 16100 гр; Јачу Каракашевог 2450 гр; Дудију и Кадунцик 3850 гр. чарш; а за непријав- љеног Саита Зајимовића по исказу сеос- ких пуномоћника према чл. 31. истог за- кона 3120 ока хране или 1560 гр. чарш; која сума кад се по чл. 26. аграрног за- кона помножи са 7. (седам), онда цело- купна сума накнаде износи за Стојанчу 112700 гр., за Јачу 17150 гр., Дудију и Ка- дунцик 26950 гр. и Саита 10920 гр. чарш; а све ово уједно сабрано износи суму од 167720 гр. чарш, која ће представљати од- куп за овај господарлук.

3. Да се све ове суме имају исплатити господарима од данас па за два месеца сходно последњем одељку чл. 26. агр. зак. а ако сељани неби били у стању одре- ђену накнаду за ово време положити, он- да да плате на рокове и са интер. према наређењу члана 27. истог закона.

4. Да се земље и зграде које су пуномоћници сеоски господарима Стојанчи и Саиту признали према чл. 8. агр. зак. ови- ма и уступити имају; а за оне земље које пуномоћници сеоски господарима оспоравају, имају се господари по чл. 32. аграр. зак. упутити надлежном окр. Суду да код овога права своје на исте доказују, а дотле и те земље остају у државину се- љана.

5. Да су сви господари тражили да им се досуди и приход за прошле године, но пошто се је само господар Стојанча за своје право пријавио јошт код прве Комисије у 1879 год. а остали господари поднели су своје пријаве тек у овој години у којој им се и накнада има дати, то се према члану 34. агр. закона сви гос- подари од траженог прихода за прошле године одбити имају, сем Стојанче, коме се накнада по овом члану досудити има, но с'призрењем на сушну 1879. годину.

Са наведених разлога и законских на- ређења, а с'погледом и на чланове 18, 19, 23, 30. и 41. агр. закона Комисија

РЕШАВА:

Да све земље у атару Села Разгојне и чифлука Разгојског, које су становни- ци ових кућа под деветком радили, као ио не, које је Стојанча под деветак ста- вио, остану у искључиву својину њихову, а они зато да дужни буду дати својим господарима накнаду, према изнађеном средњем годишњем приходу и то:

Стојанчи Младеновићу 112700 гр. чарш.
и у име прихода за 1879
и 1880 годину 16100 гр. чарш.

свега 128800 гр. чарш.

Јачи Каракашевом . . . 17150 гр. чарш.
Дудији и Кадунцик . . . 26950 „
Саиту Зајимовом . . . 10930 „

Свега 183820 гр. чарш.

Ове суме да дужни буду сељани сваки своме господару положити од данас па за два месеца, но ако за ово време небуду у стању исплатити, онда да плате, пошто прођу горња два месеца са 6% интер. на ове рате: Петнаестог Декембра 1881 год. Стојанчи Младеновићу 12880 гр.; Јачи Каракашевом 1715 гр.; Дудији и Кадунцик 2695 гр. и Саиту Зајимовом 1092 гр. и о Митрову дану 1882 г. по оволику суму. Даље, о Митрову дану 1883 год. Стојанчи Младеновићу 25760 гр., Јачи Каракашевом 3420 гр., Дудији и Кадунцик 5390 гр. и Саиту Зајимовом 2184 гр. чарш.; па после о сваком идућем Митрову дану по оволику суму до исплате целокупне суме накнаде.

Да сељани уступе господару Стојанчи Младеновићу једну кућу, амбар, Салаш, плевну, шталу, Кованунску кућу, воћњак и плац под воћњаком и овим зградама, једну ливаду у „Лештару“ од два дулума, један виноград у „Миливо“ од једног дулума, и једну ливаду у „Пољани“ од једног дулума, а Саиту Зајимовићу да уступе: једну њиву у „Лазиној бари“ од два дулума и један виноград у Кијевцу од два дулума.

Све остале земље, које су господари за своју својину у поднетим пријавама означили, да остану и даље у државину сељана, а господари се упућују надлежном окр. Суду, да код овог право својине доказују.

Да се сви господари, који су тражили приход за прошле године, од тражења овога одбију, сем Стојанче, коме је исти напред урачунат и досуђен.

Свака страна да плати својим вештачима дијурну и то сељани својим Цветану Борђевићу из Брестовца и Стојану Станковићу из Богојевца, а господари: Стојанча, Јача Каракашев и Дудија и Кадунцик својим: Љубисаву Стојановићу и Ристи Тодоровићу из Лесковца по 6 динара.

За непријављеног господара Саита Зајимовића предати решење Начелнику Лесковачког Среза, да са истим у свему поступи по чл. 31. агр. закона.

Господари Јача Каракашев са својом браћом, Дудијом женом Усејина Дурића и Кадунцик, жена Јусиф Бега, да положе каси Лесковачког Среза 43.78 динара, која је сума члановима Комисије у име подвоза за излазак у село ради извиђања из исте касе издато, пошто је господар Стојанча на њега припадајући део, непосредно Комисији положио, а сељани да плате канцеларијске и остале трошкове.

Решено у седници аграрне Комисије за Нишки округ 15. Октобра 1881 год. у Нишу № 659.

Председ. Комисије
Дим. Каракостић
Чланови,
Р. Сарановац, с'тим
И. Мојсиловић

да господари плате таксу по закону о таксама, и да сељани из околних села, који своје виногrade у атару овог села имаду одкупе од сељана овога села по даватом приходу господара.

Р. Сарановац

Да је овај препис своме оријиналу веран, који се у актима Аграрне Комисије под № 896 налази, тврди Суд округа Нишког

№ 13889
12. Децембра 1883 г. Судија,
Ниш Р. Ј. Сарановац

Право мога примања по овоме решењу у тринаест хиљаде и четиристотине и седамдесет и пет гроша чаршијских преносим на Г. Х. Мијаила Х. Пешића трговца из Ниша, коју исту горњу означену суму од истога подпуно сам примила, остале сопственик овим решење

Х. Мијаил Х. Пешић.
5. Јуни 1884 год.
у Лесковцу

Кадунцика кћи Абдила-
вића удова из Лесковца
А бивша жена Јусиф
Бега из Лесковца

Да је кадунцика, кћи Абдул Амина а удова покојног Јусиф Бега бив. овд. коју потписати преко приведених познатих лица: Шех-Афуз-Шех Аметовића и Амет-Бега Ибраим Беговића овд. познаје, пренос свога права по овом решењу у свему за свој пред ово срез, влашћу признала и пренела на Мијаила Х. Пешића трговца из Ниша, тврди — с'тим да је новце потпуно примила од Х. Мијаила.

Бр. 4805
5. Јуна 1884 год.
Лесковац

По наредби
Начелн. ср. писар,
Ристић

Министарство Финансије

16. I. 1885

ЗБр. 399

Сељани села Разгојне, у ср. Заплањском окр. Нишком, решењем аграрне комисије од 15 Октобра 1881 год. № 659, од ког се оригинал налази у Управи народног зајма, обvezни су да плате својим господарима: Дудији и Кандацик ануми жени Јусуф бега из Лесковца на име одкупна од господарлука Двадесет и шест хиљада девет стотина педесет гроша под условима прописаним у решењу.

По извршењу Начелства окр. Нишког од 12 ов. мес. № 472 од горње суме Кандацики припада половине.

По извешћу Начелника ср. Заплањског од 18 Децембра пр. г. № 2721, на делу Кандацикином нема никакових забрана, нити су сељани дали што на име одплате.

По извешћу суда окр. Нишког од 21 Декембра п. г. ЗБр. 3849/84 г. на делу Кандацикином нема терета ни забране.

По решењу Министра Финансије од 6 Јуна пр. год. ЗБр. 1543, од дела Кандацикиног има да се при исплати задржи за г. Урош Кнежевића на име заступничке награде хиљаду двеста осамдесет и један грош чаршијски.

По потврђеном преносу приложеног решења, код Начелства окр. Нишког под 5 Јуном п. г. № 4805, Кандацика је право

свог примања по поменутом решењу пре-
нела на Х. Мијајла Х. Пешића из Ниша.

Предајући каси аграрног зајма у при-
логу под ./.. решење, препоручујем јој, да
припадајући део Кандацики заједно са
припадајућим интересом, а по одбитку
накнаде за г. Кнежевића исплати Х. Ми-
јајлу Х. Пешићу под условима прописа-
ним за исплате овог рода и са исплаће-
ном сумом задужи сељане села Разгојне
за рачун аграрне касе.

Председник Министарског
Савета
Министар Иностраних дела и
Финансије
МГарашанин

Главни	13 475	гр. чар.
Инт. од 15/12 81 до 16/I 85	2 491	

Свега 15 966 гр. чар.

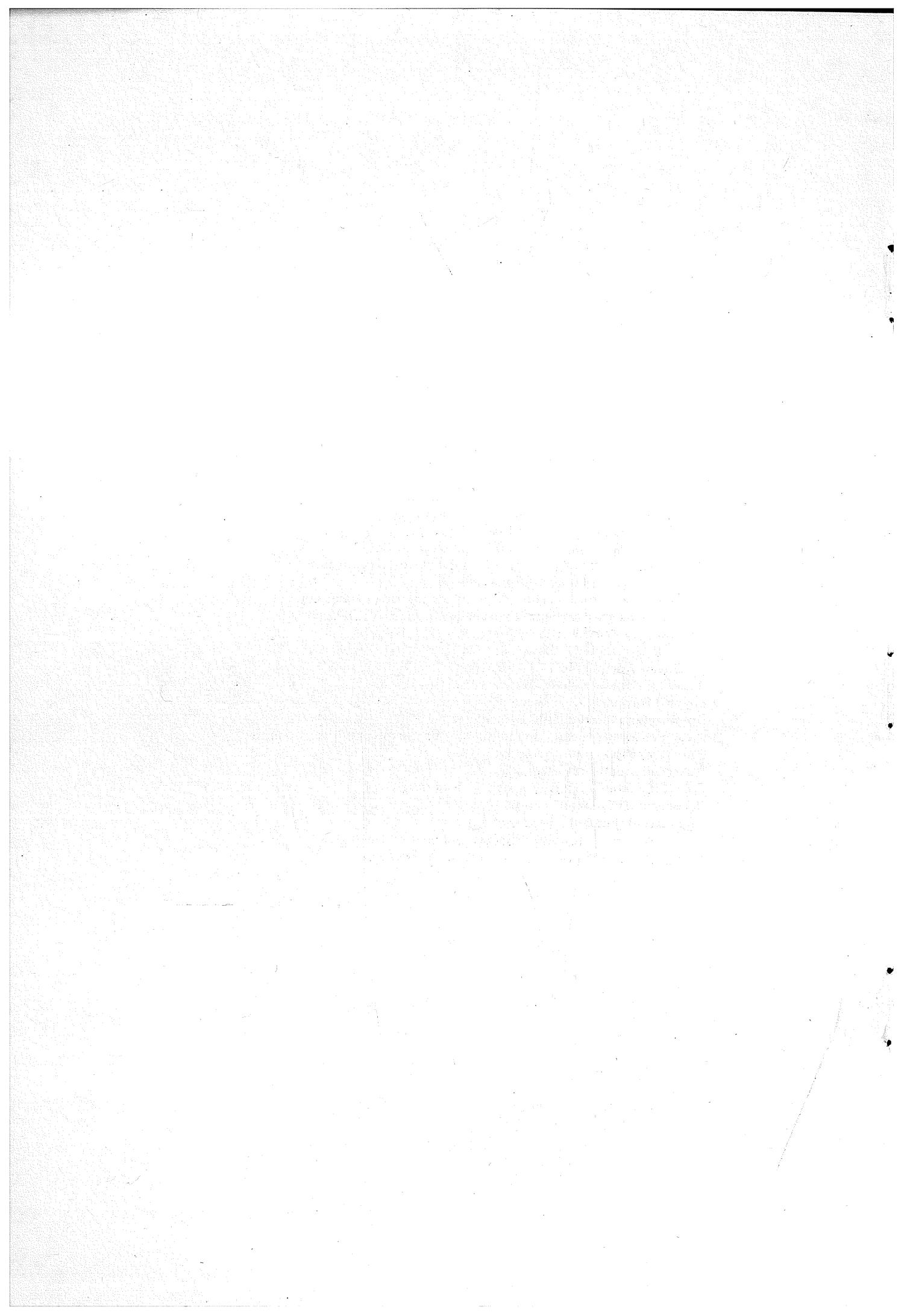
Или дин.	3 161.25
по последњој рати задржати:	
за вишак интер.	6.95
" трошкове	47.45

д. 54.40

За г. Уроша Кнежев. 1281 гр.
или 235.65 д.

Ст. Степановић

Мр Милица Бодржић, Музеј револуције народа и народности
Југославије, Београд
Драгољуб Мирчетић, публициста из Ниша
Христијан Ракић, Народни музеј, Лесковац
Др Милан М. Миладиновић, Технолошки факултет, Лесковац
Др Милан Борковић, ИРП Србије, Београд
Никола П. Илић, публициста, Лесковац
Мр Живан Стојковић, Технолошки факултет, Лесковац
Блашко Глигоријевић, Београд
Др Владомир Стојанчевић, Историјски институт, Београд
Др Видосава Стојанчевић, Етнографски институт, Београд
Др Михајло Костић, Географски институт, Београд
Јован В. Јовановић, Лесковац
Др Видак Јовановић, ВПШ, Београд
Радмила Стојановић, Народни музеј, Лесковац
Брана Митровић, Лесковац
Др Момчило Златановић, Врање
Др Јован Трифуноски, Природно-математички факултет, Скопље
Радош Требјешанин, Београд
Драгутин Борђевић, Лесковац
Срђан Марковић, Народни музеј, Лесковац
Драгољуб Трајковић, Београд
Станиша Војиновић, Београд
Др Слободанка Стојичић, Правни факултет, Ниш
Милорад Радевић, Историјски институт, Београд

САДРЖАЈ

Хријислав Ракић, Улога КПЈ и СКОЈ-а у организовању устанка у лесковачком крају 1941. године	5
Мр Милица Бодрожић, Радничка класа Лесковца 1941—1944. године	19
Драгољуб Ж. Мирчетић, Диверзантска активност партизанских одреда и група активиста на комуникације и значајне војнопривредне објекте у југоисточној Србији 1941.	35
Хријислав Ракић, Масовна стрељања 11. децембра 1941. у Лесковцу	65
Др Милан М. Миладиновић, Успон револуционарне борбе у доњем делу Пусте Реке (август — септембар 1943. године)	71
Др Милан Борковић, КПЈ у Србији као организатор идеолошко-политичког и пропагандног рада међу члановима КПЈ, кандидатима и члановима СКОЈ-а	85
Никола П. Илић, Пусторечки народноослободилачки партизански одред	103
Мр Живан Стојковић, Организационо-политичка питања рада Среског комитета Комунистичке партије Власотинца 1945. године	109
Елашић Глигоријевић, Рад Окружног јавног тужилаштва од оснивања до 1974. године	119

ЧЛАНЦИ И ГРАБА

Др Владомир Стојанчевић, Србија у 1877. и 1878. години	127
Др Михајло Костић, О неким прежицима култа псеудотермалних интермитентних извора	157
Јован В. Јовановић, Доња Јабланица	165
Др Видак Јовановић, Јестиве и отровне гљиве	191
Радмила Стојановић, Израда црепуља у селу Брза	199
Брана Митровић, Лесковачки говор	203
Др Момчило Златановић, Ојконими Врањске котлине	209
Др Ф. Трифуноски, Црквене рушевине у Кумановској области	229
Радош Требежанин, Школске зграде у ослобођеним пределима крајем XIX века	233
Драгутин Борђевић, Школа манастирског метода у Ораовици	259
Срђан Марковић, Христифор Црниловић	267
Драгољуб Трајковић, Др Јован Хаци Васиљевић	283
Станиша Војиновић, Ленка и Наастас Крстић	307
Милорад Радевић, Попис радова др Владимира Стојанчевића о првом српском устанку	313

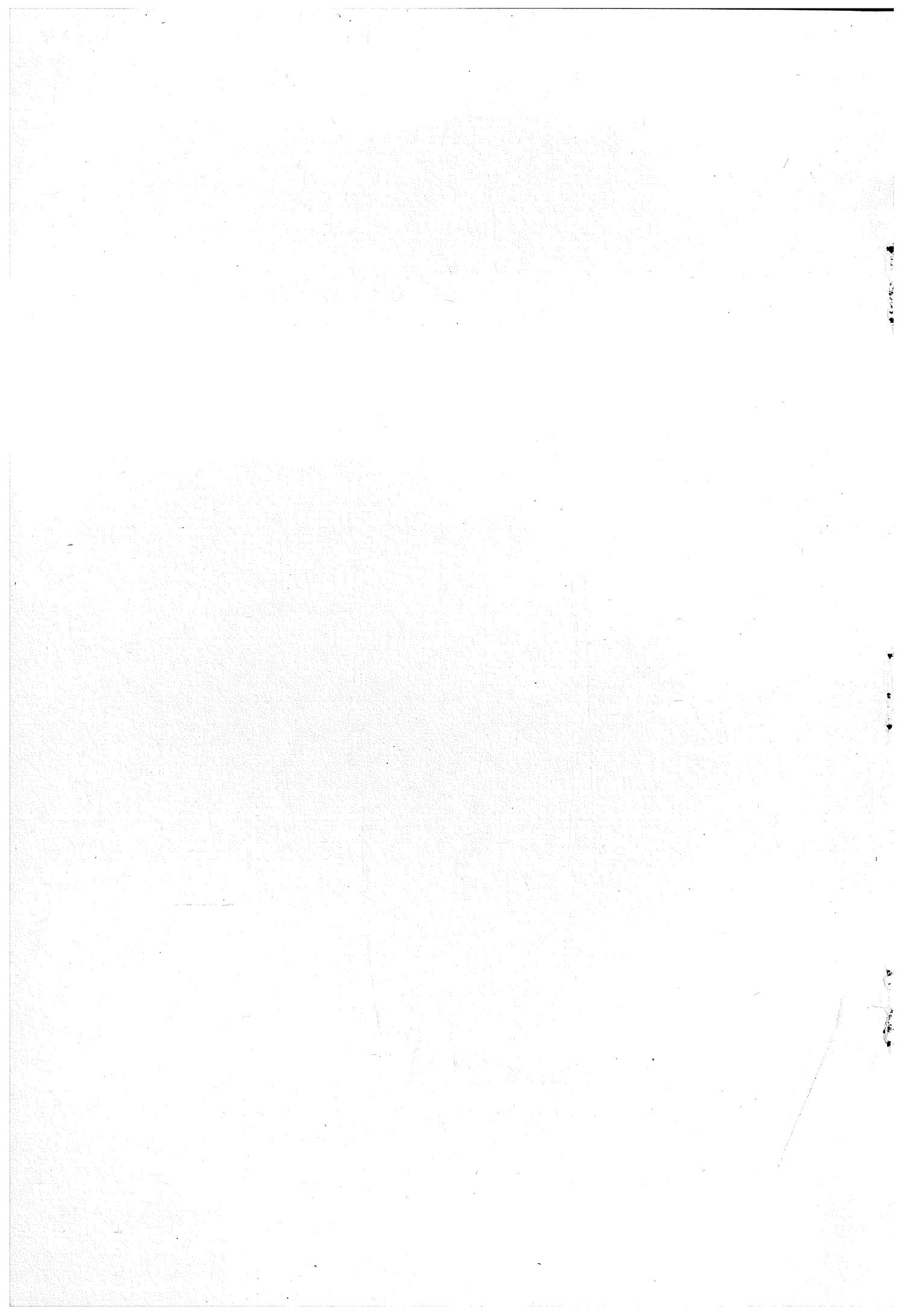
ХРОНИКА

Двадесетогодишњица „Лесковачког зборника“ — — — — —	317
Рад Народног музеја у Лесковцу од 1976—1980. године — —	353
Милка Јовановић, Радмила Стојановић , Преображај приградских насеља у Србији — на примеру Лесковца — — —	367

ПОСЕБАН ДЕО

Др Слободанка Стојичић, Међународни, економски, политички и правни аспект аграрног питања у новослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова — документа 1—96

У финансирању Лесковачког зборника учествовали: Самоуправна интерес-
на заједница културе Лесковац, Републичка заједница науке Србије —
Београд, Основна заједница науке Јужноморавског региона Лесковац и
Народни музеј Лесковац.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXI

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

Одговорни уредник
Хранислав Ракић

Коректор
Михајло Дедић

Насловна страна
Јован Поповић

Решењем Републичког секретаријата за културу — Београд,
бр. 413-500/02а ослобођен пореза на промет

